

*ISSN 2616-5260*

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶЛОБ БА НОМИ  
АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ

КУЛЯБСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ  
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

## ПАЁМИ

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶЛОБ БА НОМИ  
АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ

Баҳши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология  
1 (30) 2023

## ВЕСТНИК

КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ  
АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

Серия исторические и археологические, педагогические  
и филологические науки  
1 (30) 2023

## BULLETIN

OF KULOB STATE UNIVERSITY NAMED AFTER  
ABUABDULLO RUDAKI

Series of historical and archaeological, pedagogical  
and philological sciences  
1 (30) 2023

ДУШАНБЕ – 2023

**ПАЁМИ**  
**ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶЛОБ БА НОМИ**  
**АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ**

Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология

**Муассиси маҷалла:**

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ  
Маҷалла соли 2009 таъсис дода шудааст. Дар як сол 4 шумора нашр мегардад.

**Сармуҳаррир:**

**Раҳмон Дилшод Сафарбек** *Доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, ректори Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Муовини сармуҳаррир:**

**Рафиев Сафархон Аюбович** *Номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Котиби масъул:**

**Сафарзода Манучехри Наҷот** *Муовини сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ*

**Ҳайати таҳририя:**

**07.00.00 – Илмҳои таърих ва бостоншиносӣ**

**Абдуллоев Маҳмуд Холович** *Доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи умумӣ ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Искандаров Қосимшо** *Доктори илмҳои таърих, профессор, саркотиби илми Академияи илмҳои Чумҳурии Тоҷикистон.*

**Абдуназаров Хушвахт** *Доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав.*

**Юнусов Сайдаҳтам Сайдалиевич** *Номзоди илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи умумӣ ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Азамов Хурсанд Саидович** *Номзоди илмҳои таърих, дотсенти кафедраи сиёсатиносии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**13.00.00 – Илмҳои педагогӣ**

**Мирзоев Салим Сайдалиевич** *Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи биологияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Ғуломов Исло** *Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи математика ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Иззатова Муҳаббат Инноятевна** *Доктори илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва кори иҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Иброҳимов Грез** *Номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Файзуллоева Фирӯза Мадохиревна** *Номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи умумидонишгоҳии забони русии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**10.00.00 – Илмҳои филологӣ**

**Чумъахон Алимӣ** *Доктори илмҳои филологӣ, профессор, мудири кафедраи забониносии ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Хоҷаев Давлатбек** *Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.*

**Мухторов Зайниддин Мухторович** *Доктори илмҳои филологӣ, профессор, директори Пажӯҳишгоҳи идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатии Донишқадаи идоракунии давлатии назди Президенти Чумҳурии Тоҷикистон.*

**Худойдодова Шарофат Зардовна** *Номзоди илмҳои филологӣ, дотсент, ноиби ректор оид ба робитаҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Холиқова Зайналбӣ** *Номзоди илмҳои филологӣ, мудири кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

**Муродов Бахриддин Раҳмонович** *Номзоди илмҳои филологӣ, мудири кафедраи забониносии ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.*

Маҷалла дар Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ барои нашр таҳия мегардад. Нишонӣ: 735360, ҚТ, ш.Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Сомонаи расми маҷалла: [vestnik.kgu.tj](mailto:vestnik.kgu.tj). E-mail: [rayotm@kgu.tj](mailto:rayotm@kgu.tj) Тел.: 8(3322) 2-41-06

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илми тақризиавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Чумҳурии Тоҷикистон аз 1.06.2022, №174/м ворид гардидааст.

Қабули мақолаҳо вобаста ба соҳаҳои илм: 07.00.00 – Илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, 13.00.00 – Илмҳои педагогӣ, 10.00.00 – Илмҳои филологӣ. Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илми Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст. Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.

**ВЕСТНИК  
КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ  
АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ**

Раздел исторические и археологические, педагогические и филологические науки

**Учредитель журнала:**

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки  
Журнал основан в 2009 году. Выходит 4 раза в год.

**Главный редактор:**

**Рахмон Дилишод Сафарбек** Доктор юридических наук, профессор, ректор Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Заместитель главного редактора:**

**Рафиев Сафархон Аюбович** Кандидат педагогических наук, доцент, проректор по науке и инновациям Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Ответственный секретарь:**

**Сафарзода Манучехри Наджот** Заместитель председателя управления науки и инноваций Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Члены редколлегии:**

**07.00.00 – Исторические и археологические науки**

**Абдуллоев Махмуд Холович** Доктор исторических наук, профессор кафедры общей истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Искандаров Косимишо** Доктор исторических наук, профессор, главный ученый секретарь Академии наук Республики Таджикистан.

**Абдуназаров Хушвахт** Доктор исторических наук, профессор кафедры общей истории Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава.

**Юнусов Сайдахтам Сайдалиевич** Кандидат исторических наук, доцент кафедры общей истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Азамов Хурсанд Саидович** Кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**13.00.00 – Педагогические науки**

**Мирзоев Салим Сайдалиевич** Доктор педагогических наук, профессор кафедры биологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Гуломов Исло** Доктор педагогических наук, профессор кафедры математики и методики преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Иззатова Мухаббат Инноятовна** Доктор педагогических наук, доцент кафедры дошкольного обучения и социального дела Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Иброхимов Грез** Кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Файзуллоева Фируза Мадохировна** Кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой общеуниверситетского русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**10.00.00 – Филологические науки**

**Джумъахон Алими** Доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой лингвистики и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Ходжаев Давлатбек** Доктор филологических наук, профессор кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета.

**Мухторов Зайниддин Мухторович** Доктор филологических наук, профессор, директор научно – исследовательского центра государственного управления и государственной службы Института государственного управления при Президенте Республики Таджикистан.

**Худойдодова Шарофат Зардовна** Кандидат филологических наук, доцент, проректор по международным отношениям Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Холикова Зайналби** Кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой таджикской литературы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

**Муродов Бахриддин Рахмонович** Кандидат филологических наук, заведующий кафедрой языкознания и сравнительной типологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Журнал готовится к печати в Кулябском государственном университете имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ г. Куляб, улица С. Сафарова 16, официальный сайт журнала: [vestnik.kgu.tj](http://vestnik.kgu.tj)  
E-mail: [rayom@kgu.tj](mailto:rayom@kgu.tj), Тел.: 8(3322)2-41-06

Журнал включен в Реестр рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан с 1.06.2022, №174/м.

Прием статей по разделам науки: 07.00.00 – Исторические и археологические науки, 13.00.00 – Педагогические науки, 10.00.00 – Филологические науки.

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Журнал печатается на таджикском и русском языках.

**BULLETIN**  
OF KULOB STATE UNIVERSITY NAMED AFTER  
ABUABDULLOH RUDAKI  
Series of historical, pedagogical and philological sciences

**The founder of the magazine:**

Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki  
The magazine was founded in 2009. Issued 4 times a year.

**Chief editor:**

**Rahmon Dilshod Safarbek** *Doctor of juridical Sciences, Professor, Rector of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**Deputy chief editor:**

**Rafiev Safarkhon Aubovich** *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Science and Innovation, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**Executive secretary:**

**Safarzoda Manuchehri Najot** *Vice- chairman of Science and Innovation Management of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki*

**Members of editorial board:**

**07.00.00 - Historical and archaeological sciences**

**Abdulloev Mahmud Kholovich** *Doctor of Historical Sciences, Professor of the chair of General History and Methods of History Teaching of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**Iskandarov Kosimsho** *Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientific Secretary of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan.*

**Abdunazarov Khushvakht** *Doctor of Historical Sciences, Professor, of the chair of General History, Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav.*

**Yunusov Saidaham Saidalievich** *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the chair of General History and Methods of History Teaching of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**Azamov Khursand Saidovich** *Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the chair of History, Law and Political Science of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**13.00.00 - Pedagogical Sciences**

**Mirzoev Salim Saidalievich** *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the chair of Biology of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**Gulomov Islom Nazarovich** *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the chair Mathematics and its teaching methods of in Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**Izzatova Muhabbat Innovatovna** *Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the chair of Preschool Education and Social Affairs of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**Ibrohimov Grez** *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the chair of Pedagogy of Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**Faizulloeva Firuza Madokhirovna** *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of the General University Russian Language of the Kulyab State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**10.00.00 - Philological Sciences**

**Jumakhon Alimi** *Doctor of Philological Sciences, professor, holder of the chair of linguistics and history of language in Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**Khojaev Davlatbek** *Doctor of Philological Sciences, Professor at the chair of History of Language and Typology of the Tajik National University.*

**Mukhtorov Zainiddin Mukhtorovich** *Doctor of Philological Sciences, Professor, Director of the Research Center for Public Administration and Civil Service, Institute of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan.*

**Khudoidodova Sharofat Zardovna** *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Vice-Rector International Relations, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki.*

**Kholiqova Zaynalbi** *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the chair of Tajik Literature and Journalism Department, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki .*

**Murodov Bahriddin Rahmonovich** *Candidate of Philological Sciences, Head of the chair of linguistics and comparative typology, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki .*

*The journal is being prepared for publication in Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki. Address: 735360, RT Kulob city, S. Safarov street 16, the official website of the magazine: vestnik.kgu.tj, E-mail: payom@kgu.tj Tel.: 8(3322) 2-41-06*

*The journal is included in the Register of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan from 1.06.2022, №174/М*

*Reception of articles on sections of science: 07.00.00 - Historical and archaeological sciences, 13.00.00 - Pedagogical sciences, 10.00.00 - Philological sciences. The journal is included in the database of the Russian Science Citation Index (RSCI). The magazine is printed in Tajik and Russian.*

## ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 891.550:891.71.09

ББК: 83.3

Г- 94

### **МОРАЛЬ И НРАВСТВЕННОСТЬ ПОЭЗИИ СААДИ В ТВОРЧЕСТВЕ ИВАНА БУНИНА**

Гуломова С.Н. к.ф.н.

Кулябского государственного университета имени А. Рудаки

Литературное взаимовлияние, прежде всего, возникает и развивается между народами близкими по этнографии, языку, обычаям и традициям, истории, культуре. Опыт показывает, что данный процесс тесно связан с мастерством писателей и поэтов, насколько в их творчество ощутимо инородное, нечто свое, но «не родное».

Известно, что творчество многих поэтов персидско-таджикской литературы долгие годы, а точнее, веками оказывал положительное влияние на творчество последующих поэтов. В системе событий внутренних и внешних процессов литературы вопрос литературные связи занимает ключевое место. Ярким примером внутренней литературной связи можно назвать влияние творчества персидско-таджикских поэтов на творчество последующих таджикских, иранских и афганских поэтов, творившим свои стихи на персидском языке. Примером внешней литературной связи является влияние поэзии Хафиза, Саади, Руми, Джамина мировую литературу. Загадочные газели, притчи и красивые истории, основанные на вере, мораль и нравственность персидско-таджикской литературы глубоко впустили свои корни в сердца сотни, тысячи, миллионы любителей поэзии, вот уже долгие века, на Востоке и Западе.

Персидско-таджикская литература получила широкое распространение и большое признание в России, начиная с XVII в., а XIX столетие для нее стало периодом нового истинного открытия данной литературы. Этот период можно уверенно назвать периодом становления и формирования школы иранистики. Проникая в литературу, персидско-таджикские художественные мотивы оказали мощное влияние на формирование русского романтизма. В странах Средней Азии и на Кавказе стали формироваться школы изучения русской литературы для народов, проживающих в этих регионах. Однако, в свою очередь, необходимо в этой связи отметить, что большая часть исследований литературоведов в этом направлении преимущественно рассматривает проблемы воздействия восточной культуры и литературы на русскую литературу.

И.С. Брагинский – известный советский литературовед, ученый-востоковед относительно истории и актуальных проблем литературных связей таджикско-персидской и русской литератур отмечает следующее: «Более чем тысячелетний опыт развития таджикской культуры, прежде всего литературы, обогащенной ее древнеиранскими традициями, настолько разнообразен, что дает возможность изучать проблему литературных связей во всех ее проявлениях» [4, 288].

Влияние персидско-таджикской классической литературы на русскую литературу является неопровержимым фактом. Бесспорно и то, что многие произведения русских писателей, сочинены по мотивам персидско-таджикской классической литературы. Восточные мотивы нашли свое отражение в стихотворениях А.С. Пушкина («Бахчисарайский фонтан», «Сказка о Царе Салтане...»), М. Кузьмина («Друзьям Хафиза», «Зачем Луна» и «Мне не спится» и др.), Вячеслава Иванова («Палатка Хафиза» и «Встреча гостей») и В. Брюсова (сборник стихов «Сны человечества...»), Н. Гумилева («Огненный столп», «Подражание персидскому», «Персидская миниатюра» и «Пьяный дервиш»), Ивана Бунина («Завет Саади», «Тень Птицы», «Розы Ширази», «К Востоку», «Мудрым»), С. Есенина («Персидские мотивы», «Ты сказала Саади...»), «Голубая родина Фирдоуси») и многих других.

В данной работе нами отмечается, что известные и популярные среди русскоязычных читателей стихотворения М. Кузьмина «Зачем Луна» и «Мне не спится» созданы в стиле этого яркого представителя персидско-таджикской классической литературы специально для сборника «Северный Хафиз».

Газели Хафиза вдохновили В. Брюсова и стали предметом подражания при составлении сборника «Сны человечества... лирические отражения всемирной истории» [2, с. 411–508].

Для некоторых стихотворений Н. Гумилева из его последнего сборника характерны отголоски персидско-таджикской поэзии, наблюдаемые как в плане формы, так и содержания, в частности: «Огненный столп», «Подражание персидскому», «Персидская миниатюра» и «Пьяный дервиш» [10, с. 211].

Интерес русских поэтов к творчеству персидско-таджикских классиков породил заинтересованность и к жанровым особенностям поэзии Востока. Особое внимание акцентировалось на классическом персидско-таджикском поэтическом жанре – газели.

Первые попытки создания произведений в жанре газели были сделаны в русской поэзии еще 20-30-х годах XIX столетия. Некоторые поэты стали писать «газель», «газели», почти «газель» [9]. Из числа крупных русских поэтов этого периода форма газели была реализована в творчестве Фета А.А.

Контакты с литературным наследием Востока, связанные с традициями восточной поэзии и всей мировой культуры, нашли наиболее яркое воплощение в творчестве Ивана Бунина – выдающегося представителя русской литературы XX столетия.

Творчество Ивана Алексеевича Бунина (1870–1953), русского писателя, почетного академика Петербургской АН (1909), первого русского лауреата Нобелевской премии по литературе (1933), наследника и продолжателя великих русских поэтов – занимает ключевое место в изучении сокровищницы мудрости Востока.

Изучение той роли, которую играл Восток в мировоззрении и творчестве великого русского писателя и поэта, – тема эпохальная, продуктивная и, отметим сразу, изученная. Но даже, исходя из результатов тех работ, в которых затрагивается проблема влияния восточной культуры на творчество Ивана Бунина, можно сделать определенный вывод о том, что влияние персидско-таджикской литературы на духовный мир Бунина должным образом не изучены. Наше исследование говорит об отражении в поэзии и прозе писателя мотивов и тем персидско-таджикской классики.

Необходимо отметить, что поэт был достаточно проинформирован в этой области. Известно, что Бунин уделял много времени чтению русского перевода Корана и, судя по откликам его современников, был восхищен творчеством таджикско-персидского поэта Саади. Помимо того, он многократно совершал путешествия по восточным странам, в частности он побывал в Турции, Египте, Ираке, Индии.

Писатель проявлял интерес к духовно-психическим практикам дервишей, принадлежащих к суфийскому ордену Мевлевие (знаменитые «крутящиеся дервиши»), и имел осведомленность о традициях различных направлений суфизма. Всё это существенно повлияло на мировоззрение Бунина. Основным фактором обращения Ивана Алексеевича к восточной культуре и литературе послужил кризис, охвативший в начале XX века почти все области жизнедеятельности человека, включая философию и религию, эстетику и политику, как в России, так и в целом по Европе. По мнению И.А. Бунина, «главной предпосылкой подобной кризисной ситуации европоцентристского мира стало безбожие западных людей» [1, с.83].

Действительно Бунин, как одаренный и талантливый человек своей эпохи, не мог не чувствовать безверие, которое разрушало общество, толкало его к растленности и безнравственности. Единственный выход из этой ситуации – возвращение к вере, к священным учениям Корана, к этому непревзойденному источнику морали.

Таджикский читатель, ищущий свой духовный идеал и находящийся в недоумении от частых переходов религиозных настроений общества и сегодня не

знаком с личностью Ивана Бунина – столь проникательного ценителя таджикско-персидской поэзии, восточной нравственности и духовности.

Необходимо отметить, что личность Ивана Алексеевича Бунина, как свобододлюбивого и верующего человека, долгое время для советского читателя, в том числе русского и таджикского, оставалась в тени. Идеология бывшего советского государства была неприемлема взглядам и убеждениям русского писателя, и поэтому он эмигрировал. Долгие годы он, как и классик персидско-таджикской литературы Саади, много странствовал в поисках истины.

Значительную роль в воодушевлении поэта восточной литературой, сыграли переводы художественного наследия персидско-таджикских поэтов на русский язык, выполненные русскими поэтами. Однако, к великому сожалению, таджикскому читателю, да и русскому также, малоизвестно увлечение поэта персидско-таджикской литературой, его пристрастие к заветам Корана и другим восточным традициям.

Персидско-таджикская литература прославилась и обрела популярность во всем мире благодаря именам таких выдающихся поэтов и писателей, как Рудаки, Фирдоуси, Саади, Хафиз, Руми, Аттар, Хосров Дехлави, Низами Гянджави, Камол Худжанди, Джамии и других, чье творчество насыщено назидательными притчами и наставлениями для всего человечества.

Произведения этих поэтов всемирно известны, благодаря их изящности, как формы, так и содержания. Яркие краски, насыщенные метафорами и сравнениями строки, созданные в духе всех времен и народов, глубоко впадают в душу их читателей. Речевые средства в их творениях характеризуют приподнятый, возвышенный стиль, образы гиперболизированы.

Многие русские поэты были восхищены творчеством персидско-таджикских поэтов. Нет сомнения в том, что творчество таких выдающихся поэтов как Рудаки, Фирдоуси, Омара Хаяма, Камала Худжанди, Саади, Хафиза, Джалаладдина Руми, Джамии и других персидско-таджикских классиков оставили глубокий след в творчестве русских и зарубежных поэтов и писателей и вдохновляли их.

Бунину, как и многим другим русским художникам, удалось проявить себя в качестве последователя школы ярких представителей, сынов земли Востока и передать чувство светлой и нежной любви к новому для него краю, ощущение своей неразрывной связи с поэзией Востока.

Увлечение Ивана Бунина персидско-таджикской литературой и религиозными преданиями Востока, действительно, заслуживает внимания исследователей. Пылкое желание и готовность рассмотреть всё своими глазами, и признаться себе, что «я, путник, видел это» побуждало И.А. Бунина собираться и выходить в путь для совершения очередного путешествия.

Отметим, что и часть жизнь Саади прошла в странствиях. Исследователь восточной литературы А. Журден написал, что поэт путешествовал по Малой Азии, Египту, Индии, Палестине. Уверяют, что Саади 14 раз совершил паломничество в Мекку. Что и отразилось в книге «Бустан»:

По дальним странам мира я скитался,  
Со многими людьми я повстречался,  
И знанье отовсюду извлекал,  
Колосья с каждой жатвы собирал [7, с.37].

Персидско-таджикская литература, особенно скитальческая жизнь и изящное творчество Саади – привлекала Ивана Бунина. В переписке с историком и исследователем русской литературы, библиографом Семеном Афанасьевичем Венгеровым (10 апреля 1915 г.), он писал, что в 1907 году он женился на В.Н. Муромцевой. С этого времени страсть и увлечение путешествиями еще с большей силой овладели им. Также он отмечал, что последние восемь лет его жизни были настолько плодотворными в плане творчества – поскольку он создал почти две трети всего им изданного, и в плане полученных впечатлений – ибо за эти годы он видел особенно

много. Традиционно каждое лето поэт проводил в деревне, а остальное время находился в путешествиях по чужим странам [1, с.67].

Иван Бунин ознакомился с творчеством Саади и во время своих путешествий неоднократно перечитывал строки классика. Находя в произведениях персидско-таджикского писателя созвучные проблемы в поиске Истины бытия. Бунин восхищался рассуждениями Саади о нравственности и морали, теме красоты отношений, воспеванию любви и нежности.

Ознакомление с творчеством восточного поэта, творческое осмысление лирики восточного мудреца всех времён, Саади Ширази, и подведения жизненного опыта в «Гулистане» и «Бустане» Иваном Буниным произошло благодаря гениальному труду замечательного ученого-ориенталиста, доктора восточной словесности С. Назарянца, который перевел с персидского языка на русский «Гулистан» («Розовый сад») и произведение Давлатшаха Самарканди «Тазкират-уш-шуаро». В своем интервью «Одесскому листку» Бунин признался, что «очень любит культуру и религию Востока, а его супруга Муромцева – Бунина по этому поводу писала в своем дневнике, что поэт глубоко прочувствовал ислам после прочтения Корана и совершенных путешествий. По ее словам, Коран настолько заморозил поэта, что во время своего путешествия по восточным странам эта священная книга и «Гулистан» Саади стали его неразлучными спутниками [1, с.84].

Классик персидско-таджикской литературы, выдающийся мастер слова Саади Ширази и его философско-моральное учение о правилах жизни позволили восточному поэту стать духовным наставником многим выдающимся умам мировой культуры – ответы на вопросы Бытия искали в «Бустане» и «Гулистане» И.В. Гете и А.С. Пушкин, Л.Н. Толстой и И.А. Бунин, А.А. Фет и другие мастера слова.

Ивану Бунину посчастливилось глубоко и проницательно постигнуть мировоззрение Саади. Творческий и духовный пути этих талантливых людей во многом проявляют тождественность. Поскольку, как известно, Саади провел тридцать лет в поисках и постижении наук и знаний, тридцать лет жизненного пути прошли в странствиях; последние тридцать лет жизни поэт размышлял, подводя итоги жизни он оставил потомкам мудрость жизни, собранную им в долгом странствии. Бунин также стал путешествовать по миру в тридцать два года, именно в период своих путешествий в мировоззрении поэта были заложены основы его жизненной философии. Во время своих странствий по Востоку Бунин осваивал историю мировых религий, внимательно вчитывался в страницы Библии и Корана, изучал труд профессора А. Олесницкого «Святая земля», исследование К. Тышендорфа в переводе В. Николаевой, увлеченно зачитывался книгой французского учёного Масперо «Древняя история народов Востока». Иван Бунин старался совершенствовать свои знания и гордился тем, что обладал большей информацией по сравнению с Горьким, Андреевым, Куприной «за что был раскритикован своими современниками» [6, с.164]. Однако писатель осознавал необходимость критики, понимая, что литература без критики неспособна развиваться. Критика способствует совершенствованию, подталкивает к новым идеям, указывает писателям на недостатки.

В своих произведениях Бунин признается в любви к Востоку; роскошная персидско-таджикская поэзия с воспеванием неги и красоты любви, учениями о прекрасных отношениях увлекли поэта. И подобно бутону розы, взлелеянная образами персидской классики, вдохновленная поэзией Саади и Хафиза, расцвела в воображении поэта и отразилась в творчестве.

Таджикские и иранские ученые изучали творческий опыт Бунина в контексте литературных связей и восприятия, осмысления поэзии Саади Ширази и Хафиза Ширази и других персидско-таджикских классиков. Но не все вопросы западно-восточного литературного синтеза должным образом рассмотрены и изучены. Белые страницы русско-таджикских литературных связей ждут своего исследователя.

Таджикские и иранские литературоведы осознают мысли, что мировоззрение поэта основывается на идеях ислама. Саади Ширази знаток ислама, в своих



сокровенных учениях опирается на священную книгу мусульман – Коран. Степенью «Шейх» наделен персидский классик как наставник и видный исламский богослов.

И. Бунин после долгих размышлений и духовных поисков приходит к осознанию сущности общечеловеческих религиозных и нравственных исканий, пределов мыслей смертного о смысле бытия. Этот опыт дал поэту ощущение общего, заложенного в основание миро построения. Эта идея проходит красной нитью через творческий путь Бунина, в нравственных поисках поэта, и отразилось его произведениях.

Бунин, увлеченный персидско-таджикской литературой, восточной классикой и философией, своими произведениями сблизил народы Востока и Запада, соединил две мировые культуры.

Блеск поэзии Саади также отражен в творчестве Ивана Бунина. Его стихотворения благоухают поэзией Саади. Для обоснования этой мысли приведем несколько строк из стихотворения «Розы Шираза»:

Пой, соловей! Они томятся:  
В шатрах узорчатых мимоз,  
На их ресницах серебрятся  
Алмазы томных крупных слез,  
Сад в эту ночь – как сад Ирема  
И сладострастна и бледна,  
Как в шакнизир, тайник гарема,  
В узор ветвей глядит луна... [1, с.224].

Или, стихотворение «Завет Саади», которое состоит из двух строк, также имеет восточные компоненты, нравоучительно как наставления восточного шейха:

Будь щедрым, как пальма. А если не можешь, то будь  
Стволом кипариса, прямым и простым – благородным [1, с.357].

В этих двух строчках Бунин от имени Саади напутствует быть честным и благородным: щедрым как пальма или скромным и прямым как ствол кипариса. Здесь И. Бунин прямо и правдиво использует образы, которые использовал в своем творчестве Саади (пальма, кипарис). В одном из своих стихотворений Саади имеет следующие строки:

Гарат зи даст барояд чу нахл бош карим,  
В-арат зи даст наояд чу сарв бош озод [8, с.163].

Перевод:

Если сможешь, будь щедрым как пальма,  
А если не сможешь, будь свободным и прямым, как кипарис.<sup>1</sup>

В поэзии Ивана Бунина легко ощутима взаимная связь персидско-таджикской поэзии с русской. В стихотворение «Потомки Пророка» поэта также сладкозвучно, как газели Саади:

Немало царств, немало стран на свете.  
Мы любим тростниковые ковры,  
Мы ходим не в кофейни. А в мечети.  
На солнечные тихие дворы.  
Мы не купцы с базара. Мы не рады  
Когда вступает пыльный караван... [1, с. 113].

В русское стихосложение интенсивно проникают персидско-таджикские твердые формы газели, иногда шуточные, но по большей части вполне серьезные, пишут Иван Бунин, Вячеслав Иванов, Валерий Брюсов, Михаил Кузьмин, Саша Черный, Николай Гумилев, Осип Мандельштам и еще ряд авторов. Постепенно появляются русские касыды, а в новейшее время и рубаи.

Перечисляя стихотворения, посвященные персидской теме, нельзя не упомянуть произведения Афанасия Фета, Вячеслава Иванова, Михаила Кузьмина, Ивана Бунина,

---

<sup>1</sup> Перевод автора.

Велимира Хлебникова, Николая Гумилева, Михаила Зенкевича, Сергея Есенина, Константина Липскерова (с его циклом стихотворений, посвященных судьбе Саади), Георгия Иванова, Николая Тихонова, Аделины Адалис и другие. Полагаем, что список наш обещает быть бесконечным.

Впечатления от путешествий 1903 и 1907 годы вылились в путевых очерках Ивана Бунина, которые были объединены в цикл под названием «Тень Птицы». Для художника жанр путевых очерков не был новым и неизведанным, поскольку на эту поэтическую форму он уже обращал внимание, тому свидетельством могут послужить его «Казацким ходом», «В стране пращуров», «Воды многие», «Город Царя Царей». В этом цикле мы можем наблюдать, что, с одной стороны, автор стремится соблюдать традиции предыдущих поколений поэтов, а с другой – формирует свою особую теорию мировосприятия. Бунинские очерки, в своем большинстве, характеризуются отсутствием публицистического зачина, однако главную роль в раскрытии сюжета играет лирическое, даже эмоциональное, индивидуальное начало. Хотя лирическое начало в цикле «Тень Птицы» имеет первостепенное значение, но очерки не лишены и документальной и фактографической достоверности.

В этом цикле очерков Иван Алексеевич Бунин часто обращает внимание читателей к гуманистическим идеям и нравственным убеждениям Саади Ширази. И.А. Бунин в произведениях обращается к строкам Саади, в письмах использует изречения персидско-таджикского поэта, цитирует в дарственных надписях на книгах. Подтверждают наши рассуждения строки о Саади из сборника рассказов «Тень Птицы»: «Одеваешься возле открытого иллюминатора, в который тянет прохладной свежестью, и с радостью вспоминаешь, что Россия уже за триста миль от тебя. В пути со мною «Гулистан» Саади, «усладительнейшего из писателей предшествовавших и лучшего из последующих, шейха Саади Ширазского, да будет священна память его» [8, с.80].

Это свидетельство высокой оценки Ивана Бунина персидско-таджикской литературе и «Гулистану» Саади в частности. Строки, которые говорят о знании биографии своего кумира и наставника, и позволяющие сопоставить моменты жизни Бунина и Саади: «И вот, в этой свежести утра, весны и моря, я сижу на юте и читаю: – «Рождение шейха последовало в дни Атабека Саади, сына Зенги... – ... Родившись, употребил он тридцать лет на приобретение познаний, тридцать на странствования и тридцать на размышления, созерцание и творчество» [1, с.81]. Такое серьезное увлечение русского поэта говорит о многом: «... так протекли дни Саади, пока не воспарил феникс чистого духа шейха на небо – в пятницу в месяце Шеввале (Шаввол), когда погрузился он, как водолаз, в пучину милосердия Божия...» [1, с.83].

Приведем другие слова Бунина: «– ... Ковыляют на французских каблучках две толстеньких турчанки, с головой закутанные в парандже цвета засушенной розы. Лица их, – думаю я словами Корана, – похожи на яйца страуса, сохраненные в песке. Но приподнялось как будто случайно покрывало – и я убеждаюсь, что прав Саади» «Не всякая раковина беременна жемчугом» [1, с.88]. Читая эти строки, понимаешь, насколько надо быть мастером слова, насколько говорить по существу, для всех народов и времен, насколько быть мудрым и талантливым, чтобы завораживать словом видного представителя совершенно чужой культуры, обвораживать не только сюжетом и содержанием, а идеями и пафосом.

Иван Бунин был разносторонним фигурой русской науки и остается им. Он увидел искренность в словах Саади, чувствовал верность пути восточного мудреца, он познавал суть его творчества, несмотря на языковой и культурный барьеры.

В «Тень Птицы» он пишет: «И опять мне вспоминаются слова Саади, употребившего жизнь свою на то, чтобы обозреть Красоту Мира. Ты, который некогда пройдеши по могиле поэта, вспомни поэта добрым словом! – Он отдал сердце земле, хотя и кружился по свету, как ветер, который, после смерти поэта, разнес по вселенной благоухание цветника его сердца.

– Ибо он всходил на башни Мана, Созерцания, и слышал Симаа, Музыку Мира, влекшую в халет, веселие.

– Целый мир полон этим веселием, танцем - ужели одни мы не чувствуем его вина? – Хмельной верблюд легче несет свой вьюк. Он, при звуках арабской песни, приходит в восторг. Как же назвать человека, не чувствующего этого восторга?» [1, с.88].

Мы решили обратиться к первоисточнику и сравнить оригинал и осмысление Бунина. Обратим внимание на строки русского писателя: «Хмельной верблюд легче несет свой вьюк. Он, при звуках арабской песни, приходит в восторг. Как же назвать человека, не чувствующего этого восторга?» [9, 88]. В оригинале это двадцать седьмой рассказ главы «О нравах дервишей». Рассказ состоит из прозаического повествования и лирической части. В первой части говорится о паломничестве в Хиджаз (Хичоз) группы верующих: «Временами молодые люди негромко напевали и в отдельных стихах проникновенно господа бога призывали» [6, с. 120]. Некий паломник не согласился со спутниками и их решением, ибо он не осознавал душевных стремлений к познанию божественного. Путники пришли к племени Хилал. Навстречу вышли люди, какой-то мальчик пел так приятно, что птицы заслушались его. Это было неожиданно для путников, когда они увидели, как их верблюд пустился в пляс. Он скинул человека и груз и пустился бежать. «О, шейх, - воскликнул я, - песня мальчика привела в восторг даже животное, а на тебя не оказала никакого воздействия» [7, с.121]. Далее из первоисточника «Гулистон»-и Саъдй:

Донй, чй гуфтмаро он булбули сахарй?  
«Ту худ чи одамй, к-аз ишқ беҳабарй?!  
Уштур ба шеъри араб дар холат асту тараб,  
Гар завқ нест туро, качтабъ чонварй [7, с.75]

В подстрочном переводе А.С. Аминова:

Знаешь, что сказал мне тот утренний соловей?  
«Что же ты за человек, коль не познал любви?  
Верблюд, услышав песню бедуина, пускается в пляс,  
Коль нет у тебя вкуса, ты подобен животному с кривым нравом».

«Гулистон»-и Саъдй:

Ба зикраш ҳар чи бинй, дар хурӯшаст,  
Диле донад дар ин маънй, ки гӯшаст,  
На булбул бар гулаш тасбеҳ хонест,  
Ки ҳар хоре ба тасбеҳаш забонест [7, с.75].

Художественный перевод, завершающий рассказ:

Все в мире сущее творцу поет молебны,  
Но только чуткий слух уловит лад волшебный.  
Не только соловей меж роз воспел его,  
Но даже шип – язык; он славит божество ...[8, с. 121].

По Саади «всё мирозданье» - весь мир, обретет язык и получил возможность восхвалить бога. И человек осознает: не только соловей воспел Всевышнего, даже шип розы славит бога.

Бунин интерпретирует слова кумира: он воспеваает красоту и музыку мира, поэт восторгается жизнью. Человек не может не радоваться сущему, поскольку даже животное наслаждается миром.

Это сопоставление подтверждают наши мысли, что Иван Бунин разделял мысли персидско-таджикского поэта. Принимая его мироощущение, поэт подражал Саади в творчестве. Недаром он отмечает, что, как сказал Саади, он старался увидеть всю картину мира и оставить в нем отпечаток своей души и что он проявлял интерес только к историческим, религиозным и психологическим вопросам.

Можно отметить, что персидско-таджикский классик для русского поэта являлся идеалом личности. Бунин считает, что наставления и рассуждения мудреца

служат во благо человечества. Персидского поэта и его поклонника Бунина объединяет жажда истины. «Человек, пишет Бунин, – свободное существо, он способен одновременно и, на доброе, и на плохое. Причина несчастий человечества кроется в заблуждении, незнании истины. «Истина» есть высшее для нас божество» [1, с.43].

Безусловно, великий поэт Востока Шейх Мослехиддин Саади Ширази стал для всех нас предводителем и настоящим мастером слова. Слог его произведений отличается полнотой и изобилием, а высказывания сладкоречивы и не имеют аналогов в литературе. Только он может так искусно и глубоко выразить мысль, что лучшее изложение просто не свойственно человеку. «Бустан» поэта – это огромное и безбрежное море человеческой жизни и происходящих в нем постоянно событий. Его «Гулистан» – это самая ценная сокровищница опыта человека и его духовной жизни. Извечным достоинством этих двух шедевров, является прежде всего, сам создавший их поэт его исключительный божественный талант и личный опыт, ум и миросозерцание, берущие начало в чувственном человеческом опыте, продолжают жизнь в любых временных и пространственных условиях. Своевременное и безупречное использование им оригинальных изречений из древних источников и наследия прошлого, включая аяты, хадисы и рассказы, крылатые выражения и пословицы, их общедоступное и сладкозвучное представление на суд читателя, безусловно, превратили его в одного из выдающихся творцов мировой литературы и наиярчайшую звезду вселенной.

Саади – историческая личность, его высказывания преобразили обличье человеческой жизни не только в современной ему эпохе. Их значение актуально и злободневно и по сей день, а Иван Бунин – личность, на которого могут оказать воздействие только мысли, стоящие на высоте.

Полагаем, что благодаря персидско-таджикской поэзии русская поэзия с годами становилась не только богатой, но и изящной, оригинальной и неповторимой. Нет никакого сомнения в том, что предпринятая нами попытка исследования творчества этого русского поэта поставить перед литераторами новую задачу: изучить более детально представленную тему, немаловажную для таджикского литературоведения.

Подводя итоги, можно заключить, что Иван Бунин сильно был увлечен творчеством Саади. Русский поэт сочиняет свои бессмертные произведения под впечатлением, полученным от произведений Саади – «Бустаном» и «Гулистаном». Такие произведения, как «Тень Птицы», «Завет Саади», «Розы Ширази» являются плодом его любви к созданиям Саади.

Таким образом, можно заключить, что неопределима роль персидско-таджикской классической литературы в обогащении русской литературы. Доказательством тому служат многочисленные произведения разного жанра и характера, написанные в восточном, таджикско-персидском духе. Творчество Ивана Бунина в этом плане нуждается во всестороннем изучении и достойного скрупулезного анализа. Тем более что в таджикском литературоведении практически не были проведены исследования об интересе Бунина к Саади, к Хафизу, к мусульманскому Востоку в целом.

#### **Литература:**

1. Бунин, И.А. Собр. соч.: в 6 т. / Сост., подгот. текста и коммент. А.К. Баборенко, О.Н. Михайлова, В. Титовой и др. – М.: Худож. лит., 1988. –Т. 1. – 687 с.
2. Бунин, И.А. Восток: Стихотворения/ И.А. Бунин // Сборник товарищества «Знание». – Кн. 7. – СПб, 1905. –С. 251-261.
3. Брагинский, И.С. Исследования по таджикской культуре / И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1977. – 288 с.
4. Восток – Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Вып. 2. – М.: Наука, 1985, – 622 с.
5. Гумилёв Н.. О языке Персидском и словесности / Николай Гумилёв // Вестник Европы. – 81 часть. – № 9. – май 1815 г. – С. 28-38.
6. Ермаков И.А. Ислам в русской литературе XV – XX вв. / И.А. Ермаков. – М.: Компания Спутник, 2000. – 184 с.

7. Каганович, С.Л. Русский романтизм и Восток / С.Л. Каганович. – Ташкент: Фан, 1994. – 113 с.
8. Саади, Муслихаддин. Бустан / М. Саади: Пер. В. Державина, А. Старостина. – М.: Худож. лит., 1982. – С. 437.
9. Саади, М. Гулистан. Розовый сад. / Саади Мушрифаддин; перевод с перс. Р. Алиева, перевод стихов А. Старостина. – М.: Худ. лит-ра, 1957. – 323 с.
10. Стихи поэтов XIX-XX веков. Стихи и поэмы отечественных и зарубежных классиков XIX-XX веков. Фотогалерея, автографы [Электронный ресурс]. Режим доступа: [stihi-xix-xx-vekov.ru](http://stihi-xix-xx-vekov.ru)

### **МОРАЛЬ И НРАВСТВЕННОСТЬ ПОЭЗИИ СААДИ В ТВОРЧЕСТВЕ ИВАНА БУНИНА**

В данной статье автор отмечает о влияние поэзии Саади на творчества И.А. Бунина, а также взаимосвязи с историческими факторами затрагивающиеся вопросы роли персидско-таджикской литературы в обогащении русской литературы, культурных связей Запада и Востока. Отмечается, что особенную фазу в изучении восточной культуры составляют переводы.

В статье поэтапно изложены сведения о любви и почтении крупнейших представителей русской и мировой литературы, в частности И. Бунина к творчеству гениев персидско-таджикской литературы – Хафизу и Саади. Иван Бунин был близко знаком и восхищался творчеством Саади, потому что находил в нем много созвучного для себя. В поэзии Ивана Бунина легко ощутима взаимная связь персидско-таджикской поэзии с русской.

**Ключевые слова:** Восток, Саади, Бунин, история, мораль, классика, поэт, связь, персидская поэзия, любовь, мировая.

### **АХЛОҚ ВА ОДОБИ ШЕЪРИ САЪДӢ ДАР АСАРҶОИ ИВАН БУНИН**

Муаллиф дар ин мақола таъсири ашъори Саъди ба эҷодиёти И. Бунин, инчунин робита бо омилҳои таърихӣ, ки ба нақши адабиёти форсу тоҷик дар ғанӣ гардонидани адабиёти рус, робитаҳои фарҳангии Ғарб ва Шарқ дахл доранд қайд менамояд. Ҳамзамон, ӯ ибраз меорад, ки тарҷумаҳо дар омӯзиши фарҳанги Шарқ марҳалаи махсусро ташкил медиҳанд.

Дар мақола тадриҷан дар бораи ишқу эҳтироми бузургтарин намояндагони адабиёти рус ва ҷаҳон, ба хусус И. Бунин ба осори нобиғаҳои адабиёти форсу тоҷик - Ҳофиз ва Саъдӣ маълумот оварда шудааст. Иван Бунин ба эҷодиёти Саъдӣ аз наздик ошно буд ва онҳоро меписандид, зеро вай дар осори Саъдӣ бо худ ҳамовозӣ пайдо карда буд. Дар ашъори Иван Бунин пайванди мутақобилаи назми форсу тоҷик бо русӣ ба осонӣ эҳсос мешавад.

**Калидвожаҳо:** Шарқ, Саъдӣ, Бунин, таърих, ахлоқ, классик, шоир, пайванд, шеъри форсӣ, ишқ, ҷаҳон.

### **MORALITY AND MORALITY OF SAADI'S POETRY IN THE WORKS OF IVAN BUNIN**

In this article, the author notes the influence of Saadi's poetry on the works of I.A. Bunin, as well as the relationship with historical factors touching upon the role of Persian-Tajik literature in the enrichment of Russian literature, cultural ties between the West and the East. It is noted that translations constitute a special phase in the study of Eastern culture.

The article gradually presents information about the love and respect of the largest representatives of Russian and world literature, in particular I. Bunin, to the work of the geniuses of Persian-Tajik literature - Khafiz and Saadi. Ivan Bunin was closely acquainted and admired the work of Saadi, because he found in him a lot in tune with himself. In the poetry of Ivan Bunin, the mutual connection of Persian-Tajik poetry with Russian is easily felt.

**Keywords:** East, Saadi, Bunin, history, morality, classics, poet, connection, Persian poetry, love, world.

**Сведения об авторе:** Гуломова С.Н. к.ф.н., ст.преп. кафедры зарубежной литературы с МПРЯЛ. Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, 735360, город Куляб, улица С.Сафарова 16. Моб. тел: 985-01-70-44

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Гуломова С.Н. номзади илмҳои филология, муаллими калони кафедраи адабиёти хориҷӣ бо МРЯЛ-и Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 735360, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Моб. тел: 985-01-70-44

**Information about the author:** Gulomova S.N. Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer Department of Foreign Literature with MPRYAL. Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, 735360, Kulyab city, S. Safarov street 16. Mob. tel: 985-01-70-44

**УДК: 891.550:891.71.09**

**ББК: 83.3**

**Г- 94**

## **РАЗВИТИЕ РОССИЙСКОЙ ОРИЕНТАЛИСТИКИ КОНЦА XIX– НАЧАЛО XX ВЕКОВ (на примере творчества И.А. Бунина)**

Гуломова С.Н. к.ф.н.

Кулябский государственный университет имени А. Рудаки

Развитие российской ориенталистики в конце XIX– начале XX веков и появление первых переводов с арабского и персидского языков на русский восточных поэтических произведений вновь вызвало интерес русских поэтов к Востоку.

Европейские и российские ориенталисты осознавали роль и место Азии (Востока) в истории человечества – появление первых цивилизаций, первые государственные образования, родина мировых религий, центры духовности и науки, и т.д. об этом и было сказано в докладе: «Из Азии проистекали все религии, все науки, вся философия. Она одна сохранила чудесный дар производить все большие явления морального мира; там находим мы истинный единственный источник всеобщего просвещения...» [1].

Особое место в литературных связях народов занимают переводы. Русский читатель знакомился с произведениями восточных классиков. Это были переводы на европейские языки (труды немецких, французских, английских ориенталистов). Первые переводы восточной литературы (непосредственное знакомство) с образцами поэзии Фирдоуси, Саади, Хафиза отразилось в периодике. Например, были опубликованы в журнале «Вестник Европы» арабские сентенции и отдельные прозаические произведения, отрывок из народной легенды о Лейли и Меджнуне (1811, ч. XII, № 16), «Могамметаново путешествие на небо» и др. [4, с.29].

Обширно и богато представлена на суд русского читателя и персидская классическая литература. Особый интерес к литературе Востока проявлял «отец русского сентиментализма» Н. Карамзин. В 1798 году русский сентименталист издает отдельной книгой свои переводы под названием «Пантеон иностранной словесности». В сборник вошли и переводы образцов персидской литературы. Не обладая обширными знаниями персидского языка, Карамзин переложил произведения Саади опираясь на европейских переводчиков. К переводу такого характера следует отнести прозаический пересказ первой главы «Бустана» названный Н. Карамзиным «Последние слова Козроэса Парвисас» (Хосров Первез), который был опубликован в «Пантеон иностранной словесности». Акцентируем внимание, что Н.М. Карамзин сослался на первоисточник данной цитаты: «Им является персидская книга «Бустан», сочиненная поэтом Саади», – заключает автор перевода» [10, с.112].

Переводы на русский язык, служившего посредником между различными литературами, позволяли художникам слова различных литератур, подражая известным произведениям классиков персидско-таджикской поэзии, вдохновляясь их сюжетами и мотивами в XVIII веке обогатить свою литературу новыми формами и жанрами. «Именно в этот период появляется «Западно-восточный диван» Гёте. А.С. Пушкин, проявивший особое внимание к Корану и сказкам «Тысячи и одной ночи», создал свои знаменитые «Подражания Корану» и «Подражания Хафизу», где особое внимание уделил поэтике мусульманского трактата и, его философии, изящному слову «поэта всех времен и народов» (именно такое определение дает Гете), каким прославился во всей Европе Хафиз. Немецкий перевод «Шахнаме» Фирдоуси Фридрихом Рюккертом и русское переложение Жуковским поэмы «Рустам и Сухраб» из этого немецкого источника, изумили всю Российскую общественность. Именно в этот период известный немецкий поэт Гёте назвал классическую персидско-таджикскую поэзию главным источником своего вдохновения, а ее великих мастеров – своими учителями» [10, с.170].

Контакты с литературным наследием Востока, связанные с традициями восточной поэзии и всей мировой культуры, нашли наиболее яркое воплощение в творчестве Ивана Бунина – выдающегося представителя русской литературы XX столетия.

Творчество Ивана Алексеевича Бунина (1870-1953), русского писателя, почетного академика Петербургской АН (1909), первого русского лауреата Нобелевской премии по литературе (1933), наследника и продолжателя великих русских поэтов – занимает ключевое место в изучении сокровищницы мудрости Востока.

Изучение той роли, которую играл Восток в мировоззрении и творчестве великого русского писателя и поэта, – тема эпохальная, продуктивная и, отметим сразу, малоисследованная. Но даже, исходя из результатов тех немногочисленных работ, в которых затрагивается проблема влияния восточной культуры на творчество Ивана Бунина, можно сделать определенный вывод о том, что темы, идеи, образы восточной культуры, так или иначе, нашли свое отражение в его произведениях, в том числе и в его поэзии.

Необходимо отметить, что поэт был достаточно проинформирован в этой области. Известно, что Бунин уделял много времени чтению русского перевода Корана и, судя по откликам его современников, был восхищен творчеством таджикско-персидского поэта Саади.

Известно, что богатая назидательностью и праведностью персидско-таджикская литература не могла не оставить свой след в развитии мировой литературы, в частности русской литературы.

Ориентальное творчество выдающегося русского поэта и писателя Ивана Алексеевича Бунина характеризуется оригинальностью и неповторимостью, поскольку поэт обладал способностью глубоко проникать в психологию и действительный, а не абстрактный, мир человека с восточным менталитетом. Этот исключительный талант поэта послужил отличительной особенностью его творчества, поскольку, в противовес другим писателям, например, В. Минскому и А. Блоку, он обращался к реальной действительности Востока, а не к ориентальной практике. Как утверждал И.А. Бунин, только непосредственное лицезрение и вкушение предмета изображения может способствовать достоверной передаче его среды, характера, колорита [9, с.167].

Результаты нашего исследования показывают, что влияние персидско-таджикской классической литературы среди прочих русских поэтов и писателей периода нашего рассмотрения особенно сильно и более конкретно прослеживается в творчестве И.А. Бунина. В его произведениях, в отличие от творчества символистов, для которых всякий предмет выступал в качестве символа, первостепенную позицию занимает художественная деталь, которая призвана нести в себе богатую изобилием значений символическую нагрузку. Бунин реализовывал символы как суть первообраза с дополненным поэтом индивидуальным смыслом, в некоторых случаях находивших свое объяснение посредством вспомогательных компонентов из текста.

В своих творческих изысканиях Бунин в отличие от символистов избегал космизма. Он отодвигал рамки реализма, но не позволял себе выходить за них.

Вызванный интерес Бунина к восточной культуре имел под собой мировоззренческую подоплеку. Основной причиной своего увлечения Востоком и особенно персидско-таджикской литературой. Бунин признает в желании и стремлении жить не только своей действительной жизнью, но и сотнями неизвестных и посторонних жизней, современным ему или прошлым, жить историей всей цивилизации.

Размышлениями о любви, жизни и смерти пропитаны все произведения писателя. В его представлении Восток и регион проживания персоязычных народов – это некая колыбель всего человечества или же доисторический рай. Если другие русские поэты, в частности Н. Гумилёв, обращали свои взоры к Востоку в поисках первозданного и дикого, одновременно стараясь дальше уйти от цивилизованного мира, разыскивая там девственного от природы, как бы нетронутого цивилизацией человека, то И.А. Бунин стремился найти на Востоке именно основы мировой культуры, сущность человеческого общества. Бунинский идеал и совершенство заключены также в прошлом, но это прошлое в его понимании не дикое и первобытное, а цивилизованное в самом высоком значении этого понятия.

Чтобы найти ответы на злободневные вопросы своей эпохи, дискуссия по которым XIX-XX века достигла своего апогея, И.А. Бунин стремился побывать в самых малоизвестных странах, наносил визиты в такие заведения, куда был запрещен вход даже верующим из числа местного населения. Этот факт, без сомнения, является свидетельством того, что поэт был весьма коммуникабельной личностью, своей открытостью и искренностью располагающий к себе восточных людей, общение с которыми способствовало реализации его цели. Он постоянно познавал восточных людей, постигал их культуру, пытался осмыслить их религию, быт и нравы, старался познакомиться с ними поближе, и всё это вбирал в себя, чтобы воспринять и прочувствовать изнутри каждую традицию и каждый обычай Востока. Он постигал менталитет восточных народов на разных уровнях, в том числе он пытался ощутить его на чувственном уровне (вкус, запах, цвет, звук), что, несомненно, находило свое отражение в его литературном творчестве [2, с. 98].

Наряду с действительностью восточного мира он уделял пристальное внимание и культурному и литературному наследию известных творческих личностей Востока, огромный интерес у него вызывали и книги о Востоке. Именно потому перед каждой своей поездкой по восточным странам и во время путешествий он старался как можно больше изучать научную и популярную литературу, и проводил встречи с людьми, имеющими непосредственное отношение к Востоку – с переводчиками, географами, писателями. И вся эта совокупность познания Востока нашла свое воплощение в оригинальных произведениях поэта, которые нелегко поддаются восприятию людям без конкретного рода эрудированности, имеющей отношение к той или иной восточной культуре. Все наследие писателя – его дневники, письма, художественные произведения и т.д. – все пропитано духом восточных культур.

И как человеку, и как писателю, И.А.Бунину было необходимо постижение истоков мудрости человека. В восточном мире поэт стремился обнаружить какой-либо всеохватывающий мировой образец идеального человеческого социума, убежденный в том, что он там существовал или, возможно, существует и сейчас – с целью доведения этих сведений до своих сограждан. Проводя непрерывную работу над тематикой, образами и сюжетами древней восточной культуры, И.А.Бунин делает акцент на том, что исторически и этически ассоциируется в умах современных читателей с нашим временем. Следовательно, все приобретения и достижения поэта, запечатленные в посвященной Востоку поэзии и прозе, могут быть восприняты и постигнуты с общечеловеческой точки зрения и оторваны от определенного историко-культурного состояния.

Проявляя интерес к религиозной культуре, И.А. Бунин пытается представить детальный справочный материал в своих произведениях. Однако проведенное нами



исследование даёт нам возможность утверждать, что обращение Бунина к Востоку было не фактом религиозного самоопределения, это внимание скорее имело эстетическую и параллельно глубоко этическую направленность. Поэтому не справедливы в своих осуждениях ученые, причислявшие И.А. Бунина без особых на то обоснований к приверженцам какой-либо отдельной взятой религиозной системы. Бунин никогда не совершал каких-либо категорических и радикальных действий, поддерживающих ту или другую восточную идеологическую конфессиональную концепцию.

И.А. Бунин- писатель с разносторонними интересами. Его увлекла богатая, колоритная и изящная персидско-таджикская классическая литература. И.А. Бунин уже с ранних лет своей творческой деятельности проявил любопытство к литературе и культуре Востока, в том числе персидско-таджикской литературы через русские переводы.

Прежде всего, он хорошо ознакомился с «Гулистан» - ом («Розовый сад») и «Бустан» - ом (Цветник) Саади. Его привлекали и философские рубаи Омара Хайяма, героический эпос Фирдоуси, газели Хафиза, Месневи Руми, а также творчество других поэтов названной литературы [3, с. 72].

Ему очень было близки и интересны назидательные и морально-дидактические стороны творчество великих персидско-таджикских писателей. Он сознательно и целенаправленно прикасался к этой литературе, ибо в ней писатель находил огромную духовность ,чего, по его мнению, не хватило в жизни народов западного мира, в том числе и в России. Он хотел восполнить данный пробел духовной силой культуры Востока, в том числе персидско-таджикской литературой.

Поскольку основным духовным истоком творчества всех представителей персидско-таджикской классической литературы является священный Коран и хадисы Пророка Мухаммада (с), И. Бунин серьёзно увлёкся ими и оттуда много черпал вдохновения для дальнейшего воспроизведения своих стихов.

Испытывая глубокое чувство веры к предписаниям Библии, чувство уважения к мудрости Корана, изучая суфийскую литературу народов Востока, И.А. Бунин воспринимал религию, будь то христианская, мусульманская или буддийская, как единую для всей цивилизации идею, которая была бы призвана воспитывать в человеке любовь к ближнему, взаимоуважение и братство, работал во благо всего человечества.

Ведь ни одна религия не призывает к насилию, не позволяет убивать или разрушать человеческую цивилизацию. Поэт прочувствовал нечто общее, заложенное в фундаменте всего мира и цивилизации – именно эта мысль была основополагающим идеалом И.Бунина, которую он пытался развить и совершенствовать в процессе творческих и духовных поисков. Изученные нами критические материалы о жизни и творчестве И.А. Бунина, дают нам основание полагать, что И.А. Бунин относился ко всякой религии как к сокровищу, выступающим наследием и достижением всей истории человечества. Проявляя интерес в своих философских исканиях к Востоку, он находит в нём саму сущность духовного сосредоточия всего человечества.

Персидско-таджикская классическая литература, как и вся восточная культура, манила и увлекала И.А.Бунина в той же мере, как и все русское и Россия вызывали в нем интерес и любовь. Хотя поэт и проявлял пристальный интерес в познании и осмыслении персидско-таджикской литературой и был очарован ей, тем не менее, он никогда не забывал своих корней и своего происхождения, не переставал быть русским, православным человеком. Даже проведя определенный период своей жизни за рубежом, он стремился и мечтал о возвращении на родину.

Параллельно с увлечением Востоком он пытался познать и душу русского человека: будь то священник или мещанин. С этой целью он много путешествовал и по родным краям, он успел побывать в отдаленных уголках России, где собирал образцы русского фольклора: частушки, прибаутки, пословицы, поговорки (свидетельством тому может послужить его произведение «Божье древо») [7, с.167].

В данной статье было выявлено, что слова из языков народов восточного мусульманства используемые поэтом, выполняют в контексте важную семантическую

нагрузку и конкретизируют суть поэтического стиля восточных произведений писателя, который на высокопрофессиональном уровне пересмотрел их и феноменально запечатлел в своих художественных произведениях.

Реалии не славянского происхождения в произведениях И.А. Бунина выражают действительность, реальный мир Востока. Посредством восточных реалий проявляется не только основное содержание произведений восточного цикла, но приобретает очевидность и его подтекст. Тематику легенд и преданий автор переосмысливает по своему мировосприятию, и снабжает их новым символическим смыслом. Параллельно с этим он черпает материал из своих индивидуальных впечатлений от знакомства и встречи с современным восточным миром.

Исследование «ориентального» творчества И.А. Бунина способствовало целостному охвату информации о личной жизни и художественном мире писателя и поэта и позволило рассматривать в полном объеме его творчество.

Иван Бунин хотя и не был в Иране – в Великой Персидской Империи, в стране, где была заложена основа мировой цивилизации, в стране Заратрушты, Авесты и «Шахнаме», в стране, где родились и выросли такие известные поэты, как Саади, Хафиз, Авицена, Фирдоуси, Рудаки, Омар Хайям, Мавлави, Джами, Ахмада Даниша и других. Наверное, он не знал, что другой известный персидско-азербайджанский поэт Низами Гянджави писал: **«Весь мир – тело, а Персия – его сердце!»** (цитаты неизвестного автора). И.Б. Бунин был бы очарован Ираном и Средней Азией, поскольку он проявлял интерес к древним восточным культурам, в которых небезуспешно старался найти ответы, на актуальные философские вопросы его времени.

Преобладающее большинство читателей знакомо с прозаическими произведениями И.А. Бунина, но многие не осведомлены о том, что он был еще и великолепным поэтом, автором огромного количества поэтических произведений. Проза И. Бунина пропитана невероятными описаниями человеческих эмоций, основы которых заложены в его неподражаемой поэзии, из которой он зачастую и заимствовал свои прозаические образы.

И.А. Бунин проявлял интерес к древним культурам, вследствие их близости к духовному миру людей. В представлении И. Бунина, как и многих других, Восток – «утраченный рай» [2, с.65].

Оказав влияние на русскую и мировую литературу, персидско-таджикская литература до сих пор остается в центре внимания исследователей. Этот неисчерпаемый источник вдохновения никогда не высохнет, так как произведения, которые написаны для всех времен и для всех народов, будут жить вечно.

Современники поэта по достоинству оценили его талант и поэтическое мастерство. Сам Иван Бунин был почитателем таланта Льва Толстого, А.Чехова, М.Шолохова и других талантливых поэтов и писателей. Это связано было с тем, что у Ивана Алексеевича Бунина был прекрасный художественный вкус.

Таким образом, можно заключить, что неопределима роль персидско-таджикской классической литературы в обогащении русской литературы. Доказательством тому служат многочисленные произведения разного жанра и характера, написанные в восточном, таджикско-персидском духе.

#### Литература:

1. Алексеев, М.П. Томас Мур и русские писатели XIX века. Русско-английские литературные связи (XVII век - первая половина XIX века) [Электронный ресурс] / М.П. Алексеев. Литературное наследство. Т. 96. - М., Наука, 1982. Режим доступа: <C:/Users/Admin / Downloads/ 00881601240937360437. html>
2. Белоусов, В.Г. И.Бунин / В.Г. Белоусов. – М.: Знание, 1915. – 157 с.
3. Брагинский, И.С. Исследования по таджикской культуре /И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1977. – 288 с.
4. Бертольд, В.В. Культура мусульманства / В.В. Бертольд – М.: Ленком, 1998. – 112 с.

5. Вали, Самад. Своим кумиром изберу / Самад Вали // Памир. – Душанбе, 1971. – №2 (17). – С. 61-65.
6. Веселовский, А.Н. Сказки Тысячи и одной ночи в переводе Галлана / А.Н. Веселовский. – М.; Изд. АН СССР, 1938. – 355 с.
7. Восток – Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Вып. 2. – М.: Наука, 1985, – 622 с.
8. Каганович, С.Л. Русский романтизм и Восток / С.Л. Каганович. – Ташкент: Фан, 1994. – 113 с.
9. Ориентальная проза И. Бунина и духовно-эстетическое наследие народов Востока:/ Русская литература и Восток. – М.: Наука, 1991. – 219 с.
10. Рахманов, Б.Р. Художественное своеобразие «восточной» повести в русской литературе первой трети XIX века (образы, тематика, первоисточники и проблемы перевода): монография / Б.Р. Рахманов. – Душанбе: РТСУ, 2016. – 208 с.

### **РАЗВИТИЕ РОССИЙСКОЙ ОРИЕНТАЛИСТИКИ КОНЦА XIX– НАЧАЛО XX ВЕКОВ (на примере творчества И.А. Бунина)**

В данной статье рассматривается развитие российской ориенталистики конца XIX– начало XX веков, проблемы воздействия восточной культуры и литературы на русскую литературу. Анализируется изучение проблем, затрагивающих литературные связи народов России и Восточных стран, в частности между русскими и таджиками, а также затрагивается проблема влияния восточной культуры и литературы на творчество Ивана Бунина. Изучение проблем, затрагивающих литературные связи народов России и восточных стран, складывались в XIX веке и получило свое дальнейшее развитие в русской и советской ориенталистике с конца XIX века по настоящее время.

Исследование автора статьи осуществлена на основе материалов, опубликованных на страницах художественной литературы, а также научных изданий.

**Ключевые слова:** Восток, Саади, Хафиз, Бунин, ориентализм, персидско-таджикская литература, традиция, проблема, культура, вера, газелл, история.

### **ИНКИШОФИ ШАРҚШИНОСИИ РУС ДАР ОХИРИ**

#### **АСРИ XIX — АВВАЛИ АСРИ XX (дар мисоли эҷодиёти И. А. Бунин)**

Дар ин мақола инкишофи шарқшиносии рус дар охири асри 19 — ибтидои асри 20, проблемаҳои таъсири маданият ва адабиёти Шарқ ба адабиёти рус муҳокима карда мешавад. Таҳқиқи проблемаҳои, ки ба алоқаҳои адабии халқҳои Россия ва мамлакатҳои Шарқ, алалхусус байни русҳо ва тоҷикон дахл доранд, инчунин проблемаи таъсири маданият ва адабиёти Шарқ ба эҷодиёти Иван Бунин таҳлил карда мешавад. Таҳқиқи проблемаҳои, ки ба алоқаҳои адабии халқҳои Россия ва мамлакатҳои Шарқ дахл доранд, дар асри 19 шакл гирифта, дар шарқшиносии рус ва советӣ аз охири асри 19 то имрӯз боз ҳам инкишоф ёфт.

Таҳқиқоти муаллифи мақола дар асоси материалҳои, ки дар саҳифаҳои адабиёти бадеӣ, инчунин нашрияҳои илмӣ ба таърифи расидаанд.

**Калидвожаҳо:** Шарқ, Саъдӣ, Ҳофиз, Бунин, шарқшиносӣ, адабиёти форс-тоҷик, анъана, мушкилот, фарҳанг, эътиқод, ғазал, таърих.

### **DEVELOPMENT OF RUSSIAN ORIENTAL STUDIES IN THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES (on the example of I.A. Bunin's work)**

This article discusses the development of Russian Oriental studies of the late 19th - early 20th centuries, the problems of the impact of Eastern culture and literature on Russian literature. The study of problems affecting the literary ties between the peoples of Russia and Eastern countries, in particular between Russians and Tajiks, is analyzed, as well as the problem of the influence of Eastern culture and literature on the work of Ivan Bunin. The study of problems affecting the literary ties between the peoples of Russia and Eastern

countries took shape in the 19th century and was further developed in Russian and Soviet Oriental studies from the end of the 19th century to the present.

The research of the author of the article was carried out on the basis of materials published on the pages of fiction, as well as scientific publications.

**Key words:** East, Saadi, Hafiz, Bunin, orientalism, Persian-Tajik literature, tradition, problem, culture, faith, gazelle, history.

**Сведения об авторе:** Гуломова С.Н. к.ф.н., ст.преп. кафедры зарубежной литературы с МПРЯЛ. Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, 735360, город Куляб, улица С.Сафарова 16. Тел: 985-01-70-44

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Гуломова С.Н. номзади илмҳои филология, муаллими калони кафедраи адабиёти хориҷӣ бо МРЯЛ-и Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 735360, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Тел: 985-01-70-44

**Information about the author:** Gulomova S.N. Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer Department of Foreign Literature with MPRYAL. Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, 735360, Kulyab city, S. Safarov street 16. Tel: 985-01-70-44

ТДУ: 070 (2-точ)

ТКТ: 76 (2-точ)

Қ-88

## ИНЪИКОСИ ФАРҲАНГИ МИЛЛӢ ТАВАССУТИ ВАО

Қурбонова С.А., докторанти (PhD)

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Баъзе аз мардумшиносон инсон буданро ба маънии доштани фарҳанг меҳисобанд. Аз он ҷо ки фарҳанг ба маънои тазоҳуроти моддӣ ва маънавии фаъолияти инсон барои созгорӣ бо муҳит ба қор меравад, ҳамчун марзе аст, ки инсонро аз дигар ҳайвонот ҷудо месозад.

Фарҳанг, ки надидаи камназири иҷтимоии башарият аст ва дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон ҷавҳари ҳастии миллат эътироф шудааст, баҳри ташаккули худшиносии миллӣ, эҳсоси ватандӯстӣ, шинохти таърихи ибратомӯзи ниёгон ва комёбиҳои муассири замони истиқлолият мусоидат менамояд.

Рушди фарҳанги миллиамон дар даврони Истиқлолияти давлатӣ аз Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз меёбад. Он айём на танҳо масъалаи ҳаёту мамоти миллату давлат, балки фарҳангу тамаддуни тоҷик низ ҳаллу фасл мегардид.

Хушбахтона бо қабули қарорҳои судманд ва сари қудрат омадани фарзонафарзанди сарсупурдаи миллат Эмомалӣ Раҳмон фарҳанги миллӣ ҳифз гардид. Мо шояд он ҳастем, ки дар баробари аҳли ҳунару санъат ҳуди мардум дар рушди соҳаи фаъолони ширкат меварзанд. Рӯз ба рӯз доираи ҷалби мардум ба ҷорабиниҳои фарҳангӣ васеъ гардида. бунёди иншооти замонавӣ, эҳёи суннатҳои аҷдодӣ, тарғиби фарҳанги пурғановати миллӣ ва муҳайё сохтани заминаҳои моддӣи рушди самтҳои гуногуни фарҳанг ба вуқӯъ пайваста истодааст.

Пешвои муаззами миллат дар китоби ба тозагӣ таълифнамудаи худ зерсарлавҳаеро чунин унвон гузоштааст: «Фарҳанги миллӣ асоси давлатсозӣ», ки баёнгари аҳамияти фарҳанг дар давлатсозии мо мебошад. Пешвои миллат дар ин боби асари худ навиштааст: «Фарҳанг ҳамчун соҳаи сарнавиштсоз ва такаҷоҳи боэътимоди маънавии ҷомеа нақши муҳим мебозад ва мо аз рӯзҳои аввали давлатдорӣ ба рушди ин самти муҳиму афзалиятнок диққати махсус дода, ба ташаккули тарғиби арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ, рушди маънавиёт, эҳёи фарҳанги ниёгон, боло бурдани ҳудогоҳиву худшиносӣ, таҳкими санъати миллӣ ва дигар масъалаҳои алоқаманд

этибори чиддӣ медихем. Ҳанӯз дар солҳои аввали Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид намуда будем, ки «Фақат миллате, ки барои рушду такомули илму маориф ва фарҳанг ғамхорӣ зоҳир мекунад, ба давлатдорӣ сазовор аст».[5, с. 59].

Бо назардошти ип нуқтаҳои муҳими давлатдорӣ ва миллатсозӣ бо кӯшишҳои бисобиқаи давлатдорӣ, бо роҳбарии бевоситаи Пешвои миллат, дар айни замон, дар ҷумҳурӣ 2351 муассисаи соҳаи санъату фарҳанг, аз ҷумла 17 муассисаи театри касбӣ, 6 муассисаи консертӣ, Сирки давлатии Тоҷикистон, 95 муассисаи таълимии соҳаи фарҳангу санъат, аз ҷумла 3 мактаби олии, 6 коллеҷи санъат, фарҳанг, хореографӣ ва рассомӣ, 1355 китобхонаи давлативу оммавӣ фаъолият доранд. Ба рӯйхати ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ 42 осорхона, 2020 ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ, 1278 ёдгориҳои бостонӣ, 441 ёдгориҳои таърихӣ – монументалӣ, 300 ёдгориҳои меъмории, 220 шахру шаҳраҳои қадима, 70 қалъа, 110 мақбара ва масҷиди таърихӣ, 43 катиба ва 15 тасвири рӯйсангӣ, 654 макону талу тепаҳои таҳқиқнашуда дохил мебошанд. Ин ҳама захираҳои бойи фарҳангииест, ки вазифаи бозтобу бознамоёндани онҳо барои расидан ба ҳештаншиносии миллӣ бар дӯши ВАО мебошад. Ҳамин аст, ки бо ташаббуси Пешвои муаззами миллат дар ҷумҳурӣ Муассисаи давлатии телевизиони «Сафина» бунёд гардид, ки фаъолияти он асосан ба бознамоёндани фарҳангии кишвар, омӯзондан ва бозтоб намудани арзишҳои фарҳангӣ нигаронида шудааст. Ин шабакаи фаъоли иттилоотиву фарҳангӣ тамошобинонро ҳамвора аз навгониҳои фарҳангии кишвар боҳабар сохта, барномаҳои зиёди худро ба тарбияи фарҳангии ҷавонон мебахшад. Яке аз мавзӯҳои доимии телевизиони «Сафина» ба бознамоёндани гузаштаи таърихӣ тоҷикон бахшида шуда, дар ин росто тамошобинонро барои сайри таърихӣ ба осорхонаҳои таърихӣ кишваршиносии пойтахт ва навоҳии кишвар ва ба ҷараёни кофтуковҳои бостоншиносӣ раҳнамоӣ мекунад. Чуноне ки дар оғози соли нави ҷорӣ (09.01.2019), маводи омӯзандае ба унвони «Ковишҳои бостоншиносӣ дар Ҳулбук: бозёфти маҳалли хунармандӣ ва зарфҳо» пахш гардид. Дар ин мавод ба бинандагон иттилоъ дода шуд, ки дар натиҷаи ковишҳои бостоншиносӣ дар ҳудуди шаҳристони Ҳулбук, ки бо мақсади муайян намудани тарҳи пурраи шаҳри асримиёнагӣ гузаронида мешаванд, бостоншиносон мавҷудияти маҳалли хунармандӣ бо дӯконҳо дар шаҳристони Ҳулбукро ошкор намуданд. Ҳамчунон муайян гардид, ки дар қисмати шимолу шарқии шаҳристон маҳаллаи хунармандӣ бо дуконҳо, хумдонҳои шишапазӣ, коркарди маснуоти филизӣ ва симобкӯзапазӣ бо боқимондаҳои маҳсулоти нимтайёр ҷойгир гардидаанд. Боиси зикр аст, ки ҳамаи дуконҳо бо риояи тамоми талаботҳои санитарӣ, яъне таъмини об ва бадрабҳо бунёд гардидаанд. Чунин як оғоҳӣ аз таърихи миллат ба эҳсоси ифтихор доштан аз фарҳангу хунари гузаштагонамон водор месозад. Ва ё хангоми дидани барномае зерин унвони «Композитори ҷавони тоҷик дар Озмуни байналмилалӣ ғолиб гардид», ки 08.01.2019 пахш шуда буд, ҳар як ҳамдиёри солими мо ифтихор хоҳад кард. Зеро дар оғози соли нави дар шаҳри Сочии Федератсияи Россия бо ибтиқори Вазорати фарҳанги кишвари Краснодар Федератсияи Россия, Фестивал озмуни V-уми байналмилалӣ «Зебогӣ ва ҳамоҳангӣ дар эҷодиёт» («Красота и гармония в творчестве») баргузор гардид. Ва чуноне Раиси Иттифоқи композиторони Тоҷикистон Хуршед Низомов иттилоъ дод, дар бахши Озмуни «Композитори ҷавон» намояндаи Тоҷикистон Соҳибҷон Ҳасанов ғолиби ҷойи аввал (синусоли 21-25 сола) гардид.

Ба ҳамин монанд, аз тариқи телевизиони «Сафина» моҳҳои охир як силсила барномаҳои пахш мегарданд, ки бечунучаро дар тарбияи ҳештаншиносии миллӣ нақши сазовор мегузоранд. Аз ҷумла: бахшида ба 29-солагии таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи ҷумҳурӣ, ҷашни «Модарон». «Шоми дӯстӣ», дар заминаи таҳкими муносибатҳои бародаронаи ду халқи дӯст тоҷику ўзбек, Иди Наврӯз, рӯзҳои Шашмақому Фалак, Рӯзҳои фарҳанги Арабистони Саудӣ ва Ҷумҳурии Белорус дар Тоҷикистон, ҷашни Ваҳдати миллӣ дар ноҳияҳои Шаҳристон, Истаравшан ва шаҳри Конибодомии вилояти Суғд, ҷашни Истиқлолият ва дар мавриди ба истифода додани Нерӯҳои барқи обии Роғунро дар сатҳи баланд пахш намуда, фазои чорабиниҳои «Соли рушди сайёҳӣ ва хунароҳои мардумӣ» - ро бо барномаҳои фарҳангии ҷолиб ва сафарбар намудани аҳли

хунари тамоми зинаҳои соҳа ғанӣ гардонд.

Ҳаммонанд ба паҳши тadbирҳои фарҳангие, ки Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳандозӣ мекунад, телевизиони «Сафина» барномаҳои мушаххасро бозтоб менамояд, ки мавриди писанди мардум гардида, бад - ин васила дар роҳи худнигарӣ ва худшиносии миллӣ корҳои шоистаро анҷом медиҳанд. Чунончи: «Субҳ ба хайр Тоҷикистон», «Сайри Тоҷикистон», «Кухандиёр», «Фарҳанги муосир», «Завқ», «Хони Тоҷикистон», «Эъҷози эҷод», «Ганҷи ниҳон», «Асолат», «Толори оинаҳо» ва монанди он.

Ваҳдати ҳақиқии миллӣ бидуни инкишофи тафаккури таърихӣ, худшиносии миллӣ, бузургдошти мерос, фарҳанги таърихӣ, равнаку ривочи шуури миллӣ тасаввурнопазир аст. Ҳамин аст, ки сиёсати давлат барои инкишофи соҳаи фарҳанг, ташаккул додани системаи арзишҳо ва хостаҳои ахлоқии миллат, аҳамияти бунёди дорад. Мавзӯи мазкур дар пажӯҳишҳои донишмандони овозадори кишвар шодравон Муҳаммадҷон Шакурӣ, Раҳим Масов, Низом Нурҷонов, Р. Абдулҳаев дарҷ гардидаанд, ки онҳо ба паҳлуҳои гуногуни таърихи сохтмони маданияти миллии Тоҷикистони шуравӣ бахшида шудаанд. Илми таърихи Тоҷикистони муосирро таълифоти мақолаҳо ва суханронҳои бешумори Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон ғанӣ гардондааст, ки дар он таълифот проблемаҳои асосии таърих ва фарҳанги халқи тоҷик аз замони бостон то рӯзгори мо инъикос гардидаанд.

Президенти кишвар дар таълифоти пурмухтавои худ зери унвонҳои «Тоҷикон дар оинаи таърих: Аз Ориён то Сомониён», «Тоҷикистон дар остони фардо» (1997). "Душанбе шаҳри дӯстӣ ва бародарӣ" (1998), "Фарҳанг ҳастии миллат" (2000), "Зиёиён равшангарони фардои миллатанд" (2004). "Уфукҳои истиқлол" (2018), ғояи ваҳдати миллиро бо мазмуну мухтавои давлативу ҷамъиятӣ, ғанӣ гардонданд. Худшиносии миллӣ ва ҳифзи хотираи таърихӣ, бузургдошти забон ва мероси фарҳангӣ бояд ба он равона карда шавад, ки симои миллат, суннатҳои давлатдорӣ ва расму оинҳои аҷодӣ ҳарчӣ бештар ташаккул ёбанд. Таҷлили ҷашни 1100-солагии давлати Сомониён, 2500-солагии шаҳри Истаравшан, 2700 солагии шаҳри бостонии Кӯлоб, ҳазораи «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ, 1000-солагии Носири Хусрав, 650- солагии шоир ва орифи шаҳир Мирсаид Алии Ҳамадонӣ, 675-солагии классики назми форсу тоҷик, ғазалсарои бузурги машҳур Камолӣ Хуҷандӣ, Рӯзи забони тоҷикӣ, соли бузургдошти тамаддуни Ориёӣ, 800- солагии Ҷалолиддини Румӣ, 1150-солагии поягузори адабиёти форсу тоҷик Одамушшуаро Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, 100 солагии зодрӯзи академик Б.Ғафуров, 1310-солагии Имоми Аъзам (Абуҳанифа) нишонаи дурахшони эҳтиром гузоштан ба таърихи тайкардаи миллат, бузургдошти шахсиятҳои оламшумули илмӣ ва фарҳангӣ ба шумор меравад.

Рӯ овардан ба замони Сомониён, ба жарғои таърихи ҳазорсолаи тоҷикон, ёдкарди пайвастаи шоирону мутафаккирони дар боло зикргардида, барои давлати кишвари мустақили Тоҷикистон амри табиӣ мебошад. Замони давлатдорӣ Сомониён замони давлатсозии тоҷикон буда, пойдевори фарҳанги мо дар ин давра, бо дасти Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Дақиқӣ ва дигар бузургони илму адаб гузошта шуда буд. Маҳз дар ҳамон замон андешаҳои миллӣ ва ғояҳои ватанпарастӣ ташаккул ёфтанд, ки минбаъд тоҷикон новобаста аз шикасту бохтҳо тавонистанд асолати миллии худро ниғаҳ доранд.

Тавре дар боло қайд гардид, ваҳдату якдилӣ бо худшиносии миллӣ саҳт марбут буда, тавассути таълиму тарбияи худ ва донишу маърифати баланд ба даст меояд. Бо таъбири Президенти кишвар, Эмомалӣ Раҳмон «То даме, ки худшиносии миллӣ, пос доштани хотираҳои таърихӣ. ифтихор доштан аз мансубияти миллӣ дар шуури ҳар яки мову шумо падида наояд то даме, ки ҳар қадоми мо манфиати миллиро ҳамчун қарзи шаҳрвандӣ эҳсос накунем ва эҳтиром нагузорем то даме, ки хидмат ба ватан ва давлат бароямон ба арзиши баланди зиндагӣ табдил наёбад, мо ҳамчун давлати соҳибистиқлоли миллӣ ба камол намерасем» [5, с. 59].

Мебояд ёдовар шуд, ки на ҳама вақт таърихнигорон паҳлуҳои гуногуни фарҳанги мардумиро инъикос мекунанд, баҳусус вақте ки таърихнавис шахси бегона

бошад ва гузашта аз ин ба гузаштаи қавми васфкунандааш ғараз дошта бошад.

Бархе пажухишгарони тоҷик бар он ақидаанд, ки халқи тоҷик бар асари садсолаҳо дар зерӣ юғи истисморгарони аҷнабӣ ва идеологияи онҳо қарор доштан хотираи таърихӣ худро аз даст додааст. Ии андешаро пажухишгари тоҷик З. Мирзоён дар мақолаҳои худ бо чунин далелҳо исбот кардааст: «Ошқор аст, ки сарзамини тоҷикон дар гузашта арсаи тохтутозҳои нерӯҳои вайронгар буд ва бегонагони тозаанда ҳамвора талош доштанд то ин мардуми фарҳанговар хотираи таърихӣ хешро ба фаромушӣ супорида, дар бозсозии ояндаи худ гирифтори раҳгумӣ бошанд». Муаллифи суханҳои боло дар ин бора гуфтаи файласуфи бузурги Чин Конфутсийро ба таври намуна овардааст: «Мардуме, ки гузаштаи худро надонад, тавони бунёди ояндашро надорад» [6, с. 4]. Ифтихор аз таърихи куҳанбунёди хеш вақте пайдо мешавад, ки аз он огоҳ бошӣ, онро мояи омӯзиш, ибрат ва шукӯҳмандӣ бидонӣ, зеро таърихи тамаддуну фарҳанг, адаб, забону урфу одат дар пешғаҳи қавми ноогоҳ ҳукми мурдаро дорад. Саҳифаҳои рангин ва рӯзгори равшани миллати мо дар тӯли таърих бо талошу муборизаҳои ниёконамон, пешвоён ва сарлашқарон: Спитамен, Муқаннаъ, Темурмалик, Исмоили Сомонӣ, Восеъ, Садриддин Айнӣ, Шириншоҳ Шохтемур, Нусратулло Махсум, Бобочон Ғафуров, Мирзо Турсунзода ва даҳҳо зиёиёну сиёсатмадорони шарафманди дигар тавҷам буд.

Дар ҳақиқат тоҷикон пас аз ҳамлаи арабҳо ва ҷорӣ гаштани дини ислом, бисёр кӯшишҳо ба харҷ додаанд, ки суннатҳои миллии худро аз даст надиханд. Бузургоне чун Абулқосим Фирдавсӣ дар осори худ афсӯсхӯрии мардуми худро оид ба барҳам додани ойинҳои беҳтарини миллий, ба монанди чашнҳои Сада ва Наврӯз, тасвир намудаанд. Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» и безаволи худ навиштааст:

Аз ин зоғсорони беобу ранг,  
На ҳушу, на дониш, на ному на нанг.  
Ҳам оташ бимирад ба оташқада,  
Шавад тира Наврӯзу чашни Сада.

Барои ин кӯшидаанд, ки ба ойинҳои миллии боарзиши худ тобишҳои динӣ бахшида, онро аз нестшавӣ ниғаҳ доранд. Яке аз ойинҳои муқаддаси тоҷикони мо аз бостон чашни Наврӯз мебошад, ки дар он пахлуҳои гуногуни андешаҳои миллии тоҷикон ҷой гирифтаанд. Чуноне ки дар омодагириҳо ва чашнгириҳои Наврӯз аз поксозии хонаву ҳавлӣ, кӯчаву роҳҳо, то бахшидани гуноҳҳои ҳамдигар, аз эҳтиромгузорӣ ба пиронсолон то гиромидошти руҳи гузаштагон, аз ситоиши замину замон то санҷиши омода будан ба киштварзиву сабзкорӣ ва дигар арзишҳои баланди инсонӣ ҷой дода шудаанд. Дар ин чашн тақвими астрономии гузаштагони мо баён ёфтааст, ки ишора ба баробаршавии шабу рӯз ва расидани офтоб ба бурҷи ҳамал мебошад. Дар замонаҳои пеш, вақте ки арабҳо сарзамини тоҷиконро ишғол карда буданд, дар аввал чашнгирии Наврӯзро манъ карданд, аммо талошҳои донишмандон, шоиру мутафаккирони тоҷик, ин чашнро ҳамчун рӯзи офаридани Ҳазрати Одам маънидод карда, онро бо хостҳои дини ислом созгор намуда буданд.

Дар замони шуравӣ низ нахуст ин чашнро динӣ маънидод карда, чашнгириашро иҷозат намедоданд, вале дар солҳои 70 уми асри гузашта, зиёиёни тоҷик бо навиштани мақолаву асарҳо ба идеологҳои давлати коммунистӣ ҷанбаҳои кишоварзӣ ва истиқболи фасли баҳору айёми киштукори ин чашнро фаҳмонда, истиқболи онро ривочу раванқ доданд. Бо вучуди ин чашни Наврӯз пас аз истиқлолияти давлатӣ ба даст овардан, ҷилваи пурраи миллий ба даст овард. Акнун Наврӯз дар замони истиқлолияти миллий метавон гуфт ҷилои тоза гирифт. Бояд ба таври хоса ёдовар шуд, ки дар амри дубора шукӯҳманд гардондани ин ойини муқаддаси ниёкон нақши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон равшану намоён аст. Дигар акнун Наврӯз на танҳо дар саросарӣ ҷумҳурӣ, ба таври густурда чашн гирифта мешавад, балки ба он мартабаи ҷаҳонӣ бахшида шудааст. Ҷолиб он аст, ки бо пешниҳоди муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар пойтахти кишвар кохи пуршукӯҳе сохта шудааст бо номи «Кохи Наврӯз», дар тамоми шаҳру навоҳӣ наврӯзгоҳҳо бунёд гардидааст, ки ин баёнгари арҷгузори

хоса ба андешаҳои фарҳангии гузаштагони нексиришти тоҷикон мебошад.

#### **Адабиёт:**

1. Абдуллоҳи Раҳнамо. Эмомалӣ Раҳмон – Пасивои миллат Душанбе Ирфон. 2016.
2. «Васоити электрони ахбор ва армонҳои милли», Маҷмуи мақолаҳо, Душанбе соли 2015
3. «Журналистика ва замони муосир», Маҷмуи мақолаҳо, Душанбе, соли 2013
4. А. Саъдуллоев, «Ростиро заволи нест» аз китоби «Васоити электрони ахбор ва армонҳои милли», Душанбе, 2015
5. Аз гуфтаҳои донишмандони фаронсаӣ, Андрес Делитан дар китоби Хочазода С. «Таърихи телевизионӣ тоҷикистон», Душанбе 2007
6. Барномаи фестивал – озмуни ҷумҳуриявии телевизионии эҷодиёти халқ «Андалеб 2016», Душанбе, 2016
7. Зафар Сайидзода, «Густариши ахлоқи миллий посух ба пайомадҳои манфии ҷаҳонишавӣ», Душанбе, соли 2014
8. К. Олимов. Сарчашмаи худшиносии миллий, «Ҷумҳурият»...
9. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 июни соли 2013, №264
10. Эмомалӣ Раҳмон. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ.,
11. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби яқум: Аз Ориён то Сомониён,- Лондон: FLINT RIVER EDITIONS, соли 2000.
12. Эмомалӣ Раҳмон. Уфуқҳои Истиқлол, Душанбе «Ганҷ - нашриёт» 2018.

#### **ИНЪИКОСИ ФАРҲАНГИ МИЛЛӢ ТАВАССУТИ ВАО**

Мақолаи мазкур атрофи фарҳангу тамаддуни тоҷикон ва инъикоси он дар ВАО баҳс мекунад. Муаллиф дар мақолааш қайд кардааст, ки дилхоҳ шаҳрванди ҷумҳурӣ баҳри ташаккули худшиносии миллий, эҳсоси ватандӯстӣ, шинохти таърихи ибратомӯзи ниёгон бояд кӯшиш ба харҷ диҳад. Дар замони муосир васоити ахбори омма ин вазифаи пурмасъулиятро бар дӯши худ гирифта, ба қадри имкон тавассути барномаву гузоришҳо ва мусоҳибаву суҳбатҳо чи дар телевизиону радио ва чи дар рӯзнамаву маҷаллаҳо мавзуоти мазкурро бозтоб менамоянд.

Мавриди зикр аст, ки муаллиф дар мақолааш паҳлуҳои гуногуни бозтоби мавзӯҳои фарҳанги миллиро тавассути ВАО таҳқиқ намуда, ба ҳулосае омадааст, ки чи дар маводи ҷопӣ ва чи маводи электронӣ ин мавзӯот ба дараҷаи зарурӣ инъикос мегарданд.

**Калидвожаҳо:** фарҳанг, тамаддун, худшиносӣ, миллат, таърих, инъикос, моддӣ, маънаӣ, санъат, тарғиб, ташвиқ, ташаккул, масъала.

#### **ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ЧЕРЕЗ СМИ**

В данной статье рассматривается культура и цивилизация таджиков и ее отражение в СМИ. В своей статье автор отметил, что гражданин республики должен прилагать усилия к развитию национального самосознания, чувства патриотизма, знакомиться с поучительной историей своих предков. В современное время средства массовой информации берут на себя эту ответственную задачу и максимально отражают данную тему в программах, репортажах, интервью и беседах, как на телевидении и радио, так и в газетах и журналах.

Стоит отметить, что в своей статье автор исследовал различные аспекты отражения национально-культурных тем через средства массовой информации и пришел к выводу, что эти темы адекватно отражены как в печатных, так и в электронных материалах.

**Ключевые слова:** культура, цивилизация, самосознание, нация, история, рефлексия, материальное, духовное, искусство, пропаганда, поощрение, формирование, выпуск.



## REFLECTION OF THE NATIONAL CULTURE THROUGH THE MEDIA

This article discusses the culture and civilization of the Tajiks and its reflection in the media. In his article, the author noted that a citizen of the republic should make efforts to develop national self-consciousness, a sense of patriotism, and get acquainted with the instructive history of their ancestors. In modern times, the media take on this responsible task and reflect this topic as much as possible in programs, reports, interviews and conversations, both on television and radio, and in newspapers and magazines.

It should be noted that in his article the author explored various aspects of the reflection of national and cultural topics through the media and came to the conclusion that these topics are adequately reflected in both printed and electronic materials.

Key words: culture, civilization, self-consciousness, nation, history, reflection, material, spiritual, art, propaganda, encouragement, formation, release.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Курбонова Сайёра Абдутолибовна докторанти (PhD)-и соли дуҷуми ихтисоси рӯзноманигорӣ, кафедраи журналистикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров-16. Тел: 988 29 05 96

**Сведения об авторе:** Курбанова Сайёра Абдутолибовна – докторант (PhD)-и второго курса по специальности журналистика факультета журналистики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С.Сафарова-16. Тел: 988 29 05 96

Information about the author: Kurbanova Sayora Abdutolibovna - doctoral student (PhD) - and the second year in journalism at the Faculty of Journalism of the Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street-16. Tel: 988 29 05 96

ТДУ:82-2 (2-точ)

ТКТ:83-2 (2-точ)

М-61

## ҶОЙГОҶИ САНЪАТҶОИ БАДЕӢ ДАР АШӢОРИ ҶОИБ САҶАРЗОДА

Раҳмонов Ш., д.и.ф., профессор, Мирзоева М.М., муаллими калон  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

### 1. Санъатҷои маънаӣ

Аз омӯзиш ва таҳқиқи таърихи адабиёти муосири тоҷик бармеояд, ки шоирон ашъори худро бо саноеи гуногуни бадеӣ, аз ҷумла санъатҷои маънавию лафзӣ ва ғайра зинат додаанд, то ки шеършон шаклан ва мазмунан зебову дилкаш бошад.

Ҳаминро бояд зикр намуд, ки шоирон барои он ки дар осори хеш аксар саноеи бадеиро, ки мавриди истифода қарор диҳанд, эшон, пеш аз ҳама, ба таносуби сухан аҳамияти аввалиндарача додаанд. Чунки таносуби сухан дар маъниофаринии эҷодкор ва таҳқиқи шаклии он мисли сутуни устуворе хидмат менамояд.

Туракул Зеҳнӣ дар асари арзишманди хеш «Санъатҷои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ» роҷеъ ба таносуби сухан чунин нигоштааст: «Асоси ҳамаи санъатҷои бадеӣ бар таносуби сухан аст. Риояи муносибати сухан ва алоқаву робитаи мафҳумҳо асоси мантиқии образи бадеиро ташкил намуда, моҳияти ғоявии онро ба хонанда мерасонад». [3, с. 31]

Мавсуф дар китоби дигари худ «Санъати сухан» низ оид ба ин масъала чунин овардааст: «Шоир дар як байт калимаҳоро зикр мекунад, ки ба эътибори маъно ба ҳамдигар алоқадор бошанд ва зикри яке дигареро лозим меорад; масалан агар дар як байт моҳ зикр ёбад, хиргоҳ (ҳола), доғ, шаб ва мисли инҳо низ оварда мешавад; агар дарё зикр ёфта бошад, албатта яке ё чанде аз калимаҳои қаринагии «қаър», «дурр», «садаф», «марҷон», «ғаввос», «киштӣ», «мавҷ» ва монанди инҳо ҳам зикр мешаванд;

агар гул баён ёбад, лозим аст, ки булбул, хор, чаман, гулистон ё рангу бӯ зикр ёбад; ё ки сарв оварда шуда бошад, қумрӣ, фохта, сарсабзӣ, қади ёр, ростӣ барин калимаҳои муносиб ва алоқадор зикр меёбанд ва ҳоказо». [4, с. 42]

Санъати таносуби сухан қариб дар тамоми шеърҳои Ғоиб Сафарзода ба назар мерасад. Барои исботи ин сухан ба байти зерин таваҷҷуҳ мекунем:

Чаро парвоз кардан дар фазои худписандиҳо?

Ба пастихо назар андохт бояд аз баландиҳо. [7, с. 110]

Чунонки мебинем, калима ва таркибҳои дар ин байт овардашуда ба якдигар алоқамандии маъноӣ доранд. Масалан, калимаҳои «парвоз» бо «фазо», «пастихо» бо «баландиҳо», «дар фазои худписандиҳо» бо «ба пастихо назар андохтан», «фазо» бо «пастӣ» ва ғайра байни ҳам алоқамандии қавӣ доранд, ки овардани яке дар матн омадани дигареро тақозо мекунад.

Ҳамин гуна таносуби суханро дар байти дигари шоир низ мушоҳида мекунем. Чунончӣ:

Шуд бурун хуршед, аммо бесухан,

Бо табассум карда равшан роҳи ман. [7, с. 46]

Дар ин васат, Ғоиб Сафарзода дар шеърҳои санъати ташбеҳро бештар мавриди истифода қарор додааст. Туракул Зеҳнӣ ин санъати шеърро дар «Санъати сухан» чунин таъриф намудааст: «Ташбеҳ монанд кардан аст. Нависанда барои равшантар тасвир кардани чизе гоҳо ягон хусусияти онро ба ягон хусусияти чизи дигар монанд мекунад. Вале дар миёни монандшаванда ва монандкунанда аз рӯи сифат, ё хусусият, ё кирдору атвор – аз ягон ҷиҳат бояд як навъ монандие мавҷуд бошад. Ташбеҳ дар роҳи барҷаста ва зебо ифода намудани ягон лавҳаи бадеӣ хизмат мекунад». [4, с. 42]

Ҳамчунин муаллифони «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» низ роҷеъ ба санъати бадеии ташбеҳ маълумот дода, аз ҷумла чунин таъкид кардаанд: «Шоир барои он ки ба хонанда бо ҳиссиёту ҳаяҷонаш бештар таъсир расонад ва фикрҳои равшану рехта баён наояд, чизи тасвир мекардагашро ба ягон ҳодисаи воқеӣ ё ҷисми ҳисшаванда монанд мекунад. Дар натиҷа шоир бо як ибораи кӯтоҳ маъноӣ бузургеро баён менаояд». [9, с. 114]

Ғоиб Сафарзода низ чун дигар шоирони гузаштаву муосири худ дар қатори аз хусусиятҳои хоси санъати ташбеҳ бохабар буда, онро дар осораш моҳирона истифода бурдааст. Барои исботи ин гуфтаҳо дар поён ҷанд байти шоирро, ки дар онҳо санъати ташбеҳ мавҷуд аст, мисол меорем:

Як дилбари нозпарвар омад,

Бо рӯи ҷу маҳ зи дар даромад. [7, с. 30]

Дар байти боло шоир рӯи дилбари нозпарвари аз дар даромадаро ба моҳ монанд карда, шеърӣ худро образнок намудааст. Дар он калимаҳои «рӯ» ташбеҳшаванда, «моҳ» ташбеҳкунанда ва вожаи «ҷу» ёридиҳандаи монандӣ, равшанию зебогии рӯ бо маҳ ваҷҳи ташбеҳ мебошанд. Дар байти поён шоир дили дилбарашро ба шишаи пок монанд карда, ки дар паҳлӯи ӯ шодону хандон омада нишастааст:

Бо дили ҷун шиша покаш дилбарам,

Барнишаст имрӯз шодон дар барам. [7, с. 31]

Дар байти зерин низ санъати бадеии ташбеҳ хеле моҳирона истифода гардидааст. Шоир бо истифода аз калимаҳои «рӯд», «нағмагон», «пуршӯр» ва «пахлавон» як манзараи хеле зебои шоиронаро пеши назар ҷилвагар намудааст:

Аз канори қуллаҳои қўҳ рӯди нағмагон,

Бо дили пуршӯр ҷорӣ мешавад ҷун пахлавон. [7, с. 56]

Дар байти боло, шоир рӯдро ба шахси нағмагон, бо дили пур аз шӯру шавқ ва ҳамчун пахлавоне монанд кардааст, ки ташбеҳи басо зебоест. Дар ин ҷо калимаи «рӯд» ташбеҳшаванда, вожаҳои «нағмагон», «пуршӯр» ташбеҳи пӯшида, калимаи «пахлавон» ба сифати ташбеҳи равшан ва калимаи «ҷун» ба ҳайси калимаи ёридиҳандаи ташбеҳ омадааст.

Санъати дигари маънавия, ки бо ташбеҳ робитаи қавӣ дораду муҳаққикон онро як навъи ташбеҳи пӯшида номидаанд ва дар ашъори Ғоиб Сафарзода зиёд ба қор рафтааст, истиора мебошад.

Ин санъати бадеиро Туракул Зехнӣ дар китоби «Санъати сухан» чунин тавсиф намудааст: «Истиора дар луғат ба маъноӣ ба орият гирифтани чизе меояд, вале дар адабиёт як намуди маҷоз буда, ба ҷои як калима истифода шудани калимаи дигар мебошад». [4, с. 83] Ба намунаи зайл тавачҷуҳ мекунем, ки тавассути санъати истиора ороиш ёфтааст:

Менишинад офтоб, эй офтоби ман, баро,  
Пешвози оташ, эй қалби қабоби ман, баро. [7, с. 28]

Шоир дар ин ҷо ибораи «офтоби ман» ва вожаи «оташ»-ро ба ҷойи калимаи «дилбар» ва таркиби «қалби қабоби ман»-ро ба ҷойи «ошиқи сӯхтадил» қор фармудааст. Бо ин шоир, гуфтан мехоҳад, ки «эй дилбари мисли офтоб гармрӯю зебо пас аз ғуруби офтоб ту ба назди ошиқи дилсӯхтаи худ баро». Шоир дар ин байт, маъшуқаи офтобрӯи худро пас аз нишастани офтоб ба пешвозаш баромаданро хошиш намудааст, ки хеле сухани зебову шоирона мебошад.

Дар поён ба ҳамин монанд боз як байтеро роҷеъ ба санъати истиора намуна меорем:

Нарав, эй оҳуи ваҳшии зебо,  
Ман аз осудагиҳо нома дорам. [6, с. 176]

Чуноне ки мебинем, шоир дар ин байт таркиби «эй оҳуи ваҳшии зебо»-ро ба маъноӣ аслиаш наоварда, балки онро ба маъноӣ истиоравии худ-«ёри рамандаи зебо» истифода намудааст. Бо ин шоир, гуфтанист, ки “эй ёри дарғурези зебо, аз пеши ман зуд нарав ва мутмаин бош, ки ман аз оромию осудагиҳо барои худ номаи тасдиқкунандае дорам”.

Дар поён доир ба истиора боз байти дигарро мавриди таҳлил қарор медиҳем:

Ман аз бедардии гул дардмандам,  
Ки сӯзи нолаи булбул надонад,  
Ман аз булбул гиребонгир ҳастам,  
Ки сози аллаи модар нахонад. [7, с. 149]

Ғоиб Сафарзода дар байти мазкур ба ҷойи ёри бепарво таркиби «бедардии гул» ва ба ҷойи оҳуи ғиғои ошиқ калимаҳои «сӯзу нолаи булбул»-ро оварда, ҳамин тариқ сухани худро зинат додааст. Шоир дар ин ҷо мазмунро овардааст, ки қаҳрамони лирикӣ аз ёри бедарду бепарвои худ дар ранҷу азоб аст, вале ӯ аз сӯзу гудоз ва дарду охи ёри худ огоҳӣ надорад. Дар ин байт дар баробари санъати истиора, инчунин санъати таносуби сухан низ дида мешавад. Калимаи «гул» ба «бедард» ва вожаи «булбул» ва «сӯз»-у «дард» «нола» муносибати мантикӣ доранд. Ҳамчунин, калимаҳои «бедардӣ» ба маъноҳои беҳиссу ноогоҳу бепарво, «дардманд» ба ҷойи дар тааҷҷуб мондан ва калимаи «надонад» низ ба маъноӣ ҳис накардан, беҳабар будан ҳам омадааст, ки дар маҷмуъ ҳамаи калимаҳои зикршуда дар баробари маъноӣ асли, инчунин маъноҳои истиоравиро низ доранд.

Аз осори шоир оид ба санъати муболиға низ мисолҳои зиёдеро овардан мумкин аст. Дар «Санъати сухан»-и Т. Зехнӣ оид ба санъати муболиға чунин омадааст: «Ғоҳе нависанда дар тасвир ва ситоиши чизе аз ҳадди табиӣ ва асли мебарояд, онро қалонтар ва ё хурдтар қарда нишон медиҳад, дар таъриф ба болотарин нуқта мебардорад ва ё ин ки ба пасттарин дараҷа мефурорад, ки ин ҳолати тасвир муболиға ном дорад». [4, с. 92] Бобати исботи ин гуфтаҳо дар поён аз ашъори Ғоиб Сафарзода чанд байтеро, ки дар онҳо санъати муболиға истифода шудаанд, намуна меорем:

Ман гули оташ магар, ки бод хомӯшам кунад?  
Қатраи шабнам, ки Хуршед ояду нӯшам кунад? [7, с. 63]  
Ҳарчанд, ки кӯҳи аламаш дошт гаронӣ,  
Аз панҷаи тӯфон-ш бишуд майдаву талқон. [7, с. 36]

Тавре ки мебинем, шоир дар ин абёт аз санъати муболиға қор гирифта, сухани худро обуранги бадеӣ бахшидааст. Қаҳрамони лирикӣ дар байти аввал худро «гули

оташ» ва «катраи шабнам» донистааст, ки ташбеҳи тафзил аст ва асли муболиғаро доро мебошад. Дар байти дуюм, низ қаҳрамони лирикӣ ғаму алами дили худро ба кӯҳи гарон монанд кардааст, ки “панҷаи тӯфони маъшуқа” онро зада, “майдаву талқон” кардааст. Шоир барои таъсирбахшу нишонрас шудани каломи хеш гоҳ-гоҳе аз санъати муболиға истифода намудааст.

Туракул Зеҳнӣ дар китоби хеш санъати тавсифро чунин тавзеҳ додааст: «Нависанда барои тасвир кардани ягон воқеа, касе ё чизе гоҳе сифатеро меорад, ки яке аз муҳимтарин хусусиятҳои он воқеа, он касе ё чизеро хеле барҷаста нишон медиҳад. Ҳамин гуна муайянкундаи бадеӣ, ки муҳимтарин хусусияти ҳодисаро таъкид менамояд, тавсиф номида мешавад» [4, с. 96]. Дар ашъори Ғоиб Сафарзода санъати бадеии тавсиф фаровон ба назар мерасад. Ӯ санъати мазкурро бештар дар таърифу ситоиши Ватан, зодгоҳ, арзишҳои миллӣ, маъшуқа ва ранҷу азобҳои кашидаи қаҳрамони лирикӣ истифода кардааст.

Ғоиб Сафарзода дар осори худ санъати адабии сифатчиниро низ фаровон кор фармудааст. Санъати сифатчинӣ аз ҷониби Т. Зеҳнӣ чунин таъриф гардидааст: «Баъзан, барои тавсиф ва тасвири касе ё чизе ба таври болобардорӣ ва ё роҳи сарзаниш сифатҳои муносиб барои як мавсуф қатор чида мешавад, ки ин ифодаро қувват медиҳад. Ин гуна санъатро, ки сифатҳо паси ҳам чида шудаанд, дар осори балоғати классикӣ танқиси сифот меноманд, ки маънояш сифатчинӣ гуфтан аст» [7, с. 97].

Дар ашъори шоир санъати сифатчинӣ зиёд ба назар мерасад ва мо дар поён чанд байти дар ин санъат эҷодкардаи ӯро намуна меорем:

Бигзор, ки имшаб ҳама шодӣ бинамоянд,

Нӯшанду хурӯшанду бирақсанду сароянд. [7, с. 50]

Шоир дар абёти боло сифатҳои амалии аҳли маҳфили имшабаро, ки аз “шодӣ бинамоянд, нӯшанд, хурӯшанд, бирақсанд ва сароянд” иборатанд, дар як байт паси ҳам оварда, хушоҳангию таъсирнокии онро таъмин намудааст.

Қабл аз он ки доир ба санъати талмеҳ сухан ронем, зарур медонем, ки аввал таърифи онро ёдрас намоем. Дар «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» санъати шеърӣ талмеҳ чунин шарҳ ёфтааст: «Талмеҳ (ар. – ҷастани барқ; як назар андохтан) – аз санъатҳои маънавист ва он иборат аз он аст, ки шоир бо як ишора маънии чуқур ва баландро ифода мекунад. Фарқи талмеҳ аз санъатҳои истиора, ташбеҳ ва ғайра ин аст, ки шоир бештар ба воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, ба номҳои шахсони барҷаста ва осори онҳо ишора намуда, ба ин восита ба тарзи мучаз фикри худро қувват ва тавсия медиҳад». [9, с. 105]

Аз таърифи дар боло овардаамон маълум мегардад, талмеҳ як навъи санъати маънавӣ буда, шоирон тавассути он ба воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, номи шахсони барҷаста ва осори адибон ишора карда, фикри худро таквият ва тавсия медиҳанд.

Дар рубоии зайл шоир аз талмеҳ кор гирифта, дар он ба номҳои Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, «Шоҳнома» ва Саъдӣ бамаврид ишора намуда, каломашро зебу оро додааст:

Шеъре, ки зи дил дамид, фарёди дил аст,

Фарёди дамидае зи бунёди дил аст.

Мо Рӯдакию Саъдипарастем ҳама,

Дилбастаю «Шаҳнома»-парастем ҳама. [7, с. 142]

Аз санъатҳои дигари маънавӣ, ки дар эҷодиёти шоир нақши калидӣ ва истифодаи васеъ дорад, санъати саволу ҷавоб мебошад. Санъати мазкурро Туракул Зеҳнӣ чунин шарҳ додааст: «Яке аз санъатҳои бадеӣ суолу ҷавоб буда, барои ифодаи эҳсосоти қалбӣ воситаи хубест, ба шарти он ки суолу ҷавобҳо дар сурати мантиқӣ, нозук ва нуктасанҷона воқеъ шаванд». [4, с. 114]

Шоир кӯшиш менамуд, ки дар ҳар як шеъри навиштааш ягон навигарӣ, ягон фикри нав ё сухани тозае ворид намояд, хангоми эҷод аз такрори сухани дигарон ва аз умумигӯӣ парҳез мекард. Ҳар шеъре ки мегуфт, ҳатман дар он ягон чизи тозае ба назар мерасид. Барои исботи ин сухан порҷаи шеърӣ зеринро мисол меорем, ки он дар заминаи санъати шеърӣ суолу ҷавоб иншо гардидааст:

Додарам гуфто: – Аҳо, кист ин бигӯ?

Дар китобам суратеро дида ӯ.  
Гуфтамаш: – Ин Рӯдакии муътабар,  
Шахси доно, хоксору номвар. [7, с. 14]

Шеъри дар боло овардаамон пурра ба талаботи ин санъати шеърӣ ҷавобгӯст. Дар мисраъҳои якуму дуҷуми шеър агар суоли пурсанда аз сурати дар китоб дидааш дарҷ гардида бошад, дар мисраи сеюму чорум ҷавоби суол оварда шудааст.

Хангоми мутолиаи ин порчаи шеърӣ хонанда даврони кӯдакии худ ва наздикони хешро пеши назар меоварад, ки аксаран кӯдакон ба ҳар чизи ба назарашон ачибу қолиб, бавижа ба калонсолон бо пурсише мурочиат мекунанд ва мехоҳанд то дар бораи он чиз бештар маълумот ҳосил намоянд. Ғоиб Сафарзода низ ҳамин ҷиҳати масъаларо пеши назар оварда, шеъри болоро дар заминаи санъати шеърӣ суолу ҷавоб эҷод кардааст, ки ҷанбаи тарбиявӣ ахлоқӣ низ дорад.

Санъати тааҷҷуб низ дар эҷодиёти шоир мавқеи намоён дорад ва он барои ибрази андешаҳои ӯ фаровон истифода гардидааст:

Духтари тоҷик обам кардаӣ,  
Оташӣ оё? Кабобам кардаӣ. [7, с. 52]

Ғоиб Сафарзода, ки худ шоири тасвиргаро буд, бинобар ӯ бештар ба мазмуну манзарафарӣ майл дошт ва кӯшиш менамуд, ки шеърҳои шаклан ва мазмунан зебо бошанд.

Хулоса, аз иқтибосҳои дар боло овардаамон маълум мегардад, ки Ғоиб Сафарзода дар эҷодиёти худ аз санъатҳои шеърӣ фаровон истифода карда, ба ин восита каломии худро музайяну рангин намудааст. Таҳқиқи таносуби сухан, корбурди вофири ташбеҳоти рӯшан, истифодаи сарехи истиора, талмех, тавсиф, сифатчинӣ, муболиға ба ҳунари суханофарии шоир далолат мекунад.

## 2. Санъатҳои лафзӣ

Маълум аст, ки қисмати дигари санъати суханофариниро ороиши лафз-хушоҳангию тафаннуоти адабӣ ташкил мекунад. Агарчи ин гурӯҳи саное суханофаринӣ ба ороиши сохтори шеър бештар сару қор мегиранд, аммо нақши онҳо дар таъмину бадеияти сухани бадеӣ камтар аз санъатҳои маънавӣ нест. Санъатҳои лафзӣ низ ҷун санъатҳои маънавӣ теъдоди зиёде дорад, ки онҳоро ҳар эҷодкор мувофиқи таъбу завқ ва донишу биниши худ дар шеъраш истифода мебарад.

Дар ашъори Ғоиб Сафарзода мо зиёда аз нух навъи марғуби санъатҳои лафзиро пайдо кардем, ки ҳар яке аз онҳо дар баробари тафаннуоти каломии шоирро таъмин кардан, нақши созгореро дар баёни андешаи ӯ гузоштаанд. Аз ҷумлаи онҳо: тарсеъ, таҷнис, зуқофиятайн, ҳоҷиб, тақрор, баргардонӣ, илтизом, иштиқоқ ва ғайра мебошад.

Тарсеъ вожаи арабӣ ва маъноаш ҷавҳар ба ришта кашидан мебошад. Дар истилоҳ санъати лафзиест, ки дар мутаваззию баробару ҳамшакл эҷод кардани каломоти ду мисраи байт мушаххас шудааст. Намунаи шеъре, ки бо ин санъат суруда шудааст, дар эҷодиёти Ғоиб Сафарзода хеле зиёд аст. Байти зайл намунае аз онҳост:

Дар қорам аз ӯ барор дидам,  
Дар умрам аз ӯ баҳор дидам. [7, с. 36]

Манзури шоир аз ин байт, замони созгори зиндагиаш мебошад, ки ба хонандааш хабар додааст. Ин як навъ ризоияти вай аз умри рӯ ба баҳор ва қори рӯ ба барораш арзёбӣ гаштааст. Барои баён шудани ин матлаб шоир калимаҳоро паси ҳам бо як шаклу баробарии мувофиқ ҷобачогузорӣ карда, тарсеи пурраро ба вучуд овардааст. Ва дар байти дигар, шоир хонандагонро ба пешсафӣ, бедорӣ, собитқадам будан дар зиндагӣ даъват намуда, мисраҳои мусарраи зебоеро манзур кардааст:

Ҷарас шав қорвони зиндагиро,  
Нафас шав қисму қони зиндагиро. [8, с. 21]

Ин ҷо мисраи аввал бо мисраи дуюм мутаваззину ҳамшаклу мураддафу муқофиянд. Ҳатто санъати ҳоҷиб низ дар ин байт ба қор рафтааст. Албатта, ба ҳам овардани ин саное аз муҳимтарин вижаҳои тарсеъ аст, ки шоир аз он қор гирифтааст ва шаклро ба тарзи табиӣ тобеи маънӣ сохтааст.

Дар байти навбатӣ шоир бо масореи тарсеъкардааш ба суроги дигарбораи дилбараш рафта умедворонаю муштоқона фармудааст:

Туро ман боз хоҳам кофт, эй дилбар,  
Туро ман боз хоҳам ёфт, эй дилбар. [8, с. 80]

Тачнис низ чун санъати лафзӣ дар шеъри шоир истифода шудааст. Агарчи ин санъат анвои зиёде дорад, вале Ғоиб Сафарзода танҳо ду навъи онро зиёд писандида ба қор бурдааст, ки яке тачниси том ва дигаре тачниси зои� мебошад. Ба намунаҳои зерин таваҷҷуҳ мекунем, ки калимаҳои ҳамшаклу маънои мухталифдоштаро дар баёни андешаи шоир чӣ нақше гузоштаанд:

Менишинад офтоб, эй офтоби ман, баро,  
Пешвози оташ, эй қалби каботи ман, баро. [6, с. 28]

Дар байти аввал, калимаи офтоб, ки ду маротиба зикр ёфтааст, маъниҳои алоҳидаро дар худ доро мебошад. Шоир барои таъмини маънии лирикии байт офтоби аввалро бо маънии олиаш-хуршед, шамс ва тачниси ин вожа ро мутаносибан ба маҳбубааш нисбат додааст, ки хеле зебо ва табиӣ ба ҷилва омадааст.

Шоир санъати тачнисро дар шеърҳои озодаш ҳам ба қор бурдааст, чунончи:  
Баҳорон буд,

Вақте ки зи дастам дастаи гулро,  
Гирифтӣ гузаштам бо сарафрозӣ зи як санҷиш. [8, с. 82]

Ин ҷо соҳибсухан калимаҳои “даст ва дастам”-ро чун тачниси зои� истифода намуда, каломашро зинат додааст. Мусалламан, “даст” ба маънии узви инсон ва он бо иловаи садоноки кӯтоҳи «а» ба тачниси зои� табдил шуда, маънии дигар “дастаи гул”-ро соҳиб гаштааст.

Дар мачмуъ, санъати тачнис дар шеъри шоир моҳирона истифода шуда, он дар баёни афкори лирикӣ, ахлоқӣ, тарбиявӣ ба ғояҳои хуби инсондӯстонаи соҳибсухан хизмат намудааст.

Зукофиятайн санъатест, ки аз ду қофия ҳосил карда шудааст. Шуаро баъзан, сеҷор қофияро низ ба ҳам оварда, матлабашонро баён доштаанд. Дар ашъори Ғоиб Сафарзода санъати мазкур нақши муассир гузоштааст, ба он маъно ки вай абёти зукофия бисёр гуфтааст. Дар байти зерин шоир ба қадршиносии неъматҳои замони зиндагиаш забон кушода, чунин фармудааст:

Нону намаки ӯ пос дорам,  
Ҷон дар раҳи хизматаш супорам. [7, с. 36]

Дар ин ҷо ду қофия ба мушоҳида мерасад, ки онҳо дар таркиби калимаҳои «нону ҷон» ва «дораму супорам»-ҷузвҳои «-он» ва «-ором» ҷой гирифтааст. Дар ҷузви аввал ҳарфи “н”-равии муқайяд ва садоноки дарози “-о” ридфи муфрад, дар ҷузви дуюм: “р”-равӣ, “о”-ридфи муфрад, “а”-мачро ва “м”-васл мебошад. Аз ду қофия: яке қофияи муқайяд ва дигаре қофияи мутлақ мебошад. Шоир дар шеъре, ки «Роҳи мақсад» номидааст, аз санъати зукофиятайн фаровон истифода кардааст.

Санъати дигари лафзӣ, ки бо зукофиятайн робитаи ногустастанӣ дорад, ҳочиб мебошад. Ҳочиб дар лугат ба маънии пардадор, монеа, посбон, дарбон ва ғайра шарҳ ёфтааст. Дар истилоҳ санъатест, ки аз тақрори калимоти якхелаи миёни ду қофия ба вучуд меояд. Ба ифодаи дигар калимаҳои якхелае, ки миёни ду қофия ҷой дода мешаванд.

Дар ашъори Ғоиб Сафарзода абёти зиёди маҳҷубро мушоҳида намудем, ки аз нигоҳи шакл ва муҳтавою бадеият зебою дилнишин мебошад. Дар шеъре, ки шоир ба «Тоҷикобод» бахшидааст, муштоқона худро тоҷики дилдодаи обу ҳавои ин диёр ба қалам дода, таъкид кардааст, ки:

Тоҷикободам, дари дилро ба рӯям боз кун.  
Тоҷикам-дилдодаат, дилдодаро дамсоз кун. [8, с. 49]

Хулоса иштиқоқ ва соири санъатҳои лафзӣ, ки ин ҷо ба таври намуна мавриди баррасӣ ва шинохти илмӣ қарор дода шуд, аз маҳорати суханофарини адиб гувоҳӣ медиҳанд. Ҳамчунон ки дида шуд, вай ҳеч як санъати лафзиро танҳо бо ороиши лафз ва ё бемаврид истифода накардааст. Баъзан, қорбурди онҳо баробари ороиши лафз, ба

маънии каломи шоир таъсир ва нақши амики худро гузошта, дар ин роҳ муваффақияту суҳанварро бармало кардааст.

Ғоиб Сафарзода намояндаи номвари насли адибонест, ки дар солҳои 60-70-уми садаи бист бо шавку ҳаваси зиёд, маҳорати олии суҳанофаринӣ ва бо фаҳму дарки тозаи қонуниятҳои зиндагӣ ба адабиёти муосири тоҷик қадам ниҳодааст. Вай, бо вучуди умри кӯтоҳ дидан дар сахнаи адабиёт бештар аз як даҳсола тавассути истеъдоди фитрӣ ва ҷустуҷӯю омӯзиши пайваставу ҷиддӣ тавонист, ба сифати як шоири рангинхаёлу тозагӯ ва суҳансанҷу суҳаншиноси тавоно шинохта шавад ва пас аз марги фоҷиабораш ашъори баландмазмун боқӣ гузорад.

Дар ташаккули шахсияти шоир чор марчаъ нақши муассир доштааст: тарбияи модар, маҳфили адабии Донишкадаи педагогии Душанбе (ҳоло Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни), омӯзиши адабиёти классикӣ ва муҳити адабии замон.

Ғоиб Сафарзода барои таъмини бадеияти каломи худ аз санъатҳои бадеӣ, аз он ҷумла санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ фаровон истифода намудааст. Аз санъатҳои маънавӣ: ташбеҳ, истиора, таносуби суҳан, талмех, тавсиф, сифатчинӣ, муболиға; аз санъатҳои лафзӣ: тарсеъ, тачнис, зуқофиятайн, ҳоҷиб, такрор, баргардониш, илтизом, иштиқоқ ва монанди инҳо хеле зиёд ба кор рафтаанд ва ҳамагӣ ҳунармандонаву ҷолибу бамавридан, ки аз ҳунари суҳанофаринии адиб дарак медиҳанд.

#### Адабиёт:

1. Акбаров Ю. Шеърӣ эҳсос ва тафаккур/ Ю. Акбаров. -Душанбе: Ирфон, 1985.-240с.
2. Бобоев Ю. Муқаддимаи адабиётшиносӣ/ Ю. Бобоев.-Душанбе: Ирфон, 1974.-240 с.
3. Зехнӣ, Турақул. Санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҷикӣ/ Т. Зехнӣ. -Сталинобод, 1960.-310с.
4. Зехнӣ, Турақул. Санъати суҳан/ Т. Зехнӣ. – Душанбе: Адиб, нашри чорум, 2007. – 400 с.
5. Мирзозода Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ/ Х. Мирзозода. - Душанбе: Маориф, 1992. – 237 с.
6. Сафарзода Ғоиб. Мунтахабот, ҷилди 1. Мураттиб: Шоххайдар Ёдгорӣ/ Ғ. Сафарзода. -Душанбе: Адиб, 2003, – 262 с.
7. Сафарзода Ғоиб. Чашмаи меҳр (Мунтахабот)/ Ғ. Сафарзода.-Душанбе: Шарқи озод, 2015.-432 с.
8. Сафарзода, Ғоиб. Ошёнӣ офтоб. Маҷмуаи шаърҳо/ Ғ. Сафарзода. -Душанбе: Ирфон, 1972. – 70 с.
9. Ҳодизода Р., Шуқуров М., Абдуҷабборов Т. Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ/ Р. Ҳодизода, М. Шуқуров, Т. Абдуҷабборов. -Душанбе: Ирфон, 1964.-179 с.
10. Шарифов Х. Ташбеҳ/Х. Шарифов// Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ.7. - Душанбе: 1987. – С.280.
11. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 6. -Душанбе, 1986. – 634 с.
12. Энциклопедияи адабиёт ва санъат. Иборат аз 3 ҷилд. Ҷилди 3. – Душанбе, 2004. – С.110-111.

#### ҶОЙГОҲИ САНЪАТҲОИ БАДЕӢ ДАР АШЪОРИ ҒОИБ САФАРЗОДА

Мақолаи мазкур атрофи истифодаи санъатҳои бадеӣ дар ашъори шоир Ғоиб Сафарзода баҳс мекунад. Муаллифи мақола қайд мекунад, ки шоир Ғоиб Сафарзода дар эҷоди шеър ба пояҳои баланд расида, дар шеъраш аз санъатҳои бадеӣ басо хуб ва устодона истифода бурдааст.

Ӯ қайд менамояд, ки шоирон барои он ки дар осори хеш аксар санъатҳои бадеиро, ки мавриди истифода қарор додаанд, пеш аз ҳама, ба таносуби суҳан аҳамияти аввалиндараҷа додаанд. Чунки таносуби суҳан дар маъниофаринии эҷодкор ва таҳқиқи шаклии он мисли сутуни устуворе хидмат менамояд.

Ҳамин тарик, муаллиф бо овардани байтҳои гуногун аз осори Ғоиб Сафарзода ҷойгоҳи санъатҳои бадеиро дар ашъори ин шоири хушилхон ба сӯ ҳуб тавсиф намудааст.

**Калидвожаҳо:** санъат, бадеӣ, шоир, шеър, маврид, истифода, таносуб, аҳамият, хидмат, бисёр, ёрӣ, қатор, дигарон.

### **МЕСТО ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ИСКУССТВ В ПОЭЗИИ ГОИБА САФАРЗОДА**

В данной статье рассматривается использование художественных приемов в стихах поэта Гоиба Сафарзода. Автор статьи отмечает, что поэт Гоиб Сафарзода достиг высокого уровня в поэтическом творчестве и очень хорошо и мастерски использовал в своей поэзии художественные приемы.

Он отмечает, что поэты, поскольку они использовали в своих произведениях большинство художественных приемов, прежде всего, придавали первостепенное значение пропорции слов. Потому что пропорция речи служит устойчивой опорой в создании творческого смысла и изучении его формы.

Таким образом, автор, приводя различные стихи из произведений Гоиба Сафарзода, очень хорошо описал место художественного искусства в стихах этого жизнерадостного поэта.

**Ключевые слова:** искусство, художественный, поэт, поэзия, повод, польза, пропорция, важность, служение, многие, помощь, ряд, другие.

### **THE PLACE OF ARTS IN THE POETRY OF GOYB SAFARZODA**

This article discusses the use of artistic techniques in the poetry of the poet Goib Safarzod. The author of the article notes that the poet Goib Safarzoda reached a high level in poetic creativity and very well and skillfully used artistic techniques in his poetry.

He notes that the poets, since they used most of the artistic techniques in their works, first of all, gave paramount importance to the proportion of words. Because the proportion of speech serves as a stable support in the creation of creative meaning and the study of its form.

Thus, the author, citing various verses from the works of Goyb Safarzod, very well described the place of art in the verses of this cheerful poet.

**Key words:** art, artistic, poet, poetry, reason, benefit, proportion, importance, service, many, help, series, others.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Раҳмонов Шохзамон Абдуқодирович – доктори илмҳои филологӣ, профессори Донишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ-21.

Мирзоева Махтовбӣ Мустафоевна – муаллими калони кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734065, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи. С.Сафаров 16.

**Сведения об авторе:** Раҳмонов Шохзамон Абдуқодирович – доктор филологических наук, профессор Университета языка и литературы имени Абу Абдуллахи Рудаки Академии наук Республики Таджикистан. Адрес: г. Душанбе, проспект Рудаки-21.

Мирзоева Махтовби Мустафоевна - старший преподаватель кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, 734065, г. Куляб, ул. С. Сафаров 16.

**Information about the author:** Rakhmonov Shohzamon Abdukodirovich - Doctor of Philology, Professor of the University of Language and Literature named after Abu Abdullahi Rudaki of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Address. Dushanbe, Rudaki avenue-21.

Mirzoeva Makhtovbi Mustafоеvna - Senior Lecturer, Department of Tajik Literature, Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, 734065, Kulyab, st. S. Safarov 16.



## МАВҚЕИ ҒАЗАЛ ДАР АШЪОР ҲАҚНАЗАР ҒОИБ

Одинаева Г.М., н.и.ф., саромӯзгор  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ жанр чунин маънидод шудааст: Жанр аз калимаи фаронсавӣ гирифта шуда, намуд, навъ, гурӯҳбандӣ ва таснифи дохилии адабиёт ва санъатро мефаҳмонад, жанри ҳамоса - эпикӣ, жанри лирикӣ - гиноӣ ва жанри драма - театриро ифода менамояд [13, с. 33].

Жанри адабӣ аз масъалаи муҳимми адабиётшиносӣ буда, онро адабиётшинос Х.Асозода ин тавр шарҳ додааст: «Маълум аст, ки жанрҳои бадеӣ фақат дар марҳилаи инкишофи санъати суҳан пайдо шуда, сипас баробари адабиёту санъат вусъат меёбанд. Онҳо вобаста ба давру замон ва муҳити адабӣ ҳамеша дар такомул мебошанд ва имкон доранд, ки гоҳе ба дигаре табдил гарданд [3, с. 11].

Ҳамчунин, «лирика», (лира аз калимаи юнонӣ буда, номи асбоби торноки мусиқист, ки бо ҳамовозии он суруд месароянд). Дар лирика ҳаяҷон, тафаккур ва ҳиссиёти инсон барҷаста садо медиҳад.

Ғазал намунаи ашъори лирикист. Аслан маъноӣ «ғазал» дар луғат ба маънии ишқбозӣ бо занону духтарон аст, қиссаи ишқу ошиқист ва аксар онро ғазал меноманд. Ғазал дар истилоҳи адабӣ намунаи шеърест, ки бар як вазну қофия навишта шуда ва байти аввал мусарраъ буда, мисраъҳои ҷуфти абёти дигар бо он ҳамқофия меоянд. Маъмулан ҳаҷми ғазал аз панҷ то ҳафт байт шуда, миқдори миёнаи абёти ғазал то дувоздаҳ байт мерасад. Лекин баъзе шоирон миқдори абёти ғазалро то понздаҳ, ҳатто то 19 байт расондаанд. Камтар аз се байтро ғазал намегӯянд ва се ё чаҳор байт ғазали нотаом аст [13, с. 172].

Ҳақназар Ғоиб аз солҳои ҳафтодум ба навиштани ғазал оғоз кардааст. Ғазалҳои эҷодкардаи Ҳақназар Ғоиб, хушбахтона, мавриди писанди аҳли қалам ва дӯстдорони каломии бадеӣ гардидаанд. Аксари ашъори шоир бо мусиқӣ ҳамоҳанг аст ва шумораи ғазалҳои, ки оҳангсозони варзида оҳанг бастаанд, хеле зиёд мебошанд, ки ин аз равонии ашъори шоир дарак медиҳад. Ғазалҳои алоҳидаи Ҳ.Ғоиб, аз тариқи садо ва симои шаҳрию вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ тез-тез шунавонда мешаванд. Ғазалҳои ӯ аксар аз 6-7 байт иборат буда, дар онҳо байтҳои таҳаллус низ дида мешаванд:

Ман шарбати ишқ аз ту ошомидам,  
Дар ишқи ту тоҷу тахту бахтам дидам.  
Як кӯчаи шаҳри ишқро бо ёдат.  
Ман кӯчаи бахти Ҳақназар номидам [7, с. 154].

Ғазалҳои шоир аз ҷиҳати мавзӯ ба ду қисм: ишқӣ ва фалсафӣ ҷудо мешаванд. Онҳо масоили иҷтимоиро низ фаро гирифтаанд. Шоир эҳсосоти аз ҳаёт ва ҷомеа гирифтаашро дар шаклҳои анъанавии шеър пуртаъсир ба қалам медиҳад. Ӯ муҳаббати ба инсон доштаашро дар ғазал боз қавитар густариш дода, ҳиссиёти ошиқонаро низ тавассути шакли зебои ин жанр сидқан пешкаш менамояд.

Бояд сароям шеър ошиқона,  
Бояд бигирам дар лаб тарона.  
Бояд бисӯзам ман дар муҳаббат,  
Эй оташи дил, эй ноздона!  
Бояд бидонӣ сармоямро,  
К-аз ишқ кардам анҷоми хона [5, с. 39].

Адабиётшинос А.Абдуманнонов дар бораи ғазали давраи нав навиштааст: «Анъанавӣ ғазалсарой дар назми тоҷик ҳеҷ гоҳ қатъ нашудааст. Он дар назми солҳои шасту ҳафтодум ғазалтар гардидааст. Хусусан ғазалиёти Лоикро мардум писандида ва пазируфтаанд. Аксари шоирони тоҷик ҳамчун Мастон Шералӣ, Қутбӣ Киром,

Гулназар, Бобо Ҳочӣ, Ҳалимшо, Ашӯр Сафар ва Ҳақназар Ғоиб, Воситзода ва дигарон дар чодаи шоирӣ роҳ паймуда, пайваста ғазал гуфтаанд». [1, с. 127]

Ашӯри лирикии Ҳақназар Ғоибро ғазалҳои гуногунҷам ташкил медиҳанд. Аз рӯи шумур то соли 1986 дар ашӯри шоир 65 ғазал ба мушоҳида мерасад. Ғазалҳои ашӯри шоир аз панҷ то шонздаҳ байт доранд:

Дар орзуи рӯи ту аз пештар шайдо манам,  
Шӯрида аз мачрои хеш беруншуда дарё манам.  
Дигар нахоҳад чамъ шуд обам, ки ёбам соҳилам,  
Паҳну парешонгаштае дар дашту саҳроҳо манам.  
Ҳар рӯзу ҳар шаб меравам сӯи диёри орзу,  
Эй орзу, дар роҳи ту ёри мусофирҳо манам... [6, с. 99].

Ҳақназар Ғоиб дар мачмуаи «Тоҷи офтоб» анъанаи адабиёти классикиро бештар идома додааст. Аз ҷумла, дар баъзе ғазалҳои ӯ байти таҳаллусро дучор мешавем:

То наёбад қачдиле дар синаи ман ҷойи худ,  
Кӯчи дил бар остони Ҳақназар меоварам [6, с. 74].

Шоир аз байти таҳаллус кам истифода мекунад. Ҳодисаву воқеаҳои, ки дар зиндагӣ дидааст, пайванди ботинии ғазалҳои шоирро ташкил менамояд. Шоир фикру ақидаи худро дар ин жанр хеле хуб ифода кардааст.

Соли 1992 Тоҷикистонро оташи ҷанги шаҳрвандӣ фаро гирифт. Ҳақназар Ғоиб ба ин муносибат як силсила ғазалҳо навишта, вазъияти ноҳинҷори ватанро равшану воқеӣ тасвир кардааст:

Мо ки ба ғайри хок шароби талх диҳем,  
Бар якдигар пиёлаи хун лаб ба лаб диҳем.  
Пӯшем рӯи ҷаннатии офтоби хеш,  
Дунё ба ихтиёри сияҳғӯли шаб диҳем.  
Бо сад динор як ғами бегонаро харем,  
Бо як фулус қимати аслу насаб диҳем... [5, с. 59]

Суханварони муҳити адабии Кӯлоб Ашӯр Сафар, Муҳаммад Ғоиб, С.Аюбӣ, С.Ҳақимзода ва дигарон дар сароидани ғазал ва мавзуи ишқ қалам санҷида ва комёб шудаанд.

Ишқ сарманшай кулли дастмоҷи ҳар суханвар мебошад. Ишқ неруест, ки ба шахси ошиқ барои ба даст овардани гавҳари мақсуд кӯмак мерасонад. Сухансанҷ дар яке аз ғазалҳои ишқро оғозгоҳи ҳамаи сифатҳои олиии инсонҳо доништа гуфтааст:

Дар замини ишқ бошад кӯҳи ман, саҳрои ман,  
Дар фазои ишқ бошад рӯҳи ман, дунёи ман.  
Як нафас бо ишқ бошад, ҳастии зебои ман,  
Моҳи ман, хуршеди ман, рӯзи ману шабҳои ман.  
Ишқ агар роҳ ёфт дар дил, мерасад рӯзи фараҳ,  
Шодиҳое баъди ғам дорад дили шайдои ман.  
Ҳақгузору ҳақшиносу Ҳақназар гаштам зи ишқ,  
Субҳи козиб нест андар субҳи рӯҳафзои ман [5, с. 89].

Аз мутолиаи ғазалҳои ошиқонаи Ҳақназар маълум мегардад, ки шоир мавриди изҳори ишқ гоҳ аз тасвири хусну ҷамоли маъшуқа ба мачмуи хислату ақидаҳои маҳбуба ба илҳом менигарад. Қаҳрамони лирикӣ дар ғазалҳои «Ошиқам», «Бе хусни сабзат нест сарсабзӣ маро», «Ту ки умеди ман астӣ, маро умед бидех», «Эй бахти хандонам, чаро ин сон ту созиам ғамгин?», «Зарра-зарра умри ширин меравад, ёдат мекунам» ва ғайра, ки теъдодашон хеле зиёд мебошанд, ҳангоми баёни ҳиссиёти ошиқона аз сидқу вафо сухан ронда, дар ин роҳи пуршараф саҳтҳои зиндагиро сарбаландона пушти сар ниҳода, садоқат, бурдборӣ, таҳаммулро шиори асосии худ гардондааст:

Чашмаам, бе чашми ту кай то ба дарёҳо расам,  
Зараам, бе боли меҳрат кай ба болоҳо расам  
Бо ғами дуёи ту шодӣ зи дунё хостам,  
Бе ғами дунёи ту кай бар ғами дунё расам.

Бе чамолат чун ҳавои тира накшоёд дилам,  
Бе мададҳои ту кай бар шамси раҳпаймо расам.  
Ошиқам, бе ҳусни сабзат нест сарсабзӣ маро,  
Бе канорат кай ба файзи домани саҳро расам.  
Зинда кун дар синаам марги ҳама ишқи куҳан,  
То ба қадри ишқбозиҳои бобоҳо расам [7, с.136].

Агар сухани шоири эронӣ Муҳаммадризои Тоҷдиниро қабул фармоем, «Ҳақназар аз ирфону ишқ низ баҳраҳое дорад ва бештар аз аҳли тариқат то шарият пайрави Саной, Ироқӣ, Аттот, Мавлоноста ва нигоҳу ҷаҳонбинияш реша дар ирфону ишқро дорад ва тавҳиди амалӣ ва фаъолиро ба кор мегирад ва аз тарафе аҳли худнамоию худситой нест ва ошиқи содиқ ва покбахт аст, ки қалбро ба ишқу ишқро ба инсону инсонро ба ирфон мепайвандад [17, с. 4].

Ҳақназар дар ғазалҳои ошиқона устод аст. Ғазалиёти ӯ забон ва баёни фасеҳу шево ва сурати сода дорад.

Ранҷидан аз дили мо, эй чон, киро надорад.  
Ин тифли шӯху саркаш ақли расо надорад...  
Дар ишқи ту ҳамӯшӣ бехтар зи розгӯйист,  
Оҳанги мурдани гул охири садо надорад [5, с. 153].

Дар ин ғазал шоир ҳамчун суварнигори барҷаста хомӯшии пурсӯзу гудози ошиқро ба оҳанги мурдани гул монанд кардааст, ки таносуби мантиқии муносиб ва зебост. Аз шеърҳои ошиқонаи лирикии шоир аён аст, ки ӯ таронасарои хушовоз, булбули хушилхон ба чаманҳои шеърӣ буда, онро зебу оро медахад ва касбаш ба нафаси гарми сухан гул мефишонад. Шоир ба маҳбуби худ гуфтааст:

Ту мағӯ, ки фақат аз ишқи ту дилсӯхтаам,  
Хандаи талх ҳам аз ишқи ту омӯхтаам.  
Ба ҳама ошиқу соҳибназарон дайн шудааст,  
Ки ман аз ишқи ту, эй куртачакан, сӯхтаам [5, с. 8].

Дар нигоҳи аввал чунин ба назар мерасад, ки чизе муқобил ба «дилсӯхтагӣ»-ст, вале шоир ғайри ҷашмдошт аз «хандаи талх» ёдовар мешавад, ки он ҳам ҳосили сӯхтагист. Дилсӯхтагӣ, ки бо хандаи талх рӯпӯш мешавад, он ҳосили эҷодгари «дилсӯхтагӣ» аз маҳбуб аст, ки бо «хандаи талх» сарбаландиро низ ба ошиқ омӯзондааст. «Дилсӯхта» «хандаи талх» дорад, сӯзу сози ишқ дар барору нобарорӣ бо хандаи талх сарбаланд нигоҳ доштанро низ мерос гузоштааст. Яъне бо як такон, бо як қудрат инсонии ошиқ ин ҳама дилсӯхтагиро ба гули ханда табдил кардан метавонад. Маъшук шояд дарк накунад, ки пушти гули ханда, хандаи зебо, табассуми ишқ дилсӯхтагӣҳое мавҷ мезанад.

Хулоса, шеърҳои лирикии Ҳақназар Ғоиб аксар дар шакли ғазал, гуфта шудаанд, муҳаббати бепоёни қаҳрамони лирикиро ба ёру диёр, зебоиҳои кишвар ва фаслҳои сол инъикос менамоянд. Ва дар ҳақиқат, равонию хушбаёнӣ, мутаассирӣ серширагии назми мардумиро ба хотир меоранд, ки ҳатто бо як шунидан дар хотирҳо нақш меканданд. Ҳар як ғазали шоир ба кас ғизои маънавӣ мебахшад.

#### Адабиёт:

1. Абдуманнонов, А. Нуқтаи назар /А. Абдуманнонов. -Душанбе: Адиб, 1990, 127 -200 с.
2. Абдуманнонов, А. Сабз гардад як ниҳоли орзу (нуқтаи назар) / А.Абдуманнонов. – Душанбе: Маориф, 1996.–100 с.
3. Асозода,Х.Адабиёти форсӣ ва се шоҳаи он //Х.Асозода.-Душанбе: Маориф,1991,-128 с.
4. Аҷамӣ, М. Шоире бо китобу сабки худшиносӣ / М.Аҷамӣ. – Душанбе: Паёми ошно, 2013. –157 с.
5. Ғоиб, Ҳ. Зинароҳ / Ҳ. Ғоиб. - Душанбе: Ирфон,1983. - 159-160 с.
6. Ғоиб, Ҳ.Тоҷи офтоб // Ҳ. Ғоиб.- Душанбе: Ирфон,1986.- 222-224 с Ғоиб, [6].Ҳ. Чашми сахар // Ҳ. Ғоиб.-Душанбе: Адиб,1989. -155 с.

7. Ғоиб, Ҳ. Барги сабзи ишқ // Ҳ.Ғоиб . - Кӯлоб: Сада, 1991.-84 с.
8. Кӯчаров, А. Дастоварди арзишманди шоир / А.Кӯчаров // Адабиёт ва санъат.-2018.- 31 май. – №22. –С.6.
9. Кӯчаров, А. Фаввораи хунари шоир / А.Кӯчаров // Анвори дониш.-2013.-10 апрел. – №5 (182). –С.4.
10. Қаландаров, А. Се назар ба шеъри Ҳақназар / А.Қаландаров. – Кӯлоб: Сада, –2010. –64 с.
11. Қаландаров, А. Тоҷик ва тоҷи офтоб / А.Қаландаров. – Душанбе: Паёми ошно, 2015. –143 с.
12. Қаноат, М. Шоире худодод ва модарзод / М.Қаноат // Садои мардум. – 2000. – 27 май. – С. 3.
13. Мирзозода, Ҳ. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ / Ҳ.Мирзозода. –Душанбе: Маориф, 1992. – 237 с.
14. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт / Р.Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 336 с.
15. Саидҷаъфаров, Ш. Фатҳи қуллаҳо / Ш.Саидҷаъфаров. – Кӯлоб: Сада, 1993.– 65 с.
16. Сайфуллоев, А. Фалсафаи эҳё ва бузургдошти Ватан / А.Сайфуллоев //Садои мардум.–2000.– 27 май. – С. 3.
17. Тоҷдинӣ, М. Ҳақназар Ғоиб – шоири ишқ, хирад ва ҳамоса /М.Тоҷдинӣ // Анвори дониш. – 2013. – 8 март. – №3.

### **МАВҶЕИ ҒАЗАЛ ДАР АШЪОР ҲАҚНАЗАР ҒОИБ**

Шоири халқии Тоҷикистон Ҳақназар аз адибони насли чоруми адабиёти муосири тоҷик буда, бо сабки хоси эҷодӣ дар Тоҷикистон ва берун аз он маълуми машҳур гаштааст. Ғазал дар эҷодиёти адиб мавҷеи махсус дорадва дар мавзӯҳои ишқ, ватан –модар, иҷтимоӣ навишта шудаанд.

Муаллиф зарурати мавзӯро муҳимтарин падидаи адабиёти шуруи тоҷик дар солҳои баъди шасту ҳафтод то имрӯз ба қалам медиҳад. Мулоҳизаҳо доманадор буда, мавзӯ ҳамчунин бо сийёси замон ва табaddулотӣ иҷтимоӣ давр ба муҳокима кашида мешаванд. Муҳаббат ва самимияти шоир нисбат ба халқу Ватан, олами ботинӣ қахрамони лирикӣ, сифатҳои фалсафӣ ва гуногунрангии олами ишқ, панду андарз, олами сағиру қабир ва бисёр дигар мазмунҳои ишқию фалсафӣ дар эҷодиёти Ҳақназар Ғоиб ҷилою ҷилваҳои тоза ба вучуд овардаанд.

Мақола сифатҳои тоза илмӣ дошта, хусусияти мавзӯю жанрии ғазал дар эҷодиёти Ҳақназар Ғоибро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Мақола ба доираи васеи хонандагон тасия мегардад.

**Калидвожаҳо:** жанр, ғазал, ашъор, лирика, қахрамони лирикӣ, ватан, махсус, адабиёт, мақола, сифат, фалсафӣ, муҳаббат, мавзӯ.

### **ПОЗИЦИЯ ГАЗЕЛА В ПОЭЗИИ ХАКНАЗАР ГОИБА**

Народный поэт Таджикистана Хакназар является одним из писателей четвертого поколения современной таджикской литературы, известен и славится своим неповторимым творческим почерком в Таджикистане и за рубежом. Газели занимают особое место в творчестве писателя и написаны на темы любви, Родины, социальных проблем.

Автор пишет о необходимости темы, важнейшем явлении таджикской советской литературы с 67-го года до наших дней. Мнения самые разные, и эта тема также обсуждается с политикой того времени и социальными революциями того периода. Любовь и искренность поэта к людям и родине, внутренний мир лирического героя, философские качества и разнообразие мира любви, советов, мира собак и кошек и многие другие любовно-философские содержания создали свежий блеск в работе Хакназара Гоиба.

Статья носит свежий научный характер и анализирует тематические и жанровые особенности газели в творчестве Хакназара Гоиба. Статья предназначена для широкого круга читателей.

**Ключевые слова:** жанр, газель, поэзия, лирика, лирический герой, родина, особое, литература, статья, качество, философское, любовь, тема.

## GAZEL'S POSITION IN THE POETRY OF KHAKNAZAR GOIB

People's poet of Tajikistan Haknazar is one of the writers of the fourth generation of modern Tajik literature, known and famous for his unique creative style in Tajikistan and abroad. Gazelles occupy a special place in the writer's work and are written on the themes of love, Motherland, and social problems.

The author writes about the necessity of the theme, the most important phenomenon of the Tajik Soviet literature from 1967 to the present day. Opinions vary widely, and this topic is also discussed with the politics of the time and the social revolutions of the period. The love and sincerity of the poet for people and the homeland, the inner world of the lyrical hero, the philosophical qualities and diversity of the world of love, advice, the world of dogs and cats and many other love-philosophical content created a fresh brilliance in the work of Haknazar Goib.

The article is of a fresh scientific nature and analyzes the thematic and genre features of the ghazal in the works of Haknazar Goiba. The article is intended for a wide range of readers.

**Key words:** genre, gazelle, poetry, lyrics, lyrical hero, motherland, special, literature, article, quality, philosophical, love, theme.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Одинаева Гулбону Мадалиевна номзади имлҳои филологӣ, саромӯзгори кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Тел: 918386299

**Сведения об авторе:** Одинаева Гулбану Мадалиевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллаха Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова, дом 16. Тел: 918386299

**Information about the author:** Odinaeva Gulbanu Madalievna, Candidate of Philological Sciences, Art. Lecturer at the Department of Tajik Literature, Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, Kulyab city, S. Safarov street, house 16. Tel: 918386299

ТДУ:809, 155.0 (091)

ТКТ:81.2 (2-точ)

С-23

## АНТРОПОНИМИЯИ ФОРСӢ-ТОҶИКИИ «ҚУРӢОН»

Саидов М.Б., доктори PhD-и аз рӯи ихтисоси филология  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар Қуръон вожаҳои муарраби тоҷикӣ қорбурд доранд, ки зимни таҳқиқ вожаҳои форсиро дар «Қуръон» ба 53 адад муайян кардем, таҳқиқи этимологӣ, сохт ва ифодаи маъноии онҳо аз аҳамияти илмӣ бархӯрдор мебошад. Муҳаққиқон сабабҳои ворид шудани вожаҳои тоҷикиро ба забони арабӣ бо чандин далелҳо дар таълифоти хеш зикр намудаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқи эронӣ Ҳидоят Алии Алавӣ ин василаро чунин шарҳ додааст: «Ёдоварии ин нукта лозим аст, ки давлати арабии Ҳира (Ҳайра), ки манбаи тамаддуни араб ба шумор мерафт, ҳамсояи пойтахти силсилаи Сосонӣ ва аз ҷанбаи сиёсӣ тобеи ин силсила будааст ва тамосу иртиботи миёни Арабистону Эрон дар давраи билофасл пеш аз ислом бисёр наздик будааст ва мамлақати мутамарказ дар перомуни Ҳира, воқеъ ба рӯи Фурот, муддатҳои мадиди зери нуфузи Эрон қарор дошт ва яке аз қонунҳои фарҳангии эронӣ дар миёни аъроб буд» [1, с. 71].

Ҳангоми антропонимҳои эронии «Қуръон» гуфтан мо номҳои дар назар дорем, ки онҳо дар заминаи забонҳои эронӣ ба вучуд омадаанд. Профессор А. В. Суперанская номҳои ҳиндавурупоиро аз рӯи сохташон ба се навъ тасниф мекунад: 1) номҳои мураккаб (масалан, санскритӣ Ashva - pati «шоҳи аспон»); 2) номҳои мураккаби

ихтисоршуда, ки дар онҳо пасвандҳои махсус илова гардидаанд (масалан, санскритӣ Ashva - Ia); 3) номҳои апеллативӣ, яъне исмҳои чинс ё исмҳои ом, ки ба сифати номҳои шахсӣ истифода шудаанд (санскритӣ Muṣhika «муш»). Навъҳои мазкур аз оғози давраи таърихӣ то кунун дар 9 гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупоӣ: ҳиндӣ, эронӣ, юнонӣ, келтӣ, иллирӣ, фракӣ, олмонӣ, славянӣ, балтикӣ идома доранд [5, с. 63].

Зимни таснифоти номҳои эронии «Қуръон» бо исмҳои вомехӯрем, ки қолабҳои номбурда барои онҳо тангӣ мекунад. Масалан, Озар [Āzar], Нимруд [Nimrud], Ҳомон [Hāmān] ва ғайра. Бинобар ин, ҳангоми таҳлил ва гурӯҳбандии номҳои эронии «Қуръон» зарурати васеъ намудани таснифоти мазкур ба миён омад.

Донишманди эронӣ Аҳмадзода мегӯяд: «Таъсири забони форсӣ пеш аз ислом дар забонҳои дигар бавижа, забони арабӣ чашмрас будааст, зеро давлати Сосонӣ дар Шарқ ягона давлати мутамаддин будааст, ки миллатҳои дигар, аз ҷумла, сокинони Ҷазирату-л-Араб бо назари таҳсин ва эъҷоб ба он менигаристанд» [14, с.14]. Ин нуктаро бояд таъкир дод, ки забони форсии миёна дар бой гардидани фонди луғавии забони арабӣ пеш аз Ислом саҳми чашмрасе расонидааст. Таъсири иқтибосоти форсӣ, ки ба фонди луғавии забони арабӣ расидааст, асосан, лексикаи марбут ба тамаддун ва ҳаёти шаҳрнинӣ, асбобу анҷоми хона, номи асбобҳои ҳунармандӣ, маснуоти ҳунармандӣ, сангҳои қиматбаҳо ва маъданҳо, доруворӣ ва воситаҳои ҳововар будааст [1, с. 16].

Дар забони арабӣ бархе аз калимаҳои форсии тоҷикӣ вучуд доранд, ки дар шакли ҳозираи худ ҷунун дар арабӣ ҳаллу фасл гардидаанд, ки маънои аслии пештараи худро то дараҷае гум кардаанд, мисли «устоз»-устод, «барномач»-барнома, «бӯстон»-боғ, «дарвеш»-дарвеш, «девон»- девони ашъор, «дастур»-дастур, «аскар»- лашкар, «меҳраҷон»- меҳргон, «майдон»-майдон.

Як тасаввуроти нодурусте, ки баъзан дар байни мардум ва ҳатто дар миёни аҳли таҳқиқ густариш дорад, ин аст, ки гумон меравад, калимаҳои форсии дар арабӣ вучуддошта пас аз густариши Ислом ба забони арабӣ ворид гардидаанд. Дар ҳоле воқеият ба ин сурат нест.

Бисёре аз калимаҳои форсии тоҷикӣ ҳанӯз аз даврони давлати Ҳахоманишиҳо, ки зиёда аз 27 давлати Ховари Миёна ва Наздикро муттаҳид мекард ва бархе аз кишварҳои арабӣ низ дар дохили ин императорӣ буданд, ба забони арабӣ дохил шудаанд[4]. Арабшиноси номдори тоҷик профессор С. Сулаймонов оид ба таъсири мутақобилаи забонҳои форсии тоҷикӣ ва арабӣ ҷунун ақида дорад: «Забони форсии миёна аз он қабил забонҳо буд, ки бо иқтибосоти худ фонди луғавии забони арабиро бой гардонд, ҷунуне забони арабӣ низ баъди паҳншавии Ислом дар Эрон, Афғонистон ва Осиёи Миёна таркиби луғавии забони форсиро ғанӣ кард» [4, с. 37].

Ҳамин тавр, антропонимияи эронии «Қуръон» - ро аз рӯи сохташон танҳо ба гурӯҳи антропонимияи сода тасниф намудан ба мақсад мувофиқ аст.

Ин навъи номҳои шахс дар низоми антропонимияи эронии «Қуръон» аз лиҳози теъдод қисми камтареро ташкил медиҳанд.

**Озар [Āzar]:** «Озар» [Āzar] дар Таврот ба номи «Торих» [Tārih] ё «Торих» [Tārikh] зикр шудааст. Дар бораи он, ки «Торих» [Tārih] чигуна ба «Озар» [Āzar] мубаддал шудааст, андешаҳои мухталифе вучуд дорад. Бархе вожаи «Озар» [Āzar] - ро номи форсӣ қаламдод кардаанд, чун тибқи ривоёт Иброҳим дар Бобил мезистааст. Ин номи Бобилӣ ё ориёӣ мебошад. Ҷунун гуфтае дар китоби «Лисон - ул - араб» ва бештари китобҳои луғат зикр шудааст. Забоншиносони дигар вожаи «озар» - ро баргирифта, аз «одар» - и форсӣ ва «Иброҳим» - ро баргирифта аз «Баҳром» - и форсӣ донистаанд.

**Озар** < ав. Ātār, ф. г. ва ф. м. Ātar // Otur // Odar, ф. н. Ozar "оташ", "аҳгар". Дар «Авасто» ҳудуди ҳақиқат ва писари Ахурамаздо. Дар форсии қадим ва миёна ҷузъи аввали аксари номҳои мураккабро ташкил кардааст: Ātarxraḥ, Ātarden, Ātarvaxš, Ātarpāta // Ātarbod. Номи муаллифи «Динкард» (Занд - Окосия) - Отур Фарн Бағ Фархзотон (Фаррухзод). Дар навоҳӣ шакли содаи он - Озар дар истеъмол аст, Ātarxraḥ, Ātarden, Ātarvaxš, Ātarpāta//Ātarbād [2: 124].

Инчунин «озар» - ба маънои «оташ», «нор», дар қадим номи нухуми солшумории шамсиро «озар» мегуфтанд. Инчунин номи рӯзи нухуми солшумории шамсиро низ дар эронии қадим «озар» мегӯянд.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи «озар» - ро: «сӯзу гудоз», «дард», «ғам», «дар озар афтодан» «ба азобу укубат гирифтдор шудан», «дар ғами чизе сӯхтан», «оташи муқаддас, ки дар болои он оташкада месохтаанд», «оташкада» (дар Эрони қадим ҳафт оташкадаи машҳур будааст, ки ҳар яке аз онҳо ба яке аз ҳафт сайёра нисбат дода шуда ва ҳар як номи махсус доштаанд), озари Барзин (ё Озарбарзин) оташкадаи шашум, Озари Баҳром (ё Озарбаҳром) оташкадаи сейум; Озари Зардушт (ё Зардхушт) оташкадаи ҳафтум, озари Мехр (ё Озармехр) оташкадаи якум; озари нут (ё Озарнуш) оташкадаи дуум; озари оин (ё Озароин) оташкадаи чорум; озари Хурдод (ё Харрод, Хурин) оташкадаи панҷум, номи падари Иброҳими пайғамбар, ки бутгар ва ҳайкалтарош буд, маънидод мекунад [6, с. 903]. Инчунин, илова мекунад, ки «Озар номи моҳи нухуми соли шамсӣ, ки ба 22 ноябр - 21 декабри соли милодӣ рост меояд, Озармоҳ, номи рӯзи нухуми ҳар моҳи солшумории шамсӣ, ки мувофиқи расми форсҳо агар номи рӯз бо номи моҳ мутобиқат кунад, ин рӯзро чашн мегирифтаанд ва гӯё дар ин рӯз нохун гирифтанд, мӯй тарошидан манъ аст. Номи дигари «Озор», «шакли кӯтоҳқардашудаи Озарбойҷон» ва ғ. нек шуморида мешудааст [7, с. 903].

Дар «Бурҳони қотей» оид ба вожаи «озар» [āzar] маънии зайл оварда шудааст: «Озар агарчӣ ин луғат ба тоҷикӣ муфрад ва мураккаб бинобар машҳур ба фатҳи золи нуқтадор аст, лекин соҳиби «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» ба зами золи нуқтадор (яъне озур) тасҳеҳ карда ва шарҳи бисёр тулонӣ бар он навиштааст. Мучмалан ба маънии оташ аст, ки ба арабӣ нор хонанд. Ва номи фириштае низ ҳаст, ки муваккали офтоб аст. Ва киноя аз ишқ ҳам ҳаст [2, с. 45].

Дар илова муаллифи «Бурҳони қотей» менависад: «Озар бар вазни модар муҳаффафи озор аст ва амр ба озурда ва озор додан ҳам ҳаёт ва ба маънии қачтабъ низ омадааст [2, с. 45].

Ҳама андешаҳое, ки дар фавқ зикр гардид, ба ҳақиқат наздиканд, аммо, ба андешаи мо, «Озар» [Āzar] ё «Алозар» [Alāzar] (дар Инҷил: Илозар) аз ҷиҳати сохт сода буда, мансуби забони форсӣ - тоҷикӣ аст. Вожаи «Озар» [Āzar] сиғаи амрии феъл буда, аз вожаи «озор» гирифта, ба маънои «озурдан» аст. Инчунин вожаи «озар» ба маънои «аспе, ки ду рони сафед дорад» ва «ду пой пешаш сафед аст» меояд.

Фирдавс [Firdavs]: аз ав. pairi. Daēza - девори санг пӯшида, нарда, гирдогирд', ф. қ. pari - daida - , боғи ороишӣ, мамнуъгоҳ [1:75] гирифта шуда, рус. парадиз дар форси имрӯза дар шакли *زیلا* - поли/(е)з истифода мегардад «ки Фирдавс( - и барин) - ро ба мерос баранд; онҳо он ҷо бошандаи ҷовиданд» [Қуръон, Муъминун, 11]

Ҳамин тавр, дар заминаи таҳлили номвожаҳои форсии тоҷикии «Қуръон» ба хулосае омадан мумкин аст, ки доираи истифода ва теъдоди вожаҳои форсии тоҷикии баромади тоҷикидошта [форсидошта] дар «Қуръон» 53 адад буда, антропоними форсӣ-тоҷикии «Қуръон» хеле маҳдуд ва кам ба назар расида, танҳо аз 3 адад аст.

#### Адабиёт:

1. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули микропонимияи минтақаи Кӯлоб: рисолаи илмӣ / Ҷ. Алимӣ - Душанбе, 1995. - С. 82 - 110.
2. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик / М.Н.Қосимова. Қисми 1. - Душанбе, 2003. - 490 с.
3. Ҷӯраев, Р. Этимологияи 100 калима // Р. Ҷӯраев. - Душанбе : Маориф, 1985. - 28с.
4. Маҳмадҷонов, О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик // О. Маҳмадҷонов. - Душанбе: Деваштич, 2004. - 85с.
5. Офаридоев Н. Ойконимияи Вилояти Мухтори Кӯхистони Бадахшон (Таҳқиқоти забоншиносӣ) / Н.Офаридоев. - Душанбе, 2002. - 163 с.
6. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсӣ. // Д. Саймиддинов - Душанбе: Пайванд, 2001. - 300 с



7. Саймиддинов Д. Вожашиноси забони форсӣ. // Д. Саймиддинов - Душанбе: Пайванд, 2001. – 300 с

8. Ҳомидов, Д. Топонимияи води Кешруд. // Д. Ҳомидов - Душанбе, 2002. - 104 с.

### **АНТРОПОНИМИЯИ ФОРСӢ-ТОЧИКИИ «ҚУРӢОН»**

Дар мақолаи мазкур моҳият, мазмун ва ташаккули антропонимияи форсӣ-тоҷикии “Қуръон”, ки як баҳши ономастика ба ҳисоб меравад, мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар бораи ономастика худ ҳамчун як баҳши мустақили илми забоншиносӣ мулоҳиза ронда шудааст.

Инчунин, муаллиф дар ин тадқиқот вижагиҳои ҳосаи забонию таърихии антропонимияи форсӣ-тоҷикии «Қуръон», ҳаводиси таърихӣ, сарчашмаҳои луғавӣ ва қорбурди онро мавриди омӯзиши муқоисаи илмӣ қарор дода, зимни таълифи мақола кӯшиш ба харҷ додааст, ки дар асоси сарчашмаҳои бурҳони илмӣ дар заминаи таҳқиқоти зиёди муҳаққиқони дохилию хориҷӣ, фарҳангҳои тоҷикиву арабӣ, луғату қомусҳои муътамад ва сомонаҳои интернетӣ, раванди ташаккул ва таҳаввули маводи забони антропонимияи форсӣ-тоҷикии “Қуръон”, мазмун, моҳият, таърихи тавлид ва қорбурди онҳоро ошкор намояд.

**Калидвожаҳо:** санъати номгузорӣ, таърихи тавлид, вожа, антропоним, омӯзиш ва таҳлилу баррасӣ, тадқиқи забоншиносӣ, ҳаводиси таърихӣ, сарчашмаҳои луғавӣ, антропонимия, ташаккул, таҳаввул, низом ва ном.

### **ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКИЙ АНТРОПОНИМИИ «КОРАНА»**

Данная статья посвящена вопросам содержания, сущности и становления персидско-таджикский антропонимов «Корана» так как является частью ономастики. Автор рассказывает об ономастике как самостоятельного раздела языкознания.

Автор в этом исследовании также, подвергая сравнительному научному изучению особые языковые и исторические свойства еврейской антропонимии “Корана”, исторические события, лексические источники и их употребления. При написании статьи предпринимает попытку на основе достоверных научных источников на базе многочисленных исследований отечественных и зарубежных ученых, таджикско-арабских словарей, достойного доверия энциклопедий и словарей, интернет сайтов выявляет процесс формирования и преобразования языкового материала еврейской антропонимии Корана, содержание, сущность, историю зарождения и ее употребления

**Ключевые слова:** искусство нареkania имени, еврей, историческое зарождения, слово антропоним, изучение, анализ, рассмотрение, лингвистическое исследования, историческое события, словарные источники, антропонимия, формирование, преобразования, система, имя и др.

### **PERSIAN-TAJIK ANTHROPNYMY "QURAN"**

This article is devoted to the issues of the content, essence and formation of the Persian-Tajik anthroponyms of the "Koran", as it is part of onomastics.

The author in this study also, subjecting to a comparative scientific study of the special linguistic and historical properties of the Jewish anthroponymy of the "Koran", historical events, lexical sources and their use, when writing an article, makes an attempt on the basis of reliable scientific sources on the basis of numerous studies of domestic and foreign scientists, Tajik -Arabic dictionaries, trustworthy encyclopedias and dictionaries, Internet sites reveals the process of formation and transformation of the linguistic material of the Jewish anthroponymy of the Koran, the content, essence, history of origin and its use

**Key words:** the art of criticizing a name, Jew, history of origin, the word anthroponym, study, analysis, consideration, linguistic research, historical event, dictionary sources, anthroponymy, formation, transformation, system, name, etc.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Саидов Муҳаммад Бегмуродович - докторанти PhD кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи

Рӯдакӣ. Суроға: ҚТ 734065, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи. С.Сафаров 16. E-mail: [Saidzod-90@mail.ru](mailto:Saidzod-90@mail.ru), тел: (992)985-29-73-73.

**Сведения об авторе:** Саидов Муҳаммад Бегмуродович - докторант PhD кафедри таджикского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: РТ. 734065, г. Куляб, ул. С.Сафаров 16. E-mail: [Saidzod-90@mail.ru](mailto:Saidzod-90@mail.ru), тел: (992)985-29-73-73.

**Information about the author: Saidov Mukhammad Begmurodovich** - PhD student of the Tajik language department of the Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. Address: RT. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16. E-mail: [Saidzod-90@mail.ru](mailto:Saidzod-90@mail.ru), phone: (992)985-29-73-73.

ТДУ:809, 155.0 (091)

ТКТ:81.2 (2-точ)

С-23

## ЭТНОНИМИЯИ «ҚУРЪОН»

Саидов М. Б., доктор PhD-и аз рӯи ихтисоси филология  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Мафҳуми этнонимия дар номшиносӣ ба маҷмуи номҳои қавму қабиларо, халқияту миллатҳо ва ё гурӯҳҳои этникие далолат мекунад, ки дар заминаи хусусиятҳои қавмию наҷодӣ ба вуҷуд омадаанд. Доир ба таъсири қавму қабил ба сарнавишти таърихӣ топонимҳои маҳал зикр кардани андешаи Абӯрайҳони Берунӣ бамаврид ва қобили мулоҳиза аст.

Ин мулоҳиза оид ба таъсири мутақобилаи мардум ва забонҳои гуногун ба гузариш, кӯчиш ва тарзи навишту шеваи талаффузи номвожаҳои ҷуғрофӣ дар асри XI гуфта шуда бошад ҳам, то имрӯз бамаврид ва мубрам ба шумор меравад, чунки чунин таҳрифкориҳо ба сарнавишти номвожаҳои ҷуғрофӣ дар тӯли таърих бешумор буд ва мутаассифона, то кунун идома дорад.

Маҳз ҳамин тағйирёбии «ғайриихтиёрӣ» - и топонимҳои таърихӣ ва таҳрифи шакли талаффузи онҳоро ба назар гирифта, муҳаққиқ И. И. Надеждин чунин ёдовар шудааст: «Калима дар ҳукми мо аст ва он худро ҳифозат карда наметавонад. Аз он ба таври маҷбурӣ маънии дилхоҳи этимологиро қашида гирифтани мумкин аст» ва ҳамин андешаро тақвият дода, натиҷагирӣ мекунад, ки «...омӯзиши таърих бояд аз номҳои ҷуғрофӣ шуруъ шавад» [6, с. 191-197].

Мафҳуми этнонимия дар илми номшиносӣ тамоми исмҳои халқу миллат, қавму қабиларо дар бар мегирад. Мувофиқи нишондоди сарчашмаҳои таърихӣ кишваршиносӣ Қуръон китоби таърихӣ аст, ки дар он миллатҳои мухталиф зикр ёфтаанд. Ин гуногунрангии этникӣ таҷассумгари кӯчиш, сукунат ва қору фаъолияти гурӯҳҳои этникӣ дар давраҳои мухталифи таърихӣ мебошад, ки дар як қатор номҳои ҷуғрофӣ водӣ (топонимҳо, антропонимҳо ва генонимҳо) таҷассум ёфтаанд. Доир ба таъсири қавму қабил ба сарнавишти таърихӣ топонимҳои маҳал зикр кардани андешаи Абӯрайҳони Берунӣ бамаврид ва қобили мулоҳиза аст. Дар ин робита, ӯ чунин менигорад, ки «... вақте ягон маҳаллери қавму қабил забони дигар (бегона) забт менамояд, пеш аз ҳама, ба таври очил номҳоро тағйир медиҳад. Узвҳои лаҳҷаи (гуфтори) онҳо дар сурати асл талаффуз кардани номҳо мувофиқ шуда наметавонанд ва аз ин рӯ, ҳамон шакли шунидаи худро ба забонашон (ва тавассути забон ба таърихи худ) интиқол медиҳанд. Онҳо маънии ибтидоии (аслии ном) онро мегиранд, вале худ номҳо ба тағйирот дучор мешаванд» [2, с. 65]

Гарчанде Берунӣ андешаҳои худро дар асри XI зикр карда бошад ҳам дар асри ХХI мувофиқи мақсад аст. Маҳз ҳамин тағйирёбии «ғайриихтиёрӣ» - и топонимҳои таърихӣ ва таҳрифи шакли талаффузи онҳоро ба назар гирифта, муҳаққиқ И. И. Надеждин чунин ёдовар шудааст: «Вожа дар ҳукми мо аст ва он худро ҳифозат карда наметавонад. Аз он ба таври маҷбурӣ маънии дилхоҳи этимологиро қашида гирифтани

мумкин аст» ва ҳамин андешаро таквият дода, натиҷагирӣ мекунад, ки «...омӯзиши таърих бояд аз номҳои ҷуғрофӣ шуруъ шавад» [5, с. 132]

Дар Куръон ба гурӯҳи этнонимия дохил мешаванд:

#### Ҷадвали 11

Асҳоби Каҳф	Ashābi Kahf	Яъҷуч	Ya'juj	Қурайш	Quraysh
Бани Муталиб	Bani Mutalib	Мадян	Ma'dyan	Бани Назир	Bani Nazir
қавми Лут	Qavmi Lut	Айка	Ayka	Амолика	Amāliqa
Ҳовариён	Hāvariyan	Раъс	Asāhbi Ra's	Мутаъфиқот	Mu'tafiqāt
Маъҷуч	Ma'juj	Бани Қурайза	Bani Quzayra	Лут	Lut
Банӣ Исроил	Bani Isrāil	Бани Ҳошим	Bani Hāshim	қавми Иброҳим	Qavmi Ibrāhim
Бани Назир	Bani Nazir	Рум	Rum	Од	Ād],
Авс	Avs	Собион	Sābiyan	Ҳаҷраҷ	Ha'raj
қавми Нӯҳ	Qavmi Nuh	Бани Мусталик	Bani Musnalik	Ғатафон	Ġanafān
Рақим	Raqim	Самуд	Samud	Ҳуд	Hu
Расс	Rass	Бани Тамим	Bani Namim	Туббаъ	Tubba'

**Қурайш//Қурашӣ [Quraysh]:** номи қабилаи маъруфест ва сардори он қабила Назр ибни Канона аст. Дар фарҳанги «Ғиёсулугот» барои вожаи «Қурайш» маънои зайл оварда шудааст: Қурайш номи қабилаест маъруф ва падари он қабила Назр ибни Канона аст. Қурайш дар асл тасғири «қарш» аст ва «қарш» [билфатҳ] ҷонвари азимулҷусса аст дар дарё, ки бар тамоми ҷонварони баҳрӣ ғолиб бошад [4, с. 89]

Аммо ба андешаи мо, «Қурайш» номи маҷмуи аз қабоиле аз насли Назр ибни Канона аст, ки аз сиғаи тасғир [шикаста] - и «Қараша» гирифта шудааст. Зеро Қурайш як намуд ҳайвони бузургҷуссаи обие аст, ки бар киштиҳо ҳамлавар мешуд. Қабилаи «Қурайш» аз ин рӯ ба ин ном ташбеҳ гардиданд, ки он ҳайвон ҷондорони дигари обиро меҳӯрд ва касе бар он ғолиб омада наметавонист. Инчунин, сабаби номгузори «Қурайш» ин аст, ки «Такриш» (яъне қурайш аз вожаи «такриш» гирифта шудааст) ба маънои «таҷмаъ» (ҷамъ кардан) аст ва «Қурайш» баъд аз он ки пароканда буданд, ҷамъ шуданд ва Қас Ибни Килоб онҳоро дар Ҳарам ҷамъ кард, аз ин рӯ номи қабилаи худро «Қурайш ниҳоданд», зеро қабилаи мазкур муддати тулонӣ пароканда буданд, баъди чанде бо ҳам ҷамъ шуданд «Барои улфат додани Қурайш» [3, с. 871]

**Самуд [Samud]:** вожагони саҳеҳи арабӣ баргирифта аз решаи «самад» аст. «Самад» [Samud] ҳар чизи андакро гӯянд. Вожаи Самудро бархе арабӣ ба маънои «андак об» маънидод карда, бархеи дигар онро ғайри арабӣ унвон мекунанд. Зоҳиран «Самуд» (Samud) номи қабилаи араб буда, макони ҷойгиршавиаш дар Мавсил миёни Ҳичоз ва Шом мебошад. Инчунин вожаи «Самуд» (Samud) номи китобе аст дар илми кимия ки онро Ибни Хиком навиштааст.

Дар маънои луғавӣ ва низ арабӣ ё дигар забон будани вожаи «Самуд» (Samud) иттифоқи назар дар миёни луғатшиносон вучуд дорад. Дар фарҳангҳои арабӣ дар ин бора сухане бар сароҳат нагуфтаанд, аммо овардаанд, ки вожаи «Самуд» (Samud) арабист. Ҳарчанд бидуни ишора ба иртиботи маънои он ду метавон далели арабӣ будани «Самуд» (Samud) аз дидгоҳи онон бошад, зеро онҳо фақат аз вожагоне ва корбурдҳои, чун «самад» (об андаке ҷамъ мешавад), «самадмоъ» (об андак шуд), «самд» (сурма кашид), «исмад» (сурма, санги сурма) овардаанд.

Бар асоси ин маъноӣ бархе муфассирин ва пажӯҳишгарон талош кардаанд, то миёни маънои луғавӣ ва авзои ҷуғрофӣ решагоҳи «Самуд» (Samud) аз як сӯ ва сабаби номгузори онҳо ба ин ном пайванд диҳанд. Забоншиноси араб Абӯумар дар асоси

тахқиқи хеш дар китобаш «Баёни эҷозил Куръон» ба хулосае омадааст, ки: «дар сарзамини Самуд каме об ва санги сиёҳу сурма вучуд дорад, аз ин лиҳоз номи ин «Самуд» шудааст. Самуд маънои мардумонест, ки дар чунин сарзамин мезистанд. Баъзеи дигар ин вожаро «кам об» маънидод карда, сабаби чунин номгузорию набудани обу боғпарварӣ ва зироаткорӣ маънидод кардаанд. Оид ба маъно ва аз кадом забон будани он байни забоншиносон ихтилофи назар вучуд дорад. Бархе онро арабии сифати мушабах бар вазни «фаъл» унвон карда, аз решаи (с - м - д) (смд) гуфтаанд [1, с. 71], «Самуд» 26 маротиба дар Куръон омадааст. Ду маротибаи дигар бо унвони «Кавми Солеҳ» ва «Асҳоби ҳачар» низ аз онҳо ёд шудааст.

Дар луғатномаи «Гиёс - ул - луғот» дар бораи вожаи Самуд чунин маъно додаанд: номи шахсест, аз насли Нуҳ алайҳиссалом ба ҷаҳор восита; ва Банӣ Самуд ки уммати ҳазрати Солеҳ пайғамбар аст, ба Саму мансуб ва машҳуранд. Нокаи ҳазрати Солеҳро пай карданд, ба шумии он ҳама сӯхтанд [4, с. 209]

Масканҳои қabilaи Самуд аз санг сохта шуда буд, аз ин рӯ Худованд онҳоро дар Куръон ба номи «Асҳоби санг» ёд кардааст.

Ҳамин тариқ, зимни ин таҳлил мо дар заминаи сайри таърихӣ ва таҳқиқҳои муҳаққиқони соҳа то кадрӣ тавон дар таҳлили этнотопонимҳо муваффақ шудем.

#### Адабиёт

1. Arthur, Jefery. The foreign vocabulary of the Qur'ān. - Leiden - Boston, 2007. - 311 p., 71
2. Берунӣ, Абу Рейхан. Избранные произведения // Рейхан, Б. А. - Т. 1. Ташкент, 1957.
3. Куръони Карим матни асл ва тарҷумаи маъноҳои он ба забони тоҷикӣ // Матни тарҷумаи тоҷикӣ ва тавзеҳоти Муҳаммадҷон Умаров.-Душанбе: Ирфон, 2007. - 606 с.
4. Муҳаммад, Гиёсуддин. Гиёс-ул-луғот / Гиёсуддин Муҳаммад. - Душанбе: Адиб, Ҷ. 2, 1988. - 416 с.
5. Хочаев, Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асри миёна// Д. Хочаев.-Душанбе: Диловар-ДДМТ, 1998. -152 с.
6. Хромов, А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана / А.Л.Хромов / Топонимика Востока: Исследования и материалы. - М.: Наука, 1969.

#### ЭТНОНИМИЯИ «ҚУРЪОН»

Дар мақолаи мазкур оид ба моҳият, мазмун ва ташаккули этнонимияи «Қуръон», ки як баҳши ономастика ба ҳисоб меравад, мавриди таҳлил қарор додааст. Дар бораи ономастика худ ҳамчун як баҳши мустақили илми забоншиносӣ мулоҳиза ронда шудааст.

Муаллиф дар мақола ба таҳлилу баррасии этнонимияи «Қуръон» аз нигоҳи луғавӣ-маъноӣ пардохта, густариши ин баҳши илми ономастикаро аз ибтидои омӯзиш то шароити кунунӣ шарҳ додааст. Инчунин ӯ этнонимияи «Қуръон»-ро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, густариши онҳоро дар давраҳои гуногуни рушди забоншиносӣ қиёс намуда, бобати таърихи тавлид, сохт ва маънои онҳо дар асоси сарчашмаҳои муътамади илмӣ сухан рондааст.

Ҳамин тариқ, муаллиф дар мақолаи худ то ҳадди имкон кӯшидааст, ки моҳият ва мазмуни этнонимияи «Қуръон»-ро бо таърихи асрҳои илмӣ-тадқиқотии муҳаққиқони номшинос кушода, равшан намояд.

Инчунин, муаллиф дар ин тадқиқот вижагиҳои ҳосаи забонию таърихии этнонимияи «Қуръон», ҳаводиси таърихӣ, сарчашмаҳои луғавӣ ва корбурди онро мавриди омӯзиши муқоисаи илмӣ қарор дода, зимни таълифи мақола кӯшиш ба харҷ додааст, ки дар асоси сарчашмаҳои бурҳони илмӣ дар заминаи таҳқиқоти зиёди муҳаққиқони дохилию хориҷӣ, фарҳангҳои тоҷикиву арабӣ, луғату қомусҳои муътамад ва сомонҳои интернетӣ, раванди ташаккул ва таҳаввули маводи забонии

антропонимия форсӣ-тоҷикии “Қуръон”, мазмун, моҳият, таърихи тавлид ва қорбурди онҳоро ошқор намояд.

**Калидвожаҳо:** санъати номгузорӣ, таърихи тавлид, вожа, этноним, омӯзиш ва таҳлилу баррасӣ, таҷқиқи забоншиносӣ, ҳаводиси таърихӣ, сарчашмаҳои луғавӣ, ташаккул, таҳаввул, низом ва ном.

### ЭТНОНИМИЯ «КОРАНА»

Данная статья посвящена вопросам содержания, сущности и становления этнонимия «Корана» так как является частью ономастики. Автор рассказывает об ономастике как самостоятельного раздела языкознания.

Автор, в статье рассматривая и анализируя этнонимия «Корана» с лексико-семантической точки зрения, описывает развитие этой области ономастики с самого начала изучения до современных времен. А также рассматривая и анализируя этнонимия «Корана», автор сравнивает их распространение в разные периоды развития языкознания, на основе достоверных научных источников рассказывает об их историческом зарождении, их структуры и значения. А также автор отмечает, что место этнонимия «Корана» значительны и их большая часть глубоко проникновенны в таджикском языке, что никто даже не думает о том, что эти имена имеют иудаических корней.

Таким образом, автор в своей статье пытается по мере возможности раскрыть сущность и содержание еврейской этнонимия «Корана» с опорой на научно-исследовательских работ ученых-ономастов.

Автор в этом исследовании также, подвергая сравнительному научному изучению особые языковые и исторические свойства еврейской этнонимия «Корана», исторические события, лексические источники и их употребления. При написании статьи предпринимает попытку на основе достоверных научных источников на базе многочисленных исследований отечественных и зарубежных ученых, таджикско-арабских словарей, достойного доверия энциклопедий и словарей, интернет сайтов выявляет процесс формирования и преобразования языкового материала еврейской этнонимия «Корана», содержание, сущность, историю зарождения и ее употребления

**Ключевые слова:** искусство нареkania имени, еврей, историческое зарождения, слово этнонимия, изучение, анализ, рассмотрение, лингвистическое исследования, историческое события, словарные источники, антропонимия, формирование, преобразования, система, имя и др.

### ETNONIMIEA "QURAN"

This article is devoted to the issues of the content, essence and formation of the etnonimiea "Quran", as it is part of onomastics. The author talks about onomastics as an independent branch of linguistics.

The author, in the article examining and analyzing the etnonimiea "Quran" from a lexico-semantic point of view, describes the development of this field of onomastics from the very beginning of the study to modern times. And also considering and analyzing the etnonimiea "Quran", the author compares their distribution in different periods of the development of linguistics, on the basis of trusted scientific sources tells about their historical origin, their structure and meaning.

Thus, the author in his article tries, as far as possible, to reveal the essence and content of the Jewish anthroponymy of the Koran, based on the research works of onomastic scholars.

The author in this study also, subjecting to a comparative scientific study of the special linguistic and historical properties of the etnonimiea "Quran", historical events, lexical sources and their use, when writing an article, makes an attempt on the basis of reliable scientific sources on the basis of numerous studies of domestic and foreign scientists, Tajik - Arabic dictionaries, trustworthy encyclopedias and dictionaries, Internet sites reveals the

process of formation and transformation of the linguistic material of the Jewish anthroponymy of the Koran, the content, essence, history of origin and its use

**Key words:** the art of criticizing a name, Jew, history of origin, the word anthroponym, study, analysis, consideration, linguistic research, historical event, dictionary sources, etnonimiea, formation, transformation, system, name, etc.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Саидов Муҳаммад Бегмуродович - докторанти PhD кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ **Суроға:** ҚТ. 734065, ш. Кӯлоб, кӯчаи. С.Сафаров 16. **E-mail:** [Saidzod-90@mail.ru](mailto:Saidzod-90@mail.ru), **тел:** (992)985-29-73-73.

**Сведения об авторе:** Саидов Муҳаммад Бегмуродович - докторант PhD кафедры таджикского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** РТ. 734065, г. Куляб, ул. С.Сафаров 16. **E-mail:** [Saidzod-90@mail.ru](mailto:Saidzod-90@mail.ru), **тел:** (992)985-29-73-73.

**Information about the author:** Saidov Mukammad Begmurodovich - PhD student of the Tajik language department of the Kulob State University named after Abuabdulloch Rudaki. **Address:** RT. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16. **E-mail:** [Saidzod-90@mail.ru](mailto:Saidzod-90@mail.ru), **phone:** (992)985-29-73-73.

ТДУ-81.255.2+81.374.822

## ИБОРАҲОИ ФЕЪЛӢ ВА НАМУДҲОИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Салимова С.С., ассистент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Рушди ҳар як забон ҳамвора бо инкишофи пайвастаи илму техника ба низоми мунтазами ибора ва иборасозии он вобастагии қавӣ дошта, маҳз ба воситаи қолабҳои маъмулаш ва сермаҳсуливу каммаҳсулиаш нутқи ҳамарӯзаи пуррангу ҷозиб намуда, дар созмони ибораҳои нав ва омилҳои дигар таркиби худро ғани мегардонад. Яке аз қисматҳои махсуси луғатшиносӣ ки ба хусусияту воридшавии калимаву ибораҳои нав ба таркиби луғавии забон сару кор дорад. Аз ҳамин сабаб забон бою ғани мегардад.

Рӯз аз рӯз омӯзиши забони англисӣ дар миёни забонмӯзон на танҳо дар дохили кишвари азизи мо, балки берун аз он ҳам зиёда мегардад. Яке аз сабабҳои ин омил, албатта, васеъ паҳн гардидани забони мазкур дар қураи замин мебошад. Сабаби дигар он аст, ки яке аз талаботҳои аксари кордихандагон донишҷӯи забонҳои хориҷӣ, аз ҷумла забони англисӣ ба шумор меравад, зеро он дар навбати аввал забони дар амалия муносибатҳои байналмилалӣ гардидааст.

Нахуст, мо ин ҷо зарур донистем ки мафҳуми истилоҳи “*ибора*” - ро дар забони англисӣ мавриди баррасӣ қарор диҳем. Истилоҳи номбурда дар забони англисӣ бо муодилҳои “*word combination, phrase, collocation*” ба ҷашм хӯрда, ҳар яке дар матн бо маънии истилоҳии худ қорбурд мегардад. Масалан, истилоҳи “*phrase*” дар фарҳанги англисӣ – англисии “*Oxford American Dictionary*” бо маънии “*a small groups words standing together as a conceptual unit, typically forming a component of a clause* – гурӯҳи хурди вожагоне, ки ҳамчун воҳиди мафҳум якҷоя омада, ба тарзи ба худ хос як ҷузъи ҷумларо созмон медиҳанд” омада, дар сохтани ибораҳои истилоҳии исмӣ ва навъҳои он хело ғаъл аст [5, с. 86-89].

Чи тавре, ки аз шарҳи истилоҳи ибора дар забони англисӣ ба мо аён гардид он маънии “*истилоҳе ки дар таҳлили грамматикӣ ба ҷузъи ягонаи таркибие ки аз якто зиёд калима ишора мекунад ва мубтадову хабар надораду сохтори махсуси ҷумлаҳоро ташкил медиҳад истифода мешавад*”. Одатан он дар байни ҷумла ва калима тақсим

гардида, якчанд навъи худро дорад ба монанди ибораи сифати *adjective phrase*, ибораи зарфи – *adverb phrase* ва ибораи пешояндӣ – *preposition phrase* дарак медиҳад.

Аз худи истилоҳи “*phrase*” метавон истилоҳ ибораҳои исми зеринро сохт: *noun phrase* – ибораи исмӣ *adjective phrase* – ибораи сифати *adverb or adverbial phrase* ва ғ. Агар танҳо ба маънии истилоҳи *noun phrase* – ибораи исмӣ назар афканем он аз маънии “*a word of group of words that functions in a sentence as subject, object, or prepositional object*”-калима ё гурӯҳи калимаҳое, ки дар ҷумла вазифаи мубтадо, пуркунанда ё ибораи исмӣ пешояндӣ иҷро мекунад” иборат буда дар сохтани истилоҳи ибораҳо назар ба дигар хиссаҳои нутқ ғаълтар аст.

Як нуқтаи муҳимро бояд тазаккур дод ки истилоҳи ибораи “ибораи феълӣ” дар ду шакл *verb phrase or verbal collection* кор бурда мешавад. Истилоҳи англисии *word combination* – ибора аз нигоҳи сохтор мураккаб буда аз ду калимаи баробархукуки *word and combination* сохта шудааст дар шакли мазкур хело кам истеъмоли гардида, аҳён – аҳён вомехӯрад ин ҳам бошад, дар тарҷумаи матнҳо ба назар мерасад.

Ибораҳои феълӣ аз рӯи сохти худ ба хелҳои гуногун ҷудо мешаванд, зеро онҳо таркибҳои хеле доманадор ва мураккаби синтаксисиро ташкил карда метавонанд. Ин, пеш аз ҳама, ба таснифи феълҳо ба монда ва гузаранда алоқаманд аст. Л.С.Бархударов [1, с. 80-81] ин таснифотро ба инобат гирифта, ибораҳои феълӣро аз рӯи сохташон ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудааст; 1) Ибораҳое, ки ядрояшон ҳам феъли монда ва ҳам феъли гузаранда мешавад; 2) Ибораҳое, ки ядрояшон танҳо феъли гузаранда, ё танҳо феъли мондаанд. Адъюнкти ибораҳои навъи аввалро *ṽ* васеъшавӣ (*extention*) ва адъюнкти ибораҳои навъи дуюмро пуррашавӣ (*complement*) номидааст. Г.Г.Почепсов бошад, аз рӯи хусусиятҳои синтагматикиашон феълҳоро ба ду тақсим кардааст: 1) Феълҳое, ки амали равонанабударо ифода мекунад; [1, с. 78]. 2) Феълҳое, ки амали равонанабударо номбар менамоянд.

Феълҳои амалашон равонанабударо дар матн муайян карда мешаванд. Баъзе феълҳои табиатан амалашон равонанабударо бошанд, дар як контекст ҳамчун феълҳои амалашон норавон ва дар дигар ҷо чун амалашон равона истифода мешаванд. Феълҳои амалашон норавон ибораи феълӣ сохта наметавонанд, зеро онҳо аз рӯи валентнокиашон калимаҳои дигарро ба худ тобеъ карда наметавонанд, зеро авалентаанд. Мисол: *Clara laughed, he hesitated, the day came*. Г.Г.Почепсов феълҳои амалашон равонанабударо ба се тақсим кардааст:

1. Феълҳое, ки амалашон ба объект, объекту адресат ё танҳо ба адресат равона аст: **shook the hand** (равона ба объект); **reminded him of his friend** (равон ба объекту адресат); *telephoned me* (равона ба адресат). 2. Феълҳое, ки амалашон ба ҳол робита дорад: *went to his room*. 3. Феълҳое, ки амалашон ба объекту ҳол (**put his hat on the table**), объекту адресату ҳол (**to bring me things to the church**), адресату ҳол (*to tell us secretly*) алоқаманданд [2, с. 98].

Аз рӯи таснифоти Г.Г. Почепсов дидан мумкин аст, ки феълҳо ба худ вожаҳои гуногунро тобеъ кунонида метавонанд ва ин ба валентнокии феъл вобаста мебошад. Валентнокӣ мафҳуми илми химия буда, онро ба забоншиносӣ Л. Тейер ва С.Д. Катселсон ворид намудаанд, ки он, аз рӯи шаҳодати В.Г. Гак, “қобилияти бо дигар элементҳо алоқа зоҳир кардани калимаро мефаҳмонад” [3, с. 78]. Онро метавон бо забони тоҷикӣ тавассути вожаи “гироиши вожаҳо” номгирӣ кард. Мисол, вожаи “*to take*” метавонад вожаҳои “*a pen, a book, a rose*” ва амсоли онҳоро ба худ кашида, бо онҳо ибора созад, ё худ “*to give*” қодир аст, ки бо «*John (him)*» ва «**a book**» алоқаманд гардад: **to give John (him) a book**. Баъзе феълҳо яқвалентианд (танҳо як калимаро ба худ тобеъ мегардонад: *to go into the room*), дигаре дувалентӣ мебошад (ду калимаро ба худ тобеъ менамояд: **to give him the book**) ва сеюмӣ севаленета аст (се калимаро ба худ мекашад: *bring me my thing to the church*).

Элементҳое, ки ба феъл тобеъ мегарданд, комплетив ном гирифтаанд: [4, с. 185]. Ҳамоиши феълро аъзоҳои тобеъ муносибати комплетивиро ташкил мекунад. Дар муносибати комплетивӣ алоқаи байни ҷузъи асосӣ ва ҷузъи тобеъ нисбат ба алоқаи атрибутивӣ суст аст. Мисол: **He soundly slept** (алоқаи атрибутивӣ) **He slept soundly**

(муносибати комплетивӣ). Бинобар он “**soundly slept**” чун як чизи яклухт (том) тасаввур карда мешавад, вале дар “**slept soundly**” муносибати байни чузъҳои ибора қавӣ нест. Аз ин рӯ муносибати байни *soundly* ва *slept*-ро муайянкунандагӣ ва муносибати байни *slept* ва *soundly*-ро тавсифкунанда номидан мумкин аст. Бинобар он муносибати аввал ба алоқаи атрибутивӣ, вале муносибати дуюм ба алоқаи комплетивӣ дохил мешавад. Аз ин рӯ хулоса мебарояд, ки дар муносибати комплетивӣ ду навъ аъзо ба назар мерасад:

1. **аъзои объектӣ**: to pick roses, to write with a pencil, to think about the journey.

2. **аъзои квалификативӣ**: to look curiously, to speak frankly.

Ин ду навъ комплетивҳоро бо ибораи дигар комплетиви объектӣ ва комплетиви ҳолӣ номидан мумкин аст. Комплетиви объектӣро ба ду ҷудо мекунад:

1. Комплетиви объектӣи бепешоянд. Дар ин хели комплетив феъл бо объектӣ худ бевосита алоқа зоҳир менамояд. Мисол: to watch TV; to draw the design.

2. Комплетиви объектӣи пешоянддор, ки дар он феъл бо объектӣ худ ба воситаи пешоянд алоқаманд мегардад. Мисол: to write with a pen; to rely on him; to talk about stars. Комплетивҳои квалификативӣ ҷе ҳолӣ низ ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд, ки ин ба семантика ва робитаи байни чузъҳои ибора алоқаманд аст:

1. Комплетивҳои ифодакунандаи аломати амал ӣ, ба ибораи дигар, комплетивҳои ҳоли тарзи амал ва қиёсӣ (муқоисавӣ). Чунин комплетивҳо аломати амалро ӣ бевосита, ӣ ба воситаи қиёс нишон медиҳанд. Мисол: to thank heartily; to speak loudly;

2. Комплетивҳои ҳолие, ки амал ӣ аломатро аз лиҳози миқдору дараҷа шарҳ медиҳанд: almost faint, to know much.

3. Комплетивҳои ҳолие, ки амалро аз лиҳози шароит, макон, замон вазъият ва ғ. шарҳ медиҳанд: to watch in some humour; to wait here; to come to see; to leave knowing it.

Аз рӯи таснифоти Г.Г. Почепсов, ки дар боло овардем, дидан мумкин аст, ки феълҳо аз рӯи валентнокии худ метавонанд на танҳо як, балки ду ва ӣ зиёда комплетив дошта бошанд. Дар мисоли “to bring me my things” феъли “to bring” ду комплетив дорад, ки ҳар ду ҳам комплетивҳои объектӣи бепешоянд мебошанд. Комплетивҳои объектӣ метавонанд ба як феъл ҳам бе пешоянд ва ҳам бо пешоянд алоқаманд гашта, онро шарҳ диҳанд: to tell me about the races. Ба як феъл метавонад ду навъ комплетив тобеъ шавад: to hang the picture on the wall.

Дар ин ибора ҳам комплетиви объектӣ (the picture) ва ҳам комплетиви ҳолӣ (on the wall) мавҷуд аст. Агар ибораи “to bring me my things to the church”-ро таҳлил кунем, аён мегардад, ки дар он ду комплетиви объектӣ ва як комплетиви ҳолӣ мавҷуд аст, ки ин ибораи мураккаби феълӣ мебошад ва дар он комплетивҳо феълро аз лиҳози гуногун шарҳ медиҳанд [5, с. 111].

Дар забони англисӣ боз як навъи ибораҳо ҳастанд, ки онҳо боиси баҳсҳои доманадор гаштаанд. Дар созмонҳои навъи see him run (see him running) мавқеи “run” ва “running” ду хел шарҳ дода мешавад: 1). Профессор А.И. Смирнитский қайд мекунад, ки дар ин ибора see ва him дар алоқаи (муносибати) комплетивӣ қарор дошта, run (running) чун илова омадааст. Run (running) на аломати бевоситаи предмет (him), балки амал-протсессоро ифода мекунад, ки ба ҳамин предмет дахл дорад. Дар ин ҳолат дар ниҳоди алоқаи комплетивӣ мафҳуми протсесс ифода ӣфтааст.

Ин протсесс бо предмет хеле зич алоқаманд буда, аз муносибати байни мубтадою хабар, ки дар созмонҳои навъи he runs ва he is running мавҷуд аст, куллан фарқ мекунад. Робитаи байни чузъҳои him run ӣ him running мазмунан ба муносибати байни субъекту предикат монанд аст, вале ин муносибат дар шакли алоқаи на предикативӣ, балки комплетивӣ ифода ӣфтааст. Ин созмонҳоро А.И. Смирнитский аъзои объектӣ-предикативӣ номидааст. Аз ин рӯ run (running) ба феъли see комплетиви объектӣ шуда хизмат мекунад ва бигзор худааш монад онро дар грамматика complex object меноманд.

Якҷоягии феъли тасрифӣ ва таркиби зикршударо бо таври гуногун Accusative with the Infinitive (with the participle), Objective Infinitive (participle) construction, Prepositional (or prepositionless) objective infinitive (participle) complex ва ғайраҳо



номгирӣ мекунад. Аз байни онҳо истилоҳи охирин, ки ба Б. Хаймович ва Б. Роговская мансуб аст, дуруст менамояд, зеро дар забони англисӣ Accusative case мавҷуд нест, вале Objective case дар системаи ҷонишинҳои шахсӣ ба назар мерасад. 2). Аз рӯи ақидаи дуюм, ки ба Л.С. Бархударов тааллуқ дорад, him run (him running) на чун ибораи яклухт, балки ҳар як ҷузъи он дар алоҳидагӣ бояд таҳлил карда шавад ва ин таркиб ифодагари предикативияти дуюмдараҷа ҳисобида мешавад. Ҷузъи якуми ин ибораро аъзои субъектӣ ва ҷузъи дуюмро аъзои предикативӣ меномад.

Дар ин созмон на танҳо масдар ва сифати феълии I, балки калимаҳои ифодакунандаи ҳолат (found him asleep), зарф (found him there) ва ғайраҳо омада метавонанд. Агар ҳосияти предикативияти дуюмдараҷагӣ доштани чунин созмонҳо эътироф карда шавад, онҳо ҳамроҳи феъл-хабари ҷумлаи мураккаб бунёд кунанд, ҳол он ки Л.С. Бархударов чунин созмони синтаксисиро (him run, the tears filling his eyes) ҷумла намеҳисобад. Дар англишиносӣ перомуни созмонҳои навъи “him run (him running)” бештар ақидаи А.И. Смирнитский дастгирӣ карда мешавад.

Ҳамин тавр, мувофиқи нишондоди А.И. Смирнитский алоқаи комплетивӣ бо феъл-хабар муносибатҳои гуногунро нишон дода метавонад:

1. Муносибатҳои предмету протсессӣ, ки онҳо якҷанд хел мешаванд:

а) Муносибати байни амалкунанда (агенс) ва протсесс: to be read by him.

б) Муносибати байни объекти дуюмдараҷаи амал ва протсесс: to be written with a pencil.

в) Муносибати байни объекти бевосита ва протсесс: to write a letter.

2. Муносибатҳои ҳолӣ (муносибатҳои байни вазъияти иҷрои амал ва протсесс): to write at the table.

3. Муносибатҳои эзоҳотӣ: to be glad to see.

4. Муносибатҳои протсессию предметӣ: to see him run; to see him running.

5. Муносибатҳои квалификативӣ: to consider it useful.

Муносибатҳои дигаре низ мавҷуданд, ки онҳо дар асари забоншиноси маъруфи амрикоӣ Ч.Филмор ҳамачониба батафсил таҳлил шудаанд [39].

Ибораҳои феъл мебошад, ибораҳои феълӣ номида мешаванд. Мисол: to remember the name, has just come, to go quickly. Ибораҳои феълӣ ба содда ва мураккаб ҷудо мешаванд. Ибораҳои соддаи феълӣ аз феъл (чун ядро) ва як ҷузъи тобеъ таркиб меёбанд. Мисол: to see the film, to jump high. Ибораҳои мураккаби феълӣ аз феъл ва ду ё зиёда ҷузъи тобеъ сохта мешаванд: to give him the book, to send them a telegram, to have never seen the city.

Бояд қайд кард, ки дар ибораҳои соддаи феълӣ ба ҷузъи тобеъ калимаҳои нав ҳамроҳ шуда метавонад, вале он на ядро балки ҷузъи тобеъро шарҳ медиҳад. Мисол: to hear a noise - to hear a loud noise - to hear too loud a noise; to spend a night - to spend a sleepless night - to spend a sleepless night of dreams.

Муносибатҳои дигаре низ мавҷуданд, ки онҳо дар асари забоншиноси маъруфи амрикоӣ Ч.Филмор ҳамачониба батафсил таҳлил шудаанд.

Дар забони англисӣ ибораҳои, ки калимаи асосашон феъл мебошад, **ибораҳои феълӣ** номида мешаванд. **Масъалан**, to remember the name (номро дар хотир нигоҳ доштан), he just come (омадан), to go quickly (тез рафтан).

Ибораҳои феълӣ ба содда ва мураккаб ҷудо карда мешаванд. Ибораҳои соддаи феълӣ аз феъл (чун калимаи асосӣ) ва як ҷузъи тобеъ таркиб меёбанд. **Мисол**, to see the film (филмро тамошо кардан), to jump high (баланд паридан).

Ибораҳои мураккаби феълӣ аз феъл ва ду ё зиёда ҷузъи тобеъ сохта мешаванд. То give him the book to send them a telegram to have never seen you (ягон бор шуморо надидан) [6, с. 109].

Бояд қайд кард, ки бо ибораҳои соддаи феълӣ ҷузъҳои (калимаҳои) нав ҳамроҳ шуда метавонанд, вале он ҷузъи нав ба калимаи асосиашон (яъне феъл) тобеъ набуда, ҷузъи тобеъро шарҳ медиҳад. **Мисол**: to hear a noise, to hear too long a noise, to spend a night, to spend a sleepless night, to spend a sleepless night of dreams.

Ибораҳои феълӣ аз рӯи сохти худ ба хелҳои гуногун чудо мешаванд, зеро онҳо таркибҳои хеле васеъ на мураккабӣ синтаксисиро ташкил карда метавонанд. Ин пеш аз ҳама ба таснифи феълҳо аз рӯи характери равонагии амал вобаста аст. **Мисол:** he is eating an apple. Вай себ хӯрда истодааст. She has finished her work You should study for exam. Шумо бояд ба имтиҳон тайёри бинед. She has been sleeping for two hours.

Л. С. Бархударов аз ин нуқтаи назар феълҳоро ба монда ва гузаранда тақсим карда, ибораҳои феълиро аз рӯи сохташон ба чунин гурӯҳҳо чудо намудааст.

1. Ибораҳое, ки калимаи асосиашон ҳам феълӣ монда ва ҳам феълӣ гузаранда мешавад.

2. Ибораҳое, ки калимаи асосиашон як навъи муайяни феъл мебошад, яъне ё танҳо феълӣ гузаранда, ё ин ки танҳо феълӣ монда. Гурӯҳи ибораҳои навъи аввалро васеӣ (extention) ва сифати ибораҳои навъи дуюмро пуррашавӣ (complement) номида аст. Г. Г. Почепсов бошад, аз рӯи хусусиятҳои синтагматикиашон феълҳоро ба ду намуд тақсим намудааст [3, с. 49-52].

1. Феълҳое, ки амали равонанабударо ифода мекунанд.

2. Феълҳое, ки амали равонабударо ифода мекунанд.

Феълҳое амалашон равонанабударо дар матн аниқ карда мешаванд. Баъзе феълҳои табиатан амалашон равонанабударо бошанд, дар як матн ҳамчун феълҳои амалашон норавон ва дар дигар ҷо чун амалашон равона истифода мешаванд. Феълҳое амалашон норавон ибораҳои феълӣ сохта наметавонанд, зеро онҳо дар муҳити худ калимаҳои тобеъ надоранд. **For example:** Clara laughed he hesitated, the day came.

#### Адабиёт:

1. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка. Л.С. Бархударов М., 1966. 80-81 стр.

2. Бархурдаров Л.С., Язык и перевод.- Л.С Бархурдаров Высшая школа, 1975.- 350 стр.

3. Бархурдаров Л.С.,Штейлинг Д.А. Грамматика английского языка.- Л.С Бархурдаров.,М: Русский язык, 1973.- 325 стр.

4. Блох М.Я. Теоретическая грамм.англ.яз.- 3-е изд.,испр.- М.Я Блох М: Вқш.школа, 2000.-380 стр.

5. Бугадов. Р.А. Введение в науку о языке.- Р.А Бугадов. М: Наука, 1958.-245 стр.

6. Бузургзода Л. ва Ниёзмухаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ.- Сталинобод: Л Бузургзода. ва Б Ниёзмухаммадов Наш. дав. Тоҷ., 1947-147 с.

7. Виноградов В.В. «Русский язык. Грамматическое учение о слове» В.В. Виноградов М-Л.1947-с. 677

8. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка, А.И. Смирницкий— М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1957. 268 с.

9. Старикова Е.Я. Имплицитная предикативность в современном английском языке. Е.Я. Старикова— Киев: Вища школа, 1974. 177 с.

10. Теоретическая грамматика английского языка. Изд.: Ленинградский педагогический университет. 1983. 366 с.

11. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.В. Щерба— Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1974. 274 с.

### ИБОРАҲОИ ФЕЪЛӢ ВА НАВЪҲОИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Дар мақолаи мазкур сухан доираи масоили ибораҳои феълӣ, хелҳо ва хусусиятҳои сохтори он, муқоисаи ибораҳои феълӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва забони англисӣ, мақсади истифодаи ибораҳои феълӣ, хелҳои онҳо аз ҷиҳати грамматикӣ услубӣ ва умуман сохти ибораҳо мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Хусусияти ибораҳои феълӣ дар забонҳои мавриди қиёс гуногун буда, бисёр масъалаҳоро дар бар мегирад, ки дар як рисола ба таври қушоду васеъ ҳал кардани

онҳо аз имкон берун аст. Хусусан алоҳида омӯхтани маънои ибораҳои феълӣ; аниқтар тадқиқ кардани воситаҳои муайянкунандаи маънои онҳо; ба таври муфассал таъин кардани мавқеи ибораҳои феълӣ дар жанру услубҳои гуногуни ду забон; пурратар тадқиқ кардани ҳодисаҳои ба ибора табдил додани дигар ҳиссиаҳои нутқ ва муносибати онҳо; чуқуртар омӯхтани вазифаҳои услубии ибораҳои феълӣ ва монанди инҳо ҳоло ҳам мунтазири тадқиқ қарор доранд.

Чи тавре, ки дар мақола қайд намудем ибораҳо дар забони тоҷикӣ ибораҳои исмӣ, ибораҳои сифатӣ, ибораҳои шуморагӣ, ибораҳои ҷонишинӣ, ибораҳои феълӣ мешаванд.

Дар ҳулоса ин нуқтаро бояд ишора намуд, ки дар забони англисӣ ду навъи таркибии ибораҳои феълӣ мавҷуд аст: иборасе, ки таркиби он аз шакли феъл (гузаранда – монда) тафовут надорад, яъне асоси он метавонад дилхоҳ феъл бошад ва иборасе, ки асоси он танҳо феъли гурӯҳи муайян буда метавонад: гузаранда ё монда. Дар забонҳои гуногунсохт ибораҳои феълӣ дорои сохтори мухталиф мебошанд. Асосан дар ин робита метавон саҳми назарраси зарф, сифат, исм ва дигар ҳиссаҳои номии нутқро пешниҳод намуд, ки онҳо дар ҳамбастагӣ бо феъл ибораҳои феълиро ба бор меоваранд.

**Калидвожа:** Комплетивҳо, ибораҳои феълӣ, ибораҳои сифатӣ, масдар, феълӣ тасрифӣ, субъект, семантика, алоқаманд, тобеш, пуррашавӣ.

## ФРАЗОВЫХ ГЛАГОЛОВ И ИХ ВИД В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье речь идет о глагольных словосочетаниях, их типы и структурные особенности, сравнение глагольных словосочетаний в таджикском и английском языках, цель использования глагольных словосочетаний, их грамматические и стилистические типы и структура фраз в целом.

Особенности глагольных словосочетаний различается в зависимости от сравнительных языков и охватывает множество вопросов, которые нельзя решить в одном трактате. Особенно изучать значение глаголов отдельно; более точно изучить способы определения их значения; детально определять положение глагольных словосочетаний в разных жанрах и стилях двух языков; более полное изучение превращения других частей речи в слова и их отношения; еще предстоит более глубокое изучение стилистических функций глаголов и т.п.

Как было сказано в статье, словосочетания в таджикском языке становятся именными, прилагательными, числовыми, местоимениями, глагольными фразами.

В заключение следует отметить, что в английском языке существует два типа составных глаголов: фраза, состав которой не отличается от формы глагола (переходный - левый), т.е. в основе ее может лежать любой глагол, и фраза, основанная только на может быть глаголом определенной группы: переходным или левым. В разных языках глагольные фразы имеют разную структуру. В основном, в этом плане можно внести значительный вклад в наречие, прилагательное, существительное и другие именные части речи, которые вместе с глаголом дают начало глагольным словосочетаниям.

**Ключевые слова:** Комплективы, фразовых глаголов, качественные фразовых, четкое определение, частица, семантика, субъекты, семинар, взаимосвязанные, всеобъемлющие.

## PHRASAL VERBS AND THEIR TYPES IN ENGLISH AND TAJIK LANGUAGE.

This article deals with verb phrases, their types and structural features, comparison of verb phrases in Tajik and English, the purpose of using verb phrases, their grammatical and stylistic types and the structure of phrases in general.

The peculiarities of verb phrases differ depending on the comparative languages and cover many issues that cannot be solved in one treatise. Especially study the meaning of verbs separately; to study more precisely how to determine their meaning; to determine in detail the

position of verb phrases in different genres and styles of two languages; a more complete study of the transformation of other parts of speech into words and their relationships; there is still a deeper study of the stylistic functions of verbs, etc.

As mentioned in the article, word combinations in the Tajik language become nominal, adjective, numerical, pronouns, and verb phrases.

In conclusion, it should be noted that in English there are two types of compound verbs: a phrase, the composition of which does not differ from the form of the verb (transitive - left), i.e. it can be based on any verb, and a phrase based only on can be a verb of a certain group: transitive or left. Verb phrases have different structures in different languages. Basically, in this regard, you can make a significant contribution to the adverb, adjective, noun and other nominal parts of speech, which, together with the verb, give rise to verbal phrases.

**Key words:** Compositions, phrasal verbs, adjective phrase, clear definition, particle, semantics, subjects, seminar, interrelated, comprehensive.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Салимова Саодат Саломовна – ассистенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Адрес:** 735360, ҚТ, ш.Кӯлоб, кӯч.С.Сафаров 16. **Тел:** (992) 985-45-46-22

**Сведения об авторе:** Салимова Саодат Саломовна – ассистент кафедры иностранных языков Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** 735360, РТ, г.Куляб, ул.С.Сафарова 16. **Тел:** (992) 985-45-46-22

**Information about the author:** Salimova Saodat Salomovna - assistant of the chair of foreign languages of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. **Address:** 735360, RT, Kulob, S.Safarov St.16. **Phone:** Тел: (992) 985-45-46-22

**ТДУ: 81.373 (2-точ)**

**ТКТ: 81-3 (2-точ)**

**Т-65**

## **КОРБАСТИ СЕРМАЪНОЙ ВА ОМОНИМИИ ЛЕКSIKAИ KИШОВАРЗӢ ДАР ФАРӢАНГИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ**

Тоиров Ш.Қ., саромӯзгор

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Аҳамияти фарҳангномаҳо дар он аст, ки аксари онҳо чанбаи тафсири дошта, дар муайян намудани ҷиҳатҳои маъноии калимаҳо, махсусан, сермаъноии онҳо аҳамияти калон доранд. Ҳатто баъзе фарҳангҳо, махсусан, қадима хусусияти таълимӣ доштанд. Донишмади маъруфи тоҷик М.Қосимова дар бораи таърихи луғатнигории тоҷик ба масъалаи мазкур ишорат намуда, чунин овардааст: “Ҳанӯз дар давраи Сосониён як қатор фарҳангҳо (луғатҳо) буданд, ки аксари онҳо хусусияти таълимӣ доштанд. Ин луғатҳо фарҳангномаҳои забонҳои авастой-порсии миёна, оромӣ- порсии миёна (пахлавӣ) буданд, ки баъзеи онҳо то замони мо омада расидаанд” [12, с. 131-132].

Инчунин дар бораи зарурат ва аҳамияти тартиб додани луғатҳо, ки фарҳангҳо низ ҷузъи таркибии онҳо мебошанд, чунин ишора меравад: «Пешрафти ҷамъиятро аз рӯйи забон муайян кардан мумкин аст, чунки тамоми тағйироти баамалнома дар забон инъикоси худро меёбад. Дар натиҷа калимаҳои нави ба як қисми аъзоёни ҷамъият номафҳум ба амал меояд. Баробари ин як қатор калимаҳо аз истеъмол мебароянд, вале дар адабиёти хаттӣ дучор мешаванд. Ғайр аз ин як қатор калимаҳое, ки аз забонҳои дигар иқтибос шудаанд, ҳоло ба тамоми хонандагон фаҳмо нестанд» [14, с. 72-73].

Инчунин дар бораи вазифаи луғати забони тоҷикӣ ҳаминро бояд зикр намуд, ки онҳо гуногун мешаванд, аммо дар байни онҳо луғатҳои энциклопедӣ ва лингвистӣ маъмул мебошанд. Дар луғатҳои энциклопедӣ дар хусуси ашӯҳо, ҳодисаву воқеаҳо, шахсиятҳо, ҷашну маросимҳо, урфу одат, анъанҳо ва ғ. маълумоти муфассал дода

мешавад. Дар луғатҳои лингвистӣ бошад, дар бораи маънои калимаҳо, мавқеи истеъмол, баромад, хусусиятҳои этимологӣ ва таърих пайдоиш маълумот дода мешавад.

Барои илми забоншиносӣ луғатҳои лингвистӣ аҳамияти хеле калон доранд. Онҳо дар масъалаи тарҷумаи як забон ба забани дигар, муайян намудани хусусиятҳои грамматикӣ он забонҳо кӯмак мекунанд.

Дар баробари луғатҳои якзабона, дузабона ва сезабона луғатҳои тафсири дар масъалаи муайян ва омӯзиш ҷиҳатҳои луғавӣ ва грамматикӣ забон бениҳоят кӯмаки зиёд расонида метавонанд. Билхоса, дар баробари муайяни намудани категория ва қабатҳои луғавии калимаҳо дар масъалаи таҳқиқи вижагиҳои сермаъноӣ, омонимӣ, муродифӣ ва антонимӣ, инчунин воҳидҳои фразеологӣ, баромади калимаҳо ҳамчунин услубу воситаи ифодаёбии онҳо аҳамияти бениҳоят бузург доранд.

Бадин васила метавон гуфт, ки луғату фарҳангҳои тафсири аз қадимулайём вучуд дошта, дорои вижгиҳои хосаи худ буданд.

Ба қатори аввалин луғатҳои тафсири, ки 880 калимаро дар бар мегирад «Фарҳанги ОИМ-ЕВАК» дохил мешавад, ки ба масъалаи тафсири калима, таркиб ва ҷумлаҳои авестӣ ба забони порсии миёна бахшида шудааст ва дар он қариб 1000 калима шарҳ дода шудааст. Фарҳанги дигаре, ки таърихи қадимӣ дорад, «Фарҳанги паҳлавик» буда, 31 бобро дар бар мегирад. Хушбахтона, ин фарҳанг то замони мо омада расидааст, ки калимаҳои ифодагари марбути ҳаёти иҷтимоии одамон ва олами вухуш аз забони оромӣ ба забони паҳлавӣ тарҷума шудаанд. Фарҳанги дигаре, ки дар давраи аввали (асри IX-X) ташаккули забони адабии тоҷик навишта шудааст, «Фарҳанги Абуҳафси Суғдӣ» мебошад, ки ба тафсири калимаҳо аз забони суғдӣ ба забони форсии давраи нав бахшида шудаанд.

Дар мавриди дар асри X тааллуқ доштани боз як луғати дигари лингвистӣ бо қалами устод Рӯдакӣ дар китоби «Таърихи забони адабии тоҷик» ақидаи М.Қосимова бисёр ҷолиб аст: «Дар байни олимони ақидае мавҷуд аст, ки устод Рӯдакӣ гуё луғати «Тоҷулмасодир фи луғатулфурс»-ро, ки то замони мо боқӣ намондааст, тартиб додааст. Дар асарҳои А.Мирзоев (1958), С.Айни (1954), А.Т.Тағирджанов (1968), Я.Рибка (1970) мавҷудияти ин луғат тасдиқ карда мешавад [12, с. 133]. Фарҳанги забони тоҷикӣ, ки дар баробари дигар фарҳангҳои болозикр аҳамияти тафсири дорад, аз рӯи вазифа ба қатори луғатҳои лингвистӣ дохил мешавад. Фарҳанги мазкур дар баробари шарҳи маъноии калимаҳо ба забоншиносӣ дар масъалаи муайян намудани майдони маъноӣ ва сермаъноии калимаҳо маводи хубе дода метавонад. Дар мақолаи мазкур лозим донистем, ки дар мавриди хусусияти сермаъноӣ ва омонимии калимаҳо дар лексикаи кишоварзӣ дар асоси «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (ҷилди 1-2, нашри соли 1969) (минбаъд ФЗТ) адешаҳои худро баён намоем.

Дар хусуси категорияҳои грамматикӣ дар забоншиносии тоҷик асару мақолаҳои зиёде корбаст шудаанд. Аксари дастуру васоити таълимӣ ва корҳои илмие, ки ба самти лексикология бахшида шудаанд, дар онҳо вобаста ба категорияи номбаршуда маълумот дода шуда, дар асарҳои илмӣ вобаста ба онҳо таҳқиқот анҷом ёфтаанд. Ба масъалаи лексика дар забоншиносии тоҷик яке аз аввалинҳо шуда, Қ.Тоҳирова иқдом намудааст [23, с. 80]. Баъдан, дар хусуси омӯзиши ҷанбаҳои лексикӣ калимаҳо донишманди тоҷик М.Муҳаммадиев «Очеркҳо оид ба лексикаи забони тоҷикӣ» [16, с. 9-33] рӯи нашр омад, ки дар он баробари тафовути лексикӣ ва грамматикӣ калимаҳо ҷиҳатҳои сермаъноӣ, тағйир ёфтани майдони маъноии калима, антоним, синоним ва омонимҳо маълумот дода шудааст.

Як зумра олимони ҳам рус ва ҳам ватанӣ ба хусусиятҳои майдони маъноии калимаҳо аҳамияти хоса дода, масъалаи мазкурро дар пажӯҳишҳои худ мавриди омӯзиши дақиқ қарор додаанд [2, с. 332-337]; [3, с. 131]; [9, 236]; [9, с. 346]; [10, с. 24]; [17, с. 105] [17, с. 127]; [19, с. 138]; [25, с. 136]. Дар забоншиносии муосир бевосита ба масъалаи сермаъноӣ ва омонимия якҷанд асару мақолаҳои илмӣ мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, аз тарафи олимони шинохта Арсенева Н.Г. [3, с. 131], Мачидов Х. [13, с. 10-13], Муминов А. [14, с. 21], Ғаффоров Р. [7, с. 18-28].

Лексикаи соҳавӣ аз тарафи як гурӯҳ олимони мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтааст. Атадзе Ф.К. [4, с. 23], Шарофов Ш.О. [25, с. 91]. Аммо дар як қатор таҳқиқоти илмие, ки ба омӯзиши лексикаи соҳавӣ дар асрҳои бадеӣ равона шудаанд, пажӯҳиши С.Ҳалимова хеле густурда ва дақиқназарона мебошад. С. Ҳалимова [24, с. 213]. Инчунин як таҳқиқоти дигаре, ки самти мазкурро дар бар мегирад, монографияи С.Анварӣ мебошад, ки ба хусусиятҳои лексикӣ ва семантикии вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома»-и А. Фирдавсӣ бахшида шудааст [1, с. 117].

Дар забоншиносии имрӯзаи тоҷик омӯзиши лексикаи кишоварзӣ, ки ба масъалаи истилоҳнигорӣ ва лексикаи соҳавӣ дахл дорад, хеле муҳим аст. Яке аз аввалинҳо шуда ба ин масъала Стеблин –Каменский И.М. рӯ овардааст [21, с. 33].

Корҳое, ки ба самти мазкур дахл доранд, ками дар каманд. Масъалаи омӯзиши лексикаи кишоварзӣ дар таҳқиқоти Саидов Ҷ. Лексика Муминабадского говора [18, с. 170] ва Саъдиева Г.Ф. Структурно семантический сельскохозяйственной терминологии в таджикском, русском и английском языках [20, с. 157]. Аз ин лиҳоз, кӯшиш намудем, ки дар бораи вижагиҳои сермаъноӣ ва омонимии лексикаи кишоварзӣ дар асоси ФЗТ маълумот диҳем.

Хусусияти сермаъноӣ ва омонимии калимаҳо категорияҳои лексикӣ мебошанд, ки аз нуктаи назари гуногунмаъноӣ ба якдигар наздик мебошанд, вале тафовути онҳо аз якдигар хеле зиёд аст, бинобар сабаби сермаъношавии калимаҳо ва омонимшавии онҳоро доништан бисёр муҳим аст. Вобаста ба муайян намудани сермаъношавии калимаҳо Ҳ.Талбакова чунин адеҳаронӣ намудааст: "...дар таҳлил аввал маънои асли, баъд маънои иловагӣ ва сипас маъноҳои маҷозӣ ва фразеологӣ оварда шаванд" [22, с. 5].

Дар баъзе ҳолатҳо ҳам сермаъноӣ ва ҳам омонимҳо ба якдигар аз назари гуногунмаъноӣ вазифаи якхела доранд, вале тафовути сермаъноӣ дар он аст, ки асли пайдоиши калимаҳои сермаъноӣ як аст, яъне аз як реша пайдо шуда, сипас вобаста ба шакл ва маънои аввал ҳам дар нутқи ғӯянда ва ҳам дар асоси таҳаюли аҳли эҷод хусусияти сермаъноӣ пайдо мекунад. Дар мавриди омонимҳо шаклан ба ҳаммонандшавии калимаҳо ба решаи калима ва пайдоиши он марбут аст. Асли пайдоиши вожаҳои омонимӣ тамоман гуногунанд, яъне ҳеҷ иртиботи наздики маъноӣ надоранд, танҳо шаклан ба ҳам монанданд. Вале ҳамчун категорияи луғавӣ дар маъносозӣ ва маъноофарӣ аҳамияти бениҳоят муҳим доранд. Аз ин ҷиҳат лозим донишем, ки мавқеи онҳоро дар ФЗТ дида бароем.

Дар ФЗТ сермаъноии калимаҳо ба забон ва услуби осори хаттӣ саҳт алоқамандӣ дорад. Масалан, калимаи аслан тоҷикии паймона дар маъноии аслии худ ба маънои зарфи шаробхӯрӣ, қадаҳ ва маънои иловагӣ мафҳуми зарфи ченкунии ғалладона омадааст:

а) ба маънои қадаҳ

Дар сарам ҳаст, ки чунин хок шаванд қолаби ман,  
Ба ҳавои лаби майғуни ту **паймона** шавам.

[Ҳофиз 28, с. 17].

б) ба маънои зарф ё олоти ченкунии ғалладона

**Паймонаи** гандум, ки дар он гандум вазн мекарданд, дар миёни ҷуволу ғалла пинҳон карданд».

[Маҷмаъ-ул-анфос, 28, с. 17].

Шакли аслии калимаи панҷа бошад, узви бадани инсон (панҷаи даст, ангушт)-ро ифода мекунад, аммо дар ибораи панҷаи ток аз маънои аслии худ дур шуда, ба маънои барги ток меояд:

а) ба маънои ангушт

Лола миёни дашт бихандад ҳаме зи дур,  
Чу **панҷаи** арӯс ба ҳино шуда ҳазиб.

[Рӯдакӣ, 28 с. 25].

б) ба маънои барг, барги ток

**Панҷаи** ток зи гармои сахар меларзад,  
Лола аз баҳри ҳамин кард фузунаш манқал

[Рӯдакӣ, 28, с. 28].

Чун ба вижагиҳои маъноии калимаҳои сермаъно менигарем, дар забони назм нисбат ба наср хусусияти сермаъноии калимаҳо бештар мушоҳида мегардад, чунки талаботи шеър ҳаминаро тақозо мекунад. Барои ифодаи мазмуни баланд шоир тамоми санъатҳои бадеиро истифода мебарад, ки ташбеҳу маҷозу истиора ба масъалаи сермаъноӣ дахл мекунад. Барои мисол, парчин дар ФЗТ ба маъноӣ ҳота, ихота, ҳисор, ки дар гирди девори боғ ё гандум аз хасу хошук месозанд, омадааст. Аммо дар назм шоир тавонистааст, ки онро ба маъноӣ зебогӣ ва хусну чамоли маъшуқа истифода намояд.

То нигори ман зи сунбул бар чаман **парчин** ниҳод,  
Доғи ҳасрат бар дили суратгарои чин ниҳод.

[Фаҳриддини Гургонӣ, 28, с. 42]

Ичунин дар фарҳанг калимаи мазкур аз маъноӣ асли худ дур шуда, ба маъноӣ девор меояд. Чунончи,

Сарои хешро фармуд **парчин**,  
Ҳисори оҳанину банди рӯин.

[Фаҳриддини Гургонӣ, 28, с. 42]

Вожаи пазидан ҳамчун муродифи пухта аслан, ба якҷанд маъно меояд. Масалан, дар соҳаи хӯрокпазӣ он мафҳуми ҷӯшонидани тайёр намудани хӯрокро ифода мекунад. Дар лексикаи кишоварзӣ бошад, ба маъноӣ пухта расидани меваи ниҳоли мевадиханда омада, инчунин маъноӣ хушк шудан меояд. Калимаи пазидан ё пухтан дар иборасозӣ низ нақши муҳим дорад. Барои мисол маслиҳатро пазондан, яъне ба мувофиқа расонидани амале меояд. Дар шакли маслиҳат пухт, яъне амал иҷро шуд.

Ҳарчанд ки офтоб сабаби **пазонидани** мева аст, қуввати табиат бояд, ки ба вай ёр бувад.

[Заҳираи Хоразмшоҳӣ, 28, с. 11].

Ҳарорати гармо ба андозаи хеш рутубатҳоро мечунбонд ва **мепазонд**. [Заҳираи Хоразмшоҳӣ, 28, с. 11].

Калимаи пиёз дар лексикаи кишоварзӣ дар соҳаи обҷаборӣ истифода бурда мешавад. Он як навъи растании наботино, ки беҳ ва меваи онро дар таъом истеъмол мекунад, ифода менамояд. Дар ФЗТ бештар дар назм истеъмол шуда, хусусияти сермаъноӣ пайдо намудааст. Масалан, дар шакли пӯст бар пӯст ба маъноӣ беҳад хароб шудан омадааст.

Он ки чун писта дидамаш ҳама мағз,  
Пӯст бар пӯст буд ҳамчу **пиёз**.

[Саъдӣ, 28, с. 59].

Дар лексикаи умумистеъмоли ба маъноӣ мазкур дар шакли пӯсту устухон шудан, пӯст болои пӯст низ меояд. Дар воҳидҳои фразеологӣ, махсусан, ҷумлаҳои фразеологӣ майдони маъноӣ ба воситаи истифодаи калимаи мазкур васеъ гардида, дар шакли ҷумлаи фразеологӣ пиёзи некии ман ҳеч гуна бӯ нагирифт, ба маъноӣ хубиро кадр накардан омадааст:

**Пиёзи некии ман ҳеч гуна бӯ нагирифт**,  
Бад-ин сазад, ки бикӯбанд сар чу сир маро.

[Сузанӣ, 28, с. 59].

Дар мавриди ситампешаро аз нархи пиёз огоҳ намудан ба маъноӣ бе қурб шудан, бе кадр шудан меояд.

Чу сир кӯфта дорад сари ситампеша,  
**Хабар диҳад ситампешаро зи нархи пиёз**.

[Сузанӣ, 28, с. 59].

Калимаи пила низ ба лексикаи соҳавӣ марбут буда, дар ФЗТ ба маъноӣ ғуззаӣ абрешим, ки аз торҳои он абрешим ҳосил мегардад, меояд.

Чу парвона худ ба оташ андарозанд,  
На чун кирмони **пила** ба худ дартозанд.

[Саъдӣ, 28, с. 62].

Дар ФЗТ дар як маврид пила дар шакли пилл омада дар ибораи фразеологии чу кирми пилл ба пой мӯр афтодан ба маънои бе қувват, заиф шудан омадааст.

Гурӯҳе, ки бар пой карданд зӯр,  
Фитоданд чун **пилл** бар пой мӯр.

[Низомӣ, 28, с. 69]

Дар соҳаи киштҳои палакӣ калимаи полиз ба маънои замин, ки дар он харбуза, тарбуз, каду ва пӣз ва ғ. кишт карда мешавад, фаҳмида мешавад. Дар ФЗТ он дар баробари маънои номбурдари ифода кардан, хусусияти сермаъноӣ пайдо намуда, ба маънои гулистон ва бӯстон низ омадааст:

Замона бад-ин дос гандум дарав,  
Бикун пок **полиз** аз хору хав.

[Асадӣ, 28, с. 83].

Бозор зи ранги ӯ чун кулбаи базоз,  
**Полиз** зи бӯйи ӯ чун хокаи аттор.

[Ломей, 28, с. 83]

Ба **полиз** зери аргувони дарахт,  
Бихуфтанд се озодаи некбахт.

[Фирдавсӣ, 28, с. 83].

Дар ФЗТ калимаи полизбон аз рӯи хусусияти луғавӣ сервазифа мебошад. Он вобаста ба услуби маъносозӣ ҳам хусусияти сермаъноӣ ва ҳам хусусияти омонимӣ зоҳир намудааст:

Равнақи полиз рафт акнун, ки булбул барнишаст,  
Бар сари **полизбон** камтар занад «**Полизбон**».

[Замирӣ, 28, с. 83].

Дар байти номбурда полизбони аввал, ба маънои касб, машғулият омада, дар полизбони дуюм, ба маънои хониши булбул омада, хусусияти омонимӣ пайдо намудааст. Аммо дар байти зерин низ калимаи полизбон истифода шудааст, ки бо калимаи «Полизбон» байти дар болобуда, ки маънои хониши булбулро дошт, сермаъно шуда, номи оҳангро ифода мекунад:

Ин занад бар чангҳои сугдиён «**Полизбон**»,  
В-он занад бар пойҳои суриён озодвор.

[Манучехрӣ, 28, с. 83].

Калимаи дигаре, ки ҳамчун муродифи калимаи полизбон дар фарҳанг омадааст, вожаи нозур мебошад. Асли пайдоиши калимаи мазкур нозир мебошад, ки ба якҷанд маъно омадааст:

1. Ба маънои назораткунанда, ниғаҳбони боғ ё боғча [28, 365]

2. Ба маънои полизбон: Ба тарразор омада расид, аз **нозури** он пурсид.

[Авфӣ Бухорӣ, 27, с. 365].

3. Ҳамчунин вобаста ба тарзи навишти арабиасоси форсӣ дар шакли нотур (бо итқӣ) мафҳуми калимаи нотур дигар шуда, ба маънои ниғаҳбони киштзор омадааст. [27, с. 365].

Чунон ки дар боло қайд намудем, тафовути калимаҳои сермаъно аз омонимҳо дар он зоҳир мегардад, ки сермаъноии калимаҳо дар заминаи гуногунмаъноии маънои асосӣ ба вучуд меояд. Дар омонимҳо бошад, калимаҳо шаклан ба ҳам монанданд, вале ин иртиботи шаклии калима буда, ба асли пайдоиши он ҳеҷ алоқамандӣ надорад, вале метавонанд, маъноҳои гуногунро ифода кунанд.

Донишманди тоҷик М. Муҳаммадиев дар мавриди омонимҳо чунин ибрози андеша намудааст: “Калимаҳое, ки таркиби овозиашон баробар (монанд) буда, лекин аз



чихати маъно гуногун ва баъзеашон вобастагии таърихии маъноӣ доранд, омоним номида мешаванд” [16, с. 24].

Вожаҳои омонимии марбут ба лексикаи кишоварзӣ дар ФЗТ роҳҳои ифодаёбии гуногун доранд. Яке аз ин роҳҳо бевосита аз ҳисоби фонди асосии луғавии забони тоҷикӣ, яъне аз ҳисоби калимаҳои худӣ ҳам ба воситаи вобастагии маъноӣ масалан, калимаи Занд дар ФЗТ ба маънои номи китоби тафсири Авасто омада, дар мавриди дигар дар шакли ибори дастони Занд низ ҳамин маъноро ифода кардааст:

Яке зардуштвораи орзӯст,  
Ки пешат **Зандро** бархонам аз нав. [Дақиқӣ, 27, с. 447].

Ниҳодам ном туро дастони **Занд**,  
Ки бе ту падар кард дастону банд. [Фирдавсӣ, 27, с. 447].

Калимаи Занд аслан тоҷикӣ буда, дар ФЗТ ба маънои номи дарахти мурт (амрут) нок омада, гайр аз маънои зикршуда 4 маънои дигарро ифода мекунад. 1. Бузург, азим; 2. Номи ду устухон дар байни оринҷи ду даст; 3. Ду порчаи чӯб, ки онҳоро оварда оташ ҳосил мекунад; 4. Оҳане, ки ба санг зада оташ ҳосил мекунад [27, с. 447].

Калимаи арз дар лексикаи кишоварзӣ ба маънои замин, хок истифода бурда мешавад:

Дирам зи дасти ту мар **арзро** табақ- табақ аст,  
Гуҳар зи чуди ту мар чархро сипар – сипар аст [Котибот, 27, с. 82].

Инчунин калимаи арз вобаста ба шакли навишт дар матн бо **ض** ба маънии шикоят аз касе, паҳно ва бар омадааст [27, 82]:

Маҳсусан, корвонсарое буд, ки паҳнои он даҳ заръ **арз** дошт. [Ҷомеъ-ул-ҳикматайн, 27, с. 82].

Вожаи **ارز** бо –**зи** форсӣ хусусияти омонимӣ пайдо намуда, ба маънои дарахти санавбар омадааст [27, с. 82]. Дар ФЗТ дар як мавриди дигар бо **ز** ифода ёфта, хусусияти омографӣ зоҳир намуда, ба маъноҳои **бахо**, **нарх** ва **асоси замони ҳозираи феъл** омадааст [27, с. 82].

Калимаи арз бештар ба маънои замини кишт истифода бурда мешавад.

Ин вожа дар ФЗТ дар шакли ибора истилоҳот омада, дар қолаби **арзихолӣ** ба маънои замини нокишта, замини бекор омадааст [1, с. 32]. Дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ калимаи арз дар шакли **замининимарза** омада, маънои замини мефаҳмонад.

Дар ФЗТ истлоҳоту вожаҳои марбут ба лексикаи кишоварзиро вохӯрдан мумкин аст, ки вобаста ба тарзи навишт хусусиятҳои омонимӣ пайдо намуда, ифодагари чанд маъно мебошанд. Чунинин вожаҳо дар ашъори Рӯдакӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҷалололдини Румӣ бештар дида мешаванд. Барои мисол калимаи заръ бо хусусияти омографӣ худ якчанд маъноро ифода мекунад. Агар бо **ز** (зол) навишта шавад, ба ду маъно меояд:

1. ба маънои гӯшаи кишт

Заръу заръ аз баҳор шуд чу бихишт,

Заръ кишт асту **عز** гӯшаи кишт [Рӯдакӣ, 27, с. 443].

2. ба маънои андоза, ки баробари 107см [27] ченак омадааст [27, с. 443].

Агар заръ бо **ز** (зо) навишта шавад, маъноҳои зеринро ифода мекунад.

а) ба маънои зироат

Ва ба роҳ деҳаҳои бисёр аст ва **заръу** боғ бисёр аст [Н.Хусрав, 27, с. 443].

**Заръро** то расад вақти дарав,

Нахиромад чунонки сабзаи нав [С.Шерозӣ, 27, 443].

б) ба маънои кишт меояд

Зару заръ аз баҳор шуд чу бихишт

**Заръ** **عز** (зол) киштасту заръ гӯшаи кишт [Рӯдакӣ, 27, 443].

3) Заръ бо **ض** бошад, ду маъно меояд:

а) ба маънои пистон;

б) ба маъноияк навъ гиёҳ, ки ба ду маъно меояд:

Зоҳири алфозашон тавҳиду шаръ,

Ботини он ҳамчу дар нон тухми **ضرع**. [Ҷ.Румӣ, 27, 443].

Як вижагии омонимҳо аз сермаъноӣ дар он аст, ки дар баробари аз маънои аслии калимаҳои худӣ дур шудану ҳамшакл шудан аз ҳисоби вожаҳои иқтибосӣ чунин хусусиятро доро мегарданд. Масалан, калимаи дор ҳам ҳоси забони тоҷикӣ мебошад ва ҳам ҳоси забони арабӣ.

Дар ФЗТ вожаи мазкур дар шакли тоҷикӣ ба маъноҳои:

а) дарахт

Баҳор омаду тирамоҳу хазон,

Барорад пур аз мева боди дори **разон** [Фирдавсӣ, 27, 189].

Шояд калимаи дол шакли ба тағйироти овозӣ дучоршудаи дор бошад.

Масалан, ин калима ҳамчун синоними чуфтистеъмол дар шакли долу дарахт истеъмол мешавад.

б) толори хона

Дуввум дониш аз осмони баланд,

Ки бар пой чун аст бе **дору** банд [Абушақури Балхӣ, 27, 389].

в) олоти қатл

Сухан бифканад минбару **дорро**,

Зи сӯроҳ берун кунад морро [Ҷ.Балхӣ, 27, 389].

г) аргамчине, ки дорбозон ба болои он баромада дорбозӣ мекунад [27, 390].

Дар ташаккули хусусияти сермаъноии калимаҳо ва омонимҳо, ба вижа истилоҳоту вожаҳои соҳавӣ аҳамияти иқтибосоти арабӣ хеле калон аст. Барои мисол, калимаи қтибосии арабии **дор** нисбати омоними худ дар забони тоҷикӣ хеле сермаъно буда, ҳам дар истилоҳоти соҳавӣ ва ҳам ибораҳои маҷозӣ мавриди истифода қарор гирифта, дар аксари мавридҳо бо калимаҳои аслан тоҷикӣ омада, маъноҳои маҷозиро ифода кардааст:

а) ба маънои хона, ҳавлӣ; чой, манзил

Ғанимат дон ту ин дамро, ки даври чоми миной,

На **дораш** монд, не доро, на қасраш монду, не қайсар [Бадри Чочӣ, 27, 390].

б) ба маънои маҷозӣ, ин гурӯҳи калимаҳо дар ду қолаб меоянд-ҳам қолаби вожаи тоҷикӣ бо арабӣ:

**Дори анд**-киноя аз биҳишт: Шаҳре аз **дори анд** хуррамтар [27, 390].

**Дори нӯҳдар**—киноя аз дунё

Бирун афкан буна з-ин **дори нӯҳ дар**,

Магар эмин шавӣ з-ин мори нӯҳсар [Низомӣ, 27, 390].

**Дори шашдар**-киноя аз дунё

Дар ин **доришашдар** наёбӣ ба ком,

Маҷоли маҷолу мақоми мақом [Ҷочу, 27, 390].

**Доришифо** - ба маънои шифохона, бемористон

Хонаи дил ба хаёли лаби **ӯ дори** шифост,

Чанд молад дили маҷрӯҳ, ки марҳам бо **ӯст** [Қамоли Хӯҷандӣ, 27, 390].

Ва ҳамқолабикалимаҳои арабий бо арабӣ:

**Дорифано**-киноя аз дунё

Эй дӯст ба пурсидани Ҷофиз қадаме нех,

З-он пеш, ки гӯянд, ки аз **дорифано** рафт [Ҷофиз, 27, 390].

**Дориадн**-киноя аз биҳишт

Шаҳре аз дори адн хуррамтар,

Қасре аз Мисри аср муъзамтар [Саной, 27, 390].

Хулоса, дар ФЗТ дар баробари дигар вожаву истилоҳоти соҳавӣ хусусияти сермаъноӣ ва омонимии вожаҳои марбут ба лексикаи кишоварзӣ ба таври зиёд мушоҳида мешавад. Новобаста ба он, ки истилоҳоти баъзе илмҳо ва соҳаҳои дақиқ, ки онҳо низ ба калимаҳои соҳавӣ марбутанд ва хусусияти сермаъноӣ ва омонимӣ ҳоси онҳо нест, дар лексикаи кишоварзӣ ин вижагиҳо дар заминаи таҳқиқоти ФЗТ мушоҳида

карда мешавад. Шоирону нависандагону таърихнигорони мо аз ганчи бебаҳои забони тоҷикӣ, махсусан, таркиб ва фонди асосии луғавӣ барои ифодаи мӯъҷаз ва маънии баланд, аз дилхоҳ вожа, хоҳ лексикаи умумиистеъмолӣ ва хоҳ лексикаи пешаварӣ ба тарзи фаровон истифода намуда, ба мо дарки маънӣ ва мазмуни баландро мерос гузоштаанд ва месазад, ки он аз нуктаи назари забоншиносӣ мавриди паҷуҳиши амиқ қарор гирад. Мо вобаста ба масъалаи мазкур фикру андешаҳои худро ба таври ихчам баён намудем ва дар ҳаҷми як мақола он қифоя нест, дар оянда кӯшиш ба харҷ дода хоҳад шуд, мавриди паҷуҳиши бештар қарор гирад.

#### Адабиёт:

1. Анварӣ Сулаймон Вожаҳои низомӣ дар Шоҳномаи Фирдавсӣ.- Душанбе: Маъриф, 1994 - 117 с.
2. Апасиян Ю.Д. Лексическая семантика/Синонимическая средства языка. - М: Наука, 1994. – С. 332-337.
3. Арсенева М.Г. Многнзначимост и омонимия. - Л: ЛГУ. - 131 с.
4. Атадзе Ф.К. Лексико-сематическая слава абразовательная характеристика наименований одежды и тканей в персидском языке. Автореф, дис. канд. наук.-Тбилиси, 1987-23 с.
5. Бадр Муҳаммади Дехлавӣ Адот-ул-фузало. – Душанбе: Дониш, 2001. – 168 с.
6. Вораста Мусталаҳот-уш шуаро. – Душанбе: Маориф, 1997. – 456 с.
7. Гафоров Р. Вазифаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно. - Мактаби советӣ, 1990, №8. – С. 18-23.
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик. лексика.-Душанбе, 1981.- 105 с.
9. Зехнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ.-Душанбе: Дониш, 1987. - 236 с.
10. Кабиров Ш. Лексическая особенности Таърихи Бадахшан. Автореф. дис. канд. фил. наук.-Душанбе, 1979. - 24 с.
11. Қосимов О.Х. Лексика и слообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоусӣ. - Душанбе: Дониш, 2016. – 346 с.
12. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик.-Душанбе, 2012. – 566 с.
13. Мачидов Ҳ. Хусусиятҳои сермаъноии калимаҳо.-Маърифат, 1998, №1-2.- С.10-13.
14. Мирзоев Ғ., Раҳимов А., Шаҳбози Р. Муқаддимаи забоншиносӣ.-Душанбе: Кайҳон, 2016.-230 с.
15. Муминов А. Полисемия в татикском языке. Автореф, дис. канд. наук.-Душанбе, 1972.-21с.
16. Муҳаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони тоҷикӣ.-Душанбе: Ирфон, 1968.-63 с.
17. Мухторов З. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Санойӣ.-Душанбе, 2001.-127с.
18. Саидов Ҷ. Земледельческая лексика Муминабадского говора.-Душанбе, 2018.-170 с.
19. Саломов М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Хофизӣ Шерозӣ.-Душанбе, 2001.-105с.
20. Саъдиева Г.Ф. Структурно семантический анализ сельскохозяйственной терминологии в терминологии в таджикском, русском и английском языках. Дис. на соиск. учен. степен. канд. филол. наук.-Душанбе, 2000.-157 с.
21. Стеблин-Каменский И.М. Земледельческая лексика памирских языков в сравнительно историческом аспекте. Автореф. на соиск. учен. степ. док. филол. наук.- М., 1984.- 33с.
22. Талбакова Ҳ. Усули таҳлили луғавӣ ва фразеологии вожаҳо.-Душанбе, 2006.-79 с.
23. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Дониш, 1987.-80 с.

24. Ҳалимова С. Вожаву истилоҳоти пешаварӣ дар осори Сайдои Насафӣ. - Душанбе, 2014.-213 с.

25. Шарофов Н.А. Пути развития лексика современного таджикского языка. - Душанбе: Дониш, 1991 - 138 с.

26. Шарофов Ш.О., Ҷӯраев Т.Қ. Лексикаи касбу хунар сарчашмаи терминалогияи техники тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1991.-191с.

#### **Манбаъ:**

27. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Тальковский словарь таджикского языка). Т.1 М.: СЭ, 1969-950 с.

28. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Тальковский словарь таджикского языка). Т.2 М.: СЭ, 1969-950 с.

### **КОРБАСТИ СЕРМАӢНОӢ ВА ОМОНИМИИ ЛЕКСИКАИ КИШОВАРӢӢ ДАР ФАРӢАНГИ ЗАБОНИ ТОӢИКӢ**

Дар мақолаи мазкур дар бораи корбасти сермаӢноӢ ва омонимии лексикаи кишоварӢӢ дар Фарҳанги забони тоҷикӣ сухан меравад. Вижагии мақолаи номбурда дар он аст, ки айни ҳол масъалаи омӯзиши тафовути лексикаи соҳавӣ дар мавриди маҳдудмаӢноӢ ва сермаӢноӢ яке аз масъалаҳои баҳсбарангез дар забоншиносӣ ба шумор меравад. Аксари муҳаққиқон бар он назаранд, ки истилоҳот танҳо як маӢноии мушаххас омада, соҳаҳои мӯйяни илм ё касбу корро дар бар мегиранд. Аммо аз рӯи мушоҳидаҳо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки вожаҳои соҳавиро ба ду гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст: 1.Истилоҳоти илмӣ ва илмҳои дақиқ, ки танҳо ба як маӢноии меоянд; 2.Истилоҳоти марбут ба ин ё он касбу кори муайян, ки хоҳ ноҳаҷ аз сабаби серистеъмоли будан дар як маврид ҳам хусусияти сермаӢноӢ зоҳир мекунад ва дар як маврид бо маӢноии мушаххаси худ, ба гурӯҳи аввал наздикӣ доранд. Дар ин мақола бештар ба масъалаҳои хусусиятҳои маӢноӣ, категорияҳои луғавӣ дар ин замина вижагиҳои сермаӢноӢ ва омонимии лексикаи кишоварӢӢ дар Фарҳанги забони тоҷикӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар асоси маводи мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифта муаллиф дар бораи фарҳангу луғатҳо ва ҷиҳатҳои забонии онҳо, масъалаи сермаӢноӢи калимаҳои андешаҳои муҳаққиқону донишмандони маъруф Қосимова М.Н., Стеблин-Каменский, Мачидов Ӣ., Муминов А., Муҳаммадиев М., Қосимов О.Ӣ., Мухторов З. вобаста ба таҳқиқи лексикаи соҳавӣ нуктаи назари олимони Шарофов Ш.О. ва Ҷӯраев Т.Қ., Анварӣ С., Ҳалимова С., Саъдиева Г.Ф., Саидов Ӣ. мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Дар мақола инчунин роҳҳои сермаӢноӢ ва омонимшавии лексикаи кишоварӢӢ аз ҳисоби вожаву истилоҳоти худӣ, иқтибосоти арабӣ, услуби эҷод ва маҳорати сухангустарии аҳли адаб, осори таърихиву фарҳангӣ ва ҷанбаҳои маӢноии вожаҳо дар заминаи Фарҳанги забони тоҷикӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Боварӣ ҳаст, ки ин мақола дар оянда дар масъалаи истилоҳнигорӣ, имконоту иқтидори лексикаи соҳавӣ дар масъалаи таҳқиқоти вижагии вожаҳои пешаварӣ кумак карда метавонад.

**Калидвожаҳо:** сермаӢноӢ, маӢноии асли, маӢноии иловагӣ, ибораҳои фразеологӣ, ҷумлаҳои фразеологӣ, омонимҳо, омофон, омограф, луғатҳои лингвистӣ, лексикаи соҳавӣ, терминҳо, майдони маӢноӣ, категорияҳои луғавӣ, вижагиҳои услубӣ, маӢноии маҷозӣ, иқтибосоти арабӣ,

### **ПРОПИСНОЕ ЗНАЧЕНИЕ И ОНОМИНИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ЛЕКСИКИ В СЛОВАРЕ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА**

В данной статье говорится о осмысленном и омонимическом употреблении сельскохозяйственной лексики в тальковом словаре таджикского языка. Особенность указанной статьи заключается в том, что в настоящее время вопрос изучения различия лексики в условиях ограниченности и многозначности является одним из дискуссионных вопросов в языкознании. Большинство исследователей придерживаются

мнения, что термины имеют только одно конкретное значение и включают в себя конкретные области науки или профессии. Однако на основании наблюдений можно прийти к выводу, что полевые слова можно разделить на две группы: 1. Научные термины и точные науки, имеющие только одно значение; 2. Термины, относящиеся к той или иной конкретной профессии, которые то ли в силу широкого употребления, то ли в одном случае носят осмысленный характер, а в одном случае своим специфическим значением близки к первой группе.

В данной статье изучены вопросы семантических признаков, лексических категорий, в данном контексте содержательных и омонимичных признаков сельскохозяйственной лексики в тальковом словаре таджикского языка. На основе анализируемого материала и исследования автор определил их культуры, словари и лингвистические аспекты, вопрос о многозначности слов, мнения известных исследователей и ученых Косимова М.Н., Стеблин-Каменский, Мажидов Х., Муминов А., Мухаммадиев М., Косимов О.Х., Мухторов З. связанные с изучением лексики взгляды ученых Шарафова С.О. были изучены. В статье изучаются способы осмысленности и омонимизации аграрной лексики за счет собственных слов и терминов, арабских цитат, творческого стиля и говорения литераторов, историко-культурных произведений и смысловых аспектов слов в контексте талькового словаря таджикского языка. Данная статья может помочь в будущем в вопросе терминологии, возможностей и потенциала лексики при специальном изучении профессиональных слов.

**Ключевые слова:** многозначность, исходное значение, дополнительное значение, фразеологические выражения, фразеологические предложения, омонимы, омофоны, омографы, лингвистические словари, лексика, термины, семантическое поле, лексические категории, стилистические признаки, переносное значение, арабские цитаты.

#### **CAPITAL MEANING AND ONOMINICAL USE OF AGRICULTURAL VOCABULARY IN THE DICTIONARY OF THE TAJIK LANGUAGE**

This article talks about the meaningful and homonymous use of agricultural vocabulary in the dictionary of the Tajik language v.1-2. The peculiarity of this article lies in the fact that at present the issue of studying the difference in vocabulary in terms of limitation and ambiguity is one of the debatable issues in linguistics. Most researchers are of the opinion that the terms have only one specific meaning and include specific areas of science or profession. However, based on observations, it can be concluded that field words can be divided into two groups: 1. Scientific terms and exact sciences that have only one meaning; 2. Terms related to a particular profession, which, either due to widespread use, or in one case, are meaningful, and in one case, their specific meaning is close to the first group.

This article examines the issues of semantic features, lexical categories, in this context meaningful and homonymous features of agricultural vocabulary in the dictionary of the Tajik language. Based on the analyzed material and research, the author identified their cultures, dictionaries and linguistic aspects, the question of the polysemy of words, the opinions of famous researchers and scientists Kosimova M.N., Steblin-Kamensky, Majidov Kh., Muminov A., M. Muhammadiev Kosimov O .Kh., Mukhtorov Z. the views of scientists related to the study of vocabulary Sharafova S.O. were studied. The article studies the ways of meaningfulness and homonymization of agrarian vocabulary at the expense of own words and terms, Arabic quotations, creative style and speaking of writers, historical and cultural works and semantic aspects of words in the context of the Tajik language solvara. This article can help in the future in the issue of terminology, the possibilities and potential of vocabulary in the special study of professional words.

**Key words:** polysemy, original meaning, additional meaning, phraseological expressions, phraseological sentences, homonyms, homophones, homographs, linguistic dictionaries, vocabulary, terms, semantic field, lexical categories, stylistic features, figurative meaning, Arabic quotations.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Тоиров Ш.Қ., саромӯзгори кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони факултети филологияи тоҷик ва журналистикаи ДДК ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735340, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров 16. Тел.: +(992) 918-23-42-58.

**Сведения об авторе:** Тоиров Ш.К., ст. преп. кафедры языкознания и истории языка факультета таджикской филологии и журналистики КГУ им. А.Рудаки. **Адрес:** 735340, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16. **Тел.:** +(992) 918-23-42-58.

**Information about the author:** Toirov Sh.K. Department of Linguistics and History of Language, Faculty of Tajik Philology and Journalism, KSU. A. Rudaki. **Address:** 735340, Republic of Tajikistan, Kulob, st. S. Safarova, 16. **Tel.:** +(992) 918-23-42-58.

ТДУ – 374+81.22 (2 тоҷ)

ТКТ – 74+81 (2 тоҷ)

Ҷ - 11

## ИБОРАҲОИ РЕХТА ДАР «ЁДДОШТҲО»- И САДРИДДИН АЙНӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Ҷуракулов Б.Р., н.и.ф.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ

Ибора аз ду ва ё зиёда калимаи мустақил бо роҳи алоқаи тобеъ ташкил меёбад. Ибораҳои рехта дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз ин рӯ, ибораҳои рехтаи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ мисли калима танҳо ба воситаи ҷумла ба системаи воситаҳои номинативии забон дохил шуда, муносибати байни предмету ҳодиса ва аломату амалро мефаҳмонанд.

Ибораҳои рехтаи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ баръақси калимаҳо мафҳуми ба қисмҳо ҷудошавандаро ифода менамоянд. «Ҷузъҳои ибораҳои ин роман ба шакли калима воқеъ мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо дорои аломатҳои грамактикии калима мебошад» [2, с. 14]. Ин мустақилияти грамматикӣ имконият медиҳад, ки дар байни ҷузъҳои ибора дигар калимаҳои эзоҳдиҳанда дохил шаванд. Инчунин, мафҳуми мучарради калимаҳо аз мафҳуми мучарради ибораҳо хеле баланд аст. Ибораҳои «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд. Ибораҳои озод ва ибораҳои рехта. Ибораҳои озоди «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ ибораҳои синтаксисӣ ва ибораҳои рехта – ибораҳои фразеологӣ мебошанд.

Ибораҳои фразеологӣ «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ аз ибораҳои озодаш бо хусусияти рехтагӣ ва ҷудонашавандагӣ фарқ мекунанд. Ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ мисли ибораҳои озод бо калимаҳои гуногун намеоянд, онҳо ба як ё ду қолиби муайян маҳдуд менамоянд. Ибораҳои фразеологӣ ин роман аз ҷиҳати ифодаи маънӣ ба калимаи алоҳида наздик буда, ба қисмҳо тақсим намешаванд. Онҳо аз ҷиҳати сохт ба ибораҳои озод зоҳиран монанд бошанд ҳам, аз бобати маъно ва ҷудонапазирии ҷузъҳо аз онҳо фарқи кулӣ доранд [10, с.123]. Ибораҳои фразеологӣ дар ҷумла танҳо ба вазифаи як аъзои он меоянд, вале ҷузъҳои ибораҳои озод метавонанд вазифаҳои гуногунро иҷро намоянд. Доираи истифодаи ибораи фразеологӣ маҳдуд мебошад. Ибораҳои синтаксисӣ ва ҳам фразеологӣ алоқаманд буда, ибораҳои фразеологӣ аз ҳисоби ибораҳои синтаксисӣ тадриҷан тақсим меёбанд.

Ибораҳои «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ аз ҷиҳати сохт содда ва мураккаб мешавад. Ибораҳои соддаи ин роман асосан аз ду калимаи мустақил ташкил меёбанд: мисол, оши палав. Ибораҳои мураккабаш бошанд аз се ва зиёда калимаҳои мустақил ташкил меёбанд. Масалан, ибораи номи меъдаи ҳайвонот-intestine, вале ибораи «Ман медонистам, ки ҳалтаи меъдаи ҳайвонотро, ки дар он ҷо хӯроки хӯрдашуда ҷамъ мешавад, «ишқамба» меноманд» [15, с.21] мураккаб мебошад. Ибораҳои мураккаби

романи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни аз се ва зиёда калимаҳои мустақил бо тарз ва усулҳои гуногун ташкил ёбанда, ба тарзи зерин ба амал меоянд:

Калимаи асосии ибораро ду калимаи тобеъ эзоҳ медиҳанд, ки байни худ ҳеҷ гуна муносибати грамматикӣ маъноӣ надоранд: рӯзе аз рӯзҳо – once upon a time, дер омадан – to be late, ба худ омадан – come to oneself, come to oneself sense. Калимаи тобеи иборай содда эзоҳдиҳанда мегирад: моҳиёни дарё –river fish.

Ибораҳои «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни аз рӯи морфологии калимаи асосӣ тасниф мешаванд. Аз ин ҷиҳат, хелҳои ибора ба ҳиссаҳои мустақили нутқ мувофиқат мекунад: ибораҳои исмӣ, сифатӣ, шуморагӣ, ҷонишинӣ, феълӣ ва зарфӣ. Воситаҳои асосии алоқайи грамматикӣ ҷузъҳои ибора бандакӣ изофӣ, пешояндҳо, пасояндҳо, тартиби калима ва интонатсия аст. Дарачаи вобастагии калимаҳо дар ибораҳои пешояндиву пасояндӣ як хел нест. Алоқайи баъзе аз онҳо хеле мустақам буда, калимаҳои таркиби ибораро дар ҷумла аз ҳам ҷудо кардан мумкин нест ва баръакс, алоқайи гурӯҳӣ ба дарачае аст, ки ҳатто хангоми истифодаи он ибора, дар ҷумла истисно кардани калимаи тобеъ мумкин аст.

Ибораҳои феълии пешояндҳое низ ҳастанд, ки калимаи асосии онҳо ногузирии калимаи тобеъро тақозо намекунад. Навъи алоқа ва воситаҳои грамматикӣ ифодаи он дар ҳамаи хелҳои ибора як хел ва баробар нест. «Ҷузъҳои ибораҳо муносибатҳои умумии муайянқунандагӣ, пурқунандагӣ ва ҳолиро ифода мекунанд ва ҳар кадоми ин муносибатҳо дар навбати худ ба гурӯҳҳои зиёди маъноиву грамматикӣ тақсим мешаванд» [16, с. 46].

Қоидаи иборасозӣ ба табиати морфологии ҳиссаҳои мустақили нутқ вобаста мебошад, ки ҳар кадоми онҳо категория ва шаклҳои хос доранд. Масалан, сифат аломату хосияти предметро мефаҳмонад ва ба исм бештар бо бандакӣ изофӣ тобеъ мешавад: гули сурх – red flower, санги сиёҳ – black color, оби сафед – white water, ранги зард – yellow color.

Ташкили ибора ва ба ҳамдигар алоқаманд шудани калимаҳо дар таркиби он на танҳо ба мансубияти калимаҳо ба ҳиссаҳои нутқ, балки ба маъноӣ луғавии онҳо низ вобаста мебошад. Доираи истифодаи калимаҳои таркиби ибора низ ба маъноӣ луғавии калима вобаста аст.

Дар иборасозӣ, ки калимаи асосӣ аз феълҳои монда иборат буда, алоқайи байни ҷузъҳо андаке султар аст, барои ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ ҳиссаи калимаи тобеъ ва воситаҳои грамматикӣ алоқа нисбатан барҷастатар мебошад. Масалан, танҳо ба феъли фурумадан ҷандин калимаҳо бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ тобеъ шуда, боиси ба амал омадани муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ гардидаанд: бо падар фурумадан, аз гул фурумадан, аз асп фурумадан, аз ағба фурумадан, аз тарс фурумадан, ногоҳ фурумадан, ларзида фурумадан ва ғайра.

Иборасозӣ ҳастанд, ки дар ташкили онҳо ва ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ мақоми воситаҳои грамматикӣ бузург аст. Ин ҳолат бештар дар ибораҳои феълие мушоҳида мешавад, ки ҷузъи тобеи онҳо ба ҷузъи асосӣ бо ёрии пешояндҳои номӣ алоқаманд шудааст. Пешояндҳои асли дар нишон додани тафриқа ва тобишҳои муносибатҳои гуногун ёрии калон мерасонанд.

Дар ташкили ибораҳои номӣ мақоми бандакӣ изофӣ басо калон аст. Иборайи изофӣ аз ибораҳои пешоянддор бо он фарқ мекунад, ки дар он воситаи грамматикӣ алоқа бо калимаи асосии ибора меояд. «Дар ибораҳои изофӣ калимаи тобеёқунанда ҳамеша дар аввали ибора меояд» [15, с. 45]. Дар ибораҳои дигари «Ёддоштҳо»-и Айни акси ин ҳолат мушоҳида мешавад, зеро фразеология то солҳои наздик қисми таркибии лексикологияро ташкил меод.

Ҳоло ҳам баъзе тадқиқотчиён онро як қисми лексикология меонанд. Бо вучуди он, бояд иқро шуд ки ин соҳа ҳамчун боби махсуси забоншиносӣ аз доираи лексикология хориҷ шуда, ба илми мустақил табдил ёфтааст. «Аз ҷиҳати обуранги бадеӣ воҳидҳои фразеологӣ санъатҳои гуногуни бадеиро ба хотир меоранд.

Як силсила санъатҳои лафзӣ-ҳамоҳангии овозҳои ҷузъҳои таркибӣ маҳз дар воҳидҳои фразеологӣ боқӣ мемонад» [6, с. 11]. Фразеология илмест, ки дар ҳудуди як

силсила илмҳои на фақат филологӣ-лингвистию адбиётшинсӣ, балки илмҳои дигар таърих, этнография, психология ва амсоли инҳо ба вучуд омадааст. «Ҳамчун соҳаи мустақили илми забон фразеология низ ба якҷанд навъ ҷудо мешавад» [6, с. 27].

Дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни фразеологияи таърихӣ шароити таърихии ташаккули воҳидҳои фразеологӣ, манбаҳои пайдоиш, ҷараёни тағйироти таърихии онҳо ва масъалаҳои амсоли ин мавриди тадқиқ қарор мегиранд. Фразеологияи ин роман таърихи дуру дароз дорад. Бисёр ибораву ифодаҳои, ки имрӯз мустақиманд, ҳазор сол пеш аз ин дар ҳамин шаклу маъно ба қор мерафтанд. Баробари ин як миқдор ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати шакл ва маъно тағйир ёфтаанд, қисми дигари онҳо тамоман аз истеъмол баромадаанд. Шубҳае нест, ки тадқиқи захираи фразеологии гузаштаи мо на фақат барои илми забоншиносии тоҷик, балки барои муайян кардани масъалаҳои ҷудогонаи таърихи халқ, урфу одат ва маданияти он аҳамият дорад [16, с. 31].

Дар фразеологияи муқоисавӣ воҳидҳои фразеологӣ забонҳои ба ҳам хеш, ё забонҳои халқҳои, ки дар тули асрҳои зиёд дар ҳамсоғӣ зистаанд, муқоиса карда мешаванд. Бо вучуди он ки захираҳои фразеологии ҳар забон дорои хусусиятҳои фардӣ буда, бо обуранг ва рангубори миллии худ фактҳои такрорнашавандаи забонро ташкил медиҳад, бисёр вақт дар байни воҳидҳои фразеологии забонҳои гуногун ҷиҳатҳои зиёди умумиро мушоҳида кардан мумкин аст. Дар фразеологияи муқоисавӣ қонуниятҳои ташаккули чунин воҳидҳои фразеологӣ, сабабҳои таърихӣ, ҷиҳатҳои этнографии ба вучуд омадани онҳо ва масъалаҳои ба ин монанд тадқиқ мешаванд. Ниҳоят, нави охири фразеологияро фразеологияи тасвирӣ, ё худ синхронӣ (аз калимаҳои юнонии *syn*-ҳам *chronos*-замон) ташкил медиҳад.

Фразеологияи синхронӣ вазъияти захираи фразеологии забонро дар давраи алоҳидаи инкишофи он тасвир мекунад. Масалан, тасвири захираи фразеологияи забони имрӯзаи тоҷик ба зимаи фразеологияи синхронӣ дохил мешавад. Дуруст аз худ намудани системаи фразеологии забон, дарк намудани қонуниятҳои инкишофи он аз ҳаҷоҳе, ки гоҳо дар саҳифаҳои матбуот ва ё навиштаҳои муаллифони ҷавон ба назар мерасанд, пешгирӣ мекунанд.

Бояд тазаққур дод, ки воҳидҳои фразеологии феълӣ ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам забони англисӣ шумораи нисбатан бештари воҳидҳои фразеологиро ташкил медиҳанд. Воҳидҳои фразеологии феълӣ дорои сохтори мухталифи фразеологӣ ҳастанд. Аломати ба таври густурда интишор ёфтани воҳидҳои фразеологии феълӣ дар забонҳои мавриди муқоиса тасодуфӣ нест, зеро сохтори таҳлилий (пеш аз ҳама дар сохтори феъл) ҳамчун воҳиди лексикӣ барои синтаксис хидмат мекунанд.

Ҷузъи таркибии воҳидҳои фразеологии феълӣ ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам забони англисӣ исм ва феълро фаро мегирад. Ҷузъи феълӣ – ин ҷузъи асосии фразеологизм мебошад, ки нақши муҳимро дар ташкили сохторӣ-семантикии фразеологияҳои феълӣ мебозад. Хусусияти сохторӣ-грамматикии воҳидҳои фразеологии феълӣ бевосита аз аломатҳои категориявӣ-грамматикии феъл вобаста мебошанд. Аломатҳои семантикӣ-грамматикии воҳидҳои фразеологии феълро гузаранда ва монда будан, сиға, моҳияти грамматикӣ феъл ва ғайраҳо ташкил медиҳанд.

Асоси пайвастиҳои фразеологиро маҳдудияти пайвастиҳои калимаҳои ташкил медиҳанд, ки мумкин аст ба таври озод мавриди истифода қарор гиранд. Бинобар ин, бештари воҳидҳои фразеологӣ моҳияти иловагии лексикӣ ва грамматикиро касб менамоянд. Ба таври мисол: *send sault with, to cook one's goose, add fuel to the fire*.

Ҳамчунин, асоси бештари воҳидҳои фразеологии феълро моҳияти метафорикии пайвастиҳои ташкил медиҳад. Ин ҳолат дар забони англисӣ низ ба назар мерасад: *dance on a volcano* – бо оташ бозӣ кардан, бо думи шер бозӣ кардан; *go off with one's tail between one's legs* – думи хода кардан, гурехтан; *twiddle one's thumbs* – оворагардӣ кардан.

Ҳамин тавр, воҳидҳои фразеологии феълӣ аз рӯи вижаҳои семантикии худ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд:



Воҳидҳои фразеологичии феълие, ки амал, фаъолият ва ҳолати шахсро ифода мекунанд: дасти касеро гирифтанд – to meet somebody half way, бо касе вохӯрданд – to have somebody in tow, нигоҳубин/ парасторӣ кардан – to take care of somebody.

Воҳидҳои фразеологичии феълие, ки комёбӣ ва пешрафтро ифода мекунанд: ба натиҷаи хуб ноил шудан – to carry all before one, сари касеро гаранг кардан – to turn smb.'s head.

Воҳидҳои фразеологичии феълие, ки нокомиро ифода мекунанд: шикаст хӯрдан – to burn one's finger, ғами сайди рамида хӯрдан - to cry over spilt milk.

Воҳидҳои фразеологичии феълие, ки фиреб ва тақаллубро ифода мекунанд: ба сари касе кулоҳ гузоштан – to hand somebody a lemon, ба лаби об ташна бурда, ташна овардан – to turn somebody round one's little finger.

Воҳидҳои фразеологичии феълие, ки таваккул ва хавфу хатарро ифода мекунанд: таваккул кардан – to take one's life in one's hand, бо оташ/думи шер бозӣ кардан - to play with fire, сангу шиша дар як қўлвор гузоштан – to put one's eggs in one basket.

Воҳидҳои фразеологичии феълие, ки умури баҳриро ифода мекунанд: ба самти об шино кардан – to trim one's sails to the wind, касеро дар нимароҳ партофтанд – to leave somebody high and dry.

Воҳидҳои фразеологичии феълие, ки умури низомро ифода мекунанд: фармон додан/роҳбарӣ кардан – to rule the roast, саф кашидан/оростан – to fall into line, ғазаби худро фурӯ рехтанд – to let off steam.

#### **Таҳлили муқоисавии ибораҳои рехтаи “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айни дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**

Дар тарҷумаи ибораҳои рехтаи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни, ки аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ тарҷума шудаанд, набояд иштибоҳ намоем, зеро мо онҳоро калима ба калима тарҷума карда наметавонем. Маънои луғавии калимаҳои алоҳида, ки ба ибораҳо ворид шудаанд, ҳангоме ки мо онҳоро бо иштибоҳ тарҷума менамоем мазмун ва муҳтавои сухан вайрон гашта, фикри гӯянда хуб ва образнок дарк карда намешавад. Мо пеш аз он, ки ибораҳоро тарҷума намоем, бояд аз забони модарии хеш хуб огоҳ бошем, нозуқиҳои забони худро донем ва дар як қолиби муайян онро шарҳ дода тавонем.

Ибора ва ифодаҳои таркибан рехтаву устувор бо номҳои воҳидҳои фразеологӣ, фразеологизмҳо, таъбироти фразеологӣ, ибораҳои рехта ва амсоли инҳо машҳуранд. Аз байни онҳо истилоҳи воҳидҳои фразеологӣ нисбатан бештар ба қор бурда мешавад.

Ҳар як воҳиди фразеологӣ тақрибан аз ду ва зиёда калимаҳо ташаккул ёфтааст, вале сохти устувор ва семантикаи яқлухт ва ба қисмҳо чудонашаванда дорад. Масалан, ибораи рехтаи «it's good that he does not see everything /he passed away – хуб аст, ки ӯ ҳамаи ин қорҳоро намебинад, аз чанд калима иборат аст. Бо вучуди ин, як мафҳумро (шаҳси аз дунё чашм пӯшида, шаҳси рехлатқардари) ифода мекунанд.

Рехтагӣ устувории ибораҳои фразеологӣ дар тағйирнаёбандагии сохту таркиб ва семантикаи онҳо ифода меёбад. Одатан, ҷузъҳои таркибии ибораи фразеологӣ ивазнашаванда мебошанд. Онҳоро дар аксари мавридҳо бо калимаҳои аз ҷиҳати маъно наздик иваз кардан мумкин нест.

Дар сурати чунин тағйирдиҳӣ на фақат семантикаи бутуни воҳиди фразеологӣ аз байн меравад, балки он таркибан ҳам ҳамчун ибораи фразеологӣ арзиш ва моҳияти худро гум мекунанд.

Ҷиҳати дигари устувории воҳидҳои фразеологӣ дар ҳамин зоҳир мегардад, ки ҷузъҳои (калимаҳои) таркибии онҳо ҷои худро иваз карда наметавонанд, яъне ба инверсия дучор намешаванд.

Дар сурати ҷойивазкунии ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ аксар вақт тамоман вайрон шуда, ба ифодаҳои бемантиқӣ дар забон вучуд надошта табдил меёбанд. Баъзан дар натиҷаи ҷойивазкунии ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ ба ибораҳои оддии синтаксисӣ табдил меёбанд.

Аз ҷиҳати ифодаи семантика, воҳиди фразеологӣ ба як калима баробар мешавад, вале фразеологизмҳо баръакси калимаҳои оддӣ на фақат ашё, аломат, амал ва

ҳолати онҳо, балки тобишҳои гуногуни рухиро низ дар бар мегиранд. Масалан, ибораҳои: «Дуо мекунам: илоҳи тӯйи фарзандонатонро бинед» [4, с. 19] «Тир аз камон бархато часта ва мурғи матлаб аз дом раста буд» [14, с. 20]. Аз гуфтаҳои боло дарак медиҳанд ва монанди инҳо баробари ифодаи мафҳумҳои алоҳида эҳсосоти гуногуни шахси гӯяндаро низ ифода карда метавонанд.

Қисми асосии ибораҳои «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни дар ҳолати тарҷума аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ образнок ва пуробуранг мебошанд. Масалан, ибораи «то бад нагӯӣ, нек намеояд» [15, с. 98], яъне касеро сухани бад гуфтан, аз вай сухани нек дар ҷавоб шунидан аст ва ин вобаста ба психологияи ҷавобдиҳанда ҳаст. Масалан, ба ҳар кас сухани бад гуфтан ҷавоби некро шунидан номумкин аст. Ҳангоми таҳлили тарҷумаи англисии ин ибораи рехтаи «Ёддоштҳо» ба тарҷумаи калима ба калима аҳамият додан лозим нест, зеро агар тарҷумаи ин ибораи рехтаро таҳлил намоем ҳангоми тарҷумааш вобаста ба ҷойгиршавии калимаҳо чунин тарҷума карда мешавад «агар ту ҳамашро нагуфта бошӣ, ту на хуб ва на бадро гуфтаӣ – if you did not tell everything, that means you did not tell neither good no bad». Ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологӣ таркибан рехтаву устувор буда, мундариҷаи яклухти аксар пуробурангро ифода мекунанд. Ду ва зиёда калимаҳои мустақилмаъноӣ ба ҳам марбут, ки семантикаи бутун ва аксар образнокро ифода мекунанд, ибораи фразеологӣ ё худ воҳиди фразеологӣ номида мешаванд. Воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати семантика ба гурӯҳҳо ҷудо шуда наметавонанд. Қисми аз ҳама муъҷаз, рехтаву устувор ва пуробуранги воҳидҳои фразеологиро ибораҳои рехтаи фразеологӣ ё худ идиомаҳо ташкил медиҳанд.

Чи тавре, ки дар боло қайд намудем ибораҳои рехтаи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни ибораҳои озод ва фразеологӣ ба назар расида, тафовут байни онҳо дида мешавад, яъне ибораҳои рехтаи фразеологӣ романи мазкур аз ибораҳои озод бо хусусияти рехтагӣ ва ҷудонашавандагӣ фарқ мекунанд. Ҷузъҳои ибораҳои фразеологӣ мисли ибораҳои озод бо калимаҳои гуногун намеоянд, онҳо ба як ё ду қолиби муайян маҳдуд мемонанд. Ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати ифодаи маънӣ ба калимаи алоҳида наздик буда, ба қисмҳо тақсим намешаванд. Онҳо аз ҷиҳати сохт ба ибораҳои озод зоҳиран монанд бошанд ҳам, аз бобати маъно ва ҷудонапазирии ҷузъҳо аз онҳо фарқи кулӣ доранд. Ибораи рехта дар ҷумла танҳо ба вазифаи як аъзои он меоянд, вале ҷузъҳои ибораҳои озод метавонанд вазифаҳои гуногунро иҷро намоянд. Доираи истифодаи ибораҳои рехта маҳдуд мебошад. Ибораҳои синтаксисӣ ва фразеологӣ ба ҳам алоқаманд буда, ибораҳои фразеологӣ аз ҳисоби ибораҳои синтаксисӣ тадриҷан тақсим меёбанд. Ба таври мисол:

Ҳанӯз ақли ӯ намегирад, — гуфт бародарам ва гиря карда сар дода илова намуд: — намефуроям! [17, с. 11] “My little brother doesn’t know what’s going on yet!” Then, bursting into tears, “I’m not coming down!” [17, с. 19]

Қурбонниёз ном тағоиям, ки як ҷавони тануманд буд, дар ҳол ба дарахт печида боло баромад, аввал акаамро ва баъд аз он Эргашро аз шохҳо ҷудо карда ба поён овозон кард ... [17, с. 9].

My uncle Qurbon-Niyoz, who was young and strong, climbed straight up the tree, pried first my brother and then Ergash from the branches, and handed them down [17, с. 40].

Дар масъалаи ибора ва алоқаи ҷузъҳои он дар забоншиносон фикри ягона нест. Ба фикри муаллифи китоби дарсии забоншиносӣ Головин Б.Н., ибораҳо се навъ: ибораҳои пайваст (хондан ва фикр кардан, сабзу бунафш, суруд хондан, фарёд задан ва сухбат кардан), ибораҳои тобеи ғайри предикативӣ (дӯстро пешвоз гирифтани хондани маҷалла) ва ибораҳои тобеи предикативӣ (хондани паррандаҳо, рӯзи офтобӣ) мешаванд. Муаллифи дигари китоби дарсии забоншиносӣ Кочергина В.А. бошад, таъкид мекунад, ки ибораҳо ба воситаи алоқаи пайваст (падару модар, ҷангу сулҳ, қадбаланд, аммо лоғар) ҳам ташаккул меёбанд.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки ибора ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилро меноманд, ки яке ба дигаре тобеъ буда, як мафҳуми мураккабро ифода мекунанд. Пас, барои ибора алоқаи пайваст ва алоқаи тобеи предикативӣ хос намебошад. Дар хусуси ибораҳои рехтаи фразеологӣ нуқтаи дигареро қайд кардан ба маврид аст, ки ибораҳои

рехтаи фразеологӣ воҳидҳои устувору тағйирнаёбандаи забон, қисми аз ҳама пуробуранги воҳидҳои фразеологияи забонҳои тоҷикӣ ва англисиро ташкил медиҳанд.

Семантикаи ибораҳои рехтаи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни бисёр вақт бо маънои калимаҳои онро ташкилдиҳанда мувофиқат намекунад. Дар вақти тарҷума калимаҳои таркибии онҳо барнамеояд.

Хусусияти фарқкунандаи ибораҳои рехта, ки онҳоро аз дигар намуди ибораҳо фарқ кардан зоҳир мегардад, ҷузъҳои таркибии онҳо пурра ба маънои маҷозӣ меоянд, ба маънои аслии худ омада наметавонанд. Мисол:

Мақсади ман аз ин гапҳо аз қарз ҳисоб додан, ё ин ки дили туро сиёҳ кардан набуд, балки мақсади ман ин аст, ки агар чи гоҳе дар қори рӯзгор тангӣ кашӣ, аз бозор гӯшт нахарем, ё ин ки кам харем, хафа нашав. [17, с. 10]

My point in discussing these financial matters is not to add up our debts or to worry you, but only to let you know that things are going to be tight. [17, с. 45]

Духтари хатиб аз ин қори ӯ зоҳиран дар хашм мешуд, пешонаи худро турш, абрӯвонашро чин ва чашмонашро хашмгиннамо мекард, лекин дар ҳамон вазъият дар зерӣ лаб механдид ва «ту ҳоло нигоҳ карда ист, ин қоратро ба модарам мегӯям, туро ҷунун зананд, ки падарат ҳаргиз туро онҷунун назада бошад [16, с. 49].

The khatib's daughter was visibly embarrassed by Habiba's behavior. She would scowl and look daggers at her, yet at the same time smother a smile and say, "Stop it now, or I'll tell my mother, and she'll beat you harder than your father has ever beaten you [16, с. 101].

Ҳамин тавр, воҳидҳои фразеологӣ боигарии ҳар забон буда, зебӣ, фарҳанг, расму оин, тобишу обурангии миллӣ инъикос менамоянд. Воҳидҳои фразеологӣ муносибатҳои эҳсосии инсонро ифода менамоянд, яъне дар баробари ифодаи фикр, ҳодисаҳои мусбат ва манфӣ ва муносибатҳо дар ин замина тавзеҳ дода мешавад. Муқоисаи воҳидҳои фразеологӣ зерин дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ гуфтаҳои болоро боз ҳам тавқиқат медиҳанд:

Ба дил задан

Оқибат танҳои ва мусофирати дуру дароз ба дили бобоям задааст.

At last the loneliness and the repeated lengthy traveling were too much for my grandfather.

Ман насиҳати Мавлавиро гӯш накарда ба саҳро омадам, саҳро ба дилам зад [16, с. 125].

I ignored Mavlonov's advice and came to the country, and now I'm sick and tired of it [16, с. 131].

Ба даст даровардан

Ӯ аз охири тарафи ғарбии деҳаи Маҳалаи Боло заминеро ба даст дароварда, барои худ ҳавлии рӯидаричанок бино кардааст.

He bought a plot of land at the western extremity of Mahallayi Bolo and built himself a walled house.

Дар муддати каме соҳаҳои асосии дониши замони худро ба даст оварда, дар миёни аҳли илм шуҳрат пайдо мекунад.

Одамоне ҳам буданд, ки нони хоҷагиро «бедарди миён» ба даст меоварданд.

Аз ким-кучо «Муш ва гурба»-и Убайди Зокониро ба даст оварда буд.

Хароб шудан. Аммо баъд аз ду сол бобоям дидааст, ки ҳавлӣ ва рӯидаричае, ки дар Соктаре дошт, хароб шуда рафта истодааст ва замини дар онҷо доштааш ҳам аз қор баромада меравад.

After few years, however, my grandfather saw that the house and his land there were lying uncultivated.

Гардан ёрӣ надодан

Ман ин хоҳиши акаамро ҳақнок мешуморидам, лекин гарданам ёрӣ намедод, ки худро дар пеши ӯ гунаҳкор шуморам.

I knew that my brother was right to scold me, but I was proud to be in the wrong

Дар сояи бекорӣ хобидан

Агар танбалон ва танпарварон медонистнд, ки кор чӣ гуна бадани касро сахт мекунад в дили касро хузур медихад, ҳеч гоҳ дар сояи бекорӣ намехобиданд.

If the lazy and flabby persons only knew how work toughens the body and eases the mind, they would never again sleep in the shade of idleness.

Зинда дар гӯр ништастан

Ман дар инҷо бо бачагон зинда дар гӯр ништастам ҷавоб дод касе аз даруни хона.

“I’m in here, buried alive with my sons” came an answer from inside.

Қаймоқи гапро гуфтан

Дар онҷо қаймоқи гап кордонӣ ва кордориҳои саркори нави рӯдковӣ буд.

There, the chief topic of conversation was the expertise and achievements of the new boss of the canal project.

Аз роҳ баровардан

Духтарам туро, кӣ аз роҳ баровард? - Маро ҳеч кас аз роҳ набароварда аст, ман бо ихтиёри худ ҳамин ҷавонро ба шавҳарӣ хостам [16, с. 51].

Who has led you astray, my daughter? - No-one has led me astray. I want to marry this man of my own free will [16, с. 49].

Дароз кашидан

Аммо ин хурсандии ман дароз нақашид [17, с. 74].

But my happiness was not to last [17, с. 119].

Ғам хӯрдан

Лекин ман аз ин ҳеч ғам нахӯрдам [17, с. 75].

But I wasn’t in the least worried by this [17, с. 121].

Сар хӯрдан

Бинобар ин «зиёфаташ сарашро хӯрад» гӯён аз паси дари меҳмонхонааш баргашта омадам.

So, I thought to myself, «let him eat his dinner himself» and turned back at the door” [17, с. 112].

Ана ҳамин ҳосили аз ҳад афзун буд, ки сари Сайидмуродхочаро хӯрд [17, с. 118].

Дарахт дар якҷо сабз мешавад.

Ғоидаи асосии бунак дар он аст, ки коркунон ба ин восита ба як корхона баста мешаванд, «дарахт дар як ҷо сабз мешавад» гуфтаанд ва рӯз ба рӯз ҳунар ва малакашон зиёд мешавад.

The basic benefit is that it ties the workers to the one pottery- “the tree flourishes in one spot”, as the poets say- and they gain daily in experience and skill.

Дарди дили касе баргараф шудан

Шояд ба он гуле, ки ман оварам, дарди дили ӯ баргарф шавад ё сабук гардад ва он орзуе, ки дар вақти ғазалхонии ӯ дар дили ман гузашта буд, ба вучуд ояд [17, с. 82].

I thought to myself that by bringing her the rose I would perhaps be easing her pain and fulfilling the wish I had conceived when she was reciting the love- poem [17, 102].

Гӯшти хар, дандони сағ

Даҳони инхоро бо мӯҳри муфти мӯҳр кардан даркор аст «Гӯшти хар, дандони сағ» гуфтаанд [17, с. 95].

The mouth of such as these should be sealed shut with the mufti’s seal-in the word of the proverb: “donkeys meat is fit only for dogs” (p.147).

Дар зери обу арақ мондан

Ӯ гапҳои таъйинкардашударо нақл кард, ки тамоман дигар буданд ва ман аз хичолат дар зери обу арақ мондам [17, с. 95].

The man repeated what he had told me, which bore no resemblance to what I had told to Father and I sat sweating with shame [17, с. 149].

Мӯру малах барин

Аз болои кӯҳ босмачиён мӯру малах барин, ба мурдани худ нигоҳ накарда, фаромада меоманд.

Дар ёбон одамон ба монанди мӯру малах буданд [17, с. 149].

All over the plain people were working like ants [17, с. 54].

Гардан додан

Ба интизоми ҳарбӣ гардан додан даркор аст. С. Айнӣ «Ғуломон»

Агар Махдум аз кифти мо ҳам гузаранд (аз таноб чаҳида — М. Ф.), ман дар ҳамон вақт ба ин кас гардан медиҳам.

Шумо ки худатонро калон мегирифтед, ҳеч касро назаратон намегирифт ва аз рӯфта тоза кардани ҷои хоби худ ор мекардед, чи навъ шуд ки ба ин кори паст гардан додед?-

“You,” my brother said, “who think you’re so high and mighty, who never owned anyone as your equal and were ashamed to make your own bed-what made you stoop to such a menial job?” [16, с. 22].

Назар нагирифта

Чанд вақт боз ҷудо хучаиншинос шуда рафтӣ- а, акнун моёнро назарат ҳам намегирад.

Худатонро калон мегирифтед, ҳеч касро назаратон намегирифт,

Ба гардани касе чизе бор кардан

Вичдонам вазифаи тарбияи ин кӯдаконро аз ҳамаи орзуҳои ман болотар карда ба гардани ман бор карда буд.

Ман ин фикри худро ба акаам гуфта аз ӯ хоҳиш кардам, ки дар ин сайругашт ба ман ҳамроҳӣ намояд, ӯ ин таклифи маро қабул намуд, аммо аз падару модар рухсат гирифта ба гардани ман бор кард [3, с. 39].

I told my elder brother my intention and asked him to come with me; he agreed, but left the onus of getting parental permission on my shoulders [9, с. 50].

#### Адабиёт:

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. /Л. С Бархударов. – М.: Высшая школа, 1975. – 350 стр.
2. Бархударов Л.С., Штейлинг Д.А. Грамматика английского языка. /Л.С., Бархударов, Д.А Штейлинг. – М.: Русский язык, 1973. – 325 стр.
3. Бузургзода Л. ва Ниёзмухаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ. – Сталинобод: /Л. Бузургзода ва Б Ниёзмухаммадов. Наш. дав. Тоҷ., 1947. – 147 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Маориф, 1983, қ.1.-353 с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Маориф, 1983, қ.1.-353 с.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе: Маориф, 1983, қ.1.-353 с.
7. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий.-Сталинобод: Наш. дав. Тоҷ., 1956. -231 с.
8. Каушанская В.Л, Ковнер Р.Л. и др. Грамматика английского языка. Пос. для студентов педагогических институтов и университетов. 7-е изд., /В.Л, Каушанская Л. М Ковнер Р.: Высшая школа, 2005. – 319 стр.
9. Мачидов Ҳ. Аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ, дар китоби “Масъалаҳои забони тоҷикӣ”,/ Ҳ Мачидов . Душанбе, 1967.-78с.
10. Мачидов Ҳ. Ибораҳои фразеологӣ, журн. /Ҳ.Мачидов “Мактаби советӣ”, 1978, №5. С.78-89.
11. Мачидов Ҳ. Сабабҳои бавучудоии роҳҳои ташаккул ва инкишофи минбаъдаи воҳидҳои фразеологии феълии забони ҳозираи тоҷик, дар кит: “ Иранская филология”, часть 1, /Ҳ. Мачидов Душанбе 1970.
12. Насрулло Ҳабиб. Грамматикаи забони англисӣ. Дастури таълимӣ барои донишҷӯён. /Ҳабиб. Насрулло– Душанбе: Эр-граф, 2009. -123 с.
13. Насрулло Ҳабиб. Грамматикаи забони англисӣ. Дастури таълимӣ барои донишҷӯён. /Ҳабиб Насрулло. – Душанбе: Эр-граф, 2009. -123 с.
14. Парвона Ҷамшед, Толиби Розӣ. Фарҳанги англисӣ тоҷикӣ бо роҳнамои вожаҳои тоҷик. /Ҷамшед Парвона, -Душанбе: Эрграф, 2005. -800 с.
15. С. Айнӣ «Асарҳои мунтахаб», /Айнӣ С. Душанбе «Адиб»-1990 - 260 с.
16. С. Айнӣ «Ёддоштҳо» (к. 1-2), /Айнӣ С. Душанбе «Адиб»-1990 - 290 с.

17. Ҷамшедов Парвона ва дигарон. Очеркҳо оид ба типологияи муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. /Парвона Ҷамшедов -Душанбе: Ирфон, 1980. – 189 с.

### **ИБОРАҲОИ РЕХТА ДАР “ЁДДОШТҲО”-И САДРИДДИН АЙНӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ**

Дар мақолаи мазкур сухан мавриди ибораҳои рехта ва нақши онҳо дар “Ёддоштҳо”-и Садрӣдин Айнӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ рафтааст.

Ибора аз ду ва ё зиёда калимаи мустақил бо роҳи алоқаи тобеъ ташкил меёбад. Ибораҳои рехта дар «Ёддоштҳо»-и Садрӣдин Айнӣ ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз ин рӯ, ибораҳои рехтаи «Ёддоштҳо»-и Садрӣдин Айнӣ мисли калима танҳо ба воситаи ҷумла ба системаи воситаҳои номинативии забон дохил шуда, муносибати байни предмету ҳодиса ва аломату амалро мефаҳмонанд.

Ибораҳои рехтаи «Ёддоштҳо»-и Садрӣдин Айнӣ баръақси калимаҳо мафҳуми ба қисмҳо ҷудошавандаро ифода менамоянд. «Ҷузъҳои ибораҳои ин роман ба шакли калима воқеъ мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо дорои аломатҳои грамматикӣ калима мебошад».

Ин мустақилияти грамматикӣ имконият медиҳад, ки дар байни ҷузъҳои ибора дигар калимаҳои эзоҳдиҳанда дохил шаванд. Инчунин, мафҳуми мучарради калимаҳо аз мафҳуми мучарради ибораҳо хеле баланд аст. Ибораҳои «Ёддоштҳо»-и Садрӣдин Айнӣ ба ду гурӯҳи қалон тақсим мешаванд. Ибораҳои озод ва ибораҳои рехта. Ибораҳои озоди «Ёддоштҳо»-и Садрӣдин Айнӣ ибораҳои синтаксисӣ ва ибораҳои рехта – ибораҳои фразеологӣ мебошанд.

Бояд тазаққур дод, ки гуногунрангии унсурҳои идиоматикӣ (рангубор, образи мусбат ё манфӣ, муассирӣ, тобиши миллӣ) идиомаҳо ба бехтарин ва бурротарин воситаҳои ифодаи маъноӣ фразеологӣ тақдир додаанд.

Маъноӣ дигари идиоматикӣ ин таҷассуми маъноӣ сирф образноки онҳо аст. Як қисмати воҳидҳои идиоматикӣ дорои маъноӣ сирф образнок буда, барои ифодаи ҳолатҳои мухталифи руҳии инсон ба қор бурда мешаванд. Онҳо инъикоскунандаи бевоситаи вазъияти мухталифи ҳолати руҳии инсон, ба монанди таҳдид, дағалӣ, зориву тавалло, хулосабарориҳо, афсӯс, ваҳм, умеду орзу, нафрат, бадбинӣ, меҳрубонӣ ва хурсандӣ буда, дар таркиби воҳидҳои идиоматикӣ усулҳои хоси зоҳиршавӣ доранд. Чунин тобишу оҳангҳо дар таркиби воҳидҳои идиоматикӣ образнокии онҳо ро дучанд намуда, онҳо аз ҷиҳати сохт рехтаву устувор, аз бобати ифодаи маъноӣ маҷозӣ муассиру пуробуранг мегардонанд.

**Калидвожа:** Ибораҳои озод, воҳидҳои идиоматикӣ, хулосабарориҳо, мучарради калимаҳо, образи мусбат, ибораҳои рехта, алоқаи тобеъ, алоқаи пайваст, тобишу оҳангҳо, образнок, системаи воситаҳои номинативии забон.

### **ПРОИЗНОСИМЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ В «ВОСПОМИНАНИЯХ» САДРИДДИНА АЙНИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

В данной статье речь идет о выражениях и их роли в «Воспоминаниях» Садрӣдина Айнӣ в таджикском и английском языках.

Словосочетание состоит из двух или более самостоятельных слов с подчинительной связью. Широко используются выражения, использованные в «Воспоминаниях» Садрӣдина Айнӣ. Поэтому выражения, написанные в «Воспоминаниях» Садрӣдина Айнӣ, как и слова, входят в систему номинативных средств языка только через предложение, и понимают отношения между предметами и событиями и знаками и действиями.

Слова, написанные в «Воспоминаниях» Садрӣдина Айнӣ, выражают понятие разделенности на части. «Части словосочетаний этого стихотворения имеют форму слова, каждая из которых имеет грамматические признаки слова».

Эта грамматическая независимость позволяет включать в состав фразы и другие пояснительные слова. Кроме того, понятие абстрактных слов намного выше, чем понятие абстрактных слов. Выражения «Воспоминания» Садрӣдина Айнӣ делятся на

две большие группы. Свободные фразы и произносимые выражения. Свободные словосочетания «Записок» Садриддина Аини являются синтаксическими словосочетаниями, а свободные словосочетания — фразеологическими словосочетаниями.

Следует отметить, что многообразие идиоматических элементов (окраска, положительный или отрицательный образ, действенность, национальный тон) превратили фразеологизмы в самые лучшие и острые средства выражения фразеологического значения.

Другое идиоматическое значение – это воплощение их чисто переносного значения. Часть идиоматических единиц имеет чисто переносное значение и используется для выражения различных состояний человеческого разума. Они являются прямым отражением различных ситуаций психического состояния человека, таких как угроза, грубость, огорчение, выводы, сожаление, страх, надежда и мечта, ненависть, злоба, доброта и радость, и имеют особые способы проявления в составе идиоматические единицы. Такие оттенки и тона в составе фразеологических единиц удваивают их образность, делают их цельными и устойчивыми в структурном отношении, эффектными и красочными в плане выражения метафорического значения.

**Ключевые слова:** свободные словосочетания, идиоматические единицы, умозаключения, единичные слова, положительный образ, расплывчатые выражения, подчинительная связь, связная связь, тона и тона, образность, система номинативных средств языка.

## **EXPRESSIONS IN SADRIDDIN AINI'S MEMORIES IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES**

This article discusses the phrases in Sadriddin Aini's "memoirs" in Tajik and English languages.

A phrase is made up of two or more independent words by subordinate clauses. The idioms used in Sadriddin Aini's Memoirs are widely used. Therefore, the words of Sadriddin Aini's "Memoirs", like a word, are included in the system of nominative means of language only in a sentence and explain the relationship between the object, event, sign and action.

Sadriddin Aini's eloquent phrases, in contrast to the words, refer to a separable concept. "The parts of the phrase in this story are in the form of words, each of which has the grammatical features of the word."

This grammatical independence allows other explanatory words to be included among the parts of speech. Also, the concept of singularity of words is much higher than the concept of singularity. Sadriddin Aini's "Notes" are divided into two main groups. Free phrases and shed phrases. The free expressions in Sadriddin Aini's Memoirs are syntactic expressions and idioms are phraseological expressions.

It should be noted that the diversity of idiomatic elements (color, positive or negative image, effectiveness, national tone) has made idioms the best and sharpest means of expressing phraseological meaning.

Another idiomatic meaning is the embodiment of their purely figurative meaning. Some of the idiomatic units have a purely figurative meaning and are used to express different mental states of a person.

They are a direct reflection of various states of human psyche, such as threats, rudeness, begging, conclusions, regrets, fears, hopes, dreams, hatred, kindness and joy, and have their own methods of manifestation in idiomatic units. Such tones and melodies in the composition of idiomatic units double their imagery, making them structurally stable and effective in the expression of figurative meaning.

**Keywords:** Free phrases, idiomatic units, summaries, singular words, positive image, idioms, subordinate clauses, subordinate clauses, tones, figurative, system of nominative means of language.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Чуракулов Бозорали Раҳмоналиевич - номзади илмҳои филологӣ., дотсенти кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. **Суроға:** 734003, ҚТ, ш. Душанбе, кӯч. И.Сомонӣ, хиёбони Рудаки 121. **Тел:** (992)985479147. **Email:** [bozfeb-05@bk.ru](mailto:bozfeb-05@bk.ru)

**Сведения об авторе:** Джуракулов Бозорали Раҳмоналиевич – кандидат филологических наук., доцент кафедры теории перевода и стилистики Таджикский государственного педагогического университета имени С. Айни. **Адрес:** 734003, РТ, г. Душанбе, ул. И.Сомони. проспекта Рудаки 121. **Тел:** (992)985479147. **Email:** [bozfeb-05@bk.ru](mailto:bozfeb-05@bk.ru)

**Information about the author:** Jurakulov Bozorali Rahmonalievich. – candidate of philological sciences., dosent of the chair of Theory of translation and stylistic of Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. **Address:** 734003, RT, Dushanbe, st I. Somoni avenue Rudaki.-121. **Phone:** (992) 985479147. **Email:** [bozfeb-05@bk.ru](mailto:bozfeb-05@bk.ru)

ТДУ – 374+81.22 (2 тоҷ)

ТКТ – 74+81 (2 тоҷ)

Қ - 11

## ТАҲЛИЛИ СОҲТОРӢ-СЕМАНТИКИИ ИСТИЛОҲОТИ МАРБУТИ «САРФ» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Чуракулов Б.Р., н.и.ф., дотсент  
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни

Илми сарф дар системаи грамматикӣ забони форсии миёна мавқеи густурдаеро ба худ касб намуда, дар бораи шакли калима, тағйир ёфтани он бо воситаи навҳои гуногун, ки аз дигаргун гардидани шакли он маъноӣ нав ба вучуд меояд, баҳс мекунад. Сарчашмаҳои илмӣ, ки моро бо қорбурд ва мавқеи истилоҳоти марбути «сарф»-и забони форсии миёна ошно мегардонад, ин ҳам бошад осори гаронбаҳои Абунасири Форобӣ («Эҳсоъ-ул-улум»), Абуалӣ ибни Сино («Донишнома», «Мантик»), Абурайҳони Берунӣ («Мол-ул-Ҳинд»), Хоҷа Насрудини Тусӣ («Асос-ул-иктибос», «Меъёр-ул-ашъор»), Қутбиддини Шерозӣ («Дуррат-ут-точ») ва луғату фарҳангҳои, ки зикри ном ва муаллифшон дар баҳши баррасии истилоҳоти «овошиносӣ»-и забони форсии миёна рафт ба шумор мераванд.

Яке аз донишмандони асри миёна, Абунасири Форобӣ, илми сарфу нахво аз ҳам ҷудо накарда, аксаран қонунҳои сарфу нахво зимни истилоҳи «нахв шарҳ додаст», яъне ӯ илми грамматикаро бо илми нахв як медонад ва ин тавр фармудааст: «Калимаҳои арабиҳо дар забони арабӣ ба исм, феъл ва ҳарф тақсим кардаанд. Ва ин гуфтаи нахвиёни юнонӣ аст, ки ҷузъҳои гуфтор дар забони юнонӣ иборат аст аз исм, калима ва адод» [14, с.48]. Илова ба ин, номбурда инчунин дар асари хеш «Эҳсоъ-ул-улум» аз сохтори калима ёдовар шуда, вожаи «лафз»-ро ба содаву мураккаб ҷудо намуда, дар зерини мафҳуми лафзи сода *исму феъл* ва *адотро* дар назар дошту, дар зерини мафҳуми лафзи мураккаб *ҷумларо* мефаҳмид. Пас маълум гардид, ки файласуфон ба масъалаи омӯзиш ва таҳқиқи истилоҳоти забоншиносӣ, мисли *калима*, *исм*, *феъл*, *ҷумла* ва *ибора* таваҷҷуҳ намуда, андешаронӣ ҳам намудаанд [14, с.56].

Олим, адиб, шоир, файласуф ва мутаффакири бузурги қарни X Шайхурраис Абуалӣ ибни Сино дар рушди илмҳои фалсафа ва мантик, тиб, ҳандаса, илми ҳайат, набототиносӣ ва дигар соҳаҳои забоншиносӣ саҳми арзандае гузоштааст, ки ягон нафаре аз ҳамасронаш ба ӯ баробар шуда наметавонистанд. Ибни Сино бошад, дар асари худ бо номи «Донишнома» дар мавриди истилоҳоти *лафз*, *ҳарф*, *сарф*, *исм*, *нахв*, *феъл*, *калима* андешаронӣ намуда, ҳатто тафовути байни истилоҳҳои *исму калимаро* шарҳ ҳам додаст: Ҳар лафзе муфрад ё ном бувад, ё куниш, ё ҳарф. Ва ба тозӣ номро «исм» хонанд ва маар кунишро нахвиён «феъл» хонанд ва мантиқиён «калима» хонанд.



Ва исму калима ҳарду ро маънии тамом бувад. Лекин фарқ миёни исму калима он аст, ки исм далел бувад бар маънӣ ва далел набувад бар каии он маънӣ. Ва аммо калима далел бувад бар маънӣ ва калимаи он маънӣ [1, с. 60-61].

Дар қисмати дигари асари хеш Шайхурраис бо унвони «Мантик» аз навъҳои маъмули исм-куллу чузъ ёд намуда, чунин баён медорад: Лафз ҳам кул кулӣ бошад ва ҳам чузвӣ бошад. Ва чун чузвӣ чунин бошад, бояд ки «куллӣ» дар муқобалаи вай бошад нафси тасаввури маъниаш монё наояд аз он ки ширкати дигаре дар вай тавонад бувад. Пас, агар ширкат мумтанё бошад ба сабабе бошад, ки хориҷи мафҳуми куллӣ бошад.

Дар боби таърифи истилоҳоти морфологии «исм, калима, адот ва қавл» Ибни Сино чунин андеша дорад: исм лафзи муфрадест, ки маъноеро ифода намуда, се замони ин маъноро, ки ба вай ҳамроҳ мешаванд, далолат намекунад. Аммо калима дар ҳар як чиз чун исм мавҷуд буда, замони муайяно ифода мекунад. Аммо адот лафзест, ки танҳо маъноеро далолат намекунад, балки дар нисбат ва изофа юайни маъно омада, маънояш баъди бо вай ҳамроҳ намудани чизе равшан мешавад, мисли «дар», «не». Барои ҳамин агар «Зайд дар» гуфта шавад, маъно пурра нест, магар ин ки гуфта нашавад «Зайд дар хона аст» Аз мисолҳои зерин бармеояд, ки зери таркиби «Зайд дар» Ибни Сино истилоҳи «ҷумлаи нопурра» ва ҷумлаи «Зайд дар хона аст»-ро истилоҳи «ҷумлаи пурра» -ро дар назар дорад. Зери мафҳуми «адот» Ибни Сино истилоҳи имрӯзаи «калимаҳои ёридиҳанда»-ро мефаҳмид. Аммо қавл лафзи мураккаберо меноманд, ки як чузъаш низ маъно дорад. Вай қавли том ва нопурра шуда метавонад. Қавли том чизест, ки чузъи он як маънои пурраро ифода мекунад. Мисоли ин қавл он аст, ки вай танҳо аз исмҳо ё аз исмҳо ва феълҳо таркиб меёбад [2, с. 34].

Аз мутоилаи ашъори Ибни Сино дарёфтем, ки истилоҳоти грамматикӣ, мисли лафз, ҳарф, калима, ибора, ҷумла, исм, феъл, наҳв, сарф, кулл, чузъ, адот, қавл, ҷумлаи соддаи пурра ва нопурра, ҷумлаҳои мураккаб, сарҷумла, ҷумлаи пайрав, ҷумлаи мураккаби пайваст, лафзи муфрад, калимаҳои ёридиҳанда, фоил, мафъул, замон, макон, мутлақ, давомдор, монандӣ, сохта, мураккаб, муштарақ, шарт, сабаб, ҳолат, дараҷа дар асарҳои эшон фаровон истифода гардида, таркиби луғавии забони форсии миёнаро бой намудаанд [2, с. 28].

Яке аз олимони ва файласуфони бузурге, ки ба илми грамматика тавачҷуҳ намудааст Абурайҳони Берунӣ ба шумор рафта, дар асари худ «Мол-ул –Ҳинд» бархе аз муаммоҳои грамматикаи забонҳои ҳиндӣ ва араби ро мисол оварда, бад ин васила теъдоди истилоҳоти «забоншиносӣ»-ро афзун гардонид, ки асари мазкурро метавон сарчашмаи пайдоиши истилоҳоти грамматикӣ ҳамон давра номид.

Як нуқтаро бояд тазаккур дод, ки дар забоншиносии форсии миёна асарҳои «Асос-ул-иктибос» ва «Меъёр-ул-ашъор»-и Хоча Насруддини Тусӣ (1201-1274) чун сарчашмаи пайдоиши истилоҳоти забоншиносӣ пас аз асари мантиқии Абуалӣ ибни Сино-«Донишнома» ҷой дорад. Муҳаққиқ дар зимни шарҳи масъалаҳои илми қофия чанде аз унсурҳои калимасозу шаклсозии забони тоҷикиро нишон додаст, ки имрӯз ҳам онҳо чун чузъҳои калимасоз дар истеъмоланд. Насируддини Тусӣ истилоҳи «бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ»-ро чун истилоҳи «ҳарф» шуморида чунин меорад: Ва аммо васл ҳарфе зойид бошад, ки баъд аз вай ояд ва аз калима мунфасил набувад. Ва баъзе гуфтаанд васл яке аз ин шаш ҳуруф бошад: «то», ва «мим» ва «шин» ва «ё» ва «дол» ва «ҳо», чунонки дар «суханат» ва «суханама» ва «суханаши» ва «суханае» ва «гӯяд» ва «гуфта» меояд [18, с. 27].

Файласуфи бузурги асри XIII Қутбиддини Шерозӣ дар асари мантиқии хеш «Дуррат-ул-точ» аз истилоҳоти «забоншиносӣ» фаровон кор гирифтааст, ки маъмултарини онҳо истилоҳҳои *лафзи муфрад, исм, феъл, ҳарф, калима, мураккаб, ҷумла, калом* ва ғ. ба шумор мераванд.

Донишманди дигари асри миёна Хоча Ҳасани Нисорӣ (1517-1594) дар асари хеш «Чаҳор гулзор» ба таҳқиқи истилоҳҳои «калима», «аффиксҳои калимасозу шаклсоз»-и забони тоҷикӣ тавачҷуҳ намуда, тасрифи феълро дар шаклҳои замониаш меорад. Асосан ин донишманд моро бо истилоҳҳои «феъл», бандакҳои феълӣ», «бандакҳои хабарӣ», «префикси феълӣ», «феъли ёвар», «замони гузаштаи дур», «замони гузаштаи

шарти», «замони оянда», «изофат», «калимаҳои мураккаб», «ибораҳои изофӣ», «исмҳои таркибӣ», «исми фоили таркибӣ» [19, с. 38].

Чӣ тавре аз баррасии асарҳои донишмандони асрҳои миёна аён гардид, доираи корбурди истилоҳоти «сарф» дар ин давра хеле васеъ будааст. Донишмандон бошанд, дар бахшҳои чудогонаи грамматика, ки яке сарфу дигаре нахв аст, омехта намуда, дар зер мафҳуми ҳарду истилоҳи «сарф»-ро ба кор мебарданд. Ва дар зер мо ҳамаи истилоҳоти марбути «сарф», ки дар забони форсии миёна ба кор мерафтанд аз назари мансубияташон ба ин ё он ҳиссаи нутқ гурӯҳбандӣ менамоем.

**Истилоҳоти марбути исм:** исм, исми хос, исми зот (исми конкрет аст), исми касрат (исми ҷомеъ), исми чинс (исмҳои ҷомеъ, ки мансуби мева, зироат аст), исми олат (исмҳои еанд, ки ба воситаи онҳо ягон амале иҷро мегардад), исми муштак (исмҳои, ки аз решаҳои калимаҳои арабӣ (бо флексияи дохилӣ) калимаҳои нав сохта мешаванд), исми тасғир//мусағғар (калимаҳои, ки бо пасвандҳои –ак, -ча омада, хурди ро ифода мекунад), исми муболаға (исми шахс аст), исми муболаға, исми мавсуф (исмест, ки бо сифате тавсиф шуда бошад, яъне муайяншаванда (музоф) аст), исми фоил (исме, ки бар вазифаи фоли омадааст ва инҳо мансуби шахсанд ва калимаҳои арабӣ), исми мафъул (исмҳои, ки дар вазни мафъул сохта шудаанд), исми масдар (исмҳои, ки аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд ва онҳо дар натиҷаи шикастани решаҳои калимаҳои арабӣ масдарро ифода менамоянд), исми танкир (бо ёрии калимаҳои як, яке ва аломати артикли –е, ки дар хати арабӣ бо ҳарфи ва аломати ҳамза ( ) нишон дода мешавад), исми сифат (сифат аст), исми тафзил (сифтаи тафзилӣ-сифатҳои аслии дараҷадор аст), исми истифҳом (ҷонишинҳои саволӣ), исми // ҳарфи ишора (ҷонишинҳои ишоратӣ), исми зарф (зарф аст), исми замон (зарфи замон ва ҳоли замон), исми макон (зарфи макон ва ҳоли макон).

**Истилоҳоти марбути ҷонишин:** замир (ҷонишин), исми истифҳом (ҷонишинҳои саволӣ), исми//ҳарфи ишора (ҷонишинҳои ишоратӣ), замири муттасил (бандакҷонишинҳо), мими мутакаллим (бандакҷонишини шахси якум), тои хитоб (бандакҷонишини шахси дуум), шини замир (бандакҷонишини шахси сеум), замири ҷамъ (бандакҷонишинҳои шумораи ҷамъ).

**Истилоҳоти марбути феъл:** эъроб//мутасарриф (феълҳои, ки тасриф мешаванд), ҷомид (калимаҳои, ки тасриф намешаванд, масалан масдарҳо), феъли мутааддӣ (феъли гузаранда), феъли лозим (феъли монда), сиғаи амр, амри мучаррад (сиғаи амрӣ, ки амали замони наздик, амали якқаратаро ифода менамояд), амри мудомӣ (сиғаи амрӣ, ки амали бисёрқаратаро мефаҳмонад), амри ҳолия (сиғаи амрӣ, ки бо феълҳои бавосита ифода ёфтааст), сиғаи мозӣ (феълҳои, ки амали замони гузаштаро ифода мекунад), сиғаи мустақбал (амали замони ояндаро ифода мекунад), сиғаи нахвӣ (шаклҳои инкории феъл, ки бо пешвандҳои на-, но-, ма- меоянд), ҳарфи замири мухотаб (бандаки феълӣ дар шахси дууми танҳо), ҳарфи робита (бандаки хабарии шахси дууми шумораи танҳо), феълҳои ҳаракат, феълҳои тафаккурӣ, феълҳои тазхерӣ (феълҳои, ки маънои боз доштан аз ягон амалро дорад), асос, асоси замони ҳозира, асоси замони гузашта, масдар, бандакҳо, вандҳои шаклсози феъл, феълҳои ёвари шаклсоз, таркибҳои феълии модалӣ, феълҳои бевосита ва бавосита, сиғаи дуой (орзӯӣ, оптатив, хоҳишмандӣ), сифати феълӣ, феъли ҳол, феълҳои тасрифӣ ва ғайритасрифӣ.

**Истилоҳоти марбути зарф:** қайд (зарф), исми замон (зарфи замон), исми макон (зарфи макон), зарфи тарзи амал, зарфи сабаб.

**Истилоҳоти марбути пешоянду пасоянд:** ҳарф (пешоянд), мазидлайҳ (пешояндҳои таркибӣ), пешояндҳои аслии таркибӣ, пешояндҳои аслии изофӣ, пешояндҳои аслии сохта, пешояндҳои номии изофӣ, пешояндҳои номии таркибӣ, пешояндҳои номии таркибии изофӣ, пешояндҳои такрори таркибии изофӣ, пешояндҳои дучузъаи номии изофӣ, пешояндҳои сечузъаи таркибии номии изофӣ.

**Истилоҳоти марбути пайвандак:** пайвандакҳои пайваст, пайвандакҳои тобеъ, пайвандакҳои тобеи таркибӣ.

**Истилоҳоти марбути ҳиссаҷа:** ҳиссаҷаҳои тасдиқӣ, ҳиссаҷаҳои инкорӣ, ҳиссаҷаҳои таъкидӣ, ҳиссаҷаҳои саволӣ, ҳиссаҷаҳои шартӣ-модалӣ.

Чи тавре аз баррасии истилоҳоти мансуби «сарф» дар забони форсии миёна ошкор гардид, корбурди истилоҳоти «исм» назар ба дигар ҳиссаҳои нутқ назаррас аст ва аз 50 истилоҳоти мавҷуда, 20 –тои он танҳо ба исм марбут аст.

#### **Истилоҳоти марбути «сарф» дар забони англисии қадим**

Давраи қадимаи забони англисӣ- ин давра асрҳои 6-9-ро фаро гирифта, давраи ташаккули забони англисӣ дар миёни халқиятҳои англис ба ҳисоб меравад. Забони ин давра дорои хусусиятҳои хос буд, ки онро метавон аз рӯи ёддоштҳои то ба замони мо расида омада баҳои сазовор дод.

Забоншиноси машҳури даниягӣ Отто Есперсон дар як қатор таҳқиқоти худ аз истилоҳоти «забоншиносӣ» ёдовар гардида, онҳоро дар асари ҳафтҷилдаи худ бо номи «Грамматикаи муосири забони англисӣ дар асоси таърихӣ (Грамматика современного английского языка на исторической основе)» ҷой додаст. Номбурда истилоҳоти грамматикаи забони англисиро ба бахшҳои морфология ва синтаксис ҷудо намуда, фарқияту шабеҳияти онҳоро низ муфассал шарҳ додааст.

Сохтори грамматикаи забони англисии давраи қадим бо системаи комилан ташаккулёфтаи бандакҳо тавсиф меёбад. Бандакҳои забони англисии қадима дар аксар мавридҳо нисбат ба забони англисии муосир мафҳумҳои грамматикиро ба таври синтетикӣ ифода менамуданд [8, с. 21].

Яке аз бахшҳои алоҳидаи грамматикаи забони англисии қадим морфология ба шумор меравад, ки қоидаҳои тағйир ёфтани калимаро меомӯзад. Ба ин бахш пеш аз ҳама, истилоҳоти марбути тарзҳои ифодаи категорияҳои грамматикаи ҳиссаҳои нутқ, категорияҳои муайяни ва номуайяни, шумора дар исмҳо, категорияи дараҷа дар сифатҳо, категорияҳои сиға, шахс ва шумора дар феъл дохил мешаванд.

Як нуқтаро бояд тазаққур дод, ки ҳар як ҳиссаи нутқ фарогири истилоҳоти худ аст, ки дар зер мо аз онҳо ёдовар мешавем.

1. Истилоҳоти марбути исм дар забони англисии қадим: категорияи чинсият: мардона, занона, миёна, категорияи шумора-танҳо ва ҷамъ, категорияи ҳолат – номинатив, генетив, датив, аблатив, тасрифи исмҳо ба чинсҳо [8, с. 33].

2. Истилоҳоти марбути ҷонишин дар забони англисии қадим: ҷонишинҳои шахсӣ, соҳибӣ, ишоратӣ, саволӣ, муайяни, номуайяни, инкорӣ ва нисбӣ.

3. Истилоҳоти марбути шумора дар забони англисии қадим: шумораи танҳо ва ҷамъ, шумораи дугона.

4. Истилоҳоти марбути зарф дар забони англисии қадим: сода, таркибӣ, мураккаб, зарфи макон (hwær (кучо), þær (он ҷо), hwanan (аз кучо), þanan (аз он ҷо), under (таги); зарфи замон (hwanne (вақте, ки), þanne, þā (он вақте), sōna (ба наздикӣ); тарзи амал (swā (ҳамин тавр), þus (ҳамин тариқ).

5. Истилоҳоти марбути сифат дар забони англисии қадим: дараҷа, шаклҳои муайян ва номуайян, қавӣ ва заиф, сифатҳои кӯтоҳтаркибаи чинси занона, сифатҳои кӯтоҳтаркибаи чинси миёна, дараҷаи қиёсӣ (суффикси –ra), дараҷаи олий (суффикси – est ē –ost)

6. Истилоҳоти марбути пешоянд дар забони англисии қадим: пешояндҳои замонӣ ва маконӣ.

7. Истилоҳоти марбути пайвандак дар забони англисии қадим: пайвандакҳо пайваस्तкунанда, тобеъкунанда, пайвандакҳои пайваस्तкунандаи асли, пайвандакҳои пайваस्तкунандаи ғайриаслӣ, пайвандакҳои тобеъкунандаи асли, пайвандакҳои тобеъкунандаи ғайриаслӣ [8, с. 41].

8. Истилоҳоти марбути феъл дар забони англисии қадим: категорияи шумора: танҳо ва ҷамъ; категорияи шахс: яқум, дуҷум ва сеҷум; категорияи сиға: хабарӣ, шартӣ ва амрӣ; категорияи замон: ҳозира ва гузашта; се шакли номуайяни: масдар, сифати феълӣ ва феъли ҳол; феълҳои садонокҳои решагиашон ивазшаванда (феълҳои қавӣ) ва феълҳо бо суффиксатсия (феълҳои заиф), феълҳои претеритӣ-презентӣ, феълҳои нодуруст, сиға: сиғаи хабарӣ, сиғаи амрӣ, сиғаи шартӣ.

#### **Таҳлили сохтори истилоҳоти марбути морфология дар забони тоҷикӣ**

Ҳамаи истилоҳоти марбут ба «морфология»-забони тоҷикиро метавон ба истилоҳоти сода, сохта, муракаб ва истилоҳибораҳо ҷудо намуд. Нахуст, мо зарур донистем, ки фикру андешаҳои худро оиди истилоҳоти содаи марбути «морфология» зикр намоем.

а) истилоҳоти сода. Ба ин гурӯҳ танҳо он истилоҳоте шомил мегарданд, ки бидуни ягон унсури калимасоз мисли пешванду пасванд ба кор мераванд, ба монанди *сарф, исм, сифат, шумора, феъл, масдар, зарф, нидо, замон, сига, хос, ҷинс, намуд, мушаххас, ҷамъ, танҳо, шахс* [12, с. 26].

б) истилоҳоти сохта. Пеш аз он ки мо ба таҳлили истилоҳоти сохтаи марбути «морфология» дар забони тоҷикӣ назар афканем, моро зарур аст, ки кадом намуди усулҳои калимасозӣ дар сохтани истилоҳоти ин бахш саҳм доранд, муайян созем. Дар забони тоҷикӣ асосан усулҳои зерини калимасозӣ мушоҳида мешаванд:

1. морфологӣ, бо ду восита ба амал меояд: а) бо пешванд ва б) бо пасванд;

2. синтаксисю морфологӣ, ки ду хел мешавад: а) васлшавии калимаҳо ва б) тарзи омехта;

3. морфологию синтаксисӣ, яъне ба исм гузаштани дигар ҳиссаҳои нутқ;

4. луғавию синтаксисӣ, яъне табдили ибора ба калимаи мураккаб;

5. луғавию маъноӣ, ки ба сермаъноии калимаҳо ва ба амал омадани омонимҳо вобаста аст;

6. ихтисора.

Мо ҳамаи он истилоҳи ғункардаи худро, ки танҳо ба бахши «морфология» марбут мебошанд аз рӯи бо кадом роҳу усул сохта шуданашон ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ намудем.

**Усули морфологӣ.** Асосан, ҳамаи истилоҳоти марбути «морфология» тавассути усули калимасозии морфологӣ бунёд мегарданд, ки мо онҳоро дар зер бо унвонҳои сохта шудани истилоҳот ба воситаи пешванд ва пасванд номбар хоҳем намуд.

1. Сохта шудани истилоҳоти марбут ба «морфология» ба воситаи пешванд. Пешвандҳо дар сохтани истилоҳот нақши беандоза доранд ва мо танҳо аз он пешвандҳое, ки дар сохтани истилоҳоти «морфология» иштирок мекунанд, ёдовар мегардем [13,4 с. 4].

**-пешванди бе.** Пешванди бе набудани чизеро нишон медиҳад: бечон, бевосита, беизофа,

**-пешванди ҳам:** дар исмсозӣ пешванди сермаҳсули ҳам-дида мешавад, ки он бо исмҳо омада, ба чизе ва ё ба иҷрои коре ҳамроҳ буданро ифода мекунад: ҳамҷинс

**-пасванди – ҷа.** Ин пасванд асосан аз исмҳои конкрет термини забоншиносӣ месозад: *ҳисса-ҳиссаҷа*.

**-пасванди – ак:** *пайвандак, бандак,*

**-пасванди –ӣ:** *исмӣ, сифатӣ, феълӣ, зарфӣ, аслӣ, нисбӣ, олий, қиёсӣ, миқдорӣ, тартибӣ, шахсӣ, таъинӣ, саволӣ, иширотӣ, манфӣ, касрӣ, тахминӣ, нафсӣ-таъкидӣ, модалӣ, хитобӣ, ҷудодӣ, хилофӣ, нақлӣ, номӣ, муайяний, иширӣ, маҳдудӣ, тасдиқӣ, инкорӣ, амрӣ, грамматикӣ*

**- пасванди –а:** Сифатҳои феълии исмшуда бо пасванди –а бештар хусусияти истилоҳсозӣ доранд: *гузашта, оянда, ҳозира, монда*.

**-пасванди анда:** Азбаски пасванди –анда сифати феълии тарзи фоил ва –а сифати феълии тарзи мафъул месозад, сифатҳои феълӣ бо –анда бештар ба исмҳои ҷондору бо –а ба исмҳои бечон таалуқ доранд. Маҳз аз ҳамин сабаб сифатҳои феълии исмшуда бо пасванди –анда зиёд буда, истилоҳ месозанд: *гузаранда*

**-пасванди ғӣ:** *ҳикоягӣ*

в) истилоҳоти мураккаб. Ин намуди истилоҳот аз ду калимаи баробарҳуқуқ ташкил меёбанд, ҳар яке метавонанд ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ марбут бошанд, ба монанди:

исм +садонок + феъли фармоиш= *ҷонишин;*

зарф+феъл=*пешоянд, пасоянд;*

исм+исм-*ғайришахс*

исм+феъли фармоиш=чондор

шумора+исм+пасванд=дучузъа, сеҷузъа [9, с. 18];

**Усули луғавию синтаксисӣ.** Бе ҳеҷ гуна тағйир ҳамчун истилоҳ корбурд гардидани таркибу ибораҳо ба калимасозии луғавию синтаксисӣ мансуб аст. Бояд ишора намуд, ки таркибу ибораҳо ҳамчун воҳиди луғавии забон истифода мешаванд, ба ҳиссаи мустақили нутқ мансубият пайдо мекунанд ва ба он гузашта, молики категорияҳои грамматикӣ он мегарданд. Чунончи истилоҳоти *бандакҷонишин, шуморидашаванда, гайриқийсӣ, умумичузъ, шахсӣ - соҳибӣ, нафсӣ-таъкидӣ, гайритасрифӣ, ёридиҳанда, шартӣ-хоҳишмандӣ* аз ибораҳои изофӣ ба амал омадаанд. Ин усули истилоҳозӣ дар сохтани истилоҳоти баҳши «морфология» он қадар фаъол нест.

**Усули луғавию маъноӣ.** Яке аз усулҳои маъмули истилоҳозӣ, ки дар забони тоҷикӣ мавқеи назаррас дорад, усули луғавию маъноӣ унвон дошта, ба ҳодисаи сермаъноии калима ва дар асоси он пайдо шудани омонимҳо вобаста аст. Яке аз истилоҳоти маъмули баҳши морфология «исм»-ро гирем, дар зери мафҳуми он «ном» ро мефаҳманд, аммо маънои истилоҳии он «ҳиссаи мустақили нутқ, ки калимаҳои ифодакунандаи номи ашёву шахс ва ғайраро дар бар мегирад: исми танҳо, исми чамъ, исми хос, исми чинс» аст.

Чунончи, истилоҳи «замон» дар фарҳангҳо ба маънии *вақт, ҳангом, айём; давр, аҳд* омадааст, аммо бо маънои истилоҳии худ ин тавр ифода меёбад: *категорияи дастурии хоси феълҳо, ки муносибати гӯяндаро ба вақти амалу ҳолат ифода мекунанд:* замони гузашта, замони ҳозира, оянда. Ё худ истилоҳи «зарф»-ро гирем.

Дар зери мафҳуми истилоҳи «зарф» -чогаҳ барои гузоштани чизҳои гуногун (аз қабилӣ косаву табак, шишаву чом, сатил ва ғ.); ованд, чогаҳ дарк карда мешавад, аммо маънии истилоҳии онро метавон чунин шарҳ дод: *ҳиссаи тағйирнаёбандаи нутқ, ки аломати амал ва ҳолатро аз рӯи миқдору сифат, замон, макон, сабаб, мақсад, тарзи вуқӯъ ва ғ. эзоҳ медиҳад:* зарфи замон, зарфи макон, зарфи мақсад, зарфи сабаб, зарфи тарзи амал [9, с. 32].

Бояд тазаққур дод, ки истилоҳоти морфологии мавҷуданд, ки дар доираи ин ё он ҳиссаи нутқ ба як чанд маъно корбурд мегарданд. Масалан истилоҳи *категория* дар доираи исм ба якчанд маъно истифода мешавад: *категория* (мафҳумҳои асосие, ки хусусиятҳои умумӣ, муҳим, муносибати ҳодисаҳои воқеӣ ва маърифатро инъикос мекунанд: категорияҳои вақту фазо, зиддияту сабабият, ҳаракат ва ғ.) ва *категория* (маҷмӯи мафҳумҳои умумии ба гурӯҳи муайяне хос: категорияи грамматикӣ, категорияи исм, категорияи шахсу шумора ва ғ.). Ё худ истилоҳи «сифат» дар доираи худ бо якчанд маъно ба кор меравад: *сифат* (хусусияти аз дигарҳо фарқкунандаи касе ё чизе, бартарӣ, дараҷаи бакороии чизе, чигунагӣ; ба сифати... ҳамчун, ба монанди...), *сифат* (хосият, хислат, кайфият, хусусият; сифат кардан чизе, касеро тавсиф кардан касеро, чизеро), *сифат* (ҳиссаи нутқ, ки чигунагӣ, хусусият ва мансубияти ашёро ифода мекунанд) [9, с.33].

**Усули ихтисора.** Истилоҳозӣ бо усули ихтисора (аббревиатсия) дар забони тоҷикӣ падидаи нав набуда, бо таъсири забони русӣ ба миён омадааст. Дар забони тоҷикӣ ихтисораҳои ҳам русӣ ва ҳам тоҷикӣ мавҷуданд. Заминаи асосии ихтисораҳо дар забони тоҷикӣ таркибу ибораҳои устувори изофӣ ва истилоҳоти гуногуни забони тоҷикӣ мебошад. Асосан, ин усули истилоҳозӣ хоси исм аст. Ном ва тарзи ташаккули ин гурӯҳи исмҳо ҳарфӣ, ҳичоӣ, омехтаи ҳарфию калимагӣ ва ҳичоию калимагӣ мебошад.

Аз ҳар истилоҳибора танҳо ҳарфи аввалин гирифта мешавад: ХМН (Ҳиссаҳои мустақилмаънои нутқ), ХЁН (Ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ), ИЧ (Исмҳои чомеъ), КМН (Категорияи муайяниву номуайяни), ДС (Дараҷаҳои сифат), ППП (Пайвандҳои пайвастандаи пайхам), ППХ (Пайвандҳои пайвастандаи хилофӣ), ППҚ (Пайвандҳои пайвастандаи ҷудой), ПТ (Пайвандҳои тобеъкунанда), ПНЗ (Пасояндҳои номӣ ва зарфӣ), ПНТБ (Пешояндҳои номии таркибии беизофа), ЗМП (Зарфҳои мураккаби пайвастанда).

Аз истилоҳҳои авали ибора ҳарфи аввал ва истилоҳи охирин пурра оварда мешавад: ГЛГ Исм-Гурӯҳҳои лексикӣ-грамматикии исм,

**Истилоҳибораҳо.** Ба воситаи ибора сохта шудани истилоҳро метавон яке аз омилҳои асосии зиёдшавии миқдори истилоҳоти марбути «морфология» дар забони тоҷикӣ номид, чунки ҳар як истилоҳ қодир ба он аст, ки истилоҳибора созад. Асосан, ибораистилоҳоти марбут ба «морфология» дар забони тоҷикӣ тавассути бандҳои изофии «и» ба ҳам пайванд гардидани ду ва ё се истилоҳ ба шумор меравад, ки онҳоро метавон ибораистилоҳоти исмӣ ё худ изофӣ номид: *исми бечон, исми ҷондор, исми мушаххас, исми хос, исми ҷинс, сифатҳои аслий, сифатҳои нисбӣ, ҷонишинҳои шахсӣ* ва ғ.

Чӣ тавре аз баррасии таҳлили сохтори истилоҳоти марбути «морфология» дар забони тоҷикӣ ба мо аён гардид, танҳо чор намуди истилоҳсозӣ (морфологӣ, луғавию синтаксисӣ, луғавию маъноӣ ва ихтисора) дар сохтани истилоҳоти ин бахш ба қор рафтанд. Бояд зикр намуд, усули морфологӣ дар муқоиса бо дигар усулҳои истилоҳсозӣ фаъолтар буда, бо ин усул бештар истилоҳ сохта шуд.

#### **Таҳлили сохтори истилоҳоти марбути «сарф» дар забони англисӣ**

Истилоҳот ва истилоҳотсозӣ мисли дигар шохаҳои илми забоншиносӣ таърихи беҳад дурударозе дошта, ҳампои давраҳои аввали пайдоиши забон аст. Дар забоншиносии англис омӯзиш ва таҳқиқи истилоҳоти соҳаи «забоншиносӣ» ба амал омада бошад ҳам, бархе аз паҳлуҳои он дар алоҳидагӣ гурӯҳбандӣ нагардидаанд ва он ба таҳқиқи ҳаматарафа ниёз дошта, дорои аҳамияти бузурги илмӣ мебошад. Мақсади асосии таҳқиқ ин равшантар ва дақиқтар баён кардани маъноӣ мафҳумҳои нави истилоҳоти «забоншиносӣ (морфология)» барои пажӯҳандагон ва дастандаркорони аҳли илм аст. Бояд таъкид намуд, ки агар ин мафҳумҳои нав дар ҷомеа пайдо шаванд, мардум кӯшиш менамоянд, ки калима ва ё таркиботеро истифода баранд, то ба дигарон он равшану возеҳ бошад.

Аз ин рӯ, дар давраҳои пеш, замоне ки шумораи истилоҳот хеле кам буд ва соҳаҳои истифодаи онҳо дар ҷудо намудани истилоҳ аз вожаи умумӣ ба назари мардум душвор менамуд. Аммо ибтидои садаи XX-ум дар забоншиносии англис даврае буд, ки шохаи истилоҳоти забон ташаккул ва густариш пайдо намуд ва сабаби таҳия ва нашр гардидани як қатор фарҳангҳои дузабона ва бисёрзабонаи забоншиносӣ гардид.

Таркиби луғавии ҳар як забон ҳамеша дар тағйирот буда, ба мурури замон аз ҳисоби қоидаҳои маъмули истилоҳсозии он ё худ иқтибосшавии истилоҳоти бегона ба он бой мегардад. Забони англисӣ низ дар радифи забонҳои дигар гурӯҳҳо ё шохаҳои маъмули мушаххаси худро дорад, ки ҳар яки онҳо фарогири истилоҳоти худ мебошанд [17, с. 29].

Истилоҳи «забоншиносӣ» ё худ дар шакли «linguistics»-и англисӣ ифодакунандаи маънии «the study of language in general and of particular languages, their structure, grammar, history»- омӯзиши умумии забон ва ё забонҳои хос, сохтор, грамматика ва таърихи онҳо» аст.

Сарф (морфология) як ҷузъи грамматика буда, бо омӯзиши морфемаҳои (воҳиди хурдтарин ва маънодори забон буда, аз калима ва як қисми он иборат аст) забон ва бо роҳҳои, ки онҳо якҷоя шуда калимаҳо месозанд, саруқор дорад. Илова ба ин, морфологияро як шохаи ҷудогонаи забоншиносӣ меноманд, ки ҳиссаҳои нутқро меомӯзад.

Истилоҳоти ин бахш хеле сершумор буда дар наботи худ ба гурӯҳҳои хурд ҷудо мешаванд. Чӣ тавре дар боло ишора рафт, дар зери мафҳуми морфология ҳиссаҳои нутқ дар назар аст.

Истилоҳоти ин бахш низ мисли дигар қисматҳои забоншиносӣ ба содаву сохта ва мураккабу истилоҳибораҳо ҷудо мешаванд, ки дар зер аз ҳар яки онҳо ҷудогона воқиф мегардем [17, с. 38].

Истилоҳоти сода. Ин гурӯҳи истилоҳот аслан дар таркиби худ на пешванду на пасванд дошта, бо хусусияти хоси худ аз дигар истилоҳот ба қулӣ тавофутдоранд, ба монанди: *noun* (исм-имя существительное), *verb-фееъл* (глагол), *tense* –замон (время),

*place* -макон (место), *mood-siga* (наклонение), *aspect* –намуд (вид), *case* –надеж (надеж), *compon* –чинс (имя нарицательное, *clause* –ҷумла (предложение) ва ғайра.

Вақте суҳан аз боби истилоҳоти сохтаи «морфология» меравад, моро лозим аст, ки аз намудҳои асосии истилоҳозӣ дар забони англисӣ як бори дигар дидан намоем, зеро истилоҳоти бахши мазкур бо қолабҳои маъмули истилоҳозии он сохта шудаанд. Чӣ тавре дар фаслҳои пешина ишора рафт, дар забони англисӣ оиди намудҳои истилоҳозӣ фикру андешаҳои гуногун мавҷуданд.

Ильиш Б. А. дар асари худ «История английского языка» аз се шакли асосии вожасозӣ ё истилоҳозӣ дар давраи забони англисии қадим ёдовар мешавад, ки инҳоянд: 1. *morphological*-морфологӣ; 2. *syntactical*-синтаксисӣ ва 3. *semantic*-семантикӣ. Усули морфологии калимасозӣ дар навбати худ ба ду гурӯҳ тақсим мешуд; 1) *affixation* – аффиксӣ ва 2. *compositon* – таркибӣ [6, с. 58].

Забоншиносони дигар Антрушина Г.Б., Афанасьева О.В. ва Морозова Н.Н. ба ҳафт усули вожасозӣ дар забони англисӣ таваҷҷуҳ зоҳир меунанд:

1. *affixation* (or *derivation*)-аффиксионӣ;
2. *conversion*-конверсия;
3. *composition*-таркибӣ;
4. *shortening* (*contraction*)-ихтисора;
5. *sound-imitation* – тақлиди овозӣ;
6. *reduplication* - редубликация;
7. *back formation* – калимасозии чаппа [6, с. 43].

Аммо, мо ба ақидаву андешаҳои англисшиносон така намуда, истилоҳоти марбути «морфология» -ро аз рӯи усулҳои асосии истилоҳозиву истилоҳгузини зерин, ки имрӯз дар забони англисӣ маъмуланд, таҳлил ва гурӯҳбандӣ намудем.

*Morphological*- усули *сарфӣ*, яъне сохтани истилоҳ бо пешванд ва пасванд.

а) сохтани истилоҳ бо пешванд.

Бояд қайд намуд, ки шумораи чунин пешвандҳо дар сохтани истилоҳоти марбут ба «морфология» дар забони англисӣ он қадар зиёд нестанд:

**Пешванди *ad***-[< Latin *ad* 'to'; in the 16<sup>th</sup> cent. the use of *ad*- and its variants was extended to replace *a*- from a different origin such as Latin *ab*- (e.g. *advance*, from French *avancer* based on late Latin *abante* 'in front')]. Пешванди номбурда дар асри XVI бо шакли *ad* аз забонҳои лотинӣ ва фаронсавӣ ба вучуд омада, маънои «пеш аз»-ро ифода мекунад. Дар сохтани истилоҳоти марбути «морфология» пешванди мазкур он қадар ғаёлол нест, ба монанди *adverb* -зарф (наречие).

**Пешванди *ir***- [ < Latin]. Пешванди мазкур аз забони лотинӣ иқтибос гардида маънои «инкор»-ро ифода мекунад. Он асосан аз сифат сифат сохта, ҳамчун пешванди сифатсоз маъмул аст: *irregular* - *нодуруст* (*неправильный*); *irregular verb* -*феъли нодуруст* (*неправильный глагол*). Пешванди *-ir* муродифи пешванди *in* ва пешоянди *-in* ба шумор рафта, пеш аз калимаҳое, ки бо ҳарфи ҳамсадои *-r* оғоз меёбанд, ба кор меравад.

**Пешванди *in***- [ < Latin]. Пешванди номбурда аз забони лотинӣ иқтибос шуда асосан сифатҳое, месозад, ки маънои «ғойиб будан, набудани чизе ё инкор»-ро ифода менамояд, ба монанди: *incomparative*-ғайриқиёсӣ (несравнительный), *indeclinable* - ғайритасрифӣ (несклоняемый), *indefinite* –номуайянӣ (неопределённый), *indirect* - бавосита (косвенный), *infinitive* -масдар (инфинитив). Як нуқтаро бояд тазаккур дод, ки *-in* ба ғайр аз пасванд буданаш, боз вазифаи пешояндии худро бо маънои «дар, дар даруни, дар доҳили» иҷро намуда, ҳамзамон муродифи пешояндҳои *into*; *towards*; *within* ба шумор меравад.

Пешванди ***trans*** -[< Latin *trans*, *accros*, prep.. and *prefex*; some root as E. *through*] [11,с.62]. Пешванди номбурда ба вазифаи пешояндҳои тоҷикии *ба воситаи*, аз қорбаст мешавад. Он муродифи пешояндҳои англисии *across* ва *through* мебошад Масалан: *transmission* – *интиқол*, *transmitter* – *интиқолдиҳанда*, *transition* – *гузарши* [11,с.69].

Пешванди ***under***- [Old English *under*] [11, с. 48]. Пешванди *-sub* дар бештари мавридҳо муродифи пешванди *-under* ба шумор меравад. Баромади ин пешванд пешоянд аст. Он ҳамеша пеш аз исмҳои мушаххас омада, муносибати макони ро ифода

мекунад, ба мисли пешояндҳои тоҷикии дар поён, дар тағ. Чунончӣ: underline- дар зери калима хат кашидан [11, с. 52].

**б) сохтани истилоҳ бо пасванд.**

Дар сохтани истилоҳоти марбут ба обу обёрӣ нақши пасвандҳо хеле калон аст. Ҳамаи пасвандҳои забони англисӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд; productive affixes- пасвандҳои сермаҳсул ва nonproductive affixes- пасвандҳои каммаҳсул. Муҳимтарин пасвандҳои забони англисӣ, ки дар сохтани усули сарфӣ истилоҳоти марбут ба «морфология» фаёланд, инҳо ба шумор мераванд:

1. пасванди **-er**. [< Anglo-French -er-, Old French -ier < Latin – arius, -arium having to do with]. Пасванди номбурда яке аз сермаҳсултарин пасвандҳои забони англисӣ ба шумор рафта, аз феъл исми мушаххас (яъне предмет, чиз) месозад ва маъноҳои гуногунро низ ифода менамояд. Ин пасванд предмет ва амали шахсро мефаҳмонад. Пасванди мазкур аз забони англо-фризианӣ дар шакли – *er-*, аз забони фаронсавӣ қадим дар шакли – *ier*, аз забони лотинӣ дар шакли – *arius* ба вучуд омадааст [10,14]. gender -чинс, чинсият (род); grammatical category of gender -категорияи грамматикӣ чинсият (граматическая категория рода); proper-хос (собственный); proper noun- исми хос (имя собственное), number- шумора (имя числительное) [10, с. 32].

**Пасванди –ive** [<French -if, -ive, from Latin –ivus]. Пасванди мазкур аз забони фаронсавӣ дар шаклҳои -if, -ive ва аз забони лотинӣ дар шакли –ivus ба вучуд омадааст. Он асосан пасвандест, ки

а) аз феъл сифат месозад: collective -ҷомеъ (собирабельный), comparative- қиёсӣ (сравнительный), active -фоил (активный), passive - мафъул (страдательный); interrogative - саволи (вопросительный), demonstrative -ишоратӣ (указательный), negative - манфӣ (отрицательный), intransitive -монда (непереходный), transitive -гузаранда (переходный), narrative -нақлӣ (повествовательный), indicative -хабарӣ (изъявительный); affirmative -тасиқӣ (утвердительный)

б) аз сифат сифат месозад: superlative -оли (превосходный);

в) аз зарф сифат месозад: subjunctive -шартӣ (сослагательный);

г) аз исм сифат месозад: adversative -хилофӣ (противительный), contrastive – муқоисавӣ (сопоставительный), concessive – хилофӣ (уступительный), formative калимасоз словообразувачӣ;

д) аз феъл исм месозад: infinitive -масдар (инфинитив).

**Пасванди –al** [<French -el or Latin -alis; <French -aille or from Latin -alis functioning as a noun ending]. Пасванди мазкур бо ду маънӣ, яке ҳамчун пасванд дар шакли –el аз забони фаронсавӣ ва -alis аз забони лотинӣ ва дигаре ҳамчун анҷомаи ё бандаки исм аз забони франсавӣ дар шакли –aille аз забони фаронсавӣ ва –alis аз забони лотинӣ ба вучуд омадааст. Он асосан аз исмҳое, ки аз забонҳои лотинӣ ва юнонӣ иқтибос гардидаанд, сифатҳое месозад, ки ифодакунандаи маъноҳои монандӣ, зиёд будани чизе, соҳибияти баъзе хусусиятҳо ва ғ. мебошанд. Пасванди мазкур дар сохтани истилоҳоти «морфология» он қадар фаёл нест, ба монанди *cardinal* -миқдорӣ (количественный), *fractional* -қасрӣ (дробный), *verbal* -феълӣ (глагольный), *additional*-изофӣ (дополнительный), *adjectival* -сифатӣ (адъективный), *adverbial* - зарфӣ (адвербиальный).

**Пасванди –ent** [<French, or from the Latin present participial verb stem -ent]. Пасванди номбурда асосан аз феъл исму сифат сохта шуда, аз забонҳои фаронсавӣ лотинӣ дар шакли -ent ба вучуд омадааст. Дар сохтани истилоҳоти марбути «морфология» он қадар фаёл нест, мисли *insistent* -таъқидӣ (настоятельный),

**Пасванди –icle** [<French -cule or Latin -culus, -cula, -culum]. Пасванди мазкур дар шакли *cule* аз забони фаронсавӣ ва шаклҳои *culus*, -*cula*, -*culum* аз забони лотинӣ ба вучуд омадааст. Онҳо гарчанде ки аз як исм исми дигар созанд, дар сохтани истилоҳоти марбути «морфология» он қадар фаёл нестанд, ба монанди *article*-артикл (артикль), *particle*-ҳиссаҷа (частица).

**Пасванди –ing**. [Middle English-ing, earlier-ung, Old English –ing,-ung, Middle English-ing, variant of –ind, -end, Old English-ende] [10,с.31]. Пасванди – *ing* дар ибтидо аз



забони англисии давраи миёна ба мисли пасванди – *ing-*, дар шаклҳои – *ind-*, *end-*, пештар аз ин давра дар шакли – *ung-*, аз забони англисии давраи қадим бо шаклҳои – *ing-*, – *ung-*, – *ende* ба вучуд омадааст. Пасванди – *ing-* яке аз пурмахсултарин пасвандҳои забони англисӣ ба шумор рафта, асосан аз феъл исм месозад, ки ичрои амал ва чараёни онро ифода менамояд. Мисолҳо: *forming-* *соз (образующий)*; *noun-forming* – *исмсоз (существительно образующий)*; *expressing* – *ифодакунанда (выражающий)*; *expressing possession* – *ифодакунандаи соҳибият (выражающий владение)* [10, с. 21]. Пасванди –*ory* [*<from Latin -oria, -orium, sometimes via Anglo-Norman French -orie, Old French -oire*]. Пасванди мазкур аз забони лотинӣ дар шаклҳои *oria*, –*orium* ба воситаи забони англо – норманин фаронсавӣ дар шакли –*orie* ва забони фаронсавии қадим дар шакли – *oire* ба вучуд омадааст. Он асосан аз исм сифат месозад. Дар сохтани истилоҳоти марбути «морфология» пасванди мазкур он қадар ғаёл нест, мисли *exclamatory* – *хитобӣ (восклицательный)* ва ғ.

**Пасванди –у.** [Middle English-*ye, -ie* <Old French –*ie*- < Latin –*ia*-<Greek *ia*] [10,111]. Ин пасванд аз забони англисии давраи миёна дар шакли –*ye-*, –*ie-*, аз забони фаронсавии давраи қадим дар шакли –*ie-*, аз забони лотинӣ дар шакли –*ia-* ва аз забони юнонӣ дар шакли –*ia-* ба вучуд омадааст. Пасванди мазкур дар забони англисӣ хеле сермахсул буда, асосан аз исмҳои мушаххас исмҳои абстракт (мавҳум) ва сифат месозад: *analogy-* айният, монандӣ, шабоҳат (*таъсири унсурҳои сермахсул ба кammaҳсул. Ба вучуд омадани воҳидҳои забонӣ*) (аналогия –*влияние продуктивных элементов на менее продуктивных. Появление языковых единиц*); *anomaly* – *инҳироф (номuvoфиқатӣ ба намуди маъмул ва ё қолабии шаклсозӣ, тартибдиҳӣ ва ғ., дуриавӣ аз меъёр)* (аномалия (несоответствие общему или стандартному типу формирования, построения и т.п., отклонение от нормы)) [10, с. 61].

**Пасванди –less.** [Old English-*leas*< *leas free from, without*] [10, с.34]. Пасванди мавриди таҳқиқ аз забони англисии давраи қадим дар шакли –*leas-* ва аз вожаи *leas* бо маъноҳои *озод, инкор* ба вучуд омадааст. Ин пасванд дар забони англисӣ хеле сермахсул буда, одатан аз исмҳои мушаххас зарф ва сифат месозад, ки дорои маъноҳои *камӣ* ва *набудани чизе* мебошад: [10, с. 19].

7. пасанди – **age.** [*< Old French- aage*-< Gallo Romance *actaticum*<Latin –*actas-*, –*atis age*] [10, с.31]. Пасванди – *age* аз забони фаронсавии давраи қадим дар шакли – *age-*, аз забони галуии романӣ дар шакли – *actaticum-* ва аз забони лотинӣ – *actas*, –*atis- age-* ба вучуд омадааст. Он хеле сермахсул буда, бештар аз исм ва феъл исм месозад, ки дорои мафҳуми ягон амалеро ба сомон расонданро дорад [10, с.71].

8. пасванди –**ence.** [Old French –*ence* < Latin –*entia*, < *ent -*, present participle stem + *ia*, *anoun* suffix [10, с.118]. Пасванди номбурда дар забони англисӣ аз забонҳои фаронсавӣ ва лотинӣ иқтибос гардида, асосан аз феъл исм месозад. Масалан: *accidence* – *тасриф (як қисмати грамматика буда, бунёди шаклҳои грамматикӣ калимаро, ки одатан бо тағйирёбии қишри овоз алоқаманд аст, меомӯзад)*; морфология сарф (морфология, словоизменение –*раздел грамматики, изучающий образование грамматических форм слов, обычно связанное с модификацией их звуковой оболочки*). Он дар бештари мавридҳо ба пасванди сифатсози –*ent* (*confluent*) чун муродиф меояд.

**Пасванди –sion.** [Latin, –*sio*,-*sionis*; akin to –*tion*] [13, с. 16]. Ин пасванд низ монанди пасвандҳои дар боло овардашуда аз забони лотинӣ иқтибос шуда, исме месозад, ки ҳолат ва ё амали абстрактӣ (мавҳумӣ)-ро ифода менамояд. Ба монанди: [13, с. 42].

**Пасванди – ine.** [*< French - ine* (< Latin – *ina*), or directly <Latin – *ina*] [15,63]. Пасванди мазкур номи предметҳо ва ашёҳо месозад. Масалан:

**Пасванди – ment.** [Old French *ment* < Latin –*mentum* result of] [15, с.62]. Ин пасванд яке аз пасвандҳои сермахсули забони англисӣ ба шумор рафта, таҷҳизоти амал, маҳсулот ва ё натиҷаи ичрои амалро ифода мекунад. Ба монанди: *agreement* – *мувофиқат (согласование)*; *grammatical agreement* – *таносуби/мувофиқати грамматикӣ (грамматическое согласование)*; *sequence of tenses* – *мувофиқати замонҳо (согласование времен* [15, с.79].

Пасванди **-tion** [<Latin, -sio,-sionis; akin to -tion]. Пасванди номбурда аз забони лотинӣ иқтибос гардида, аз феъл исм месозад, ба монанди classification - табақабандӣ, тасниф, дараҷабандӣ, гурӯҳбандӣ (классификация); contamination- контаминатсия (контаминация), coordination- алоқа (связь), conjugation -тасриф (спряжение), ejaculation -хитоб (восклицание), exclamation -хитоб (восклицание).

II Composition-таркибӣ=. Ин усули вожаҳои дар забони англисӣ хеле маъмул аст. Он аз ду ҷузъи баробархуқ ба вучуд меояд, ки ҳар яки он маънои мустақили худро доро мебошанд.

а) Истилоҳоти мураккаб – таркибӣ. Чунин воситаи истилоҳҳои дар забони англисии муосир яке аз сермаҳсултарин усулҳо ба шумор меравад, ки аз баъзеи онҳо метавон ёдовар шуд.

а) substantive+substantive +suffix (исм+исм+пасванд): repetition-такрор (повторение), contradiction - муҳолифат (противоречие), participle- сифати феълӣ (причастие), particle -ҳиссаҷа (частица), word-formation- калимасозӣ (словообразование);

б) preposition +substantive+ substantive (пешоянд+исм +исм): inanimate -бечон (неодушевлённый) [16, с. 32].

в) substantive+verb (исм+феъл): grammar –грамматика (грамматика);

г) preposition +verb (пешоянд+феъл): present- замони ҳозира (настоящее время)

д) substantive+ adjective (исм+сифат): morphology –морфология (морфология), pluperfect- замони гузаштаи мутлақ (плюсквамперфект), polylingual- бисёрзабона (многоязычный), multilingual -бисёрзабона (многоязычный), polysemantic -сермаъно (полисемантический), polysyllabic- серҳичо (многосложный)

е) substantive+substantive (исм+исм) morphosyntax - морфосинтаксис (морфосинтаксис), paralinguistics -паралингвистика (паралингвистика)

ж)substantive+adjective +suffix (исм+сифат+пасванд): morphological –морфологӣ (морфологический)

з) preposition +substantive+ suffix (пешоянд+исм+пасванд): personal –шахсӣ (личный)

и) substantive+ adjective (исм+сифат): definite- муайяни (определённый) [16, с. 43].

к) Prefix + substantive+ adjective (пешванд +исм+сифат):indefinite- номуайяни (неопределённый)

л) substantive+ substantive+ substantive (исм+исм+исм): composite- таркибӣ (составной), postposition – пасоянд (послелог),

м)substantive+ substantive (исм+исм): compound-мураккаб (сложный)

н) verb +substantive+suffix (феъл +исм+пасванд): disjunctive -ҷудой (разделительный), congruence- мутобиқат (согласование) [9, с.31].

о) Prefix+substantive +preposition +suffix (пешванд + исм + пешванд+пасванд): impersonal – ғайришахс, бешахс (безличный).

III. Conversion- конверсия яъне аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани истилоҳ.

Дар ин роҳи истилоҳҳои аз рӯи қоидаи забони англисӣ вожаҳо аз як ҳиссаи нутқ бидуни тағйири асоси худ ба ҳиссаи дигари нутқ мегузаранд. Бавижа, ду ҳиссаи мусқакили нутқ - исм ва феъл дар ин усули истилоҳҳои нақши муҳим доранд. Ба монанди:

IV. Shortening (contraction)-ихтисора. Дар ин навъи истилоҳҳои танҳо ҳарфҳои аввали истилоҳ навишта мешавад. Ҳамаи вожаҳои дар таркиби истилоҳ ҷойдошта, ба якдигар аз ҷиҳати маъно алоқават зич доранд. Ин усул дар забони англисӣ ғайр аст. Чунончӣ: NP- noun phrase-ибораи исмӣ (именное словосочетание); verb phrase – ибораи феълӣ (глагольное словосочетание); SM-subjunctive mood-сослагательное наклонение-сигаи шартӣ [17, с. 29].

Мавриди қайд аст, ки бархе аз ин ибораистилоҳҳои забони англисӣ дар забони тоҷикӣ танҳо бо як калима ифода меёбанд. Аммо ибораҳои истилоҳӣ дар забони тоҷикӣ

ба воситаи бандаки изофӣ ва ё пешоянд сурат мегирад, ки ин тарз ба забони англисӣ хос нест.

#### Адабиёт:

1. Абуалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб, чилди чаҳорум. Наш. Ирфон, /Сино Абуалӣ ибни. –Душанбе-1992, С–60-61.
2. Абуалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб, чилди якум. Наш. Ирфон, /Сино. Абуалӣ ибни –Душанбе-1981, С–34.
3. Абумансури Форобӣ. Эҳсоъ-ул-улум. Форобӣ. /Абумансури–Техрон, 1345 хичрӣ, сах. 60
4. Балашова С. П. Бродович О. И. Бурлакова В. В. и др. Теоретическая грамматика английского языка. /С. П. Балашова О. И. Бродович В. В. Бурлакова - Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1983. -231 с.
5. Бархурдаров Л.С. Очерки по морфологии современного нглийского языка. /Л.С. Бархурдаров–М.: Наука, 1975. – 298 с.
6. Беляева Т.М. Практическая грамматика английского языка. /Т.М Беляева– М.: Высшая школа, 1989. – 211 с.
7. Блох М. Я. Теоретические основы грамматики. /М. Я Блох. – Москва: «Высшая школа, 2002. -353 с.
8. Брянский К. История английского языка. – ТТ. I, II. /К Брянский – М.: Высшая школа, 1955. – 421 с.
9. Бузургзода Л. ва Ниёзмухаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ. /Л. Бузургзода ва Б Ниёзмухаммадов – Сталинобод: Наш. дав. Тоҷ., 1944. - 218 с.
10. Волков А.М., Волкова З.Н.Беовульф. Англосаксонский эпос: Учеб. пособие по курсу "История английского языка". /А.М., Волков З.Н.Волкова Беовульф. – Москва: Наука, 2000. – 104 с.
11. Ганшина М.А. Василевская А.М. English grammar. /М.А. Ганшина А.М.Василевская –Moscow: High school, 1964. – 300 с.
12. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.-Душанбе,1983,ҷ.1.-353с.
13. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий.-Сталинобод,1956.-231с.
14. Давлатбеки Х. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. /Х Давлатбеки.–Душанбе: Диловар-ДДМТ, 1998. –110 с.
15. Зензеров. В.Н. История английского языка: Теоретический курс: книга авторизованного изложения. /В.Н Зензеров. – М.: Наука, 1994. - 211 с.
16. Каушанская Л.В. Грамматика английского языка. /Л.В. Каушанская–М.: Высшая школа, 1985. – 431 с.
17. Качалова Н.К., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами. /Н.К., Качалова Е.Е. Израилевич -Москва: Ладком, 2008. – 345 с.
18. Насруддини Тусӣ. Меъёр-ул-ашъор». /Тусӣ. Насруддини–Душанбе: Ориёно, 1992, С–27.
19. Хоҷаев Д. Андешаҳои Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар боби феъли забони тоҷикӣ (форсӣ). /Д. Хоҷаев Андешаҳои Нисорӣ Хоҷа Ҳасани –Адиб, 1993, № 3-7 167 с.

#### ТАҲЛИЛИ СОҲТОРӢ-СЕМАНТИКИИ ИСТИЛОҲОТИ МАРБУТИ «САРФ» ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур суҳан доираи истилоҳоти марбути «сарф» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ баррасӣ шудааст.

Дар мақола қайд шудааст, ки илми сарф дар системаи грамматикӣ забони форсии миёна мавқеи густурдаеро ба худ касб намуда, дар бораи шакли калима, тағйир ёфтани он бо воситаи навъҳои гуногун, ки аз дигаргун гардидани шакли он маънои нав ба вучуд меояд, баҳс мекунад.

Истилоҳот ва истилоҳотсозӣ мисли дигар шоҳаҳои илми забоншиносӣ таърихи беҳад дуру дарозе дошта, ҳампояи давраҳои аввали пайдоиши забон аст. Дар забоншиносии англис омӯзиш ва таҳқиқи истилоҳоти соҳаи «забоншиносӣ» ба амал омада бошад ҳам, бархе аз пахлуҳои он дар алоҳидагӣ гурӯҳбандӣ нагардидаанд ва он ба таҳқиқи ҳаматарафа ниёз дошта, дорои аҳамияти бузурги илмӣ мебошад. Мақсади асосии таҳқиқ ин равшантар ва дақиқтар баён кардани маъноӣ мафҳумҳои нави истилоҳоти «забоншиносӣ (морфология)» барои пажӯҳандагон ва дастандаркорони аҳли илм аст. Бояд таъкид намуд, ки агар ин мафҳумҳои нав дар ҷомеа пайдо шаванд, мардум кӯшиш менамоянд, ки калима ва ё таркиботеро истифода баранд, то ба дигарон он равшану возеҳ бошад.

Аз ин рӯ, дар давраҳои пеш, замоне ки шумораи истилоҳот хеле кам буд ва соҳаҳои истифодаи онҳо дар ҷудо намудани истилоҳ аз вожаи умумӣ ба назари мардум душвор менамуд. Аммо ибтидои садаи XX-ум дар забоншиносии англис даврае буд, ки шоҳаи истилоҳоти забон ташаккул ва густариш пайдо намуд ва сабаби таҳия ва нашр гардидани як қатор фарҳангҳои дузабона ва бисёрзабонаи забоншиносӣ гардид.

Таркиби луғавии ҳар як забон ҳамеша дар тағйирот буда, ба мурури замон аз ҳисоби қоидаҳои маъмули истилоҳсозии он ё худ иқтибосшавии истилоҳоти бегона ба он бой мегардад. Забони англисӣ низ дар радифи забонҳои дигар гурӯҳҳо ё шоҳаҳои маъмули мушаххаси худро дорад, ки ҳар яки онҳо фарогири истилоҳоти худ мебошанд.

Истилоҳи «забоншиносӣ» ё худ дар шакли «linguistics»-и англисӣ ифодакунандаи маънии «the study of language in general and of particular languages, their structure, grammar, history»-омӯзиши умумии забон ва ё забонҳои хос, сохтор, грамматика ва таърихи онҳо» аст.

**Калидвожа:** сарф, истилоҳсозӣ, фарҳангҳои дузабона, пажӯҳандагон, донишмандон, иқтибос, истилоҳот, конверсия, падида, донишнома, ихтисора, бандакҳо, феълҳои ёвари шаклсоз, феълии модалӣ, феълҳои бевосита ва бавосита, феълҳои тасрифӣ ва ғайритасрифӣ.

## СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕРМИНА «САРФ» В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье обсуждается группа терминов, связанных с «Сарф» в таджикском и английском языках.

В статье отмечается, что наука об употреблении заняла широкое место в грамматической системе среднеперсидского языка, и в ней рассматривается форма слова, его изменение через разные типы, а также новое значение, возникающее из изменения его формы.

Термин и терминология, как и другие отрасли лингвистической науки, имеют очень давнюю историю, восходящую к первым периодам возникновения языка. Хотя изучение и исследование терминов в области «лингвистики» проводилось в английской лингвистике, отдельные ее аспекты не были выделены в отдельную группу, и она нуждается во всестороннем исследовании и имеет большое научное значение.

Основная цель исследования состоит в том, чтобы более четко и точно выразить значение новых понятий термина «лингвистика (морфология)» для исследователей и исследователей. Следует подчеркнуть, что если эти новые понятия появляются в обществе, люди стараются использовать слова или фразы так, чтобы это было понятно другим.

Поэтому в прошлом, когда количество терминов и областей их употребления было очень мало, людям казалось трудным отделить термин от общего слова. Однако начало 20 века в английской лингвистике было периодом формирования и расширения отрасли языковых терминов, что стало поводом для разработки и публикации ряда двуязычных и многоязычных лингвистических работ.

Лексический состав любого языка постоянно меняется и со временем обогащается за счет общих правил его терминологии или самоцитирования

иностранных терминов. Английский язык также имеет свои определенные народные группы или ответвления, каждое из которых включает в себя свою терминологию.

Термин «лингвистика» или сам по себе в форме «лингвистика» в английском языке означает «изучение языка вообще и отдельных языков, их строения, грамматики, истории».

**Ключевые слова:** сарф, терминология, билингвальные культуры, исследователи, ученые, цитата, терминология, конверсия, явление, знание, аббревиатура, придаточное, формообразующие вспомогательные глаголы, модальные глаголы, прямые и косвенные глаголы, переходные и непереходные глаголы.

## **STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF THE TERM "SARF" IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES**

In this article, the range of terms related to "sarf" in Tajik and English languages is discussed.

It is noted in the article that the science of usage in the grammatical system of the Middle Persian language has gained a wide position, and it discusses the form of the word, its change through various types, and a new meaning emerges from the change of its form.

Terms and terminology, like other branches of linguistic science, have a very long history, dating back to the first periods of the emergence of language. Although the study and research of terms in the field of "linguistics" has been carried out in English linguistics, some of its aspects have not been grouped separately, and it needs comprehensive research and has great scientific importance.

The main goal of the research is to more clearly and accurately express the meaning of the new concepts of the term "linguistics (morphology)" for researchers and researchers. It should be emphasized that if these new concepts appear in society, people try to use words or phrases so that it is clear to others.

Therefore, in the past, when the number of terms was very small and the fields of their use, it seemed difficult for people to separate the term from the general word. However, the beginning of the 20th century in English linguistics was the period when the branch of language terms was formed and expanded, and it became the reason for the development and publication of a number of bilingual and multilingual linguistic works.

The lexical composition of any language is always changing, and over time it is enriched due to the common rules of its terminology or self-quotation of foreign terms. The English language also has its own specific popular groups or branches, each of which includes its own terminology.

The term "linguistics" or itself in the form of "linguistics" in English means "the study of language in general and of particular languages, is their structure, grammar, history"

**Keywords:** consumption, terminology, bilingual cultures, researchers, scientists, quotation, terminology, conversion, phenomenon, knowledge, abbreviation, clauses, formative auxiliary verbs, modal verbs, direct and indirect verbs, transitive and non-transitive verbs.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Чуракулов Бозорали Раҳмоналиевич - номзади илмҳои филологӣ., дотсенти кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. **Суроға:** 734003, ҚТ, ш. Душанбе, кӯч. И.Сомонӣ, хиёбони Рудаки 121. **Тел:** (992)985479147. **Email:** [bozfeb05@bk.ru](mailto:bozfeb05@bk.ru)

**Сведения об авторе:** Джуракулов Бозорали Раҳмоналиевич – кандидат филологических наук., доцент кафедры теории перевода и стилистики Таджикский государственного педагогический университета имени С. Айни. **Адрес:** 734003, РТ, г. Душанбе, ул. И.Сомони. проспект Рудаки 121. **Тел:** (992)985479147. **Email:** [bozfeb05@bk.ru](mailto:bozfeb05@bk.ru)

**Information about the author:** Jurakulov Bozorali Rahmonalievich. – candidate of philological sciences., dosent of the chair of Theory of translation and stylistic of Tajik State

ТДУ: 82-1/9 (2-точ)

ТКТ:83.3 (2-точ)

Ч-12

## МАВЗУИ МАКТАБУ МАОРИФ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ

Шамшоди Ч., н.и.ф., саромӯзгор  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Баррасии масоили марбут ба соҳаи маориф дар замони имрӯза аз мавзуҳои мубрам доништа шуда, тарғибу ташвиқи он яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи ҳар як соҳибқасб маҳсуб меёбад. Инъикоси мавзуи мазкур, инчунин ақидаҳои ватандӯстӣ, ифтихори миллию ҳештаншиносӣ ва афкори пешқадами маорифпарвариро, пеш аз ҳама, дар осори шоирону нависандагон бараъло мушоҳида кардан мумкин аст. Моҳиятан, мавзуи мактабу маориф дар ҷомеаи имрӯза яке аз масъалаҳои хеле муҳим ба шумор меравад, зеро аз худ кардани илму дониш ва дар рӯҳияи инсондӯстию ҳештаншиносӣ ба воя расонидани ҷавонон маҳз аз ҳамин соҳа шуруъ мегардад.

Яке аз он бузургон, ки дар ин боб заҳматҳо дидааст, устод Садриддин Айнӣ мебошад. Осори нависанда сар то сар инъикоскунандаи ҳаёти воқеии халқи тоҷик буда, мавзуи мактабу маориф ҳам дар назм ва ҳам дар насри ӯ дарҷ гардидаанд. Ин андешаҳо дар асарҳои «Ёддоштҳо», «Дохунда», «Ғулумон», «Мактаби кӯҳна», «Аҳмади девбанд», «Аҳгари инқилоб»; мақолаҳои «Акнун навбати қалам аст», «Масъалаи маориф ва китоб», «Дар роҳи барҳам додани бесаводӣ», «Дар бораи мактаб ва маорифи тоҷик» ва ғайраҳо ба таври возеҳ инъикос ёфта, хонандаро ба суи ояндаи дурахшон раҳанмун месозанд.

Тавре маълум аст, асосгузори адабиёти муосири тоҷик, Қаҳрамони Тоҷикистон Садриддин Айнӣ, ки роҳи пуршарафи эҷодиро тай намудааст, тамоми ҳаёт ва фаъолияти серсоҳаи адабӣ ва илмии худро ба хизмати содиқонаи халқу Ватан ва дӯстию ҳамкориҳои инсонҳо бахшидааст. Махсусан, дар ибтидои асри XX дар афкори сиёсӣ чамъиятии халқи тоҷик дигаргуниҳои муайяне пайдо шуд ва идеали чамъиятии Садриддин Айнӣ дар ин марҳила хизмат кардан ба миллат бо ҷароғи илму маърифат ва нури калом бадеӣ афрӯхтани роҳи мардуми ранҷбар буд. Метавон инро аз мақолаи «Акнун навбати қалам аст», «Дар бораи мактаб ва маорифи тоҷик» ва «Дар роҳи барҳам додани бесаводӣ» возеҳу равшан дарк кард.

«Устод Айнӣ, ки зиндагӣ ва эҷодиёти пурмаҳсулаш ба даврони гузариш рост омад, – қайд мекунад профессор Нуриддин Саид, – таҳиягару тарғибгар ва татбиқкунандаи ислоҳоти кулӣ – ҳам дар ҷомеа ва ҳам дар зеҳни мардум буд» [11, с.14]. Оре, устод Айнӣ шахсиятест, ки барои халқи тоҷик, барои миллате, ки дар сарғаҳи парокандашавию нестшавӣ қарор дошт, хизмати шоён кардааст.

Яке асарҳое, ки дар охири умри устод Айнӣ таълиф гардидааст, «Ёддоштҳо» мебошад. Ин асар воқеҳои таърихӣ сиёсӣ ва фарҳангии халқи тоҷикро дар як давраи муайян дар бар гирифтааст. Дар ин миён тавсифи илму дониш ва вазъи толибилмони Бухоро низ ба таври возеҳу равшан маънидод карда шудааст. Боби «Хатмашққунӣ», ки дар қисми якуми асар ҷой дорад, бешак хонанда, хусусан, хонандаи хурдсолро барои илм омӯхтан ва ба асбобҳои илмомӯзӣ ташвиқ мекунад. Нависанда зимни ин боб аввал орзу ва ҳаваси толибилми хурдсолро нисбати хатмашққунӣ тасвир карда, ҳислат ва рафтори Саидакбар, ки ҳамчун муаллим бояд хатмашққуниро мемӯзонид, низ ба таври бадеӣ баён кардааст. Саидакбар, ки худ хатро дуруст навишта натавониста, ба сохтакорӣ роҳ медиҳад, боиси қафомонӣ ва аз худ накардани маҳорати хатмашққунии Садриддини хурдсол мегардад. Ба таъкиди устод Айнӣ баъд аз анҷоми хатмашққунӣ ҳам, натавонистааст, ки навиштани хатро ба таври хоно омӯзад ва бадхатӣ дар ӯ боқӣ

мондааст: «Ҳарчанд бо гузаштани вақтҳои бисёр, – қайд кардааст С. Айнӣ, – дар натиҷаи бисёр навиштан хатам як андоза дуруст шуда бошад ҳам, то ҳол ман бадхати гузаро ҳастам. Ин натиҷаи сохтакорӣ муаллим аст, ки бо кирдори худ ба ман омӯхта буд» [1, с.145-146]. Аз мазмуни ин боб бармеояд, ки ҳар омӯзгор дар тарбия ва камоли хонанда саҳмгузор аст.

Дар ҳақиқат, рушду инкишоф ва қобилияти эҷодии хонандагон аз омӯзгорон, хусусан, омӯзгороне, ки ба таълими синфҳои ибтидоӣ машғуланд, вобастагӣ дорад. Зеро кӯдакон шабеҳи донаи гандуманд, ки ба парваришу нигоҳубин ниёз доранд, агар онҳоро хуб тарбия кардаву талаботашонро қонеъ кард, пас метавон гуфт, ки дониш ва маҳорату малакаи онҳо рушд хоҳад кард. Дар сурати ғайри ин хонандаро чун донаи гандум, ки обу неруҳо намерасанд ва сабзиш намеёбанд, пассив мегардонад.

Ақидаҳои олии инсонпарварию ростқавлӣ, омӯхтани илму дониш дар боби «Падарам» дар симои Саидмуродхӯча, падари С. Айнӣ хеле олай тавир карда шудааст. Саидмуродхӯча барои фарзандаш дар баробари падар будан, инчунин муаллим буд. Ӯ дар асар шахси хирадманду дурандеш, ботамкин, соҳибмаърифат дар тарбияи фарзандаш чун идеал намоён шудааст. Аксарияти насихатҳои падар ба таври муколама сурат гирифтааст. Масалан дар бораи шоирӣ ва шеърӣ баъд аз пурсиши фарзандаш чунин мегӯяд:

– Шеърӣ ҳамеша ва дар ҳама кас сифати нек шудан намегирад. Шеър ҳам монанди илм як шамшер аст, агар ба шамшер одами бадро – душманро кушӣ хуб аст, аммо агар бо шамшер ягон одами оддӣ кушта шавад, хуни ноҳақ мешавад. Шеър ҳам агар ба некӣ кор фармуда шавад хуб аст, аммо агар ба бадӣ кор фармуда шавад, аз вай бадтар чизе нест [1, с.180].

Ин гуна андешаҳои инсонпарварии Саидмуродхӯча на танҳо ба худи нависанда таъсир кардааст, балки ҷавонони имрӯзаро низ ба фикр кардан ва андеша рондан водор мекунад. Андешаи солим танҳо дар сурати доштани илму дониш ба вучуд меояд ва инсон донишманд дар ҳама давр саодманду баландқадр ва соҳибмартаба буд, ҳаст ва хоҳад монд. Ба ифодаи адабиётшинос Аламхон Кӯчаров «Садриддин Айнӣ дар тарбияи меҳнатии фарзанд мавқеи волидонро баланд арзёбӣ мекунад ва ин ақидаро дар мисоли падари худ – Саидмуродхӯча (дар ҳикояҳои «Мақтаби кӯҳна», «Аҳмади девбанд» ва «Ёддоштҳо») тақвият медиҳад Саидмуродхӯча, ки худ барои таъмини рӯзгори оила ҳамеша банди қору меҳнат буд, боз дар фурсатҳои муносиб аз бузургони сухан мисолҳо оварда, фарзандонро дар руҳи меҳнати ҳалол тарбия менамуд» [11, с.123].

Дар боби «Мардикорӣ» низ нуктаҳои ҷолибе дар бораи қадру манзалаати илму дониш баён шудааст. С. Айнӣ таъкид мекунад, ки ҳангоми дар мадрасаи Бадалбек таҳсил кардан зиндагии худро ба воситаи ҷомашӯию ошпазӣ ва дигар корҳо мегузaronидааст. Аммо вақти таътил, ки дар мадраса қариб касе намемонд, ин корҳо низ анҷом дода намешуд. Баъд маҷбур мешавад, ки ба мардикорӣ барояд. Ӯ ибронд медорад, ки дар ин росто бо сабаби қобилияти хондану навиштан доштан аз қори вазнини ҷисмонӣ ҳалос мешавад:

Он одам баъд аз ба саломӣ ман ҷавоб гардонидан, аз ман пурсид:

– Хат доред?

– Кам-кам менависам, - ҷавоб додам ман.

– Бисёр хуб, ин тавр бошад, шумо имрӯз дар қатори мардикорон қор накунед!

Ман ба шумо як қори муносиби худатонро мефармоям, – гуфт хӯчаин ва аз ҷояш нимҳез шуда, аз тоқчаи болохона як дафтарро гирифта пеши ман гузошту илова кард:

– Шумо ин дафтарро кушода, аз як сар хонед, ман шунавам! [5, с.177].

Устод Айнӣ дар идомаи сухан мегӯяд:

Ман дар хонаи он хӯчаин се рӯз қор кардам. Ошу нонро аз ҳамон ҷо меҳурдам ва ҳар рӯз беғоҳонӣ вақте ки қорро тамом карда ба хучраам мерафтагӣ шудам, хӯчаин ба ман ду танга музди меҳнат медод, ки дар се рӯз ба шаш танга (90 тин) соҳиб шудам [5, с. 180].

Мисоли оварда далел бар он аст, ки шахси маърифатнок ва соҳибилм ҳамеша муваффақ ва сарбаланд аст. С. Айнӣ, ки маорифпарвар буд, ба воситаи асарҳои худ,

хусусан, «Ёддоштҳо» хонандаро хушдор месозад, ки бояд ҳамеша ба илмомӯзӣ машғул шаванд.

Дар «Ёддоштҳо» оид ба тарғибу ташвиқи илму дониш ва тавсифи он суҳан зиёд меравад. Аз ҷумла фаъолияти мударриси С. Айниро метавон дар боби «Аҳволи умумиам ва машғулоти илмӣ ва адабиам дар мадрасаи Ҳочӣ-Зоҳид» мушоҳида кард. Дар ин ҷо нависанда дар баробари дигар пахлуҳо дар бораи ҷвононе суҳан кардааст, ки ба онҳо дар омӯзиши илм кӯмак мерасонад. Яке аз онҳо Мулло Комил ном толибилми гиждувонӣ мебошад. Мулло Комил бинобар кундзехн буданаш дарсхоро хуб намедонист ва бинобар нодориаш касе ба ӯ дар илмомӯзӣ ёрмандӣ намекард ва аз Айни хоҳиш мекунад, ки ба ӯ ёрӣ расонад. Айни ҷавон, ки саҳтии рӯзгорро дида буд, аз рӯи шафқат дар тайёр кардани дарсхояш ба ӯ кӯмак мерасонад:

«Ман ҳам аз ҷихати ҳамтуман буданамон ва ҳам аз ҷихати бисёр қашшоқ ва аз ёрии маънавии дигарон ноумед будани ӯ, албатта, талабашро бо хурсандӣ ва ба тарзе ки дили ӯ бардошта шавад, қабул кардам» [3, с.54].

Насриддин Махдум ва Салоҳиддин бародароне ҳастанд, ки С. Айни ба онҳо низ дар илмомӯзӣ кӯмак кардааст. Насриддин Махдум бародари калонӣ буда, назар ба Салоҳиддин хушхат ва саводи дурусте доштааст лекин бинобар сабаби кам аҳамият доданаш ба дарсҳои мадраса дар омӯзиши баъзе масъалаҳо душворӣ мекашидааст. С. Айни таъкид мекунад, ки акнун маро лозим буд, ки ғайр аз дарсҳои худ, боз се нафари дигарро барои дарстайёркунӣ ёрӣ расонам. Ҳамчунин зикр мекунад, ки он ду бародарон ба ман ёрии моддӣ мерасонданд:

«Ин бародарон ба муқобили ёрии маънавии ман ба ман ёрии моддӣ мерасонданд: либосворӣ, қанду чой ва баъзан равғану биринҷ оварда меоданд. Ин чизхоро ба тарзе оварда меоданд, ки гӯё ба онҳо аз ҷое тухфа омадааст ва аз вай ба ман ҳам ҳисса баровардаанд. Аммо бо пули худашон харида, барои хизмати илмиам ба ман оварда доданашон маълум буд» [3, с. 56].

Дар ин ҷо дар баробари он, ки фаъолияти мударриси устод Айни баён шудааст, подош ва самараи меҳнат низ ба назар мерасад.

Бояд ёдовар шуд, ки имрӯзҳо шомилшавии ҷавонон ба хизбу ҳаракатҳои гуногун зиёд ба ҷашм мерсад. Онҳо меҳондор бо ҳар роҳ мардумро гумроҳ карда, ба доми худ кашанд. Агар назаре ба ҷомеи ҷаҳонӣ афканем, дарҳоҷем ёфт, ки озодӣ чисту ободӣ чист. Хушбахтии мардуми сарбаланди тоҷик дар он аст, ки дорои таърихи қадима, фарҳанги бой ва равшанфикрони зиёде аст. Ҳикояи «Ҷанги муллоён бо аробакаш» дар қисми ҷоруми «Ёддоштҳо» бозгукунандаи ҳамин гуна воқеа буда, хонандаро бетараф намегузорад, зеро он нақли фароғири воқеаи даҳшатангезе – ба сангсор гирифта кардани аробакаше мебошад. С. Айни қайд мекунад, ки дар Бухорои амирӣ як моҳ сайр барпо мегашт. Аробакаше барои кироҷакшӣ машғул шуда, барои пешбурди зиндагиаш кор мекард. Иттифоқан рӯзе панҷ нафар «муллои машҳури Бухоро» ба аробаи он аробакаш савор мешаванд. Ҳангоми талаби роҳкиро миёни аробакаш ва он панҷ нафар ҷанҷол мешавад. Ҳақи роҳкиро якуним тангаро ташкил меод, аробакаш бо хоҳиши онҳо ба пардохти як танга сари ҳар касе ризоият медиҳад. Баробари наздик шудан ба таваккуфгоҳ аробакаш ҳаққи роҳкироро талаб мекунад, лекин онҳо сари ҳар кас на як танга, балки нимтанга медиҳанд. Маблағи додаи онҳо ба аробакаш басандагӣ намекард, зеро ӯ аз пули ҷамъшуда, миқдори камашро худ гирифта, боқимондаро ба хучаин месупорид. Миёни онҳо хеле баҳс сурат мегирад. Дар охир аробакаш маҷбур мешавад, ки онҳоро аз ароба пеш кунад. Он шахсони ҳангоматалаб бошанд, дар фикри мучозот додани аробакаш шуда, қарор доданд, ки ӯро ба қозихона кашида, «кофир» эълон карда, ҳукми қатлашро бароранд. Инҳо дар охир ба мақсади худ мерасанд, зеро ба онҳо шахсони мансабдор – қозӣ, миршаб ва дигарон тарафдорӣ карданд. Аробакаши мазлумро бо қарори «маҳкама» барои сангсоркунӣ ба назди мардум мебаранд. Аввалин сангро он панҷ нафари ҳангоматалаб тарафи аробакаш ҳаво медиҳанд, баъд қозикалон, қушбегӣ, райси калон ва миршаб низ санг мезананд. Мутолиаи муфассали ин ҳикоя ниҳоят таъсирунанд аст, чунки мардуми авом бо иғвои чанд нафар як шахси мазлумро ҷунон бо санг мезананд, ки аз инсон



будани худ фаромӯш мекунад. Порчаеро аз ин воқеа манзури хонандагон гардонидан ба мақсад мувофиқ аст:

«Ман дар умри худ якум бор дар он чо дидам, ки одам бо тарбияти бад ва одатҳои ваҳшиёна чӣ навъ аз чилди одамгарӣ баромада, аз ҳайвони дарранда ҳам бадтар мешудааст. Оре, онҳо аз ҳайвони дарранда бадтар шуда буданд, зеро ҳайвони дарранда барои сер кардани шикам ё мудофияи ҳаёти худ ба одам ё ба ягон ҳайвони дигар ҳучум кунад ҳам, аз ин кори худ шодмон шуда намехандад ва ҳатто аломати хурсандӣ ҳам нишон намедихад. Аммо ин одамони бадтар аз ҳайвон, дар вақте ки бо ваҳшонияти тамом як одами дасту по бастаро зада кушта, дасту пою сару рӯю гӯшту пӯсти ўро пора-пора карда истода буданд, чунон ки дар маросими домодбарӣ ё арӯсбиёрӣ иштирок карда истода бошанд, шодмонӣ мекарданд...» [3, с. 158].

Бадин манзур, адабиётшинос Муҳаммадҷон Шакурӣ таъкид мекунад, ки «воқеияти аробакаш ва сангсор шудани ў (қ. IV) яке аз фоҷиавитарин ҳикояҳои «Ёддоштҳо»-ро ташкил додааст» [12, с.163].

Меҳоҳам ин нуктаро биафзоям, ки ҳадафи овардани мисоли зикршуда бар он аст, ин гуна одамон имрӯз низ дар пайи иҷрои нақшаи сиёҳи худ, дигареро аз зиндагӣ маҳрум месозад. Маҳз сабаби ҷангҳои дохилии мамлакатҳо гурӯҳҳои иғвоангезу тундгаро мебошанд. Нависанда ба воситаи тасвири воқеаҳои давраи амирӣ хонандаи имрӯзро ҳушдор медиҳад, ки инсон бояд дар ҳама вақт таҳаммулпазиру дурандеш ва зақӣ бошанд, ки пеш аз ҳама бо доштани илму дониш ба даст меояд.

Мисолҳои зиёде дар «Ёддоштҳо» дарҷ гардидаанд, ки омӯзиш ва баррасии онҳо барои баланд бардоштани мафкураи илмии ҷавонон, тарғиби илмию дониш ва ҷалб кардани онҳо ба самти илмомӯзӣ мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, дар самти ба воя расонидаи ҷавонон дар руҳияи ватанпарварӣ ва инсондӯстӣ соҳаи маориф нақши бориз дорад. Имрӯз давлат ва ҳукумати кишвар кӯшиш ба он доранд, ки ҷавонони мо илм омӯзанду ояндаи кишварро пеш баранд. Дар эҷодиёти устод С. Айнӣ низ ҳамин масъала пайваста таъкид мегардад. Қас аз мутолиаи онҳо дарк мекунад, ки мо бояд ҳар чи бештар илм омӯзему савод гирем, зеро илму дониш калиди ҳамаи муваффақиятҳост. Пас, месозад, ки ҳамеша тарғибгари илму дониш ва пешбарандаи ғояҳои баланди инсонӣ бошем ва ба ин восита дар тарбия намудани насли ҷавон дар руҳияи илмомӯзию ватандӯстӣ ва ҳештаншиносӣ саҳмгузор бошем.

#### Адабиёт:

1. Айнӣ, С. Ёддоштҳо. – Қ. I / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1949. – 255 с.
2. Айнӣ, С. Ёддоштҳо. – Қ. II / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1949. – 271 с.
3. Айнӣ, С. Ёддоштҳо. – Қ. IV / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1954. – 428 с.
4. Айнӣ, С. Куллийет. – Ҷ. 6 / С. Айнӣ. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – 415 с.
5. Айнӣ, С. Куллийет. – Ҷ. 7 / С. Айнӣ. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, – 1962. – 646 с.
6. Айнӣ С. Акнун навбати қалам аст / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 478с.
7. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (Давраи нав) [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.
8. Маҳмадаминов, А.С. Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ / А.С. Маҳмадаминов. – Душанбе: Сино, 1998. – 211 с.
9. Муллоев, А. Чехранигории ҳунари дар насри таърихӣ / А.Муллоев. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 126 с.
10. Табаров, С. Зиндагиномаи Садриддин Айнӣ (1875-1899) [Матн] / С. Табаров. – Душанбе, 2008. – 480 с.

11. Чӯрабоев, Ҷ. Маориф – гарави пешравии чомае / Ҷ. Чӯрабоев, А. Кӯчаров ва диг. – Душанбе: Маориф, 2015. – 244 с.
12. Шукуров М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айни / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, - 1966. 260с.
13. Шукуров, М. Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 454 с.
14. Шукуров, М. Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ [Матн] / М.Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 272 с.

### **МАВЗУИ МАКТАБУ МАОРИФ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНИ**

Адабиёту фарҳанги давраи нави тоҷик бо заҳмати фидокоронаи як идда маорифпарварон, ки сарсупурдаи фарҳанги миллат буданд, ба талаби давру замон роҳандозӣ шудааст. Ин давраи адабиёт аз осори безаволи устод Садриддин Айни оғоз мегардад.

Мақола ба таҳқиқи яке аз масъалаҳои муҳимми чомаеи имрӯза - мактабу маориф рабт дошта, масъала мушаххасан дар асоси маводи “Ёддоштҳо”-и С. Айни баррасӣ гардидааст. Воқеан, мавзуи мактабу маориф дар чомаеи имрӯза яке аз масъалаҳои муҳим арзёбӣ гардида, дар меҳвари давлатдорӣ тоҷикон мақоми махсусро касб кардааст.

Муаллиф дар асоси мисолҳо нишон додааст, ки устод Айни тавассути эҷоди асарҳои баландмазмун хонандаро барои омӯзиши илму дониш, даст кашидан аз бадию бадандешӣ ҷалб намудааст. Умуман, дар роҳи инъикос, тарғиб ва баррасии масоили мактабу маориф баррасии “Ёддоштҳо”-и С. Айни манфиатовар мебошад.

Мақола ба доираи васеи хонандагон ва дӯстдорони илму адаб тавсия мегардад.

**Калидвожаҳо:** С. Айни, «Ёддоштҳо», адабиёт, мактаб, маориф, тарғиб, таърих, фарҳанг, илму дониш.

### **ТЕМА ШКОЛА И ОБРАЗОВАНИЕ В «ВОСПОМИНАНИЙ» САДРИДДИНА АЙНИ**

Литература и культура новой таджикской эпохи были приведены в соответствие с потребностями времени самоотверженными усилиями ряда просветителей, являвшихся деятелями национальной культуры. Этот период литературы начинается с шедевров мастера Садриддина Айна.

Статья связана с исследованием одного из актуальных вопросов современного общества - школы и образования, а именно на материале "Воспоминания" С. Айна обсуждалось. На самом деле тема школы и образования считается одной из важнейших в современном обществе, и она приобрела особый статус в оси таджикской государственности.

На примерах автор показал, что Аины через создание содержательных произведений привлекал читателя к изучению науки и знания, к отказу от зла и эгоизма. В целом, в порядке размышления, продвижения и обсуждения школьных и воспитательных вопросов рецензия на «Воспоминания» С. Айна это выгодно.

Статья рекомендуется широкому кругу читателей и любителей науки и литературы.

**Ключевые слова:** С. Айни, «Воспоминаний», литература, школа, образование, пропаганда, история, культура, наука и знание.

### **TOPIC SCHOOL AND EDUCATION IN "MEMORY" OF SADRIDDIN AYNI**

The literature and culture of the new Tajik era were brought into line with the needs of the time by the selfless efforts of a number of educators who were figures of national culture. This period of literature begins with the masterpieces of the master Sadrididdin Aini.

The article is connected with the study of one of the topical issues of modern society - schools and education, namely, on the material of "Memoirs" by S. Aini was discussed. In fact, the topic of school and education is considered one of the most important in modern society, and it has acquired a special status in the axis of Tajik statehood.

Using examples, the author showed that the Aini, through the creation of meaningful works, attracted the reader to the study of science and knowledge, to the rejection of evil and selfishness. In general, in order to reflect, promote and discuss school and educational issues, a review of S. Aini's "Memoirs" is beneficial.

The article is recommended to a wide range of readers and lovers of science and literature.

**Key words:** S. Aini, "Memories", literature, school, education, propaganda, history, culture, science and knowledge.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Шамшоди Чамшед - доктори фалсафа (PhD), аз рӯи ихтисоси филология, омӯзгори кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кулоб ба номи А.Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. E-mail: [mr.shamshod93@mail.ru](mailto:mr.shamshod93@mail.ru), тел: +992 918906365

**Сведения об авторе:** Шамшоди Джамшед – доктора философии (PhD) по специальности филология, преп. кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета им. А. Рудаки. Адрес: Республики Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. E-mail: [mr.shamshod93@mail.ru](mailto:mr.shamshod93@mail.ru), тел: +992 918906365

**About the author:** Shamshodi Jamshed - Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, teacher. Department of Tajik Literature, Kulyab State University. A. Rudaki. Address: Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street 16. E-mail: [mr.shamshod93@mail.ru](mailto:mr.shamshod93@mail.ru), tel: +992 918906365

ТДУ: 82-3 (2-гоч)

ТКТ: 82.3 (2-гоч)

Ш- 64

## ИНЪИКОСИ ЧАШНҲОИ МИЛЛӢ ДАР РӮЗНОМАИ “ХАТЛОН” (дар мисоли чашнҳои Сада ва Наврӯз)

**Шарипов С.И., н.и.ф., Мирзомуродов С.Б., унвонҷӯ  
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав**

Дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI дар баробари рушди дигар бахшу соҳаҳо, журналистика низ дар кишвари мо ба таври бесобиқа рушду густариш ёфта, ҳамчун ниҳоди бузурги иттилоотӣ ва тарғиботӣ пазируфтаву дар ҷомеа мавқеи устувор касб намуд. Кормандони воситаҳои ахбори омма тавассути дастрасу коркард ва пахши иттилоот дар ташаккули донишу ҷаҳонбинии мардуми ҷомеа таъсиргуздор ҳастанд. Ба таъбири профессор М. Муродов “Фаъолияти журналист бо ҳаракати ҷамъият баробар аст. Тамоми душворӣ, зиддият, мушкилоте, ки дар ҷомеа ба амал меояд, аз назари журналист канор буда наметавонад. Журналист ҳамчун корманди ВАО бо тақозои рисолат ҳамеша бо воқеаҳои руҳдодаи иҷтимоӣ шарик аст, ҷараёни онҳоро ҳамеша ба мушоҳида мегирад, худ маърифат мекунад ва ба маърифати ҷомеа мусоидат менамояд” [3, с. 13-14]. Дар воқеъ, журналистика чун дастгоҳи иттилотӣ дар инъикосу баррасии падидаву зухурот ва ҳодисаву равандҳои аҳамияти иҷтимоидошта нақши муассир дорад.

Дар кишвари мо қариб дар ҳар фасли сол иду чашнвораҳои мавсимӣ вобаста ба табиат таҷлил карда мешаванд, ки онҳо аз ҷониби эҷодкорон, ба хусус адибону санъаткорон ва журналистону публицистон мавриди баррасиву таҷассум қарор мегиранд. Пайванди инсон ва табиат солҳои зиёд аст, ки диққати пажӯҳишгаронро ҷалб намуда, дар ин самт китобу рисола ва нигоштаҳои зиёде таълиф гардидаву мавриди

истифода қарор доранд. Яке аз муҳаққиқони экологӣ дар кишвар, дотсент Якубов Қ. ба ин масъала таваҷҷуҳи бештар намуда, дар рисолаи худ “Журналистикаи экологӣ” чунин навиштааст: “Омӯзиши муносибати байни одам ва табиат аз дидгоҳи фарҳанг беш аз пеш аҳамият пайдо мекунад. Фаҳмиши муносибати қавмҳои гуногун бо муҳити зист барои ҳама кишварҳо зарур аст. Принципҳои, ки дар фарҳанги мардумӣ доир ба муносибат бо муҳити зист, истифодабарии табиат ба қайд гирифта мешавад, барои ошкор кардани сабабҳои пайдоиши проблемаҳои экологӣ ва ҷустуҷӯи роҳи усулҳои ҳалли онҳо ёрӣ мерасонад” [7, с. 78]. Бояд қайд намуд, ки маҳз омӯзиши муносибати инсон бо табиат имкон фароҳам меоварад, ки мо бо ҷузъи асосии ҳаёти худ, яъне муҳити зист чӣ тавр муносибат карданро омӯзем.

Мардуми тоҷик аз давраҳои бостон то ин ҳол ба кишти кор ва парвариши зироатҳои гуногун машғуланд, ки онҳо ҳамчун неъмат ва сарчашмаи моддиёт пазируфта шудааст. Яке аз чашнҳои қадимаи миллӣ, ки аз таърих ба мо мерос мондааст, чашни Сада мебошад. Ин чашн дар муқоиса ба дигар чашнҳои таърихиву миллӣ бо хусусиятҳои хосаш фарқ мекунад. Ҳаёти эҷодии рӯзномаи “Хатлон” чун дигар расонаҳои хабарии мамлакат, ба хусус вилояти Хатлон ба инъикоси чашни мазкур таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, дар ин самт нигоштаҳои зиёдеро рӯйи ҷоп овардаанд, ки омӯзишу баррасии онҳо аз аҳамият ҳолӣ нест. Маводи нашршуда натавонанд ба қалами рӯзноманигорони нашрия, балки ба сокинони касбу кори гуногун низ тааллуқ доранд.

Тазаққур бояд дод, ки кишоварзӣ аз ҷумлаи шугли асосии мардуми ориёитабор ба ҳисоб рафта, бе меҳнати зиёд дар офаридани ғизои моддӣ нақши калон доранд. Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии ба Маҷлиси Миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин маврид қайд намуданд, ки: “Солҳои охир, бо вучуди таъсири манфии омилҳои берунӣ, паи ҳам омадани хушксолӣ ва маҳдудсозии содироти озуқаворӣ аз ҷониби кишварҳои ҷаҳон, маҳз бо заҳмати шабонарӯзии кишоварзони мамлакат амнияти озуқаворӣ ва фаровонии бозори дохилӣ бо маҳсулоти кишоварзӣ таъмин карда шуд” [4, с. 4]. Имрӯз ҷомеаи ҷаҳонӣ аз усули парвариши зироатҳои гуногун, ки аҷдодонамон доштанд, васеъ истифода менамоянд. Истикболи чашнҳои милливу таърихӣ ва кишоварзӣ, ба хусус чашни Сада аз давраҳои қадим миёни миллати тоҷикӣ форс маълум буд. Мардум, аз ҷумла кишоварзон дар ин айём бештар ҳавасмандиву омодагиашонро ба кишти кор мебинанд.

Қайд намудан зарур аст, ки маҳз бо ибтиқору пуштибонии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон як қатор чашнҳои милливу таърихӣ ва соҳавӣ, аз ҷумла чашнҳои Наврӯзу Сада, Меҳргону Тиргон ва амсоли ин эҳё гардида, бо тамоми расму оинҳои дар кишварамон таҷлил карда мешаванд. Ҳамчунин аз ҷониби олимону муҳаққиқони дохиливу хориҷӣ ин чашнҳои милливу таърихӣ мавриди омӯзишу таваҷҷуҳ қарор гирифта, дар ин замина асарҳои зиёде таълиф гардидаанд, ки бозгӯи талошҳои миллати тоҷикӣ форс дар ин ҷода мебошанд.

Дар шумораҳои № 3 (3292), аз 15 январи соли 2021 таҳти унвони “Чашни сада-омодагӣ ба киштикори баҳорӣ” (Муаллиф, Салимзода Амонullo Ғайзулло, профессор, узви вобастаи АИКТ), “Сада: аз аҳди ниёгон то ба имрӯз” № 4 (3293), аз 21 январи соли 2021 ва № 6 (3295), “Таҷлили чашни Сада дар маркази вилоят”, № 5 (3294), аз 26 январи соли 2021 (муаллифон: Вахшона., И. Ҳасанов., Ф. Умаров) “Чашни Сада дар шаҳри Душанбе”, № 6 (3295), аз 4 феввали соли 2021 рӯйи нашр омадаанд, ки дар бораи чашни Сада ва анъанаҳои он маълумоти фаровон медеҳанд.

Чашни Сада дар муқоиса бо дигар чашнҳои милливу таърихӣ ва соҳавӣ бо анъанаҳои хоси худ фарқ мекунад. Махсусан кишоварзон ба кишти кори баҳорӣ 100 шабонарӯз пештар тайёри дида, оташ афрӯхта, бо нияти нек сарморо ба гармо табдил дода, хурсандихо барпо мекунанд. Гузаштагони мо барои таъмини рӯзгор бо маводи озуқаворӣ ва раҳӣ аз гуруснагиву қаҳтиҳо дар самти кишоварзӣ роҳи усулҳои гуногунро пайдо карда, барои ҳосили хуб рӯёнидан аз замин кӯшишҳо намуда, маводи зиёди моддиёт истеҳсол менамуданд ва имрӯз ҳам дар ин ҷода ғаъл мебошанд.

Ниёгонамон аз он сабаб, Офтобро муқаддас мешумориданд, ки тамоми мавҷудоти табиат маҳз аз нуру зиёи он баҳраманда гардида, нашъунамо меёбад. Худи инсон, ки бошууртарин ҷузъи ҷудонашавандаи табиат ба шумор меравад, ба ин унсури табиӣ бештар ниёз дорад. Оид ба ин мавзӯ мо шумораҳои рӯзномаи “Хатлон”-ро, ки дар соли 2021 нашр гардидаанд, мавриди таҳқиқ қарор додем. Бахшида ба ҷашни Сада таҳти сарлавҳаи “Сада: Аз аҳди ниёгон то ба имрӯз” (санаи 21 январи соли 2021, №4 (3293) рӯйи нашр омадааст, ки фарогири ҷанбаҳои гуногуни ин ҷашни кӯҳанбунёди таърихиву миллӣ ва фарҳангӣ мебошад. Омӯзишу таҳлилҳо нишон дод, ки дар маводи нашршуда унсурҳои жанрии нигориш бештар дида мешавад. Ба таъкиди муҳаққиқ М. Муродов “... Нигориш жанри публицистиест, ки паҳлуҳои гуногуни воқеияти муайянро дар шакли панорамаи ҳаёти иҷтимоӣ таҷассум намуда, аз муаллиф тақозо менамояд, ки моҳияти воқеаро ошкор ва пасманзараи онро равшан гардонад ва ба ин васила дар фаҳмиши ҳақиқати ҳол ба аудитория ёрӣ расонад” [3, с. 161]. Нигориш ҳамчун жанри публицистӣ аз нигоранда тақозо менамояд, ки ба хонандагон рӯйдоду воқеа ва ҳолату вазъияти бавҷудомадаро шарҳ бидиҳад. Маводи мавриди назар дорои ҷунин хусусият мебошад. Ҷунонҷӣ: “Сада ва устураҳои марбут ба он ба масъалаи таҷассуми рӯшноӣ ва оташ вобаста мебошад ва аз таҳаввули ташаккули қавмҳои ориёӣ дарак медиҳанд, ки онҳо ин ҷашнро аз пешиниён гирифтанд ва баъдиҳо онро то рӯзгори мо расониданд. Агар аз ин нуқтаи назар ба ҷашни Сада наздик шавем, нахуст аз ҳама моҳияти мақулаҳои хуршед, рӯшноӣ ва оташ пеши назар меоянд, ки ҳар кадомаш ба ҳаёти инсон ва табиат вобастагии хос доранд. Ба ҳамагон маълум аст, ки маҳз ба воситаи рӯшноии Хуршед тамоми мавҷудоти олам зинда аст ва ҳаракат мекунад” [5, с. 4].

Аз мутолиаи мавод хонанда натавонад аз таърихи пайдоиши ҷашни Сада, балки бо расму анъанаҳои мардуми ориёӣ, ки дар истиқболи ин иди таърихӣ ва фарҳангӣ доштанд шинос мегардад. Ҳамчунин, ҳадафи наشري маводи мазкур ҷалби сокинон ба қорҳои созандагиву бунёдкорӣ, ба хусус хуррамгардонии муҳити зист ва истифодаи самараноки замин мебошад. Қайд намудан зарур аст, ки ҷашни Сада низ ҳамчун василаи таҳкими дӯстиву рафоқат ва шинохту арзёбии масъалаҳои гуногуни ахлоқиву фарҳангӣ пазируфта шудааст. “Мардум дар ҳамин рӯз, ба хоҳири ҷашни Сада ҷамъ меоянд, базм меороянд, хурсандӣ карда, ҷорабиниҳои фарҳангӣ ташкил менамоянд. Инчунин, намоиши фуруши ниҳолу дарахтон ва гулу гулбуттаҳоро боз ҳам бештар ташкил карда, мардум ба дарахтшинонӣ ва гулшинонӣ ҷалб мешаванд. Ба калонсолон, пиронсолон, ятимону барҷомондагон кӯмак расонида, ба аёдати беморон рафта, онҳоро дилбардорӣ қардан расм шудааст” [5, с. 2].

Яке аз вазифаҳои расонаҳои хабарӣ сари вақт инъикосу баррасӣ намудани воқеаву рӯйдодҳои муҳимми рӯз мебошад, ки рӯзномаи “Хатлон” дар ин самт аз имконияту василаҳои гуногун истифода менамоянд. Ҳаёти эҷодии рӯзнома ва сокинони касбу қори гуногун ҳодисаву воқеаҳое, ки дар вилоят ба вуқӯъ меоянд, кӯшиш мекунанд, ки саривақт пешниҳоди хонандагон намоянд. Маводи дигаре, ки дар қолаби жанри гузориш таҳти унвони “Таҷлили ҷашни Сада дар маркази вилоят” (санаи 26 январи соли 2021, №5 (3294) аз ҷониби муҳбирони нашрия Вахшона, И. Ҳасанов ва Ф. Умаров рӯйи нашр омадааст, бисёр диққатҷалбкунанда мебошад. Муаллифон дар мавод аҳамияти таҷлили ҷашни Сада ва гиромӣ доштани эҳё намудани онро дар шароити бархӯрди фарҳангу тамаддунҳо муҳим арзёбӣ намуда, зикр доштаанд, ки сол то сол ин ҷашн дар кишварамон, махусусан дар вилояти Хатлон бо шуқуқ таҷлил карда мешавад. Муаллифон дар гузориш талаботи жанриро ба эътибор гирифта, ҷорабиниҳои дар маркази вилоят шаҳри Бохтар ба муносибати ҷашни Сада баргузоршударо ҳамаҷониба омӯхта инъикос намудаанд. Тавре дар гузориш омадааст: “Қобили қайд аст, ки саҳми кишоварзони вилоят дар парвариши зироатҳои кишоварзии мамлакат ва афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ хеле назаррас арзёбӣ мегардад. Аз рӯи дурнамо 48,0 фоизи ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ, 80 фоизи полезӣ, 64 фоизи ғалладонагӣ, 60 фоизи пахта, 57 фоизи сабзавот, 65 фоизи пашм, 57 фоизи гӯшт, 50 фоизи шир, 43 фоизи меваю ангурро дар сатҳи ҷумҳурӣ кишоварзони вилояти Хатлон

истехсол менамоян. –Дар баробари афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, содироти маҳсулот ба хориҷи кишвар низ зиёд гардида, аз ҳудуди вилоят 108,0 ҳазор тонна сабзавот ба хориҷи кишвар содирот карда шуд, ки 120, 0 фоизи нақшаро ташкил медиҳад, -гуфт дар идомаи суҳанронияш раиси вилоят” [2, с. 1]. Гузориш ва ё репорташи матбуотӣ жанри хабарӣ буда, хонандаро бевосита бо ҳодисаи руҳдода ва ё руҳдодаистода шинос мекунад. Асоси репортажро воқеаву ҳодисаҳои аҳамияти ҷамъиятидошта ташкил медиҳанд. Ба таъбири профессор М. Муродов “Яъне, воқеа дар репортаж тавре тасвир мешавад, ки ҳақиқати ҳол дигаргун намешавад, балки пурра мегардад. Барои ин талаботро риоя намудан муаллифро мебояд, аввалан бевосита дар ҷои воқеа иштирок дошта бошад, баъдан ҳаракати воқеаро бо ҷузъиёташ мушоҳида кунад, солисан иттилооти ҳосилшударо аз рӯи ҳадафи муайян ба шакл дарорад. Маҳз иштироки бевоситаи муаллиф дар ҷои воқеа имкон медиҳад, ки тасвири воқеа аз назари репортёр, аммо реалӣ бозгӯ шавад” [3, с. 114]. Иштироки муаллифон дар ҷойи ҳодиса барои дуруст инъикосу баррасӣ гардидани паҳлуҳои ҳодиса мусоидат намудааст. Жанри гузориш, махусусан гузориши матбуоти тамоми ҷузъиёти ҳодисаи ба вуқӯмада ва ба вуқӯмадаистодаро дар бар мегирад, ки маводи мазкур дорои чунин хусусият мебошад. Ба ин ҷиҳати масъала муаллифони мавод тавачҷух намуда, зикр доштаанд: “Дар ҳамин лаҳзаҳои хотирмон ва хурсандибахши ҷамъомади идона ба 55 нафар беҳтаринҳои соҳаҳои гуногуни кишоварзӣ ва мутахассисони фаъоли соҳа Ифтихорнома, Сипоснома ва тухфаҳои мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Хатлон тақдим карда шуд. Ҳамчунин, аз рӯи дастовардҳои меҳнатӣ байни шаҳру ноҳияҳо дар ҷамъбасти соли 2020 ноҳияҳои Данғара, Кӯшонӣён ва Ҷайхун ғолиб доништа шуданд” [2, с. 1].

Муаллифони аксари маводҳои интишоршудаи рӯзномаи “Хатлон” оид ба ҷашну санаҳои таърихиву миллӣ муҳбирону журналистони нашрия ба ҳисоб мераванд. Дар шумораҳои № 12 (3301), таҳти унвони “Рамзи ҷашни байналмилалӣ Наврӯз ва соли нави миллӣ барои соли 2021”, № 13 (3302) “Тоҷикистон ватани наврӯз аст” (Паёми табрикии раиси вилояти Хатлон Қурбон Ҳакимзода ба муносибати ҷашни байналмилалӣ Наврӯз), “Наврӯз шахсутуни бинои ҳештаншиносии тоҷикон аст” (Гулчини иқтибосҳои наврӯзӣ аз Паёму суҳанронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон), “Наврӯз бадал кард дили пиру ҷавонро” (Таҳияи Шералӣ Ҳоҷаев), “Наврӯз шуд ҷаҳонӣ” (Файзигули Абдулло, омӯзгори Муассисаи ғайридавлатии таълимии “Коллеҷи тиббӣ иҷтимоии шаҳри Бохтар”, “Конференсияи илмӣ бахшида ба ҷашн” (С. Азизов), “Бозиҳои Наврӯзӣ” (Таҳияи Гесӯ), “Таомҳои миллӣ” (Таҳияи Ҳангома), № 16 (3305), аз 1 апрели соли 2021,

“Наврӯз иди киштукор аст” (Муаллиф: Сирочиддин Сайдалӣ) ва “Баҳор барояш ҳаёти нав бахшид” (Муаллиф: З. Хусейнов) ва амсоли ин рӯйи нашр омадаанд, ки бозгӯи ин ҷашни куҳанбунёду таърихӣ мебошанд. Аз маводҳои нашршуда дар ин шумораи рӯзнома диққати моро зиёдтар “Наврӯз шуд ҷаҳонӣ” (Муаллиф: Файзигули Абдулло, омӯзгори Муассисаи ғайридавлатии таълимии «Коллеҷи тиббӣ иҷтимоии шаҳри Бохтар»), ба худ ҷалб намуд.

Яке аз ҷашнҳои қадимаи миллии мардуми тоҷику форс Наврӯз ба ҳисоб меравад, ки дар саҳифаҳои нашрияи мазкур оид ба таърих, расму оин ва махсусиятҳои хоси он маводу нигоштаҳои гуногунжанр истифода шудаанд. Дар шумораи №13 (санаи 19 марти соли 2021), ки бахшида ба ҷашни Наврӯзи байналмилалӣ ҷоп шудааст, маводи зиёде, аз ҷумла “Тоҷикистон ватани Наврӯз аст”, - зери ҳамин унвон паёми табрикии раиси вилояти Хатлон Қурбон Ҳакимзода, “Наврӯз шахсутуни бинои ҳештаншиносии тоҷикон аст”, - гулчини иқтибосҳои Наврӯзӣ аз паёму суҳанронии Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, “Наврӯз бадал кард дили пиру ҷавонро”, - дар таҳияи Шералӣ Ҳоҷаев”, “Наврӯз шуд ҷаҳонӣ”, - Файзигули Абдулло, омӯзгори муассисаи ғайридавлатии таълимии “Коллеҷи тиббӣ иҷтимоии шаҳри Бохтар”, “Бозиҳои наврӯзӣ”, - дар таҳияи Гесӯ, “Таомҳои миллии Наврӯзӣ”, - дар таҳияи Ҳангома нашр шудаанд, ки паҳлуҳои ҷашни мазкурро инъикос мекунанд. Махсусан, дар мақолаи “Наврӯз бадал

кард дили пиру чавонро” махсусияти чашни Наврӯз васеътар шарҳу тавзеҳ ёфтааст. Аз чумла, муаллиф дар мавод навиштааст: “Наврӯз чашнест, ки иртиботи комили ҷомеаро ба табиат собит месозад ва сокинони сайёраи нозанинро хушдор медиҳад, ки муҳити солими зистро дар Замин ҳифзу пайгирӣ намоянд, чун худ ҷузъе аз ин сайёра мебошанд. Баҳор дар баробари эҳёи табиат ва ба ҳаракат овардани тамоми мавҷудоти зинда ба қалбу руҳи инсон низ таъсири файзбор дорад, ба дараҷае, ки дар ниҳоди ҳар фарди солим дилбастагиву эҳсоси гуворое ба зиндагӣ тақвият меёбад. Гӯё тамоми мавҷудоти зинда чун аввали соли шамсии Аҷам, дар либоси чавонӣ ба чилва меоянд” [6, с. 2]. Дарвоқеъ, чашни Наврӯз бо хусусиятҳои инсонгароёна ва василаи иттиҳодсозӣ аз дигар чашну маросимҳои милливу фарҳангӣ фарқ мекунад. Наврӯз дар тамоми сайёра бо ҳамин номаш ёд мешавад. Дар нигоштаҳои “Бозиҳои Наврӯзӣ” ва “Таомҳои миллии Наврӯзӣ” бошад асосан бозиҳои хоси Наврӯзӣ ва таомҳои хоси ин чашн зикр ёфтаанд, ки барои бархе аз хонандагон маълумоти нав мебошад.

Умуман, нақши матбуоти даврӣ, ба хусус рӯзномаи “Хатлон” дар инъикос ва баррасии иду чашнҳои таърихӣ ва милли назаррас мебошад. Хонандагони нашрия маҳз тавассути нигоштаҳои журналистону намояндагони касбу кори гуногун имкон пайдо мекунанд, ки натавонанд дар бораи чашну маросимҳои ниёгони худ, балки ҷӣ гуна ва бо кадом шакл истиқбол гирифтани онҳо маълумот гиранд. Аз ин рӯ, дар баробари дигар василаҳои дастрасии маълумот, аз чумла китобу рисолаҳои илмӣ, расму мусаввадаҳо, санъати кандакорӣ, ҳамчунин тавассути нигоштаҳои адибону муаррихон, таърихшиносону сайёҳон ва журналистон дар мавриди аҳамияти чашну маросимҳои милливу таърихӣ, сокинони кишвар ва мардуми сайёра иттилои бештар мегиранд.

#### Адабиёт:

1. Бердиев Ҷ.Б. Экологияи амалӣ ва муҳофизати табиат (Китоби дарсӣ барои мактабҳои Олӣ) / Ҷ.Б. Бердиев. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 496 с.
2. Муродов М. Асосҳои эҷоди журналистӣ (Китоби дарсӣ) // М. Муродов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 256 саҳ.
3. Сада: Аз аҳди ниёгон то ба имрӯз. – Хатлон // аз 21 январи соли 2021, №4 (3293).
4. Вахшона Таҷлили чашни Сада дар маркази вилоят. – Хатлон // Вахшона., И. Ҳасанов., Ф. Умаров // 26 январи соли 2021, №5 (3294).
5. Раҳмон Эмомалӣ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” // Эмомалӣ Раҳмон // Нашрияи Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав “Фурӯғ” аз 28 декабри соли 2022, № 31 (496).
6. Хоҷаев Ш. Наврӯз бадал кард дили пиру чавонро. – Хатлон // Ш. Хоҷаев // 19 март соли 2021, №13 (3302).
7. Якубов Ҷ. Журналистикаи экологӣ (Воситаи таълим) / Ҷ. Якубов. – Душанбе: Озар, 2012. – 168 саҳ.

### ИНЪИКОСИ ЧАШНҲОИ МИЛЛӢ ДАР РӢЗНОМАИ “ХАТЛОН” (дар нисоли чашнҳои Сада ва Наврӯз)

Нақши воситаҳои ахбори омма, аз чумла рӯзномаи вилоятии “Хатлон” дар инъикос ва баррасии иду чашнҳои милливу таърихӣ, ки ба миллати тоҷику форс иртибот дорад, назаррас аст. Дар саҳифаҳои нашрияи мазкур дар қолаби жанрҳои журналистӣ, ба вижа хабару гузориш, мақолаву нигориш ва лавҳа маводи зиёде рӯйи нашр меоянд, ки муаллифони онҳо натавонанд журналистони касбӣ, балки сокинону намояндагони касбу кори гуногун низ мебошанд. Маводи интишоршуда фарогири чашну идҳои таърихиву милли буда, аз ҷӣ гуна муносибат доштани аҷдодонамон дарак медиҳад. Қайд намудан зарур аст, ки маҳз тавассути инъикосу арзёбии мавзӯи мавриди назар хонандагон дар хусуси ҷӣ гуна чашн гирифтани иду маросимҳои таърихиву милли маълумоти бештар мегиранд.

Муаллифони мавод зикр намудаанд, ки таваччуҳо мусоидати давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иду чашнҳои милливу таърихӣ ба эҳёву рушди анъанаҳо мусоидат намудааст. Аз ин лиҳоз метавон гуфт, ки саҳми воситаҳои ахбори омма, ба хусус, навиштаи муҳаққиқону таърихшиносон, ҷомеашиносонупубликсистон, адибон ва дигар намоёндагони соҳаҳо боиси муаррифии бештари иду чашнҳои милливу таърихӣ гаштааст.

**Калидвожаҳо:** журналистика, чашн, миллӣ, таърихӣ, Сада, Наврӯз, Хатлон, анъана, донишҳои экологӣ, табиат, жанр, инъикос, иттилоот, рӯзнома, баррасӣ.

### **ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРАЗДНИКОВ В ГАЗЕТЕ «ХАТЛОН» (на примере праздников Сада и Навруз)**

Значительна роль средств массовой информации, в том числе областной газеты «Хатлон», в освещении и обсуждении национально-исторических праздников, связанных с таджикско-персидской нацией. На страницах этого издания публикуется множество материалов в форме публицистических жанров, прежде всего новостей и репортажей, статей, обзоров и панно, авторами которых являются не только профессиональные журналисты, но и жители, и представители различных профессий. Публикуемый материал освещает исторические и народные праздники и показывает мироощущение наших предков. Необходимо отметить, что именно через размышления и оценку рассматриваемой темы читатели получают больше информации о том, как отмечаются исторические и народные праздники и обряды.

Авторы материала отметили, что внимание и поддержка государством и Правительством Республики Таджикистан национальных и исторических праздников способствовали возрождению и развитию традиций. С этой точки зрения можно сказать, что вклад средств массовой информации, в частности, трудов исследователей и историков, социологов и публицистов, писателей и других представителей области, привел к большему представлению национальных и исторических праздников.

**Ключевые слова:** публицистика, праздник, национальный, исторический, Сада, Навруз, Хатлон, традиция, экологическое знание, природа, жанр, размышление, информация, газета, рецензия.

### **REFLECTION OF NATIONAL HOLIDAYS IN THE NEWSPAPER "KHATLON" (on the example of Sada and Navruz holidays)**

The role of the mass media, including the regional newspaper "Khatlon", in the coverage and discussion of national-historical holidays associated with the Tajik-Persian nation is significant. On the pages of this publication, a lot of materials are published in the form of journalistic genres, primarily news and reports, articles, reviews and panels, the authors of which are not only professional journalists, but also residents and representatives of various professions. The published material covers historical and folk holidays and shows the attitude of our ancestors. It should be noted that it is through reflection and assessment of the topic under consideration that readers will receive more information about how historical and folk holidays and rituals are celebrated.

The authors of the material noted that the attention and support by the state and the Government of the Republic of Tajikistan of national and historical holidays contributed to the revival and development of traditions. From this point of view, it can be said that the contribution of the media, in particular, the works of researchers and historians, sociologists and publicists, writers and other representatives of the region, has led to a greater representation of national and historical holidays.

**Key words:** journalism, holiday, national, historical, Sada, Navruz, Khatlon, tradition, ecological knowledge, nature, genre, reflection, information, newspaper, review.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Шарипов Сангимурад Исматуллоевич номзоди илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи рӯзноманигории факултети филологияи



точки Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав”. Тел: (+992) 918-13-03-59 электронная почта: [www. sangimurodS1989@gmail.com](mailto:www.sangimurodS1989@gmail.com)

Мирзомуродов Саидумар Баротович унвонҷӯи кафедраи рӯзманигории факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав”. Тел: (+992) 907-66-96-96 электронная почта: [www. Saidumar85@mail.ru](mailto:www.Saidumar85@mail.ru)

**Сведения об авторах:** Шарипов Сангимурад Исматуллоевич, кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой журналистики факультета таджикской филологии государственного учреждения образования «Бахтарский государственный университет имени Насири Хусрава». Тел: (+992) 918-13-03-59 электронная почта [www. sangimurodS1989@gmail.com](mailto:www.sangimurodS1989@gmail.com)

Мирзомуродов Саидумар Баротович соискатель отделения журналистики факультета таджикской филологии ГОУ «Бахтарский государственный университет имени Насира Хусрава». Тел: (+992) 907-66-96-96 e-mail [www. Saidumar85@mail.ru](mailto:www.Saidumar85@mail.ru)

**Information about the authors:** Sharipov Sangimurad Ismatulloevich, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Journalism of the Faculty of Tajik Philology of the State Educational Institution “Bakhtar State University named after Nasiri Khusrav”. Tel: (+992) 918-13-03-59 e-mail [www. sangimurodS1989@gmail.com](mailto:www.sangimurodS1989@gmail.com)

Mirzomurodov Saidumar Barotovich is a graduate of the Department of Journalism of the Faculty of Tajik Philology of the State Educational Institution "Bakhtar State University named after Nasyr Khusrav". Tel: (+992) 907-66-96-96 e-mail [www. Saidumar85@mail.ru](mailto:www.Saidumar85@mail.ru)

УДК:37.2

## **НЕКОТОРЫЕ ВИДЫ МЕТОДИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ СЕМАНТИЗАЦИИ СЛОВ**

Хакимова З.А., ассистент  
Кулябский государственный университет имени А. Рудаки.

Эффективным приемом раскрытия значений новых слов и активизации изученной лексики является использование электронной доски, проектора. При объяснении новых слов успешно используются электронная доска и проектор. С помощью электронной доски и проектора можно демонстрировать любой рисунок, картинку, фотографию. [2, с. 62] По картинке проводится беседа. Например, в подготовительном классе можно и пользоваться картинку «Семья», провести необходимую словарную работу.

Очень удобно использовать серию картин на определенную тему.

С этой целью учитель демонстрирует картинки с изображением различных предметов, ситуаций, действий. Например, по теме «Наша семья» учитель в определенной последовательности соединяет картинки с изображением дома, членов семьи, их работы. По ним проводится беседа, особо выделяются новые слова, словосочетания и предложения.

Учитель. Это семья (на экране появляется картина всей семьи за столом). В семье шесть человек: папа, мама, старшая сестра, младшая сестра и братя. Вся семья сидит за столом и завтракает. Маленький брат сидит за маленьким столиком. В комнате чисто и светло. Папа взял портфель и идет на работу (на экране появляется изображение: отец с портфелем, идущий на работу). Младшая сестра и старший брат выходят из дома. Они идут в школу (на экране: сестра и брат с портфелями в руках выходят из дома). Что делает старшая сестра? (на экране: сестра моет пол). Ученик. Старшая сестра моет пол.

Учитель. Что делает мама? Что стоит в комнате? (Картинка: комната, в комнате стол, стулья, кресло, диван, кровать, шкаф, в шкафу книги, на стене картина, телевизор, компьютер, игрушки).

После этого вторично показывается картина. Учитель задает вопросы, а учащиеся отвечают. Затем составляется рассказ, в который включаются новые слова определенными

рамками. Дело в том, что средствами русского языка можно. Аналогичную работу можно проводить и по другим лексическим темам.

Для семантизации слов, введения их в активный словарный запас используются и фильмы или мультфильмы, с помощью которых раскрывается значение новых слов без перевода их на родной язык. Фильмы и мультфильмы подбираются в соответствии с программным материалом или текстом для чтения. Могут быть использованы фильмы и мультфильмы с субтитрами.[1, с. 129]

Методика использования фильмов и мультфильмов с субтитрами состоит в следующем:

1. Демонстрируется фильм или мультфильм с одновременным показом субтитров.

2. Повторный показ. Учащиеся могут читать каждое предложение по субтитрам. (Показ осуществляется с определенными паузами. В необходимых случаях учитель предлагает заново просмотреть и повторить.)

3. Ответы на вопросы с показом фильмов и мультфильмов без прослушивания звука. Учащиеся отвечают на вопросы и показывают предметы и действия на соответствующих кадрах.

4. Связный рассказ по фильму и мультфильму без вопросов учителя.

В работе по фильму и мультфильму не следует отводить целый урок.

На одном уроке можно ограничиться разбором двух-трех кадров.

Для раскрытия значения новых слов используется прямой метод, т.е. при помощи средств русского языка [3, с. 7].

Постепенно у учащихся накапливается активный словарный запас. Это позволяет раскрывать значения новых слов средствами самого русского языка, не прибегая к родному языку. Преимуществом этого приема семантизации слов является то, что ученики наряду с усвоением новых слов закрепляют изученную лексику, правила сочетаемости слов. Однако применение данного способа семантизации новых слов ограничено это можно назвать одним словом? Или: даются слова, обозначающие раскрыть значение немногих слов. Сфера использования этого приема расширяется по мере обогащения активного словарного запаса учащихся.

При раскрытии значения новых слов средствами русского языка не следует употреблять слова, не знакомые учащимся.

Начиная со второго класса незнакомые слова можно объяснять подбором синонимов. Например, слова морозный, знойный можно объяснить, заменив их в контексте знакомыми словами холодный, жаркий: холодный день — морозный день, жаркое лето — знойное лето. При этом следует учитывать, что синонимы не одинаково сочетаются с другими словами, поэтому необходимо предупреждать лексическую интерференцию. Под влиянием родного языка учащиеся могут употреблять; например, такие сочетания слов с указанными синонимами, как «морозная вода», «морозные руки»; «знойная вода», «жаркий чай» и др.[2, с. 69]

Для раскрытия значения новых слов, их активизации используются также антонимы (слова с противоположным значением), например: плохой — хороший, грязный — чистый, большой — маленький, закрыть — открыть, выйти — войти, прилетать — улетать, темно — светло. И в данном случае не обходимо учитывать сочетаемость слов, специфику родного языка [1, с. 132]. Одним из приемов объяснения слов средствами русского языка является подбор родового понятия к видовым и наоборот. Например: Яблоко, груша, абрикос — фрукты; Сапоги, туфли, тапочки — обувь; Мебель — стул, стол, кресло; Посуда — тарелка, чашка, стакан; Звери — волк, медведь, лиса.

В начальных классах можно подбирать видовые понятия к таким родовым: мебель, посуда, одежда, птицы, домашние животные, дикие животные, звери, фрукты, овощи, деревья, цветы, инструменты.

Такую работу можно разнообразить. Например, даются слова одной группы: картофель, морковь, капуста, свекла — и ставится вопрос: Как все объяснению таких

значений следует подходить очень осторожно. Для родовое понятие, например одежда, а учащиеся подбирают слова с видовым понятием.

Можно дать слова, относящиеся к разным родовым понятиям, например: яблоко, груша, слива, персик, стол, чашка, тарелка — и предложить учащимся сгруппировать их по родовому признаку и назвать каждую группу одним словом.

Таким образом, использование технических средств, и раскрытие значений новых слов средствами русского языка способствует быстрому и прочному усвоению словарных слов, вследствие чего формируется навык грамотного написания слов, с которыми учащиеся встречаются как в устной, так и в письменной речи.

#### **Литература:**

1. Баранников И.В., Грекул А.И., Бойцова А.Ф. Методика начального обучения русскому языку в национальной школе. - Л.: Просвещение, 1984. -305 с.
2. Баранов, М.Т. Научно-методические основы обогащения словарного запаса школьника в процессе изучения русского языка. - М.: Наука, 2015. – 352 с.
3. Бобровская Г.В. Обогащение словаря младших школьников. - НШ. 2002. № 6.76.
4. Буржунов Г.Г. Основные принципы словарной работы. С.54. Методика преподавания русского языка в национальной школе. - Махачкала, 2000., - 274 с.
5. Буслаев, Ф.И. О преподавании отечественного языка // Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка. - М.: Наука, 2012. – 256 с. Душанбе: Тайфун-Менеджмент, 2007. - 216 с.

#### **НЕКОТОРЫЕ ВИДЫ МЕТОДИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ СЕМАНТИЗАЦИИ СЛОВ**

В данной статье рассматриваются эффективные приемы используемые при раскрытии значений новых слов. Демонстрируются методы семантизации изучения лексики, показаны современные приемы при объяснении слов используемых на уроках. Демонстрируются фильмы или мультфильмы с одновременным показом субтитров. Для раскрытия значения новых слов используется прямой метод. Незнакомые слова объясняются подбором синонимов и антонимов. Использование технических средств, и раскрытие значений новых слов средствами русского языка способствует быстрому и прочному усвоению словарных слов.

**Ключевые слова:** Семантизация, методические приёмы, словарный запас, субтитры, активизация, антонимы, технических средств.

#### **БАЪЗЕ НАМУДҶОИ ТЕХНИКАИ МЕТОДИИ МАЪНАВИИ КАЛИМАҶО**

Дар ин мақола усулҳои самарабахше, ки дар ошкор кардани маънои калимаҳои нав истифода мешаванд, муҳокима карда мешаванд. Усулҳои семантизатсияи омӯзиши лексика нишон дода шудаанд, усулҳои муосири шарҳи калимаҳои дар дарс истифодашуда нишон дода шудаанд. Филмҳо ё филмҳои тасвирӣ бо субтитрҳои ҳамзамон намоиш дода мешаванд. Барои кушодани маънои калимаҳои нав усули бевосита истифода мешавад. Калимаҳои ноошно бо интиҳоби синонимҳо ва антонимҳо шарҳ дода мешаванд. Истифодаи воситаҳои техникӣ, ба воситаи забони русӣ кушода додани маънои калимаҳои нав ба зуд ва бардавом аз худ намудани калимаҳои луғавӣ мусоидат мекунад.

**Калидвожаҳо:** Семантизатсия, усулҳои таълим, лексика, субтитрҳо, фаълосозӣ, антонимҳо, воситаҳои техникӣ.

## **SOME TYPES OF METHODOLOGICAL TECHNIQUES SEMANTIZATION OF WORDS**

This article discusses effective techniques used in revealing the meanings of new words. Methods of semantization of the study of vocabulary are demonstrated, modern techniques are shown in explaining the words used in the lessons. Movies or cartoons are shown with simultaneous subtitles. To reveal the meaning of new words, a direct method is used. Unfamiliar words are explained by the selection of synonyms and antonyms. The use of technical means, and the disclosure of the meanings of new words by means of the Russian language, contributes to the rapid and lasting assimilation of vocabulary words.

**Key words:** Semantization, teaching methods, vocabulary, subtitles, activation, antonyms, technical means.

**Сведения об авторе:** Хакимова Зарина Абдуалимовна – ассистент кафедры иностранных языков Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г. Куляб, ул. С. Сафарова 16. Тел.(992) 988 80 88 40.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Ҳакимова Заррина Абдуалимовна - ассистенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҶТ, Кӯлоб, кӯч. С.Сафарова 16. Тел (992) 988 80 88 40

**Information about the author:** Khakimova Zarina Abdualimovna - Assistant of the Department of Foreign Languages of the Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, RT, Kulyab, st. S. Safarova 16. Tel. (992) 988 80 88 40

# ПЕДАГОГИКА

ТДУ:37.0 (2-точ)

ТКТ:74.00+74.03 (2-точ)

А-49

## ТАРЗИ ҲАЁТИ СОЛИМ ВА ФАЗОИ СОЛИМИ ТАҲСИЛОТӢ

Чумъахон Алимӣ профессори ДДК ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ  
Мирализода Абдусалом Мустафо, профессори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Фазои таълимии солим тамоми ҷойҳои таълимии солимро бо тартиби хурдтар муттаҳид намуда, низоми ягонаи миллии иҷтимоию педагогии таълим ва тарбияи насли наврасро ба тарзи ҳаёти солим фароҳам меорад. Он тамоми низомҳои таълимӣ ва тарбияи солимро, ки дар минтақа мавҷуданд - шаҳрак, ноҳия, шаҳр, вилоят (кишвар, ҷумҳурӣ)-ро фаро мегирад.

Фазои таълимии солими шаҳрӣ тамоми низомҳои таълимӣ ва тарбиявии шаҳрак, ноҳия, шаҳрро фаро мегирад. Фазои таҳсилоти маҳаллии саломатиро низомҳои таълимии алоҳидаи ҳифзи тандурустӣ муаррифӣ мекунанд: оила, муассисаи таълимӣ ё дигар муассисаи иҷтимоӣ.

Ҳамгирии ҷойҳои таълимии солими сатҳи поёнӣ ба ҷойҳои таълимии солим дар сатҳи олӣ низ вижагии фазои миллии таълимии солим мебошад.

Сохтори фазои таълимии миллии солим низоми бисёрсатҳии иҷтимоию педагогӣ мебошад, ки дар он сатҳи поёнӣ дар робитаҳои байниҳамдигарӣ баландтар ғарқ шуда, низоми ягонаи таълим ва тарбияро ташкил медиҳад, ки аз ҷиҳати зарфияти педагогӣ ҳаҷми бештар дорад, ҳадафи асосии он ташаккули тарзи ҳаёти солим барои насли наврас мебошад. Ин як вижагии дигари ба фазои миллии таълимии солим хосро ифода мекунанд.

Дар асоси омӯхтан ва ҷамъбасти корҳо оид ба омӯзиши моҳияти фазои таълимии солими сатҳҳои гуногун, фазои миллии таълимӣ баррасӣ мегардад. Мо хусусиятҳо ва вижагиҳои хоси фазои омӯхташударо муайян карда, ҳамчунин таърифи мафҳуми «фазои миллии таълимии солим»-ро таҳия намудем.

Хусусиятҳои, ки ба фазои миллии таълимии солим хосанд:

-ин низоми мураккаби иҷтимоию педагогӣ мебошад, ки дар он сатҳи пасти муносибатҳо сатҳи баландтар ғарқ мешавад;

-низом ба таъсири мусбат ё манфии рӯйдодҳо ва ҳолатҳо дар соҳаи маориф дар сатҳи миллий, байналмилалӣ ва ҷаҳонӣ дучор меояд;

-вазифаи мақсадноки низом ташаккули тарзи ҳаёти солим дар байни субъектҳои раванди таълим дар як сохтори алоҳидаи ташкилкунандаи ҚТ дар ҳамкориҳои ҳамаи бахшҳои манфиатдори ҷомеа мебошад;

- низом кушода аст ва қодир аст ҳам дар заминаи худтанзимкунӣ ва ҳам рушди худ ташаккул ёбад;

- сохтор ва рушд аз омилҳои миллии фарҳангӣ, арзишӣ, ҷуғрофӣ ва иҷтимоӣ вобаста аст;

-нишондиҳандаи миқдории низомҳои педагогии мутақобила, ки ҳадафҳои ташаккули тарзи ҳаёти солимро дар воҳидҳои ҳудудии сатҳҳои гуногун татбиқ мекунанд ва иқтисодии ҳамгирошудаи педагогии онҳо ҳаҷми фазои омӯхташударо тавсиф мекунанд;

-ҳамгирии ҷойҳои таълимии солими сатҳи поёнӣ ба ҷойҳои таълимии солимии сатҳи баланд таъмин карда мешавад;

-воҳиди миллии минтақавӣ параметре мебошад, ки сатҳ ва андозаи фазои омӯхташавандаро тавсиф мекунанд, ки дар он робитаҳо ва муносибатҳои субъектҳои ин фазо бо мақсади ҳифз ва таҳкими тандурустӣ, ташаккули тарзи ҳаёти солим дар субъектҳои раванди таълим амалӣ карда мешаванд;

-муҳити зист ҳамчун чузъи бисёрсатҳа амал мекунад, ки шароити самаранокии ташаккули фазои омӯхташударо муайян мекунад.

Аломатҳои асосии ташаккули фазои миллии солим:

- ҳамкориҳои рушдбандаи субъектҳои фазои таълимӣ, ки бахшҳои гуногуни ҷомеаро намоёндагӣ мекунанд, имкон медиҳад ташаккули тарзи ҳаёти солим барои муҳассилин сурат гирад;

- ҳамгироии нерӯи педагогии субъектҳои фазои таълимии солимгардонии сатҳи поёнӣ ба зарфияти педагогии фазои таълимии солимгардонии сатҳи баланд дар асоси муносибатҳои рушдбандаи байни онҳо, бо мақсади ташаккули тарзи ҳаёти солим дар байни субъектҳои раванди таълим дар миқёси минтақавӣ;

- раванди фароҳам овардани шароити солим дар воҳидҳои ҳудудии минтақа дар ҳама сатҳҳо амалӣ шуда истодааст, ки ба ташаккули тарзи ҳаёти солим дар байни субъектҳои раванди таълим, имконоти худтанзимкунӣ ва рушди худмудирияти субъектҳои нави ин фазо мусоидат мекунад.

Дар асоси гуфтаҳои боло, мо мафҳуми фазои миллии таҳсилоти солимро муайян кардем - ин як низоми мураккаби иҷтимоӣ педагогии рушди ҳамкориҳои субъектҳои фазои таълимӣ мебошад, ки соҳаҳои гуногуни ҷомеаро намоёндагӣ мекунанд, бо мақсади ҳифз ва таҳкими тандурустии муҳассилин дар заминаи тарзи ҳаёти солим ва фароҳам овардани шароити солимгардонӣ, ки самаранокиро таъмин мекунанд, ин раванд, ҳамчунин имконот барои ташкили худидоракунӣ ва рушди самаранокии субъектҳои нави ин фазоро ифода мекунад.

Раванди ташаккули фазои миллии таълимии солим бояд ҳамчун низоми босуръат рушдбандаи иҷтимоӣ педагогӣ аз рӯи сатҳҳои ташаккулёбӣ тасниф карда шавад: паст, миёна ва баланд, ин имкон медиҳад, ки самарайи раванди ташаккул бо назардошти ҳамаи чузъҳои таркибии он баҳо дода шавад.

Барои арзёбии самаранокии ташаккули фазои таълимии миллии солим ва муайян кардани он, ки он ба кадом сатҳи рушд расидааст, зарур аст, ки дар асоси таҳлили рушди ҳамаи чузъҳои он меъёрҳои ягонаи арзёбӣ ва нишондиҳандаҳо барои ҳамаи сатҳҳо муайян карда шаванд.

Ҳама аломатҳои фазои таҳқиқшаванда вижагии рушди динамикӣ доранд. Ин заминаи муайян кардани меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои арзёбии самаранокии рушди онҳо аз ҷиҳати миқдорӣ ва сифатӣ мебошад ва аз ин рӯ, рушди фазои миллии таълимии солим дар маҷмӯъ мебошад.

Таълифот ва таҳқиқоти муҳаққиқони рус Н.П. Абаскалова, Л.Н. Волошина, И.П. Золотухин, И.Ю. Кокаев, Т.Ф. Орехова, Л.Ф. Тихомиров ва дигарон имкон доданд, ки назарияи ташаккули тарзи ҳаёти солим дар асоси ташаккули фазои таълимии солим, ки татбиқи ду стратегия - ташаккули тарзи ҳаёти солим ва фароҳам овардани муҳити солимро дар муассисаи таълимӣ имкон намедиҳад, ки натиҷаи дилхоҳи беҳтар намудани тандурустии муҳассилин ба даст оварда шавад. Таҳлили ин асарҳо ҳамчунин нишон дод, ки ин назария механизмҳои ҳавасмандкунии муҳассилинро ба тарзи ҳаёти солим аз мавқеи субъективии онҳо дар ин раванд ба назар намегирад, вазифаи ташкили соҳаи ҳавасмандгардониро, ки субъектҳои фазои таълимиро ҳавасманд мекунад соҳаҳои мухталифро барои татбиқи вазифаҳои ташаккули тарзи ҳаёти солими муҳассилин ба миён намеоранд, гузоштааст.

Вазифаҳои ташаккули фазои таълимии солим дар муассисаҳои таълимӣ асосан аз ҳисоби захираҳои низоми маориф бо иштироки қисман мутахассисони соҳаи тандурустӣ ҳал карда мешаванд. Дар ҳалли ин масъала шубҳаҳои дигари ҳокимияти иҷроия, ҷомеа ва соҳибкорӣ ба назар гирифта намешаванд. Ҳалли ин масъалаҳо дар сатҳи назариявӣ метавонад ба амалияи ҳифз ва таҳкими тандурустии муҳассилин дар давраи таҳсил дар мактаб таъсири назаррас расонад.

Яке аз вазифаҳои асосии фазои таълимии миллии солим ташаккули тарзи ҳаёти солим дар байни субъектҳои раванди таълим мебошад. Ин вазифаро танҳо бо иштироки тамоми соҳаҳои ҷомеа ва ҳуди субъектҳои раванди таълим самаранок амалӣ кардан мумкин аст.

Дар Барномаи миллии ташаккули тарзи ҳаёти солим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2030», ки аз тарафи Ҳукумати кишвар аз 30.10.2010, №560 қабул карда шудааст, ба мафҳумҳои саломатӣ, тарзи ҳаёти солим бо таври зайл тавзеҳ дода шудааст:

1. Саломатӣ - ҳолати некӯаҳволии пурраи ҷисмонӣ ва руҳию иҷтимоии инсон;

2. Тарзи ҳаёт - маҷмуи муносибатҳои мушаххаси ҳар як одам бо истифодаи захираҳои имконоте, ки барои вай шароити иҷтимоӣ, анъанаҳо, маълумот ва муносибатҳои бозорӣ пешниҳод менамояд.

3. Тарзи ҳаёти солим - намудҳо, навъҳо, усулҳои фаъолияти ҳаёти барои форматсияи мазкури чамъиятию иқтисодии хоси инсон, ки имконоти организми вайро мустаҳкам намуда, барои босифат иҷро намудани вазифаҳои иҷтимоӣ ва расидан ба дарозумри фаъолонии ӯ мусоидат менамояд» [2, с. 3].

Сохтори ҷомеаро се баҳши асосӣ ташкил медиҳанд: баҳши яқум ё баҳши давлатӣ (муассисаҳои давлатӣ ва маҳаллӣ); баҳши дуввум, ё баҳши хусусӣ (корхонаҳои хусусӣ); баҳши сеюм, ё баҳши ғайритиҷоратӣ (муассисаҳо ва иттиҳодияҳои шахрвандон). Ин назар шарҳи мафҳуми «баҳши ҷомеа» ва қобилияти тафсири ҳамкориҳои ниҳодҳои давлатӣ, муассисаҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, корхонаҳои хусусӣ, муассисаҳо ва иттиҳодияҳои шахрвандонро ҳамчун соҳаҳо дар ташаккули тарзи ҳаёти солим медиҳад.

Чунин ҳамкорӣ байни баҳшҳои ҷомеа мафҳумҳои умумиро дар ташаккули солимии субъектҳои раванди таълим тақозо мекунад, аммо то имрӯз назари ягона дар бораи мафҳуми «тарзи ҳаёти солим» таҳия нашудааст ва технологияҳои оптималӣ ва самарабахши педагогӣ барои ташаккули он аз рӯи принсипи байнисоҳавӣ муайян карда нашудаанд.

Доираи дидгоҳҳои олимон ва таҷрибаомӯзон нисбати мафҳуми «тарзи ҳаёти солим» имкон намедиҳад, ки самарани дилхоҳи натиҷаҳои омӯзгорӣ ба даст оварда шавад, ки дар робита бо ин мафҳуми калидӣ муайян карда шавад. Аз нуқтаи назари гуногун оид ба мафҳуми «тарзи ҳаёти солим» ба консепсияи ягонаи меъёри он гузаштан лозим аст, ки барои ҳамаи иштирокчиёни раванд оддӣ ва комилан равшан бошад. Консепсияи меъёри тарзи ҳаёти солим иштирокчиёни ташаккули фазои омӯхташударо на танҳо ҳамчун нишондиҳандаи ҳадафи умумӣ, балки ҳамчун дастгоҳи ягонаи концептуалӣ, ки нерӯи омӯзгории ҳамаи иштирокчиёни онро муттаҳид менамояд, муттаҳид мекард.

Асарҳои олимони замони мо ба ифшои моҳияти иҷтимоии тарзи ҳаёт ва таъсири он ба тандурустӣ баҳшида шудаанд: Ю.П. Лиситсин, Б.Н. Чумакова, Г.К. Зайтсева, Л.Г. Татарникова, В.В. Колбанов, Л.Н. Волошина ва дигарон мебошанд.

Муҳаққиқи рус И.А. Коробейников изҳор медорад, ки тарзи муайяни зиндагӣ, ҳамчун яке аз натиҷаҳои раванди сотсиализатсия, аз хурдсолӣ ташаккул меёбад. Ташаккули он на танҳо дар асоси «таъсироти мақсаднок, балки дар натиҷаи таъсири мухталифи аксаран стихиявии экологӣ, ки аксар вақт барои назорат ва мудирияти самарабахш қобили қабул нестанд» сурат мегирад. Одатҳо, ҳавасмандии роҳбар, муносибати махсус ба худ ва дигарон, малакаҳо дар арзёбии рӯйдодҳо ва ҳолатҳои худ, малакаҳои худтанзимкунӣ, рафтори иродавӣ ва ҳамкорӣ бо одамони дигар ҷузъҳои муҳими тарзи ҳаёт мебошанд. Бе дарназардошти ин ҷузъҳо, тағйир додани чизе дар тарзи муқаррарии зиндагӣ ниҳоят душвор аст, ҳатто агар ҳуди инсон принципҳои асосии тарзи ҳаёти солимро донанд ва аз тахти дил мехоҳад, ки зиндагии худро дар асоси онҳо бисозад [5, с.39].

Аз чунин фаҳмиши моҳияти тарзи ҳаёти солим, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки омӯзиши мақсаднок дар заминаи тарзи ҳаёти солим, ки дониш медиҳад, бидуни ташаккули малака ва ниёзҳои муайян дар тарзи ҳаёти солим самаранок буда наметавонад, ба сатҳи фарҳанги рафтор, ки ҳифз ва таҳкими тандурустии инсонро дар тури солҳо баланд мебардорад. Ҳамчунин, ҷузъи муҳимтарини фарҳангро ҷудо кардан мумкин аст: на танҳо дониши амиқ дар бораи солим будан, балки ҳамчунин дар ҳаёти инсон татбиқи фаъолонии онҳо.

Хулоса худ нишон медиҳад, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳо, фаъолияти шахсиро дар робита бо тарзи ҳаёти солим ташаккул додан зарур аст. Танҳо дар ин ҳолат омилҳои стихиявии беруна ва омилҳои тарзи ҳаёт, ки ба тандурустии инсон таъсири манфӣ мерасонанд, рафъ карда мешаванд.

Фарҳанги рафтори инсон бояд чӣ гуна бошад ва он бояд дар ҷомеа чӣ гуна зоҳир шавад, то ки тарзи ҳаёти солим хос бошад?

Барои посух додан ба ин савол, андешаҳои илмиро дар бораи мафҳуми «тарзи ҳаёти солим» фаҳмидан ва ҷузъҳои умумиро муайян кардан лозим аст, ки «заминаи мустаҳкамкунанда»-и амалҳои инсон - фарҳанги тандурустии ӯро тавсиф мекунад.

Таҳлили таълифоти муҳаққиқони рус Л.Н. Волошина, В.Н. Касаткин, Т.Ф. Орехова, Е.Ф. Солопова, Е.Е. Чепурних ва дигарон нишон доданд, ки фарҳанги тандурустии инсон ҷузъи асосии тарзи ҳаёти солими ӯ мебошад, ки дониши муайяни шахсро дар бораи нигоҳдорӣ ва таҳкими тандурустӣ, ҳамчунин малака ва қобилияти ӯро барои дар ҷомеа фаъолона татбиқ кардани онҳо муттаҳид мекунад.

Муҳаққиқ Д.П. Семашко навиштааст: «... Ман фикр мекардам ... бе фарҳанги санитарӣ умуман фарҳанг буда наметавонад; бе маълумоти тандурустӣ аҳолии солим буда наметавонад». Вай таълими тандурустиро ҳамчун «маҷмуи ҷорабиниҳои тарбиявӣ, маърифатӣ, ташвиқотӣ ва таблиғотӣ, ки ба ҳифз, таҳким ва зуд барқарор кардани тандурустӣ ва қобилияти меҳнати инсон, дароз кардани умри фаъолони ӯ равона шудаанд», шарҳ додааст [11, с.199].

Фарҳанги солимӣ ҷузъи фарҳанги умумии инсон аст ва бо роҳи омӯзгорӣ ташаккул меёбад.

Муҳаққиқи рус Т.Ф. Орехова мафҳуми «таълими солим»-ро таҳия намуда, тасдиқ мекунад, ки «ин вижагии сифатии раванди мақсадноки ташкилҷӯи омӯзгорӣ мебошад, ки ба ташаккули омодагии субъектҳо (омӯзгорон ва муҳассилин) ба эҷоди тандурустӣ равона карда шудааст, ки ин сифати шахсиятест, ки ҷанбаҳои фарҳангии тандурустии инсонро инъикос мекунад ва симои солими ӯро дар зиндагӣ муайян мекунад» [7, с.117]. Вай нақши низоми таҳсилот ва субъектҳои раванди таълимро дар ташаккули фарҳанги тандурустии шахсӣ тавассути омодагии онҳо ба эҷоди тандурустӣ таъкид мекунад.

Муҳаққиқи рус Л.Н. Волошина таъкид мекунад, ки «тарзи ҳаёти солим», пеш аз ҳама, тарзи фарҳангии ҳаёт, мутамаддин, инсонпарварона аст», вай вобастагии тарзи ҳаёти солими инсонро ба фарҳанги ӯ таъкид мекунад [4, с.42]. Он ҳамчунин ҷойгоҳи марказиро дар сохтори тарзи ҳаёти солим, фарҳанги тандурустӣ муайян мекунад.

Муҳаққиқи рус В.М. Басова фарҳанги рафтори шахсро тавассути салоҳияти иҷтимоии ӯ мебинад, ки онро «зарфияти субъективии шахс, ки қодир аст амнияти ӯро дар муҳити иҷтимоӣ таъмин кунад», мешуморад [3, с.24]. Ба назари мо вижагии фарҳанги инсон тавассути салоҳияти иҷтимоии ӯ, ки ҳади ақал ҳифзи тандурустии ӯро дар муҳити иҷтимоӣ таъмин мекунад, ба дараҷаи эътимодбахш ва оқилона аст. Хулоса баровардан мумкин аст, ки фарҳанги тандурустӣ пеш аз ҳама салоҳияти муайян дар ҳифз ва таҳкими тандурустӣ мебошад.

Фарҳанги тандурустӣ таълими ҳамгирошудаи шахсӣ мебошад, ки аз ҷузъҳои маърифатӣ - ҳавасмандгардонӣ, эмотсионалӣ ва коммуникативӣ - иродавӣ иборат аст, ки дар навбати худ миқдори дониш, таҳаммулпазирии коммуникатсионӣ, устувории эмотсионалӣ, фаъолият ва сифатҳои иродавию инъикос мекунад, ки қисми таркибии тарзи ҳаёти мутахассиси тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар фарҳанги инфиродии ӯ аст. Ин мулоҳиза ба мо имкон медиҳад хулоса барорем, ки сифатҳои шахсии инсон, ки фарҳанги тандурустии ӯро тавсиф мекунад, дар тарзи ҳаёти ӯ тавассути фаъолият зоҳир мешаванд, ки бо дониши бадастоварда, ангеа ва ирода ҳавасманд карда мешавад. Тибқи гуфтаи муҳаққиқ В.К. Балсевич, фаъолияти ҷисмонии шахс бояд «ҳамчун соҳаи ташаккули фарҳанги ҷисмонии инсон» баррасӣ карда шавад. «Фарҳанги ҷисмонӣ аввалин, табиитарин пулест, ки нуктаҳои иҷтимоӣ ва биологии инсонро ба як қулли ягона мепайвандад», - таъкид мекунад ӯ [1, с.22]. Таносуби фаъолият ва ташаккули фарҳанги шахсиятро дар робита бо дигар намудҳои фаъолияти инсон



баррасӣ кардан мумкин аст, ба монанди мозаика, фарҳанги умумии ӯро. Аз ин нуқтаи назари илмӣ мо методологияро ҷудо менамоем, ки онро ба монанди ташбеҳ, дар раванди педагогии ташаккули фарҳанги тандурустии шахс бо роҳи таълим ва тарбияи намудҳои ҳифзи тандурустӣ татбиқ кардан мумкин аст.

Ба андешаи мо, тарзи ҳаёти солимро бояд ҳамчун як технологияи мураккаби фаъолияти солими инсон, аз ҷумла бисёр зеркомпонентҳои бо ҳам алоқаманд ҳифзкунандаи тандурустӣ баррасӣ кунанд, ки он танҳо дар мавриде сурат мегирад, ки барои татбиқи онҳо кӯшиш ба ҳарч дода шавад. Муҳимтарин аз ин маҷмуи зеркомпонентҳо барои ҳифз ва таҳкими тандурустии инсон бояд муайян карда шавад, ки коҳиши мафҳуми омӯхташудаи «тарзи ҳаёти солим»-ро ба меъёри ягона содда мекунад.

Муҳаққиқ А.И. Федоров як ҷузъи тарзи ҳаёти солим - фаъолияти ҷисмониро ҷудо карда, онро ҳамчун «фаъолияти шахс барои ноил шудан ба камолоти ҷисмонӣ» маънидод мекунад [13, с.12]. Ба андешаи мо, барои ноил шудан ба ҳадафҳои солимии ҷисмонии шахс тарзи ҳаётро пеш бурдан лозим аст, ки дар он фаъолияти ҷисмонии барои тандурустии ӯ муфид мунтазам таъмин карда шавад. Камолоти ҷисмонӣ ҳадафи онҳое мебошад, ки ба варзиши касбӣ машғуланд. Фаъолияти оптималии ҷисмонӣ бо мақсади нигоҳдорӣ ва беҳтар кардани тандурустӣ он аст, ки фаъолияти ҷисмонии муфиди шахс, ки онро ба яке аз зеркомпонентҳои тарзи ҳаёти солими ӯ нисбат додан мумкин аст. Дар асоси ин, фаъолияти ҷисмонии шахс бояд ҳамчун кори инфиродии ҷисмонӣ ҳисобида шавад, ки ҳифз ва таҳкими тандурустии ӯро таъмин кунад.

Муҳаққиқ Х. Лиситсин тарзи ҳаёти солимро «фаъолияти фаъоли инсон, ки ба нигоҳдорӣ ва таҳкими тандурустии худ нигаронида шудааст» меномад. Аз ин таъриф бармеояд: инсон барои беҳбудии ҷисмонӣ, руҳӣ ва иҷтимоии худ ҳудаш масъул аст; шахс бояд барои нигоҳ доштан ва мустаҳкам кардани тандурустии худ дониш, малака ва қобилиятҳои муайян дошта бошад; шахс вазифадор аст, ки барои ноил шудан ба ҳадафи нигоҳдорӣ ва таҳкими тандурустии худ фаъолияти муайян нишон диҳад.

Ба андешаи мо, чизи аз ҳама муҳим дар кори ӯ муайян кардани ҷузъҳои тарзи ҳаёти солим аст: тиббӣ ва дигар намудҳои фаъолият, вобастагии фаъолият аз фарҳанги умумии инсон ва як қатор шароити дигар.

Муҳаққиқ Ю.П. Лиситсин таъкид мекунад, ки роҳҳои ташаккули тарзи ҳаёти солим аз фаҳмидани сохтори функционалии он сарчашма мегиранд. Вай калиди онҳоро фаъолияти тиббӣ медонад, яъне фаъолияти одамоне, ки ба тандурустии худ ва ҷомеа марбутанд ва ба ҳифз, таҳкими дубораи тандурустӣ, яъне фаъолияти мусбии тиббӣ равона шудаанд [6, с.57].

Фаъолияти тиббии Ю.П. Лиситсин ба унсурҳои мустақил ҷудо мешавад: саводнокии тандурустӣ, одатҳои гигиенӣ ва антигигиенӣ, мурочиат ба муассисаҳои тиббӣ барои машварат, аз ҷумла маслиҳатҳои пешгирикунанда, иҷрои тавсияҳои тиббӣ. Вай ҳамчунин фаъолияти тиббиро ҳамчун риояи парҳез, тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, муносибат ба тамокукашӣ, нӯшоқиҳои спиртӣ, риояи чораҳои беҳатарӣ ва ғайра ном мебарад. Фаъолияти тиббии шахсро, ба андешаи мо, бояд ҳамчун кори фаъолонии ӯ барои ҳифз ва таҳкими тандурустии шахсӣ ва ҷамъиятиаш дар ҳамкорӣ бо ҳадамоти тиббӣ баррасӣ кард.

Муҳаққиқи рус Б.Н. Чумаков чунин мешуморад, ки омилҳои барои тандурустии мусоид тарзи ҳаёти солимро ташкил медиҳанд, омилҳои барои тандурустӣ зарарнок тарзи ҳаёти носолимро ташаккул медиҳанд. Вай пешниҳод мекунад, ки дар таҳияи омилҳои мусоид фаъол бошад ва бо одатҳои носолим фаъолон мубориза барад [14, с.43]. Вайрон кардани парҳез, сӯиистифода аз машрубот, тамокукашӣ, нашъамандӣ бояд ба фаъолияти экологӣ мансуб дониста шавад.

Луғати тафсирии Г.Я. Солганик «Забони рӯзнама, радио, телевизион» экологияро ҳамчун илм дар бораи муносибати байни организмҳои растанӣ ва ҳайвонот ва ҷомеаҳо, ки онҳо дар байни худ ва муҳити зист ташкил мекунанд, муайян мекунад. Масалан, экологияи инсон, экологияи фарҳангӣ ва ғ.» [12, с.637]. Аломатҳои муносибати шахс бо муҳити беруна ба ҳуди таъриф хосанд. Фаъолияти экологии

инсонро ҳамчун фаъолияти  $\bar{y}$ , ки ба пешгирӣ ва мубориза бо омилҳои зараровари экологӣ ва рафторӣ, ба манфиати ҳифзи низоми бионизоми  $\bar{y}$  ва дигар субъектҳои ҷомеаи инсонӣ, барои ҳифз ва таҳкими тандурустии онҳо шарҳ дода мешавад.

Муҳаққиқи рус Л.И. Пономарёва омодагии экологӣ ва валеологии омӯзгорони ояндаро дар заминаи навсозии таълими табиатшиносӣ омӯхта, изҳор медорад, ки муносибати инсон бо табиат, муҳити био-эко-ичтимоӣ ва худ омили муҳими ҷаҳонбинӣ мебошад. Аз ин ҷиҳат, вазифаи ташаккули фаъолияти экологии шахс бо ташаккул ва тарбияи фарҳанги экологӣ алоқаманд аст [10, с.29].

Муҳаққиқ А.А. Коробейников тарзи ҳаёти солимро «натичаи рафтори оқилона ва ахлоқии инсон, ягонагии мувофиқи руҳ ва мақомоте, ки мутобиқи қонунҳои табиат ва ҷомеа мавҷуданд», медонад. Ба ин тарзи зиндагӣ тавсеаи зехнӣ, некӯахлоқии маънавӣ ва ахлоқӣ, нерӯи ҷисмонӣ, мувофиқати психологӣ, рад кардани одатҳои зиддиҷамъиятӣ, огоҳӣ аз аҳамияти камолоти ҷисмонӣ ва ахлоқӣ, қобилияти ҳамоҳанг сохтани муносибатҳои байнишахсӣ ва иҷтимоӣ ва дар ин замина - ба ҳадди аксар амалӣ намудани нерӯи шахсӣ дар соҳаҳои асосии фаъолият хос аст [5, с.69]. Дар ин таъриф ҷузъи маънавӣ, ахлоқӣ ва психологии тарзи ҳаёти инсон қайд карда шудааст, ки ба назари мо, дар омӯзиши моҳияти мафҳуми мавриди омӯзиш хеле муҳим аст. Барои амалӣ намудани нерӯи маънавӣ, ахлоқӣ ва равонии худ барои ҳифз ва таҳкими тандурустӣ, инсон бояд якҷанд фаъолият нишон диҳад. Ин амал метавонад бо ангеае барояд, ки мутаносибан аз ниёзҳои рӯҳонӣ, ахлоқӣ ва равонӣ сарчашма мегирад. Аз гуфтаҳои боло мо бояд ду ҷузъи муҳими ҳифзи саломатиро дар тарзи ҳаёти солим фаъолияти маънавӣ, ахлоқӣ ва равонӣ ҷудо кунем. Фаъолияти маънавӣ ва ахлоқии инсонро ҳамчун амалҳои ба дараҷаи баланд ахлоқӣ муайян кардан мумкин аст, ки ниёзҳои маънавии  $\bar{y}$ ро қонеъ мекунанд ва ба ҳифзу таҳкими тандурустии  $\bar{y}$  мусоидат мекунанд. Фаъолияти психологии шахсро, ба андешаи мо, бояд қобилияти  $\bar{y}$  барои амалӣ намудани амалҳои, ки ба рафъ ва пешгирии ҳолатҳои ҳаяҷону изтироб, таъмини ҳифз ва таҳкими тандурустии  $\bar{y}$ , ҳамчунин ба ҳамоҳангии муносибатҳои байнишахсӣ ва иҷтимоӣ равона карда шудааст, шуморем.

#### Адабиёт:

1. Бальсевич, В.К. Физическая подготовка в системе воспитания культуры здорового образа жизни человека (методологический, экологический и организационный аспекты)/В.К. Бальсевич//Теория и практика физической культуры. - 1990. - № 1.
2. Барномаи миллии ташаккули тарзи ҳаёти солим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020.-Душанбе,2011.
3. Басова, В.М. Формирование социальной компетентности сельских школьников:автореф. дис. ... док. пед. наук/В.М.Басова.- Ярославль, 2001.
4. Волошина, Л.Н. Развитие здоровьесберегающего образовательного пространства дошкольных учреждений: методология, теория, практика:дис. док. пед. наук/Л.Н. Волошина. - Екатеринбург, 2006. - 434 с.
5. Коробейников, А.А. Актуальная европейская проблема: внедрение здоровьесберегающей педагогики / А.А. Коробейников. - М., 2009. - 264 с.
6. Лисицын, Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение/Ю.П. Лисицын. - М., 2002. - 508 с.
7. Орехова, Т.Ф. Организация здоровьесберегающего образования в современной школе: монография / Т. Ф. Орехова. - Магнитогорск: МаГУ, 2003. -355 с.
8. Орехова, Т.Ф.Теоретические основы формирования здорового образа жизни субъектов педагогического процесса в системе современного общего образования:дис.докт.пед. наук/Т.Ф.Орехова. - Магнитогорск, 2005. - 389 с.
9. Пономарева, Л.И. Методология формирования готовности будущих педагогов в условиях модернизации естественнонаучного образования:дис. док. пед наук/Л.И. Пономарева.- Екатеринбург, 2009.
10. Пономарева, Р.Е. Образовательное пространство как основополагающее

понятие теории образования/Р.Е. Пономарева// Педагогическое образование и наука. - 2003. - № 1.-С.29-31.

11. Семашко, Н.А. Избранные произведения/Н.А.Семашко. -2-е изд., испр. и доп. - М. : Медицина, 1967. - 379 с.

12. Солганик, Г.Я. Стилистический словарь публициста : около 6000 слов и выражений/Г.Я. Солганик. -М.: Русский словарь, 1959. - 650 с.

13. Федоров, А.И. Здоровье и поведение школьников: Социально-педагогический мониторинг здоровья, физической активности и образа жизни школьников/А.И.Федоров, С.Б.Шарманов. - М. : ЧГНОЦ УО РАО, 2004. - 88 с.

14. Чумаков, Б.Н. Валеология : курс лекций/Б.Н.Чумаков. -М.: Пед. общество России, 1999. - 407 с.

15. Чумаков, Б.Н. Валеология/Б.Н.Чумаков-М.,1997.-245с.

### **ТАРЗИ ҲАЁТИ СОЛИМ ВА ФАЗОИ СОЛИМИ ТАҲСИЛОТӢ**

Мақола фароғири масъалаҳои вобаста ба тарзи ҳаёти солим ва фазои солими таҳсилоти мебошад.

Ба андешаи муаллифон, фазои таълимии солим тамоми ҷойҳои таълимии солимро бо тартиби хурдтар муттаҳид намуда, низоми ягонаи миллии иҷтимоию педагогии таълим ва тарбияи насли наврасро ба тарзи ҳаёти солим фароҳам меорад. Он тамоми низомҳои таълимӣ ва тарбияи солимро, ки дар минтақа мавҷуданд - шаҳрак, ноҳия, шаҳр, вилоят (кишвар, ҷумҳурӣ)-ро фаро мегирад.

Муаллифон зикр мекунад, ки фазои таълимии солими шаҳрӣ тамоми низомҳои таълимӣ ва тарбиявии шаҳрак, ноҳия ва шаҳрро фаро мегирад. Фазои таҳсилоти маҳаллии саломатиро низомҳои таълимии алоҳидаи ҳифзи тандурустӣ муаррифӣ мекунад: оила, муассисаи таълимӣ ё дигар муассисаи иҷтимоӣ. Ҳамгироии ҷойҳои таълимии солими сатҳи поёнӣ ба ҷойҳои таълимии солим дар сатҳи олӣ низ вижагии фазои миллии таълимии солим мебошад.

Фикрҳояшонро ҷамъбаст намуда, муаллифон хулоса мекунад, ки барои амалӣ намудани нерӯи маънавӣ, ахлоқӣ ва равонии худ барои ҳифз ва таҳкими тандурустӣ, инсон бояд якҷанд фаъолият нишон диҳад. Ин амал метавонад бо ангезае барояд, ки мутаносибан аз ниёзҳои рӯҳонӣ, ахлоқӣ ва равонӣ сарчашма мегирад. Аз гуфтаҳои боло мо бояд ду ҷузъи муҳими ҳифзи саломатиро дар тарзи ҳаёти солим фаъолияти маънавӣ, ахлоқӣ ва равонӣ ҷудо кунем. Фаъолияти маънавӣ ва ахлоқии инсонро ҳамчун амалҳои ба дараҷаи баланд ахлоқӣ муайян кардан мумкин аст, ки ниёзҳои маънавии ӯро қонеъ мекунад ва ба ҳифзу таҳкими тандурустии ӯ мусоидат мекунад. Фаъолияти психологӣ шахсро бояд қобилияти ӯ барои амалӣ намудани амалҳои, ки ба рафъ ва пешгирии ҳолатҳои ҳаяҷону изтироб, таъмини ҳифз ва таҳкими тандурустии ӯ, ҳамчунин ба ҳамоҳангии муносибатҳои байнишахсӣ ва иҷтимоӣ равона карда шудааст, шуморем.

**Калидвожаҳо:** тарзи ҳаёти солим, фаъолияти шахс, ҳифз ва таҳкими тандурустӣ, муносибатҳои байнишахсӣ, фаъолияти маънавӣ ва ахлоқӣ, фаъолияти миллии таълими солим, ангеза, ҳамгироӣ, ҷойҳои таълимӣ, фазои таълимии солим.

### **ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ И ЗДОРОВАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА**

В статье освещены вопросы, связанные со здоровым образом жизни и здоровой образовательной средой.

По мнению авторов, здоровая образовательная среда объединяет все здоровые образовательные места в меньшем порядке и обеспечивает единую национальную социально-педагогическую систему воспитания подрастающего поколения к здоровому образу жизни. Она охватывает все системы образования и санитарного просвещения, существующие в регионе - городе, районе, области (стране, республике).

Авторы отмечают, что здоровая городская образовательная среда охватывает все образовательно-воспитательные системы города и района. Пространство локального санитарного просвещения представлено отдельными образовательными

системами охраны здоровья: семьей, образовательным учреждением или другим социальным институтом. Интеграция здоровых образовательных пространств низшего уровня в здоровые образовательные пространства высшего уровня также является особенностью национальной здоровой образовательной среды.

Обобщая свои размышления, авторы приходят к выводу, что для реализации своих духовно-нравственных и душевных сил для охраны и укрепления здоровья человек должен проявлять несколько видов деятельности. Это действие может быть мотивировано духовными, нравственными и психологическими потребностями соответственно. Из вышеизложенного следует выделить две важные составляющие охраны здоровья в здоровом образе жизни: духовно-нравственную и психологическую деятельность. Духовно-нравственную деятельность человека можно определить как высоконравственные действия, удовлетворяющие его духовные потребности и способствующие сохранению и укреплению его здоровья. Психологическую активность человека следует рассматривать как его способность осуществлять действия, направленные на устранение и предупреждение ситуаций возбуждения и тревоги, обеспечение защиты и укрепления своего здоровья, а также гармонии межличностных и социальных отношений.

**Ключевые слова:** здоровый образ жизни, личная активность, охрана и укрепление здоровья, межличностные отношения, духовно-нравственная активность, национальная активность здорового воспитания, мотивация, интеграция, образовательные места, здоровая образовательная среда.

## **HEALTHY LIFESTYLE AND HEALTHY LEARNING ENVIRONMENT**

The article highlights issues related to a healthy lifestyle and a healthy educational environment.

According to the authors, a healthy educational environment combines all healthy educational places in a smaller order and provides a unified national socio-pedagogical system for educating the younger generation to a healthy lifestyle. It covers all systems of education and health education that exist in the region - city, district, region (country, republic).

The authors notes that a healthy urban educational environment covers all educational systems of the city and the region. The space of local health education is represented by individual health education systems: family, educational institution or other social institution. The integration of low-level healthy learning spaces into high-level healthy learning spaces is also a feature of a national healthy learning environment.

Summarizing his reflections, the authors comes to the conclusion that in order to realize his spiritual, moral and mental strength for the protection and promotion of health, a person must perform several types of activities. This action can be motivated by spiritual, moral and psychological needs, respectively. From the foregoing, two important components of health protection in a healthy lifestyle should be distinguished: spiritual and moral and psychological activity. The spiritual and moral activity of a person can be defined as highly moral actions that satisfy his spiritual needs and contribute to the preservation and strengthening of his health. The psychological activity of a person should be considered as his ability to carry out actions aimed at eliminating and preventing situations of excitement and anxiety, ensuring the protection and strengthening of his health, as well as the harmony of interpersonal and social relations.

**Keywords:** healthy lifestyle, personal activity, health protection and promotion, interpersonal relations, spiritual and moral activity, national activity of healthy education, motivation, integration, educational places, healthy educational environment.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Чумъахон Алимӣ – доктори илмҳои филологӣ, профессори Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҶТ, ш. Кӯлоб, к. С.Сафаров-16. Тел.: 918112662.

Мирализода Абдусалом Мустафо – доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи педагогикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, ҚТ, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ 17, Телефон: 918822340

**Сведения об авторах:** Джумахан Алими - доктор филологических наук, профессор Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: 735360, РТ, ш. Кулоб, к. С. Сафаров-16. Телефон: 918112662.

Мирализода Абдусалом Мустафо – доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики Таджикского национального университета. Адрес: 734025, РТ, ш. Душанбе, пр. Рудаки 17, тел.: 918822340

**Information about the authors:** Dzhumahan Alimi - Doctor of Philology, Professor of Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: 735360, RT, sh. Kulob, K. S. Safarov-16. Phone: 918112662.

Miralizoda Abdusalom Mustafu - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy of the Tajik National University. Address: 734025, RT, sh. Dushanbe, h. Rudaki 17, phone: 918822340

ТДУ:321+37 (2-точ)

ТКТ:66+74 (2-точ)

А-14

## ТАҲКИМИ КАСБИ ОМУЗГОРӢ АЗ НИГОҲИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ

Абдуллоев Н.С., н.и.с., дотсент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Пеш аз ҳама бояд кайд кард, ки касби педагогӣ яке аз касбҳои ниҳоят қадима ба шумор рафта, аз он вақте, ки таълимгоҳҳо ва таълиму тарбия пайдо шудааст, касби педагогӣ вучуд дорад. Мактабҳои аввалин ҳанӯз то солшумории мо асрҳои VIII – VII пеш аз мелод дар Юнони қадим, Мисру Ҳиндустону Чин ва ғ. арзи ҳастӣ доштанд. Касби педагогӣ ва муаллим дар қадом сохти ҷамияти, ки набошад мавқеи сазовор дорад. Ҷамияти инсонӣ ҳамоно вақт таракқӣ мекунад ва пеш меравад, ки агар дар ҳамаи соҳаҳо аз ҷумла соҳаи маориф, муассисаҳо, истеҳсолоти илм роҳбарон мутахассисони баландихтисос ва маълумотнок бо шуур фаъолият дошта бошанд. Ва ин гуна мутахассисон танҳо маҳсули кори омӯзгор буда метавонанд.

Дар ин бора педагоги намоёни рус К.Д. Ушинский хело барҳақ навиштааст «Дар кори тарбия ҳама бояд ба шахсияти муаллим асос ёфта бошад. Таҳсили шахсияти муркабӣ ба дилҳои ҷавон он қувваи тарбиядиҳандаеро ташкил медиҳад, ки онро на ба китоби дарсӣ на ба панду ҳикматҳои маънавӣ на ба системаи ҳавасмандгардониву ҷазо иваз кардан мумкин нест» [5, с. 33].

Воқеан соҳаи илму маориф масъулияти баланд ва муносибати ҷиддиро талаб намуда, ҳангоми ба даст овардани натиҷаҳои назаррас боиси пешрафти нерӯи зеҳнии ҳар як халқу миллат мегардад.

Аз ин рӯ, баҳри пешравиҳои назарраси соҳаи маориф, ҳамчунин ҷиҳати таъмини босифати таҳсилот ва баланд бардоштани дониши муҳассилин аз омӯзгорон масъулияти бештареро тақозо дорад. Дар замоне, ки илму технология бо суръати қайҳонӣ пеш меравад, моро водор месозад, ки диққати наврасон, хонандагону донишҷӯёнро баҳри аз бар намудани донишҳои муосир, азхудкунии фанҳои дақиқ, забонҳои хориҷӣ ва омӯзиши технологияи иттилоотиву коммуникатсионӣ ҷалб намоем. Равшан аст, ки бе дониш ва илм наметавон ояндаро бунёд кард. Дониш ва илм дар асри бист ва бисту як мазмуну мундариҷаи хоса пайдо намуда, ба нерӯи пешбарандаи ҳар як ҷомеа табдил ёфтааст. Масъалаи мазкур дар замони мо, ки дар давраи ҷаҳонишавист, маънии амиқе касб намудааст. Ҷунонки Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз паёмҳояшон ибрози ақида карданд, “Сармояи инсонӣ ҳамчун муҳарриқи пуриқтидор ба пешрафти инноватсия ва технологияҳои нав мусоидат

мекунад ва бинобар ин, илми муосири ватанӣ бояд ҷавонро бештар ба илмомӯзӣ, татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва таҳқиқи масъалаҳои иқтисоди рақамӣ сафарбар намояд. Махсусан, вусъат додани раванди ихтироъкорӣ, азхудкунии технологияҳои инноватсионӣ ва ҷорӣ кардани онҳо дар истеҳсолот вазифаи аввалиндараҷаи олимони кишвар махсуб меёбад” [1].

Бояд қайд кард, ки таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намудан ба рушди илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз аҳамият холӣ нест, чунки ҳанӯз дар дунёи қадим ба масъалаи омӯзиши илмҳои дақиқ баҳусус риёзиёт аз ҷониби олимони файласуфон диққати ҷиддӣ дода мешуд. Масалан дар пештоқи мактаби мутафаккири бузурги Юнони қадим Арасту, ки дар ҷавонӣ унвони муаллими аввалро гирифта буд, навишта шудани шиори: Касе, ки илми риёзиро намедонад ба дохил ворид нашавад” аз манфиат холӣ набуд.

Бояд ёдовар шуд, ки дар пешрафти касби педагогӣ ва ҷомеаи имрӯза дар баробари мардҳо нақши бонувон низ хеле зиёд ва назаррас аст. Занҳо дар ҷомеаи муосир нақши фаъол дошта, дар соҳаҳои маориф беш аз 70 фоизро ташкил медиҳанд. Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар баробари дигар нақшаву барномаҳо дар сиёсати худ соҳаи илм ва маорифро дар мадди аввал гузошта пайваста баҳри рушди нумуи он тадбирҳои зарурӣ меандешад. Дар баромаду вохӯриҳояшон пайваста таъкиди менамоянд, ки “...ҳеч давлати дунё бе соҳаи илм ва маориф пеш рафта наметавонад”, баҳри рушди илм дар мамлакат дар Паёми навбатии хеш ба зарурати рушди илмҳои дақиқ, табиатшиносию риёзӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, солҳои 2020 – 2040-ро “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф” эълон намуданд. Ғамхорию дастгириҳои Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нисбати касби педагогӣ ва мавқеи омӯзгор дар ҷомеа, инчунин оид ба соҳаи маориф пайваста дар паёмҳои солонавон баррасӣ карда мешаванд.

«Бояд гуфт, ки дар соҳаи маориф ду проблемаи асосии ҳалталаб вучуд дорад. Якум, норасоии кадрҳои соҳибкасби омӯзгорӣ ва дуюм, баланд бардоштани сатҳи сифати таълим дар тамоми муассисаҳои таҳсилоти кишвар».

Мо заҳмати устодону омӯзгоронро ҳамеша баланд арзёбӣ мекунем ва ғамхорию дар ҳаққи онҳое, ки дар ин соҳа хизматҳои шоиста кардаанд, идома медиҳем.

Лекин пешрафти ҷомеа, тараққиёти илму техника ва технология тақозо мекунад, ки онҳо низ барои баланд бардоштани сатҳи касбияти худ мунтазам кӯшиш кунанд.

Агар омӯзгор сатҳи баланди касбият надошта бошад, мо ҳеҷ гоҳ ва бо ягон восита сифати таълиму тарбияро беҳтар карда наметавонем. [2]

Ҷамасола дар рӯзи якуми сентябр, яъне рӯзи дониш ҳамагон шоҳид ҳастем, ки Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар тамоми қаламрави кишвар муассисаҳои зиёди таълимиро ифтитоҳ намуда, расман ба фаъолиятҳои иҷозат медиҳанд, ки ин боиси муҳайё намудани чандин ҷойҳои нави корӣ мегардад. Дар баробари ин ҷиҳати баланд бардоштани неруи зеҳнии ҷавонон озмунҳои гуногунро дар мактабҳои миёна ва олӣ таъсис доданд, ки ин боиси пешрафти соҳаи маориф ва ифтихор аз давлату давлатдорӣ мебошад.

“Ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ, яъне соҳаҳои илму маориф ва тандурустӣ ҳамеша дар меҳвари сиёсати давлату Ҳукумати мамлакат қарор дорад”.

Соли гузашта дар кишвар 157 муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, ибтидоӣ, миёнаи касбӣ ва синфхонаҳои иловагӣ барои 63000 ҷойи нишаст бунёд ва ба истифода супорида шуданд.

Умуман, аз соли 1991 то ба имрӯз дар мамлакат 3020 иншооти соҳаи маориф бо зиёда аз 1 миллиону 300 ҳазор ҷойи нишаст сохта, ба истифода супорида шудааст.

Дар ин ҷода муассисаҳои типии нави замони истиқлол – мактабҳои президентӣ ва литсею гимназияҳо пешсаф буда, ҳар сол беш аз 97 фоизи хатмкунандагонии ин

муассисаҳо сазовори номи донишҷӯи муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар ва хориҷ аз он мегарданд.

Илова бар ин, зарур мешуморам, ки ба хотири боз ҳам бештар ба омӯзиши илмҳои риёзӣ ва табиӣ ҷалб кардани наврасону ҷавонон, олимону муҳаққиқон ва устодону омӯзгорон ҳамасола озмуни ҷумҳуриявӣ зери унвони «Илм – ғуруғи маърифат» гузаронида шавад. [3]

Хулоса, таҳлилҳо аз паём то паём имкон медиҳад хулоса намоем, ки ободӣ, пешрафт ва рушди давлату ватандорӣ дар баробари фаъолияти дигар мақомоту сохторҳо аз соҳаи илму маориф вобастагии хеле бузург дорад. Аз ин рӯ, мо ва аҳли зиёи мамлакатро зарур аст, ки баҳри омода намудани кадрҳои воқеан ба талаботи бозори меҳнат ҷавобгӯ бештар заҳмат кашем. Зеро дар ҳама давру замон ҷамъият ниёз ба ҷавонони донишманду бомаърифат дорад. Пешрафти ҳар як ҷамъият аз сатҳи маърифатнокии аҳолии он вобастагии бузург дорад. Аҳли ҷомеа зарур аст, ки сиёсати хирадмандонаи Роҳбари давлат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро ҳамтарафа ҷонибдорӣ намуда, пайрави арзишҳои демократӣ ва ҷонибдори сулҳу субот дар кишвар бошанд.

#### **Адабиёт:**

1. Афзалов Х. , Раъимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе, Маориф, 1994.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 22.12.2017.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2018.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.01.2021.
5. Ушинский К. Д. О пользе педагогической литературы. Ас. Б. 1. М. Педагогика. 1989.

#### **ТАҲКИМИ КАСБИ ОМӢЗГОРӢ АЗ НИГОӢИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ**

Мақола атрофи соҳаи маориф ва касби омӯзгорӣ, масъалаи мубрами рӯз будани соҳаи мазкур баҳс мекунад.

Тавре муаллиф ибраз медорад, баҳри пешравиҳои назарраси соҳаи маориф, ҳамчунин ҷиҳати таъмини босифати таҳсилот ва баланд бардоштани дониши муҳассилин масъулияти омӯзгорон бештар гардида, аз кормандони соҳаи маориф самимият, ҷиддият ва худомӯзии пайваста талаб карда мешавад.

Дар замоне, ки илму технология бо суръати кайҳонӣ пеш меравад, вазъияту шароит омӯзгоронро водор месозад, ки диққати наврасон, хонандагону донишҷӯёнро баҳри аз бар намудани донишҳои муосир, азхудкунии фанҳои дақиқ, забонҳои хориҷӣ ва омӯзиши технологияи иттилоотиву коммуникатсионӣ ҷалб намоянд.

Муаллиф дар хулосаи мақолааш қайд менамояд, ки дониш ва илм дар асри XXI мазмуну мундариҷаи хоса пайдо намуда, ба нуруи пешбарандаи ҳар як ҷомеа табдил ёфтааст.

**Калидвожаҳо:** маориф, илм, мактаб, хонандагон, донишҷӯён, муаллим, соҳа, истеҳсолот, муассисаҳо, мутахассис, нуру, ҷиддӣ.

#### **ОЦЕНКА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЛИДЕРА НАЦИИ**

В статье рассматривается сфера образования и педагогическая профессия, актуальный вопрос этой сферы.

Как указывает автор, в связи со значительным прогрессом в сфере образования, а также аспектом предоставления качественного образования и повышения знаний учащихся, возросла ответственность преподавателей, требуется искренность, серьезность и непрерывная самостоятельная работа. от работников сферы образования.

В то время, когда наука и техника развиваются с космической скоростью, обстоятельства и условия вынуждают педагогов привлекать внимание подростков, школьников и студентов к получению современных знаний, овладению точными предметами, иностранными языками и изучением информационных и коммуникационных технологий.

В заключении своей статьи автор отмечает, что в XXI веке знания и наука обрели особое содержание и стали движущей силой каждого общества.

**Ключевые слова:** образование, наука, школа, учащиеся, студенты, учитель, промышленность, производство, учреждения, специалист, энергетик, серьезный.

#### **ASSESSMENT OF THE PEDAGOGICAL PROFESSION FROM THE POINT VISIONS OF THE LEADER OF THE NATION**

The article deals with the sphere of education and the teaching profession, the topical issue of this sphere.

As the author points out, due to significant progress in the field of education, as well as the aspect of providing quality education and increasing the knowledge of students, the responsibility of teachers has increased, sincerity, seriousness and continuous independent work are required. from educators.

At a time when science and technology are developing at a cosmic speed, circumstances and conditions force teachers to attract the attention of adolescents, schoolchildren and students to obtaining modern knowledge, mastering exact subjects, foreign languages and studying information and communication technologies.

In conclusion of his article, the author notes that in the 21st century, knowledge and science have acquired a special content and have become the driving force of every society.

**Key words:** education, science, school, pupils, students, teacher, industry, production, institutions, specialist, power engineer, serious.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Абдуллоев Насуло Сайфуддинович - номзоди илмҳои сиёсӣ, мудири кафедраи фалсафаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: ҚТ 734065, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Тел: (992) 900-10-37-74

**Сведения об авторе:** Абдуллоев Насуло Сайфуддинович - кандидат политических наук, заведующий кафедрой философии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** РТ 734065, город Куляб, улица С. Сафаров 16. **Тел:** (992) 900-10-37-74

**Information about the author:** Abdulloev Nasulo Saifuddinovich - Candidate of Political Sciences, Head of the Department of Philosophy, Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: RT 734065, Kulyab city, S. Safarov street 16. Tel: (992) 900-10-37-74.

**ТДУ:51+514 (2-точ)**

**ТКТ:22.1 (2-точ)**

**A-41**

#### **ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ БУЗУРГИҲОИ МАТЕМАТИКИЮ ГЕОМЕТРИ**

Акбарова М., н.и.п., муаллими калон  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

Аввалин асбоби ҳисобкунии инсон ангуштон, дастҳо ва пойҳо буданд. Ҳамон ангуштони даст, пой ва ченакҳои дигар қисмҳои ҷисм (кафи даст, панча, оринҷ ва гайра) ва ҳаракати онҳо (қадам, ёзонидаи дастҳо) ба сифати намунаи аввалин ченакҳои дарозӣ хизмат менамуданд, маълум ки чандин асрҳо лозим шуд, ки малакаҳои



асосии ченкунии тақрибии дарозии ашёҳо ва масофа кор карда баромада шаванд. Баъзе аз ин усулҳои қадима то замони мо омада расидаанд ва дигаронашон барои бавучудоии андоза минбаъда дар гузаштаи наздик (дюйм, локот, сажем) истифода мешуданд. Масофаи начандон калонро мо ҳоло ҳам бо қадамҳо муайян мекунем. Маълум мешавад, ки ин ченак дар инсон беихтиёр доимист агар он қадамзадан гирад бефикр дар бораи он, ки инро барои ченкунӣ мекунад. Бинобар ин тавсия дода мешавад, ки хангоми ченкунии боқадам бояд фикр ба ягон чиз равона шавад, масалан сурудхонон рафтан. Барои ба ҳисобгирии қадамҳо асбоби махсус – **педометр** мавҷуд аст.

Барои ченкунии майдон қадам ниҳоят ченаки хурд буд бинобар ин ченакҳои нав ба миён омад: қадами дучанда ё трос, вале баъдтар – троси дучанда ба вучуд омад. Дар Рим барои ченкунии масофаҳои калон дар истифода ченакҳои ба ҳазор қадамҳои дучанда ё тростҳо баробар пайдо шудаанд. Аз ҳамин ҷо номи ченаки масофаи русӣ – мил ба вучуд омад.

Ҳаёти инсонро бе ягон ченкуниҳои содатарин тасаввур кардан номумкин аст. Ҳатто барои инсонҳои давраи қадим ҳам барои зиндагӣ дарозӣ масоҳат ё ҳаҷми чизеро доништан зарур буд.

Аз ин рӯ, маълум мешавад, ки ченкунӣ чизи даркорӣ аст.

Аввалин асбобҳои ченкунии инсон ангушт, даст ва пой ба шумор мерафт. Дар ҳикояи Чек Лондон ҳинду ба савол дар бораи масофа то ягон ҷойро чунин ҷавоб медиҳад: “Меравӣ 10 хобҳо, 20 хобҳо, 40 хобҳо” (яъне шабонарӯз). Дар ҳуҷҷатҳои русии қадима чунин тақсимооти қисматҳои замин воমেҳӯрданд: “Аз ҳамин ҷо то ба ҳама тараф ба овози барзагов”, яъне ба масофае, ки ханӯз овози барзаговро шумидан мумкин бошад.

Дар бисёр халқи қадима ченаки масофа пайкон-дарозии парвози пайкон буд.

Суоле ба миён меояд, ки чиро ба сифати ченаки дарозӣ бояд гирифт?

Таъсир ба интиҳоби ченаки дарозӣ на танҳо дар бузургҳои бо масофа ченшаванда буд. Дарозии ресмон ва матоъро бо қадам чен кардан ноқулай буд. Бинобар ин барои ҳамаи мардуми қадима ва нав ченаки оринч (локот) - масофа аз нугҳои ангуштон то оринч воমেҳӯрд, ки барои баҳисобгирӣ бештар қулай буд. Гардиши пурраи матоъ дар атрофи оринч ба оринчи дучанда баробар мешуд.

Барои ғафсии дарахтро чен кардан аз дастони ба ду тараф ёзонидашуда (маховая сажень) истифода мебарданд вале он барои чен кардани баландии ашёҳо ноқулай буд. Бинобар ин ченаки дигар “косая сажень” ба миён омад.

Он масофа аз пошнаи пой рост то нуги ангуштони дасти рости ёзонидашуда баробар буд.

Барои ченкунии масофаҳои хурд аз каф (ладонь) – бари ангуштони як даст, истифода мебарданд. Масофаи аз ин ҳам хурдтарро бо дюйм- чен мекарданд. Дюйм – масофаи ба дарозии як ангушт дар назар дошта мешуд.

Аз замони қадим, ҳамзамон бо дюйм дарозиро бисёр халқҳои қадимӣ бо фут – ин масофаи дарозии ба 16 одами саф кашида баробар дар назар дошта мешуд.

Баъдтар соли 1101 бо фармони подшоҳи Англия Генрихи 1 дарозии ярд - масофа аз нуги бинии подшоҳ то нуги ангушти миёнаи рост ёзондаи ӯ барқарор карда шуд. Айни ҳол бояд ёдовар шуд, ки шохидҳои ҳуҷҷатӣ оид ба мавҷудияти ярд то ба инҷониб нарасидаанд. Дигар прообразҳои дарозии ярд ба дарозии шамшери Генрихи 1 баробар буд. Дарозии ярд дар замони ҳозира ба 0,9144 метр баробар мебошад.

Аз ин маълумотҳои таърихӣ шавқовар ба назари мо хонандагон шинос гардида, ба мафҳуми дарозӣ ва ченакҳои он мароқи зиёд ҳосил мекунанд.

Дар замони қадим, асосан барои ченкуниҳо дар сатҳи Замин лозим буд. Нисбат ба замони қадим доираи омӯзиши масъалаҳои геометрия хеле васеъ гаштааст. Геометрияи ҳозира барои ченкуниҳо дар сатҳи Замин, ҳамворӣ, фазо, кайҳон ва зарраҳои хурде, ки ба чашм ноаёнанд зарур аст.

Геометрия ба мисли алгебра таърихи қадим дорад. Ин илм дар давлатҳои қадимаи Миср, Бобул ва Юнон ба вучуд омадааст.

Аввалин асарҳои геометрӣ асрҳои XVII то мелод, яъне тақрибан 3700 сол қабл аз замони мо дар Мисри қадим навишта шудааст. Дар ин асарҳо қоидаҳо ва тарзҳои ҳисоб кардани масоҳат ва ҳаҷми шаклҳои гуногуни геометрӣ дар асоси таҷрибаҳои ҳаётии одамон баён кардааст.

Барои илми геометрия саҳми олими Юнони қадим Евклид (Уклюдус), ки солҳои 330 – 275-уми пеш аз милод ҳаёт ба сар бурдааст, хеле бузург мебошад. Евклид доир ба геометрия асари машҳуре навиштааст, ки “Ибтидо” (Мабдаъ) ном дорад. Ӯ дар ин асараш ҳамаи маълумотҳои геометрии то замони худ мавҷудбударо ба тартиб дароварда, илми геометрияро ба таври аксиоматикӣ баён кардааст.

Олими бузурги рус Н. И. Лобачевский (1793 - 1854) дар тарраққиёти илми геометрия гардиши бузурге ба вучуд овард. Ӯ геометрияи наvero ба вучуд овард, ки он геометрияи ғайриевклидӣ ном дорад. Хизмати Н. И. Лобачевский дар он аст, ки олимони соҳаи математика дар асоси асарҳои ӯ намудҳои дигари геометрияро кашф намудаанд.

Дар геометрия нуқтаҳо ба ҳарфҳои калони алифбои лотинии А, В, С, ... ва ғ. ишора мекунанд.

Хатҳо: рост, қач, гирд (мудаввар), мавҷмонанд, морпеч, шикаста, сарбаста мебошанд. Хатҳои ростро ё бо ҳарфҳои хурди а, в, с, ... ё бо ду ҳарфҳои калони АВ, СД, ... ва ғ. ишора мекунанд. Ҳамвориро бо ҳарфҳои хурди юнонии  $\alpha$  (алфа),  $\beta$  (бетта),  $\gamma$  (гамма), ... ишора мекунанд.

Донишҳои геометрӣ барои ҳалли масъалаҳои заминченкунӣ, кайҳоннавардӣ, мошинсозӣ, ҳавопаймой, сохтани харитаҳо, бинокорӣ, баҳрнавардӣ, муҳандисӣ, маъданшиносӣ, табиатшиносӣ ва ғайраҳо хеле заруранд.

Дар ин кор сухан дар бораи таърихи бавучудоии бузургиҳои геометрӣ, махсусан дарозӣ, масоҳат ва ҳаҷм меравад. Дар амал татбиқ намудани истифодабарии бузургиҳои геометрӣ дар алоқамандӣ бо ченкуниҳо ва ҳисоббарориҳо алоқаи бевосита ба мафҳуми бузургиҳо ва ченкунии онҳо ва раванди ташаккулёбии мафҳум дар хонандагон ба вучуд овардани системаи маҳорат ва малакаҳо ҳамченак аст.

Ба хонандагон омӯзонидани ченкунии бузургиҳо коркарди математикии натиҷаи ин ченкуниҳо – раванди дарозмуддат мебошад, бинобар ин он бояд пайваста ва бефосила амалӣ карда шавад.

Бузургиҳои геометрии омӯхтаи хонандагон дар фаъолиятҳои амалии одамон бисёр дучор мешаванд. Воҳидҳои ченкунии ин бузургиҳо мунтазам дар ҳаёт ва рӯзгор қобили истифодаанд. Аз дигар тараф, омӯзиши ин бузургиҳо дар хонандагон барои омӯхтани донишҳои гуногун, маҳорат ва малакаҳои алоқаманд ба истифодабарии бузургиҳо, роҳнамой менамоянд.

Маълумот дар бораи бузургиҳо характери пешбиникунанда дорад ва дар натиҷаи ченкунии бевоситаи дарозииҳо, масоҳатҳо ва ғайраҳо ҳамчун адад муойна мешаванд. Дар синфҳои 4 – 6 хонандагон формулаҳо барои ҳисоб кардани масоҳатҳо ва ҳаҷмҳои баъзе шаклҳо истифода мебаранд. Оиди ченкуниҳои тақрибии бузургиҳо тасаввуротҳои аввалинро ҳосил менамоянд.

Ченкунии бузургиҳои геометрӣ - яке аз самтҳои асосии курси геометрияи мактабӣ мебошад, ки хонандагонро бо ақидаҳои муҳим, мафҳумҳои асосӣ ва методҳои геометрияи метрикӣ шинос мекунанд, Ченкунии бузургиҳои геометрӣ бо ақидаҳои методи аксиоматикӣ, назарияи ададҳои ҳақиқӣ, методҳои таҳлили математикӣ алоқаманд мебошад. Шиносии хонандагон бо формулаҳо имкониятҳои татбиқи методҳои аналитикии курси геометрияро васеъ мегардонад. Тибқи барнома мазмуни мавзӯҳо аз рӯи синфҳои зерин муайян мекунанд:

- мактаби ибтидоӣ: мисолҳои бузургиҳо (дарозӣ, масоҳат, вазн, нарх): воҳидҳои ченкунии онҳо, мисолҳои вобастагии байни бузургиҳо (роҳ, суръат ва вақт; масоҳат ва дарозии росткунҷа ва ғайра) ;

- дар синфҳои 5 - 6: мисоли бузургиҳо (дарозӣ, масоҳат, ҳаҷм, ченаки градусӣ): воҳидҳои ченкунии дарозииҳо, масоҳатҳо, ҳаҷмҳо ва кунҷҳо, массаи ҷисмҳо, масоҳати

росткунча, масоҳати секунҷаи росткунча, ҳаҷми параллелепипеди росткунча, формулаҳои дарозии давра ва масоҳати доира.

- дар синфҳои 7 - 9: мафҳум дар бораи масоҳат, хосиятҳои асосии масоҳат, масоҳати росткунча, секунҷа, параллелограмм, трапетсия, нисбати масоҳати шаклҳои монанд, масоҳати доира ва қисмҳои он, ҳалли масъалаҳо оид ба ҳисобкунӣҳои дарозӣ, кунҷҳо ва масоҳатҳои номаълум.

- дар синфҳои 10 - 11: мафҳум дар бораи ҳаҷм, хосиятҳои асосии ҳаҷм, ҳаҷми бисёррӯяҳо, параллелепипеди росткунча, призмаҳо, пирамидаҳо, ҳаҷми ҷисмҳои ҷарҳзананда: цилиндр, конус, кура, масоҳати сфера. Дар ҳамон барнома талаботи зерин ба тайёрии хонандагон дар соҳаи бузургҳои геометрии оварда мешаванд:

- хонандагони синфҳои ибтидоӣ бояд ҷенкунии бузургҳои одитарин ва бо онҳо амалҳои мувофиқро иҷро карданро омӯзанд. Барнома диққати ҷиддӣ ба коркарди малакаҳои мустаҳкам равона карданро ба хонандагон тавсия медиҳад.

Бузургӣ мафҳуми ҳаҷман васеъ мебошад. Он яке аз мафҳумҳои асосии математикӣ мебошад, ки моҳияти он бо инкишофи математика як қатор умумиятҳоро ба амал овард. Асосҳои донишҳои геометрии бо ҷенкуниҳо алоқаманд аз давраҳои хеле қадим ба вучуд омадаанд.

Ҳанӯз 4-5 ҳазор сол пеш вавилониҳо масоҳати росткунча ва трапетсияро бо воҳидҳои квадратӣ муайян мекарданд. Квадрат тавассути як қатор хосиятҳои ҷолиби худ ҳамчун эталон барои ҷенкунии масоҳатҳо хизмат мекард. Хосиятҳои квадрат аз инҳо иборатанд: тарафҳои баробар, кунҷҳои рост ва баробар, симметрия ва мукамал будани шакл. Квадратро ба осонӣ сохтан мумкин аст. Бо ёрии он ҳамвориро бефосила пур кардан имконпазир аст (Дар Хитой қадим ченаки масоҳат росткунча буд).

Мисриҳои қадим 4000 сол қабл барои ҳисоб намудани масоҳати росткунча, секунҷа ва трапетсия усулҳои истифода мебарданд, ки ҳоло мо аз онҳо истифода мебарем: асоси секунҷаро тақсим намуда, онро бо баландии ба асос фурувардашуда зарб мекарданд, барои ёфтани масоҳати трапетсия бошад, суммаи асосҳоро ба ду тақсим намуда, баъд онро ба баландӣ зарб мекарданд. Барои ҷен намудани чоркунҷаи тарафҳояш  $a, b, c, d$  формулаи зеринро истифода мебарданд:  $S = \frac{a+c}{2} \cdot \frac{b+d}{2}$  яъне нимсуммаи тарафҳои муқобилро зарб менамуданд. Ин формула танҳо барои росткунча дуруст аст. Бо ёрии он метавонем тақрибан масоҳати чоркунҷаҳоеро ҳисоб намоем, ки кунҷҳояшон қариб рост бошанд. Барои муайян намудани масоҳати секунҷаи баробарпахлуи  $ABC$ , ки дар он  $|AB| = |AC|$  аст, мисриёни қадим формулаи тақрибии  $S = \frac{|BC| \cdot |AB|}{2}$  - ро истифода мебарданд.

Ҳангоми ҳисобкунии масоҳати ин гуна секунҷа ҳамон вақт хатогӣ кам содир мешавад, ки агар фарқи байни тарафи  $|AB|$  ва баландии  $|CD|$  камтар бошад. Ба ибораи дигар, ҷӣ қадаре ки қуллай  $B$  ва  $(C)$  ба асоси баландии  $(D)$  - и аз  $A$  фурувардашуда наздик бошанд. Бинобар ин формуларо дар ҳолати хурд будани назди қулла истифода намудан бонамуд аст. Мафҳуми кунҷ дар муддати асрҳо вобаста ба талаботи илм ва ҳаёт таҳавулоту зиёдеро аз сар гузаронидааст. Системаи градусии ҷенкунии кунҷҳо, ки ба сифати воҳидии кунҷ  $\frac{1}{360}$  қабул карда мешуд, ба асрҳои III - II пеш аз мелод, ба давраи бавучудоии системаи шастии ҳисоб дар математикаи вавилониҳо, рост меояд.

Ҷенкунии градусии шастӣ, ҳамчун қасрҳои шастӣ аз худи шоҳигарии вавилонӣ баромада дар кишварҳои Осиё, Африқои Шимолӣ, Европайи Ғарбӣ доман паҳн кард. Он дар нучум, ки ба тригонометрия алоқамандӣ дошт, дар мавридҳои алоҳида истифода бурда мешуд.

Гиппарх, Птоломей ва дигар астрономҳои Юнони Қадим қадвалҳоеро истифода мебарданд, ки дар онҳо дарозииҳои хордаҳои ба камонҳо мувофиқ дода шуда буданд. Хордаҳо (ҳамчун камонҳо) бо градусҳо, дақиқаҳо ва сонияҳо ҷен карда мешуданд. Дар ин ҳисобкунӣ як градус ба  $\frac{1}{60}$  хиссаи радиус баробар қабул карда мешуд. Ҳиндуҳо тавассути вавилониҳо ҷенкунии градусии камонҳоро аз худ намуданд, аммо онҳо ба ҷои хорда хатҳои синус ва косинусҳоро ҷен мекарданд. Ҷенкуниҳои градусиро инчунин

олимони Шарқи наздик ва Миёна, ки саҳми худро дар инкишофи тригонометрия гузоштаанд, истифода мебаранд.

Математик ва астрономи машҳури немиси асри XV Региомонтан аз тақсимои градусии шастакӣ даст кашида, ба сифати воҳиди ченаки хати синус миллионяк ҳиссаи градусро қабул намуд, ки он имкони ифода намудани синусро ба адади бутун таъмин мекард. Олимони дигари баъдина аз ин амали Региомонтан истифода бурданд.

Ҳангоми ба вуқӯ омадани инкилоби буржуазии охири асри XVIII дар Фаронса дар баробари ҷорӣ будани системаи ченкунии метриқӣ системаи садии ченкунии кунҷхоро, ки кунҷи ростро ба 100 градус, градусро ба 100 дақиқа ва дақиқаро ба 100 сония чудо мекард, ҷорӣ карда шуд. Ин система ҳоло бошад, дар баъзе ченкуноҳои геодезӣ истифода бурда шуда, мавриди истифодабарии умум қарор нагирифтааст.

Ҳаҷми анборҳо ва дигар иншоотро, ки намуди куб, призма ва цилиндрҳо доштанд, мисриҳо, вавилониҳо, хитойҳо ва ҳиндуҳо бо роҳи зарб кардани масоҳати асос бар баландӣ ҳисоб мекарданд. Дар Шарқи қадим бошад, асосан қоидаҳои алоҳидаеро, ки бо роҳи таҷриба ҳосил намуда буданд, барои ҳисоби масоҳати шаклҳо ва ҳаҷми ҷисмҳо истифода мебаранд. Дар марҳилаҳои минбаъдаи рушди геометрия равиши муайяни ҳисоби ҳаҷми бисёррӯяҳо ба вучуд омад.

Машҳуртарин олимони Юнони Қадим Демокрит ва Евдокс дар коркарди назарияи ҳаҷмҳо саҳми намоён гузоштаанд. Евклид истилоҳи ҳаҷмро истифода набурдааст. Барои ӯ истилоҳи куб ҳаҷми кубро ифода мекард. Дар китоби XI «Ибтидо» теоремаҳои мазмуни зериндошта баён шудаанд.

1. Параллелепипедҳо бо баландиҳои якхела ва асосҳои баробар баробарбузурганд.

2. Нисбати ҳаҷмҳои ду параллелепипеди баландиҳои якхеладошта ҳамчун ҳосили тақсими асосҳояшон нисбатдоранд.

3. Дар параллелепипедҳои баробарбузург масоҳати асосҳо ба бузургии чаппаи ба баландиҳояшон мутаносибанд.

Теоремаи Евклид фақат барои муқоисаи ҳаҷмҳо тааллуқ дорад. Гумон меравад, ки Евклид ҳисобкунии бевоситаи ҳаҷмҳо кори роҳнамоиҳои амалӣ дар геометрия медонист. Дар осори характери амалидоштаи Герони Александрӣ қоидаҳои ҳисобкунии ҳаҷмҳои куб, призма, параллелепипед ва дигар шаклҳои фазо мавҷуданд. Дар методика ҳамон далел эътироф мегардад, ки агар дар он методи аксиоматикӣ истифода шавад, ки хонандагон ҳаҷми муайяни донишхоро соҳиб бошанд. Барои умумисозӣ ва ба система даровардани онҳо метод истифода бурда шавад. Ҳамин тавр, дар бораи ягон методи аксиоматикӣ пурра ҳангоми ташаккулёбии мафҳуми бузургиҳои скалярӣ сухан намеравад. Масъалаи асосӣ он аст, ки усули баёни маводро ба хонандагон ба таври фаҳмо ва дастрас коркард намоем. Шаклпарастиро истифода накарда, тарзе муносибат намоем, ки дар зинаҳои минбаъдаи омӯзишӣ бузургиҳои скалярӣ бо якдигар алоқаманд бошанд.

Муоинаи гуногун ба мафҳуми бузургиҳои скалярӣ имконият медиҳад, он маълумотҳои асосиро дар бораи мафҳум чудо намоем, ки онҳо барои хонандагон дар ягон дараҷаи қатъиян дар алоқамандӣ ба хусусиятҳои синусолиашон зарур бошанд. Дохилкунии нопурра ғайриқатъии мафҳуми бузургиҳои скалярӣ барои дар оянда азхудкунии пурраи ин мафҳум дар дараҷаи дилхоҳи қатъият ҳалал не, балки ёрӣ мерасонад.

Дар амал татбиқ намудан, алалхусус, омӯзиши дар ҳаёт истифодабарии бузургиҳои скалярӣ дар алоқамандӣ бо ченкуноҳо ва ҳисобарориҳо алоқаи бевосита ба мафҳуми бузургиҳо ва ченкунии онҳо ва раванди ташаккулёбии мафҳум бо дар хонандагон ба вучуд овардани системаи маҳорат ва малакаҳо ҳамчунан аст. Ба хонандагон омӯзонидани ченкунии бузургиҳо коркарди математикии натиҷаи ин ченкуноҳо – раванди дарозмуддат мебошад, бинобар ин он бояд пайваста ва бефосила амалӣ карда шавад. Кӯдакони синни 6 – 7 – солаи томақтабӣ баъзе тасаввуротҳои умумиро (агарчанде ноқис бошанд ҳам) доранд. Муқоисаи дарозӣ, ҳаҷм ва массаро дар

мавридҳои оддитарин дарк карда метавонанд. Маъноии муносибатҳои «калон», «хурд» - ро аз рӯи ҳиссиётҳои мефаҳманд.

Хонандагон аз синфи якум сар карда, ба бузургии дарозии порча, ченкунии он, муқоисаи дарозии порчаҳо, сохтани порчаи дарозиаш додашуда маълумот гирифта, маҳорат ва малакаҳои амалӣ пайдо мекунанд. Дар зинаи синфҳои ибтидоӣ хонандагон баъзе маълумотҳои оиди ченкунии бузургии кунҷ, масоҳати роскунҷа, периметр, ҳосил намуда, муносибати воҳидҳои ченкунии як бузургиро меомӯзанд. Инчунин, бо баъзе бузургиҳои ғайригеометрӣ: масса, вақт, роҳи тайкардашуда, суръат шинос шуда воҳидҳои ченкунии онҳоро доништа мегиранд. Хонандагон бо асбобҳои ченкунанда: чадвал, тарозу, транспортир, палетка, термометр кор карданро ёд мегиранд.

Ҳамин тавр, дар синфҳои I – IV баъзе тасаввуроти зеҳнӣ оид ба бузургиҳои скалярӣ ва ченкунии амалии онҳо ташаккул меёбанд. Ба ғайр аз ин, дар ин марҳала имконияти мақсаднок шинос шудан бо ҳосиятҳои умумии бузургиҳои скалярӣ ва алоқаи зичи онҳо бо ченкуниҳо ба амал меояд.

Бояд қайд кард, ки бузургиҳои нишондодашуда дар муҳлати фосолаи зиёди вақт ва баъзеашон дар тамоми давраи таълими омӯхта мешаванд. Ин ҷо сухан дар бораи ташаккулдиҳӣ ва инкишофи маълумотҳои аввалин дар бораи бузургиҳои мушаххас бо умумисозии ҳосиятҳои онҳо бо мақсади ташаккулдиҳии тасаввуроти умумӣ дар бораи бузургиҳои скалярӣ меравад.

#### Адабиёт:

1. Бадалова М.А., Қаҳоров М.Х., Асосҳои назарияи математикаи синфҳои ибтидоӣ (барои таълими низоми кредитӣ), нашриёти “Ирфон”, Душанбе-2015.

2. Изатуллоев К., Ибодов Н., Ҳалимов Ғ., Пирназаров А. Математика. Нашриёти «Эр-граф», Душанбе - 2006.

3. Бескин Н.М. Методика геометрии.- М.:Учпедгиз. 1947.

4. Виленкин Н.Я. О понятии величины.// Математика в школе. №3 1973. С. 4-7.

5. Гусев В.А. ва диг. Изучение величин на уроках математики и физики в школе. – М.: Просвещение, 1981.-123с.

6. Гусев В.А. Методика обучения геометрии.- М.: АСАДЕМА. 2004.

11. Корешкова Т.А., Цукерман В.В. Многоугольники и их площади в школьном курсе математики.// Математика в школе. № 3 2003.Стр. 70-73.

7.Перепелкин Д.И. Курс элементарной геометрии. –М.: Гостехиздат.1948

8.Шарипов Н.З. Омӯзиши бузургиҳо. Маҷаллаи “ Маърифат”, Душанбе, 1991. С. 42-44.

9. Шарипов Н.З. О трактовке понятия величин в курсе геометрии средней школы. Тезисы докладов научно-теоретической конференции молодых ученых. Кургантюбе,1991.С.16-18.

### ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ БУЗУРГИҲОИ МАТЕМАТИКИЮ ГЕОМЕТРӢ

Дар мақола муаллиф дар бораи таърихи бавучудоии бузургиҳои математикию геометрӣ маълумот гирд овардааст. Дар амал татбиқ намудани истифодабарии бузургиҳои геометрӣ дар алоқамандӣ бо ченкуниҳо ва ҳисоббарориҳо алоқаи бевосита ба мафҳуми бузургиҳо ва ченкунии онҳо ва раванди ташаккулёбии мафҳум дар хонандагон ба вучуд овардани системаи маҳорат ва малакаҳо ҳамченак аст.

Ба хонандагон омӯзонидани ченкунии бузургиҳо коркарди математикии натиҷаи ин ченкуниҳо – раванди дарозмуддат мебошад, бинобар ин он бояд пайваста ва бефосола амалӣ карда шавад.

Бузургиҳои геометрии омӯхтаи хонандагон дар фаъолиятҳои амалии одамон бисёр дучор мешаванд. Воҳидҳои ченкунии ин бузургиҳо мунтазам дар ҳаёт ва рӯзгор қобили истифодаанд. Аз дигар тараф, омӯзиши ин бузургиҳо дар хонандагон барои омӯхтани донишҳои гуногун, маҳорат ва малакаҳои алоқаманд ба истифодабарии бузургиҳо, роҳнамоӣ менамоянд.

Маълумот дар бораи бузургиҳо характери пешбиникунанда дорад ва дар натиҷаи ченкунии бевоситаи дарозиҳо, масоҳатҳо ва ғайраҳо ҳамчун адад муоина мешаванд.

Бузургӣ мафҳуми ҳаҷман васеъ мебошад. Он яке аз мафҳумҳои асосии математикии маҳсуб меёбад, ки моҳияти он бо инкишофи математика як қатор умумиятҳо ба амал овард. Асосҳои донишҳои геометрии бо ченкуниҳо алоқаманд аз давраҳои хеле қадим ба вуҷуд омадаанд. Кӯдакони синни 6 – 7 – солаи томақтабӣ баъзе тасаввуроти умумиро (агарчанде нокис бошанд ҳам) доранд. Муқоисаи дарозӣ, ҳаҷм ва массаро дар мавридҳои оддитарин дарк карда метавонанд. Маъноии муносибатҳои «калон», «хурд» - ро аз рӯи ҳиссиётҳои мефаҳманд.

Бузургиҳои омӯхтаи онҳо дар фаъолиятҳои амалии одамон бисёр дучор мешаванд. Воҳидҳои ченкунии ин бузургиҳо мунтазам дар ҳаёт ва рӯзгор қобили истифодаанд. Аз дигар тараф, омӯзиши ин бузургиҳо дар хонандагон барои омӯхтани донишҳои гуногун, маҳорат ва малакаҳои алоқаманд ба истифодабарии бузургиҳо, роҳнамоӣ менамоянд.

**Калидвожаҳо:** омӯзиш, тафаккур, бузургӣ, ҳаҷм, муқоиса, дарозӣ, тасаввурот, умумият, мафҳум, дараҷа, тақрибӣ, ашё, ченак, фазо, кайҳон, ҳамворӣ, муносибат, малака, қобилият, рушд

## ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ И ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ВЕЛИЧИН

В статье автор собрал информацию об истории существования математических и геометрических величин. На практике применение использования геометрических величин в связи с измерениями и расчетами непосредственно связано с понятием величин и их измерения, а процесс формирования понятия у учащихся совпадает с созданием системы умений и навыков.

Обучение учащихся измерению величин, математической обработке результатов этих измерений является длительным процессом, поэтому его следует практиковать постоянно и непрерывно.

Изучаемые учащимися геометрические величины часто встречаются в практической деятельности людей. Единицы измерения этих величин можно регулярно использовать в быту и быту. С другой стороны, изучение этих величин помогает учащимся овладеть различными знаниями, навыками и способностями, связанными с использованием величин.

Информация о величинах предсказуема и в результате непосредственного измерения длин, площадей и т. д. они рассматриваются как числа.

Великолепие – это концепция большого объема. Считается одним из основных математических понятий, сущность которого повлекла за собой ряд обобщений с развитием математики. Основы геометрических знаний, связанных с измерениями, создавались с древних времен. У дошкольников 6-7 лет есть некоторые общие представления (даже если они дефективны). Они могут понять сравнение длины, объема и массы в простейших случаях. Значение «больших», «маленьких» отношений они понимают по своим ощущениям.

Их усвоенные значения часто встречаются в практической деятельности людей. Единицы измерения этих величин можно регулярно использовать в быту и быту. С другой стороны, изучение этих величин помогает учащимся овладеть различными знаниями, навыками и способностями, связанными с использованием величин.

**Ключевые слова:** обучение, мышление, величина, объем, сравнение, длина, воображение, общность, понятие, уровень, приближение, предмет, мера, пространство, пространство, плоскость, отношение, навык, способность, развитие.

## THE HISTORY OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF MATHEMATICAL AND GEOMETRIC QUANTITIES

In the article, the author collected information about the history of the existence of mathematical and geometric quantities. In practice, the application of the use of geometric quantities in connection with measurements and calculations is directly related to the concept of quantities and their measurement, and the process of forming a concept in students coincides with the creation of a system of skills and abilities.

Teaching students to measure quantities, mathematical processing of the results of these measurements is a lengthy process, so it should be practiced constantly and continuously.

The geometric quantities studied by students are often found in the practical activities of people. Units of measurement of these quantities can be regularly used in everyday life and everyday life. On the other hand, the study of these values helps students to acquire various knowledge, skills and abilities related to the use of values.

Information about quantities is predictable and as a result of direct measurement of lengths, areas, etc., they are treated as numbers.

Magnificence is a concept of great volume. It is considered one of the basic mathematical concepts, the essence of which entailed a number of generalizations with the development of mathematics. The foundations of geometric knowledge related to measurements have been created since ancient times. Preschoolers 6-7 years old have some general ideas (even if they are defective). They can understand the comparison of length, volume and mass in the simplest cases. They understand the meaning of “big”, “small” relationships according to their feelings.

Their learned meanings are often found in the practical activities of people. Units of measurement of these quantities can be regularly used in everyday life and everyday life. On the other hand, the study of these values helps students to acquire various knowledge, skills and abilities related to the use of values.

**Key words:** learning, thinking, size, volume, comparison, length, imagination, generality, concept, level, approximation, object, measure, space, space, plane, attitude, skill, ability, development.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Акбарова М.Н., номзоди илмҳои педагогӣ, саромӯзгори кафедраи фанҳои табиӣ риёзӣ ва методикаи таълими онҳои Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон., шаҳри Кӯлоб, кӯч С. Сафаров – 16.

**Сведения об авторе:** Акбарова М.Н., кандидат педагогических наук, ст. преподаватель кафедры естественных и математических наук и методики их преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова - 16.

**Information about the author:** Akbarova MN, Candidate of Pedagogical Sciences, Art. Lecturer in the Department of Natural and Mathematical Sciences and Methods of Teaching Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab city, S. Safarov street - 16.

ТДУ:37.0 (2-точ)

ТКТ:74.00+74.03 (2-точ)

A-49

### ТАРЗИ ҲАЁТИ СОЛИМ ВА ҶУЗЪҲОИ МУҲИМИ ОН

Ҷумъахон Алимӣ профессори Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ  
Мирализода Абдусалом Мустафо профессори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Соли 2008 оид ба «Тарзи ҳаёти солим» дастур барои омӯзгорони синфҳои 7-9-и мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз ҷониби Вазорати маорифи Ҷумҳурии

Тоҷикистон барои истифодабарӣ маъқул доништа шуд. Ин дастур мухтавои барномаи «Тарзи ҳаёти солим» ва маводҳо барои гузаронидани дарсҳои амалиро дар бар мегирад [14, с. 192].

Пажӯшишҳои муҳаққиқон Д. Каримова ва Ф. Партовова [2, с. 11] ба масъалаҳои ташкил ва гузаронидани чорабиниҳои ҳамаҷонибаи ҷисмонӣ-истироҳатӣ дар мактаб-интернатҳо, ҳамчунин ташаққули асосҳои тарзи ҳаёти солим дахл доранд. Дар кори илмӣ муҳаққиқ С. Сафаров мушкилоти ташаққули тарзи ҳаёти солими хонандагони хурдсол тавассути бозӣҳои миллӣ тибқи талаботи педагогӣ таҳқиқ карда шудааст [13].

Тақиқоти илмӣ муҳаққиқ Т.Б. Намозов [10] ба асосҳои иҷтимоӣ-педагогии ташаққули тарзи ҳаёти солим дар хонандагони синфҳои болоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи Тоҷикистон бахшида шудааст. Бояд зикр кард, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкилоти ҳамкориҳои оила ва мактаб дар ташаққули тарзи ҳаёти солим байни хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳаллу фаёл нагаштааст. Имконоти курсҳои омӯзишии мактаби миёна дар ташаққули тарзи ҳаёти солим дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ тадқиқ нашудаанд. Мақсаднокии педагогӣ дар истифодаи технологияҳои ҳифзи тандурустӣ дар оила ва мактаб асоснок карда нашудааст.

Ҷузъи муҳимтарини тарзи ҳаёти солим, ки онро муҳаққиқ А.А. Коробейников [4] муқаррар кардааст, мувофиқати равонӣ ӯст. Ин аз солимии руҳии инсон вобаста аст ва ба амалҳо ва намудҳои гуногуни фаъолият ба тарзҳои гуногун таъсир мерасонад. Барои ҳифз ва таҳкими тандурустии инсон, танҳо мувофиқати психологӣ метавонад оқилона инфиродӣ будани ҳама намудҳои фаъолият ва интихоби дурусти озодро фароҳам орад. Мо чунин мешуморем, ки дар байни ниёзҳои инсон ва фаъолиятҳои ба онҳо мувофиқ бояд мутобиқати психологӣ вучуд дошта бошад, ки фардисозии ин фаъолият ва дар натиҷа самаранокии нигоҳдорӣ ва таҳкими саломати ро таъмин кунад. Ин ҳулоса барои ба таърифи ягонаи меъерӣ расонидани мафҳуми «тарзи ҳаёти солим» аҳамияти калон дорад.

Тандурустӣ рушди ҳамоҳанги шахс ва расидан ба касбиятро муайян мекунад. Тандурустии шахс, ба ақидаи ӯ, аз ҷиҳати равонӣ устувор аст, ки ин ба вай имкон медиҳад, ки эътимоднокии худро нигоҳ дорад ва ба таъсири муҳити зист муқовимат намояд, муқовимати шароити берунаро рафъ кунад, бар зидди монеаҳо мубориза барад ва дар ниҳоят ба ҳадафҳо расад, ниятҳои ӯро амалӣ созад. Зимни таъкид кардани тандурустӣ ҳамчун ҷузъи асосии муваффақияти шахс, муаллиф ба ҷузъи руҳии он диққат додааст, ки ба инсон имкон медиҳад, ки мушкилоти зиндагиро паси сар кунад.

Дар асоси таҳлили андешаҳои олимони дар бораи мафҳуми «тарзи ҳаёти солим» ва муайян кардани як қатор намудҳои фаъолияти татбиқӣ он аз ҷониби шахс дар ҷомеа, бояд фаҳмид, ки ин раванд дар сатҳи инфиродӣ аз ҷониби одам ҷи гуна амалӣ карда мешавад.

Мавзӯи тарзи ҳаёт созандаи шаклҳои муайяни ҳаёт мебошад, ки вижагии аз ҷиҳати иҷтимоӣ хос доранд. Барандаи вижагиҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ хоси ҳаёт фард мебошад, ки дар айни замон ҳамчун субъекти тарзи ҳаёти худ амал мекунад. Аз ин ба ҷунин ҳулоса омадаанд, ки тарзи ҳаёти солим ҷузъи таркибии тарзи ҳаёт нест, балки таҷассуми охири дар сатҳи шахсӣ мебошад. Тарзи ҳаёти солимро ҳамчун шакл ва намунаи инфиродии тарзи ҳаёт тафсир кардан мумкин аст, ки ҷанбаҳои ҷаҳонбинӣ, рафтор ва фаъолиятро фаро мегирад.

Дар заминаи гуфтаҳои боло, муҳаққиқон М.Я. Виленский ва С.О. Авчинникова таърифи тарзи ҳаёти солимро ҳамчун неоплазмаи шахсӣ, маҳсули кӯшишҳои руҳонӣ ва ҷисмонии инсон, низомии ҷудонашавандаи зуҳуроти ҳаёти шахсият медиҳад, ки ба мувофиқ омадани фардияти шахс бо шароити зиндагӣ мусоидат мекунад ва воситаи худмудирияти шахсияти он мебошад [1, с. 2-7]. Дар пажӯҳиши худ мо ин таърифи тарзи ҳаёти солимро риоя хоҳем кард.

Тибқи гуфтаи муҳаққиқон М.Я. Виленский ва С.О. Авчинникова [1, с. 2-7], барои татбиқи тарзи ҳаёти солим, ба инсон лозим аст, ки саъй, яъне фаъолияти муайян ва зуҳуроти ҳаётиро дар якҷоягӣ бо шахсияти инсон пеш аз ҳама эҳтиёҷоти ҳаётии ӯро ифода кунад. Дар низомии ягонаи татбиқи ҳаёти шахс талаботҳои, ки ба тарзи ҳаёти



солим мусоидат мекунад, тавре ки мебинем, фарҳанги вай зоҳир карда мешавад. Аз ин бармеояд, ки тарзи ҳаёти инсон ба фарҳанги инсон вобаста аст, ки ниёзҳои ӯро ифода мекунад ва амалҳои ӯро, яъне намудҳои фаъолиятро муайян мекунад. Ин алгоритми рушди фарҳанг ба тарзи ҳаёти солим метавонад ҳамчун асоси татбиқ аз ҷониби фард дар ҷомеа истифода шавад. Дар натиҷаи таҳлили андешаҳои як қатор олимони оид ба мафҳуми «тарзи ҳаёти солим» аз нуқтаи назари педагогика, психология ва фарҳангшиносӣ, омӯзиши як қатор технологияҳои ташаккули он маълум гардид:

-ҳама мафҳумҳои «тарзи ҳаёти солим» як чизи муштарак доранд - зарурати амалҳои фаъоле, ки ҳифз ва таҳкими саломати таъмин мекунад, ки тавассути амалҳои тиббӣ, ҷисмонӣ, экологӣ ё дигар намуди фаъолияти инсон ифода меёбанд;

-дар асоси фаъолияти шахс, таъмини ҳифз ва таҳкими тандурустӣ, ниёзҳои ӯ, фаъолияти шахс самараноктар дар сурате шакл мегирад, ки он ба ниёзҳои ӯ мувофиқат кунад;

-инфиродинии фаъолияти солими инсон аз ҳолати солимии руҳии ӯ ва ниёз ба ин намуди фаъолият вобаста аст;

-барои татбиқи самарабахши ҳаёти солими худ инсон бояд дониши валеологӣ ва қобилияти интихоби озодонаи тарзи ҳаёти солимро дошта бошад;

-мавҷудияти консепсияи додасудаи заминаи «семент», ки ҳамаи зеркомпонентҳои ҳифзи саломати муттаҳид мекунад, ки ҳамчун фарҳанги тандурустӣ тавсиф карда мешавад, ба мавзӯи мушаххас мансуб аст ва дар ҷомеа тавассути намудҳои гуногуни фаъолият дар тарзи ҳаёти солими ӯ зоҳир мешавад.

Дар асоси ин хулосаҳо, мо ба натиҷае омадем, ки тарзи ҳаёти солими шахс се ҷузъро ғро мегирад: асосӣ - фарҳанги тандурустӣ; намудҳои ҳифзи тандурустӣ ва шароитҳои, ки татбиқи фарҳанги саломати аз ҷониби шахс ба тарзи ҳаёти солими инфиродӣ таъмин мекунад. Ин ҷузъҳои тарзи ҳаёти солим бо ҳам вобастагӣ доранд.

Ҷузъҳои тарзи ҳаёти солими муайяннамудаи мо имкон медиҳанд, ки онҳо дар таҳияи сохтори меъёрӣ (идеалӣ) барои тарзи ҳаёти солим самаранок истифода шаванд. Калимаи «меъёрӣ» дар луғати тафсирии забони русии Д. Ушаков ҳамчун «мувофиқи меъёри муқарраршуда» шарҳ дода шудааст. Дар ҳуди ҳамин луғат «меъёр» ҳамчун «давлати оддӣ, ки ҳамчун фармоиши ҳатмӣ эътироф шудааст» тафсир карда мешавад [15, с.594,598]. Вобаста ба сохтори тарзи ҳаёти солим, ки мо онро таҳия карда истодаем, ҳамчун тартиби муайяни ҳаёти солим, онро ба меъёри муқарраршудаи мувофиқ - амсилаи идеалии ҳаёти солим мерасонем. Дар ин фаҳмиш, сохтори меъёрии (идеалии) тарзи ҳаёти солим бояд аз ҷониби ҳамаи иштирокчиёни фаъолияти солим дар фазои таълимӣ ҳамчун меъёр эътироф карда шавад.

Имрӯз моҳияти мафҳуми «тарзи ҳаёти солим» дар мактабҳои гуногуни илмӣ ва амалияи татбиқи он, тавре ки таҳлилҳои мо нишон доданд, аз мулоҳизаҳои тартибдодашуда ва амалҳои иборатанд, ки ба ҳифз ва таҳкими тандурустии одамон нигаронида шудаанд. Раванди ташаккули тарзи ҳаёти солим ҳамчун низоми хурд дар сатҳи инфиродӣ, як низоми кушод ва ғайрихаттӣ, аз ҷониби як шахс вобаста ба омилҳои беруна - иттилооти бесарусомонӣ дар бораи тарзи ҳаёти солим ва дохилӣ аз эҳтиёҷоти ноустувори худ дар тарзи ҳаёти солим ба ҳамон тарзи бетартибона қабул карда мешавад. Ба шакли сохтори меъёрӣ (идеалӣ)-и ҳифзи тандурустии инсон оварда расонидани мафҳуми «тарзи ҳаёти солим» метавонад самаранокии раванди ташаккули фарҳанги саломати ба низом орад ва ба таври назаррас афзоиш диҳад.

Дар робита ба таърифи «тандурустӣ», ки Созмони Умумиҷаҳонии Тандурустӣ додааст, гуфтан мумкин аст, ки барои ноил гардидан ба некӯахлоқии пурраи ҷисмонӣ, маънавӣ ва иҷтимоӣ, пешгирии бемориҳо ва маъюбиятҳои ҷисмонӣ, шахс дорои маълумоти муайян дар бораи ҳаёти солим бояд мунтазам нишон диҳад (ҷисмонӣ, тиббӣ, руҳӣ ва экологӣ, иҷтимоӣ ва дигар намудҳои фаъолият). Дар маҷмуъ, чунин шахс дорои «фарҳанги тандурустӣ» аст ва раванди фаъолияти ҳаёти ӯ ба тарзи ҳаёти солим мувофиқат мекунад. Ташаккули ниёзҳои дарозмуддати устувори шахс ба намудҳои ҳифзи тандурустӣ бояд ҳамчун ташаккули фарҳанги тандурустии ӯ ҳисобида шавад.

Фарҳанги тандурустии шахс метавонад ҳамчун салоҳияти иҷтимоии ӯ дар

масъалаҳои тандурустӣ, ниёзҳои устувори ташаккулефта ба тарзи ҳаёти солим, қобилият ва малакаҳои қонё кардани онҳо дар заминаи фаъолияти ҳифзи тандурустӣ тавсиф карда шавад. Фарҳанги тандурустӣ маҳсули ниҳии вазифаи мақсадноки фазои таълимии миллии солим - ташаккули тарзи ҳаёти солим мебошад. Ташаккули тарзи ҳаёти солим, тавре ки мо муайян кардем, яке аз вазифаҳои асосии ҳадафи минтақаи таълимии солим, ҳамчунин омиле мебошад, ки ҳамаи қисмҳои инфиродии ҳифзи онро ташкил медиҳад (низомҳои иҷтимоӣ педагогӣ ҳама гуна шакли ташкилию ҳуқуқӣ, ки ба ташаккули тарзи ҳаёти солим нигаронида шудааст) дар минтақа (маҳал) фазои таълимӣ ба ягонаи таҳаввулотӣ (эволюсионӣ). Азбаски низомҳои ҳама сатҳҳо ба падидаи шуури инсон равона карда шудаанд, аз нуқтаи назари муносибати синергетикӣ бояд конфигуратсияи таъсири ибтидоиро ба он муайян кард, то речаи ташаккули тартибот, пеш аз ҳама дар низомии сатҳи аввал, ки дар он тарзи ҳаёти солим дар сатҳи инфиродӣ ташаккул ёфтааст. Сохтори меъёрӣ (идеалӣ) -и тарзи ҳаёти солими шахс дар шароити муайян метавонад аз нуқтаи назари синергетика топологияи таъсири ибтидоӣ ба раванди ташаккули фазои миллии солим гардад, агар:

- бо усули экзистенциалӣ, валеологӣ ва рефлексивӣ сохта шудаанд;
- ба инсон имкон медиҳад, ки тарзи ҳаёти солими худро озодона интиҳоб ва тарҳрезӣ кунад;
- воситаи педагогӣ ташаккули фарҳанги солимии муҳассилин дар раванди таълим ва тарбияи муассисаи таълимӣ мебошад;
- вазифаи муттаҳидкунандаи мутахассисони таҳассусҳои гуногунро дорад, ки бо мақсади ташаккули тарзи ҳаёти солим барои муҳассилин омӯзонида шудаанд;
- майдони ҳавасмандгардонии тарзи ҳаёти солимро ҳам дар сатҳи инфиродӣ ва ҳам корпоративӣ фароҳам меорад;
- ба осонӣ ба мундариҷаи раванди таълим таъзия карда шуда, ба сифати таълим зарар нарасонад;
- аз ҷониби субъектҳои фазои таълимӣ ҳамчун воситаи байнисоҳавии педагогӣ пазируфта шудааст, ки имкон медиҳад, ки вазифаи асосии фазои таълимии миллии солим амалӣ карда шавад.

Ин сохтори меъёрӣ, ки як микронизомии педагогӣ дар сатҳи инфиродӣ мебошад, муносибатҳои субъектӣ-субъектӣ (омӯзгор-донишҷӯ) ва вобастагҳои дар натиҷаи байни онҳо ва омилҳои берунии (дохилӣ) низомро пешбинӣ мекунад. Худи сохтори меъёрӣ (идеалӣ)-и тарзи ҳаёти солим чалбкунандаи ҷаззоб барои субъектҳои фазои таълимӣ ва аз ҷиҳати конфигуратсия (меъморӣ) топологияи таъсири ибтидоӣ ба раванди ташаккули фазои таҳқиқшаванда мегардад, ки ба талаботи ин фазо мувофиқ аст.

Дар таҳқиқи худ мо дарки «тарзи солим»-ро ҳамчун намунаи идеалии зиндагӣ риоя хоҳем кард. Аммо, дар афзалиятҳои эҳтиёҷоти ҳаётан муҳим, инсон на ҳамеша тандурустии худро дар байни шахсони бартаридошта ҷудо мекунад. Одам бояд аввал дарк кунад ва муайян намояд, ки чаро ба тандурустӣ ниёз дорад, онро бо фаҳмиши ҳадафҳои ҳаёташ вобастагӣ диҳад. Дар робита ба ин, мо мушкilotи ин падидаро аз мавқеи муносибати экзистенциалӣ баррасӣ кардем.

Муҳаққиқи рус М.И. Рожков ин равишро ба тарбияи шахсият таҳқиқ намуда, гоյаи асосии муносибати экзистенциалӣ ба таълимро «интиҳоб ҳамчун ҳадафи идеалӣ - ташаккули шахсе медонад, ки зиндагии худро дар асоси интиҳоби экзистенциалии худ медонад, маъноӣ онро дарк мекунад ва худро мутобиқи ин интиҳоб дарк мекунад» [12, с. 12].

Одам маъноӣ ҳаёти худро дарк мекунад ва ҳадафҳои зиндагии худро муайян мекунад, дар асоси он роҳҳои расидан ба ин ҳадафро тарҳрезӣ мекунад.

Муҳаққиқи рус М.И. Рожков муқаррароти муносибати экзистенциониро дар педагогика таҳия кардааст: ҳар гуна таъсири педагогӣ бояд силсилаи воқеаҳоеро, ки пеш аз ба вучуд омадани ин таъсир бо кӯдак рӯй дода буданд, ба назар гирад;

- бояд фаҳмид, ки худи таъсири омӯзгор ва муҳассил як воқеаи муайян буда, дар кӯдак эҳсосоти мусбӣ ё манфӣ ба вучуд меорад;

- ҳар як амали омӯзгор, агар ин барои муҳассил ягон ҳодиса набошад, дар доираи ҳалли масъалаи омӯзгорӣ натиҷа нахоҳад дод [12, с. 74].

Равиши экзистенциалӣ ба ташаккули тарзи ҳаёти солими шахс ва фард соҳаи экзистенциалии ӯро ташкил медиҳад, ки ба ӯ имкон медиҳад, ки муносибатҳои худро идора кунад ва вазифаи интихоби ғояҳо, мавқеъҳо ва самтҳои арзиширо иҷро кунад.

Усули экзистенциалӣ огоҳии маъно ва ҳадафи зиндагӣ аз ҷониби шахс ва тандурустии худро ҳамчун арзиши олие пешбинӣ мекунад, ки ба ӯ имкон медиҳад, ки худро дар раванди зиндагӣ дарк кунад.

Ҳар як шахс аз таваллуд то марг дар ҷустуҷӯи маъноӣ ҳаёт аст. Вай дар интихоби маъноӣ ҳаёт озод аст, онро пайдо мекунад ва барои иҷрои он масъулияти муайянеро ба дӯш мегирад. Дар раванди зиндагӣ инсон бо ҳодисаҳои зиёде рӯ ба рӯ мешавад. Баъзеи онҳо дар татбиқи муваффақонаи интихоби ҳаёти худ саҳм мегузоранд, шароити мусоид фароҳам меоранд, дигарон таҳдид мекунанд, ки некӯаҳволии ӯро бо ин интихоб алоқаманд мекунанд. Харобиовартарин ҳама ҳодисаҳо аз даст додани тандурустӣ мебошад. Ҷустуҷӯи роҳҳои ҳифзи он инсонро водор месозад, ки аз ҳама бемориҳо «омили начотбахш»-ро бичӯяд.

Муҳаққиқ А.Г. Маджуга менависад: «Одам қодир аст, ки худро табобат кунад ва тандурустии худро ба вучуд оварад. Мафҳуми «офариниш» ба мо муносибтарин равиҳои валеологӣ ба тандурустӣ ва аз нуқтаи назари морфологӣ дақиқтарин менамояд, зеро эҷодкор маъноӣ офаридани чизи нав, беназир, қаблан вучуд надоштаро дорад ва дар робита бо тандурустӣ, эҷод маъноӣ афзоиши тандурустӣ, мусоидат ба намуди зоҳирӣ мебошад [5, с.10]. Дар робита ба ин, қайд кардан муҳим аст, ки тандурустӣ ва роҳи ҳифзи он – тарзи ҳаёти солим муносибати муайяни ҳамаҷонибаи педагогиро тақозо мекунад, ки ин омезиши равишҳои экзистенциалӣ, валеологӣ ва рефлексивӣ мебошад.

Усули валеологӣ аз худ кардани дониш, малака ва қобилияти шахсро барои нигоҳдорӣ ва мустаҳкам кардани тандурустӣ дар асоси ташаккули тарзи ҳаёти солим пешбинӣ мекунад.

Усули валеологӣ ба омӯзиши равандҳои педагогӣ ташаккули шахсияти солимро тавассути ислоҳи тарзи ҳаёти шахсӣ, тақмили муносибатҳои ахлоқӣ-иродавӣ, арзишӣ-ҳавасмандгардонӣ, ҳамчунин қобилияти мутобиқшавӣ дар муҳити иҷтимоиро фаро мегирад. Ин сифатҳои валеологиро шахс бо ёрии васоити педагогӣ дар асоси таълим ва тарбияи тарзи ҳаёти солим ба даст меорад. Сохти меъёри (идеалии) тарзи ҳаёти солим ҳамчун воситаи педагогӣ метавонад барои ташаккул додани дониш, малака ва қобилиятҳои валеологии муҳассилин дар муассисаҳои таълимӣ дар заминаи байнисоҳавӣ муваффақона истифода шавад.

Усули рефлексивӣ фаҳмидани инсонро дар бораи натиҷаҳои тарзи ҳаёти солими худ аз мавқеи солимии худ, озодӣ, хушбахтӣ ва омодагӣ ба ҷомеа дар заминаи татбиқи захираҳои ҷисмонӣ, маънавӣ ва касбии худ фаро мегирад.

Мушкилоти инъикос дар фаъолияти омӯзгорӣ дар асарҳои муҳаққиқони рус Н.Г. Алексеева, В.В. Давидова, А.В. Захарова, В.В. Рубцова, И.Н. Семёнов, С.Ю. Степанова ва дигарон баррасӣ гаштааст. Усули инъикосӣ имкон медиҳад, ки омӯзиши ҷунин воқеият, ба мисли инъикос таъмин карда шуда, барои истифодаи таҷриба дар амалияи педагогӣ имконоти созанда фароҳам оварда шаванд.

Инъикос ҳамчун қобилияти шахс дар бораи раванди фаъолияти худ огоҳӣ доштан, имконоти худ барои татбиқи он ба назар гирифтани ва интихоби роҳи инфиродии расидан ба ҳадаф, ҳамчунин қобилияти арзёбӣ, таҳлили амали худ ва бо вазъияти ҳозира алоқамандии онҳо дарк карда мешавад. Дар доираи мавзӯе, ки мо таҳқиқ карда истодаем, рефлексияро ҳамчун хосияти тафаккури амалӣ баррасӣ менамоем, ки барои одам дарки раванди ташаккули тарзи ҳаёти солими ӯ зарур аст. Азхудкунии қобилияти инъикосӣ кӯдак бояд ҳамчун ташаккули нави шахсии ӯ ҳисобида шавад. Бо ёрии инъикос муҳассилин метавонанд дарк кунанд, ки тандурустӣ арзишест, ки бидуни он амалӣ намудани ҳадафҳои ҳаётии онҳо ва тарҳрезии тарзи ҳаёти солим дар асоси сохтори меъёри (идеалии) тарзи ҳаёт ғайриимкон аст.

Дар асоси равишҳои экзистенциалӣ, валеологӣ ва рефлексивӣ, муайян кардани умумият ва хусусият дар дидгоҳҳои як қатор олимони оид ба моҳияти мафҳуми «тарзи ҳаёти солим», талабот барои амсиласозии сохтори идеалии тарзи ҳаёти солим, мо сохтори меъёрӣ (идеали) -и тарзи ҳаёти солимро таҳия кардем.

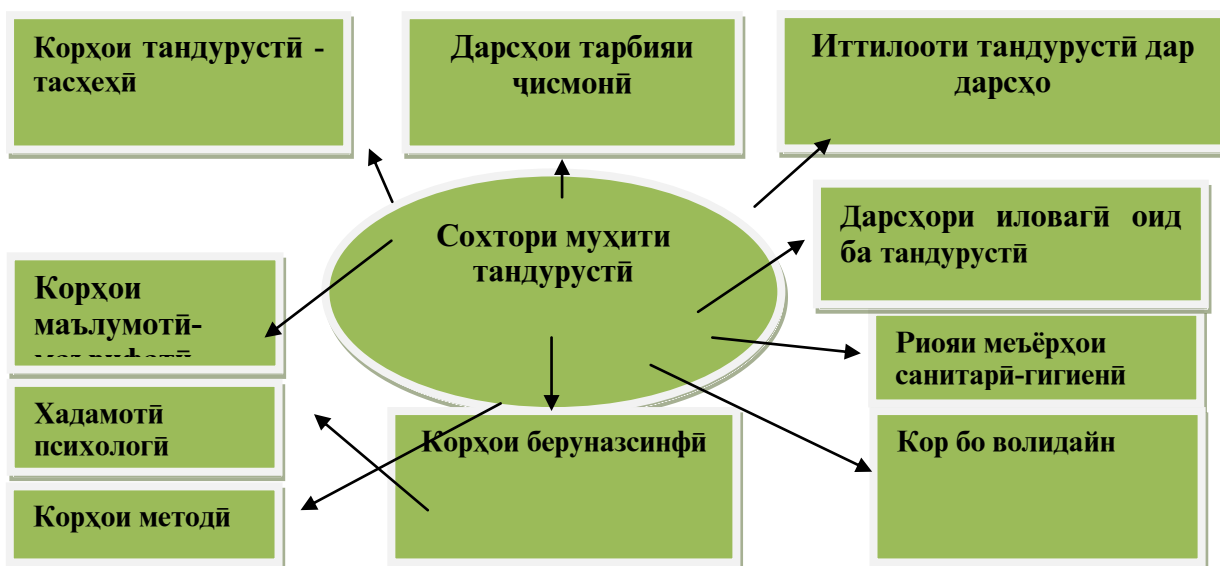
Ин сохтори меъёрӣ аз ҷониби кӯдак дар ҳаёти худ чӣ гуна амалӣ мешавад?

Вай интиҳоби экзистенциалии худро бо маъноӣ ҳаёташ вобаста мекунад. Ин интиҳоб албатта бо ҳодисае алоқаманд аст, ки кӯдакро ба ин интиҳоб водор кардааст ва ӯ дар назди худ татбиқи онро мақсад мегузорад. Гузашта аз ин, ӯ дарк мекунад, ки ин ҳадаф танҳо дар сурати солим буданаш ба даст оварда мешавад.

Мо ҳамчунин ҷузъҳои асосии онро, ки ҳифз ва таҳкими тандурустии субъектҳои раванди таълимро таъмин мекунад, муайян карда, механизми истифодаи онро ҳамчун воситаи педагогии таълим ва тарбияи кӯдакон ва ҷавонон дар тарзи ҳаёти солим дар соҳаи маориф таҳия намудем.

Сохтори меъёрӣ (идеали) -и тарзи ҳаёти солим аз нуқтаи назари намуна (идеали) рафтор статикӣ аст, он воситаи мураккаби ҳифзи тандурустӣ барои тарҳрезии ҳаёт аз ҷониби шахс мебошад.

**Расми 1 . Амсилаи ташкил ва татбиқи муҳити тандурустӣ.**



Тандурустӣ барои ӯ чунин арзише мегардад, ки бидуни он ӯ дурнаме надорад. Ин ӯро бармеангезад, ки тарзи ҳаёти солими худро дар асоси сохтори намунавии тарзи ҳаёти солим бо мақсади нигоҳдорӣ ва таҳкими тандурустии худ тарроҳӣ кунад. Вай фарҳанги муайяни тандурустӣ дорад, ки ба ниёзҳои солимии ӯ асос ёфтааст ва ниятҳои бадастомада ӯро ба корхое, ки ҳифз ва таҳкими саломатиро таъмин мекунад, ташвиқ мекунад. Кӯдак интиҳоби шакл, усул ва воситаҳои фаъолияти солимро дорад, вай метавонад онро мустақилона, озодона дар асоси дониши мавҷудаи валеологӣ ва малакаҳои андӯхтааш ба роҳ монад. Ҷузъи муҳим дар ин интиҳоб, ки инфиродикунонии намуди фаъолияти солимро таъмин мекунад, солимии равонӣ мебошад. Бо интиҳоб, гузариш ба татбиқи ин фаъолиятҳо, ӯ тарзи ҳаёти солими фардии худро дарк мекунад. Ғайр аз он, кӯдак ин равандро дар асоси инъикос арзёбӣ мекунад: то чӣ андоза самаранок будани лоиҳаи ӯ ба нигоҳдорӣ ва таҳкими тандурустии ӯ.

Омӯзгоре, ки вазифаи ташаккули тарзи ҳаёти солимро барои кӯдак дарк мекунад, бояд худӣ раванди ташаккули онро ба рӯйдод табдил диҳад. Ба кӯдак имкон диҳед, ки маъно ва ҳадафи ҳаётро мустақилона муайян кунад, онҳоро дар асоси интиҳоби экзистенциалӣ тарроҳӣ кунад. Дар асоси ин, ба ӯ кӯмак кунед, ки низомии арзишҳои худро пайдо кунад, ки дар он тандурустӣ бояд афзалият дошта бошад. Ин мавқеест, ки кӯдак барои рушди ҳодисае, ки бо ташаккули ҳаёти солим ва пурмазмуни ӯ дар асоси сохтори меъёрии (идеалии) тарзи ҳаёти солим алоқаманд аст, ба даст меорад. Ин раванд ҳамчун дастгирии педагогии раванди ташаккули тарзи ҳаёти солим

аз ҷониби омӯзгор муайян карда мешавад.

Лоихаи дар боло овардашудаи идеализатсияшудаи ҳаёти кӯдак, ки вай дар асоси амсилаи меъёрии (идеалии) тарзи ҳаёти солим таҳия кардааст, аз ҷиҳати мазмун хушбинона аст. Аммо, сатҳи фарҳанги тандурустӣ, эҳтиёҷоти марбут ба онҳо ва солимии равонии кӯдакон метавонанд гуногун бошанд, ки ин метавонад ба тандурустии онҳо натиҷаҳои номатлуб орад. Дар робита ба ин, кӯдак дар раванди тарҳрезии фаъолияти ҳаётиаш ба дастгирии педагогии калонсолон ниёз дорад: омӯзгор, равоншинос, омӯзгори иҷтимоӣ ё волидайнӣ махсус омодашуда.

Барои ноил шудан ба ҳадафҳои ҳифз ва таҳкими тандурустӣ дар асоси сохтори ҳаёти солими ӯ, ки худи кӯдак тарҳрезӣ кардааст, ба ӯ ниёзҳои зерин лозиманд: сатҳи баланди фарҳанги тандурустӣ (эҳтиёҷоти дарозмуддати ҳифзи тандурустӣ); солимии равонӣ; дониши хуби валеологӣ.

#### Адабиёт:

1. Виленский, М.Я. Методологический анализ общего и особенного в понятиях «здоровый образ жизни» и «здоровый стиль жизни»: вопросы теории/М.Я. Виленский, С.О. Авчинникова//Теория и практика физической культуры. - 2004. - №11.-С.2-7.

2. Каримова, Д.М. Дидактические возможности профилактики вредных привычек дошкольников средствами коллективного гуманного воспитания: автореф. дисс. канд. пед. наук/Д.М. Каримова.-Душанбе, 2019.-21с.

3. Каримова, И., Ниёзмухаммедова, Ю.Ашурова, Б.Девоншоева. Тарзи ҳаёти солим. Китоб барои дарсҳои тарбиявии хонандагони синфҳои 3-юми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.-Душанбе: «Маориф», 2017.-104с.

4. Коробейников, А.А. Актуальная европейская проблема: внедрение здоровьесберегающей педагогики / А.А. Коробейников. - М., 2009. - 264 с.

5. Маджуга, А. Г. Здоровьесберегающее образование : монография / А.Г. Маджуга. - Уфа: РИО РУНМЦ МО РБ, 2008. - с. 368.

6. Маджуга, А.Г. Здоровьесозидаюшая педагогика: теория, методология, опыт, перспективы развития: монография/А.Г.Маджуга, И.А.Синицина. - М.: Логос, 2014. - 508 с.

7. Маджуга, А.Г. Педагогическая концепция здоровьесберегающей функции образования : автореф. дис. ... док. пед. наук / А.Г. Маджуга. - Владимир, 2011.

8. Маджуга, А.Г. Экзистенциально-гуманистический подход к здоровью человека/А.Г.Маджуга, И.А.Синицина//Вестник СВФУ.- 2013 -Т.10.

9. Намозов, Т.Б. Социально-педагогические основы формирования здорового образа жизни у учащихся старших классов общеобразовательных школ Таджикистана: АКД/Т.Б.Намозов.-Душанбе, 2012.-26с.

10. Намозов, Т.Б. Формирование здорового образа жизни у учащихся старших классов в условиях семьи и школы. Период д независимости/Т.Б.Гамозов.-Душанбе: «Ирфон», 2019.- 100с.

11. Партово, Ф. Педагогические условия формирования основ здорового образа жизни у воспитанников интерната: дисс. на соискание учёной степени канд. пед. наук/Ф.Партово.-Д., 2010.-175с.

12. Рожков, М.И. Теория и методика воспитания : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М.И. Рожков, Л.В. Байбородова. - М. : ВЛАДОС- ПРЕСС, 2004. - 384 с.

13. Сафаров, Ш.А. Педагогические основы формирования здорового образа жизни младших школьников средствами таджикских национальных подвижных игр: диссертация на соискание ученой степени канд. пед. наук/Ш.А.Сафаров.-Душанбе, 2008.-163с.

14. Тарзи ҳаёти солим. Дастур барои омӯзгорони синфҳои 7-9-уми мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.-Душанбе, 2008.-192с.

15. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под ред. проф. Д. Ушакова. - М. : ТЕРРА, 1996. - Т 4. - 1500 с.

## ТАРЗИ ҲАЁТИ СОЛИМ ВА ЧУЗЪҲОИ МУҲИММИ ОН

Мақола ба хусусиятҳои тарзи ҳаёти солим ва тавсифи чузъҳои муҳими он бахшида шудааст.

Ба андешаи муаллифон, тандурустӣ рушди ҷамоҳанги шахс ва расидан ба касбиятро муайян мекунад. Тандурустии шахс, ба ақидаи ӯ, аз ҷиҳати раванӣ устувор аст, ки ин ба вай имкон медиҳад, ки эътимоднокии худро нигоҳ дорад ва ба таъсири муҳити зист муқовимат намояд, муқовимати шароити берунаро рафъ кунад, бар зидди монеаҳо мубориза барад ва дар ниҳоят ба ҳадафҳо расад, ниятҳои ӯро амалӣ созад. Зимни таъкид кардани тандурустӣ ҳамчун чузъи асосии муваффақияти шахс, муаллифон ба чузъи руҳии он диққат додаанд, ки ба инсон имкон медиҳад, ки мушкilotи зиндагиро паси сар кунад.

Муаллифон зикр мекунанд, ки дар асоси таҳлили андешаҳои олимони дар бораи мафҳуми «тарзи ҳаёти солим» ва муайян кардани як қатор намудҳои фаъолияти татбиқи он аз ҷониби шахс дар ҷомеа, бояд фаҳмид, ки ин раванд дар сатҳи инфиродӣ аз ҷониби одам чӣ гуна амалӣ карда мешавад.

Мавзӯи тарзи ҳаёт созандаи шаклҳои муайяни ҳаёт мебошад, ки вижагии аз ҷиҳати иҷтимоӣ хос доранд. Барандаи вижагиҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ хоси ҳаёт фард мебошад, ки дар айни замон ҳамчун субъекти тарзи ҳаёти худ амал мекунад. Аз ин ба ҷунин ҳулоса омадаанд, ки тарзи ҳаёти солим чузъи таркибии тарзи ҳаёт нест, балки таҷассуми охири дар сатҳи шахсӣ мебошад. Тарзи ҳаёти солимро ҳамчун шакл ва намунаи инфиродии тарзи ҳаёт тафсир кардан мумкин аст, ки ҷанбаҳои ҷаҳонбинӣ, рафтор ва фаъолиятро фаро мегирад.

Мулоҳизаҳои шонро ҷамъбаст намуда, муаллифон ҳулоса мекунанд, ки сатҳи фарҳанги тандурустӣ, эҳтиёҷоти марбут ба онҳо ва солимии равонии кӯдакон метавонанд гуногун бошанд, ки ин метавонад ба тандурустии онҳо натиҷаҳои номатлуб орад. Дар робита ба ин, кӯдак дар раванди тарҳрезии фаъолияти ҳаётиаш ба дастгирии педагогии калонсолон ниёз дорад: омӯзгор, раваншинос, омӯзгори иҷтимоӣ ё волидайнӣ махсус омодашуда. Барои ноил шудан ба ҳадафҳои ҳифз ва таҳкими тандурустӣ дар асоси сохтори ҳаёти солими ӯ, ки худ кӯдак тарҳрезӣ кардааст, ба ӯ ниёзҳои зерин лозиманд: сатҳи баланди фарҳанги тандурустӣ (эҳтиёҷоти дарозмуддати ҳифзи тандурустӣ); солимии раванӣ; дониши хуби валеологӣ.

**Калидвожаҳо:** тарзи ҳаёти солим, фазои таълимии солим, омӯзгор, тандурустӣ, фарҳанги тандурустӣ, фаъолияти ҳаётӣ, натиҷаҳо, хусусиятҳо, дастгирии педагогӣ, омӯзгори иҷтимоӣ, раваншинос, таҳкими тандурустӣ.

## ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ И ЕГО ВАЖНЫЕ КОМПОНЕНТЫ

Статья посвящена характеристике здорового образа жизни и описанию его важных составляющих.

По мнению авторов, здоровье определяет гармоничное развитие человека и достижение профессионализма. Здоровье человека, по его мнению, психологически устойчиво, что позволяет ему сохранять уверенность в себе и противостоять влиянию среды, преодолевать сопротивление внешних условий, бороться с препятствиями и, наконец, достигать поставленных целей, реализовывать свои намерения.

Подчеркивая здоровье как главную составляющую успешности человека, авторы обратили внимание на его духовную составляющую, позволяющую человеку преодолевать жизненные проблемы.

Авторы упоминают, что на основе анализа мнений ученых о понятии «здоровый образ жизни» и выявления ряда мероприятий по его реализации человеком в обществе необходимо понять, как этот процесс осуществляется человек на индивидуальном уровне. Субъект образа жизни является создателем определенных форм жизни, имеющих специфический социальный характер. Носителем социально специфических черт жизни является индивид, который в то же время выступает субъектом своего образа жизни. Отсюда они пришли к выводу, что здоровый образ жизни является не составной частью образа жизни, а воплощением последнего на личностном уровне.

Здоровый образ жизни можно трактовать как форму и индивидуальный образ жизни, включающий аспекты мировоззрения, поведения и деятельности.

Обобщая свои взгляды, авторы приходят к выводу, что уровень культуры здоровья, связанные с ними потребности и психическое здоровье детей могут быть различными, что может привести к нежелательным результатам для их здоровья. В связи с этим ребенок нуждается в педагогической поддержке взрослых в процессе планирования своей жизнедеятельности: педагога, психолога, социального работника или специально подготовленных родителей. Для достижения целей сохранения и укрепления здоровья на основе разработанной самим ребенком структуры его здоровой жизни ему необходимы следующие потребности: высокий уровень культуры здоровья (долговременные потребности в здоровье); душевное здоровье; хорошие валеологические знания.

**Ключевые слова:** здоровый образ жизни, здоровая образовательная среда, педагог, здоровье, культура здоровья, жизнедеятельность, результаты, характеристики, педагогическое сопровождение, социальный педагог, психолог, укрепление здоровья.

### HEALTHY LIFESTYLE AND ITS IMPORTANT COMPONENTS

The article is devoted to the characteristics of a healthy lifestyle and a description of its important components.

According to the authors, health determines the harmonious development of a person and the achievement of professionalism. Human health, in his opinion, is psychologically stable, which allows him to maintain self-confidence and resist the influence of the environment, overcome the resistance of external conditions, deal with obstacles and, finally, achieve his goals, realize his intentions. Emphasizing health as the main component of a person's success, the author drew attention to its spiritual component, which allows a person to overcome life's problems.

The authors mention that based on the analysis of the opinions of scientists on the concept of "healthy lifestyle" and the identification of a number of measures for its implementation by a person in society, it is necessary to understand how this process is carried out by a person at the individual level. The subject of a way of life is the creator of certain forms of life that have a specific social character. The bearer of socially specific features of life is the individual, who at the same time acts as the subject of his own way of life. Hence, they came to the conclusion that a healthy lifestyle is not an integral part of the lifestyle, but the embodiment of the latter on a personal level. A healthy lifestyle can be interpreted as a form and individual way of life, including aspects of worldview, behavior and activity. Summarizing his views, the author comes to the conclusion that the level of health culture, related needs and mental health of children can be different, which can lead to undesirable results for their health. In this regard, the child needs the pedagogical support of adults in the process of planning their life: a teacher, psychologist, social worker or specially trained parents. In order to achieve the goals of preserving and promoting health on the basis of the structure of his healthy life developed by the child himself, he needs the following needs: a high level of health culture (long-term health needs); mental health; good valedological knowledge.

**Key words:** healthy lifestyle, healthy educational environment, teacher, health, health culture, life activity, results, characteristics, pedagogical support, social pedagogue, psychologist, health promotion.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Ҷумъахон Алимӣ – доктори илмҳои филологӣ, профессори Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҶТ, ш. Қӯлоб, к. С.Сафаров-16. Тел.: 918112662.

Мирализода Абдусалом Мустафо – доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи педагогикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, ҶТ, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ 17, Телефон: 918822340

**Сведения об авторах:** Джумахан Алими - доктор филологических наук, профессор Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: 735360, РТ, ш. Кулоб, к. С. Сафаров-16. Телефон: 918112662.

Мирализода Абдусалом Мустафо – доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики Таджикского национального университета. Адрес: 734025, РТ, ш. Душанбе, пр. Рудаки 17, тел.: 918822340

**Information about the authors:** Dzhumahan Alimi - Doctor of Philology, Professor of Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: 735360, RT, sh. Kulob, K. S. Safarov-16. Phone: 918112662.

Miralizoda Abdusalom Mustafo - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy of the Tajik National University. Address: 734025, RT, sh. Dushanbe, h. Rudaki 17, phone: 918822340

ТДУ: 68.13.57.2

## ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ МУОСИР ДАР РАВАНДИ РУШДИ ГИДРОЭНЕРГЕТИКАИ ХУРДИ ТОЧИКИСТОН

Ализода А.А., муаллими калон  
Донишкадаи энергетикии Тоҷикистон

Дар Чумхурии Тоҷикистон ба энергетикаи хурд ҳанӯз аз аввали солҳои 40-уми асри XX таваҷҷуҳ зоҳир мекарданд. Якумин нерӯгоҳи барқи обии хурд (НБОХ), НБО-и Варзоб-1 бо тавоноии 7,15 МВт, ки ба энергетикаи саноатии кишвар асос гузошт, соли 1936 сохта ба истифода дода шуда буд [1].

Бо мақсади рушди ояндаи гидроэнергетикаи хурд дар чумхурӣ солҳои 1949-1950 нахустин барномаи мукаммали рушди гидроэнергетикаи хурди чумхурӣ- **“Нақшаи истифодабарии сарватҳои гидроэнергетикии обравҳои хурд барои электронунии соҳаи кишоварзии ҶШС Тоҷикистон”**(ҷадвали 1) коркард ва пешниҳод шудааст. Дар нақшаи мазкур сарватҳои гидроэнергетикии умумӣ ва барои истифода имконпазир мавриди омӯзиши муфассал қарор дода шуда, обравҳои бештар ғайриҷаҳонабаро барои сохтмони НБОХ, таркиб ва миқдори таҷҳизоти зарурӣ, маблағҳои зарурӣ барои ҳалли масъалаҳои истехсол ва ба истифодабарандагон расонидани тавоноии нерӯгоҳҳо, ошкор ва муайян гардидаанд [4, с. 10].

Ҷадвали 1.

### Нишондодҳои асосии **“Нақшаи истифодабарии сарватҳои гидроэнергетикии обравҳои хурд барои электронунии соҳаи кишоварзии ҶШС Тоҷикистон”** (Нақшаи солҳои 1949-1950)

Минтақаҳо	Сарватҳои потенциалӣ P, ҳаз.кВт	Барои истифода имконпазир		Барои истифода пешбинишуда	
		Шумораи НБО	P, ҳаз.кВт	Шумораи НБО	P, ҳаз.кВт
Гурӯҳи Ленинобод (Суғд)	2120,00	555	111,5	119	
Гурӯҳи ҷанубӣ	457,76	52	16,67		
Гурӯҳи Сталинобод (Душанбе ё ноҳияҳои тобеи марказ)	4002,27	177	151,67		
Гурӯҳи Кӯлоб	726,36			141	4406



Аз ин нақша айён аст, ки дар он солҳо миқдори нерӯгоҳоро на аз рӯи имкониятҳо захираҳои гидроэнергетикӣ, балки аз нигоҳи талаботи камтарин ба энергияи электрикӣ муайян кардаанд. Аммо ҳамагӣ пас аз 15 сол таҳқиқоту таҳлилҳои олимону мутахассисони соҳа нишон доданд, ки захираҳои гидроэнергетикӣ ва тавоноии эҳтимолии онҳо чандин маротиба зиёдтаранд. Инро дар ҷадвали 2 мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 2

**Сарватҳои потенциалии гидроэнергетикии  
дарёҳои кӯҳии Тоҷикистон<sup>1</sup>**

Тавоноии потенциалии дарёҳо, ҳаз.кВт	Шумораи дарёҳо	Тавоноӣ, млн.кВт	%
Аз 500 зиёдтар	7	20,0	62,1
100÷500	28	6,0	18,7
50÷100	44	3,0	9,2
25÷50	135	2,1	6,7
5÷10	137	0,626	2,0
Аз 5 камтар	190	0,439	1,3
Ҳамагӣ	541	32,2	100

Ҳамин тавр, соли 1958 дар ҷумҳурӣ алақай 53 НБОХ бо тавоноии 12 МВт фаъолият мекардаанд ва то соли 1978 бошад шумораи НБОХ-и сохташуда ба 69 адад мерасад. Вале бо сабаби маълуми самтгирӣ ба энергетикаи калон, дар собиқ ИҶШС, аз ҷумла Тоҷикистон барномаи сохтмони НБОХ қатъ карда мешавад ва дар натиҷа аз шумораи умумии онҳо то аввали солҳои 90-ум ҳамагӣ 5 нерӯгоҳ менамояд. [2, с. 4].

Баъди ба даст овардани соҳибистиклолии давлатӣ дар Тоҷикистон ба масъалаи рушди гидроэнергетикаи хурд аз нав тавҷуҳ зоҳир карда шуда, нақшаву барномаҳои нав ва пакети пурраи ҳуҷҷатҳои қонунгузорӣ ва меъёрию ҳуқуқи танзимкунандаю ҳавасмандгардонӣ таҳия ва қабул гаштанд, ки тавассути онҳо соҳаи гидроэнергетикаи хурд ба речаи имтиёзнок соҳиб гашт.

Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 02 феввали соли 2009 барномаи давлатие бо номи **“Барномаи дарозмуҳлати сохтмони нерӯгоҳҳои хурд барои давраи солҳои 2009-2020”** қабул гардида, тибқи он бунёди 189 НБОХ бо тавоноии 103, 6 МВт ва истеҳсоли солонаи 800 млн. кВт.соат пешбинӣ шуда буд (ҷадвали 3). Инчунин, муайян карда шуда буд, ки ҳаҷми потенциалии истеҳсоли энергияи электрикии дар НБОХ истеҳсолшаванда, дар ҳолати пурра истифода бурдани гидросарватҳои дарёҳои хурди Тоҷикистон 184, 46 млрд.кВт.соатро ташкил хоҳад дод [2, с. 9]. .

Ҷадвали 3

**Барномаҳои сохтмони НБОХ дар Тоҷикистон**

Шакл/иттилоот	Барномаи кӯтоҳмуҳлат барои солҳои 2009-2011	Барномаи миёнафаврӣ барои солҳои 2012-2015	Барномаи дарозмуҳлат барои солҳои 2016-2020
То 100 кВт	20	21	21
Аз 100 то 1000 кВт	34	37	25
Аз 1000кВт баланд	12	12	7
Ҳамагӣ	66	70	53
Тавоноии умумӣ, кВт	43350	32850	26801
Ба истифода дода шуд	26	10	5
Дар марҳалаи сохтмон	8	12	-
Лоихаҳои амалинагардида	32	48	48

Инчунин, мавзеи ҷойгиршавии сохтмони НБОХ низ муайян ва муқаррар карда шуда буд, ки дар ҷадвали 4 нишон дода шудааст.

Ҷадвали 4

**Мавзеи ҷойгиршавии сохтмони НБОХ дар минтақаҳои  
Ҷумҳурии Тоҷикистон**

Иттилоот	Вилояти Хатлон	Вилояти Суғд	Водии Рашт	Ноҳияҳои тобеи марказ	Вилояти Мухтори Қуҳистони Бадахшон	Ҷамағӣ
Ба истифода дода шуд	3	10	8	10	3	34
Дар марҳалаи сохтмон	5	4	2	4	2	17
Лоихаҳои амалинашуда	37	30	39	20	12	138
Шумораи умумии лоихаҳои амалишудаи НБОХ дар Тоҷикистон	61	62	56	77	-	256
Дар мувозинаи ШАХ "Барқи тоҷик" қарордошта	1	6	5	3	-	15
Истеҳсоли энергияи электрикӣ, кВт.с						1780403
Аз он ҷумла НБОХ-и ШАХ "Барқи тоҷик", кВт.с	2904	421232	149648	243520	-	17304

Аз ҷадвали 4 дида мешавад, ки аз 256 лоихаи дар **"Барномаи дарозмуҳлати сохтмони нерӯгоҳҳои хурд барои давраи солҳои 2009-2020"** пешбинишуда 138 ададаш ва ё 53,9% амалӣ нагаштааст. Яке аз сабабҳои чунин ҳолат он аст, ки фаъолияти инвесторон-сармоягузори хориҷӣ, аз ҷумла Бонки рушди Осие, Корпоратсияҳои молиявии байналмилалӣ ва институтҳои дигари молиявӣ, инчунин албатта, сармоягузори ватанӣ, ки тибқи талаботи барномаи мазкур барои маблағгузори лоихаҳо бояд ҷалб мегардиданд, пурра самаранок набуд.

Ба ҳар ҳол, танҳо дар давраи солҳои 1994-1999 аз ҳисоби маблағҳои марказонидашудаи Ширкати аксионерӣ-холдингии "Барқи тоҷик" НБОХ-и зерин сохта шуда буданд [2, 4]. :

1. НБОХ-и "Техарв", тавоноиаи 360 кВт, дар ВМКБ, соли 1994.
2. НБОХ-и "Хистеварз", тавоноиаи 630 кВт, дар в. Суғд, соли 1996.
3. НБОХ-и "Ҳазара 1", тавоноиаи 250 кВт, дар н. Варзоб, соли 1998.
4. НБОХ-и "Қизил мазор", тавоноиаи 70 кВт, дар н. Темурмалики в. Хатлон, соли 1998.
5. НБОХ-и "Андарбоғ", тавоноиаи 300 кВт, дар ВМКБ, соли 1999.
6. НБОХ-и "Ҳазара 2", тавоноиаи 250 кВт, дар н. Варзоб, соли 1999.
7. НБОХ-и "Чептура", тавоноиаи 500 кВт, дар н. Шаҳринав, соли 1999.

То имрӯз бо қувваи Ширкати аксионерӣ-холдингии "Барқи тоҷик" зиёда аз 16 НБОХ бо тавоноии то 750 кВт сохта ба истифода дода шудаанд.

Дар ҳамин давра аз ҳисоби сармоягузориҳои ҳазинаи-фонди Окоҳон дар ВМКБ нерӯгоҳҳои барқи обии хурди зерин сохта шуда буданд:

1. НБОХ-и “Шипак”, тавоноиаши 30 кВт, соли 1997.
2. НБОХ-и “Ванд”, тавоноиаши 60 кВт, соли 1998.
3. НБОХ-и “Дэх”, тавоноиаши 30 кВт, соли 1998.
4. НБОХ-и “Бардара”, тавоноиаши 30 кВт, соли 1998.
5. НБОХ-и “Раумед”, тавоноиаши 30 кВт, соли 1998.
6. НБОХ-и “Яншор”, тавоноиаши 30 кВт, соли 1998.
7. НБОХ-и “Босид”, тавоноиаши 75 кВт, соли 1999.
8. НБОХ-и “Пагор”, тавоноиаши 100 кВт, соли 1999.
9. НБОХ-и “Барчадев”, тавоноиаши 45 кВт, соли 1999.
10. НБОХ-и “Адэших”, тавоноиаши 30 кВт, соли 1999.
11. НБОХ-и “Бодом”, тавоноиаши 30 кВт, соли 1999.

### 1. Истифодаи технологияи муосир дар раванди бунёди НБОХ

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки барномаи рушди васеи гидроэнергетикаи хурди ба сохтмони истифодаи оммавии НБОХ алоқаманд, аз ҷиҳати иқтисодӣ танҳо ҳангоми доштани базаи хусусӣ барои истеҳсоли таҷҳизоти технологӣ, метавонад ғайриқимбат бошад. Дар Тоҷикистон барои татбиқи технологияҳои истеҳсоли НБОХ ва миниНБО шумораи муайяни базаи истеҳсолӣ (Корхонаи алюминийи тоҷик-ТадАз, корхонаҳои мошинсозӣ дар шаҳри Душанбе ва вилоятҳои Суғду Хатлон) ва илмӣ (НИИ-ИИТ Гидропроект, институти физико-техники АМИ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигарҳо) вучуд дорад. Таҷрибаи тараққи ва гузоштани чунин дастгоҳҳо низ ҳаст, вале имрӯз истифодаи технологияи муосири самаровар, рушди базаи истеҳсолӣ, баланд бардоштани сатҳи касбии мутахассисон ва ташкили инфрасохторҳои хизматрасонӣ муҳим ва зарур мебошанд.

Дар бозори муосири НБО-ҳои калон якҷанд истеҳсолкунандагони таҷҳизоти асосӣ ва миқдори зиёди таъминкунандагони компонентҳои ёрирасон ва системаҳо ҷудо шуда меистанд. **Бозори иншооти гидравликии хурд бошад, баръакс**, бо шумораи бисёри истеҳсолкунандагони таҷҳизоти замонавии унифитсатсияшуда барои гидрообъектҳои хурд (НБОХ), муаррифӣ гардидааст. Конструксияҳои ҳангоми бунёди чунин агрегатҳои истифодашаванда, хеле гуногуншакл мебошанд: радиалӣ-мехварӣ, пропеллерӣ, кафлезшакл. Интиҳоби андозаҳои типикии агрегат аз бузургиҳои фишор ва сарфи об вобаста аст [3, с. 5].

Имрӯз дар зиёда аз 138 ширкатҳои 30 мамлакатҳои ҷаҳон, аз ҷумла Россия, Чин, ИМА, Англия, Канада, Индонезия ва дигарҳо, таҷҳизот барои гидроэнергетикаи хурд, аз ҷумла мини ва микроНБО-ҳои ҷараёни нав истеҳсол карда мешаванд. Ҳамин тавр, барои НБОХ ширкатҳои бисёри давлатҳои Чин (Chengdu Forster), ИМА (“Эллимс-Чалмерс”), Канада (Asian Phoenix Resources Ltd., Canada), Британияи Кабир (Turbine Services (Wind/Hydro) Ltd.), **Россия** (АО «Привод» (Лысьва), АО «Электросила» (Санкт-Петербург), АО «СЭГПО» (Сарапул), АО «Урал-электротяжмаш», АО «СЭЗ» (Сафоново) и др.), Япония, Швеция, Швейцария, Франция, Австрия, Индонезия (**Vortex Micro Hydropower**), инчунин як қатор мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ таҷҳизоти электротехникӣ ва гидротехникӣ истеҳсол менамоянд. Аз ҷумлаи чунин таҷҳизот турбинаҳои Форстер, Френсис, Пелтон, Турго ва Каплан, трансформаторҳои баландкунаки иммерсионӣ, клапани идоракуандаи дистансионии худкори электрикӣ, панели микрокомпютери пурра худкор ва интегратсияшудаи идоракунӣ ва дигарҳо ба шумор мераванд [13, с. 15].

Мини ва микроНБО-и ҷараёни конструксия нав, ки дар дарёҳо, каналу дарёҳои хурд ва майда бунёд карда мешаванд, дар ҷаҳон, аз ҷумла дар Тоҷикистон ба зиндагии миллионҳо одамон тағйирот ворид хоҳанд сохт. Дар чунин нерӯгоҳҳо дастгоҳҳои наҷандон калони тавоноиашон аз 5 то 500 кВт насб мегарданд, ки ба экология таъсир намерасонанд, ба фауна зарар намеоранд ва шабонарӯзӣ 24 соат энергияи электрикӣ истеҳсол мекунанд. Ҳамин тавр, мини ва микроНБО-ҳои ҷараёни, ки аз ҷониби ширкати Vortex Micro Hydropower (Индонезия) [3, с. 13] коркард ва бароварда шудаанд, метавонанд дар дарёҳои хурд, майда ва каналҳои зиёди барои обёрӣ таъиншудаи соҳаи

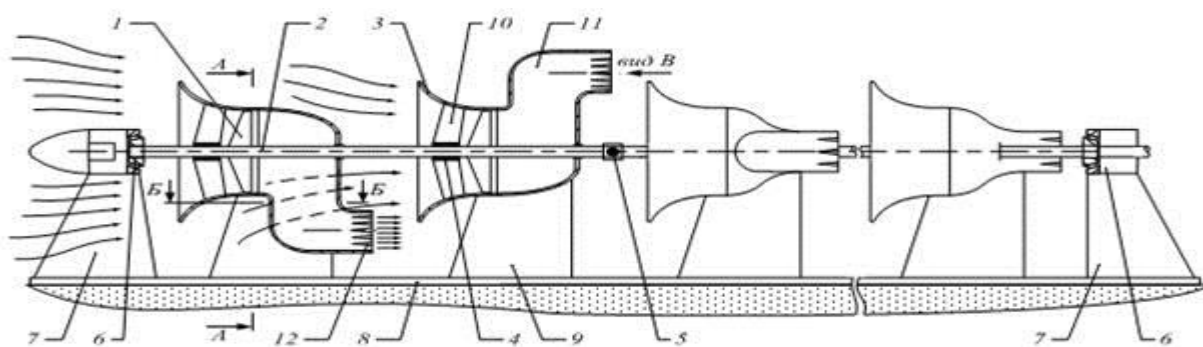
кишоварзии Тоҷикистон, аз ҷумла вилоятҳои Хатлон, Суғд, ВМКБ ва ноҳияҳои тобеъи марказ, бунёд ва самаранок истифода шаванд.

Рушди технологияи муҳандисӣ имконият дод, ки самаранокии турбинаҳо баланд ва ҳаҷми истеҳсоли энергия зиёд шавад. Ба ғайри ин, чунин мини ва микроНБО-ҳои ҷараёни нав қобилият доранд, ки ҳатто дар шароити хеле паст будани фишори ҷараёни об ҳам энергияи электрикӣ истеҳсол кунанд. Қолиби диққат аст, ки агар чунин мини ва микроНБО-и ҷараёни дар дарёи умқаш 1,5 метр ва суръати ҷараёни обаш 1,5 метри мукаб дар як сония гузошта шаванд, он вақт имкон аст, ки муназзам 15 кВт.с. энергияи электрикӣ ба даст оварда шавад. Ин миқдори энергия барои бо энергияи электрикӣ таъмин намудани 10-15 оила пурра мерасад.

Бо боварӣ зикр кардан мумкин аст, ки дар дарёву каналҳои серобу серҳаракати Тоҷикистон турбинаи Vortex Micro Hydropower метавонад аз 200 кВт.с. зиёдтар энергияи электрикӣ диҳад.

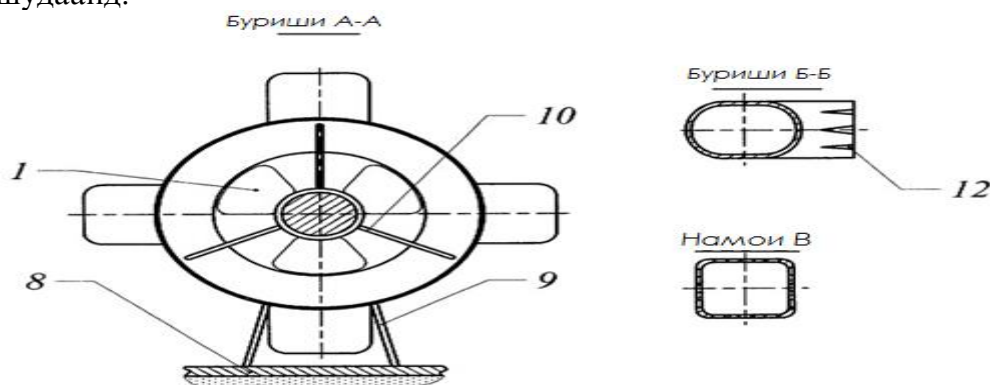
Инчунин, барои сохтмони НБОХ дар дарёҳои хурду каналҳои хамвор мегузаранд, ҷараёни обҳои тозакардашудаи иншооти поксозии обу корезидораи Водоканали шаҳри ноҳияҳои Тоҷикистон, соҳибкорон метавонанд гидротурбинаи типии МГЭС 170-16 ва ё гидротурбинаи бисёрзинаро (ГТБЗ-МНГТ) интихоб кунанд. Дар расми 1 конструкцияи гидротурбинаи бисёрзинаи (ГТБЗ-МНГТ) ба тарзи схемавӣ нишон дода шудааст [3, 7]. .

Расми 1



**Расми 1. Гидротурбинаи бисёрзина (ГТБЗ-МНГТ):** 1- ҷархаи корӣ, 2- навард, 3- обшорандаи ҳалқашакл, 4-подшипник, 5-пайвандии шарнирӣ, 6- подшипники такагоҳ, 7-такагоҳ, 8-тахтасанг, 9-қирра, 10-дастгоҳи самтгардонии воридшавии об, 11-гулбачаҳои хоричшавӣ, 12- сӯроҳҳои рах-рах

Дар расми 2 бошад, бурришҳои А-А, Б-Б ва намои В гидротурбинаи бисёрзина оварда шудаанд:



Расми 2

Ин намуд гидротурбинаи бисёрзина бо аломатҳои муҳими нави зерин тавсиф меёбад:

- ду ва ё бисёртар ҷархаҳои корӣ пайдарпай ҷойгир карда шуда, дар як наварди аз чанд қисм тавассути пайвандиҳои шарнирӣ насбгардида;
- сели об ҳам бо раванди меҳвар ва ҳам аз берун наздик мешавад;

- чархаҳои кори гидротурбинаи дар навард насбшуда дар олати обшорандаи ҳалқашакл, ки воридкунандаи васеи обро доранд, ҷойгир шудаанд, ба истифодаи максималии энергияи кинетикии об мусоидат менамояд;

- ғулбачаҳои беруншавии об аз олатҳои обшорандаи ҳалқашакли дар шафати онҳо ҷойдошта ба сатҳи даврзании аз  $90^0$  то  $180^0$  кушода шудаанд;

- дар ғулбачаҳои беруншавии об сурохиҳои рах-рахи ба сели об самтгардонидашуда мавҷуданд.

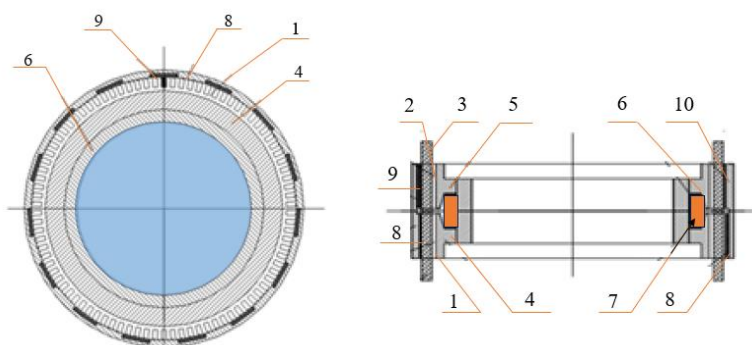
Дар натиҷаи ҷой доштани ин аломатҳо гидротурбинаи бисёрзина хусусияти навро пайдо мекунад – на танҳо ядроии сели об максималӣ истифода мешавад, балки сели беруна ба ҷойгиркунии гидроагрегат ба дарозии маҷрои дарё имкон медиҳад.

Гидротурбинаи бисёрзина аз ду ва ё зиёдтар чархаҳои кори 1 дар наварди 2 насбшуда ва дар олатҳои обшорандаи ҳалқашакл 3, ки воридкунандаи васеи обро доранд, ҷой гирифтааст. Навард дар подшипникҳо 4 насб шудааст. Навард инчунин пайвандҳои шарнирӣ 5 ва подшипники такаҷоҳии 6 ба такаҷоҳ 7 мустаҳкамшуда барои маҳдуд кардани ҷойивазкунии меҳварӣ дорад. Конструкция дар тахтасанг 8 тавассути қирраҳо 9, яқоя бо олатҳои обшорандаи ба данаи агрегатро таркибдиҳанда, ҷойгир карда шудаанд. Барои гаронидани сели об дар пеши чархаҳои корӣ дастгоҳҳои самтгардонии воридшавии об 10 ҷойгир карда шудаанд, ки ҳамчун такаҷоҳи олатҳои обшорандаи ҳалқашакл хизмат мекунад. Барои аз чархаи корӣ берун шудани сели об ғулбачаҳои хоричшавии об 11 бо сурохиҳои рах-рах 12 барои ҳамроҳангии пурраи сели об аз чархаҳои корӣ бо равиши маҷро пешбинӣ гардидаанд.

Татбиқи ин гуна лоиҳа имконият медиҳад, ки арзиши аслии корҳо оид ба поксозии партобҳо аз ҳисоби коҳиш додани хароҷот барои энергияи электрикӣ паст карда шуда, мустақилияти таъминшавӣ бо энергияи электрикии иншооти поксозии партобҳо баланд гардад.

Боиси қаноатмандист, дар қатори олимони ихтироъкори ҷаҳон, инчунин олимони ҷавони тоҷик Аминов Дилшод ва Қосимов Бахтиёр низ дар Донишгоҳи давлатии Урали Ҷанубӣ, бо истифода аз дастовардҳои технологияи нав, барои НБОХ генератори вентилии ангиизи омехта ихтироъ намуданд [16, 17, 18]., ки метавонад дар каналҳои сунбӣи дериватсионии барои ситемаи обёрии соҳаи кишоварзӣ таъиншуда, самаранок истифода шаванд.

Ин намуни генератор аз рӯи типаш ба гурӯҳи генераторҳои синхронии ангиизи омехтаи дар об ғарқшаванда, таалуқ дошта, тарҳи он дар расми 1 оварда шудааст.



**Расми 1. Тарҳи генератори ангиизи омехта барои НБОХ, ки олимони тоҷик ихтироъ кардаанд.**

Дар расм: 1-статор, 2-ротор, 3-печаки бисёрфаза, 4 ва 5-қисматҳои ғафсу вазнини магнитопровод, 6-втулка-даханак, 7-печаки ангиандаи беҳаракат, 8-қутби вазнини ферромагнитӣ, 9 ва 10-магнитҳои доимӣ.

Дар раванди лоиҳабандии генератори мазкур олимони тоҷик барои ҳисобкунии майдонҳои магнитӣ ва гармоии он аз CAD барнома, ки як қисмати барномаи комплекси Ansys Electronics Desktop мебошад, истифода бурдаанд, ки нишонаи татбиқи дастовардҳои яке аз намунаҳои технологияи муосири соҳаи

электрэнергетика ба ҳисоб меравад. Дар расми 2 аксҳои модели-амсилаи миқёсии генератори ангиизи омехта барои НБОХ, ки бо технологияи 3D тайёр гардидаанд, оварда шуданд[16, 17]. .



**Расми 2. Аксҳои модели-амсилаи миқёсии генератори ангиизи омехта барои НБОХ, ки бо технологияи 3D тайёр гардидаанд.**

#### Адабиёт:

1. Д.Д. Давлатшоев, Л.С. Қасобов, Р.А. Чалилов, Муқаддимаи энергетика. Китоби таълимӣ.-Душанбе, Промэкспо, с.2012, 172 с.
2. Петров Г.Н., Ахмедов Х.М., Кабутов К., Каримов Х.С. Общая оценка ситуации в энергетике в мире и Таджикистане. Ресурсы возобновляемых источников энергии в Таджикистане и возможности их использования.-Изв. АН Республики Таджикистан. Отделение физ.-мат, хим., геол. техн.н., 2009, № 2, с. 101-111.
3. Симонов Е.А. В сб. "Ежегодник «Вода в Центральной Азии и мире», 2020 г." - Ташкент, НИЦ МКВК,
4. Петров Г.Н., Ахмедов Х.М. Малая гидроэнергетика Таджикистана. Душанбе: Дониш, 2010-180 с.
5. Веселовский О.Н., Шнейберг Я.А. Энергетическая техника и ее развитие. М. 1976
6. Пошкарпов В.С. История науки и техники. Учебное пособие, 1998
7. Анкудинов А.А., Коротков В.В., Сараева Г.И. Малая гидроэнергетика – эффективное средство повышения энергетической и экологической безопасности регионов России // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 5.
8. “Гидроэнергетические ресурсы Таджикской ССР”. Недра, Ленинград, 1965
9. Барномаи дарозмуҳлати сохтмони нерӯгоҳҳои хурд барои давраи солҳои 2009-2020. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 02 феввали соли 2009
10. Нақшаи истифодабарии сарватҳои гидроэнергетикии обравҳои хурд барои электрикунии соҳаи кишоварзии ҶШС Тоҷикистон. Солҳои 1949-1950.
11. [https://www.c-o-k.ru/market\\_news/novye-mikroges-mogut-obespechit-energiyu-tsyachi-poselkov](https://www.c-o-k.ru/market_news/novye-mikroges-mogut-obespechit-energiyu-tsyachi-poselkov)
12. International Rivers and Rwb 2020.Rivers for Recovery Report. <https://www.rivers4recovery.org/>
13. US DoE, 2021 Hydropower Market Report. <https://www.energy.gov/eere/water/hydropower-market-report>
14. United Nations University Institute for Water, Environment and Health (UNU-INWEH). “Ageing Water Infrastructure: An Emerging Global Risk” <https://inweh.unu.edu/ageing-water-storage-infrastructure-an-emerging-global-risk/>
15. <https://alter220.ru/voda/mini-ges>.
16. Ганджа С.А., Аминов Д.С., Косимов Б.И. Применение водопогружного гидрогенератора комбинированного возбуждения в качестве альтернативного источника энергии для малых и средних рек// Вестник ЮУрГУ Серия «Энергетика». – 2019. – №4. – С. 102 – 111.

17. Ганджа С.А., Аминов Д.С. Разработка водопогружного гидрогенератора в качестве возобновляемого источника электроэнергии малых рек. // Материалы десятой научной конференции аспирантов и докторантов ЮУрГУ. Челябинск-2018. С.82-86.

18. Аминов Д.С. Применение программного комплекса Ansys Electronics Desktop для анализа водопогружного гидрогенератора комбинированного возбуждения // Журнал «Электротехнические системы и комплексы» – 2020. – №1(46), – С. 13-18

19. Фельдман Б.Н., Марканова Т.К., Серегина М.И. Состояние и тенденции развития малой гидроэнергетики. // Энергетическое строительство за рубежом, 1987, №3, с.23-27.

20. Прямоточные и погружные гидрогенераторы. М.: ЦИНТИМ, 1962, 211 с.

21. Гидроэнергетика США. <http://www.eeseaec.org/energetika-stran-mira/energetika-stran-mira-severnaa-amerika/energeticeskij-profil-ssa/gidroenergetika-ssa>

## ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ МУОСИР ДАР РАВАНДИ РУШДИ ГИДРОЭНЕРГЕТИКАИ ХУРДИ ТОЧИКИСТОН

Дар ин мақола дар асоси таҳқиқот ва таҳлилу муқоисаҳо дар бораи ҳанӯз аз аввали солҳои 40-уми асри ХХ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуҷуд омадан ва рушди ёфтани гидроэнергетикаи хурд, соли 1936 сохта ба истифода дода шудани якумин нерӯгоҳи барқи обии хурд (НБОХ), НБО-и Варзоб-1 бо тавоноии 7,15 МВт, ки ба энергетикаи саноатии кишвар асос гузошта буд, бо мақсади рушди ояндаи гидроэнергетикаи хурд дар ҷумҳурӣ солҳои 1949-1950 таҳия ва қабул шудани нахустин барномаи муқаммалӣ рушди гидроэнергетикаи хурди ҷумҳурӣ- **“Накшаи истифодабарии сарватҳои гидроэнергетикии обравҳои хурд барои электрисунонии соҳаи кишоварзии ҶШС Тоҷикистон”** ва самаранок истифода бурдани технологияи муосир дар раванди бунёди НБОХ дар замони муосир, маълумоти ҷолиби тавачҷуҳ ва дақиқ ҷамъ оварда шудааст. Ҳамзамон, бо далелҳо собит карда мешавад, ки аз таҷрибаи ҷаҳонии бунёди НБОХ, миниНБО ва микро НБО тавассути технологияи муосири гидроэнергетикӣ, аз ҷумла таҷҳизоти электротехникӣ ва гидротехникӣ, ки дар зиёда аз 138 ширкатҳои 30 мамлакатҳои ҷаҳон, аз ҷумла Россия, Чин, ИМА, Англия, Канада, Индонезия ва дигарҳо барои гидроэнергетикаи хурд, аз ҷумла мини ва микроНБО-ҳои ҷараёнии нав, дар ширкатҳои давлатҳои Чин (Chengdu Forster), ИМА (“Эллимс-Чалмерс”), Канада (Asian Phoenix Resources Ltd., Canada), Британияи Кабир (Turbine Services (Wind/Hydro) Ltd.), **Россия** (АО «Привод» (Лысьва), АО «Электросила» (Санкт-Петербург), АО «СЭГПО» (Сарапул), АО «Урал-электротяжмаш», АО «СЭЗ» (Сафоново) и др.), Япония, Швеция, Швейцария, Франция, Австрия, Индонезия (**Vortex Micro Hydropower**), инчунин як қатор мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ истехсол карда мешаванд, дар раванди лоиҳакашӣ ва сохтмони нерӯгоҳҳои барқи обии хурди нави минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон истифода бурдан амалан ғоидаовар мебошад. Дар ин мақола инчунин, бо мисолҳои дақиқ тавсия дода мешавад, ки мини ва микроНБО-и ҷараёнии конструкторӣ нав, аз ҷумла бо истифодаи гидротурбинаҳои бо технологияи нав сохташудаи ширкатҳои бонуфузи ҷаҳон, метавонанд дар дарёҳо, каналу дарёҳои хурд ва майда бунёд карда шуда, ба зиндагии ҳазорон шаҳрвандони Тоҷикистон таъсири мусбат расонанд.

**Калидвожаҳо:** технологияи муосир, энергетикаи хурд, нерӯгоҳи барқи обии хурд (НБОХ), барномаи давлатӣ, сарватҳои гидроэнергетикӣ, обравҳои хурд, таҷҳизоти электротехникӣ, захираҳои гидроэнергетикӣ, энергетикаи калон, речаи имтиёзнок, таҷҳизоти технологӣ, базаи истехсолӣ, инфрасохторҳои хизматрасонӣ, компонентҳои ёрирасон, иншооти гидравликии хурд, радиалӣ-мехварӣ, пропеллерӣ, кафлезшакл, гидроагрегат, мини ва микроНБО, турбинаҳои Форстер, Френсис, Пелтон, Турго ва Каплан, трансформаторҳои иммерсионӣ, клапани идоракунанда, панели микрокомпютерӣ, экология, дарёҳо, каналу дарёҳои хурд ва майда, энергияи электрӣ, гидротурбинаи бисёрзина, чархаи корӣ, навард, обшорандаи ҳалқашакл, пайвандии шарнирӣ, тақягоҳ, тахтасанг, қирра, дастгоҳи самтгардонии воридшавии об, гулбачаҳои хориҷшавии об.

## **ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ МАЛОЙ ГИДРОЭНЕРГЕТИКИ В ТАДЖИКИСТАНЕ**

В этой статье на основании исследования, анализа и сравнении материалов собраны интересные сведения о возникновении в 40-х годов XX века малой гидроэнергетики Республики Таджикистан в виде малой ГЭС Варзоб-1, мощностью 7,15 МВт и построенную в 1936 году, которая составила основу промышленной энергетики страны, а также о том, что с целью дальнейшего развития малой гидроэнергетики республики в 1949-1950 годы была разработана и принята Правительством республики первая наиболее совершенная программа развития малой гидроэнергетики- **“План использования гидроэнергетических ресурсов малых водотоков для электроснабжения сельского хозяйства Таджикской ССР”** и эффективное использование современной технологии в процессе строительства малых ГЭС. Одновременно, убедительными примерами подтверждается, что использование мировой практики строительства МГЭС, миниГЭС и микроГЭС посредством современной гидроэнергетической технологии, в том числе, электротехнического и гидротехнического оборудования, производимые 138 компаниями 30 государств мира, в том числе, Россия, Китай, США, Великобритания, Канада, Индонезия и ряд государств Восточной Европы, может быть эффективно полезным при проектировании и строительства новых малых ГЭС в различных регионах Таджикистана. Кроме того, в данной статье на основании проверенных данных высказана рекомендация о том, что руслевые миниГЭС и микроГЭС новой конструкции, в том числе с использованием гидротурбин построенные по новой технологии известными компаниями мира, могут быть установлены на малых рек и каналах предназначенных для орошения сельхозугодий и оказывают положительное влияние на уровень жизни тысячи граждан республики.

**Ключевые слова:** современная технология, малая энергетика, малая ГЭС, государственная программа, гидроэнергетические ресурсы, малые водотоки, электротехническое оборудование, гидроэнергетические запасы, большая энергетика, льготный режим, технологическое оборудование, производственная база, инфраструктурные услуги, вспомогательные компоненты, малые гидравлические сооружения, радиально-осевая, пропеллерная, ковшовая, гидроагрегат, мини и микроГЭС, турбины Форстера, Френсиса, Пелтона, Турго и Каплана, иммерсионные трансформаторы, клапаны управления, микрокомпьютерная панель, экология, реки, каналы и малые реки, электрическая энергия, многоступенчатая гидротурбина, рабочее колесо, вал.

## **USE OF MODERN TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF SMALL HYDROPOWER IN TAJIKISTAN**

In this article, based on research, analysis and comparison of materials, interesting information is collected about the emergence in the 40s of the twentieth century of small hydropower in the Republic of Tajikistan in the form of a small HPP Varzob-1, with a capacity of 7.15 MW and built in 1936, which amounted to the basis of the country's industrial energy, as well as the fact that in order to further develop the small hydropower of the republic in 1949-1950, the first most advanced program for the development of small hydropower was developed and adopted by the Government of the republic - **“Plan for the use of hydropower resources of small watercourses for power supply to agriculture in the Tajik SSR ”**and effective use of modern technology in the process of construction of small hydropower plants. At the same time, convincing examples confirm that the use of world practice in the construction of SHPPs, mini-HPPs and micro-HPPs through modern hydropower technology, including electrical and hydraulic equipment, manufactured by 138 companies in 30 countries of the world, including Russia, China, the USA, Great Britain, Canada , Indonesia and a number of Eastern European countries, can be effectively useful in the design and construction of new small hydropower plants in various regions of Tajikistan. In addition, in this article, based on verified data, a recommendation was made that run-of-river mini-HPPs and micro-HPPs of a new design, including those using hydro turbines built



according to new technology by well-known companies in the world, can be installed on small rivers and canals intended for irrigation of agricultural land and have a positive impact on the standard of living of thousands of citizens of the republic.

**Key words:** modern technology, small power generation, small hydropower plant, state program, hydropower resources, small watercourses, electrical equipment, hydropower reserves, large power generation, preferential treatment, technological equipment, production base, infrastructure services, auxiliary components, small hydraulic structures, radial - axial, propeller, bucket, hydraulic unit, mini va micro hydroelectric power station, Forster, Francis, Pelton, Turgo and Kaplan turbines, immersion transformers, control valves, microcomputer panel, ecology, rivers, canals and small rivers, electric energy, multistage hydro turbine, impeller, shaft.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Ализода Аҳмадҷон Абдуқодир - саромӯзгори кафедраи манбаъҳои ғайрианъанавии энергия ва энергетикаи ҳароратии Донишқадаи энергетикаи Тоҷикистон, мушовири ректори Донишқадаи энергетикаи Тоҷикистон.

E-mail: [ahmadjon\\_alizoda1952@mail.ru](mailto:ahmadjon_alizoda1952@mail.ru) тел: 938043104

**Сведений об авторе:** Ализода Аҳмадҷон Абдуқодир - старший преподаватель кафедры нетрадиционных и тепловой энергии Института энергетика Таджикистана, советник ректора Института энергетика Таджикистана.

E-mail: [ahmadjon\\_alizoda1952@mail.ru](mailto:ahmadjon_alizoda1952@mail.ru) тел: 938043104

**Alizoda Ahmadjon Abdulkadir** - Senior Lecturer of the Department of Non-traditional Energy Sources and Thermal Energy of the Institute of Energy of Tajikistan and at the same time Advisor to the Rector of the Institute of Energy of Tajikistan

E-mail: [ahmadjon\\_alizoda1952@mail.ru](mailto:ahmadjon_alizoda1952@mail.ru) tel: 938043104

ТДУ: 514.7 (2-тоҷ)

ТКТ: 22.135 (2-тоҷ)

A-57

## АСОСНОКСОЗИИ МАФҲУМИ МОДЕЛ ВА МОДЕЛРОНИИ АЗ НУҚТАИ НАЗАРИ УМУМИИЛЛӢ ВА ГЕОМЕТРИИ

Амирализода Н.Н., унвонҷӯӣ

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Маърифат дар назарияи илмӣ ҳамчун қонуниятҳои инқиофи ҷомеаи инсонӣ, ки бо раванди ҳаёт алоқаи бевосита дорад, инъикоси воқеияти зиндагӣ дар тафаккури инсон мебошад. Дар асоси ин назария инсон донишро доир ба падидаҳои рӯйдиханда қонуниятҳои боҳамалоқамандии онҳо ва муҳити ихотақунанда аз худ мекунад. Донишҳо ҳосилнамудаашро дар ҳаёти ҳамаҷузаш вобаста ба таҳаввулотҳои баамал омада ва талаботҳои ҳеш татбиқ менамояд.

Маърифат ва дигаргуниҳои ҷаҳони воқеи ва ҷомеа ҷанбаҳои боэътимод ва байни ҳам вобастаи раванди таърихи инқишофи башарият ба шумор меравад. Назарияи маърифати бошад ин таълимот оиди шинохти ҷаҳони воқеӣ аз нигоҳи инсон, бавучудой ва таҳаввулоти он, оид ба метод ва намудҳое, ки он зоҳир мегардад, асосҳои маърифат оид ба ҳақиқат ва нишонаҳои (аломатҳои) эътирознокии он иебошад.

Асосгузори фалсафа дар корҳои худдиққати асосиро ба коркарди назарияи маърифати аз рӯи материализми диалектикӣ равона намуданд. Дар гузашта нисбати ин назария ақидаҳои гуногун мавҷуд буд. Материалистон ин нуқтаи назарро оид ба маърифат этиқод намуда, андешаҳои худро чунин баён намудаанд: Дар назарияи маърифат чун дигар соҳаҳо ба таври диалектикӣ муҳокимарони намудан ба мақсад мувофиқ аст, яъне маърифат тағйирёбанда ва инқишофёбанда буда, аз нопурагӣ ва носаҳеҳӣ ба қониби муқаммалӣ ва саҳеҳӣ чараён мегирад [3, с. 5].

Маърифат омили зарурии фаъолияти амалии чома ба шумор меравад. Ин фаъолиятро одамон дар асоси хосият ва функцияҳои айёни, муносибати байни онҳо ҳосил менамояд.

Манбаҳои маърифат таъсиррасонии мустақими башарият ба табиат, коркарди амалии манбаҳои табиӣ, истифодаи истехсолоти ашёҳои воқеӣ мебошад. Амалия аз нуқтаи назари материализми диалектикӣ таъсиргузори инсон ба ин ё он ашё бо мақсади табдилдиҳии он ба нафъи ӯ вобаста ба талаботҳои мебошад. Асосҳои ташаккул ва инкишофи маърифат дар ҳама зинаҳои, ианбаҳои дониш, соҳаҳои татбиқи онҳо, нишонаҳои ҳаққонияти натиҷаҳо танҳо дар амалия ба вуҷуд меояд. Таҷриба ҳамчун муайянкунандаи алоқамандии ашё бо он, ки аз он ба инсон чӣ манфиат мерасадтавсиф карда мешавад.

Ҳангоми таҳқиқи воқеаи ошкор (ашёҳо, падидаҳо, ҳодисаҳо) инсон пайваста ба методи қиёсии шинохти маърифат рӯ меорад ва онро мавриди татбиқ қарор медиҳад.

Хусусиятҳои миёнаравӣ доштани маърифат ба он асоснок карда мешавад, ки инсон (субъекти маърифат) тавассути дастрасиаш ба алоқа ва муносибатҳои ашёӣ (узвҳои ҳиссиаш) ба алоқа ва муносибатҳои ноошкор (махфӣ)-и онҳо ворид мешавад.

Хусусиятҳои мёнаравии таҳқиқи ин ё он падида, ашё ва равандҳо дар он зоҳир мегардад, ки муҳақиқ натавонад аз рӯи мушоҳида озмоишҳои худтавассути аъзоҳои ҳиссиаш онҳо доништа мегирад, балки ӯ ба воситаи асбобу анҷом ва лавозимонтҳои зарурӣ бо роҳи ғайри мустақим ва ҳамзамон бо ёрии иваз намудани як объект ба объекти дигар дар шинохти онҳо муваффақ мешавад. Ин ашёҳои ивазкунанда дар илм модели ашёҳои таҳқиқшаванда ном гирифтаанд.

Агар дар равандҳои маърифатӣ ду компонент: объект ва объекти маърифатӣ иштирок намоянд, маърифат тавассути субъекти он бо ёрии танҳо узвҳои ҳиссӣ ва тафаккур чараён гирад, ингуна раванди маърифатиро бевосита меноманд.

Бо роҳи бевосита шинохтани маърифат таҳқиқотчӣ (субъекти маърифат) на ҳама вақт метавонад маълумотҳои заруриро (асосӣ) доир ба ашёи таҳқиқшаванда ҳосил намояд. Барои субъект дар баъзе мавридҳо ба ҷои ашёи таҳқиқшаванда ашёҳои онҳоро ивазкунанда зарур аст, ки ба воситаи онҳо доир ба ашёи матлуб маълумотҳои боэътимод ҳосил намояд. Ба сифати ин ивазкунанда ин ё он воситаи маърифатӣ-асбобҳо, лавозимотҳо ё модели ашё хизмат мекунад. Масалан, ҳангоми равандҳои маърифати асбобу анҷомҳои зерин: асбобҳои оптикӣ, дастгоҳӣ, ренгенӣ ва дигар лавозимотҳои, ки корро барои инсон осон мегардонанд, истифода бурда мешавад, ки онҳо ҳамчун кувватдиҳандаҳои узвҳои ҳисси баромад мекунад.

Ҳамзамон ба ҳайси воситаҳои формулаҳои математикӣ, расмҳо, нақшаҳо ва ғайраҳо истифода бурда мешавад. Дар ҳамаи ин ҳолатҳои нобаршудараванди маърифатиро пешраванда меҳисобанд.

Эҳтиҷ ба ихтироот ва кашфиётҳои дар сохтани чунин ивазкунандаҳо инсонро ба роҳҳои ғайримустақими шинохти маърифат роҳнамои мекунад. Масалан, барои он ки хосиятҳои хатҳои қабл дар натиҷаи буриши конуси доиравӣ бо ҳамворӣ таҳқиқ карда шавад. Формулаҳои ин ҳолатҳои қабл истифода бурда мешаванд. Ин формулаҳои хатҳои қабл моделҳои ишоравӣ ба шумор рафта, ва ҳамаи раванди таҳқиқи хосиятҳои ин ҳолатҳои қабл тавассути ин моделҳо раванди моделироавӣ номида мешавад.

Шинохти маърифат тавассути методӣ моделироавӣ дар қиёс бо методи маърифатии бевосита як қатор афзалиятҳоро доро мебошад. ин бартариҳо бо он зарур мегардад, ки методи моделироавӣ дорои имкониятҳои зерин мебошад: а) дар объекти маърифати чунин хосиятҳо ва муносибатҳоеро ворид месозад, ки он бевосита воридшавандааст; б) раванди зудтағйирёбанда барои муҳақиқ бо суръати пешбинишуда чараён мегирад; в) баҳогузори ғайривоқеӣ аз тарафи субъекти маърифат (инсон) нисбат ба ашё бартараф карда мешавад; г) инсон тавассути ин метод метавонад аз ҷиҳати сарфаи иқтисодӣ, нерӯӣ, физикӣ ва ақлонӣ бурд ҳосил намояд.

Моделронӣ дар бисёр илмҳо ҳамчун методи илмии маърифатӣ истифода бурда мешавад. Моделронӣ ҳамчун методи илмии маърифатӣ дар заминаи илмҳои дақиқ ба вуҷуд омадааст. Дар бисёр ҳолатҳо он ҳамчун техникӣ азёбӣ мегардад.

Дар марҳилаи муосир омӯзиши он оғоз ёфта, шарҳи мухтасари он арзёби мегардад. В.Н. Костицын дар ин бора навиштааст: «Ҳама гуна ҷаҳоншиносии мо аз элементҳои назарногир то элементҳои фавқулаён дар худ чамъ намудани моделҳоро тақозо менамояд, ки онҳо кам ё зиёд акси рӯи ашёҳои мутобиқати онҳоро ҳангоми сохтан нишон медиҳанд» [5, с.100].

Таҳлили адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки дар фаҳмиши умумии мафҳуми модел ду нуктаи назар мавҷуд аст. нуктаи назари аввал моделро ҳамчун системае шарҳ медиҳад, ки омӯзиши он ҳамчун восита барои гирифтани иттилоот дар бораи системаи дигар хизмат мекунад. аз нуктаи назари дуюм моделронӣ барқарорсозии изоморфизм байни қонунҳо ва назарҳои ба забонҳои гуногун баёншуда фаҳмида мешавад. Муҳақиқи маъруф И.М. Яглом модел ба ду маънои боҳаммуқобил истифода мешавад: 1) ба маънои ягон назария; 2) ба маънои он ки назария ба чӣ иртибот дорад, он чиро инъикос мекунад [12, с. 50].

Мо дар таҳқиқоти худ нуктаи назари аввалро ҷонибдори мекунем. Дар асоси ҳамин нуктаи назар М.А. Беляева чунин махсусиятҳои моделро нишон дода аст: 1) модел ҳама вақт образи ягон ашё, намоёнда ё ҷоивазкунандаи воқеаи табиӣ ё снъие мебошад, ки дар навбати худ метавонад, модели дигар аслҳо низ бошад; 2) модел наметавонад ҳамаи хосиятҳои асли ашёро инъикос кунад, балки он хосиятҳоеро фаро мегирад, ки дар мавриди таҳқиқ зарур мебошад [1, с. 20].

Олими рус М.А. Беляева чунин таърифи моделрониро пешниҳод намудааст: «Моделронӣ ин тавассути ашёҳо ва ё фикран иваз намудани системаи табиӣ мавҷуда ба ҳамнавъи он мебошад, ки ба воситаи он системаи аввал таҳқиқ карда мешавад» [2, с. 20].

Ҷ ҳамзамон ду навъи асосии моделҳо: табиӣ ва идеалиро пешниҳод намудааст. Дар асоси таърифи баённамудаи Б.Шмидт шарҳи зеринро оиди мафҳум пешниҳод намудан мумкин аст. «Зери мафҳуми моделиронӣ ба таври амалӣ ё назариявӣ чунин объекте фаҳмида мешавад, ки он ҳамчун вазъи объективии ёридиханда, ки аз ягон ҷиҳат ба объекте аввала шабоҳат дорад, дохил шуда онро дар марҳилаи мӯйяне иваз мекунад ва барои таҳқиқи муқаммалӣ он мусоидат намуда дар ниҳоят ба ҳалли масъалаи гузашта шуда оварда мерасонад» [8, с. 10].

Дар ин таъриф И.Б. Нових мафҳуми моделро умумӣ кунонида чор хосиятҳои асосии зерини онро нишон додааст: 1) моднл ба ашёи моделиронидашаванда дар ягон муносибат қарор дорад; 2) моднл ашёи таҳқиқшавандаро дар ягон дараҷаи донисташаванда иваз мекунад; 3) таҳқиқи модел имкон медиҳад, ки оиди ашёи таҳқиқшаванда маълумотҳои зарурӣ ба даст овардашуда, барои шиноختи воқеии он заминаҳо фароҳам оварда шаванд; 4) методи моделронӣ қоидаҳои гузаришро аз маълумотҳои доири модел то маълумотҳо оиди объекте таҳқиқшаванда муайян менамояд.

В.А. Штофф дар китоби худ «Моделиронӣ ва фалсафа» ба таври ягона ифода намудани мафҳуми «модел»-ро пайгири намудааст. Ҷ пешниҳод менамояд, ки ин мафҳумро ба ҷойи истилоҳи назария, гипотеза, формализм истифода накарда, балки онро ҳамчун мафҳуми мустакил дар мавридҳои махсус истифода баранд. Аммо ӯ ин тавсияи пешниҳод намудаи худро дар навиштаҳои хеш ба таври пурра риоя накардааст [10].

Масъалан ӯ мафҳуми моделро барои ифода намудани истилоҳотхое, ба монанди «тимсол», «нақша», «рasm» истифода намудааст. В.А. Штофф моделро чунин таъриф додаст. «Зери мафҳуми модел ҳамин тавр системаҳои фикран пешниҳодшаванда ё системаҳои мушаххаси амалишаванда фаҳмида мешавад, он ашёи таҳқиқшаванда иваз ва инъикос намуда, барои пурра ҳаллу фасл намудани он маълумоти заруриро омода созад» [11].

Аз таъриф айён аст, ки дар он чунин аломатҳои мафҳуми модел дохил шудаанд: 1) модел ин системаи фикран сохташуда ва ё тавассути ашё амалишаванда мебошад; 2) модел объекте таҳқиқшавандаро инъикос менамояд; 3) модел қобилияти

иваз намудани объекти таҳқиқшавандаро дорад; 4) омӯзиши модел иттилооти навро доир ба объект фароҳам месозад.

Дар ин таърифи модел фақат ду аломатҳои зерини мафҳум нишон дода шудааст: 1) модел ин система мебошад. Дар ин ҷо зерини мафҳуми системаи якҷояшавии якчанд объектҳо ё элементҳои фаҳмида мешавад, ки онҳо нисбат ба якдигар дар ягон муносибати муайян қарор доранд. Маълум аст, ки дилхоҳ объект, ашё, падида, ҳодиса, раванд ва концепсия назарияро ҳамчун системаи муоина намудан мумкин аст ва аз ҳамин ғайра қабул намудан ба мақсад мувофиқ аст. Айнан ҳамин гуна образ (амсила)-и объект метавонад худ объект, падида ва назарияи он бошад; 2) модел ин восита барои ҳосил намудани иттилоот оид ба системаи дигар мебошад. Бинобар ин ҳадафи татбиқи модели борат аз он аст, ки он василаи шинохти маърифат таҳқиқи дилхоҳ объект ҳодиса ва раванд мебошад.

Ҳамин тариқ «Моделиронӣ аз нуқтаи назари умумииилмӣ» ҳамчун усули маърифати бо ёрии сохтани объектҳои махсус – системаҳо (моделҳо) – мебошад, ки тавассути онҳо объекти асоси ҳодиса ё равандҳои асоси таҳқиқ мегарданд.

Бинобар ин ин ё он объект ҳамон вақт модел ҳисобида мешавад, ки он манбаи иттилоотҳои зарурӣ барои объекти таҳқиқшаванда бошанд.

Одатан муносибати байни модел ва объекти моделиронидашаванда муоина карда мешавад. Ин муносибат ҳамчун муносибатҳои навъи қиёс ё монандӣ тавсиф меёбанд. Аммо баъзе муаллимон муносибатҳои моделиро на ҳамчун муносибатҳои бинарӣ мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд. Б.Я. Советов оиди ба ин масъала чунин изҳори ақида намудааст. Ба моҳияти мафҳуми модел метавон муносибати байни се компоненти асосиро ворид сохт. Дар ин замина он метавонад ҳамчун муносибати нусхаи аслии муайян ва объекти муайян тавсиф ёбад [6, с. 150]. Ин маънои онро дорад, ки ҳангоме ки мо доир ба муносибатҳои модели фикр мекунем на танҳо объекти моделиронидашударо дар назар дорем, балки дар баробари он субъектеро мавриди таҳқиқ қарор медиҳем, ки он моделро интиҳоб ва сохтааст. Метавонанд моделҳои гуногун барои объекти асосии ягона хизмат кунанд.

Таснифи моделҳоро муҳаққиқони гуногун бо тарзҳои мухталиф пешниҳод намудаанд. Дар ин таснифотҳо умумиятҳо мавҷуданд, ки онҳо ҷудошавӣ ба ашёгӣ ва тасаввурӣ мебошад.

Махсусияти инфиродии моделҳои ашёӣ бо он зохир мегарданд, ки онҳо аз рӯи қонуниятҳои табиӣ ҷой доранд. Дар қиёс бо моделҳои ашёӣ моделҳои тасаввурӣ, агарчанде, ки онҳо низ дар шакли ашёӣ (нақшаҳо, калимаҳо, графҳо) вориданд, новобаста аз қонунҳои табиати ашёгидошта мавҷуд мебошанд.

Моднҳои ашёӣ ва тасаввурӣ дар навбати худ ба зернамудҳо ҷудо мешаванд: 1) монандии ҷаҳонӣ; 2) монандии физикӣ; 3) монандии математикӣ. Моделҳои тасаввурӣ бошад ба намудҳои зерин ҷудо мешаванд: 1) образӣ; 2) ишоравӣ; 3) зехнӣ.

Ба ғайр аз ин моделҳо метавонанд ба намудҳои дигар дар асосҳои зерин ҷудо шаванд: 1) бо мақсади истифодабарии онҳо дар равандҳои маърифатӣ (таҳқиқотӣ); 2) аз рӯи ҳамоҳангӣ бо маълумотҳои оиди асл дошташ; 3) аз рӯи дараҷаи иштироки одам дар сохтани онҳо ва ғайраҳо.

Ба ғайр аз инҳо боз моднҳои ҷустуҷӯӣ (эвристикӣ) дидактикӣ (таълимӣ) табиӣ ва сунъӣ мавҷуданд.

Ба масъалаи таснифоти моднҳо қорҳои зиёд бахшида шудаанд. В.А. Штофф (1966), В.А. Воинов (1964), К.Е. Морозов (1969), Б.А. Глинский (1965) ва ғайраҳо

Б.А. Глинский ва баъзе дигар муаллифон дар қорҳои худ «Моделиронӣ ҳамчун методӣ илмӣ таҳқиқот» ба ғайр ах ин навъҳои анъанавии моделҳо боз навъҳои дигари онҳоро нишон додаанд: а) модели субстансионӣ; б) модели сохторӣ; в) модели функционалӣ; г) модели омехта.

Модел ва моделронӣ дар равандҳои маърифатӣ (таҳқиқотӣ) функцияҳои гуногунро иҷро менамоянд. Ҳангоми таҳқиқотҳои илмӣ роли муҳимро функцияҳои ҷустуҷӯӣ (пешгӯикунанда)-и модел иҷро менамояд. Бо татбиқи моделҳо махсусан дар физика бисёр ихтироотҳо рӯи қор омадаанд.

Ҳамин тавр ҳамчун методи таҳқиқоти илмӣ раванди хеле мураккаб ва бисёрҷабҳа мебошад. Нисбат ба дигар методҳои илмӣ-таҳқиқотӣ бартариҳои зеринро соҳиб мебошад: 1) дар ҳаёт бо дигар методҳо хусусияти умумӣ дорад; 2) дорои нерӯи мухтадили ҷустуҷӯи мебошад.

Методи моделронӣ барои он методи умумӣ ҳисобида мешавад, ки он дар ҳамаи илмҳо ва дар ҳамаи марҳилаҳои таҳқиқот ба пуррагӣ истифода бурда мешавад.

Нерӯи тавоноии ҷустуҷӯии ин метод дар он зоҳир мегардад, ки тавассути он омӯзиш аз содда ба мураккаб, аз айён ба ноайён, аз ҳисшаванда ба даркшаванда аз ноошкор ба ошкор ҷараён мегирад.

Раванди таҳқиқоти ягон объект тавассути методи моделронӣ бо ҳама гуногуниаш аз марҳилаҳои зерин иборат мебошад:

1. Дар марҳилаи аввал таҳқиқотчи объектро бевосита ё бавоситаи ягон асбоб ё лавозимот меомӯзад. Дар яке аз зинаҳои таҳқиқот имконнопазари онро дучор меояд, аз ин рӯ ба методи моделронӣ рӯйи меорад.

2. Дар вобаста ба масъалаи гузошташудаи таҳқиқотӣ ва характери объект субъект (инсон) модели объектро интихоб мекунад ё месозад.

3. Бо истифода аз дастгоҳи мутобикати илмӣ субъект модели соҳаи худро омӯхта дар он масъалаи гузошташударо ҳал менамояд.

4. Ба воситаи модели объект маълумотҳоро ҷамъбаст намуда онро бо забони объекти таҳқиқшаванда бармегардонад.

Ин маълумотҳои ба дастовардашударо доир ба объект, субъект дар амалия месанҷад. Агар ин маълумотҳо ба амалия ва қонуниятҳои қаблан мавҷуда муқобилият надошта бошад, пас ба ҳамин марҳилаи таҳқиқот (ҳалли масъалаи гузошташуда) ба охир мерасад. Агар ин маълумотҳо ягон нишондоди муҳолиф дошта бошанд ё ба қонунҳои ҷойдошта иттиҳод накунад модел бори дигар санҷида мешавад ё ба модели дигар иваз карда мешавад. Яъне марҳилаи 2 -юми то он даме, ки масъалаи гузошташуда ҳалли хешро наёбад, такрор меёбад. Бинобар ин ҳар як илм, махсусан илмӣ математика бояд се масъалаҳои асосии зеринро ҳал намояд:

1. Дар асоси омӯзиши бевоситаи объекти ба соҳа дахлдор алоқаманд субъект моделҳои гуногун ин объектро месозад.

2. Методҳои махсуси омӯзтшт моделҳои сохташуда такрор карда мешаванд. Бо ин мақсад дастгоҳи маъсуси илмӣ сохта мешавад. Масалан, дар математика методҳои ҳисоббарорӣ, методҳои ҳалли муодилаҳо, таҳқиқи функцияҳо ва ғайраҳо.

3. Методҳои истифодабарии натиҷаҳои омӯзиши моделҳои сохташуда дар амалия коркард карда мешаванд (дар математика, методҳои ҳалли масъалаҳои амалии навҳои гуногун).

Дар математика мафҳум ва истилоҳоти ба он алоқаманд «модел» бо сохтани геометрияи ғайриевклидӣ дар асри XIX рӯйи кор омад. Дар марҳилаи нахуст ин мафҳум бе таъриф расми- мантиқӣ ба маънои умумии илмӣ истифода бурда шуд.

Коркарди марҳилаи муосир модел дар математика ҳамчун маҷмуи ғайриҳолии фаҳмида мешавад, ки дар он маҷмуи муносибатҳо (предикатҳо) дода шудаанд.

Одатан модел дар математика ҳамчун модели баъзе назарияҳо муона карда мешавад. Дар ин маврид зери мафҳуми назария маҷмуи формулаҳо (ба маънои мантиқӣ-математикӣ), ки назарияи аксиомаҳо ва қоидаҳо, ки тавассути онҳо формулаҳои ҳақиқӣ ҳосил мешавад, фаҳмида мешавад.

Назария – ин номгӯи муносибатҳои додашуда ва ҳосиятҳои ин муносибатҳо ва модел – ин маҷмуе мебошад, ки он муносибатҳои мувофиқ додашудаанд ва ҳосиятҳои матлуб иҷро мешаванд.

Дилхоҳ назария ба якчанд назарияҳои гуногун дар мувофиқат мебошад. Дар байни инҳо эҳтимолияти мавҷуд будани моделҳои изоморфӣ ҷой дорад. Изоморфизм муносибатҳои байни онҳоро нишон дода, ба муносибати байни модел ва объекти моделиронидашуда дахл надорад. «Изоморфизм дар математика дар ҳамаи маврид ҳамчун муносибатҳои моделӣ баромад мекунад, ки агар математикҳо моделро на ба маънои нишондодашуда, балки ба маънои васеи умумии илмӣ истифода баранд».

Дар кадом замина ба вучуд омадани мафҳуми моделро Н. Бурбаки дар китоби худ «Очеркҳо доир ба таърихи математика» муфассал нишон додааст. Дар бораи хизматҳои Р. Декард оид ба ин масъала қайд намуда, ӯ менависад, ки «Лейбнитс бори нахуст доир ба изоморфизм ба таври умумӣ маълумот дода» (онро ҳамчун «монандӣ» муаррифи намудааст) айниятдории байни изоморфизм ва амалҳоро пешгӯӣ намудааст. Ба ҳайси намуна амалҳои чамъ ва зарбро нишон додааст. Аммо ин пешгӯиҳои часуруна аз ҷониби ҳамсаронаш дастгири наёфт. То миёнаи асри XIX замоне, ки алгебра ба зинаи инкишофи худ мерасид, ақидаҳои олим мавқуф гузошташудаанд. Аз ин дара оғоз ёфта, модел тадричан ба илм ворид шуд. Олимон гузориш аз як назарияро ба дигараш тавассути табдилдиҳиҳои гуногун амалӣ месохтанд [4].

Маълум аст, ки фаҳмиши математики мафҳуми модел ба фаҳмиши умумииилмӣ баробар намеояд. Ин баробар наомаданро аксар муҳаққон қайд намудаанд. Масалан, кибернетикӣ машҳур Клаус чунин навишта аст. «Маъноии математикии мафҳуми модел бо маъноии мантикии он яхела мебошад, дар муқоиса ба он ки мазмунӣ он дар баъзе дигар илмҳо ба он мувафак намеояд. Дар математика ва мантиқ зери мафҳуми модел системаи аксиомаҳо табдилдиҳии мушаххаси ин системаҳоро мефаҳманд. Системаи аксиомаҳо чизи умумӣ буда, модели ин системаҳо мебошанд.

Дар аксари илмҳои ғайриматематикӣ модел ҳамчун ҳолати умумие доништа мешавад, ки ҳамаи ҳолатҳои алоҳидаро дар бар мегирад. Дар ин ҷо модел ба маъноии ғайримушаххаси муқобили истифодаи ин мафҳум дар мантиқ ва математика мебошад.

Ин номувофиқатии байни мафҳуми моделро дар математика ва дигар илмҳо мантиқшинос ва математик Ю.А. Шрейдер шахр медихад. Ин номутобиқатӣ дар он зоҳир мегардад, ки он дар математика ҳамчун назария зоҳир шуда, дар дигар илмҳо ҳамчун падидаи лингвистӣ доништа шавад.

Дар намуди умумӣ Ю.А. Шрейдер модели кибернетикиро ҳамчун модели математикӣ барои модели лингвистии объекти омӯзишӣ муоина менамояд.

Қайд намудан ба маврид аст, ки дар адабиёти умумииилмии математикӣ на ҳама вақт моделҳои математикӣ пурра шарҳи худро меёбад. Масалан, дар асоси шарҳи баён намудаи В.А. Штофф «Моделҳои мантикӣ-математикӣ гуфта моделҳоеро меноманд, ки дар мантиқ ва математика ба сифати ҳамоҳангсозии системаҳои мавҷудаи назарияҳои дедуктивӣ истифода бурда мешаванд» [9]. Шарҳи умумии мафҳум, ки номукамал аст, бисёр кам вомерем.

Л.М. Фридман нишон медихад, ки моделҳои математикӣ ҳадди ақал ба ду қисм ҷудо мешаванд.

1. Модели математики гуфта намунаи ашёгиро меноманд, ки аз рӯи табиати физикиаш аз асли худ фарқ мекунад, аммо аз рӯи ҷаҳлият ва сохтор ба он монанд мебошад.

2. Модели математикӣ гуфта ҳамин гуна модели аломатдореро меноманд, ки он тавассути забони мантикӣ-математикӣ сохта шуда бо қонуни ин забон итоат мекунад [7, с. 5 - 6].

Таҳқиқоти мо он вақт татбиқшаванда аст, ки мутобиқи он ҳамаи мафҳумҳои математикӣ аз нуқтаи назари умумииилмӣ, моделҳои ягон маҷмуи ҳақиқии объектҳои воқеӣ ё муносибати байни онҳо ба шумор равад.

Ин ғайримушаххасест, ки оид ба онҳо Ф. Энгелс навиштааст: Моделҳои реалии муносибатҳои миқдорӣ шаклҳои фазоӣ мебошад. Дар ҳақиқат масъалаи мафҳуми математикии секунҷаро дида мебароем. Ин мафҳум модели идеалии ҳамаи он объектҳои мебошад, ки шакли секунҷаро доро мебошанд. Ба ибораи дигар ин модел образи ҳамаи объектҳои мебошад, ки аз ҳамаи объектҳо фарқ мекунад.

Ба таври мисол мафҳуми дигари математикӣ муодиларо мегирем (масалан муодилаи хаттӣ). Муодила дар худ чунин модел ишоравиро доро мебошад, ки дар он бузургии матлуб бо бузургиҳои маълум чунон вобастагӣ доранд, ки онҳо тавассути ҳамин муодила ифода карда мешаванд. Аз ин бармеояд, ки муодила модели муносибатҳои миқдорӣ бузургии додашуда мебошад.

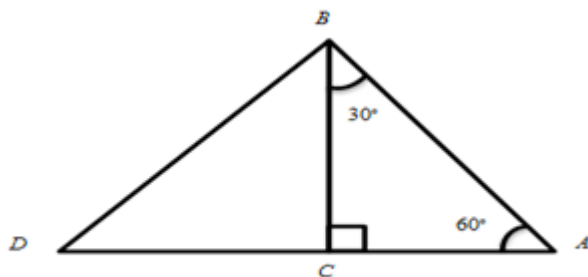
Ҳалли бисёри масъалаҳои амалӣ ба он оварда мерасонад, ки барои онҳо сохтани моделҳои махсуси математикӣ зарур мешавад. Масалан, аксаран масъалаи физикӣ дар навбати аввал масъалаҳое, ки ба баҳисоббарорӣ алоқаманданд, бо ҳамин метод ҳал карда мешаванд. Аз рӯи шартҳои масъалаҳо дар асоси қонуниятҳои маълуми физикӣ формулаҳо ё муодилаҳои онҳо тартиб дода мешаванд. Ин формулаҳо ё муодилаҳо модели геометрии масъалаҳои физикии муоинашаванда мебошанд.

Ба ҳамин монанд ҳалли аксар масъалаҳои амалии геометрӣ, ки онҳоро матнӣ меноманд тавассути сохтани моделҳои математикӣ: муодила, системаи муодилаҳо, нобаробарӣ ва ғайраҳо иҷро карда мешаванд.

Аз ин лиҳоз маълум мегардад, ки дастгоҳи геометрӣ (назарияи геометрӣ) ин маҷмӯи методҳои таҳқиқотии моделҳои геометрӣ мебошанд.

1. Қайд намудан ба маврид аст, ки ҳалли масъалаҳои сирф геометрӣ, ки бо забони геометрӣ баён шудаанд, ҳамчун занҷираи мусолсоли масъалаи аввала шарҳ додан мумкин аст. Масалан масъалаи «Исбот кунед, ки дар секунҷаи росткунҷае ки яке аз кунҷҳояш  $30^\circ$  аст, катети муқобилхобида он ба нисфи гипотенуза баробар аст» ҳал карда шавад.

**Исбот.** Бигузур ABC –секунҷаи росткунҷа бо кунҷи ростӣ C ва кунҷи B-и ба  $30^\circ$  баробар бошад(нақшаи 1).



Расми 1

Секунҷаи DBC-и ба секунҷаи ABC баробарро месозем. Дар секунҷаи ABD хамаи кунҷҳо баробаранд бинорар ин он баробартараф аст. Азбаски  $AB = \frac{1}{2}AD$  ва  $AD = AB$  аст, пас  $AC = \frac{1}{2}AB$ .

Доир ба ҷузъиётҳои он дар қисмҳои минбаъда маълумотҳо медиҳем.

Ҳамин тавр, мо мебинем, ки дар геометрия мафҳумҳои модел ва моделронӣ ҷанбаҳои гуногунро доро мебошанд. Аз шарҳи геометрии ин мафҳум шарҳҳои дигари умуми илмие мавҷуданд, ки онҳоро барои амалӣ намудани мақсадҳои гуногун истифода мебаранд.

#### Адабиёт:

1. Беляева М.А. Моделрование система / М.А. Беляева // М.: МГУП имени Ивана Федорова – 2012г. 188с.
2. Беляева М.А. Моделрование система / М.А. Беляева // М.: МГУП, – 2010г. 50с.
3. Брушлинский А.В. Психология мышления и педагогическая практика / А.В. Брушлинский//Вопрос психологии, 1969, №3.
4. Бурбаки Н. Архитектура математика // Очерки по истории математики М., 1963.
5. Костицын В.Н. Моделрование на уроках геометрии / В.Н. Костицын // М.: Гуманит. Изд.центр ВЛАДОС, 2000. – 160 с.
6. Советов Б.Я. Моделирование систем – (2 – е изд.) / Б.Я. Советов, С.А. Яковлев. – М.: Высш. Шк., 1998. – 270 с.
7. Фридман Л.М. О требованиях к решению геометрических задач на вычисление / Л.М. Фридман // Математика в школе, 1955, №4. 5 – 10.
8. Шмидт Б. Искусство моделирования и имитации. Введение в имитационную систему Simplex3 / Б. Шмидт, Ю.А. Ивашкина. – М.: Наука, 2003г. – 30с.

9. Шрейдер Ю.А. О понятии «математическая модель языка» / Ю.А. Шрейдер // М.: 1971г.
10. Штофф В.А. Моделирование и философия / В.А. Штофф // М.: 1966.
11. Штофф В.А. Роль моделей в познании / В.А. Штофф // М.: 1963.
12. Яглом И.М. Математические структуры и математическое моделирование / И.М. Яглом // М.: - 1980г. 145с.

### **АСОСНОКСОЗИИ МАФҲУМИ МОДЕЛ ВА МОДЕЛРОНИ АЗ НУҚТАИ НАЗАРИ УМУМИМИЛЛӢ ВА ГЕОМЕТРӢ**

Дар мақода муаллиф манбаҳои маърифат таъсиррасони мустақими башариат ба табиат, коркарди амалии манбаҳои табиӣ, истифодаи истехсолоти ашёҳои воқеӣ пешниҳод менамояд.

Ин мақола метавонад барои таъсири истифодаи моделсозии компютери ба инкишофи тафаккури ҳаёли ва назариявии хонандагон зимни омӯзиши геометрия (қисми планиметрия) муайян карда шудааст; муносибати ягонаи кор бо моделҳои компютери идеализатсияшудаи объектҳо, падидаҳои геометрӣ, ҷараёнҳо, таҷрибаҳои фундаменталӣ доир ба истифодаи моделҳои компютери зимни омӯзиши геометрияи мактабӣ шомили супоришҳо барои омӯзгорон доир ба гузаронидани онҳо дар назар гирифта муваффақ шаванд.

**Калидвожаҳо:** методи моделронӣ, модели субстансионӣ, модели сохторӣ табдилдиҳии симметрия, методи симметрияи тирӣ, модели геометрӣ, сисетмаи аксиомаҳо, модели омехта.

### **ОБОСНОВАНИЕ ПОНЯТИЯ МОДЕЛИ И МОДЕЛРОНИ С ОБЩЕЙ И ГЕОМЕТРИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ**

В статье автор представляет источники познания, непосредственное влияние человечества на природу, практическую переработку природных ресурсов, использование в производстве реальных предметов.

В данной статье можно определить влияние использования компьютерного моделирования на развитие воображения и теоретического мышления учащихся при изучении геометрии (раздела планиметрии); единый подход к работе с идеализированными компьютерными моделями объектов, геометрических явлений, процессов, фундаментальные эксперименты по использованию компьютерных моделей при изучении школьной геометрии, в том числе задания учителям по их выполнению, должны считаться и успешными.

**Ключевые слова:** метод моделирования, модель вещества, структурная модель, преобразование симметрии, метод осевой симметрии, геометрическая модель, система аксиом, смешанная модель.

### **JUSTIFICATION OF THE CONCEPT OF MODEL AND MODELRONI FROM A GENERAL AND GEOMETRIC POINT OF VIEW**

In the article, the author presents the sources of knowledge, the direct influence of mankind on nature, the practical processing of natural resources, the use of real objects in the production.

In this article, you can determine the impact of the use of computer simulation on the development of imagination and theoretical thinking of students in the study of geometry (section of planimetry); a unified approach to working with idealized computer models of objects, geometric phenomena, processes, fundamental experiments on the use of computer models in the study of school geometry, including tasks for teachers to complete them, should be considered successful.

**Keywords:** modeling method, substance model, structural model, symmetry transformation, axial symmetry method, geometric model, system of axioms, mixed model.



**Маълумот дар бораи муаллиф:** Амирализода Насрулло Неъматулло унвонҷӯи кафедраи математика ва методикаи таълими они Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: ҚТ 735360, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16.тел:(992) (988-50-17-00)

**Сведения об авторе:** Амирализода Насрулло Нематулло, соискатель кафедры математики и методики обучения Кулябского государственного университета имени Абуабдуллахи Рудаки. Адрес: РТ 735360, ш. Куляб, улица С. Сафарова 16. телефон: (992) (988-50-17-00).

**Information about the author:** Amiralizoda Nasrullo Nematullo, applicant for the Department of Mathematics and Teaching Methods, Kulyab State University named after Abuabdullahi Rudaki. Address: RT 735360, sh. Kulyab, S. Safarov street 16. phone: (992) (988-50-17-00).

**ТДУ: 37.1 (2-тоҷ)**

**ТКТ: 74.01 (2 тоҷ)**

**П-62**

## **ТАШКИЛИ КОРИ МУСТАҚИЛОНАИ ХОНАНДАГОН ДОИР БА МАВҶЕИ МАСЪАЛАҲОИ ТАҶРИБАВӢ ДАР ТАЪЛИМИ ФИЗИКА**

**З. Арабова, Парвинаи У.С. д.и.ф. (PhD)  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ**

Кори мустақилона дар намуди варақах (саволҳо, супоришҳо, иҷрои кори амалӣ, ҳалли масъала, кор аз рӯи нақша) тартиб додашуда, барои дар лаҳзаи муайяни дарс истифодабарӣ пешбинӣ шуда, барои самаранокии таълим истифода бурда мешавад [3, с.20-22].

Маводҳои корҳои мустақилонаи хонандагон аз физика хеле кам тартиб дода шудааст ва қисмати рӯи кор омада низ чандон қобили қабул нест. Устодон ва муҳаққиқони рус Бабкин Г.С, Блудов М.И, Буров В. А ва дигарон нисбати ин кор чиддӣ муносибат намуда, маводҳои зиёди дидактикиро аз физика барои корҳои мустақилонаи хонандагон мурағаб намуданд [4,с.30-35 ].

Таи солҳои охир таъмини фанҳои табиӣ бахусус физика дар сатҳи нокифоя қарор дорад, зеро истифодаи фақат як китоби дарсӣбарои азхуд намудани асосҳои илм кифоя нест. Танҳо он омӯзгорони физика дар кори худ муваффақ мебошанд, ки пайваста дар кори худ аз маводҳои дидактикӣ, адбиётҳои илмӣ, методӣ, психологӣ ба таври васеъ истифода мебаранд. Масъалаи таълими ҳар як фан дар шароити хеле мураккаб гардидааст. Хонандаи имрӯза майлу рағбати машғул гардидан ба фанҳои табиӣ – риёзиро надорад. Вазифаи омӯзгор натавонанд додани дониши тайёр ба хонанда, балки ҷалби ҳар як хонанда ба фанни омӯзиши мебошад. Табиист, ки сатҳи дониш, қобилият, майлу рағбат ва зеҳни хонандагон дар як дараҷа қарор надоранд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аксар омӯзгорон дарси худро танҳо бо хонандагоне, ки фаҳмиши хуб доранд ба дарс бот майли тамом дода мешаванд кор мебаранд. Аксарияти хонандагон ҳамчун иштироккунанда дар дарс ғайри фаъоланд[12, с.74-76].

Ингуна муносибат ба раванди таълим оқибати хуб надорад. Яъне хонандагон вақти барои омӯзиш ҷудонашударо дар тамоми давраи таҳсил бефоида мегузаронанд.

Проблемаи таълим дар замони муосир диққати педагогҳо, психологҳо, методистон, омӯзгорон ва аҳли ҷомеа ба худ ҷалб намуда аст. Муносибати индивидуалӣ (фардӣ) ба таълим ва тафриқасозии таълим имкониятҳои навро барои ҷалби сартосарии хонандагон фароҳам оварда истодааст. Аз ин рӯ, дар ҳар як дарс вобаста ба фаҳмиши хонандагон истифодаи маводҳои дидактикӣ ҳангоми корҳои мустақилонае, омилҳои ҷалби ҳамаи хонандагон ба раванди таълим мегардад [13, с. 100].

Ҳар як омӯзгорро лозим меояд, ки корҳои мустақилонаро ба як чанд намуд ҷудо намуда, аз онҳо дуруст истифода барад. Хусусияти ин кори мустақилона аз он иборат аст,

ки дар онҳо элементҳои ёрирасон (намунаи дарки амалёт, алгоритм, ахборот ва ғайраҳо) дар намуди таёр дода мешавад. Мақсади асосӣ дар пешниҳоди ин намуди кори мустақилона р насту, ки ҳамаи хонандагони синф дар асоси маълумотҳои ҳосилнамудаашон ба кор ҷалб шаванд. Ингуна корҳои мустақилона бояд хонандагони қобилияташон сустро низ барангехта, масъулияти иҷрои кори хурдиро дар онҳо ба вучуд биёрад. Ҳар як хонанда бояд ба худ итминон пайдо намояд, ки аз ўҳдаи саволи оддитарин, ҳалли оддитарин масъала, кашидани расми оддитарин баромада метавонад[9].

Супоришҳо аз рӯи намуна зинаи аввали ташаккули дарккунии мустақилона (тақлид, рӯбардоркунӣ, кӯшиши кори хурдиро иҷро кардан) – ро дар назар дорад. Ҳангоме ки хонанда боварӣ ба кори иҷронашудаашро ҳис мекунад, дар ў шавқи иҷрои супоришҳои дигар пайдо мешавад. Ингуна супоришҳои корҳои мустақилона аз рӯи намуна барои оғози кор хеле самарабахш мебошад.

Таҷрибаҳои гузаронидашудаи корҳои мустақилона аз рӯи намуна собит сохтанд, ки хонандагон ба осонӣ аз ўҳдаи кор мебароянд. Ба кори иҷрокардаи худ сарфаҳм рафта, аз ҷиҳати мантиқӣ фикри худро таҳлил намуда, дар муқоиса бо дигарон онро бартарият медиҳад[5].

Кор аз рӯи намуна дар ҳар як дарс бояд сурат гирад. Ин имконият фароҳам меорад, ки хонанда ба кор ҷалб шуда меҳодад натиҷаи мусбати худро муарифӣ намояд. Бо ин роҳ ҳар як мавзӯи дар гузашта омӯхташуда тавассути саволҳо, супоришҳо, ҳалли масъалаҳо, гузаронидани таҷрибаҳо, ҳисобкуниҳо мустақкам гардида тасаввуротҳои хонандагон мукамал мешаванд вай захираҳои маънавии ҳамон фан дар онҳо зиёд мегардад. Кор аз рӯи намуна пеш аз ҳама таъсири мусбӣ хешро ба сустихонҳо мерасонад. Онҳо дигар дар канор намонда, баробари пешниҳоди супоришҳо ба ҳалли онҳо шуруъ мекунанд [12, с.91-92].

Масъалаҳои физикӣ ва ҳалли онҳо дар таълими физика аҳамияти калон доранд. Омӯзиши ҳалли масъалаи физикӣ натавонанд яке аз мушкилотҳои муҳими раванди таълим, дидактика ва ё психологӣ – педагогӣ ба шумор меравад, балки яке аз мушкилотҳои асосии методикаи таълими физика низ мебошад. Муаллифи китоби дарсӣ В.И. Лукашик «Китоби масъалаҳои физика барои синфҳои 7-8» чунин гуфтааст. «Ҳар як масъалае, ки дар назди инсон гузошта мешавад ва ё дар шуураш тавассути ҷустуҷӯи ҷавоб ба саволҳо ва ҳодисаҳои ўро иҳотакунанда пайдо мешавад, ин иншои мантиқии калимаҳои муайян, ки дар намуди матн пешниҳод мешаванд, мебошад. Дар матн ҳар як масъала шарте, ки он робитаи ҳодисаҳо ва мафҳумҳои физикиро муайян мекунад, бояд ҷой дошта бошад» [6, с. 50 - 60]. Як қатор муаллифони «методикаи таълими физика» чунин гуфтаанд: «Масъалаи физикӣ гуфта, дар амалияи таълим мушкилоти начандон калонро меноманд, ки дар ҳолати умумӣ тавассути фикрҳои мантиқӣ, амалҳои математикӣ ва озмоишӣ дар асоси қонунҳо ва методҳои физикӣ ҳал карда мешавад» [7]. Ҳалли масъалаҳои ҷузъӣ - таркибии аксари машғулиятҳо дар таълими физика барои ташаккул додани донишу тадқиқи амалии он, тақвият бахшидани тафаккури фикрӣ ва инкишофи маҳорату малакаи амалии хонандагон кӯмак мерасонад. Масъалаҳои физикӣ ҳамчун воситаи таълиму тарбия дар донишомӯзӣ, тадқиқи дониши назариявӣ дар амал, ривож додани маҳорату малакаи нақши муайян мебошад.

Дар ҷараёни таълими физикаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба масъалагузорӣ ва ҳалли онҳо диққати ҷиддӣ додан лозим меояд. Тақрибан сеяки вақти ба таълими физика ҷудошуда барои ҳал намудани масъалаҳои гуногун ҷудо карда мешавад, зеро ҳалли онҳо дар таълими физика функсияҳои дидактикии таълимӣ, тарбиявӣ, инкишоф ва санҷишро ба ҷо меорад.

Масъалаҳо ба гуруҳҳои зерин ҷудо мешаванд:

1. миқдорӣ; 2. сифатӣ; 3. графикӣ; 4. матнӣ; 5. таҷрибавӣ;

Дар ҳалли комплекси масъалаҳои номбаршуда хонандагон бо ҳодисаҳо ва қонунҳои физикӣ, ихтироот, бо кашфиётҳои олимони намоён ва ғайраҳо шинос мешаванд. Чуноне, ки олими машҳур М.В. Ломоносов гуфтааст: «Як таҷриба баҳои ҳазор як тасаввуркунӣ аст» [4, с.45 - 50]. Дар қатори намоишҳои физикӣ, корҳои

лабораторӣ, ҳалли масъалаҳои таҷрибавӣ гуфтаҳои ин олими машхурро тасдиқ менамояд. Масъалаҳои таҷрибавӣ монанди масъалаҳои графикӣ бо ду усул ҳал карда мешаванд:

1. Таҷриба гузаронида мувофиқи нишондодҳои асбобҳо ҳал кардани масъала.
2. Аз рӯи натиҷаҳои додашуда гузаронидани таҷриба ва тасдиқи натиҷаҳо [1, с.

5 -36].

Намунаи ҳалли якчанд масъалаи таҷрибавиро аз боби «Электродинамика» дида мебароем.

1. Ду ноқили муқовимати ҳар кадомаш 2 Ом ва 1 Ом –ро мувофиқи расми 1. пайваст намуда, миқдори гармии ҷудошударо дар ноқили якум муайян кунед. Шиддати ноқили якум чӣ қадар аст?

Ҳал:

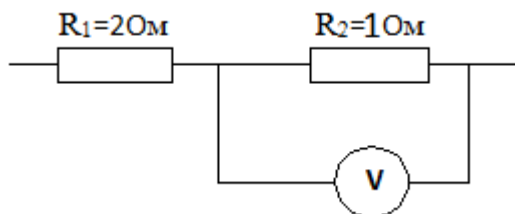
Мувофиқи қонуни Ом барои қитъаи занҷир:

$$J_1 = \frac{U_1}{R_1} \quad (1); \quad J_2 = \frac{U_2}{R_2} \quad (2).$$

Азбаски ноқилҳо пай дар пай пайвастанд  $J = J_1 = J_2$  (3) мешавад. Он гоҳ:

$$\frac{U_1}{R_1} = \frac{U_2}{R_2} \quad (4); \quad U_1 = \frac{U_2 R_1}{R_2} = \frac{0,8 \cdot 2}{1} = 1,6 \text{ В}.$$

Мувофиқи қонунҳои Ом ва Ҷоул – Ленс  $J = \frac{U}{R}$  (5);  $Q = J^2 R t$  (6);

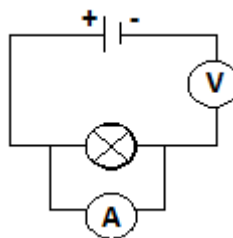


Расми 1. Нақшаи пайвасти резисторҳо.

$$Q_1 = J_1^2 R_1 t = \frac{U_1^2}{R_1^2} \cdot R_1 t = \frac{U_1^2 t}{R_1} = \frac{(1,6)^2 \cdot 300}{2} = \frac{2,56 \cdot 300}{2} = 384 \text{ Ҷ} = 0,384 \text{ кҶ}.$$

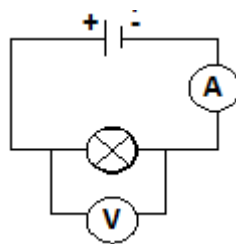
2. Хонанда муқовимати фурӯзонаки фонусии кисагиро муайян кардани шуда, бедикқатона занҷире тартиб дод, ки нақшаи он дар расми 2 тасвир ёфтааст. Агар шиддат дар қутбҳои манбаъ 2В бошад онгоҳ кори ин занҷирро шарҳ дода, нишондоди тахминии асбобҳоро муқаррар намоед.

Ҳал: Хонанда нақшаро нодуруст пайваст кардааст. Вольтметр бояд ба лампочка параллел пайваст буда, амперметр дар занҷир пай дар пай пайваст карда мешавад.



Расми 2. Нақшаи пайвасти асбобҳои электрикӣ.

Нишондоди асбобҳоро тахминан чунин муайян кардан мумкин аст.



$$\begin{aligned}\varepsilon &= 2\text{В} \\ u &= 1,8\text{В} \\ J &= 0,8\text{А}\end{aligned}$$

Расми 3. Нақшаи пайвасти асбобҳои электрикӣ.

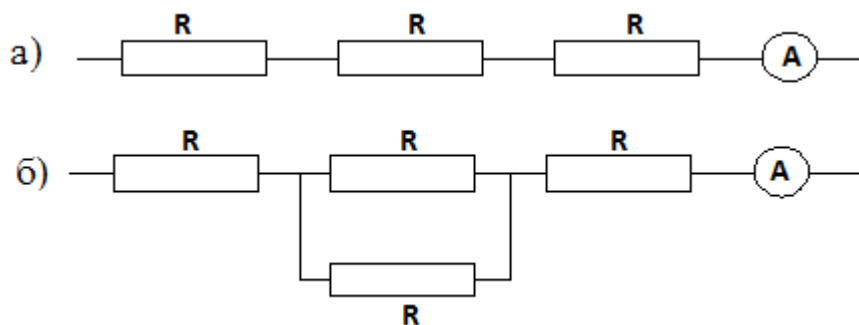
3. Ҳангоми аз нақшаи расми 4, а) ба нақшаи расми 4, б) гузаштан нишондоди амперметр чӣ гуна тағйир меёбад? Шиддати нӯғҳои занҷир дар ҳарду маврид якхела аст?

Ҳал:

Дар расми 4. а) се резистор пай дар пай пайваस्त карда шудааст

$$R = R_1 + R_2 + R_3 \quad (3).$$

Мувофиқи қонуни Ом барои қитъаи занҷир  $J = \frac{u}{R}$  (2), яъне қувваи ҷараён ба муқовимат мутаносиби чаппа мебошад.



Расми 4. Нақшаи пайвасти резисторҳо.

Дар расми 4. б) ноқили дуном ба ноқили дигар (4-ум) параллел пайваस्त мебошад. Дар пайвасти параллелии ноқилҳо муқовимати умумӣ чунин мешавад.

$$\frac{1}{R} = \frac{1}{R_1} + \frac{1}{R_2} \quad (3); \quad R = \frac{R_1 \cdot R_2}{R_1 + R_2} \quad (4).$$

Азбаски дар нақшаи расми 4 б) муқовимат ду маротиба хурд мешавад, қувваи ҷараён дар ин нақша ду маротиба зиёд мешавад.

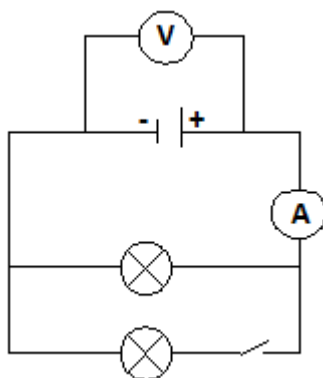
Ҷавоб 2маротиба

4. Агар калидро васл кунем, нишондоди амперметру вольтметр чӣ гуна тағйир меёбад (расми 5.)

Ҳал:

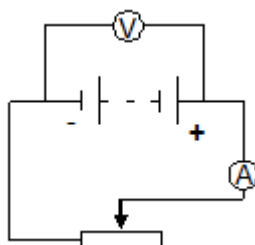
Вақте, ки дар занҷири электрикӣ калид кушода аст, вольтметр ҚЭХ-ро нишон медиҳад. Агар калидро пайваस्त кунем вольтметр шиддатро нишон медиҳад. Азбаски ноқилҳои пайваस्तкунанда, фурӯзонакҳои электрикӣ ва амперметр муқовимат доранд, қимати адабии ҚЭХ аз шиддат зиёдтар аст. Дар вақти пайваस्त намудани калид ду фурӯзонак (ду ноқил) параллел пайваस्त мешавад. Дар вақти пайвасти параллелии ноқилҳо муқовимат хурд мешавад ва амперметр қимати калонтарро нишон медиҳад.

Ҷавоб: нишондоди амперметр меафзояд ва аз вольтметр кам мешавад.



Расми 5. Нақшаи муайян намудани қувваи ҷараён ва шиддат.

5. Барои муайян кардани ҚЭҲ ва муқовимати дохилии манбаи ҷараён аз рӯи расми 6 занҷир тартиб доданд. Дар як мавқеи тамоси лағжандаи реостат амперметр 0,5А ва вольтметр 4В-ро нишон дод. Ҳангоми тамосро каме ба тарафи чап лағжондан, амперметр 0,9А, вольтметр 3,6В-ро нишон дод. ҚЭҲ ва муқовимати дохилии манбаъро ҳисоб кунед.



Расми 6. Оид ба муайян намудани ҚЭҲ ва муқовимати дохилии манбаъ.

Дода шудааст: Ҳал:

$J_1 = 0,5A$ ; Аз қонуни Ом барои занҷири сарбаст истифода мебарем.

$$U_1 = 4B; J_1 = \frac{\varepsilon_1}{R_1+r} \quad (1); J_2 = \frac{\varepsilon_2}{R_2+r} \quad (2); \varepsilon_1 = J_1(R_1+r) \quad (3);$$

$$J_2 = 0,9A; \varepsilon_2 = J_2(R_2+r) \quad (4); \varepsilon_1 = \varepsilon_2 \quad (5); J_1(R_1+r) = J_2(R_2+r) \quad (6);$$

$$U_2 = 3,6B. J_1R_1 + J_2r = J_2R_2 + J_2r \quad (7); J_1R_1 - J_2R_2 = J_2r - J_1r \quad (8);$$

$$\varepsilon = ?, r = ? J_1R_1 - J_2R_2 = r(J_2 - J_1) \quad (9); r = \frac{J_1R_1 - J_2R_2}{J_2 - J_1} \quad (10);$$

$$R_1 = \frac{U_1}{J_1} = \frac{4}{0,5} = \frac{40}{5} = 8 \text{ Ом}; R_2 = \frac{U_2}{J_2} = \frac{3,6}{0,9} = \frac{40}{5} = 40 \text{ Ом};$$

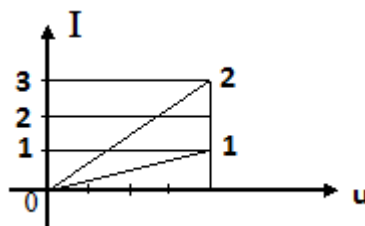
$$r = \frac{J_1R_1 - J_2R_2}{J_2 - J_1} = \frac{0,5 \cdot 8 - 0,9 \cdot 4}{0,9 - 0,5} = \frac{4 - 3,6}{0,4} = \frac{0,4}{0,4} = 10 \text{ Ом};$$

$$\varepsilon_1 = J_1(R_1 + r) = 0,5(8 + 1) = 0,5 \cdot 9 = 4,5B;$$

$$\varepsilon_2 = J_2(R_2 + r) = 0,9(40 + 1) = 0,9 \cdot 41 = 36,9B;$$

$$\varepsilon_1 = \varepsilon_2 = 4,5B \quad \text{Ҷавоб: } 4,5B; 10 \text{ Ом}.$$

6. Дар расми 7 графикҳои вобастагии қувваи ҷараёни аз фоторезистор гузаранда ба шиддати гузошташуда тасвир ёфтааст. Кадом график ба фоторезистори равшан ва кадомаш ба фоторезистори дар торикӣ истода тааллуқ дорад? Оё ба фоторезистори мазкур қонуни Ом тадбиқ мешавад ва дар кадом шароит? Муқовимати фоторезистори равшан назар ба фоторезистори торик чанд маротиба кам аст?



Расми 7. Графикҳои вобастагии қувваи ҷараён аз шиддат.

Ҳал:

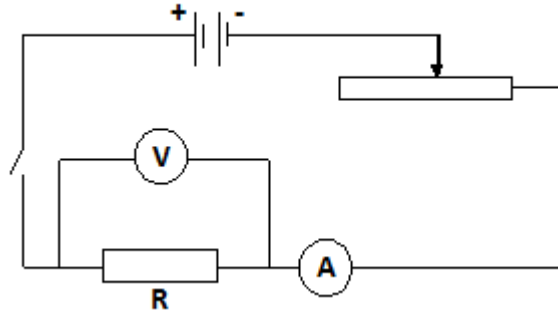
Аз рӯи график қувваи чараён

$$1. \quad I_1 = 1A; U_1 = 4B; \quad 2. \quad I_2 = 3A; U_2 = 4B;$$

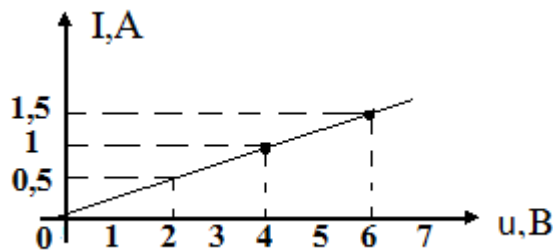
$$R_1 = \frac{U_1}{I_1} = \frac{4}{1} = 4 \text{ Ом}; \quad R_2 = \frac{U_2}{I_2} = \frac{4}{1,3} = 1,3 \text{ Ом}; \quad \frac{R_1}{R_2} = \frac{4}{1,3} = 3 \text{ маротиба.}$$

Хати 2 ба фоторезистори равшан ва хати 1 дар график ба фоторезистори дар торикӣ истода тааллуқ дорад. Ба фоторезистори мазкур қонуни Ом татбиқ мешавад, яъне муқовимати фоторезистор аз рӯи қонуни Ом барои қитъаи занҷир муайян карда мешавад.

7. Аз расми 8 истифода бурда тавсифи вольт - амперӣ ва муқовимати ноқилро муайян кунед. Дар кадом қимати шиддат қувваи чараён ба 4А баробар мешавад?



Расми 8. Нақшаи муайян намудани тавсифи вольтамперӣ ва муқовимати ноқил.



Расми 9. Тавсифи вольтампери ва муқовимати ноқил.

Ҳал:

Занҷири электрикии зеринро тартиб дода, нишондодҳои амперметр ва вольтметрро истифода бурда, тавсифи вольт-амперии ноқилро муайян мекунем: Расми 9.

$$1. \quad I_1 = 0,5A; U_1 = 2B; \quad 2. \quad I_2 = 1A; U_2 = 4B; \quad 3. \quad I_3 = 1,5A; U_3 = 6B.$$

Аз рӯи нишондодҳо график месозем. Муқовимати ноқилро дар 4А муайян мекунем:

$$R_1 = \frac{U_1}{I_1} = \frac{2}{0,5} = 4 \text{ Ом}; \quad R_2 = \frac{U_2}{I_2} = \frac{4}{1} = 4 \text{ Ом}; \quad \frac{R_1}{R_2} = \frac{6}{1,5} = 4 \text{ Ом.}$$

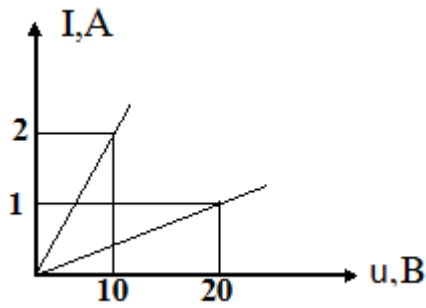
Дар қимати 16В қувваи чараён ба 4А баробар мешавад.

$$U = I \cdot R = 4 \cdot 4 = 16B; \quad I = \frac{U}{R} = \frac{16}{4} = 4A.$$

8. Тавсифи вольт-амперии ду ноқил дар график (расми 10.) тасвир карда шудааст. Муайян кунед, ки муқовимати кадоме аз ноқилҳо зиёдтар аст ва чӣ қадар?

Ҳал:

Мувофиқи график.



Расми 10. Графики вобастагии қувваи ҷараён аз шиддат.

$$1) I_1 = 1A; 2) I_2 = 2A;$$

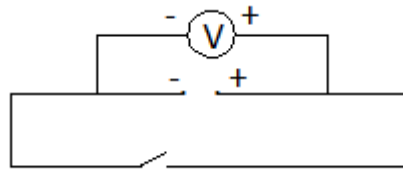
$$\underline{u_1 = 20B; u_2 = 10B;}$$

$$R_1 - ? \qquad R_2 - ?$$

$$R_1 = \frac{u_1}{I_1} = \frac{20}{1} = 20 \text{ Ом}; \quad R_2 = \frac{u_2}{I_2} = \frac{10}{2} = 5 \text{ Ом}; \quad \frac{R_1}{R_2} = \frac{20}{5} = 4 \text{ маротиба}$$

Муқовимати ноқили якум нисбат ба ноқили дуюм 4 маротиба зиёд будааст.

9. Манбаи ҷараёне, ки ҚЭХ-и  $\varepsilon = 4V$  ва муқовимати дохилии  $r = 2 \text{ Ом}$ -ро дорад, дар занҷири электрикӣ пайваस्त карда шудааст. Ба қутбҳои манбаи ҷараён вольтметр чунин пайваस्त карда шудааст, ки тарафи мусбати вольтметр ба қутби мусбати манбаъ мувофиқ меояд. Вольтметр шиддати  $6,4 \text{ В}$ -ро нишон медиҳад. Миқдори гармии дар як сония дар муқовимати дохилии ҷудошуда ро ёбед (расми 11.) манбаъи ҷараён.



Расми 11. Муайян намудани миқдори гармии манбаъ.

Дода шудааст: Ҳал:

$r = 2 \text{ Ом}$ ; Миқдори гармии дар муқовимати дохилӣ ҷудошуда

$\varepsilon = 4V$ ; чунин аст:  $Q = I^2 R t$  (1). Барои занҷири ҚЭХ дошта аз  $u = 6,4V$ ;

қонуни Ом истифода мебарем.  $I = \frac{u - \varepsilon}{r}$  (2). Қимати  $t = 1c$ .  $I$ -ро аз (2) дар (1) гузошта

ҳосил мекунем:

Q-?

$$Q = \left( \frac{u - \varepsilon}{r} \right)^2 \cdot R t = \frac{(u - \varepsilon)^2}{r^2} \cdot R t = \frac{(u - \varepsilon)^2}{r} \cdot t \quad (3);$$

$$Q = \frac{(u - \varepsilon)^2}{r} \cdot t \quad (4);$$

$$Q = \frac{(6,4-4)^2}{2} \cdot 1 = \frac{(2,4)^2}{2} \cdot 1 = \frac{5,76}{2} = 2,88 \text{ Ҷ.}$$

10. Ду манбаи ҷараён (батарея, аккумулятор), ки ҚЭХ-и яхела доранд, бо вольтметр мувофиқи (расми 12. а,б,в) пайваст карда шудаанд. Дар се ҳолат агар калидро пайваст намоем, нишондоди вольтметр чӣ гуна мешавад.

Ҳал:

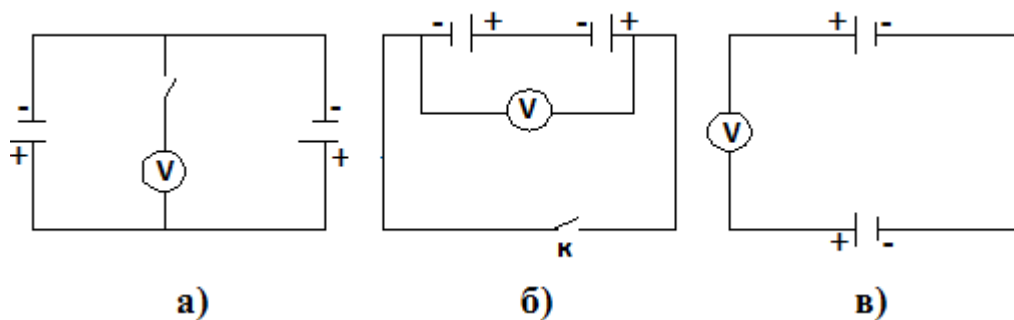
1). Дар ҳолати а) манбаъҳои ҷараён мувофиқан параллел пайваст мебошанд ва

вольтметр ҚЭХ-и  $\varepsilon = 3,4\text{В}$ -ро нишон медиҳад;

2). Дар ҳолати б) манбаъҳои ҷараён мувофиқан пай дар пай пайваст мебошанд

ва вольтметр ҚЭХ-и  $2\varepsilon$ -ро нишон медиҳад.  $2\varepsilon = 2 \cdot 3,4 = 6,8\text{В}$

3). Дар ҳолати в) манбаи ҷараён муқобили якдигар пайваст мебошанд. Ақрабаки вольтметр ягон қиматро нишон намедиҳад.



Расми 12. Занҷири электрикии муайян намудани ҚЭХ

#### Адабиёт:

1. Арабова З. Масъалаҳои таҷрибавӣ аз физика (электродинамика) (Дастури методӣ) [Матн] / З.Арабова, С.К. Каримов, Ҳ.О. Раҳмонов // Кӯлоб -1989.-36с.

2. Гладкова, Р.А. Сборник задач и вопросов по физике [Текст] / Р.А.Гладкова, В.Е. Доброправов, Л.С. Жданов, Ф.С. Содиков - Москва 1971. - 367с.

3. Гурьев, А.И. Развитие самостоятельности и творческой активности учащихся при выполнении лабораторных экспериментальных работ. /Автореф. дисс. канд. пед. наук [Текст] / А.И. Гурьев // Челябинск, 1997. с.48.

4. Гусев, В. А. Изучение физических величин на уроках математики и физики в школе [Текст] / В. А. Гусев, А. И. Иванов, О. Д. Шебалин // М, : Просвещение, 1981.-79с.

5. Каримов, С.К. Масъалаҳо аз физика ва методҳои ҳалли онҳо (дастури таълимӣ) 2 ҷилд [Матн] / С.К. Каримов, З. Арабова, С.Ғафоров, У. Гулматов //Душанбе,-2018.- Ҷ1-311с, Ҷ2-233с.

6. Лукашик, В. И. Задач по физике в 6 - 7 классов средней школы [Текст] / В. И. Лукашик // Канд. Пед. Наук. Л. 1958, - 212с.

7. Лукашик, В. И. Китоби масъалаҳои физика 7- 8 [Текст] / В. И. Лукашик // Душанбе «Маориф»: - 1990, - 212с.

8. Мачидов, Ҳ. Физика -10 [Матн] / Ҳ. Мачидов // -Душанбе -2007. - 435с.

9. Парвинаи У.С. Асосҳои педагогии ташаккули малакаи кори мустақилонаи хонандагон дар таълими фанни физикаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ [Матн] / У.С. Парвина // Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои фалсафа PhD, Кӯлоб, 2020, 187с.



10. Рымкеевич, А.П. Маҷмӯаи масъалаҳо аз физика [Матн]/ А.П. Рымкеевич // - Душанбе «Маориф»-1991. – 176с.

11. Умаров, У.С. Практикуми ҳалли масъалаҳои физикӣ[Матн] / У.С. Умаров., Г.А. Бобониёзова, У.Х. Раҷабов - Душанбе 2018. -110с.

12. Шарифов, Ҷ. Асосҳои дидактикии ташаккули малакаҳои корҳои мустақилонаи донишҷӯён дар ҷараёни таълим [Матн]/ Ҷ. Шарифов // Душанбе: «Ирфон» сол.1996 – 242с.

13. Шарифов, Ҷ. Тавсияҳо доир ба ташкили корҳои мустақилонаи донишҷӯён (дастур барои омӯзгорон ва донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ) [Матн] / Ҷ. Шарифов // Душанбе: Ирфон, 2015,-72с.

### **ТАШКИЛИ КОРИ МУСТАҚИЛОНаИ ХОНАНДАГОН ДОИР БА МАВҶЕИ МАСЪАЛАҲОИ ТАҶРИБАВӢ ДАР ТАЪЛИМИ ФИЗИКА**

Ин мақола дар бораи аҳамияти ҳалли масъалаҳо дар таълими физикаи МТМУ, намудҳои масъалаҳо ва махсусан ҳалли масъалаҳои таҷрибавӣ маълумот дода шудааст. Маводи мақола ҳалли масъалаҳои таҷрибавӣро аз «Электродинамика» фаро мегирад. Ҳамзамон дар мақола аз китобҳои методикаи таълими физика ва китобҳои дарсӣ оид ба аҳамияти масъалаҳои таҷрибавӣ иқтибосҳо оварда шудааст.

Дар мақолаи мазкур мавриди ҳалли масъалаҳои таҷрибавӣ аз ду тарзи ҳал – назариявӣ ва амалӣ истифода карда шудааст. Муаллифон дар мақола аз натиҷаҳои таҷрибаҳои гузаронидашуда истифода бурда, ҳалли масъалаҳо ба воситаи расмҳо, нақшаҳо ва формулаҳо амали шудааст.

Истифодаи таҷрибаҳои физики қисми электродинамика мавриди ҳал кардани масъалаҳои таҷрибавӣ (аҳамияти таҷрибавӣ дошта) бе шубҳа ба ҷаҳонбинии хонандагону толибилмон ва донишҷӯён таъсири мусбӣ ҳудро мерасонад. Ин аст, ки дар мақолаи мазкур аҳамияти ин масъала дар меҳвари таҳқиқ қарор дода шудааст.

Усулҳои ҳалли масъалаҳои таҷрибавии дар мақола истифодашуда усулҳои санҷидашуда буда, дараҷаи мустақилияти хонандагону донишҷӯёнро баланд мебардорад.

**Калидвожа:** Кори мустақилона, масъалаҳои таҷрибавӣ, электродинамика, усули санҷидашуда, фоторезистор, муковимат, амперметр, вольтметр, иҷрои кори амалӣ.

### **ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ НА ПОЗИЦИИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ВОПРОСОВ В ФИЗИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ**

В данной статье представлена информация о важности решения задач при обучении физике в МТМУ, типах задач и особенностях решения экспериментальных задач. Материал статьи охватывает решение экспериментальных задач из раздела «Электродинамика».

В то же время статья содержит цитаты из книг по методике преподавания физики и учебников о важности экспериментальных задач. В данной статье используются два метода решения экспериментальных задач - теоретический и практический. В статье авторы использовали результаты проведенных экспериментов и решали задачи с помощью чертежей, планов и формул.

Использование физических опытов части электродинамики для решения экспериментальных задач (имеющих практическое значение), несомненно, оказывает положительное влияние на мировоззрение студентов, студентов и ученых. Именно поэтому актуальность данного вопроса является предметом исследования в данной статье.

Методы решения экспериментальных задач, использованные в статье, являются проверенными методами и повышают уровень самостоятельности учащихся.

Ключевые слова: самостоятельная работа, экспериментальные задачи, электродинамика, проверенный метод, фоторезистор, сопротивление, амперметр, вольтметр, практическая работа.

## ORGANIZATION OF STUDENTS' INDEPENDENT WORK ON THE POSITION OF EXPERIMENTAL QUESTIONS IN PHYSICAL EDUCATION

This article provides information on the importance of solving problems in teaching physics at MTMU, types of problems and features of solving experimental problems. The material of the article covers the solution of experimental problems from the section "Electrodynamics".

At the same time, the article contains quotations from books on methods of teaching physics and textbooks on the importance of experimental problems. This article uses two methods for solving experimental problems - theoretical and practical. In the article, the authors used the results of the experiments and solved problems using drawings, plans and formulas.

The use of physical experiments of a part of electrodynamics for solving experimental problems (of practical importance) undoubtedly has a positive effect on the worldview of students, students and scientists. That is why the relevance of this issue is the subject of research in this article. The methods for solving experimental problems used in the article are proven methods and increase the level of students' independence.

**Key words:** independent work, experimental problems, electrodynamics, proven method, photoresistor, resistance, ammeter, voltmeter, practical work.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Арабова Зайнаби саромӯзгори кафедраи методикаи таълими физика ва технологияи материалҳои Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: ҚТ 735360, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16. тел : (992) (985 – 51-55-31)

Парвинаи Усмони Сафарзода доктори фалсафа PhD (аз рӯи ихтисоси физика), саромӯзгори кафедраи методикаи таълими физика ва технологияи материалҳои Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: ҚТ 735360, ш. Кӯлоб, кӯчаи кучаи С. Сафаров 16. тел : (992) (918 – 32 -01-92).

**Сведения об авторах:** Арабова Зайнаби - старший преподаватель кафедры методики преподавания физики и технологии материалов Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: РТ 735360, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. телефон: (992) (985 – 51-55-31);

Парвина Усмани Сафарзода, доктор философских наук PhD (кандидат физико-математических наук), старший преподаватель кафедры методики преподавания физики и материаловедения Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: РТ 735360, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. Телефон: (992) (918-32-01-92).

**Information about the authors:** Arabova Zainabi - Senior Lecturer, Department of Methods of Teaching Physics and Technology of Materials, Kulyab State University named after Abu Abdullah Rudaki. Address: RT 735360, sh. Kulyab, S. Safarov street 16. phone: (992) (985 - 51-55-31);

Parvina Usmani Safarzoda, Doctor of Philosophical Sciences PhD (Ph.D. in Physics and Mathematics), Senior Lecturer at the Department of Methods of Teaching Physics and Materials Science, Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: RT 735360, sh. Kulyab, S. Safarov street 16. Phone: (992) (918-32-01-92).

**ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ҲАМЧУН ПАДИДАИ  
ФАРҲАНГ ВА МАОРИФ**

Зулфия Чиёнзода докторанти PhD

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар ин бахш технологияҳои инноватсиониро ҳамчун падидаи фарҳангӣ баррасӣ карда, татбиқи онҳоро дар соҳаи маориф, алоқамандии натиҷаҳои он бо сифати бадастомада мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Бояд қайд кард, ки шаклҳо ва методҳои алоҳидаи таълим, ки ба таври анъанавӣ муаррифӣ шудаанд, айни замон, ҷойи худро ба мафҳуми умумии «технология» ҳамчун маҷмуи ҷудонашавандаи самтҳо дар ҳадафу вазифаҳо, мазмун ва методҳо додааст, ки эҷодиёти устод ва донишҷӯро дар дарк ва пешниҳоди натиҷаҳо пешбинӣ менамоянд. Дар мавриди мафҳумҳои «метод», «методика», ки дар тури солҳои зиёд дар таҳсилот мавриди истифода қарор гирифтаанд, бошад, онҳо ба таври гуногун тафсир карда мешаванд. Ба маънои васеи калима «метод» – ин усули ноил шудан ба ягон ҳадаф, ҳалли масъалаи мушаххас; маҷмуи усулҳо ё амалиёти азхудкунии амалӣ ё назариявии воқеият мебошад [1, с. 800]. Ба маънои маҳдуди калима – ин маҷмуи муайяни дастурамалҳои мебошанд, ки иҷрои дақиқро талаб карда, ҳифзкунӣ ва бозтавлидро дар фазои пӯшидаи донишҳо ва маҳоратҳо таъмин мекунанд. Методика дар таҳсилот тавсифи усулҳо, тарзҳо, техникаҳои фаъолияти педагогиро дар равандҳои ҷудогонаи таҳсилотӣ ҳангоми таълими фанни мушаххас пешбинӣ менамояд.

Ин барои таҳқиқоти имрӯза муҳим мебошад, зеро дар гузашта нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти бомуваффақияти муассисаҳои таҳсилоти олии бо нишондиҳандаҳои миқдорӣ муайян мешуданд. Сифати таҳсилоти муосири ватанӣ бо маҷмуи нишондиҳандаҳои ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти таълими муассисаи таҳсилот муайян карда мешавад, ки барои иҷтимоишавии муваффақият ва айнияти ҷамъияти шахсият ва касбомӯзии он шароит фароҳам меорад. Ба онҳо: мақсадгузорӣ, мазмуни таҳсилот, технологияҳо (шаклҳо ва методҳо), заминаи моддию техникӣ ва ҳайати кадрӣ муассиса, сатҳи таҳассусии омӯзгорон мансубанд. Технологияҳо, пеш аз ҳама, технологияҳои инноватсиониро, ки аз ҳама бештар аз имкониятҳои ноилшавӣ ба сатҳи сифатан нави раванди таҳсилотӣ ва натиҷаҳои ба даст овардашуда шаҳодат медиҳанд, дида мебароем. Дар ин зимн, ба хулосаи худ така менамоем, ки бо амалия дар бораи он тасдиқ шудааст, ки истифодаи муназзами технологияҳои инноватсионӣ (шаклҳо, методҳо ва усулҳо) воситаи рушди фарҳанги инноватсионии шахсияти донишҷӯён, мутахассисони оянда, соҳибкасбони салоҳиятдор, ки неруи эҷодии худро татбиқ менамоянд, маҳсуб меёбад. Дар робита ба ин, дар бораи робитаи мукамалсозии мутақобилаи мазмуни мафҳумҳои «фарҳанги инноватсионӣ» ва «технологияҳои инноватсионӣ» муфассалтар истода мегузарем.

Таъкид мекунем, ки мо фарҳанги инноватсиониро, аз як тараф, ҳамчун як намуди маҳсули фарҳанг ва аз тарафи дигар, ҳамчун унсуре баррасӣ менамоем, ки дар ҳар як намуди фарҳанг ҳузур дорад. Ҳамин тавр, масалан, В.И.Долгова фарҳанги инноватсиониро маҳз ҳамчун як соҳаи ҳамҷояшавии намудҳои гуногуни фарҳангҳо (ташкилӣ, ҳуқуқӣ, сиёсӣ, касбӣ, шахсиятӣ ва ғайра) мешуморад ва муаррифӣ мекунанд, ки рушди пешраванда, тамоюлотӣ пешрафта, хусусияти инноватсионии онҳоро инъикос менамояд [2, с. 65]. Фарҳанги инноватсионӣ тамоми фаъолияти ҳаётии ҷомеа ва инсонро муайян карда, дар айни замон, баъзе анъанаҳои низ ҳифз карда, инкишоф медиҳад.

Бояд қайд кард, ки дар адабиёти илмӣ педагогӣ шарҳи ҳаммаъноии мафҳумҳои истифодашаванда, аз ҷумла «технологияи таҳсилотӣ», ки баъзан ба маънои маҳдуд – ҳамчун технологияи раванди таълимӣ фаҳмида мешавад, вучуд надорад. Дар мавриди

мафхуми «технологияи педагогӣ» бошад, пас он хеле васеътар буда, бо равандҳои таълиму тарбия дар шаклҳои гуногун (расмӣ, ғайрирасмӣ ва дохилирасмӣ) ва марҳилаҳои гуногуни таҳсилоти муттасил (томақтабӣ, мактабӣ, донишгоҳӣ, пасаздонишгоҳӣ, оилавӣ, касбӣ, истехсолотӣ, махсус) алоқаманд аст.

Масъалаи гузошташударо кушода дода, тақомули мафхуми «технология»-ро дар педагогика, ки имкон медиҳад моҳият, мазмун ва таснифи технологияҳои педагогиро дар заминаи нуруи педагогии муассисаи таҳсилоти олии ҷиҳати татбиқи технологияҳои инноватсионии педагогӣ ошкор карда шаванд, муфассалтар баррасӣ мекунем. Тақомул дар асарҳои М.В. Кларин «Технологияи педагогӣ», Г.К.Селевко «Энциклопедияи технологияҳои таҳсилотӣ», ки тамоми гуногунрангии технологияҳои педагогӣ аз қадимтарин то замонҳои муосир муаррифӣ гардидааст, Л.Г. Смишляева, Л.А. Сивитская, ки технологияҳои педагогии ғайрирасмӣ таълимо дар муассисаи таҳсилоти олии баррасӣ кардаанд, инчунин технологияҳои матлуб дар педагогикаи муосир баррасӣ шудаанд ба мушоҳида мерасад.

То миёнаи солҳои 50–уми асри ХХ технология дар соҳаи маориф пеш аз ҳама ба истифодаи воситаҳои техникаи таълим нисбат дода шуда, як қадами минбаъда ба таълими барномарезишуда ҳисобида мешуд. Дар солҳои 60–уми асри ХХ муносибати технологӣ дар таълим аллақай маҷмуи ҳадафҳо, таҳияи меъёрҳои ҷенкунӣ ва арзёбии онҳо, тавсифи муфассали шароити таълимо дар бар мегирад. Дар солҳои 70–уми асри ХХ самти умумии технологияи педагогӣ дақиқ карда мешавад: ҳалли масъалаи дидактикӣ дар идоракунии раванди таҳсилотӣ бо ҳадафҳои мушаххас, ки ноилшавӣ ба онҳо бояд қобили тавсиф ва таърифи дақиқ бошад. Дар айни замон, технологияи педагогӣ ба сифати воситаи идоракунии низомҳои педагогӣ амал мекунад. Аз ин ҷо технологикунони таҳсилот, таҳия ва истифодаи технологияҳои педагогӣ, ки ғояи идорашавандагии раванди таълимо инъикос мекунад. Хусусиятҳои хоси технологияи таълим муайян карда шудаанд:

- таҳияи ҳадафҳои аз ҷиҳати ташхисӣ гузошташудаи таълим;
- самтгирии қатъии тамоми расмиёти таълимӣ баноил шудан ба ҳадафҳои таълимӣ;
- робитаи ғаврии баръакс, арзёбии натиҷаҳои ҷорӣ ва ниҳой, ислоҳозии таълим;
- тақрористехсолии расмиёти таълимдиҳанда.

Хусусияти асосии муносибати технологӣ дар раванди таҳсилотӣ бо тамаркузи пайдарпай дар ҳадафҳои дақиқ муайяншуда ва талаботи муосир (стандартҳои таҳсилотӣ, мазмуни салоҳиятҳо ва ғайра) алоқаманд аст.

Тибқи мавқеи Г.К. Селевко, дар фаҳмиши илмӣ ва истифодаи истилоҳи «технологияи педагогӣ», ихтилофҳо мавҷуданд, ки дар байни онҳо ӯ ҷаҳор мавқеъро номбар мекунад. Азбаски ин бевосита ба салоҳиятнокии касбии педагог вобаста аст, батафсилтар истода мегузарем.

1. *Мавқеи аввал* – технологияҳои педагогӣ ҳамчун восита барои раванди таълимӣ, яъне ҳамчун истехсол ва истифодаи асбобҳои методӣ, дастгоҳҳо, таҷҳизоти таълимӣ ва воситаҳои техникаи таълимӣ баррасӣ мешаванд;

2. *Мавқеи дуввуми* фаҳмиши илмӣ истилоҳи «технологияи педагогӣ» аз ҷониби В.П. Беспалко, И.А. Зязюн, М.А. Чошанов, В.А. Слестенин, В.М. Монахов, А.М. Кушнир, Б.Скиннер ва дигарон муаррифӣ гардидааст. Онҳо чунин ақида доранд, ки технологияи педагогӣ – ин раванди иртибот (усул, амсила, техникаи иҷрои супоришҳои таълимӣ) мебошад, ки дар алгоритм, барнома, низомии мушаххаси ғайрирасмӣ муштаракӣ иштирокчиёни раванди педагогӣ асос ёфтааст. Ба ин мавқеъ баррасии технологияи педагогӣ ҳамчун санъати таълим, санъат ва тарбия надик мебошад.

3. Барои намояндагони *мавқеи сеюм* технологияи педагогӣ – ин соҳаи васеи дониш мебошад, ки ба маълумотҳои илмҳои иҷтимоӣ, идоракунии ва табиӣ асос ёфтааст.

4. Намояндагони *мавқеи чорум* пешниҳод мекунанд, ки технологияҳои педагогӣ (таҳсилотӣ) ҳамчун раванди бисёрҷанба баррасӣ карда шаванд.

Тафсирҳои мухталифи мафҳуми «технологияи педагогӣ» нишон медиҳанд, ки сухан дар бораи зинаҳои сифатан нав дар рушди дастгоҳи илмӣ ва амалии педагогика меравад.

Таснифи мукамалтари технологияҳои педагогӣ дар кори Г.К. Селевко [3, с. 20] пешниҳод шудааст. Ба сифати асосӣ муттаҳид кардани технологияҳо ба синфҳо ҷанбаҳо ва аломатҳои муҳимтарин гирифта шудаанд. Масалан, сатҳи татбиқ (метатехнология (ичтимоӣ–педагогӣ, умумипедагогӣ), макротехнологияҳо (соҳавӣ, ҷузъии методӣ, фаннӣ), мезотехнологияҳо (модуль, маҳаллӣ) ва микротехнологияҳо (мушаххас – шахсиятӣ); заминаи фалсафӣ (материалистӣ, идеалистӣ, диалектикӣ, метафизикӣ, (технократӣ), башардӯстона, табиатмувофиқӣ, прагматикӣ, экзистенциалистӣ, динӣ, антропологӣ, эзотерикӣ, кайҳонӣ, тақомулӣ); муносибати методологӣ (башардӯстона, низомӣ, гурӯҳӣ, донишӣ, шахсият – меҳвар, вазъиятӣ, алгоритмӣ, иҷтимоӣ–фарҳангӣ, иттилоотӣ, маҷмӯӣ, дифференциалӣ, арзишӣ, ҷустуҷӯӣ, муҳитӣ, валеологӣ, додашуда, амалия – меҳвар, тактикӣ, таҳқиқотӣ, детерминистӣ, иртиботӣ, манипулятивӣ, интегралӣ, инфиродӣ, салоҳиятнокӣ, фаъолиятӣ, стратегӣ, эҷодӣ, синергетикӣ, ташхисӣ); омили пешбари рушди шахсият (технологияҳои биогенӣ, иҷтимогенӣ, психогенӣ ва идеалистӣ) ва ғайра.

Барои педагогҳо – амалияпардозон доништан муҳим аст, ки ҳангоми муайян кардани технологияи раванди мушаххаси педагогӣ нуктаҳои зеринро дар хотир дошта бошанд: анвои таснифот на ҳама вақт дар шакли софи худ (дар моновариант) вучуд доранд, балки аксар вақт синтез шуда, омезиш ёфта, ба ҳамдигар ворид мешаванд.

Инчунин, барои назария ва амалияи таҳқиқоти мо таснифоти дигари технологияҳои педагогӣ низ ҷолибанд. Ҳамин тавр, дар кори Н.В. Бортсовская, А.А. Реал «Педагогика» [4, с. 98] технологияҳои таҳсилотӣ (педагогӣ)-е пешниҳод шудаанд, ки хусусияти онҳо бо самтгирӣ ба парадигмаи муайяни таҳсилотӣ ё концепсияи дидактикӣ, хусусиятҳои касбӣ –шахсиятии омӯзгор, анъанаҳои фарҳангӣ – таҳсилотикишвар ё минтақа муайян карда мешавад. Ҳамин тариқ, навҳои зерини технологияҳои педагогӣ баррасӣ мешаванд.

*Технологияҳои сохторӣ – мантиқии таълим.* Онҳо аз ташкили давра ба давраи гузориши вазифаҳои дидактикӣ, интихоби усулҳои ҳалли онҳо, ташхис ва арзёбии натиҷаҳои бадастомада иборат аст. Мантиқи сохторикунони чунин вазифаҳо метавонанд гуногун: аз содда ба мураккаб, аз назариявӣ ба амалӣ ва баръакс бошанд.

*Технологияҳои бозингарӣ.* Ин технологияҳо аз шакли бозингарии фаъолияти муштараки субъектҳои раванди таҳсилот (омӯзгор ва хонанда) аз тариқи татбиқи суҷаи муайян (бозиҳо, афсонаҳо, намоишҳо, муоширатҳои корӣ) иборат мебошанд. Дар раванди таълим намудҳои гуногуни бозиҳо: фароғатӣ, театрикунонидашуда, корӣ, нақшӣ, компютер ва ғайра истифода мешаванд.

*Технологияҳои компютерӣ.* Онҳо дар доираи низоми «омӯзгор – компютер– донишҷӯ» бо кӯмаки барномаҳои таълимии намуди мухталиф (иттилоотӣ, тренингӣ, назоратӣ, рушддиҳанда ва ғайра) амалӣ карда мешаванд.

*Технологияҳои муколамавӣ.* Ин навъи технология бо эҷоди муҳити иртиботӣ, бо тавсеаи фазои ҳамкорӣ дар сатҳи «омӯзгор – хонанда», «хонанда– хонанда», «омӯзгор – муаллиф», «хонанда – муаллиф» дар рафти гузориш ва ҳалли масъалаҳои таълимӣ– маърифатӣ марбут аст.

*Технологияҳои тренингӣ* – ин як низоми фаъолият оид ба таҳияи алгоритмҳои муайяни амалҳои таълимӣ – маърифатӣ ва усулҳои ҳалли вазифаҳои маҷмӯӣ дар рафти таълим (тестҳо ва машқҳои амалӣ) мебошанд.

Ҳамзамон, таснифи номбаршуда дорои камбудӣ мебошад, ки аз муқобилияти сунъии байни технологияҳои анъанавӣ ва инноватсионии таълим иборат аст: технологияҳои инноватсионии таълим дар қабри таҳсилоти анъанавӣ пайдо шудаанд ва маҳз дар заминаи дастовардҳои мусбати он инкишоф ёфтаанд.

Таҳлили таърифҳо ва таснифҳои гуногуни технологияҳои педагогӣ ва дидактикӣ ба чунин хулоса омаданд, ки ҳамаи онҳо бо заминаи мантиқӣ фарқ мекунанд, аз ин рӯ, онҳо хусусиятҳои худро доранд, ки бояд дар фаъолияти педагогии

омӯзгори муосири муассисаи таҳсилоти олий ба назар гирифта шаванд, то ки аз эклектика, истифодаи ғайрисалоҳиятноки таснифоти номбаршуда канорагирӣ карда шавад.

Масалан, типологияи технологияҳои педагогии ҷолиб ва хеле самаранок, аз рӯйи арзёбии мо, аз ҷониби Э.Ф. Зеер ва Е.Е. Симанюк [5, с. 22] дода шудааст. Муаллифон пешниҳод мекунанд, ки технологияҳои педагогиро бо гузориши меъёри психологӣ ба асос тасниф карда шаванд:

*Технологияҳои шинохтӣ – меҳвар*: методҳои муколамавии таълим, семинарҳо – мубоҳисаҳо, таълими масъалавӣ, дастурдиҳии шинохтӣ, харитаҳои шинохтӣ, тренингӣ абзорӣ – мантиқӣ, тренинги инъикос ва ғайра.

*Технологияҳои фаъолият – меҳвар*: методҳои лоиҳаҳо ва матнҳои роҳнамо, таълими заминавӣ, бозҳои ташкилӣ – фаъолиятӣ, харитаҳои технологӣ, вазифаҳои маҷмӯӣ, амсиласозии тақлидӣ – бозингарии равандҳои технологӣ ва ғайра.

*Технологияҳои шахсият – меҳвар*: бозҳои интерактивӣ ва тақлидӣ, тренингҳои рушд, рушди ташхиси равонӣ ва ғайра.

Умуман, дар айни замон, зиёда аз 50 технологияҳои педагогиро номбар мекунанд, аз ҷумла технологияҳое, ки аз ҷониби омӯзгорон – амалияпардозон эҷод шудаанд. Ҳамаи онҳоро ғояи истифодаи методҳои фаъоли таълим муттаҳид мекунанд, аз ин рӯ онҳоро барҳақ технологияҳои интензивӣ ва интерактивии таҳсилотӣ меноманд (бояд қайд кард, ки аксарияти онҳо таҷрибаи инноватсионии педагогии муассисаи таҳсилоти миёнаи умумиро инъикос мекунанд).

Мафҳум, моҳият, мазмуни технологияҳои педагогиро таҳлил намуда, таснифоти гуногуни технологияҳои педагогиро баррасӣ карда, мо арзишмандӣ ва муҳимияти ин тасаввуротро барои педагогҳои муассисаи таҳсилоти олий ошкор кардем. Ҳар як педагог, ба ин асосҳои назариявӣ – методологӣ таъя намуда, услуби касбии педагогии худ, услуби инфиродии худро, ки дар ин донишҳо дарку андарёфт ва тарҳрезӣ шудааст, ташаккул медиҳад. Мақсади таҳқиқоти мо расонидани кӯмак дар кушода додани неруи мавҷудаи педагогии муассисаи таҳсилоти олий ҳамчун асос барои татбиқи технологияҳои инноватсионии педагогӣ, ҷиҳати рушди шахсияти донишҷӯён ҳамчун ҳомилони фарҳанги инноватсионӣ мебошад.

Таҳқиқоти бисёре аз муаллифон, аз ҷумла аз онҳо мо, имкон медиҳанд тасдиқ карда шавад, ки дар айни замон, дидактикаи муассисаи таҳсилоти олий арсенали васеи технологияҳои инноватсиониро истифода мебарад, ки бевосита ба ташаккул ва рушди фарҳанги инноватсионии донишҷӯён ва омӯзгорон таъсир мерасонанд.

Барномаҳои кории фанҳои таълимии: «==», «==», «=», «=» – ро мавриди таҳлили мазмунӣ қарор дода, мо ошкор кардем, ки маводи таълимӣ ва худи раванди омӯзиши фанҳои мазкур дорои неруи зарурии педагогӣ мебошанд. Ҳамзамон, мо таъкид менамоем, ки раванди таҳсилотӣ имконоти ташаккули хислатҳои шахсиятро дар донишҷӯён ҳамчун ҳомилони фарҳанги инноватсионӣ дар бар мегирад. Ин ба мазмун ва методҳои омӯзиши он, технологияҳои педагогии истифодашаванда, инчунин хусусияти фаъолияти муштараки ҳамаи иштирокчиёни раванди таҳсилотӣ: донишҷӯ – омӯзгор, донишҷӯ – донишҷӯ, гурӯҳи таълимӣ – омӯзгор, дастаи гурӯҳ – донишҷӯи алоҳида дахл дорад.

Муфассалтар истода мегузарем. Таҳлили вазъият дар кӯшишҳои муштараки гурӯҳи хурди донишҷӯён (баъзан ба таври инфиродӣ), ки ба таҳияи ҳалли амалӣ ва муаррифии он нигаронида шудаанд, сурат мегирад. Намудҳои гуногуни вазъиятҳо истифода мешаванд: *вазъият – масъала*, ки ба ҷустуҷӯи сабабҳои бавучудоии ин ё он далел, ҳолате, ки таҳлил ва ифодаи зермасъалаҳо, вазифаҳои мушаххас ва ҳалли онҳо нигаронида шудааст. *Вазъият – арзёбӣ* фаҳмиши қарорҳои қабулшуда ва арзёбии онҳоро мувофиқи меъёрҳои муайян талаб мекунанд. *Вазъият – тасвир*, вақте ки мисолҳои вазъият ва ҳалҳои пешниҳодшудаи масъалаҳои зиндагӣ оварда мешаванд. *Вазъият – машқ* ҳалли масъаларо аз рӯйи қиёс дар бар мегирад.

Оид ба саҳме, ки технологияи мазкур барои ғанӣ гардонидани мазмун ва азхудкунии маҳоратҳо мегузарад, ба охириҳо мо инҳоро нисбат медиҳем:

– маҳоратҳои таҳлилий барои дарёфт кардани маълумоти умумӣ ва махсус, муайян кардани чизҳои муҳим, тасниф, ба даст овардани иттилооти нарасанда, фикрронии возеҳ ва мантиқӣ;

– маҳоратҳои амалии истифодаи назария, принципҳо, методҳо;

– маҳоратҳои эҷодии марбут бо тавлиди ғояҳо, ҷустуҷӯи ҳалҳои алтернативӣ, дархост ба муносибати муаллифӣ алоқаманд;

Маҳоратҳои иртиботӣ дар он чиз ифода меёбанд, ки бисёриҳо наметавонанд: гӯш кардани дигарон, бовар кунонидани рақибон, пайдо кардани ҳамфикрон, баровардани хулосаҳои санчидашуда. Маҳоратҳои иҷтимоӣ бо арзёбии рафтори дигарон, назорати худ барои дарёфти созиш, ризоият алоқаманданд. Худрефлексия бо таҳлили розигӣ ва норозигӣ бо дигарон, маҳорат парҳезгорӣ, боваркунонӣ, мавқеъгирии шахсӣ, истифодаи воситаҳои шифохӣ ва ғайришифохӣ тақвият меёбад. Мо чунин мешуморем, ки дар бораи он ки чӣ тавр ҳамаи ин арзиш барои рушди шахсияти донишҷӯёне, ки технологияи инноватсиониро азхуд мекунанд, ҳарф задан кардан шарт нест, зеро дар ин ҷо бисёр чиз муҳим аст: соҳаҳои шинохтӣ, эҳсосотӣ, иртиботӣ, фаъолиятӣ ва албатта ҷанбаҳои рефлексивии шахсият дар амали муштарақ қарор дошта, ҳамдигарро ғанӣ мегардонанд. Ин пешзаминаҳоро ҷиҳати ба даст овардани вазъияти муваффақият дар таҳсил, рафтори боварибахш, ки дар таҷрибаи ҳаёти донишҷӯён зарур аст, эҷод мекунад.

Дар кори мазкур мо «методи лоиҳавӣ»-ро ҳамчун технологияи педагогӣ, ки моҳияти синергетикӣ мебошад, баррасӣ хоҳем кард. Лоиҳа ҳамчун технологияи дидактикӣ хусусияти маҷмуии фаъолияти ҳамаи иштирокчиёни онро пешбинӣ мекунад, ки ба ноилшавӣ ба натиҷаҳо дар давоми муайяни вақт (аз як машғулият то якчанд моҳ) нигаронида шудаанд. Аз ин рӯ, лоиҳа бояд ба талаботҳои зерин ҷавобгӯ бошад: арзиши амалӣ дошта бошад; гузаронидани таҳқиқотҳои мустақилонаро аз ҷониби донишҷӯён пешбинӣ намояд; ҳам дар раванди кор ва ҳам пас аз итмоми он пешгӯинашаванда бошанд; дар самти кор ва суръати иҷрои он чандир бошанд; имконияти ҳалли масъалаҳои мубрамро пешбинӣ намояд; ба донишҷӯ мутобиқи қобилиятҳои имконият фароҳам меорад; мусоидат ба зуҳури қобилияти донишҷӯ дар ҳалли вазифаҳои доираи васеъ мусоидат намояд [6, с. 121].

Гуфтаҳои боло ба муайян кардани ҷанбаи синергетикӣ дар таҷрибаи технологияи лоиҳавӣ мусоидат мекунанд. Мувофиқати худро бо мавқеи А.В. Хуторской таъкид менамоем, ки лоиҳаҳои ба донишҷӯён пешниҳодшаванда ба ҳалли масъалаи мушаххас нигаронида шуда, хусусияти амалӣ доранд [7, с. 338]. Фарзиро оид ба маҳсулнокии истифодаи муносибатҳои салоҳиятнокӣ ва шахсият – рушддиҳанда ҳангоми истифодаи технологияи лоиҳавӣ дар таҳсилоти муассисаҳои таҳсилоти олӣ баён мекунем.

Бо доштани таҷрибаи шахсӣ дар истифодаи технологияи лоиҳавӣ дар машғулиятҳо дар фанҳои «==» ва «=», мо онро пешниҳод мекунем. Дар машғулиятҳо оид ба менеҷмент ба донишҷӯён пешниҳод карда мешавад, ки лоиҳаи «==»-ро эҷод кунанд. Кор дар гурӯҳҳои хурд (4–5 нафар) сурат гирифта, мавқеъҳои зерин: фикр карда баромадани номи ташкилот; интихоби шакли ташкилӣ – ҳуқуқи ташкилот; таҳияи рисолат ташкилот; тавсифи маҳсули истехсолшаванда (маҳсули асосӣ ё хизматрасонии асосӣ); таҳияи сохтори ташкилии идоракунии; муаррифии ташкилот дар намуди низоми кушода (тавсифи макромухит, микромуҳит, амали муштараки онҳо)-ро дар бар мегирад.

Натиҷаҳои таҳияи лоиҳаҳо аз ҷониби гурӯҳи таълимӣ пас аз муаррифии лоиҳа муҳокима карда шуда, ба муаллифон саволҳо дода мешаванд, ки баҳсро ба вучуд меоранд, хулосаҳои тасдиқ ё норозигӣ бо муаллифони лоиҳа изҳор карда мешаванд. Таҳлили лоиҳа аз ҷониби ҳакамони донишҷӯӣ (се нафар) гузаронида мешавад, ки кори гурӯҳҳои хурдро аз рӯйи меъёрҳои зерин: аҳамият, навгонии ғоя, аслолат, пурмазмунӣ, технологӣ будан, пешгӯишавандагӣ арзёбӣ мекунанд.

Кор оид ба лоиҳаҳо ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки дар гирифтани донишҳо аз манбаъҳои мухталифи иттилоот, ки аксар вақт ихтилофнок буда, ҳангоми истифодаи методҳои анъанавии таълим дар муассисаи таҳсилоти олӣ на ҳамеша ба даст оварда мешавад, ташаббускортар шаванд. Агар донишҷӯён дар интихоби масъала ва мавзӯи

лоиҳа ташаббус зоҳир кунанд, он гоҳ паёмадҳои иҷро ва муаррифии он метавонанд пешгӯинашаванда гарданд, аз ин рӯ, мо метавонем дар бораи ин вазъияти таълимӣ дар робита бо истилоҳҳои синергетика ҳарф занем, алахусус, мафҳуми бифуркатсия – тақсимоли сифати кӯҳнаро ба маҷмуи ниҳии сифатҳои комилан муайяни эҳтимолии нав истифода барем. Гузариш аз як варианти ҷавоб ба дигарӣ ҳангоми таҳияи лоиҳа интихобро аз маҷмуи вариантҳои имконпазири нав ва асоснок кардани он қарорро талаб мекунад, ки дар он истода шуд.

Технологияи лоиҳавӣ ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки оид ба масъалаи интихобшуда мустақилона тадқиқот гузаронанд, аз ин рӯ натиҷаҳо ҳам дар раванди кор оид ба лоиҳа, ҳам ҳангоми анҷом ёфтани он метавонанд пешгӯинашаванда бошанд.

#### Адабиёт:

1. Большой энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия. СПб.: Фонд «Ленинградская галерея», 1993. - 1628 с.
2. Борцовская Н. В., Реан А. А. Педагогика. - СПб.: Питер, 2000.
3. Долгова В. И. Акмеологическая сущность инновационной культуры кадров государственной службы // Вестник Челябинского университета. Сер. 5 Педагогика. Психология. 1999. №1. С. 65-71. URL:  
[http://www.lib.csu.ru/elbibl/vestn\\_arb.shtml#2005](http://www.lib.csu.ru/elbibl/vestn_arb.shtml#2005) (Дата обращения: 14.07.2014)
4. Жак Д. Организация и контроль работы с проектами // Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному учению: сб. реф. по дидактике высшей школы / БГУ. Центр проблем развития образования. - Минск, 2001. - С. 121—140.
5. Зеер Э. Ф., Сыманюк Э. Э. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования // Высшее образование в России. - 2005. - № 4. - С. 22-28
6. Слостенин В. А., Подымова Л. С. Педагогика: Инновационная деятельность. - М.: ИЧП «Издательство Магистр», 1997. - 224 с.
7. Хуторской А. В. Метапредметное содержание образования с позиций человекообразности // Вестник Института образования человека. 02.03.2012 г. <http://eidos-institute.ru/journal/2012/0302.htm> (Дата обращения: 17.03.2015 г.).
8. Хуторской А. В. Современная дидактика. СПб.: Пи тер, 2001. 544 с.

### ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ҲАМЧУН ПАДИДАИ ФАРҲАНГ ВА МАОРИФ

Мақолаи мазкур атрофи истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар раванди таълим баҳс мекунад.

Муаллиф дар мақола атрофи паҳлуҳои гуногуни технологияҳои инноватсионӣ ва робита доштани онҳо дар ҷараёни таълим маълумот дода бо истифода аз сарчашмаҳои дигар муаллифон фикру ақидаашро мустақкам намудааст.

Муаллиф қайд менамояд, ки иштирок дар корҳои муштарак оид ба лоиҳа ҳавасмандии фаъолияти таҳсилӣ ва майлу рағбатро дар донишҷӯён бедор намуда, ҳангоми таълим ба он тақвият мебахшад. Дар ин ҷо рушди ҳавасмандии маърифатии донишҷӯёнро қайд кардан ба маврид аст.

Ҷиҳати меҳорад, ки технологияи лоиҳавӣ ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки оид ба масъалаи интихобшуда мустақилона тадқиқот гузаронанд, аз ин рӯ натиҷаҳо ҳам дар раванди кор оид ба лоиҳа, ҳам ҳангоми анҷом ёфтани он метавонанд пешгӯинашаванда бошанд.

**Калидвожаҳо:** муаллиф, истифода, таълим, раванд, маълумот, маърифат, падида, фарҳанг, маориф, гурӯҳ, хулоса, норозигӣ.

### ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ЯВЛЕНИЕ КУЛЬТУРА И ОБРАЗОВАНИЕ

В данной статье рассматривается использование инновационных технологий в



образовательном процессе.

В статье автор предоставляет информацию о различных аспектах инновационных технологий и их связи в процессе образования, используя для укрепления своего мнения источники других авторов.

Автор отмечает, что участие в совместной работе над проектом вызывает у студентов мотивацию учебной деятельности и интерес и укрепляет ее в процессе обучения. Здесь уместно отметить развитие познавательной мотивации учащихся.

Он указывает, что проектная технология позволяет студентам самостоятельно проводить исследования по выбранной проблеме, поэтому результаты могут быть непредсказуемыми как в процессе работы над проектом, так и при его завершении.

**Ключевые слова:** автор, использование, образование, процесс, информация, знание, явление, культура, образование, группа, вывод, неудовлетворенность.

## INNOVATIVE TECHNOLOGIES AS A PHENOMENON CULTURE AND EDUCATION

This article discusses the use of innovative technologies in the educational process.

In the article, the author provides information on various aspects of innovative technologies and their relationship in the education process, using sources from other authors to strengthen his opinion.

The author notes that participation in the joint work on the project evokes students' motivation for learning activities and interest and strengthens it in the learning process. Here it is appropriate to note the development of cognitive motivation of students.

He points out that the project technology allows students to independently conduct research on the chosen problem, so the results can be unpredictable both during the work on the project and at its completion.

Key words: author, use, education, process, information, knowledge, phenomenon, culture, education, group, conclusion, dissatisfaction.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Зулфия Чиёнзода - докторанти курси сеюми PhD аз рӯи ихтисоси 6D010200 – педагогика ва методикаи таълими ибтидоии кафедраи тахсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров – 16.

**Сведения об авторе:** Зулфия Джиёнзода - аспирант третьего курса специализации 6D010200 - педагогика и методика начального образования кафедры начального образования Кулябского государственного университета имени Абуабдуллаха Рудаки, Адрес: 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С. Сафаров - 16.

**Information about the author:** Zulfiya Dzhionzoda - graduate student of the third year of specialization 6D010200 - Pedagogy and Methods of Primary Education of the Department of Primary Education of the Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki, Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, st. S. Safarov - 16.

ТДУ:5/54

ТКТ:2/24

И-71

## ОМУЗИШИ ФАНҲОИ ТАБИАТШИНОСӢ, ДАҚИҚ ВА РИЁЗӢ – МАСЪАЛАИ МУБРАМИ ЗАМОН

Исмоилова М.К., Саидова М.А.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ

Дар инкишофи ҷомеаи умумибашарӣ нақш ва мақоми илмҳои дақиқ, баҳусус, химия назаррас мебошад. Илми химия манбаи таъмини фаровонии ашёҳои хоми истеҳсоли саноатӣ, аз ҷумла нафт, газ, маводҳои сӯзишвории синтетикӣ, кашфу

дарёфти боигариҳои зеризаминӣ, маъданҳо, ангишт, чашмаю рӯдҳои нафъовару табобатӣ-шифохӣ, ҳифз ва безаргардонии обу касалиҳои зироатҳои кишоварзӣ ва саноати фармакологӣ-дорутайёркунӣ ва ғайраҳо маҳсуб меёбад.

Дар айни замон, тибқи истифодаи технологияи муосир бештар аз 11 млн. номгӯи маҳсулотҳои химиявӣ кашф карда шудааст, ки зиёда аз 250-300 намуди онҳо дар озмоишгоҳҳои донишкадаю донишгоҳҳо, пажӯҳишгоҳҳо ва озмоишгоҳҳои махсус мавриди истифода ва баррасӣ карда мешаванд. Бинобар ҳамин, аз нигоҳи илмӣ, назариявӣ ва озмоишию таҷрибавӣ ташкил ва гузаронидани машғулиятҳои назариявӣ, амалӣ ва озмоишӣ тавсифу баррасӣ намудани роҳу усулҳо ва методҳои самараноки химиявӣ, боиси ташаккули шавқу завқ, фаъолияти таълимию маърифатӣ, дарку дарёфти сирру муаммои раванди реаксияҳою табaddулотҳо ва дигар ҷанбаҳои маърифатовари химиявӣ асрорангез мегардад. Нақш ва мақоми машғулиятҳои назариявӣ, амалӣ ва озмоишӣ-таҷрибавии химиявӣ, дар ташаккули фаъолияти зеҳнию ахлоқӣ, хотира ва тафаккури донишҷӯён басо муҳим мебошад.

Тамоми комёбиҳои илми химиявӣ, ки дар соҳаҳои гуногун мавриди истифода қарор доранд дар асоси реаксия, таҷриба ва таҳқиқотҳои химиявӣ ба роҳ монда мешавад. Бинобар ин, барои фаҳмидани химия аз худ кардани қонуниятҳои химиявӣ зарур аст. Донишҷӯи қонуниятҳои гузаштани реаксияҳои химиявӣ шароит муҳайё месозанд, ки имкониятҳои амалии гузаштани онҳо, самт ва суръаташонро пешгӯӣ намояд. Заминаҳои аввалини донишҳои химиявӣ аввалан дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ, баъдан дар мактаби олий ба роҳ монда мешавад.

Дарк ва фаҳмиши мафҳумҳои асосӣ, қонунҳо, назарияҳо ва забони химия имкон медиҳад, ки моддаҳои химиявӣ ва ҳодисаҳо ошкор карда шуда, рафти эҳтимолии равандҳои химиявӣ пешгӯӣ карда шаванд. Донишҷӯ дар фаъолияти маърифатӣ ва амалии худ, ки бевосита ба химия алоқаманд аст, ҳамеша ба овардани далелҳо, мафҳумҳо ва қонунҳои химиявӣ таъҷиб мекунад. Чӣ тавре ки муҳаққиқи руссиягӣ Н.Ф. Талызина дар ин маврид таъкид мекунад, дониш «ҳаргиз дар сари инсон берун аз ягон намуди фаъолият, берун аз амали фардӣ вуҷуд дошта наметавонад. Дар асоси принципи фаъолият амалро ҳамчун воҳиди таҳлили он чудо карда, мо аз худ ибтидо донишро ба таркиби амал дохил менамоем» [7, с.12-14].

Маврид ба зикр аст, ки дар раванди азхудкунии донишҳо доир ба химия қобилияти маърифатии донишҷӯён инкишоф меёбад. Аз худ намудани назарияи нави мукамалтару мураккабтар, ки маҳз тавассути амалия, аз ҷумла ширкати донишҷӯён дар дарсҳои амалии фанни химия ҳосил мешавад, маънои онро дорад, ки донишҷӯӣ низ ба зинаи нави тафаккур баромада, низоми нави фаъолияти маърифатиро аз худ намудааст.

Тавре ки маълум аст, имрӯз масъалаи омӯзиши фанҳои табиатшиносию дақиқ дар маркази тавачҷуҳи Ҳукумати ҷумҳурий қарор дошта, барои таъмини рушду нумуи соҳаи мазкур тадбирҳои муҳимми давлатӣ амалӣ карда мешаванд. Ҷиҳати амалӣ намудани сиёсати давлатӣ доир ба рушди илмҳои табиатшиносию дақиқ ва таъмини рушди илмҳои соҳаи мазкур бо қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Барномаи рушди илмҳои дақиқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2005-2008” ва “Барномаи рушди илмҳои табиатшиносӣ, риёзию техникӣ барои солҳои 2010-2020” ва дигар санадҳои расмӣ давлатӣ ба тасвиб расиданд, ки, бешубҳа, дар ин марҳилаи рушди ҳаёти иқтисодию иҷтимоии кишвар дорои аҳамияти муҳим мебошанд.

Вобаста ба ин, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёмашон ба Маҷлиси Олий пешниҳод намуданд, ки: - “Ба хотири боз ҳам беҳтар ба роҳ мондани омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ, инчунин, барои тавсеаи тафаккури техникий насли наврас солҳои 2020-2040 “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф” эълон карда шавад” [6].

Олим Зубайдов У.З. [5, с. 36-37] чунин иброз намудааст, ки дар таълими фанни химия бе истифодаи таҷриба омӯзишро дуруст ба роҳ мондан имкон надорад. Ташкил ва гузаронидани таҷрибаҳои химиявӣ боиси ташаккули тафаккури мантиқию эҷодии

донишчӯён мегардад. Дар натиҷаи гузаронидани таҷрибаҳо ва озмоишҳо савияи дониши донишчӯён афзуда, асосҳои илмӣ, назариявӣ ва амалии фанни химияро бомаром аз худ менамоянд. Агар омӯзгор сидқан дар таълими шогирдон кӯшиш ва заҳмати иловагӣ карда, роҳу равиш ва тарзу усулҳои нав ба навро истифода намояд, бо онҳо бештару пайваста кор кунад, ҳатто шогирди безавқ ва камфаъолро низ мумкин аст, то дараҷае ба илму дониш ҷалб карда, дар ӯ шавқу ҳавасро нисбат ба илму донишандӯзӣ аз нав эҳё намоянд.

Педагог Ю.К. Бабанский дар сарчашмаҳои илмии худ, қайд намудааст, ки масъалаҳои нақшу мақоми машғулиятҳои амалӣ, таҷрибавӣ, озмоишӣ дар ҷараёни омӯзиши химияи умумӣ, ки дар ташаккули шавқу завқ, фаъолияти таълимӣ-методӣ, ҷанбаҳои эҷодӣ, касбомӯзӣ, донишомӯзӣ ва маҳорату малакаи хонандагону донишчӯён аҳамияти калон дошта, гузаронидани машғулиятҳои озмоишӣ-таҷрибавии химиявӣ натанҳо боиси бедорӣ ва шавқу завқи касбомӯзӣ, балки боиси фаъолияти таълимию маърифатӣ, эҷодию ҷустуҷӯию мустақилонаи донишчӯён низ мегарданд [1, с.21-23].

Бо ақидаи педагог В.Н. Верховский яке аз масъалаҳои асосии таълими химия бо истифодаи таҷрибаю озмоишҳо, ин бедор ва ташаккул додани шавқу завқ, дониш, маҳорату малака ва ҷанбаҳои маърифатӣ, яъне диққат, хотира, тафаккур, эҳсосот ва ғайраҳо ба шумор меравад. Баҳри таъмини алоқамандии мантиқии машғулиятҳои назариявӣ бо озмоишӣ-таҷрибаҳои химиявӣ, назария ва амалия, омӯзишу баррасии сарчашмаҳои илмию методологӣ оиди инкишофи марҳалаҳои таърихии химия, гузаронидани машғулиятҳои шавқовар тавассути шабнишиниҳою викторинаҳои химиявӣ бағоят муҳиму бамаврид мебошанд [2, с. 54-55].

Тибқи талаботҳои педагогию дидактикӣ гузаронидани машғулиятҳои озмоишӣ-таҷрибавии химиявӣ, боиси зина ба зина болоравии донишандӯзӣ, маҳорату малака, ташаккули фаъолияти фикрию зеҳнӣ ва тафаккури эҷодии донишчӯён мегарданд.

Дар замони муосир тавассути рушду инкишофи илму техника ва технологияи навину иттилоотӣ бо истифода аз технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ омӯзгор метавонад дилхоҳ дарси худро тибқи талаботҳои «Стратегияи миллии рушди таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон, барои давраи то 2030» (2020) мувофиқ гузаронад. Дарси замонавӣ аз нигоҳи педагогӣ бояд хусусияти ҷустуҷӯӣ дошта бошад. Алоқамандии байни фанҳо ва мавзӯҳои таълимӣ бо ҳаёт, истифода бурдани дарсҳои замонавӣ, ҷавобгӯ ба талаботҳои барномаҳои таълимӣ, диққатҷалбкунанда ва дастрас будани дарс низ асоси ташаккули шавқу ҳавас ва фаъолияти таълимӣ-маърифатии донишчӯён маҳсуб меёбанд.

Олими соҳаи методикаи таълими химия Холназаров С. ибрази ақида менамояд, ки нақши таҷриба-озмоишҳо дар ҷараёни таълими фанни химия мавқеи басо муҳим дорад, яъне ҳангоми иҷрои таҷрибаҳои лабораторӣ дараҷаи дониши донишчӯён рушд ёфта, самтҳои назариявии мавзӯҳоро дарк карда, роҳу усулҳои тартиб додани муодилаҳои химиявӣ, равиши табодулотиҳои химиявӣ, ҳалли машқу масъалаҳоро ба пуррагӣ азбар мекунанд [8, с. 32-34].

Мақсади гузаронидани таҷрибаҳою озмоишҳои химиявӣ, ба донишчӯён баррасӣ намудани маълумотҳои нав ва мустаҳкам кардани заминаи донишҳои назариявӣ ва амалӣ мебошад.

Оид ба муҳимияти таҷриба (эксперимент) олим Цветков Л.А. қайд менамояд, ки дар ҷараёни омӯзиши фанни химия *методи эксперимент* нақши хеле муҳим дошта, тибқи талаботҳои педагогию дидактикӣ он вазифаҳои таълимӣ, тарбиявӣ, ва инкишофдиҳандаро иҷро мекунад. Зимни омӯзиши химия чунин самтҳои тарбиявии он, яъне тарбияи меҳнатӣ, эстетикӣ, экологиро ва дар раванди вазифаи инкишофёбанда бошад дар ниҳоди донишчӯён ҷараёнҳои маърифатӣ, яъне эмотсия, ҷаҳонбинӣ, мотивҳо, диққат, хотирот, тафаккурро ташаккул медиҳад [9, с.23-25].

Бо ақидаи Грабетский А.А. мазмун ва мундариҷаи гузаронидани таҷрибаҳо ба донишчӯён додани маълумоти нав дар заминаи донишҳои андӯхтаи онҳо ба роҳ монда мешавад. Аз ин лиҳоз, таҷрибаҳо бояд мазмуну мундариҷаи ҷустуҷӯӣ, эҷодӣ ва

таҳқиқотӣ дошта бошанд. Ҳангоми иҷрои корҳои амалӣ-таҷрибавӣ донишҷӯён роҳҳои истифодабарии зарфҳо, асбобҳо, реактивҳо, таҷҳизотҳои химиявиро меомӯзанд, ки ин боиси ташаккули тарбияи меҳнатӣ, эстетикӣ ва экологии онҳо мегардад. Дар рафти иҷрои корҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ дар ниҳоди донишҷӯён маҳорату малакаи ҳал карда тавонистани масъалаҳои ба истеҳсолоти химиявӣ алоқаманд, тартиб додани нақшаҳо, графикҳо ташаккул меёбад, ки ин тарбияи политехникии онҳоро таъмин месозад [3, с.76-77].

Дар раванди омӯзиши химия аз тарафи хонандагон ва донишҷӯён мустақилона гузаронидани таҷрибаҳои химиявӣ яке аз муҳимтарин шаклҳои судманди таълим маҳсуб меёбад ва боиси ташаккули фаъолияти ҳустҷӯи ва таҳқиқотии онҳо мегардад. Дар ин маврид педагог Есипов Б.П. [4, с.11-13] чунин ибрози ақида намудааст, ки муайян кардани мавқеъ ва мақсади гузаронидани таҷрибаҳо аз нигоҳи педагогию дидактикӣ аҳамияти зиёд дорад, зеро таҷрибаҳо ба донишҷӯёну хонандагон имкон медиҳанд, ки бо иловаи фарогирии маълумотҳои нав, донишҳои қаблан ба дастовардашонро мустаҳкам намоянд.

Масалан, ҳангоми гузаронидани таҷрибаи химиявӣ оид ба мавзӯи «Ҳосил кардани аммиак» вобаста ба мазмуни таҷриба саволу ҷавоб дода мешавад ва донишҷӯён зимни мушоҳида маълумоти зарурӣ ба даст меоранд. Ба донишҷӯён чунин саволҳо дода мешавад:

– аммиак чӣ гуна модда аст? Ҷавоб – аммиак гази беранг ва захрнок мебошад.

– формулаи химиявии аммиакро нависед? Ҷавоб –  $\text{NH}_3$

– аммиакро дар лаборатория бо кадом усул ҳосил мекунанд? Ҷавоб: аммиакро дар лаборатория ҳангоми таъсири намакҳои он бо ишқорҳо:  $2\text{NH}_4\text{Cl} + \text{Ca}(\text{OH})_2 = \text{CaCl}_2 + 2\text{H}_2\text{O} + 2\text{NH}_3 \uparrow$

Мисоли дигар, ҳангоми гузаронидани реаксияи химиявии байни металлҳои ишқорӣ натрий бо об, ки он «*Металли раққос*» ном дорад, донишҷӯён бори аввал гузаштани реаксияро мебинанд ва онро дар хотироти худ нигоҳ медоранд. Баъди гузаштан ва мушоҳидаи ин таҷриба ба донишҷӯён чунин саволҳо дода мешаванд:

– кадом металлҳо дар об ҳал мешаванд? Ҷавоб: металлҳои ишқорӣ (Na, K, Li, Rb);

– ҳангоми дар об ҳал шудани металлҳои ишқорӣ, масалан металли натрий кадом модда ҳосил мешавад? Ҷавоб: ишқор ( $\text{NaOH}$ ,  $\text{KOH}$ ,  $\text{LiOH}$   $\text{RbOH}$ );

– муодилаи реаксияи байни металли натрий ва обро нависед:  $2\text{Na} + 2\text{H}_2\text{O} = 2\text{NaOH} + \text{H}_2 \uparrow$

– ҳосилшавии ишқорҳо чӣ тавр муайян мекунанд? Ҷавоб: ба воситаи индикаторҳо, ки аз таъсири он ранги лакмус қабуд мегардад.

Чунин саволҳо донишҷӯёнро ба мустақилона фикр кардан водор месозанд. Ин ва дигар таҷрибаҳо, ки дар асоси барномаҳои таълимии фанни химия ба роҳ монда мешаванд, самту ҷанбаҳои фаъолияти таҳқиқотӣ-эҷодии донишҷӯёнро ташаккул медиҳанд.

Омӯзиш ва таҳлили масъалаи мазкур собит месозад, ки дар шароити кунунӣ ба роҳ мондани таълиму тадриси фанни химия тибқи методология ва технологияҳои муосир дар муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ ба зарурати воқеӣ табдил ёфта, аз муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, муассисаҳои таҳсилоти олиии касбӣ ва, хусусан, аз муҳаққиқони фанҳои соҳаи табиташиносию дақиқ тақозо карда мешавад, ки ҷиҳати роҳандозӣ намудани корҳои илмию таҳқиқотӣ ва тарбияи кадрҳои илмӣ барои соҳаи мазкур саҳмгузор бошанд.

#### Адабиёт:

1.Бабанский Ю.К. Проблемаҳои тақмили муваффақиятноки таҳқиқоти химиявӣ: Вазоити таълимӣ. Москва : «Просвещение», 1982-210 с.

2.Верховский В.Н. Методика преподавания химии: Учебное пособие. Москва : «Химия», 1984-276 с.

3. Грабеев А.А. Использование учебного оборудования на уроках химии: Учебное пособие. Москва: «Просвещение», 1988-223 с.
4. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках химии. Методические пособия. М: Учпедгиз, 1961. - 123 с.
5. Зубайдов У.З. Машғулиятҳои амалӣ аз химияи органикӣ: Васоити таълимӣ. Душанбе: «Сарпараст», 2006-176 с.
6. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26.12.2019.
7. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. М.: МГУ, 1975. -344 с. с.130 <https://www.dissercat.com/content/metodicheskie-osnovy-formirovaniya-sistemnykh-znaniy-po-khimii-v-obshcheobrazovatelnoi-shkolj>. –Санаи мурочиат 10.05.22.
8. Холназаров С. Практикум аз методикаи таълими химия: Васоити таълимӣ. Қурғонтеппа, 2017. –168 с.
9. Цветков, Л. А. Эксперимент по органической химии: Учебное пособие для учителей .Москва: «Просвещение», 1973. –286 с.

### ОМУЗИШИ ФАНҲОИ ТАБИАТШИНОСӢ, ДАҚИҚ ВА РИЁЗӢ –МАСЪАЛАИ МУБРАМИ ЗАМОН

Муаллиф, дар мақола кӯшидааст, ки зарурят ва аҳамияти омӯзиши фанҳои табиатшиносию дақиқ, бахусус фанни химияро мавриди баррасӣ қарор диҳад. Тавре ки маълум аст, имрӯз масъалаи омӯзиши фанҳои табиатшиносию дақиқ дар маркази таваҷҷуҳи Ҳукумати ҷумҳурӣ қарор дошта, барои таъмини рушду нумуи соҳаи мазкур тадбирҳои муҳими давлатӣ амалӣ карда мешаванд. Вобаста ба ин, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёмашон ба Маҷлиси Олиӣ пешниҳод намуданд, ки: - “Ба хотири боз ҳам беҳтар ба роҳ мондани омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ, инчунин, барои тавсеаи тафаккури техникаи насли наврас солҳои 2020-2040 “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф” эълон карда шавад”.

Дарк ва фаҳмиши мафҳумҳои асосӣ, қонунҳо, назарияҳо ва забони химия имкон медиҳад, ки моддаҳои химиявӣ ва ҳодисаҳо ошкор карда шуда, рафти эҳтимолии равандҳои химиявӣ пешгӯӣ карда шаванд. Донишҷӯ дар фаъолияти маърифатӣ ва амалии худ, ки бевосита ба химия алоқаманд аст, ҳамеша ба овардани далелҳо, мафҳумҳо ва қонунҳои химиявӣ таъҷиб мекунад.

Маврид ба зикр аст, ки дар раванди азхудкунии донишҳо доир ба химия қобилияти маърифатии донишҷӯён инкишоф меёбад. Аз худ намудани назарияи нави мукамалтару мураккабтар, ки маҳз тавассути амалия, аз ҷумла ширкати донишҷӯён дар дарсҳои амалии фанни химия ҳосил мешавад, маънои онро дорад, ки донишҷӯӣ низ ба зинаи нави тафаккур баромада, низомии нави фаъолияти маърифатиро аз худ намудааст.

Дар шароити кунунӣ ба роҳ мондани таълиму тадриси фанни химия тибқи методология ва технологияҳои муосир дар муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ ба зарурати воқеӣ табдил ёфта, аз муассисаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва, хусусан, аз муҳаққиқони фанҳои соҳаи табиташиносию дақиқ тақозо карда мешавад, ки ҷиҳати роҳандозӣ намудани корҳои илмию таҳқиқотӣ ва тарбияи кадрҳои илмӣ барои соҳаи мазкур саҳмгузор бошанд.

**Калидвожаҳо:** омӯзиш, фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ, таҷриба, реаксияҳои химиявӣ, машғулиятҳои амалӣ, донишҷӯ, фаъолияти маърифатӣ, ҷаҳонбинӣ, корҳои илмию таҳқиқотӣ, таълиму тадрис.

### ИЗУЧЕНИЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ, ТОЧНЫХ И МЕТЕМАТИЧЕСКИХ НАУК - ПРОБЛЕМЫ ВРЕМЯ

В статье автор попытался обсудить необходимость и важность изучения естественных и точных наук, особенно химии. Как известно, сегодня вопрос изучения

естественных и точных наук находится в центре внимания Правительства республики, и реализуются важные государственные меры по обеспечению развития этой области.

В связи с этим Президент Республики Таджикистан, Лидер нации, уважаемый Эмомали Рахмон в своем послании Маджлиси Оли предложил: - “В целях дальнейшего совершенствования изучения естественных, точных и математических наук, а также расширения технического мышления подрастающего поколения объявить 2020-2040 годы “Двадцатилетием изучения и развития естественных, точных и математических наук”

Понимание и восприятие основных понятий, законов, теорий и языка химии позволяет обнаруживать химические вещества и явления, прогнозировать возможное протекание химических процессов. В своей познавательной и практической деятельности, непосредственно связанной с химией, студенты всегда опираются на предоставление фактов, понятий и химических законов.

Стоит отметить, что в процессе усвоения знаний по химии у студентов развиваются познавательные способности. Овладение новой, более полной и сложной теорией, которое достигается практикой, в том числе участием учащихся в практических занятиях по химии, означает, что студент вышел на новый уровень мышления и освоил новую систему познавательной деятельности. Поэтому актуальным становится изучение вопроса формирования интереса и учебно-познавательной деятельности студентов высших профессиональных учебных заведений в процессе проведения практических занятий по химии.

Изучение и анализ данного вопроса доказывает, что в современных условиях осуществления преподавания и изучения химии по современным методикам и технологиям в образовательных учреждениях республики стало реальной необходимостью. Научно-исследовательским учреждениям, учреждениям высшего профессионального образования и, особенно, исследователям в области естественных наук требуется содействовать проведению научно-исследовательских работ и подготовке научных кадров для этой области.

**Ключевые слова:** изучение, естественных, точных и математических наук, опыт, химические реакции, практические занятия, студент, познавательная деятельность, мировоззрение, научно-исследовательская работа, преподавание и обучение.

## THE STUDY OF THE NATURAL EXACT AND MATHEMATICAL SCIENCES OF THE PROBLEM OF PREMIUM

In the article, the author tried to discuss the necessity and importance of studying the natural and exact sciences, especially chemistry. As you know, today the issue of studying the natural and exact sciences is at the center of the mania of the Government of the Republic, and state measures are being implemented to ensure the development of this area.

In this regard, the President of the Republic of Tajikistan, the Leader of the Nation, respected Emomali Rahmon, in his message to Majlisi Oli stated: «In order to further improve the study of natural, exact and mathematical sciences, as well as expand the technical thinking of the younger generation, declare 2020-2040 Twenty years of the study and development of natural, exact and mathematical sciences».

Understanding and perception of the basic concepts, laws, theories and a chemistry allows you to detect chemicals and phenomena, predict the possible course of chemical processes. In the layer of cognitive and practical activities directly related to chemistry, students always rely on the provision of facts, concepts and chemical laws. It should be noted that in the process of mastering knowledge in chemistry, students develop cognitive abilities. Mastering a new, more complete and complex theory, which is achieved by practice, including with the participation of students in practical classes in chemistry, means that the student has reached a new level of thinking and mastered a new system cognitive activity. Therefore, the study of the issue of the formation of interest and educational and cognitive activity becomes relevant students of higher professional education and the process conducting practical classes in chemistry. The study and analysis of this issue proves that in modern conditions for the

implementation of teaching and studying chemistry using modern methods and technologies in educational institutions of the republic has become a real necessity. The scientific and consistent reproach of professional education and especially, followers in the field of natural sciences is required to create research work and training of scientific personnel for this area.

**Key words:** study, natural, exact and mathematical sciences, experience, chemical reactions practical exercises student cognitive activity worldview scientifically consistent work, teaching and learning.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** **Исмоилова Муборакби**- муаллими калони кафедраи химия ва методикаи таълими они Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ,. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров-16, Телефон: **918-28-89-74**.

**Саидова Малика** – ассистенти кафедраи химия ва методикаи таълими они Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ, **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров-16, Телефон: **985-42-36-42**

**Сведения об авторах:** **Исмоилова Муборакби** – старший преподаватель кафедры химии и методики его обучения Кулябского государственного университета им. А.Рудаки,. **Адрес:**735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С.Сафарова-16.Телефон: **918-28-89-74**.

**Саидова Малика**— ассистент кафедры химии и методики его обучения Кулябского государственного университета им. А.Рудаки, **Адрес:**735360, Республика Таджикистан, г.Куляб, улица С.Сафарова-16.Телефон: **985-42-36-42**.

**Information about the authors Ismoilova Muborakbi** – Senior Lecturer, of the Department of Chemistry and Teaching Methods Kulyab State University named after A. Rudaki, **Address:**735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S.Safarov Street 16.Phone:**918-28-89-74**

**Saidova Malika**– Assistant of the Department of Chemistry and Teaching Methods Kulyab State University named after A. Rudaki, **Address:**735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S.Safarov Street 16.Phone:**985-42-36-42**

ТДУ-001+321 (2-тоҷ)  
ТКТ-66+66.01 (2-тоҷ)  
М-13

## САМАРАНОКИИ ТАТБИҚИ АМСИЛАИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ КАСБИИ ДОНИШЧҶҶҶНИ КОЛЛЕҶҶҶОИ ТИББӢ ДАР ҶАРАӢНИ ГУЗАРОНИДАНИ ТАДБИРҶҶҶОИ ТАӢЛИМИӢ-ТАРБИЯВИӢ

Маҳмудзода Қ.Н. унвонҷӯ  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар ҷараёни фаъолияти таҳсилоти колледжҳои тиббӣ, ки ба ташаккул ва тақмили салоҳиятҳои касбии донишҷӯён нигаронида шудаанд, омӯзгорон ба миқёси густардаи технологияҳо ва методикаҳо рӯй меоваранд, ки савияи самаранокии онҳо, асосан аз интиҳоби муносиби шароити зарурии педагогӣ барои ҳалли ин масъала фароҳам оварда шудааст.

Лексияҳои мо ба ҷузъҳои сохтори мантиқӣ, гуманитарӣ, психологӣ, дидактикӣ ва методологӣ асос ёфтаанд, ки дар онҳо ҷузъи фаъолият нақши калидиро мебозад. Инак муҳтасари баъзе намудҳои чунин лексияҳо шарҳ медиҳем, ки савияи СК-и табибони ояндаро баланд мебардоранд:

1) лексияҳо бо истифода аз воситаҳои мултимедӣ. Чунин лексияҳо имкон медиҳанд, ки раванди тафаккури донишҷӯён фаъол карда шавад, ки аз ҷумла бо роҳи азнавсозии иттилоот тавассути омезиши миқёси васеи шакл ва намудҳои он ба даст меояд;

2) лексияҳои проблемавӣ. Чунин дарсҳо донишҷӯёнро водор мекунад, ки мустақилона донишҳо, иттилоотро аз сарчашмаҳои гуногун ҷиҳати ҳалли вазифаҳои дар наздашон гузошташуда ё ошкор кардани мавзӯи омӯзишшаванда ҷустуҷӯ кунанд;

3) лексияҳо бо истифода аз ҷузъҳои бозӣ. Дар ҷараёни чунин дарсҳо, донишҷӯён бо ҳамкорон робита барқарор мекунад, гунаҳои мухталифи ҳолатҳои ба фаъолиятҳои амалӣ наздикро иҷро мекунад ё имкон медиҳанд, ки ҷанбаҳои мушаххаси мавзӯҳои омӯхташаванда ошкор карда шаванд;

4) лексияҳои «иғвоангез». Онҳо ба табиби оянда имкон медиҳанд, ки қобилиятҳои таҳлиро такмил диҳанд ва тарзи ба таври фаврӣ арзёбӣ кардан ва воқуниш ба иттилоотро омӯзанд.

Хулоса, натиҷагирӣ намуда, қайд мекунем, ки истифодаи шаклҳои ғайрианъанавии лексияҳо ҷузъи эҷодии раванди таҳсилотро тақвият мебахшанд ва ба рушди салоҳиятҳои касбии табибони оянда таъсири мусбат мерасонанд.

Дар доираи машғулиятҳои амалӣ, ки ба ташаккули салоҳиятҳои касбӣ нигаронида шудаанд, донишҷӯён усулҳо ва методҳои гуногуни ҳалли проблемаҳои вазъияти ба салоҳият асосёфта азхуд мекунад. Корбурди микёси васеи вазифаҳо дар раванди таълим имкон медиҳад, ки проблемаҳои марбут ба ҳалли онҳо муайян ва саривақт бартараф сохта шаванд. Муваффақиятнокии ҳалли чунин масъалаҳо як навъ нишондиҳандаи савияи СК-и донишҷӯи коллеҷи тиббӣ мебошад. Афзоиши чунин савия ба табиби оянда имкон медиҳад, ки воқеияти марбут ба касби ояндаи худро таҳлил кунад. Ҳамзамон, бо афзоиши салоҳиятҳои касбӣ, ба ивази муносибати рӯякӣ ба арзёбии вазъият қобилияти муайян кардани ҷузъҳои асосии воқеияти атроф меояд, ки ба низоми эътиқод ва ақидаҳои ташаккулёфта асос ёфтааст. Дар рафти мувоҳидаҳои дар мавзӯҳои касбӣ мавҷудияти чунин аломатҳо ба мо имкон медиҳад, ки дар бораи ташаккули коллективи ба салоҳият асосёфтаи донишҷӯён сухан бигӯем [4, С. 62].

Мо метавонем аломатҳои мушобеҳи касбиятро на танҳо дар доираи мувоҳидаҳои назариявӣ, балки дар дарсҳои озмоишгоҳӣ ва амалӣ ҳангоми баррасии ҷанбаҳои ахлоқии касби тиб мушоҳида кунем.

Ҳамчунин, дар айни замон, дар такмили салоҳиятҳои касбии ДКТ низомҳои НТС (низомҳои тести компютерӣ), ки бо ёрии онҳо дараҷаи азхудкунии фанҳои таълимӣ аз тарафи донишҷӯён, савияи фаҳмиши арзишҳои касби тиббӣ ва қобилияти таҳлили динамикаи рушди салоҳиятҳои касбӣ аз тарафи онҳо муайян ва арзёбӣ карда мешаванд. Ҳамин гуна барномаро омӯзгорони Коллеҷи тиббии ҷумҳуриявии Душанбе бомуваффақият истифода мекунад. Эҷодкунандагони ин низом масъалаҳои марбут ба дастрасии озоди донишҷӯён ба сарчашмаҳои гуногуни иттилоотро омӯхта, принципҳои асосии сохтани низоми худкоргардонидашудаи назорат аз болои сатҳи донишро, ки ба талаботи муносири таҳсилот ҷавобгӯ мебошанд, таҳия кардаанд.

Омӯзиши фанҳои самти умумикасбӣ ва табиатшиносӣ, ки дар баробари фарогирии курси махсус сурат мегиранд, имкон дод, ки равиши бонизом татбиқ карда шаванд, ки дар доираи он ҳамгироии соҳаҳои гуногуни донишҳо аз фанҳои гуногун амалӣ карда шаванд [9, С. 84].

Дар ҷараёни амалисозии ҷузъи мухтавоии курси махсус диққати асосӣ ба самти амалӣ дода шуд, ки рушди малакаҳои донишҷӯёнро дар соҳаи ташҳиси педагогӣ дар шароити муосир бо истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ иртибототӣ дар назар дорад, равона карда шудааст. Бо мақсади таъмини ҳамкориҳои эҷодӣ байни омӯзгор ва донишҷӯёни коллеҷи тиббӣ дар раванди ташаккул додани малакаҳои фаъолияти мустақили касбӣ, мо методикаи мувоҳидаҳо ва тамринҳоро дар доираи курси махсус истифода намудем [7, С. 137].

Бо мақсади таъмини ҳамкориҳои эҷодии омӯзгор ва донишҷӯён дар рушди асосҳои касбии фаъолияти мустақили касбӣ, дар доираи курси махсус методикаи тамринҳои махсус ва мувоҳидаҳои ошкоро истифода гардид.

## **Модули 1. «Технологияҳои оморасозии маҳсулоти иттилоотӣ».**



### Нақшаи тахминии мавзуии модул

р/т	Номи мавзуъҳо ва фаслҳо	Лексияҳо	Дарсҳои амалӣ
1	Тайёр кардани гузоришҳо ва рӯнамоиҳо		2
2	Омодасозии иттилооти матнӣ. MS Word	2	
3	Захираҳои интернетӣ дар мавзуҳои тиббӣ, малакаҳои корҳои ҷустуҷӯӣ дар шабака	2	2
4	Шабакаҳои компютерӣ, паёмнависони фаврӣ, почтаи электронӣ	2	2
5	Нармафзори махсус	2	2
6	Кор бо тасвирҳои тиббӣ		
	Ҳамагӣ:	8	8

### Модули 2. «Технологияҳои муосири тиббӣ дар раванди омодасозии мутахассис-табиби оянда ба фаъолияти касбӣ».

#### Нақшаи тахминии мавзӯии модул

р/т	Номи мавзуъҳо ва бахшҳо	Лексияҳо	Дарсҳои амалӣ
1	Технологияҳо ва воситаҳои телетиббӣ	2	4
2	Низомҳои компютерӣ дар фаъолияти касбӣ		2
3	Низомҳои дастгирии экспертӣ. Захираҳои интернетии тиббӣ	2	4
4	Технологияҳои зеҳни сунъӣ дар тиб		
5	Ҷойи кори худкоршуда. Таърихи компютери беморӣ, маҳзани маълумоти рақамӣ	2	4
	Ҳамагӣ:	8	16

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар раванди таҳсилот бисёр донишҷӯёни коллеҷҳои тиббиро водор месозад, ки мустақилона бо иттилоот кор кунанд. Чунин ташаббуси донишҷӯро дастгирӣ карда, онро ба ҷараёни асосии мавзуи омӯхташаванда, фаъолияти касбии оянда равона мекунад, омӯзгор ба раванди тақмили СК-и худ, малакаҳои фаъолияте, ки ба худомӯзӣ ва худтақмили худ нигаронида шудаанд, ба таври назаррас мусоидат менамояд.

Пойгоҳи компютери салоҳиятҳои касбӣ, ки ба маводи истинодии аз тарафи худ донишҷӯён ҷамъоваришуда асос ёфтааст, метавонад дар расидан ба ҳадафи матраҳшуда кӯмаки калон расонад. Дар марҳилаи аввал манбаи мазкур аз китобҳои дарсии электронии аз тарафи омӯзгор эҷодгардида, портфолио, шаклҳои матнӣ, ангоравӣ ва мултимедиявӣ иборат буд. Дар оянда ин маҳзани маълумотро худ донишҷӯён бо ёрии захираҳои махсуси интернетӣ тақмил медиҳанд.

Донишҷӯён ба навсозии мунтазами ин пойгоҳ машғул гардида, беихтиёр маълумоти қаблан ба он ҷо воридшударо таҳлил мекунанд. Ин гуна фаъолиятҳо аз рӯйи дар фанҳои гуногуни таълимӣ ва мавзуҳои алоҳида дар табибони оянда малакаҳои худтанзимкунии фаъолияти маърифатӣ ва тафаккури дидактикиро инкишоф медиҳанд. Фароҳам овардани шароит барои ҳамкориҳои самарабахши омӯзгорон ва донишҷӯён имкон медиҳад, ки захираҳои дониши мутахассисони ояндаи тиб васеъ ва амиқтар карда шаванд. Дар баробари ин, донишҷӯ салоҳиятнокии касбии худро тақмил медиҳад, асосҳои этикаи касбро аз худ мекунад ва малакаҳои муоширатро инкишоф медиҳад.

Бояд қайд кард, ки ба ғайр аз сомонии коллеҷ, сомонаҳои кафедраҳо, инчунин омӯзгорони алоҳида, ки дар лоиҳаи озмоишӣ ширкат варзиданд, ба донишҷӯён имкон доданд, ки бо иттилооти фаврии таълимӣ ва мубодилаи маълумот бо ҳамкасбони худ шинос шаванд. Тавре ки таҷрибаи амалӣ нишон медиҳад, дар шароити муосир бидуни

истифодаи фаълониа технологияҳои навтарини иттилоотию коммуникатсионӣ аз тарафи донишҷӯён, аз ҷумла имконоти шабакаи Интернет, дар бораи раванди босифати таълим суҳан рондан душвор аст.

Самтгирии касбии захираҳои иттилоотии коллеҷ имкон медиҳад, ки савияи ҳамкориҳои донишҷӯён ва ҳайати омӯзгорон баланд бардошта шавад. Он ба раванди тақмили СК-и мутахассисони ояндаи тиб таъсири мусбат мерасонад. Дар доираи курси махсуси пешниҳоднамудаи мо модули 3 таҳия карда шуд, ки ҳадафи он омода кардани донишҷӯёни коллеҷи тиббӣ ба кори босамар бо захираҳои интернетӣ ва паёмнависони фаврӣ мебошад [8, с. 84].

### **Модули 3. «Истифодаи низомҳои афзорию компютерӣ дар фаъолияти касбӣ». Нақшаи мавзӯии таҳминӣ**

р/т	Номи мавзӯҳо ва бахшҳо	Лексияҳо	Дарсҳои амалӣ
1	Асосҳои электроникаи тиббӣ	2	2
2	Таҷҳизоти ташҳисӣ дар асоси таҳлили тасвирҳо		4
3	Воситаҳои техникаи муолиҷаи ғайридоруӣ	2	4
4	Дастгоҳҳои фаросавтӣ. Телевизионҳои тасвирҳои инфрасурх ва фаросавтӣ	2	4
5	Таҷҳизоти ташҳисӣ	2	2
6	Ҷамагӣ:	8	16

Барои амалисозии шартӣ мазкур ба сифати омилҳои иловагӣ, зарур буд, ки таваҷҷуҳи донишҷӯён ва омӯзгорон ба истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар раванди таълим ҷалб карда шавад. Мутаассифона, ба сабаби нокифоя будани таъминоти моддию техникаи муассисаҳои таҳсилоти ватанӣ, пурра истифода бурдани ин омил имконнопазир аст.

Ташкили раванди дидактикӣ дар коллеҷи тиббӣ дар шароити фаълосозии технологияҳои интерактивии педагогӣ имкон медиҳад, ки СК-и донишҷӯён дар якҷанд самтҳои ба ҳам алоқаманд самаранок инкишоф дода шавад: амалисозии донишҷӯёни коллеҷи тиббӣ аз намунаҳои рафтор, методикаҳо, ки дар асоси онҳо сифатҳои аз қабилҳои дониши касбӣ, принципҳо, дастуроти арзишӣ қарор доранд. Ҳадафмандона аст, ки чунин амсилаҳоро ҳамчун таҷрибаи фикрӣ баррасӣ кунем, ки дар рафти он рафтори мутахассиси соҳаи тиб дар ҳолатҳои гуногуни фаъолияти касбӣ пешгӯӣ карда мешавад [10, с. 118].

Компютерикунонии соҳаҳои тиббӣ ва таълимӣ имкониятҳои коркарди на танҳо моделҳои касбии рафтор, балки баррасии ҳолати ҷорӣи организмро ҳамчун раванди томъ бо пешгӯии шароити хатарнокӣ он ба таври назаррас васеъ намуд. Амсилаи компютерӣ вазифаҳои организми инсон тамоми маҷмуи муодилаҳоро дар шакли барномаҳои компютерӣ дар бар мегирад, ки ҳамаи зарифҳо ва иттилооти ҷадвалиро нишон медиҳанд. Инчунин, таркиби ин маълумот ченакҳои ҷанбаи берунадошта (салоҳиятӣ, психологӣ ва ғайра) -ро дар бар мегирад, ки таъсири омилҳои берунаро ба организм инъикос мекунад. Ҳар дафъае, ки ченакҳои тағйирёфтаре ворид карда, натиҷаҳоро ҳангоми баромад ҳисоб карда, мо метавонем қонунияти табиати умумидоштаро муайян кунем ва ҳолат ва воқуниши организмро дар натиҷаи таъсири гуногун ба он пешгӯӣ кунем.

Бо ёрии амалисозӣ донишҷӯён метавонанд масъалаҳои илмию таҳқиқотиро ҳал намоянд, маълумоти дар натиҷаи таҷрибаҳо ба дастомадаро таҳлил намоянд, робитаҳои байни фанҳои гуногунро амиқтар дарк намоянд ва бисёр малакаҳои дигари муфид ба даст оваранд. Ҳамин тариқ, ҳангоми ҳалли масъалаҳои соҳаи гардиши хун ё биокинетика, донишҷӯён барқарор кардани робитаи байни бузургҳои тағйирёбанда ва домиро меомӯзанд, малакаҳои ҳалли масъалаҳоро бо истифодаи нармафзор аз худ мекунад, принципҳои ошкорбаёнӣ ва табиати илмиро азхуд мекунад.

Чанбаи пешгӯидоштаи салоҳиятнокии касбӣ истифодаи методҳои гуногуни омӯзиши динамикаи такмили онро муайян мекунад. Ба тӯфайли эҷоди фазаи интерактивии раванди таҳсилот метавон ба пурзӯр шудани ташаккули салоҳиятҳои касбӣ ва умумифарҳангии донишҷӯёни коллечҳои тиббии ҚТ ноил шуд.

Фаъолияти илмӣ, ки бо ташаббуси худи ДКТ ба роҳ монда шудаанд, эътимоди онҳоро ба қобилиятҳои зехнӣ ва эҷодии худ афзун мекунад. Қори табибони оянда дар доираи худомӯзӣ ба онҳо имкон медиҳад, ки сатҳи салоҳиятҳои касбӣ ва сифатҳои шахсии барои фаъолияти муваффақонаи касбӣ заруриро ташаккул диҳанд, ки барои фаъолияти касбӣ муҳиманд. Фаъолияти худомӯзӣ имкон медиҳад, ки бисёр салоҳиятҳои муҳимро ташаккул додла шуда, услуби инфиродии тафаккур ба вучуд оварда шавад. Тибқи пурсишҳои донишҷӯёни коллечҳои тиббӣ, беш аз сеяки онҳо чунин мешуморанд, ки фаъолияти худомӯзӣ як ҷузъи босамар ва муҳими раванди таҳсилот мебошад [2, с. 68].

Дар таҳқиқоти худ, мо инчунин имкониятҳоеро, ки фаъолиятҳои кураторӣ бо донишҷӯён доранд, сарфи назар накардаем. Чунин фаъолият яке аз шаклҳои самараноки такмили СК-и ДКТ дар доираи қорҳои беруназсинфӣ мебошад. Ин қор гуфтугӯҳо ва вохӯриҳо бо донишҷӯён дар гурӯҳҳои махсус ташкилшуда, ки дар он масъалаҳои марбут ба модули панҷуми курси махсус баррасӣ мешуданд ва ба раванди ташаккули салоҳиятҳои касбии донишҷӯён таъсири мусбат мерасонд, дар бар мегирад. Тақрибан 80% донишҷӯён ва омӯзгорон ба ниҳоди кураторҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи тиббӣ ҳамчун яке аз ҷузъҳои муассири раванди такмили СК-и мутахассисони ояндаи соҳаи тиб муносибати мусбат изҳор намуданд.

Дар амсилаи пешниҳоднамудаи мо оид ба такмили салоҳиятҳои касбӣ дар байни ДКТ дарсҳои амалии истехсолӣ ва таълимӣ ҷойгоҳи муҳимро ишғол мекунад. Дар доираи дарсҳои омӯзиши амалӣ, донишҷӯён имконият пайдо мекунад, ки дониши назариявии худро дар фаъолияти тиббӣ татбиқ кунанд, малақаҳои зарурии касбиро инкишоф диҳанд ва омӯзгорон мушоҳида намоянд, ки табибони оянда дар ҳолатҳои гуногуни қори воқеии тиббӣ чӣ гуна рафтор мекунад. Амсилаи пешниҳодкардаи мо барои гузаронидани дарсҳои омӯзиши амалӣ ба мо имкон медиҳад, ки СК-и табибони ояндаро ба таври самаранок инкишоф диҳем, инчунин сифатҳои ҷанбаи шахсиро касбидоштаи онҳоро такмил диҳем. Ғайр аз он, мо пешниҳод менамоем, ки принципҳои калидиеро, ки дар асоси онҳо технологияи ташкили машғулиятҳои амалӣ сохта шудааст ва ҳадафи онҳо такмили салоҳиятҳои касбии ДКТ мебошад, баррасӣ наоем.

#### **Принципҳои ташкили дарсҳои амалӣ**

1. Дар солҳои охири таҳсил ДКТ нахустин таҷрибаи фаъолияти касбии худро дар доираи дарсҳои амалӣ дарёфт мекунад.

2. Дарсҳои амалии омӯзишӣ пеш аз таҷрибаи истехсолӣ гузаронида мешаванд.

3. Дарсҳои амалӣ имкон медиҳанд, ки ҷузъи муҳтавоии СК-и табибони оянда мубрам карда шавад.

4. Дарсҳои амалӣ имкон медиҳанд, ки имконоти фаъолияти муваффақонаи касбии оянда афзоиш ёфта, табиби оянда амалисозии нерӯи билқувваи зехнӣ ва салоҳияҳои касбии худ ба ҳадди аксар расонад.

Таҷрибаомӯзӣ иҷрои уҳдадорихои ёвари қормандони гуногуни соҳаи тиббиро дар бар мегирад. Табибони оянда малақаҳои мушоҳида аз болои беморон ё ҳуҷраҳои алоҳида ва то ҳадди нигоҳубини мустақилонаи беморон пас аз дарёфти таҷрибаи дахлдорро такмил медиҳанд. Донишҷӯёни курсҳои болоӣ мушоҳидаи ҳолати беморонро назорат мекунад, ҷараёни бемории онҳоро таҳлил мекунад, таҷриба меомӯзанд ва бо табибони амалкунанда мубодилаи афкор мекунад. Тавре ки таҷриба нишон медиҳад, такмили муттасил ва бомуваффақияти ҷузъҳои гуногуни СК тавассути таҳияи ҷузъҳои алоҳидаи он дар раванди гузаштани таҷрибаи истехсолӣ мусоидат мекунад.

Рушди бомуваффақияти касбӣ ва шахсиятии мутахассиси ояндаи тиббӣ зарурати таҷрибаомӯзии ҳарсоларо пешбинӣ мекунад. Таҷрибаомӯзии нахустин пас аз

омӯхтани фанҳои самтҳои гуманитарӣ ва психологию-педагогӣ сурат мегирад. Пас аз омӯхтани фанҳои биоэтика ва фалсафа, инчунин дигар фанҳои барномаи таҳсилотӣ, донишҷӯёни коллеҷи тиббӣ ҳангоми таҷрибаомӯзии дуҷум донишҳои худро мустақкам мекунад ва малакаҳои нави касбиро азхуд мекунад.

Дар ин марҳилаи рушди шахсиятӣ ва касбӣ табибони оянда шуури худро танзим мекунад, низоми принципҳо ва эътиқодҳоро коркард мекунад, ки яке аз муҳимтарин ҷузъҳои салоҳиятнокии касбӣ мебошанд. Шахсияти донишҷӯ дар зимни пайваста омӯхтани фанҳои касбӣ раванди бозсозиро сипарӣ мекунад, мутахассиси тиббӣ оянда нақшҳои навро аз худ мекунад, ки аз ёвари корманди ҳайати кадрҳои хурд ва то ба ёвари мутахассисони дараҷаҳои олии касбӣ то муҳаққиқон ва ташкилкунандагон роҳро тай мекунад.

Тавре ки натиҷаҳои пурсиши анкетаӣ дар мавзӯи «Ҳавасмандии касбӣ» ҳамасола пас аз хатми таҷрибаи истехсолӣ шаҳодат медиҳад, дар донишҷӯёни коллеҷҳои тиббии ҚТ ҳавасмандии мутахассиси ояндаи тиббӣ барои интиҳоби фаъолияти касбӣ ба таври назаррас афзоиш меёбад, самтҳои арзишии онҳо муайян гардида, савияи рушди салоҳиятнокии касбӣ боло меравад [5, с. 19].

Таҷрибаомӯзии таълимӣ ва истехсолӣ ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи раванди таҳсилот ба тақмили салоҳиятҳои касбии ДКТ мусоидат намуда, ба онҳо имкон медиҳад, ки малакаҳои амалии касби худро аз худ кунанд. Ба ҳадафҳои гузошташуда, инчунин ба туфайли ташкили муносиби раванди таълим ва таҷҳизи технологияи фаъолияти таҳсилотӣ, қобилияти омӯзгорон барои ошкор кардани истеъдоди билқувваи донишҷӯ, инкишоф додани қобилиятҳои ӯ ва баланд бардоштани савияи таҳассуси касбӣ ноил шудан мумкин аст.

Дар ҷараёни раванди таълим, истифодаи технологияҳои педагогӣ, ки ба ташаккули дастуроти арзишии шахсиятӣ ва ҷаҳонбинии мутахассисони оянда нигаронида шудаанд, болоравии самаранокии раванди тақмили салоҳиятнокии касбиро метавонанд ба таври назаррас тақвият диҳанд.

Албатта, ба ғайр аз муайян кардани ҳадафҳо, ташкили ҳама гуна фаъолияти босамар бояд методҳо, воситаҳо ва шароити амалисозии онҳоро дар бар гирад. Таърифи арзишҳо ва ҳадафҳо аз фард амалҳои фаъолонро дар назар дорад, ки ба муайян кардани воситаҳои зарурӣ ва фароҳам овардани шароит барои амалисозии фаъолияти касбӣ нигаронида шудаанд, дар ҳоле ки вазифаҳо ва ҳадафҳо интиҳоби воситаҳои зарурии ба даст овардани онҳоро пешакӣ муайян мекунад.

Дар марҳилаи дарк намудани сиришти гуманистии фаъолияти корманди соҳаи тиб, риоя намудани шартҳои педагогии зерин барои тақмили ихтисоси донишҷӯи коллеҷи тиббии ҚТ ба мақсад мувофиқ медонем:

– дар раванди таълиму тарбия бояд ба арзишҳои касбӣ таъкиқ кард. Таълим додани арзишҳои касбӣ ба табиби оянда тавассути ташкил ва ҷузъи муҳтавоии раванди таҳсилот сурат мегирад. Арзишҳои шахсиятии донишҷӯи коллеҷи тиббӣ шудан, арзишҳои касбӣ ба мавқеи шахсиятии ӯ хусусияти аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим медиҳад;

- бояд ҷанбаҳои гуманистии шахсияти табиби оянда инкишоф дода шаванд, ки ба ҳавасмандии касбии ӯ таъсири мусбат мерасонад;

– зарур аст, ки фазои интерактивии таҳсилот ташаккул ва инкишоф дода шавад ва он имкон медиҳад, мутахассисони ояндаи тиббиро ба намудҳои гуногуни фаъолияти касбӣ ҷалб намуда, ҷанбаҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳимро дар тарбияи онҳо ҷорӣ намоянд. Ин шартҳои педагогӣ, асосан амсилаи тарбиявии инсонмарказиро дар бар мегирад, ки айни замон, дар таҳсилоти ҷаҳонӣ маъмултарин аст. Фазои озод ва осудаи интерактивӣ донишҷӯро водор мекунад, ки нуқтаи назари шахсии худро баён кунад, мавқеи худро химоя кунад, ташаккули сифатҳои шахсӣ ва касбиро, ки ба ӯ имкон медиҳад вазифаҳои касбии худро бомуваффақият иҷро намояд.

Боз як шартҳои дигари муҳими таъкиқ имконоти салоҳиятнокии фазои интерактивии коллеҷи тиббӣ фаъолият оид ба баланд бардоштани нерӯи билқувваи психологӣ, отифавӣ ва зеҳнии табиби оянда мебошад.

Баррасии ин ҷанбаи таҳсилоти касбӣ бояд аз нуқтаи назари инсоншиносӣ сурат гирад. Тавре ки аз таҳлили адабиёти махсус ва инчунин ҷамъбасти фаъолияти худамон дар муассисаи таҳсилоти олий шаҳодат медиҳад, зарур аст, ки тиббӣ муосир ба дидгоҳи том оид ба инсон асос ёбад. Стандартҳои таълимӣ, ки имрӯз амал мекунад, ба он равона карда шудаанд, ки донишҷӯ ихтисосро азхуд кунад, дар ҳоле ки ҷузъи инсоншиносӣ ҳадди ақал буд ва самтгирӣ ба такмили салоҳиятнокии касбӣ ва муносибати башардӯстона нисбат ба беморон возеҳан нокифоя буд [6, с. 22 - 28].

Корбурди равиши инсоншиносӣ барои баланд бардоштани салоҳиятнокии касбӣ дар байни ДКТ талаб мекунад, ки ҷузъҳои зерини салоҳиятнокии онҳо ба назар гирифта шаванд, ки рушди онҳо ҳангоми раванди таълим тавачҷуҳи махсусро талаб мекунад.

Татбиқшавии ҷузъи муҳтавоии раванди таълим дар доираи методҳои интерактивӣ ва муоширати эҷодӣ ҳам миёни донишҷӯ ва омӯзгор ва ҳам байни худи табибони оянда сурат мегирад.

Дар тафовут аз равиши иҷтимоимарказӣ, амсилаи инсонмарказӣ нисбат ба таҳсилот раванди ҷанбаи эҷодкориро тавсиф мекунад. Маҳз дар доираи ин амсила ҳам донишҷӯи коллечи тиббӣ ва ҳам омӯзгор сифатҳои касбӣ ва эҷодии худро амалӣ мекунад.

Азбаски тибқи концепсияи инсонмарказӣ, ҳадафи раванди таҳсилот ошкор кардани сифатҳои беназири шахсияти ҳар як донишҷӯ, ҳадди аксари худифодакунии ӯ мебошад, пас дар бораи такрор ё нусхабардории чунин раванд, ки возеҳу равшан аст, сухан гуфтан душвор аст. Аз ин рӯ, дар муҳолифат бо шаклҳои анъанавӣ он, амалан, қобили тарҳрезӣ, пешгӯӣ ва банақшагирӣ нест. Олимон, омӯзгорон, муассисаҳои таҳсилотӣ дар самти таҳияи амсилаҳои гуногуни раванди таълим кор мекунад, ки вижагиҳои фардии хонандаро пурра ба назар мегиранд.

Ба чунин шаклҳои раванди таълим такроркунӣ, кори мустақилона бо имконияти машварати фосолавӣ, кори дастаҷамъии донишҷӯён дар лоиҳаҳо ё супоришҳои муштарак дохил мешаванд. Вижагии равиши интерактивӣ дар низоми таҳсилоти тиббӣ дар ҷустуҷӯи фаълони методикаҳои таҳсилотӣ мебошад, ки имкон медиҳанд ҷавонони лаёқатмандро ошкор созанд ва қобилиятҳои онҳоро такмил диҳанд, арзишҳои умумибашарии гуманистӣ ва арзишҳои тибро фароҳам оранд.

Дар айни замон, ҷаҳонбинии инсонмарказӣ дар ҳама соҳаҳои тиб нуфуз намудааст. Асоси қонунгузорӣ пеш аз ҳама ба манфиати бемор, инсони мушаххас нигаронида шудааст. Ҳангоми муайян кардани ба истилоҳ «меъёрҳои ҳадди ниҳой» манфиатҳои ҳамаи гурӯҳҳои одамон ба инобат гирифта мешаванд, то ки ин меъёрҳо барои баъзе одамон аз ҳисоби дигарон бештар мусоид набошанд.

Ҳангоми ҳалли мушкилоте, ки бо такмили СК иртибот доранд, наметавон бо чунин мафҳумҳои дорои хусусияти гуногунҷабҳа, ба мисли мутахассис, касб, касбият, таҳассус ва ғайра дучор ояд, ки онҳоро берун аз доираи равиши инсоншиносӣ баррасӣ кардан душвор аст. Ин ҳам бевосита ба масъалаҳои такмили салоҳиятнокии касбии донишҷӯёни коллечҳои тиббии ҚТ марбут аст.

Савияи ахлоқии пизишк на камтар аз донишу фаросат ва маҳорати касбии ӯ арзёбӣ мешавад. Маҳз инсондӯстӣ ва дастурҳои олии ахлоқӣ ба корманди тиб кӯмак мекунад, ки бошарафона ҳастагии ҷисмонӣ ва руҳониро таҳаммул намояд, барои такмили маҳорати касбии худ бо дарки масъулияти азими худ дар назди беморон пайваста кор кунад [3, с. 113].

Натиҷаҳои омӯзиши моро оид ба раванди такмили салоҳиятнокии касбӣ аз ҷониби донишҷӯёни коллечҳои тиббии ҚТ ҷамъбаст карда, мо ба якҷанд хулосаҳои зерин мерасем:

- СК-и омӯзгор ва донишҷӯ имкон медиҳад, ки муносибатҳои байни онҳо, ки дар асоси принципҳои инсондӯстӣ нигоҳ дошта шаванд, табибони оянда ҳангоми муошират бо беморон ба ҳамин муносибат самтгирӣ шаванд;

- хадди аксари самаранокӣи раванди такмили салоҳиятнокии касбии мутахассисони ояндаи соҳаи тиб ҳангоми истифодаи равиши метафанӣи нисбат ба омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, самти инсондӯстӣ ва иҷтимоӣ ба даст оварда мешавад;

- ҷанбаи том ва кушодаи фазои интерактивии таҳсилоти коллеҷи тиббӣ ба имкон медиҳад, ки ба донишҷӯ дар як вақт ҳам бо субъект ва ҳам бо объекти раванди таълим муносибат шавад, ки ба рушди салоҳиятнокии касбӣ дар табиби оянда таъсири бениҳоят мусбат мерасонад.

Раванди ташаккул ва такмили салоҳиятнокии касбӣ аз ҷониби донишҷӯёни коллеҷҳои тиббии ҚТ дастгирии технологӣ ва методиро дар назар дорад, ки ба мутахассиси тибби оянда имкон медиҳад арзишҳо, принципҳо, ормонҳо, салоҳиятҳои касбӣ ва сифатҳои шахсиятии барои фаъолияти касбӣ муҳимбударо ташаккул диҳанд.

#### Адабиёт:

1. Абаев Ю.К. Особенности и противоречия клинического мышления врача / Ю.К. Абаев // Медицинские новости. - 2008. - № 16. – С. 613.

2. Абдулгалимов, Р.М. Проблемы и перспективы использования интерактивных образовательных технологий в современном вузе [Текст]// Мир науки, культуры, образования / Р.М. Абдулгалимов, М.К. Гусейнов А.К. Касимов, Г.Н. Абдулгалимова. - Горно-Алтайск. – 2019. -№1(74). – С. 6-78.

3. Коваленко, Е.И. Педагогические условия развития социальной ответственности ординаторов в медицинском вузе [Текст] / Е.И. Коваленко, Л.А. Коваленко // Электронный научно-образовательный Вестник «Здоровье и образование в XXI веке». – 2018. – Т. 20. – № 4. – 113.

4. Малахова, Т.Н. Доказательный подход в разработке оценочных средств для аккредитации выпускников вузов[Текст]/ Т.Н. Малахова, М.Б. Челышкова, Т.В. Семенова // Педагогические измерения. – 2019. – №1. – 62-72.

5. Малахова, Т.Н. Инновации в инструментарии аккредитации выпускников медицинских вузов[Текст]/ Т.Н. Малахова // Высшее образование сегодня. – 2018. – №11. – С. 19-29.

6. Малахова, Т.Н. Требования к качеству ситуационных заданий для аттестации специалистов здравоохранения[Текст]/ Т.Н. Малахова // Педагогические измерения. – 2020. – №1. – С. 22-28.

7. Новожилова, Н.В. Формирование валеологической культуры студента медицинского колледжа как условие подготовки конкурентоспособных специалистов [Текст]/ Н.В. Новожилова // Проблемы современного педагогического образования. – 2017. – № 54(3). – С. 137-142.

8. Олимов М.И. Салоҳияти хонандагон ҳангоми омӯзиши мафҳуми мутаносиби роста [Матн]/ М.И. Олимов, Олимов Ғ.И. // Конференсияи илмӣ – методии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Татбиқи алгебра ва назарияи ададҳо дар ҳалли масъалаҳои муосир» баҳшида ба «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф», ҷашни «90 – солагии таъсисёбии ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ» таҷлили «30 – солагии Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «85 – солагии дотсенти кафедра шодравон Давлятов Раҳматулло» (29 майи) Душанбе: 2021. С. 163 – 164.

9. Хажин, А.С. Педагогические условия реализации интегративно-деятельностного подхода в подготовке специалистов сестринского дела [Текст]/ А.С. Хажин // Преподаватель XXI ВЕК. – 2018. № 2 – С. 84-92.

10. Хажин, А.С. Разработка и реализация интегративно-деятельностной модели формирования компетенций специалиста сестринского дела [Текст]/ А.С. Хажин // Педагогический журнал Башкортостана. – 2017. – № 2 (69). – 118с.

## САМАРАНОКИИ ТАТБИҚИ АМСИЛАИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ КАСБИИ ДОНИШЧҶҶҶНИ КОЛЛЕҶҶҶОИ ТИББӢ ДАР ҶАРАӢНИ ГУЗАРОНИДАНИ ТАДБИРҶҶҶОИ ТАЪЛИМӢ-ТАРБИЯВӢ

Унвонҷӯ дар мақолаи таҳиянамудаи худ тавонистааст, ки истифодаи шаклҳои гайрианъанавии лексияҳо ҷузъи эҷодии раванди таҳсилотро тақвият мебахшад ва ба рушди салоҳиятҳои касбии табибони оянда таъсири мусбат мерасонад. Барои амалисозии шартҳои мазкур ба сифати омилҳои иловагӣ, зарур буд, ки тавачҷӯҳи донишҷӯён ва омӯзгорон ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар раванди таълим ҷалб карда шаванд.

Муаллиф бар он ақида аст, ки Раванди ташаккул ва тақмили салоҳиятнокии касбӣ аз ҷониби донишҷӯёни коллеҷҳои тиббии Ҷумҳурии Тоҷикистон дастгирии технологӣ ва методиро дар назар дорад, ки ба мутахассиси тибби оянда имкон медиҳад арзишҳо, принципҳо, ормонҳо, салоҳиятҳои касбӣ ва сифатҳои шахсияти барои фаъолияти касбӣ муҳимбударо ташаккул диҳанд.

**Калидвожаҳо:** салоҳиятҳои касбии донишҷӯён, технологияҳои муосири тиббӣ, амсиласозии компютерӣ, савияи ахлоқии пизишк, супориш, ҷараён, интерактиви, таҷҳизоти ташхисӣ, иттилоотсозӣ, антропологияи тиббӣ, принсипи ҳамшарикӣ.

## ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКОГО КОЛЛЕДЖА В ПРОЦЕССЕ ПРОВЕДЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ

В своей статье соискателю удалось доказать, что использование нетрадиционных форм лекций усиливает творческую составляющую учебного процесса и положительно влияет на развитие профессиональных компетенций будущих врачей. Для реализации этого условия в качестве дополнительного фактора необходимо было привлечь внимание студентов и преподавателей к использованию информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе.

Автор считает, что процесс формирования и совершенствования профессиональной компетентности у студентов медицинских колледжей Республики Таджикистан предполагает технологическое и методическое обеспечение, позволяющее сформировать у будущего медицинского специалиста важные для профессиональной деятельности ценности, принципы, стремления, компетенции и личностные качества.

**Ключевые слова:** профессиональные компетенции студентов, современные медицинские технологии, компьютерное моделирование, этический уровень врача, задача, процесс, интерактивный, диагностическое оборудование, информатизация, медицинская антропология, принцип партнерства.

## EFFICIENCY OF THE OF FORMATION AND PROFESSIONAL COMPETENCES MODEL MEDICAL COLLEGE STUDENTS IN THE PROCESS OF EDUCATIONAL EVENTS

In his article, the applicant managed to prove that the use of non-traditional forms of lectures enhances the creative component of the educational process and has a positive effect on the development of professional competencies of future doctors. To implement this condition, as an additional factor, it was necessary to draw the attention of students and teachers to the use of information and communication technologies in the educational process.

The author believes that the process of formation and improvement of professional competence among students of medical colleges of the Republic of Tajikistan involves technological and methodological support, which makes it possible to form in the future medical specialist values, principles, aspirations, competencies and personal qualities that are important for professional activity.

**Key words:** professional competencies of students, modern medical technologies, computer modeling, doctor's ethical level, task, process, interactive, diagnostic equipment, informatization, medical anthropology, partnership principle.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Махмудзода Кумринисо Нуралӣ – унвонҷӯи кафедраи педагогикаи умумидонишгоҳи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҶТ, ш. Кӯлоб, к. С.Сафаров, 16. Тел.: 918-55-44-85.

**Сведения об авторе:** Махмудзода Кумринисо Нурали – соискатель кафедры педагогики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16. Телефон: 918-55-44-85.

**Information about the author:** Mahmudzoda Kumriniso Nurali Competitor of the of pedagogy department, Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, TR, Kulyab, st. S. Safarova, 16. Phone: 918-55-44-85.

ТДУ – 03+37.0

ТКТ – 73+74

Н – 21

## ТЕХНОЛОГИЯИ НАВИ ПЕДАГОГӢ ЯКЕ АЗ ОМИЛӢОИ ТАШАККУЛДИӢАНДАИ САЛОӢИЯТӢОИ КАЛИДӢ ДАР ДАРСӢОИ ИНФОРМАТИКА

Наимова Т., докторанти (PhD)

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Қобилияти рақобатпазирии инсон дар бозори муосири меҳнат бештар ба қобилияти аз худ намудан ва рушд додани донишӯро, малакаҳо ва салоҳиятҳои мебошад, ки онҳоро дар фаъолияти амалӣ истифода бурдан мумкин аст. Дар шароитҳои муосир сатҳи маълумотнокӣ тавассути қобилияти ҳал намудани проблемаҳои мушкил дар асоси донишҳои азхудкардашуда муайян карда мешавад [5, с. 20]. Бинобар ҳамин, аломатҳо ва хусусиятҳои асосии стандартҳои коркарднамудаи низоми маориф дар имрӯза – ин як муносибати нав дар ташкилҳои мазмуну мундариҷа ва баҳогузори ба натиҷаҳои таълим дар асоси принсипи: аз «медонем то метавонам» - ба «медонам ва метавонам, дар таҷриба истифода мебарам» ба шумор меравад.

Маҳз чунин маҳоратҳо, ҳамчун қобилияти истифодабарии донишҳои азхудкардашуда дар таҷриба, ба миён овардани мустақилиятнокӣ дар гузоштани вазифаҳо, супоришҳо ва ҳал намудани онҳо, ҳангоми ҳал намудани проблемаҳои пайдошуда масъулиятро бар души худ гирифтани – асоси мафҳуми «салоҳиятнокиро» ташкил менамояд.

Пеш аз ҳама, бояд ба мафҳуми салоҳият ва босалоҳият равшанӣ андохт. «Салоҳият – маҷмӯи дониш, малака ва маҳоратҳои ба ҳам пайванде, ба ҳалли масъалаҳои мушаххаси ҳаётӣ (иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ) ва маърифатӣ равона карда мешаванд» [10.24].

Босалоҳиятӣ: қобилияти шахс дар иҷрои самарабахши амалҳо дар соҳаи фанӣ (иҳтисос), аз ҷумла, донишҳо дар риштаҳои маҳдуди таҳассусӣ, малакаҳои фанӣ навӣ махсус, усулҳои фикронӣ, дарки масъулият барои рафтори худ аст [9, с. 6].

Таҳти салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ) истифодабарии салоҳиятҳои бештар мазмуну мундариҷаашон баланд фаҳмида мешаванд. Ташаккулҳои онҳо дар доираи ҳар як фанӣ таълимӣ ба вучуд оварда мешавад, аз ҷиҳати моҳият – онҳо предметӣ мебошанд. Намудҳои зерини салоҳиятҳо вучуд доранд, ки бояд дар хатмкунандагони мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ ташаккул ёбанд:

✓ Салоҳиятҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ (қобилияти бар дӯши худ гирифтани масъулиятнокӣ).

✓ Салоҳиятҳои сиёсӣ – фарҳангӣ ( қобилияти бо одамони дигар фарҳангҳо, забонҳо ва динҳо зиндагӣ кардан).

✓ Салоҳиятҳои коммуникативӣ (муколамаҳо тавассути забонҳои хориҷӣ).

✓ Салоҳиятҳои иттилоотӣ аз худ намудани технологияҳои иттилоотӣ.

✓ Салоҳиятҳои когнитивӣ (барои ҳалли масъалаи ба миёномада ба роҳ мондани омӯзиши бардавом).



Ташаккулёбии салоҳияти асосӣ (калидӣ) –и хонандагон тариқи истифодабарии технологияи рушди тафаккури интиқодӣ (эҷодӣ) ба вучуд меояд. Технологияи рушди тафаккури интиқодӣ – ин лоиҳаи ҳамкориҳои олимони ва омӯзгорони тамоми дунё мебошад. Вай дар солҳои 90 –уми асри XX аз ҷониби олимони амриқоӣ Чинни Стил, Кертис Мередит, Чарлз Темпл ва Скотт Уолтер ҳамчун методикаи махсуси таълим ҷавобгӯ коркард гардида, чӣ гуна фикр карданро пешниҳод кардааст [6].

Тафаккури интиқодӣ - маҳорат ва малакаҳои зехнӣ, ки барои муқоисаи пинҳонӣ ва ошкоро, робитаҳои сабабу оқибат, қарорҳои қабулшуда, инчунин, қобилияти баҳодиҳии фарзияҳо, баҳсҳо, концепсияҳо, маълумот (ки метавонанд нопурра бошанд), барои баровардани хулосаҳои худ ва асоснок кардани мавқеи худ имконият медиҳанд. Технологияи зерин дар миёни идеяҳои инноватсионии педагогии бомуваффақона баҳри ба назар гирифтани проблемавӣ ва маҳсулноқ будани таълим бо технологӣ будани дарс бо методҳои шавқовар нишон дода мешавад, бинобар ин, дарс бо истифодабарии вай шаклҳои ғайрианъанавиро талаб менамояд[1].

Инкишоф додани салоҳиятҳои калидӣ дар дарс омили аслии ҷалби хонандагон ба омӯзиш мебошад ва дар таҷрибаи гузаронидаи мутахассисони соҳаи маориф тасдиқи пурраи худро низ дарёфт намудааст. Мисоли ин муаллими мактаби №46 (ноҳияи Варзоб) Саидова М. мегӯяд: «Пештар бачаҳое, ки наредонистанду намефаҳмиданд, кӯшиш мекарданд, ки дар дарс ба ҷаҳми муаллим натоибанд. Худро паси дигаре пинҳон мекарданд. Сарҳо – ҳам, таъбашон хира менамуд. Имрӯз дар муносибати босалоҳият ба таълим ҳама сарбаланд, даст мебардоранд. Садои «Муаллим, муаллим, ман гӯям, ман ҷавоб диҳам» қариб аз ҳар курсӣ баланд мешавад» [5, с. 65].

Системаи маориф бояд хатмкунандагони худро дар шароити нави иттилоотӣ ба ҳаёти фаъолу эҷодкор омода созад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади ворид намудани маорифи кишвар ба низоми ягонаи таҳсилоти ҷаҳонӣ иқдомҳои навбатиро дар омода соختани заминаҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба нақша гирифтаанд, ки муҳимтарини онҳо инҳоянд: – таҳия ва тасдиқи “Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020” (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми июни соли 2012, №334) [8, с. 8].

Яке аз воситаҳои асосии расидан ба ҳадафи гузошташуда дар низоми маорифи кишварамон таълими фанни информатика ба ҳисоб меравад [12]. Дар ин самт таъкиду хидоятҳои Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қобили таҳниятанд. Роҳбари давлат дар тамоми Паёму суҳбату дастурҳои ӯ ба масъалаҳои аҳли илму маориф диққати махсус медиҳанд. «Меҳоҳам шуморо бовар кунонам, ки нуқтаи муҳим ҳамеша дар маркази таваҷҷуҳи роҳбарият ва Ҳукумати ҷумҳурӣ қарор дорад. Ҳеч ягон ҷамъомад, суҳбату мулоқотҳо, ки дар сатҳи роҳбарияти кишвар доир мегарданд, бе муҳокимаи масъалаҳои марбут ба ғамхорӣ дар ҳаққи омӯзгорон, аҳли илму маориф, донишҷӯён, беҳтар кардани вазъи иҷтимоии онҳо намегузаранд» [13, с. 379]. Яъне масъалаи ташаккули салоҳияти иттилоотии шахс, фарҳанги ҳамкориҳои иттилоотӣ, ки айни замон ҷузъи сиёсати иҷтимоии низоми маориф мебошад, хеле муҳим ба назар мерасад [11].

Асоси технология – сохти седаврагии дарс мебошад: водорнамоӣ, даркнамоӣ, мулоҳизаронӣ.

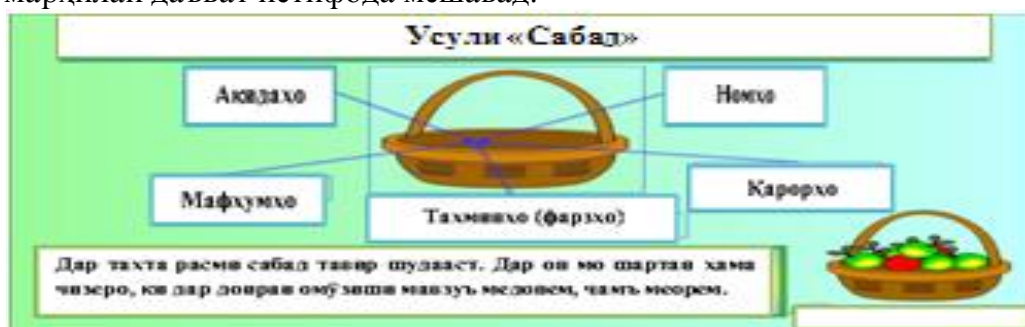


Акнун баъзе усулҳои рушди тафаккури интиқодиро дар доираи сохти сезинагии ин навъи салоҳият дида мебароем, ки онҳоро омӯзгорон баҳри ташаккул додани салоҳиятҳои асосии хонандагон дар дарсҳои информатика метавонанд истифода баранд.

#### Усули «Сабад» идеяҳо, мафҳумҳо, номҳо.

Ин усули ташкил намудани корҳои фардӣ ва гурӯҳии хонандагон дар давраи оғози дарс, ҳамон вақте ки муҳимияткунонии донишҳо ва таҷрибаи онҳо сурат мегирад. Вай имкон медиҳад, ки фикру андешаҳои хонандагон доир ба мавзӯи муҳокимакардашуда муайян карда шавад. Дар тахтаи синф аломати сабадро тасвир кардан мумкин аст, ки дар вай шартан ҳама он чизҳоеро, ки хонандагон дар бораи мавзӯи омӯхташуда медонанд, тасвир намудан мумкин аст.

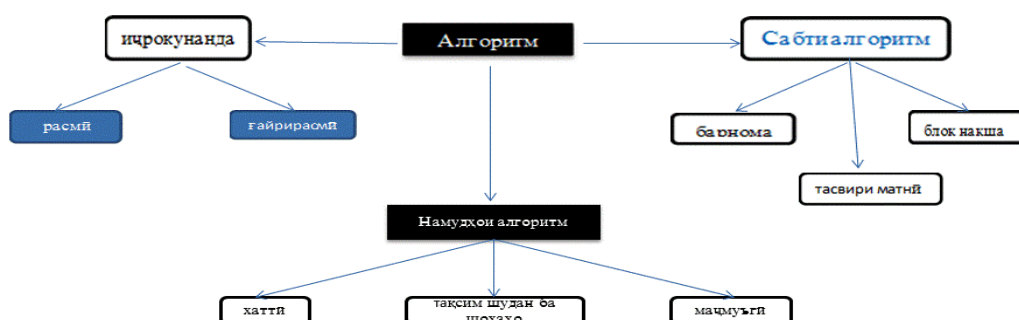
Бисёр дарсҳои омӯзиши маводи нав аз усули «Сабад» оғоз мегардад. Дар тахтаи синф тавассути проектор идеяҳои асосии дарси минбаъда нишон дода мешаванд. Ин усул дар марҳилаи даъват истифода мешавад.



#### Усули Кластер (хуша)

Кластер ташкили нақшавии мавод мебошад, ки вай майдони маъногии ин ё он мафҳумро нишон медиҳад. Калимаи кластер дар тарҷума «бандча, бурҷро» ифода менамояд.

Тартиб додани кластерҳо ба хонандагон имкон медиҳад, ки ба таври озод ва равшану возеҳ дар бораи ягон мавзӯи фикр намоянд. Хонандагон дар маркази варақ ягон мафҳуми асосиро менависанд ва аз вай хатҳои рӯшноиро ба тарафҳои гуногун мекашанд, ки онҳо ин калимаро бо дигарон пайваस्त мекунанд, ки аз онҳо нурҳо (равшаниҳо) дар навбати худ дуртар мераванд. Вобаста ба усули «Кластер» омӯзгор метавонад дар синфҳои 10 –ум алгоритмсозиро пешниҳод гардонад, ки тавассути ин мавзӯи забонҳои барномарезӣ ташаккул меёбад[2, с. 4].



#### Усули "Ангезиши зеҳн".

Дар ин усул саволҳои гуногун дода мешаванд.

Масалан, ҳангоми истифодаи усули ангезиши зеҳн, ба хонандагони синфи 11 дар мавзӯи «Амниятӣ иттилоотӣ» саволҳо дода мешаванд:

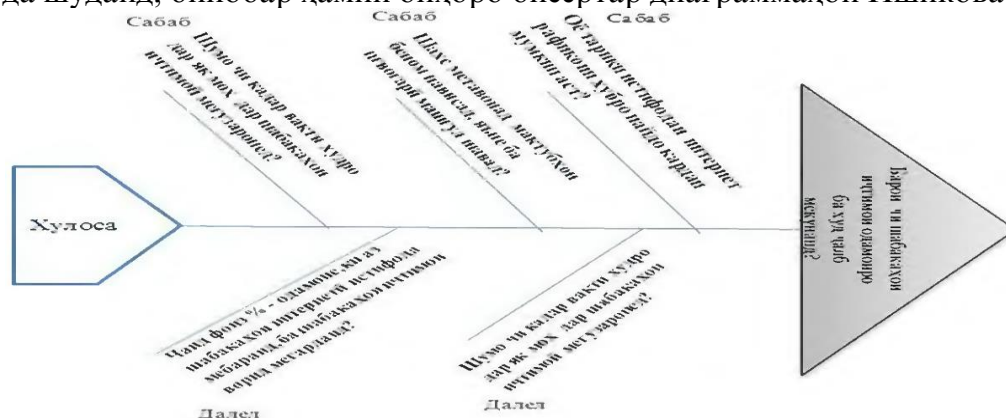
- ✓ Чӣ ба иттилоот таҳдид мекунанд?
- ✓ Маълумот аз кӣ бояд ҳифз карда шавад?
- ✓ Чӣ тавр бояд иттилоотро муҳофизат кард?

Ҳангоми ҷавоб ба саволи гузошташуда хонандагон метавонанд усули «Ҷарҳи хотирот» – ро истифода баранд (ҳамчунин, вобаста ба саволҳои дар боло овардашуда

омӯзгор метавонад дарсро дар шакли «Мизи мудаввар» дар мавзуи «Барномаҳои зиддивирӯсӣ» гузаронад [3, с. 20].



Акнун диққати шуморо ба нақшаи тартибдодашуда дар раванди ҳал намудани проблема ҷалб менамоем, ки усули Нақшаи «Фишбоун» ном дорад. Нақшаҳо (диаграммаҳо) – и «фишбоун» аз ҷониби профессор Кауро Ишиков фикр карда бароварда шуданд, бинобар ҳамин онҳоро бисёртар диаграммаҳои Ишикова меноманд.



Аз ҳама асосӣ барои нақша устухонбандии моҳигӣ мебошад. Усули устухонбандӣ –проблемае мебошад, ки вайро мо дида мебароем. Дар ҳуди устухонбанди устухонҷаҳои поёнӣ ва болоӣ вучуд доранд. Дар устухонҳои болоӣ сабабҳои пайдоиши проблемаҳо ба қайд гирифта мешаванд, дар устухонҷаҳои поёнӣ далелҳо оварда мешаванд.

Омӯзгор метавонад чунин усулро ба мавзуи мувофиқаткунандаи барномаи таълимӣ коркард намуда, пешниҳоди хонандагон намояд.

### Усули «Синквейн»

Калимаи Синквейн аз забони фаронсавӣ гирифта шуда, маънои «шеър» аз панҷ мисра иборатбударо мефаҳмонад. Дар навиштани шеърҳо қоидаҳои муайян риоя карда мешаванд.

- Мисраи якум номи шеър оварда мешавад, ки дар вай калимаи калидӣ, мафҳум мавзӯи синквейн оварда мешавад ва дар шакли исми навишта мешавад.

- Мисраи дуюм иборат аз ду сифат мебошад.
- Мисраи сеюм – аз се феъл иборат мебошад.
- Мисраи чорум аз ибораи маънои муайян.
- Мисраи панҷум аз хулоса, як калима, исми иборат мебошад.

Синквейн яке аз тарзҳои ба миён овардани рефлексияи эҷодӣ мебошад.

Шиносоӣ бо синквейн тариқи нақшаи зерин гузаронида мешавад:

1. Қоидаҳои навиштани синквейн фаҳмонида мешавад.
2. Ба ҳайси мисол якчанд синквейн оварда мешавад.
3. Мавзуи синквейн оварда мешавад.
4. Вақт ба ҳисоб гирифта мешавад.
5. Тарзҳои синквейн шунида мешаванд.

Усули корбарии синквейн ба хонандагон ба сифати олооти синтезкунонии иттилооти мушкул ва барои омӯзгор ба сифати баҳогузори хонандагон лозим мебошад. Усули Синквейн воситаи аслии ҳамгирии фанӣ информатика ва забони модариро таъмин менамояд.

Усули навиштани «ЭССЕ» (нақли хаттӣ).

Маъноӣ ин усулро ба таври зайл баён кардан мумкин аст: «Ман барои он менависам, ки бифаҳмам дар бораи чӣ фикр мекунам». Ин мактуби озод барои он мавзӯе мебошад, ки дар вай мустақилият, фардият, баҳс, аслияти ҳалли проблема ва далеловарӣ баҳогузори карда мешавад. Одатан (очерк нақли хаттӣ, ЭССЕ) дар синф бевосита баъди муҳокима кардани масъалаи гузошташуда навишта мешавад ва панҷ дақиқаро дар бар мегирад.

Информатика дар низоми фанҳои мактабӣ ба ҳайси омили систематизатсияи барномад менамояд, бинобар ҳамин, бояд дар раванди омӯзиш ба чунин пояҳои асосӣ таъҷиб намуд: «якум қарор баровард барои чӣ ин омӯхта мешавад (кадом донишҳо, маҳоратҳо ва малакаҳоро бояд хонандагон дар натиҷаи ин омӯзиш аз худ намоянд)? Дуюм, зарур аст, ки таҳлили мантиқӣ, дидактикӣ гузаронида шавад, яъне сохт ва хусусиятҳои дигар аз қабилӣ мазмуну мундариҷаи таълим муайян карда шавад [13, с. 6].

Танҳо дар ҳолати мавҷуд будани иттилооти кифоя доир ба саволҳои: барои чӣ? Ба чӣ? Ва ба кӣ? – мо метавонем ба муваффақият масъалаи ҷи гунаро ҳал намоем [4, с. 54].

Ҳамин тавр, истифодабарии усулҳо ва тарзҳои технологияи рушди тафаккури интиқодӣ баҳри ба даст овардани мақсади асосӣ хизмат менамояд. Ташаккули салоҳиятҳои калидӣ баҳри ёри расонидан ба хонандагон барои он ки онҳо мутахассисони салоҳиятнок ва касбӣ гарданд ва дар ҳама ҳолатҳои ҳаёти мутобиқ ба ҳаёт гарданд, қорбасти мешаванд.

#### Адабиёт:

1. Горохова Р. И., Кулбаева М. М. Технология развития критического мышления при изучении темы «Моделирование и формализация»// Информатика в школе. 2012. № 8.
2. Комилов Ф., Муллоҷонов М., Тухлиев К. Технологияи информатсионӣ. Китоби дарси барои синфи 10. -Душанбе, 2010 (272с.)
3. Комилов Ф. С., Шарапов Д.С.. Технологияи иттилоотӣ. Китоби дарси барои синфи 9. - Душанбе, 2013 (176 с.)
4. Кулбаева М. М. Методические приемы технологии развития критического мышления. Информатика в школе. 2013 № 4 (87)
5. Лутфуллозода М., Бобизода Ф. Андешаҳо перомунӣ салоҳиятҳо ва ташаккули онҳо / Муҳ. С. Камолзода; АТТ. - Душанбе, 2017 65 с.
6. Методические приемы развития критического мышления. [Http://letopisi.ru/index./php/](http://letopisi.ru/index./php/)
7. Мунавварова Т.З., Рашидов Т.Ё. Услуби таълими фанни таърих дар мактабҳои миёна. Д:-2014. С. 243
8. Муносибати босалоҳият дар таълим (дастури методӣ). Мураттибон: Ф. Бобизода, Ш. Исрофилниё, Д. Имомназаров, А. Байзоев. Душанбе-2017 С.74
9. Мухторӣ Қ., Сафин Д.В., Кабилов Н., Умаров У., Садурдинов Х., Начмиддинов А., Ҳалимов А. Татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими фанҳои табиӣ ва технологияи информатсионӣ. Дастури таълимӣ – методӣ. – Душанбе, 2018 41с.
10. Низоми таълими салоҳиятнокӣ. Душанбе – 2016 36 с.
11. [Третьяков А.Л.](http://journal.homocyberus.ru/informacionnaya) Информационная компетентность современных обучающихся и эпоха киберсоциализации: горизонты взаимодействия. [http://journal.homocyberus.ru/informacionnaya.](http://journal.homocyberus.ru/informacionnaya)
12. Шаров Д.А. Развитие критического мышления учащихся при обучении программированию в курсе "информатика и икт" на профильном уровне старшей школы. Автореферат - диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Омск – 2006 25 с.
13. Эмомалӣ Раҳмон Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат (китоби 1). – Душанбе – 2002. С. 379

## **НОВАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ – ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ ФОРМИРОВАНИЯ КЛЮЧЕВЫХ НАВЫКОВ НА КОМПЬЮТЕРНЫХ УРОКАХ**

Современная общеобразовательная средняя школа должна развивать новую систему знаний, умений, навыков а также самостоятельный опыт деятельности и личную ответственность учащихся. Эту деятельность можно осуществлять только через использования технологии развития критического мышления, который способствует развитию таких основных качеств, таких как критических, рефлексических, общительных, креативных, быстродействующих, ответственных мышлений для выбора и результатов деятельности.

Цель данной статьи показ теоретической основы связи критического и творческого мышления, как связанные понятия для развития правильного вхождения Технологии развития критического мышления в таких занятиях и приведение примеров занятий, которые реализуются с такой логикой в процессе обучения. В этой статье методы компетентности обучения рассмотрены очень подробно и имеют тесную связь с творческой деятельностью зарубежных и отечественных педагогов и психологов таких как Лутфуллозода М., Бобизода Г., Мухтори К., Сафин Д. В., Кабиров Н., Умаров У., Садурдинов Х., Наджмиддинов А., Халимов А., Р.И. Горохова, М.М. Кулбаева, Д.А. Шаров. Во время оценки новизны и закладки учебной практики учащихся, что мы должны учесть. В статье даны учащимся сведения об отечественных и зарубежных дидактических процессов, которые соответствуют целям и организации урока и развивают критическое мышления. Заключительная часть статьи структурирована через законченное исследования с реализацией опытов в процессе написания ЭССЕ в конце занятий.

**Ключевые слова:** система образования, информатика, технология обучения, критическое мышление, технология развития критического мышления.

## **NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGY IS ONE OF THE FACTORS FOR FORMING KEY SKILLS IN COMPUTER LESSONS**

A modern general education secondary school must develop a new system of knowledge, skills, and independent experience of activity and personal responsibility of students. This activity can be carried out only through the use of technology for the development of critical thinking, which contributes to the development of such basic qualities as critical, reflexive, sociable, creative, fast-acting, responsible thinking for the choice and results of activities.

The purpose of this article is to show the theoretical basis of the connection between critical and creative thinking, as related concepts for the development of the correct entry of the Technology for the development of critical thinking in such classes and to give examples of classes that are implemented with such logic in the learning process. In this article, the methods of teaching competence are considered in great detail and have a close connection with the creative activity of foreign and domestic teachers and psychologists such as Lutfullozoda M., Bobizoda G., Mukhtori K., Safin D.V., Kabirov N., Umarov U., Sadurdinov H., Najmiddinov A., Khalimov A., R.I. Gorohova, M.M. Kulbaeva, D.A. Sharov. During the assessment of novelty and bookmarking the educational practice of students, what should we take into account. The article provides students with information about domestic and foreign didactic processes that correspond to the goals and organization of the lesson and develop critical thinking. The final part of the article is structured through completed research with the implementation of experiments in the process of writing an ESSAY at the end of the lesson.

**Key words:** education system, informatics, learning technology, critical thinking, critical thinking development technology.

**Сведения об авторе:** Наимова Таманно Джамшедовна. – Кулябский государственный университет имени А.Рудаки, докторант Ph.D кафедры компьютерные

науки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. Телефон: (+992) 918-16-11-82. E-mail: [ddkssr@mail.ru](mailto:ddkssr@mail.ru)

**Information about the author: Naimova Tamanno Jamshedovna.** – Kulyab State University named after A. Rudaki, doctoral student Ph.D of the Department of Computer Science. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov street 16. Phone: (+992) 918-16-11-82. E-mail: [ddkssr@mail.ru](mailto:ddkssr@mail.ru)

**ТДУ: 796 (2-точ)**

**ТКТ: 75 (2-точ)**

**Н-92**

## **МОҲИЯТИ ТАШАККУЛИ УСТУВОРИИ КАСБӢ – ПЕДАГОГИИ ОМУЗГОРОНИ ОЯНДАИ ТАРБИЯИ ЧИСМОНӢ ВА САМТҲОИ ОМУЗИШИ ОН ҲАМЧУН МАВЗУИ ПЕДАГОГӢ**

Нурматов Ҳ.Т., унвонҷӯ., Иброҳимов Г., н.и.п., дотсент  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Проблемаи устувории касбии омӯзгор басо мураккаб ва серҷабҳа аст. Бо мақсади ҳаматарафа таҳқиқ намудани масъалаи мазкур дар ҷараёни омӯзиши мунтазами мафҳумҳои зерин: «устуворӣ», «устувории касбӣ», «устувории касбии муаллим», устувори касбӣ – педагогии муаллими тарбияи ҷисмониро мавриди пайгири қарор додем.

Мафҳумҳои «устуворӣ» ва «устувории касбӣ» ҳамчун мавзӯи таҳқиқоти фалсафа, педагогика, психология, ҷомеашиносӣ ва дигар соҳаҳои дониш мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Ин бо он шарҳ ёфтааст, ки муҳимтарин хусусияти самаранокӣ, эътимоднокӣ ва устуворӣ омода намудани мутахассисони соҳаи маориф маҳсуб меёбад.

Устувории ҳама гуна зухурот қобилияти нигоҳ доштани он шаклҳои мавҷудияти хешро, ки дар сурати аз байн рафтани онҳо ҳудаш қатъ мегардад ва ба муддати дароз ва дақиқан кофӣ нигоҳ медорад, устувор аст. Бо ибораи дигар, устуворӣ маънои онро дорад, ки объект дучори тағйирёбӣ нест, доимӣ ва устувор аст. [1]

Устуворӣ мафҳуми нисбӣ буда, онро танҳо дар муқоиса бо дигар объектҳо метавон арзёбӣ кард. Устуворӣ ҳолати объектро нисбат ба таъсири беруна тавсиф менамояд. Дар чунин сурат ҳолати объект устувортар аст, ки бо таъсири беруна ва тағйирёбии дохилӣ ба тағйироти на онқадар калон ва дуршавиҳо аз мавқеи пештара ба вуқӯ намепайвандад.

Дар табиати зинда сохтори функционалӣ ва динамикӣ ҳукмфармоӣ, ки бо инҳо муайян карда мешавад:

- ҳосиятҳои муҳити зист;
- ихтилоли дохилии система;
- имконияти мутобиқшавии система;
- қобилияти система ба таъсири зараровар ва хатарноки муҳити зист;
- қобилияти система барои таъсир расонидан ба муҳити зист, кам кардани таъсири манфии он;
- имконияти идоракунии;
- қобилияти система барои барқарорсозии вазифаҳои заифшуда ва гумшуда [1].

Аввалин маротиба мафҳуми «суботи касбӣ»-и шахсиятро К.К.Платонов соли 1965 муаррифӣ карда, онро ҳамчун як ҳосияти шахсият фаҳмидааст, ки дар он шиддатнокӣ, таъсирнокӣ ва устувории самти касбӣ зоҳир мегардад. Устувории касбӣ чунин омезиши кормандро бо касби худ тавсиф мекунад, ки фаъолияти касбӣ барои шахс «бартари меҳнат» мегардад [14, с. 40].

Барои омӯзиши мо маҳз устуворӣ самаранокии фаъолиятро таъмин мекунад.

Фаъолияти касбӣ ва муносибати шахсӣ ба проблемаи устуворӣ бояд бо ҳам алоқаманд бошанд. Ва ин муносибат, ба назари мо, дар мафҳуми «суботи касбӣ»-и шахсияти мутахассис ифода ёфтааст. Категорияи устувории касбӣ устувории эмотсионалӣ, эмотсионалӣ-ихтиёрӣ, ахлоқӣ, равониро дар бар мегирад. Ҳамаи ин мафҳумҳо бо ҳам омезиш ёфта, мафҳуми устувории касбӣ барои онҳо мафҳуми умумӣ дар ҳама гуна фаъолияти касбӣ мебошад.

Проблемаи устувории касбии мутахассисон борҳо объекти таҳқиқоти олимони ватанӣ ва хориҷӣ гардидааст. Дар баробари ин, таҳқиқот оид ба устувории касбии омӯзгорон нисбатан ба наздикӣ пайдо шуданд.

Ҳамин тавр, истилоҳи «суботи касбӣ» аз миёнаҳои солҳои ҳаштодум дар педагогика мақоми мустақил пайдо кардан гирифт. Вале масъалаҳои муайяне, ки ба ташаккули кадрҳои касбӣ, устувории омӯзгор марбутанд, борҳо дар асарҳои олимони ватаниву хориҷӣ дар заминаҳои гуногун баррасӣ шудааст:

- рӯоварӣ ва интиҳоби хонандагони мактаб ба ихтисоси педагогӣ (Ж. Ландшир, А. К. Маркова, Н. Е. Голомшток, В. А. Слостенин ва В. А. Мажар, Р. Алехадер, М. Гранд ва дигарон);

- ташхис ва ташаккули қобилияти педагогӣ (Н.А. Аминов, Ф.Е. Гоноволлин, Н.В. Кузмина, В.А. Слостенин ва ғ.);

- мутобиқшавии омӯзгорон ба фаъолияти касбӣ ва пешгирии ҷойивазкунии кадрҳо (В.Т. Ашпков, В.М. Видрин, Л.А. Ефимова, Л.С. Шубина, Р.Д. Брамвелл, Б.В. Горман, Т.М. Стиннет ва ғ.);

- саволҳои психологияи меҳнат ва шахсияти омӯзгор (А.К. Маркова, Н.В. Кузмина, К.К. Платонов, Б. Силанд, А. Тиенел ва ғ.);

- проблемаҳои такмили маҳорати педагогӣ ва ба даст овардани «акме» (А.А. Деркач, И.А. Зязюн, А.А. Исаев, Н.В. Кузмина ва ғ.).

Дар оянда як қатор хислатҳо ва хосиятҳои шахсӣ барои бомуваффақият азхуд намудани касби муаллими заруранд, нишон дода шудаанд. Масъалаҳои ташаккули амал ва маҳорати педагогии муаллим мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд. Дар вақти баҳо додан ба ташаккули онҳо олимони пешниҳод кардаанд, ки параметрҳои зерин ба назар гирифта шаванд: шиддат ва сифатҳои ахлоқии шахс; фаъолияти ҷамъиятию сиёсӣ ва педагогӣ; дониши педагогӣ, ҷамъиятию сиёсӣ ва махсуси илмӣ, дараҷаи инкишофи тафаккури назариявӣ ва амалии соҳаи педагогӣ; омодагии равонӣ ва маънавӣ ба кори касбӣ ва мувофиқат дар коллектив.

Ин сифатҳои шахсӣ барои муаллим бешубҳа заруранд, вале устувории ӯро дар фаъолияти касбии танҳо онҳо муайян намеkunанд. Як зумра олимони ба ҳулосае омадаанд, ки омода будан ба ин фаъолият шартӣ устувории фаъолияти педагогӣ мебошад.

К.К. Платонов омода будан ба фаъолияти педагогиро дар заминаи нақшаҳои умумии мутобиқи касби педагогӣ баррасӣ кардааст:

1) нақшаи фитнес. Он бо хусусиятҳои биологӣ, анатомӣ, физиологӣ, равонӣ муайян карда мешавад ва мавҷуд набудани зиддият ба фаъолият дар системаи Одам – «Инсон» (нуқсонҳои ҷиддии ҷисмонӣ; нуқсонҳои шадиди нутқ; интроверсияи баръало, акцентуатсияи характер, ноустувории эмотсионалӣ ва ғ.);

2) нақшаи омодагӣ ба фаъолияти педагогӣ. Он тамаркузи рефлексивиро ба фаъолияти педагогӣ, камолоти ҷаҳонбинии шахс, салоҳияти васеи системавии психологию педагогиро дар назар дорад;

3) нақшаи дохил кардан ба фаъолияти педагогӣ. Он фаъолияти мутақобилаи фаъолро бо одамони дигар, яъне ташаккули маҳорати касбии муоширати педагогӣ, техникаи педагогӣ дар асоси даркӣ-рефлексивӣ, эҳсосӣ-ихтиёрӣ, инчунин, муошират ва ташкилотчигиро дар бар мегирад.

Чунин ба назар мерасад, ки мувофиқати ҳар се нақша ба шумо имкон медиҳад, ки натиҷаи муассиртарин ба даст оред ва ба қуллаи аълои касбӣ бирасед. Аммо барои ин зарур аст, ки ҳар як омӯзгори оянда дорони маҷмуи донишҳои психологию педагогӣ,

инчунин, малакаҳое бошад, ки унсурҳои таркибии омодагии касбӣ ба фаъолияти педагогиро доро бошанд.

Ҷанбаҳои ҷудогонаи устувории касбии омӯзгор дар асарҳои А.А. Деркач, Л.А. Шубина, ки вазъи шиддатро дар даврае, ки донишҷӯён ба таълиму тарбия бахшида ва омӯхтаанд, инъикос ёфтааст.

Аз нуқтаи назари устувории касбии ҳаёти омӯзгорон дар як қатор корҳои таҳқиқотчиёни рус робитаи ошкоршудаи байни суръати реаксия дар ҳолатҳои педагогӣ ва муваффақият дар фаъолияти педагогӣ таваҷҷуҳи Э.А. Гришин, В.А. Слостенин ва Н.Е. Мажар, қарор гирифтааст.

Аз ин лиҳоз, омӯзиши равишҳои мухталифи муаллифон барои муайян кардани хусусиятҳои муҳими мафҳуми «суботи касбии омӯзгор» имкон медиҳад, ки тавсифи бештари талабот ба намоёндагони ин касб тартиб дода шавад. Концепсияе, ки аз мавқеи равиши систематикӣ таҳқиқ мешавад.

Мо наметавонем ба шароити иҷтимоию педагогии ҳаёти омӯзгор таъсири ҷиддӣ дошта бошем, вале мо имкон дорем, ки дар раванди таҳсилоти олий омилҳои мусбатро ҳавасманд ва маҳдуд созем, ки ба ташаккули сифатҳои шахсӣ ва касбии омӯзгори оянда таъсир мерасонанд.

Ҳамин тариқ, барои ташаккули устувории касбии сифатҳои шахсӣ ва касбии омӯзгор нақши асосиро мебозанд, аз ин рӯ, барои омӯзиши мо саволҳо таваҷҷуҳи хоса доранд. Вобаста ба баррасии устувории касбии муаллим дар доираи роҳёфти дуум.

Касби педагогӣ ба навъи касбҳои «Инсон – Одам» мансуб аст. Левитов Н.Д. яке аз аввалинҳоест, ки диққатро ба зарурати нишон додани талаботи умумӣ нисбат ба шахсияти муаллими мутахассис ҷалб намуд. Худи олим баъзеи онҳоро муайян кардааст: муносибати ҳассос ва бодикқат ба одамон, дарки хусусиятҳои инфиродӣ ва ҳолати руҳии онҳо, маҷмуи серталабӣ ва нармӣ, хотира барои чехраҳо, қобилияти тақсим ва иваз кардани диққат ва як қатор сифатҳои дигар.

Е.А. Климов омӯзиши сифатҳоеро, ки барои намоёндагони касби навъи «Одам – Инсон» заруранд, идома дода, рӯйхати васеътари онҳоро ҷудо намуд:

- қобилияти роҳбарӣ кардан, таълим додан, тарбия кардан;
- қобилияти гӯш кардан ва гӯш карда тавоништан;
- ҷаҳонбинии васеъ, фарҳанги муошират;
- самти равонии ақл, мушоҳида ба зухуроти эҳсосот, ақл ва ҳислати одамони дигар;
- муносибати тарҳрезӣ ба шахс дар асоси қобилияти нишон додани сифатҳои беҳтарини ӯ;
- қобилияти ҳамдардӣ кардан;
- мушоҳида;
- эътиқоди амиқ ва некбинона ба дурустии ғоя, хизмат ба халқ дар маҷмуъ;
- қобилияти ҳалли ҳолатҳои ғайристандартӣ;
- дараҷаи баланди худтанзимкунӣ [3, с. 83].

Ҷи хеле ки Н.А. Аминов [1, с. 285] қайд кардааст, унсурҳои муҳими сохтори қобилияти педагогӣ қобилияти устувории эмотсионалӣ ва муқовимат ба синдроми дамсӯзии эмотсионалӣ мебошад. Ин қобилият ба муаллим кӯмак мекунад, ки эҳсосоти худро идора кунад, аз мавқеи ба он характери конструктивӣ бахшад. Ба шарофати ташаккули ин қобилиятҳо муаллим метавонад маводҳои омӯхташавандаро ба таври равшан, образнок, боварибахш ба хонандагон расонад ва дар айни замон неруи худро тавре тақсим намояд, ки на ҳудаш ва на дигаронро аз ҳад зиёд монда кунад.

Ҳангоми баррасии мафҳуми устувории касбӣ аз нигоҳи сифатҳои касбӣ ва шахсии субъекти фаъолияти педагогӣ И.Э. Стрелков ва А.А. Южанинова қайд мекунанд, ки омӯзгорон дар ташаккули устуворӣ ба қобилияти дуруст дарк ва баҳо додан ба сифатҳои шахсии дигарон ва муносибатҳои онҳо, пешгӯии тағйирот дар ҳолат ва рафтори одамон, пешгӯии натиҷаи таъсири ӯ ба онҳо ифода меёбад.

Дар асари Г.А. Нагорная устувории фаъолияти омӯзгор ҳамчун принсипи асосӣ бо бисёр шартҳо: дониш, маҳорат, сифатҳо, ҳислатҳои шахсият ва ғайра муайян карда



мешавад. Муаллиф дар байни малакаҳои барои омӯзгор зарурӣ маҳорати таҳлил кардани педагогиро мегузорад, вазъияти педагогиро бошад дар навбати аввал. Ғайр аз ин, воситаи ташаккули ин маҳорат (барои омӯзгорони оянда) бояд омӯзиши иҷтимоӣ-психологӣ, бозихои тиҷоратӣ, таҳлил ва ҷамъбасти таҷрибаи психологӣ бошад [7, с. 26].

Ф.Г. Зиятдинова устувории касбии омӯзгорро бо мафҳуми «вафодорӣ ба мактаб» ҳамчун нишондиҳандаи олии он меҳисобад.

Муаллиф омилҳои зеринро муайян мекунад, ки устувории касбии шахсро муайян мекунанд:

- мавҷудият ва дараҷаи ифодаи хоҳиши тағйир додани ҷой ё касб;
- шароите, ки дар он шахс қорашро иваз мекунад;
- ангега ва ҳавасмандгардонии интихоби касб;
- ангега ва ҳавасмандгардонии қори дарозмуддат дар як ҷой;
- ангега ва ангегаҳои интихоби касби нав [2, с. 186].

Э.М. Ковалчук устувории касбиро мувофиқати мақсад ва манфиатҳои шахс бо мазмуни воқеии эҷодӣ ва меҳнат. Агар риоя карда шавад, он гоҳ шахс бо фаъолияти касбӣ бомуваффақият ҳамроҳ мешавад.

Тавре Н.Е. Мажар қайд мекунад, мафҳуми «суботи касбӣ»-и шахсияти омӯзгор яке аз ҷанбаҳои устувории шахсиятро тавсиф намуда, устувории манфиатҳои касбии омӯзгорро дар бар мегирад. Яке аз паҳлуҳои устувории шахсияти устувории манфиати касбии муаллим ният ва муайян кардани фаъолияти шахсият, ташкил медиҳанд.

Т.В. Осадчая дар таҳқиқоти худ робитаи байни сатҳи ташаккули устувории касбии донишҷӯён ва дараҷаи азхудкунии техникаи педагогиро муқаррар кардааст. Таҳқиқот алоқаи баланд бардоштани сатҳи азхудкунии омӯзгор аз техникаи педагогӣ ва мустақкам намудани устувории касбии ӯро муқаррар кардааст.

З.Н. Курлянд устувории касбии муаллимо «сифати мураккаби муттаҳидшуда мешуморад, ки дар баробари қобилиятҳои педагогӣ суръати муаллим шуданро ҳамчун устои қори худ таъмин менамояд: ин синтези сифатҳо ва хислатҳои шахсият мебошад, ки ба шумо имкон медиҳад, ки бо боварии тоҷиб ба касби омӯзгорӣ ноил шавед, мустақилона, бе фишори эмотсионалӣ фаъолияти касбии худро муддати дароз бо ҳатогҳои камтарин иҷро намоед» [4, с. 13].

Муаллиф дар сохтори устувории касбӣ як қатор унсурҳоро дохил кардааст:

- 1) Ҳадафмандӣ (равиянокии педагогӣ, эътимод ба худ чун муаллим, қаноатмандӣ аз фаъолият);
- 2) эмотсионалӣ-ихтиёрӣ (надоштани шиддати эмотсионалӣ, қобилияти танзим намудани ҳолати эҳсосии худ, мавҷудияти сифатҳои ихтиёрӣ);
- 3) шахсӣ (суръати воқуниш ба рафтори донишҷӯён, самти маърифатӣ, ҳастагии муқаррарӣ);
- 4) касбӣ ва педагогӣ (дониш, маҳорат ва маҳорати омӯзгор, қобилияти қабули қарорҳои дуруст дар ҳолатҳои ғайримуқаррарӣ, зарурати худтаълимӣ) [4, с. 15].

Таҳқиқоти О.В. Ржанникова ба ташаккули устувории касбии ҳайати омӯзгорон дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ бахшида шудааст. Муаллиф моҳияти ин мафҳумро ҳамчун синтези сифатҳо ва хислатҳои шахсият дарк карда ба касб имкон медиҳад, ки фаъолона, дилпуруна, қатъӣ, мустақилона, бидуни шикасти эҳсосот, вазифаҳои касбии худро иҷро намуда, дар муддатҳои тулонӣ тавачҷуҳи худро ба ин фаъолият нигоҳ дошта, инчунин, ба амал баровардани неруи эҷодии худ қодир бошад.

И.П. Андриади ва О.В. Ржанникова қайд мекунанд, ки «раванди ташаккули устувории касбӣ аз рӯи табиати худ бесарусомонист. Барои аксарияти омӯзгорон ва тренерон ин раванд пас аз чанд соли хатми мактаб ба итмом мерасад, вақте ки омӯзгорон аллакай аз рӯи ихтисосашон таҷрибаи назаррас ва таҷрибаи қорӣ тулонӣ доранд. Аммо қасоне низ ҳастанд, ки ба душвориҳои бавҷудодама тоҷиб наоварда, худро дар он эҳсос накарда, фаъолияти педагогиро тарк мекунанд».

В.Е. Пенков [9, с. 67] мафҳуми устувории касбӣ - шахсии омӯзгорро ворид намуда, зеро он ин равандро ҳамчун сифати интегративӣ, ки аз маҷмуи унсурҳои зерин ташаккул меёбад, ба таври зайл нишон додааст:

1) ҳадафмандӣ (ангезаҳои марбут ба ташаккули сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳим, ангезаҳои марбут ба мундариҷаи таълим, ангезаҳо вобаста ба муносибат ба фаъолияти педагогӣ);

2) маърифатӣ (донишҳои махсус, раваншиносӣ, дониши педагогӣ, дониш дар бораи роҳҳои ташкили фаъолият);

3) конативӣ (қобилияти худтанзимкунӣ, қобилияти худфаъолиятӣ, қобилияти эҷоди педагогӣ).

Устувории касбӣ - шахсӣ ба ақидаи муаллиф қисми таркибӣ шахсият ва эҷодии фарҳанги педагогии омӯзгор мебошад.

З.К. Каргиева [5, с. 59] гоյи ташаккули устувори касбии омӯзгорони оянда тавассути воситаҳои фанҳои махсус ва таҳкими раванди касбии онҳоро пешниҳод намуда, омилҳои устувориро ба таври зайл муайян кардааст:

1) қаноатмандӣ аз касби омӯзгорӣ;

2) муваффақияти фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ дар давоми солҳои таҳсил дар донишгоҳ;

3) дараҷаи ташаккули ташкилотчигӣ ва коммуникативӣ(иртиботи )-и ҷузъҳои фаъолияти педагогӣ;

4) дараҷаи ташаккули раванди касбӣ-педагогӣ.

Ба ақидаи Т.А. Воронова «равиянокии касбӣ ангезаи устувори худтаълимгирӣ буда, раванди касбӣ-педагогӣ ҳамчун ҳадафи асосии худтаълимии педагогӣ хизмат карда, ҳамаи мақсадҳои дигарро ба якдигар пайваст мекунад».

Ҳамин тариқ, чун қоида равиянокии касбӣ дар фаъолияти педагогӣ маҷмуи ангезаҳои устуворест, ки ба иҷрои фаъолияти педагогӣ ва аз худ намудани маҳорати педагогӣ нигаронида шудаанд.

Равиянокӣ ва устувории фаъолияти касбиро М.А. Алимова ҳамчун раванди ягонаи ташаккули муносибатҳо ва меъёрҳои арзишии маънавӣ, ки симои касбии дунёро фаро мегирад, маънидод кардааст.

З.Н. Курлянд таъкид мекунад, ки дар сохтори тайёрии омӯзгор самти педагогӣ ва устувории касбӣ низомро ташкил медиҳад, ки дорои сифатҳои нави устуворӣ ва тағйирпазирӣ гардад, ки онро метавон бо худидоракунии ташкилот баррасӣ кард, бо шарт ба ин низом дохил намудани субъекте, ки фаъолияти мақсаднокаш сарчашма ва ангезаи худтанзимкунӣ хоҳад буд. Муаллиф қайд мекунад, ки дар устувории касбӣ қаноатмандӣ аз фаъолияти босуботи ҳайати омӯзгоронро дар мактаб таъмин намуда, хоҳиши баланд бардоштани малакаи онҳо, амиқтар омӯхтани фанни худ, васеъ намудани донишҳои психологию педагогӣ, яъне. такони ибтидоии ташаккули системаи касбии фаъолияти педагогӣ мебошад, ки онро дар ин маврид метавон ҳамчун системаи худташкिल्диҳандаи ба устувории касбию педагогӣ таъсир мерасонад, маънидод намудааст.

Қаноатмандии паст аз касб, чунон ки А.А. Реан қайд кардааст, дар аксари мавридҳо сабаби ҷойивазкунии кадрҳо гашта, боиси оқибатҳои манфии иқтисодӣ мегардад. Илова бар ин, солимии руҳии инсон аз бисёр ҷиҳат ба қаноатмандӣ аз касби интихобшуда, сатҳи касбият вобаста аст. Қаноатмандии паст аз касб дар раванди таълими касбӣ, эҳтимолан, боиси рушди сатҳи он мегардад. Ва ин, дар навбати худ, боиси фаъолияти муътадили касбӣ мегардад.

З.К. Каргиева чунин мешуморад, ки тамоюли касбию педагогӣ дар омода будан ба фаъолияти педагогӣ, қаноатмандӣ аз касби муаллимӣ ва кори педагогӣ, муваффақияти фаъолияти педагогӣ ва қобилияти иҷрои он ифода меёбад.

Т.А. Воронова таъкид мекунад, ки қобилияти касбӣ қобилияти шахсро барои бомуваффақият иҷро кардани вазифаҳои аз рӯи ихтисос талабкарда, бо муносибати мусбии эмотсионалӣ ба кори худ ифода мекунад. Бо ин равиш робитаи устувории эмотсионалӣ ва касбӣ мушоҳида карда шуда, вобастагии мувофиқат ба касб ба ҳолати эмотсионалиии субъекти меҳнат дар иҷрои фаъолияти меҳнатӣ таъкид мешавад.

Мулоҳизаҳои асосиро оид ба масъалаи «суботи касбии омӯзгор» ҷамъбаст намуда, метавон ба чунин хулоса омад, ки ин як таълими мураккаби системавии

инфиродини психологӣ мебошад, ки фаъолияти кори омӯзгорро новобаста аз таъсири манфии омилҳои беруна таъмин менамояд.

Ошкор кардани сохтори устувори касбии муаллими варзида, ба андешаи мо, бояд дар асоси қонуни ягонагии шуур ва фаъолият сурат гирад. Аз ин рӯ, марҳилаи навбатии таҳқиқоти мо ба муайян кардани:

– шарти иҷтимоии ҷорӣ намудани тайёрии касбӣ аз рӯи ихтисоси «Бехатарии ҳаёт»;

– хусусияти фаъолияти муаллими бехатарии ҳаёт;

– системаҳои сифатҳои шахсии омӯзгори ҳифзи ҳаёт, ки барои татбиқи бомуваффақияти фаъолияти касбӣ заруранд.

#### Адабиёт:

1. Аминов Н.А. Модельные характеристики способностей и одаренности учителя // Способности (К 100 – летию со дня рождения Б.М. Теплова). – Дубна: Феникс, 1997. – С. 289 – 305.

2. Зиятдинова Ф.Г. Социальное положение и престижучительства: проблемы, пути решения. – М., 1992. – 222 с.

3. Климов Е.А. Психология профессионала. – М., 1996. – 324 с.

4. Курлянд З.Н. Формирование и развитие профессиональной устойчивости учителя: дис. ... доктора. пед. наук. – Одесса, 1993. – 268 с.

5. Каргиева З.К. Профессиональная устойчивость учителей и определяющие ее факторы // Вопросы преемственности воспитания и формирования учебной деятельности в системе «школа-вуз»: Сб. науч. трудов. – Орджоникидзе, 1984. – С. 59 – 65.

6. Левитов Н.Д. Детская и педагогическая психология. – М., 1967. – 476 с.

7. Нагорная Г.А. О развитии интеллектуальных детерминант психологической устойчивости учителя // Психологическая устойчивость профессиональной деятельности. – М.; Одесса, 1984. – С. 112 – 114.

8. Платонов К.К. Вопросы психологии труда. – М.: Медицина, 1970. – 264 с.

9. Пеньков В.Е. Формирование профессионально-личностной устойчивости будущего учителя в процессе обучения в вузе: дис... канд. пед. наук. – Белгород, 1997. – 191 с.

10. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социально-педагогическая психология. СПб.: Питер, 1999. – 409с.

11. Сафин Ф. Сущность и факторы экономической устойчивости (постановка проблемы)// Вестник ТИБСИ. – 2000. – № 2. – С. 13 – 12.

### МОҲИЯТИ ТАШАККУЛИ УСТУВОРИИ КАСБӢ – ПЕДАГОГИИ ОМУӢЗГОРОНИ ОЯНДАИ ТАРБИЯИ ҚИСМОНӢ ВА САМТҲОИ ОМУӢЗИШИ ОН ҲАМЧУН МАВЗУИ ПЕДАГОГӢ

Дар мақолаи мазкур самтҳои асосии як қатор хислатҳо ва хосиятҳои шахсӣ барои бомуваффақият азхуд намудани касби муаллими заруранд, нишон дода шудаанд. Масъалаҳои ташаккули амал ва маҳорати педагогии муаллим мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд. Дар вақти баҳо додан ба ташаккули онҳо олимони пешниҳод кардаанд, ки параметрҳои зерин ба назар гирифта шаванд: шиддат ва сифатҳои ахлоқии шахс; фаъолияти ҷамъиятию сиёсӣ ва педагогӣ; дониши педагогӣ, ҷамъиятию сиёсӣ ва махсуси илмӣ, дараҷаи инкишофи тафаккури назариявӣ ва амалии соҳаи педагогӣ; омодагии равонӣ ва маънавӣ ба қори касбӣ ва мувофиқат дар коллектив.

Ин сифатҳои шахсӣ барои муаллим бешубҳа заруранд, вале устувори ӯро дар фаъолияти касбӣ танҳо онҳо муайян намеkunанд. Як зумра олимони ба ҳулосае омадаанд, ки омода будан ба ин фаъолият шарти устувори фаъолияти педагогӣ мебошад.

К.К. Платонов омода будан ба фаъолияти педагогиро дар заминаи нақшаҳои умумии мутобиқи касби педагогӣ баррасӣ кардааст:

1) нақшаи фитнес. Он бо хусусиятҳои биологӣ, анатомӣ, физиологӣ, равонӣ муайян карда мешавад ва мавҷуд набудани зиддият ба фаъолият дар системаи Одам – «Инсон» (нуқсонҳои қиддии ҷисмонӣ; нуқсонҳои шадиди нутқ; интроверсияи баръало, акцентуатсияи характер, ноустувории эмотсионалӣ ва ғ.);

2) нақшаи омодагӣ ба фаъолияти педагогӣ. Он тамаркузи рефлексивиро ба фаъолияти педагогӣ, камолоти ҷаҳонбинии шахс, салоҳияти васеи системавии психологию педагогиро дар назар дорад;

3) нақшаи дохил кардан ба фаъолияти педагогӣ. Он фаъолияти мутақобилаи фаъолро бо одамони дигар, яъне ташаккули маҳорати касбии муоширати педагогӣ, техникаи педагогӣ дар асоси даркӣ-рефлексивӣ, эҳсосӣ-ихтиёрӣ, инчунин, муошират ва ташкилотчигиро дар бар мегирад.

Муаллиф хулосаҳои худро ҳамчун намуда пешниҳод менамояд, ки нашри ин мақолаи мазкур қайд менамояд, ки дар самти тарбияи ҷисмонӣ нақш ва аҳамияти ҳосаи худро мегузорад.

**Калидвожа:** устуворӣ, инсонӣ, малака, маҳорат, дониш, ҷисман, марҳила, навбати, роҳ, усул, нақш, такмил, омилҳои беруна, инкишоф.

### **СУЩНОСТЬ УСТОЙЧИВОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ - ПЕДАГОГИКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ ЕЕ ИЗУЧЕНИЯ КАК ТЕМА ПЕДАГОГИИ**

В данной статье показаны основные направления ряда личностных качеств и характеристик, необходимых для успешного овладения педагогической профессией. Исследованы вопросы педагогической деятельности и развития педагогического мастерства. При оценке их формирования ученые предложили учитывать следующие параметры: напряженность и нравственные качества человека; общественная, политическая и педагогическая деятельность; педагогические, социальные, политические и специально-научные знания, уровень развития теоретического и практического мышления в педагогической сфере; умственная и духовная подготовка к профессиональной работе и работе в команде.

Эти личностные качества, несомненно, необходимы педагогу, но сами по себе они не определяют его устойчивость в профессиональной деятельности. Ряд ученых пришли к выводу, что готовность к этой деятельности является условием устойчивости педагогической деятельности.

К. К. Платонов рассматривал готовность к педагогической деятельности в контексте общих планов педагогической профессии:

1) фитнес-план. Она определяется биологическими, анатомо-физиологическими, психологическими особенностями и отсутствием противоречий деятельности в системе Человек-«Человек» (серьезные физические дефекты; выраженные дефекты речи; явная интроверсия, акцентуация характера, эмоциональная неустойчивость и др.);

2) план подготовки к педагогической деятельности. Он предполагает рефлексивную направленность педагогической деятельности, зрелость мировоззрения человека, широкую системную психолого-педагогическую компетентность;

3) план включения в педагогическую деятельность. Он включает в себя активное взаимодействие с другими людьми, то есть развитие навыков профессионального педагогического общения, педагогических приемов, основанных на перцептивно-рефлексивных, эмоционально-произвольных, а также коммуникативно-организационных.

Автор подводит итог своим выводам и предполагает, что публикация данной статьи имеет особую роль и значение в сфере физического воспитания.

**Ключевые слова:** устойчивость, человек, умение, знание, физическое, этап, поворот, способ, метод, роль, совершенствование, внешние факторы, развитие.

## **THE ESSENCE OF A SUSTAINABLE PROFESSIONAL ORGANIZATION - PEDAGOGY OF FUTURE TEACHERS OF PHYSICAL EDUCATION AND DIRECTIONS OF ITS STUDY AS A TOPIC OF PEDAGOGY**

This article shows the main directions of a number of personal qualities and characteristics necessary for the successful mastery of the teaching profession. Questions of pedagogical activity and development of pedagogical skills are investigated. When assessing their formation, scientists proposed to take into account the following parameters: tension and moral qualities of a person; social, political and pedagogical activity; pedagogical, social, political and special-scientific knowledge, the level of development of theoretical and practical thinking in the pedagogical sphere; mental and spiritual preparation for professional work and teamwork.

These personal qualities are undoubtedly necessary for a teacher, but by themselves they do not determine his stability in professional activities. A number of scientists have come to the conclusion that readiness for this activity is a condition for the sustainability of pedagogical activity.

K. K. Platonov considered the readiness for pedagogical activity in the context of the general plans of the pedagogical profession:

1) fitness plan. It is determined by biological, anatomical, physiological, psychological characteristics and the absence of contradictions in activity in the Human-“Man” system (serious physical defects; pronounced speech defects; obvious introversion, accentuation of character, emotional instability, etc.);

2) a plan for preparing for pedagogical activity. It assumes a reflexive orientation of pedagogical activity, the maturity of a person's worldview, a broad systemic psychological and pedagogical competence;

3) a plan for inclusion in pedagogical activity. It includes active interaction with other people, that is, the development of professional pedagogical communication skills, pedagogical techniques based on perceptual-reflexive, emotional-arbitrary, as well as communicative-organizational.

The author summarizes his findings and suggests that the publication of this article has a special role and significance in the field of physical education.

Key words: stability, person, skill, skill, knowledge, physical, stage, turn, way, method, role, improvement, external factors, development.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Нурматов Ҳисомуддин Тохтарович – саромӯзгор кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва методикаи таълими он Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон. 734065, шаҳри Кӯлоб кӯчаи С. Сафаров 16. тел: (992) 918-92-90-91

Иброҳимов Г., н.и.п., дотсенти кафедраи педагогикаи умумидонишгоҳии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон. 734065, шаҳри Кӯлоб кӯчаи С. Сафаров 16. тел: 987151415

**Сведения об авторах:** Нурматов Хисомуддин Тохтарович – ст. преподаватель кафедры физического воспитания и методики его преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан. 734065, город Куляб, улица С. Сафарова 16. тел: (992) 918-92-90-91

Иброҳимов Г., к.п.н., дотсент общеуниверситетской кафедры педагогики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан. 734065, город Куляб, улица С. Сафарова 16. тел: 918151415

**Information about the authors:** Nurmatov Khisomuddin Tokhtarovich - Art. Lecturer in the Department of Physical Education and Methods of its Teaching, Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: Republic of Tajikistan. 734065, Kulyab city, S. Safarov street 16. tel: (992) 918-92-90-91

Иброҳимов Г., Ph.D., associate professor of the general university department of pedagogy of the Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: Republic of Tajikistan. 734065, Kulyab city, S. Safarov street 16. tel: 985151415

## ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ МУОСИРИ КОМПЮТЕРӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ФИЗИКА (МОДЕЛСОЗИ КОМПЮТЕРӢ)

Олимӣ А. Р., н.и.ф.-м., дотсент  
Донишгоҳи давлатии Данғара

Дар мақола ба таълими физика дар ихтисосҳои илмҳои дақиқ мактабҳои олии, барои татбиқи корҳои озмоишии виртуалӣ диққати махсус дода мешавад. Моделсозии компютерӣ ба пешрафти техникаи иттилоотии ҳисоббарор ба соҳаи мустақил ва муҳими барномаҳои иттилоотӣ табдил ёфтааст. Дар айни замон, моделсозии компютерӣ дар илм ва тадқиқотҳои илми амалӣ яке аз усулҳои асосии азхудкунии дониш мебошад. Бе моделронии компютерӣ ҳалли масъалаҳои илмӣ номумкин аст. Технологияи тадқиқотии мураккабе коркард шудааст, ки дар асоси модели компютерӣ объекти тадқиқшаванда истифода бурда мешавад. Муҳити атрофе, ки моро ихота кардааст, хеле мураккаб ва гуногун аст. Дар рафти омӯзиш инсоният бояд аз ҳама бештар ба объектҳои омӯхташаванда, хусусиятҳои муҳими он ва ба ҳодисаҳои баамалода аҳмияти чиддӣ диҳад. Барои нишон додани алоқамандии ҳодисаҳо ва омӯхтани ҳодисаҳои табиӣ ва дигар ҳодисаҳои рӯйдиханда, мушоҳидачӣ дасгоҳҳои хело мураккаб эҷод мекунад. Ҳамаи ин ба донишҷӯ барои фаҳмидани тамоми қонуниятҳо ва ҳодисаҳо, ки мавриди тадқиқот қарор гирифтаанд, ёрӣ мерасонад. Муҳимтарини онҳо мазмуни қонунҳои табиат мебошад.

Агар қонунҳои асосӣ мавҷуд бошанд ё ҳосиятҳои физикию химиявии объектҳо омӯхта шаванд, тадқиқотчӣ таҷрибаи ҳақиқиро мегузаронад. Фарз мекунем, ки барои омӯхтани қонуни ҷозибай умумиолам, қувваи ҷозибай якҷанд қисмро чен кардан зарур аст ё дар нақши онҳо ягон объекти астрономӣ ё қурраи Заминро гирифтани мумкин аст. Барои муайян кардани қонуни Кулон таъсири мутақобилаи объектҳои заряднокро дида баромадан зарур аст, масалан, дар тарозуи чархзананда. Барои чен кардани часпаки моеъ, ин моеъро ба вискозиметр рехтан лозим аст ва натиҷаҳоро қайд кардан зарур аст. Барои муайян кардани қонуни Гей-Люссак вобастагии ҳаҷми газро аз температура дар ҳолати доимӣ будани фишор ва бетағйир мондани масса дида баромадан лозим аст. Раванди изобарӣ – раванде мебошад, ки дар давоми он ҳолати системаи термодинамикӣ ҳангоми доими будани фишор тағйир меёбад.

Бори дигар қайд кардан лозим аст, ки барои гузарондани якҷанд таҷриба одам маҷбур мешавад, ки асбобҳои аз ҷиҳати техникӣ мураккабро созад. Дар аввал, вақте ки илми физика диққати одамро ба худ ҷалб намуд, дар он вақт таҷрибаҳои ҳақиқӣ дар ҷои авал меистоданд. Ҳамин тариқ сарчашмаи асосии донишҳо, қонунҳои табиат ба шумор меравад ва ҷои намоёнро ишғол мекунанд. Образи қонуниятҳо дар ҳолати эҳтимолӣ, бояд дар таҷрибаи ҳақиқӣ тасвир карда шаванд. Фақат дар таҷрибаи ҳақиқӣ, мо ба ҳақиқати ин ё он ҳодисаи физикӣ боварӣ ҳосил карда метавонем [4, с. 36-55].

Барои аниқ муайян кардани хусусиятҳои объектҳои интиҳобшуда ва ҳодисаҳои мураккаб, тадқиқотчӣ объектҳои ёрирасон меофарад, ки бо равандҳои озмоишӣ осонтар кор карданро ёд гиранд. Усул омӯзиши таҷрибавӣ, ки ба ивазкунии объектҳои омӯзиши интиҳобшуда ба дигараш асос қунонида шудааст, онро дар асл моделсозӣ меноманд ва объекти таҷрибавӣ тариқи модели компютерӣ иҷро карда мешавад.

Аксар вақт модели компютерӣ барои омӯзиши раванди интиҳобшуда лозим аст, ки дар системаҳои бо андозаҳои муайяни геометрӣ ва хусусиятҳои физикӣ дошта, ки муҳити атроф барои таҷриба номусоид аст, сохта мешавад. Фарз кардем параметрҳои геометрии системаи беохир калон ё хурд, дар раванди интиҳобшуда хеле тез ё суст мегузарад. Қиматҳои ҳолатҳои раванди тадқиқотӣ ва хусусиятҳои он хело баланданд (қувваи вазнинӣ, фишори манфӣ ё мусбат, муқовимати ҷараён дар металл ва ва ғайра), ки маводҳои дар таҷриба истифодашуда то ҷӣ андоза гаронбаҳо мебошанд ва ин маводҳои истифодашуда ва дигар омилҳо ҷӣ тавр муҳити атрофро ифлос мекунанд.

Моделҳои компютери метавонанд барои такмил додани малака ва омӯзиш истифода баранд. Мо метавонем мақсади курси моделсозии компютери дар донишгоҳҳо тавсиф кунем:

1. Таъмин намудани заминаи илмии моделсозӣ (асосӣ сохтани моделҳо ва тадқиқот бо онҳо);

2. Мустаҳкам намудани дониши донишҷӯён аз рӯи баъзе илмҳо ва ба омӯзиши ин илмҳо характери эҷодӣ додан;

3. Бо истифода аз дарсҳои информатика пурра кардани донишҳои илмии донишҷӯён.

Моделсозии компютерӣ ба нав кардани ҳодисаҳои ба ҳамдигар монанд таъма мекунад. Қонунҳои монандӣ, модел ва объекти намунавиро ба якдигар муттаҳид мекунад. Модел ҳам бояд ба таври геометрӣ ба объект монанд бошад. Илова бар ин, зарур аст, ки монандиро дар параметрҳои физикӣ низ дида бароем. Шартҳои гузариши равандҳои физикӣ бояд аз воҳиди ченкунии бузургҳои физикӣ вобаста набошад ва аз рӯи параметрҳои беандоза интихоб карда мешаванд, яъне, қиматҳои нисбӣ. Агар ҳодисаҳои монанд ва ҳамаи параметрҳои миқдории онҳо дар тавсифот, дар шакли муайян ба ҳамдигар мувофиқат кунанд. Тавсифоти вобастаи хусусиятҳои модели компютерӣ ва таҷрибаи ҳақиқӣ як шакли баён дар байни таҷрибаи ҳақиқӣ ва модели компютерӣ мебошад. Дар ҳамаи асос натиҷаҳои таҷрибаи пешниҳодшуда бо модели компютерӣ, барои таъмини омӯзиши гурӯҳи ҳодисаҳо равона шудааст. Барои объекти интихобшуда ва сарҳади ин гурӯҳи ҳодисаҳо, натиҷаҳои ҳисобкунӣ аз як ҳисобкунии оддӣ дохилшуда бо коэффисенти миқёсӣ (шкала) зарб карда мешавад. Ҳангоми моделсозии компютерӣ дар физика, якҷинсагии объект ва модели физикӣ, монандии геометрии онҳо ва монандии тақсимоти канорӣ онҳо дар назар дошта шудааст. Ғайр аз ин қоидаҳои характери миқдорӣ мавҷуданд, ки шартҳои мувозинати монандиро муайян мекунад.

Марҳилаҳои асосии моделсозии компютерӣ инҳоянд: гузориши масъала, муайян кардани объекти моделсозӣ; инкишоф модели компютерӣ, дарёфти унсурҳои асосии система ва соддатарин амалҳои мутақобила; аниқ кардан, яъне гузаштан ба модели математикӣ; ташкили дастурҳо оид ба тартиби иҷро ва навиштани барнома; тарҳрезӣ ва иҷрои таҷрибаҳо ба воситаи компютер; баҳодиҳии натиҷаҳо [4].

Моделсозии компютерӣ вобаста ба мавзуи тадқиқотӣ амалӣ карда мешавад. Дар давраи аввал, сарҳадҳои сохта мешаванд, ки санҷишро ба роҳ мебаранд ва маълумотро аз предмети воқеӣ ба вучуд меорад ва маълумоти нодаркор бурида мешавад, марҳилаи ибтидоӣ эҷод карда мешавад. Дар айни замон, вазифаҳои гузошташуда ҳангоми омӯختани мавзӯ муайян карда мешаванд. Дар даври аввал, равандҳои тадқиқотӣ ба мақсад мувофиқ гузаронида мешаванд. Дар баробари ин маълумот дар бораи предмети тадқиқшаванда ба воситаи компютер дида баромада мешавад [7].

Моделсозии компютерӣ яке аз усулҳои муосири омӯзиши системаҳои физикӣ мебошад. Истифодаи моделҳои компютерӣ аксар вақт содатар мебошанд ва имкон медиҳанд, ки таҷрибаҳо ва ҳисобкунӣ гузаронида шаванд, яъне истифодаи воқеии он метавонад душвор бошад ё натиҷаи дуруст диҳад. Мувофиқати моделҳои компютерӣ ба мо имконият медиҳад, ки омилҳои асосиро муайян кунем, ки хосиятҳои объектҳои омӯзишӣ, омӯختани вобастагии системаҳои физикиро бо тағйирёбии параметрҳо ва шартҳои ибтидоӣ онҳоро муайян кунем. Шартҳои моделсозии компютерӣ инҳоянд [3, с. 2-11]:

1. Вақте, ки маълумот дар бораи объекти таҳқиқшаванда тамоман мавҷуд нест, сохтани модел имконнопазир аст, вақте ки мо дар бораи объект маълумоти кофӣ дорем, моделсозӣ маъно надорад. Модели системаро танҳо дар сурате сохтан мумкин аст, ки агар мо дар бораи объекти тадқиқотӣ маълумоти муайян дошта бошем.

2. Шарти имконпазирӣ. Модели иҷрошаванда бояд расидан ба мақсади омӯзиширо вобаста ба вақт кафолат диҳад.

3. Шарты пайвастагӣ. Системае, ки мо меомӯзем ҳамчун ҷамъи зерсистемаҳое, ки бо ҳам амал мекунад, муаррифӣ карда мешаванд ва аз рӯи усулҳои стандарти математикаи модел карда мешаванд. Дар айни замон, хосиятҳои система ва унсурҳои ба он дохилшаванда маҷмуи тавсифот нестанд.

4. Шарты якҷанд моделҳо. Ҳар як модели муайян метавонад паҳлуҳои нопурраи системаи воқеиро инъикос кунад. Сохтани якҷанд модели таҳқиқшаванда барои раванди пурраи тадқиқот, дар ҳолате зарур аст, ки ҳар як модели аввала модели пештараро пурра кунад.

5. Шарты параметризатсия. Зерсистемаҳои алоҳидаи моделиронии системаҳо бо як параметр тавсиф карда мешаванд: вектор, матритса, график, формула.

Дар айни замон, моделсозии компютерӣ дар илм ва тадқиқотҳои илмӣ амалӣ яке аз усулҳои асосии азхудкунии дониш мебошад, ки ба пешрафти техникаи иттилоотии ҳисоббарор ва соҳаи муҳими барномаҳои иттилоотӣ табдил ёфтааст. Бе моделронии компютерӣ ҳалли масъалаҳои илмӣ номумкин аст. Технологияи тадқиқотии мураккабе коркард шудааст, ки дар асоси модели компютерӣ объекти тадқиқшаванда истифода бурда мешавад. Чунин усули тадқиқотро, таҷрибаи ҳисоббарорӣ меноманд. Таҷрибаи ҳисоббарорӣ дар ҳамаи соҳаҳои илм саноят истифода мешавад - дар физика, химия, астрономия, биология, экология, ҳатто дар илмҳои гуманитарӣ низ васеъ истифода бурда мешавад.

Гузaronидани таҷрибаҳои компютерӣ нисбат ба таҷрибаи ҳақиқӣ як қатор бартариҳо дорад:

1. дар таҷрибаҳои виртуалӣ таҷҳизоти мураккаби озмоишӣ талаб карда намешавад;

2. кори озмоишии компютерӣ вақти хело камро талаб мекунад;

3. параметрҳои система озодона идора карда мешавад, худ аз худ тағйироти онҳо ва ба онҳо додани қиматҳои ғайривоқеӣ, қобили қабул намебошад;

4. имконияти гузaronидани корҳои озмоишии компютерӣ, ки дар он ҷо аз сабаби дур будани ҳодисаи таҳқиқшаванда дар фазо (астрономия), ё аз сабаби давомнокии вақт (биология), ё аз сабаби ҷорӣ намудани тағйироти бегозагашт дар раванди омӯзиш дида барномада мешавад. Дар ин ҳолатҳо моделсозии компютерӣ истифода мешавад. Моделсозии компютерӣ дар таълим барои пурра кардани донишҳои компютери донишҷӯён васеъ истифода бурда мешавад. Ҳамин тариқ, истифодаи технологияҳои компютерӣ дар маориф имкон медиҳад, ки методологияи фаъолияти тарбиявӣ ба методологияи кори тадқиқотӣ наздик карда шавад.

Имрӯзо дар омӯзиши бисёрфанҳо, моделронии компютерӣ дар раванди таълим васеъ истифода мешавад. Истифодаи компютерҳои шахсӣ имкон медиҳад, ки сатҳи азхудкунии донишҳои донишҷӯён баланд бардошта шавад, яъне онҳо дар ин раванд аз маводҳои таълимии гуногун истифода мебаранд. Барои бомуваффақият истифода бурдани барномаҳои компютерӣ зарур аст, ки синфхонаҳои махсуси компютерӣ ташкил карда шавад ва донишҷӯён аз барномаҳои компютери гуногун вобаста ба фанҳои таълимӣ истифода карда тавонанд.

Бисёр системаҳои таълимӣ бо истифода аз барномаҳои компютер амалӣ карда мешаванд, ки технологияҳо дар асл ба навъи воситаҳои техникаи таълим вобастаанд ва ин пешравиҳо кори омӯзгорро осон мекунад. Барои бисёр ихтисосҳо, дарсҳои озмоишӣ яке аз шаклҳои муҳими кори донишгоҳҳо мебошад. Мақсади асосии дарсҳои озмоишӣ аз он иборат аст, ки бо истифода аз таҷрибаи озмоишӣ, назарияи асосии фанни омӯхташавандаро асоснок намоянд. Донишҷӯ дар раванди иҷрои корҳои озмоишӣ, метавонад қонуниятҳо ва шакли пайдоиши таҷрибавии онҳоро асоснок кунад. Дар ҳамин асос намунаи моделсозии компютери равандҳои физикиро дар модели компютери тафтиши таҷрибавии қонуни раванди изобарии Гей-Люссак дида мебароем [6, с. 302-316].

Мақсади кор: ба таври таҷрибавӣ муайян кардани дурустии қонуни Гей-Люссак (нишон додани доимии  $V/T$ ). Пеш аз он, ки донишҷӯ ба иҷрои кори озмоишии виртуалӣ шуруъ кунад, ӯ бояд ба назарияи кори озмоишӣ ба пуррагӣ шинос шавад. Назарияи



мухтасар дар бораи кори озмоишии виртуалӣ дар мавзуи “Тафтиши таҷрибавии қонуни раванди изобарии Гей-Люссак” чунин аст.

Соли 1802 олими фаронсавӣ Жозеф Луи Гей-Люссак қонуни муайянкунандаи вобастагии ҳаҷми газро аз температура дар ҳолати доимӣ будани фишор ва бетағйир мондани масса нишон дод. Раванди изобарӣ – раванде мебошад, ки дар давоми он ҳолати системаи термодинамикӣ ҳангоми доимӣ будани фишор тағйир меёбад. Зарфи шишагин бо гази махсус пур карда шудааст ва ин зарф ба лулаи шишагин кафшер карда шудааст. Қатраи симоб, газӣ лулаи шишагинро бастааст. Дар ҳолате, ки лула тариқи амудӣ ҷойгир аст, фишор дар он доимӣ буда ба фишори атмосферӣ баробар аст. Температураи газ аз 0 то 100<sup>0</sup> С зиёд мешавад. Зиёдшавии ҳаҷмро ба воситаи қатраи симоб, ки дар танай лулаи шишагин ҷой иваз мекунад мушоҳида кардан мумкин аст. Гей – Люссак ҳаҷми газро дар фосилаи аз 0 то 100<sup>0</sup> С чен кард.  $\alpha$  таҷрибаро барои газҳои гуногун гузаронида, барои ин газҳо қимати коэффисенти ҳароратии васеъшавии ҳаҷми газҳоро муайян намуд  $\alpha = (V - V_0) / V_0 \cdot t$ :

Ҷадвали 1. Коэффисенти ҳароратии васеъшавии ҳаҷми газҳо

Газ	Коэффисенти ҳароратии васеъшавии ҳаҷм, 1/ <sup>0</sup> С
Ҳаво	0,003671
Гидроген	0,003661
Оксиди нитроген	0,003720
Сиан	0,003877
CO <sub>2</sub>	0,003710
CO	0,003669
SO <sub>2</sub>	0,003903

Дар асоси гирифтани чунин маълумотҳо, Гей – Люссак чунин хулосаҳоро баровард:

а) ҳангоми якхела баланд шудани ҳарорат ҳамаи газҳо ва бугҳо якхела васеъ мешаванд;

б) Барои ҳамаи газҳо зиёдшавии ҳаҷм дар шкалаи температура аз температураи гудохташавии ях то температураи ҷӯшиши об баробар аст ба ҳаҷми аввала 100/26666.

Ҳамин тариқ дар асоси мушоҳидаҳо Гей – Люссак қонуни зеринро пешниҳод намуд: тағйироти вобастаи ҳаҷми массаи гази додашуда ҳангоми доимӣ будани фишор ба тағйирёбии температура  $t$  мутаносиби роста мебошад.

$$(V - V_0) / V_0 = \alpha t,$$

Дар ин ҷо  $\alpha$  – коэффисенти ҳароратии васеъшавии ҳаҷм мебошад, ки ададан ба

васеъшавии ҳаҷми газ ҳангоми ба 1<sup>0</sup> тағйир ёфтани вобаста мебошад. Таҷриба нишон медиҳад, ки дар зичҳои хурд коэффисенти васеъшавии ҳаҷм барои ҳамаи газҳо якхела мебошад:  $\alpha = 1/273$  1/<sup>0</sup>С.

Аз нуқтаи назари молекулаи кинетикии газҳо ин далел чунин шарҳ дода мешавад, молекулаҳои газ аз якдигар дар масофаҳои дур ҷойгиранд ва қувваҳои таъсири байнимолекулавӣ дар чунин ҳолат ба назар гирифта намешаванд. Қонунро дар шакли зерин навиштан мумкин аст:

$$V = V_0 (1 + \alpha t).$$

Ҳаҷми массаи додашудаи газ ҳангоми доими будани фишор дар ҳолати тағйирёбии температура, ҳаттӣ тағйир меёбад. Агар изобарро дар соҳаи температураҳои паст, ки ченкунӣ гузаронида нашудааст давом диҳем, он гоҳ ҳатти рост тири ҳароратро дар нуқтаи ҳаҷме мегузаранд, ки баробари сифр мебошад. Ҳамаи газҳо ҳангоми хунуккунӣ ба моеъ табдил меёбанд, аммо қонунҳои Бойл-Мариот ва Гей-Люссак барои моеъҳо тадбиқшаванда нестанд. Газҳои реалӣ (вокей) ба қонунҳои

асосии газ дар сурате итоат мекунад, ки зичии онҳо ҳамон қадар зиёд ва ҳарораташон ҳамон қадар кам бошад. Газҳое ка ҳатман ба қонунҳои газ итоат мекунад, гази идеалӣ ном доранд.

Дар назарияи молекулаи кинетикӣ модели гази идеалӣ шартҳои зеринро итоат мекунад:

1. ҳаҷми ҳамаи молекулаҳо аз ҳаҷми зарф хело камтар аст;
2. қувваҳои кашиши байни молекулаҳо хело хурданд ва дар шароити муқарарӣ ба назар гирифта намешаванд;
3. молекулаҳо ҳангоми бархурд (таъсири чандир), байни ҳам таъсири мутақобил мекунад, дар ин ҳолат қувваҳои теладиҳӣ таъсир мекунад;
4. вақти таъсирот аз вақти таъсири байнихамдигарии онҳо бениҳоят кам мебошад.

Далели оне, ки қимати ададии коэффисенти ҳароратии васеъшавии ҳаҷм камтар барои зичии ҳама газҳо мебошад, имкон медиҳад, ки шкалаи ҳароратро новобаста аз модаҳо тартиб диҳем. Дар асоси шкалаи Селсия, ҳароратро аз вобастагии зерин ёфта мумкин аст:

$$t = (V - V_0)/V_0,$$

дар ин ҷо  $V$  ҳаҷми газ ҳангоми  $0\text{ }^\circ\text{C}$ ,  $V_0$  ҳаҷми он дар ҳарорати  $t$  мебошад. Муайян кардани ҳарорат новобаста аз модаи термометр чунин муайян карда мешавад. Ҳарорати маҳдуде, ки дар он ҳаҷми гази идеалӣ ба сифр баробар мешавад, ҳарорат сифри мутлақ номида мешавад. Қимати сифри мутлақро аз рӯи ҷадвали Селсий меёбем. Ҳаҷм  $V_0$  ро ба сифр баробар намуда ва фарз мекунем, ки  $\alpha = 1/273\text{ }1/^\circ\text{C}$ , он гоҳ ҳосил мекунем:

$$0 = V_0 (1 + 1/273\alpha t).$$

Пас муайян мекунем, ки сифри мутлақ баробар аст ба

$$t = -273\text{ }^\circ\text{C}.$$

Ин ҳарорати пасттарин дар табиат мебошад, яъне дараҷаи паст ё баланди хунукӣ мебошад, ки онро Ломоносов пешгӯӣ карда буд.

Олими дигар аз Англия Уилям Келвин шкалаи ҳарорати мутлақро ба роҳ монда буд. Ҳарорати сифрӣ аз рӯи шкалаи Келвин ба сифри мутлақ баробар аст ва воҳиди ченкунии ҳарорат аз рӯи ин шкала-градус аз рӯи шкалаи Селсия мебошад, ки ҳарорати мутлақ  $T$  ба ҳарорат аз рӯи шкалаи Селсия алоқаманд аст ва бо муодилаи зерин ёфта мешавад:  $T = t + 273\text{ }^\circ\text{C}$ , яъне  $1\text{ }^\circ\text{C} = 1\text{ K}$  мебошад. Агар аз рӯи назарияи молекулаи-кинетикӣ назар кунем, дида мешавад, ки  $T = \text{ }^\circ\text{K}$  шуда, ҳаракати ҳароратии молекулаҳо маън мешавад.

Бо ёрии шкалаи Келвин қонуни Гей-Луссакро чунин менависанд:

$$1 + \alpha t = 1 + 1/273(T - 273) = \alpha T, \text{ он гоҳ } V = V_0 \alpha T.$$

Ҳаҷми массаи додашудаи газ, ҳангоми доимӣ будани фишор ба ҳарорати мутлақ вобаста аст.

Ҳамин тариқ вобастагии ҳаҷми гази ин ё он массаи додашуда дар ҳолатҳои гуногун, ҳангоми доими будани фишор ба вобастагии ҳарорати мутлақ вобаста мебошад:

$$V_1/V_2 = T_1/T_2.$$

Ҷадвали.2. Таъсири раванди изобарӣ

Параметрҳои доимӣ	Номи раванд(протсес)	Алоқамандии байни параметрҳои дигар	Фаҳмондани алоқамандии байни параметрҳо дар асоси назарияи молекулаи-кинетикӣ
$P = \text{const}$ $m = \text{const}$	Раванди изобарӣ(қонуни Гей-Люссак с.1802)	$V/T = \text{const};$ $V_1/T_1 = V_2/T_2;$ $V_1/V_2 = T_1/T_2.$	Афзоиши температура афзудани энергияи миёнаи кинетикии ҳаракати ҳароратии молекулаҳои газро ифода мекунад. Барои доими нигоҳ доштани фишор

			таъсири мутақобилии молекулахоро аз деворҳои зарф нигоҳ доштан лозим аст.
--	--	--	---

	$p(V)$	$p(T)$	$V(T)$
<b>изобарӣ</b> $p = const,$ $\frac{V}{T} = const$			
<b>изохорӣ</b> $V = const,$ $\frac{p}{T} = const$			
<b>изотермӣ</b> $T = const,$ $pV = const$			

1. Графики равандҳои термодинамикӣ.

1. График термодинамических процессов.

1. Graph of thermodynamic processes.

Тартиби иҷрои кор

1. Равзанаи виртуалиро мекушоём [5].



2. Равзанаи озмоишгоҳи виртуалии тафтиши таҷрибавии қонуни изобарии Гей-Люссак.

2. Окно виртуальной лаборатории для экспериментальной проверки изобарического закона Гей-Люссак.

Fig. 2. Virtual laboratory window for experimental verification of the Gay-Lussac isobaric law.

2. Параметрҳои аввалии газро барқарор мекуном: фишор  $P_0$ , ҳарорат  $t_0$  ва ҳаҷм  $V_0$ .

3. Барои гузаронидани таҷриба панҷ намуди газро интихоб мекунем: ҳаво, асетилен, метан, аргон, гази карбон.
4. Тугмаи “Оғоз” “Пуск» - ро зер карда дар аввал газро гарм мекунем.
5. Ҳангоми расидан ба ҳарорат ё фишор, барои маън кардани гармкуни тугмаи “Ист” «Пауза»-ро зер мекунем.
6. Нишондоди ҳаҷми газ  $V_i$  ва ҳарорат  $t_i$  –ро гирифта, вобастагии  $V_i / T_i$  –ро муайян мекунем.
7. Бо зер кардани тугмаи “Оғоз” «Пуск», гармкуниро идома медиҳем.
8. Бо паҳш кардани тугмаи “Ист” «Пауза», гармкуниро манъ мекунем.
9. Қимати охирини ҳаҷм  $V_i$  -ро ҳангоми зиёдшавии ҳарорат  $T_i$  менависем.
10. Вобастагии  $V_i / T_i$  - ро ёфта ба баробарии Гей-Люссак бовари ҳосил мекунем.
11. Ҳатогии мутлақ ва нисбиро муайян мекунем.
12. Натиҷаҳоро ба ҷадвали 3 ва 4 ворид мекунем.

Ҷадвали 3.

	аз	M, кг/мол (массаи молярӣ)	m, кг (массаи газ)	Нишондодҳои аввала			
				$P_0$ , кПа (фишор)	$V_0$ , м <sup>3</sup> (ҳаҷм)	$t_0$ , °C	$T_0$ , К
1	ҳаво	0.029	0,001	100	$10^{-3}$	76	349
3							

Ҷадвали 4.

Нишондиҳандаҳои охир							
$P_i$ , кПа	$V_i$ , м <sup>3</sup> (ҳаҷм)	$t_i$ , °C	$T_i$ , К	$V_i/T_i$ м <sup>3</sup> /К	$V_0/T_0$ м <sup>3</sup> /К	$\Delta(V/T)_i$ м <sup>3</sup> /К	$\epsilon \left( \frac{V}{T} \right)$
100	1	76	349	0.0029	0.0029	0	0

### 13. Баровардани хулосаҳои даркорӣ.

#### Саволҳои санҷишӣ

1. Номгӯи асбобҳоро барои иҷрои кори озмоишӣ номбар кунед.
2. Қонуни Гей-Люссакро шарҳ диҳед.
3. Фарқияти раванди изобариро аз дигар равандҳои баён кунед.
4. Модели “гази идеалӣ” дар назарияи молекулавӣ - кинетикӣ кадом шартҳоро қаноат мекунад.
5. Шкалаи мутлақро ки пешниҳод намуд? Ин шкала аз шкалаи Селсия чӣ фарқият дорад.

Хулоса, қайд кардан зарур аст, ки корҳои озмоишии виртуалиро пурра карда, онҳоро дар амал ҷорӣ кардан лозим аст. Истифодаи намудани технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим дар сурате асоснок карда мешавад, ки дар муқоиса бо шаклҳои анъанавии таълим дигаргуниҳои иловагӣ мавҷуд бошанд. Барои бисёр ихтисосҳо, корҳои озмоишии виртуалӣ яке аз шаклҳои муҳимми баланд бардоштани савияи дониши донишҷӯён мебошад. Мақсади асосии корҳои озмоишии виртуалӣ аз он иборат аст, ки бо истифода аз таҷрибаи озмоишӣ, назарияи асосии фанни омӯхташавандаро асоснок намоянд. Донишҷӯ дар раванди иҷрои корҳои озмоишӣ, метавонад қонуниятҳо ва шакли пайдоиши таҷрибавии онҳоро асоснок кунад. Мо алоқаи бевоситаи байни донишҷӯ ва муаллимро қисми таркибии тайёр кардани мутахассисони баландихтисос ва салоҳиятдор мешуморем. Дар давоми таҳсил дар донишгоҳ, фаъолияти маърифатии донишҷӯро бояд омӯзгорон бо истифода аз технологияҳои нави инноватсионӣ роҳнамоӣ ва ислоҳ намоянд.

### Адабиёт:

1. А.Ф. Кавтрев. Компьютерные программы по физике в средней школе. Журнал "Компьютерные инструменты в образовании", Санкт-Петербург: "Информатизация образования", 1, с. 42-47, 1998.
2. А.С. Чирцов. Информационные технологии в обучении физике. Журнал "Компьютерные инструменты в образовании", Санкт-Петербург: "Информатизация образования", с.3, 1999.
3. А.Ф. Кавтрев. "Методика использования компьютерных моделей на уроках физики". Пятая международная конференция "Физика в системе современного образования" (ФССО-99), тезисы докладов, том 3, Санкт-Петербург: "Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена", с. 98-99, 1999.
4. Бутиков Е.И. Интерактивные компьютерные модели в преподавании физики// «Компьютерное моделирование 2003»: Труды 4-й Международной научно-технической конференции. СПб: Нестор, 2003.
5. Е.И. Бутиков. Лаборатория компьютерного моделирования. Журнал "Компьютерные инструменты в образовании", Санкт-Петербург: "Информатизация образования", с.26, 1999.
6. Курс физики. Т. 1: Механика. Молекулярная физика / И.В. Савельев. М.: Наука, 1989.
7. Молекулярная физика / А.К. Кикоин, И.К. Кикоин. – М.: Наука, 1976.
8. Практические рекомендации по обработке результатов измерений: Методические указания / Сост.: Л.П. Муркин, Н.В. Мышкина. – Куйбышев: КуАИ, 1992.
9. М.И. Башмаков, С. Н. Поздняков, Н. А Резник "Информационная среда обучения", Санкт-Петербург: "Свет", с.121, 1997.
10. Мастропас З.П., Синдеев Ю.Г. Физика: Методика и практика преподавания/ Серия «Книга для учителя».- Ростов н/Д: Феникс, 2002. -288с.
11. Педагогические нововведения в высшей школе. Материалы IV Всероссийской научно-методической конференции. КубГТУ. Часть VI. Инновации в методиках преподавания учебных дисциплин. Краснодар. 1998. С. 14-16.
12. Рекомендации научно-методического симпозиума «Компьютерное моделирование в обучении точным наукам» // Педагогическая информатика 2004, №1.
13. Современный физический практикум. Сборник тезисов докладов V учебно-методической конференции стран СНГ. Под ред. В.И. Николаева и М.Б. Шапочкина. Москва. 1998. С.212.
14. С.Д. Варламов, П.А. Эминов, В.А., Сурков. Использование Microsoft Office в школе. Учебно-методическое пособие для учителей. Физика. М: ИМА-пресс, 2003. - 112 с ил.

### ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ МУОСИРИ КОМПЮТЕРӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ФИЗИКА (моделсози компютерӣ)

Дар мақола ба таълими физика дар ихтисосҳои илмҳои дақиқ мактабҳои олии, барои татбиқи қорҳои озмоишии виртуалӣ диққати махсус дода мешавад. Моделсозии компютерӣ ба пешрафти техникаи иттилоотии ҳисоббарор ба соҳаи мустақил ва муҳими барномаҳои иттилоотӣ табдил ёфтааст. Дар айни замон, моделсозии компютерӣ дар илм ва тадқиқотҳои илмӣ амалӣ яке аз усулҳои асосии азхудкунии дониш мебошад. Бе моделронии компютерӣ ҳалли масъалаҳои илмӣ номумкин аст. Технологияи тадқиқотии мураккабе қорқард шудааст, ки дар асоси модели компютерӣ объекти тадқиқшаванда истифода бурда мешавад. Муҳити атрофе, ки моро иҳота кардааст, хеле мураккаб ва гуногун аст. Дар рафти омӯзиш инсоният бояд аз ҳама бештар ба объектҳои омӯхташаванда, хусусиятҳои муҳими он ва ба ҳодисаҳои баамаломата аҳамияти ҷиддӣ диҳад. Барои нишон додани алоқамандии ҳодисаҳо ва омӯхтани ҳодисаҳои табиӣ ва дигар ҳодисаҳои рӯйдиханда, мушоҳидачӣ дастгоҳҳои хело мураккаб эҷод мекунад. Ҳамаи ин ба донишҷӯ барои фаҳмидани тамоми

конуниятҳо ва ходисаҳо, ки мавриди тадқиқот қарор гирифтаанд, ёрӣ мерасонад. Мухимтарини онҳо мазмуни қонунҳои табиат мебошад.

**Калидвожаҳо:** компютер, озмоишгоҳ, виртуалӣ, моделсозӣ, физика, техника, барнома, температура, равандҳо, термодинамика ва ғайра.

### **ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКА (КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ)**

В статье особое внимание уделяется преподаванию физики на специальностях точных наук высшей школы, для выполнения виртуальных экспериментальных работ. Компьютерное моделирование стало самостоятельной и важной областью информационных технологий, благодаря развитию компьютерных технологий. В настоящее время компьютерное моделирование является одним из основных методов получения знаний в научных и прикладных научных исследованиях. Без компьютерного моделирования невозможно решать научные задачи. Разработана комплексная технология исследования, которая используется на основе компьютерной модели исследуемого объекта. Окружающая нас среда, очень сложна и разнообразна. В процессе обучения человечество должно уделять больше внимания изучаемым объектам, их важным особенностям и происходившим событиям. Чтобы показать взаимосвязь между событиями и изучить природные явления и другие явления, наблюдатель создает очень сложные устройства. Все это помогает студенту понять все законы и события, являющиеся предметом исследования. Важнейшим из них является содержание законов природы.

**Ключевые слова:** компьютер, лаборатория, виртуальный, моделирование, физика, методика, программа, температура, процесс, термодинамика и др.

### **USE OF MODERN COMPUTER TECHNOLOGIES IN THE PROCESS LEARNING PHYSICS (COMPUTER SIMULATION)**

The article pays special attention to the teaching of physics in the specialties of the exact sciences of higher education, to perform virtual experimental work. Computer modeling has become an independent and important area of information technology, thanks to the development of computer technology. At present, computer modeling is one of the main methods of obtaining knowledge in scientific and applied scientific research. Without computer modeling it is impossible to solve scientific problems. A complex research technology has been developed, which is used on the basis of a computer model of the object under study. The environment around us is very complex and diverse. In the learning process, humanity should pay more attention to the objects being studied, their important features and the events that took place. To show the relationship between events and to study natural phenomena and other phenomena, the observer creates very complex devices. All this helps the student to understand all the laws and events that are the subject of research. The most important of these is the content of the laws of nature.

**Key words:** computer, laboratory, virtual, modeling, physics, technique, program, temperature, process, thermodynamics, etc.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Олимӣ Ашуралӣ Рамазон – Донишгоҳи давлатии Данғара, номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи физика. **Суроға:** 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кӯчаи Марказӣ, 25. **Телефон:** (+992) 555-05-09-24. **E-mail:** olimov\_19641@mail.ru.

**Сведения об авторе:** Олими Ашурали Рамазан – Дангаринский государственный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры физики. **Адрес:** 734065, Республика Таджикистан, р. Дангара, ул. Маркази, д. 25. **Телефон:** (+992) 555-05-09-24. **E-mail:** olimov\_19641@mail.ru.

**Information about the author:** Olimi Ashurali Ramazan – Dangara state University, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor of the department of

physics. **Address:** 734065, Republic of Tajikistan, r. Dangara, st. Markazi, 25. **Phone:** (+992) 555-05-09-24. **E-mail:** olimov\_19641@mail.ru.

**ТДУ: 53:004.94(076.5)**

## **ФАЪОЛГАРДОНИИ ҶАРАӢНИ ТАЪЛИМИ ФАНИИ ФИЗИКА БО ИСТИФОДА АЗ ТАХТАИ ИНТЕРАКТИВИ (ЭЛЕКТРОНИ)**

Олимӣ А. Р., н.и.ф-м., дотсент  
Донишгоҳи давлатии Данғара

Дар мақола имкониятҳои технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар раванди таълими фанни физика таҳлил шуда истифодаи тахтаҳои интерактивиро дар дарси физика баррасӣ мекунад. Мақсади асосӣ ба навсозии тарбияи физикии хонандагон ва донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар равона шудааст, ки барои хонандагон ва донишҷӯён барои амалӣ гардондани шавқу ҳавас, қобилият ва нақшаҳои ҳаёти ояндаи худ, фароҳам овардани шароитро талаб мекунад. Ҳамаи ин дар таҳкурсии таълимии мактаби миёнаи донишҷӯён барномада мешавад, ки муттасилии умумиро таъмин мекунад ва маълумоти касбӣ-техникии хатмкунандагони мактабҳои миёнаро таъмин мекунад ва ба тартиб додани барномаҳои маълумоти олии касбӣ замима тайёр мекунад.

Дар давраҳои нави таърихӣ истифодаи методҳои нави таълимӣ имкон медиҳанд, ки донишҷӯён ба технологияҳои нави таълимӣ шиносӣ пайдо кунанд. Марҳилаи пешрафти технологияҳои компютерӣ, ки ҳақон ба он ворид шудааст, роҳҳои доимии шаклҳои нави ташкили раванди таълимро талаб мекунад. Аҳамияти масъалаи гузашташударо номутобикати афзояндаи пайдоиши тахтаҳои интерактивӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар, аз як тараф ва таҳияи нокифояи методикаи истифодаи тахтаҳои интерактивии иттилоотии компютерӣ дар раванди таълим муайян мекунад. Омӯзгорон ба истифодаи доимии тахтаҳои интерактивӣ дар раванди таълим ҳамеша омода нестанд. Бинобар ин, донишҷӯён технологияи компютерӣ ва усулҳои кор бо он муҳим мебошад.

Тақмили тарбияи физикии хонандагон ва донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар дар асоси ҷорӣ намудани технологияҳои нави информатсионӣ ва телекоммуникатсия ба роҳ монда мешавад. Аллакай инкор кардан ғайриимкон аст, ки технологияҳои омӯзиши компютерӣ тавачҷуҳи хонандагонро тавассути технологияҳои мултимедиявӣ зиёд намуда, ҳавасмандии онҳоро ба технологияҳои компютерӣ афзун мекунад. Технологияҳои компютерӣ фаъолияти фикрӣ ва самараро азхудкунии маводҳои таълимӣ фаъол мегардонад; моделсозӣ ва визуализатсияи равандро, дар ҳақиқат барои нишон додан душвор аст. Мустақилона ҳушдор кардани маводҳои таълимӣ ба хонанда ва донишҷӯён имкони мустақилона таҳқиқ кардани маводро дар интернет ва ба саволҳои мушкул ҷавоб ёфтани, баланд бардоштани суръати коркарди маълумот дар бораи муваффақияти таълим, тавассути санҷиши компютерӣ ба онҳо имконияти азхудкунии донишро медиҳад.

Мақсад аз ин мақола дар он аст, ки мушкилоте, ки муаллим хангоми кор бо тахтаи интерактивӣ дучор мешавад, ошкор ва роҳҳои ҳалли онҳоро пешниҳод кардан лозим аст.

Мақсади асосии таҳсилоти олии муосир омода намудани мутахассиси соҳибхисос мебошад. Мавҷудияти супоришҳо оиди тайёр кардани мутахассисони ояндаи дорои сатҳи зарурии салоҳияти касбӣ дар шароити ҷомеаи муосири иттилоотӣ, аллакай зарурати истифодаи муҳитҳои муосири инноватсионӣ таълимӣ дар омода намудани мутахассиси босалоҳият, ки қодир аст эҷодкорона ва навоварона фикр кунад, омода намудааст. Истифодаи дурусти компютер дар раванди таълим, ки воситаи асосии техникии таълим мебошад, имкон медиҳад, ки раванди таълим дар шароити нав, вақте

ки омӯзгор манбаи ягонаи иттилооти донишҷӯён буданаширо қатъ мекунад, ба роҳ монда шавад.

Одатан, аксарияти омӯзгорон ва донишҷӯён, ки ин ё он шакли корро бо технологияи компютерӣ медонанд, масалан; системаҳои акустикӣ (баландгӯякҳо), корти садои компютер, микрофон, камераи махсуси компютерӣ ҳамчун асбобҳои мултимедиявӣ истифода мешаванд. Ҳамаи ин дастгоҳҳо воқеан қисмҳои таҷҳизоти мултимедӣ мебошанд, ки истифодаашон хеле содда ва равшан буда, тавсифоти муфассалро талаб намекунанд.

Мафҳуми «мултимедӣ» маҷмуи технологияҳои иттилоотиро ифода мекунад, ки бо мақсади таъсиррасонӣ ба истифодабаранда (ки ҳам мехонад, ҳам мешунавад ва ҳам мебинад) барномаҳои гуногуни компютериро истифода мебаранд.

Интерактивӣ маънои мавҷудияти шароитро барои муколамаи таълимӣ дар бар мегирад, ки яке аз иштирокчиёни он воситаи иттилоотонии таълим мебошад.

Технологияҳои мултимедиявӣ ба вобастагии намудҳои гуногуни иттилоот ва ҳамоҳангии онҳо имкон медиҳанд. Ин ҳолат имкон медиҳад, ки ба воситаи компютер маълумотро дар шаклҳои гуногун, ки одатан дар донишгоҳҳо ва мактабҳо истифода мешаванд, пешниҳод кунад, ба монанди: тасвирҳо, аз ҷумла аксҳои сканершуда, расмҳо, харитаҳо ва слайдҳо; сабти овоз, эффектҳои садоӣ ва мусиқӣ; видео, эффектҳои мураккаби видеоӣ; аниматсияҳо ва симулятсияи аниматсияҳо.

Дар байни навоариҳои техникае, ки имрӯз ба донишгоҳҳо ва мактабҳо ворид мешаванд, тахтаҳои интерактивӣ – маҷмуи таҷҳизоте мебошанд, ки ба омӯзгор имкон медиҳанд, ки раванди таълим равшан, аёнӣ, динамикӣ гардад ва ин раванд натиҷаи дилхоҳ диҳад.

Тахтаи интерактивӣ воситаи навтарини техникаи таълимӣ мебошад, ки тамоми нозукиҳои технологияи муосири компютериро дарбар мегирад. Вай яке аз шартҳои муҳимтарини омӯзиш — аёнӣтро ба амал мебарорад.

Тахтаи интерактивӣ экрани сенсорӣ мебошад, ки ба компютер пайваст карда мешавад ва аз он тасвир тавассути проектор ба тахтаи сафед интиқол дода мешавад. Барои оғози кор дар компютер танҳо рӯи тахтаи электрониро ламс кардан зарур аст.

Тахтаи интерактивӣ бо компютер ва видеопроектор дар якҷоягӣ кор мекунад, ки системаи ягонро ташкил мекунад. Дар он шумо метавонед ҳамаи қорҳои илмӣ амалиро ба мисли компютери муқаррарӣ иҷро кунед.

Тахтаи интерактивӣ технологияҳои проексияро бо дастгоҳи сенсорӣ муттаҳид мекунад, бинобарин, ин тахта на танҳо он чиро, ки дар компютер рӯй дода истодааст, намоиш медиҳад, балки ба шумо имкон медиҳад, ки раванди муаррифи роҳро кунед, ислоҳот ворид кунед, қайдҳо ва шарҳҳои ҳодисаҳои физикиро ворид кунед, маводи дарсро барои истифода ва таҳрири минбаъда захира кунед. Шумо метавонед ба тахтаи электронӣ микроскоп, камераи ҳуҷҷатӣ, камераи рақамӣ ё камераи видеоиро пайваст кунед ва бо тамоми маводи лозима, шумо метавонед дар давоми дарс самаранок кор кунед.

Шумо метавонед тахтаи интерактивиро дар қисмҳои гуногуни дарси физика истифода бурда, дастрасии мултимедиявиро барои дарс эҷод кунед, омӯзгор метавонад слайдҳоро барои марҳилаҳои гуногуни дарс тарҳрезӣ кунад. Ҳангоми навсозӣ, такрор кардан, омӯхтани маводи нав, мустақкам намудани маводҳои омӯхташуда, слайдҳоро ҳамчун саҳифаҳои алоҳида истифода бурдан бамаврид аст. Омӯзгор барои сохтани мавод барои тадқиқоти инфиродӣ ва фронталӣ, назорати дарсҳои ҷорӣ имкониятҳои васеъ дорад. Вариантҳои супоришҳо, дараҷаи мураккабии онҳо, вақт ва ҷои ба дарс дохил шуданро ҳуди омӯзгор муайян мекунад. Дар баробари ин омӯзгор дар ҳуҷҷатҳои доимӣ буда, савияи дониши касбии худро баланд мебардорад.

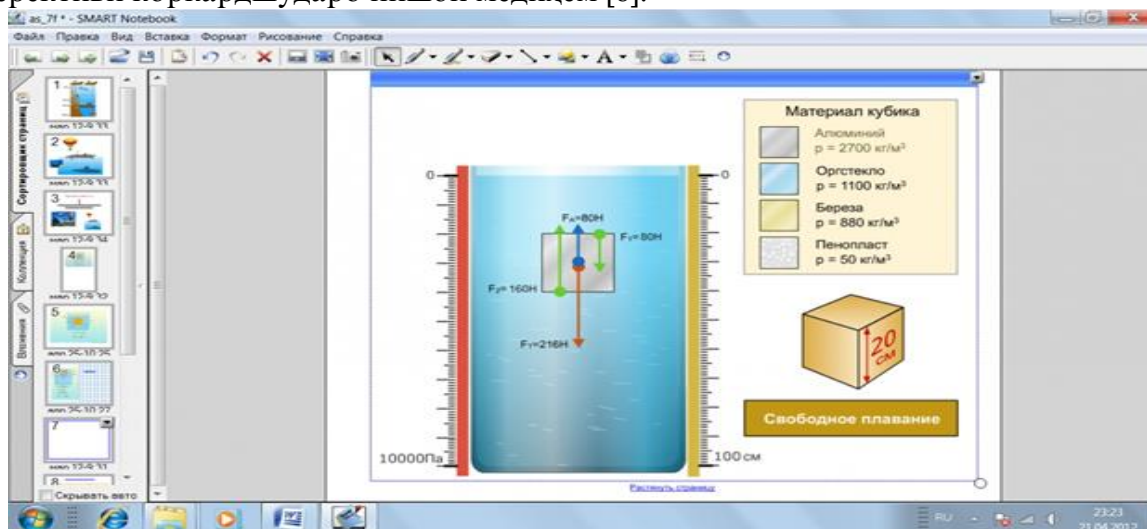
Ҳангоми кор бо тахтаи интерактивӣ шумо метавонед аз маводҳои зерин истифода баред: маводҳои мултимедиявӣ истехсолкунандагони машҳур (иловаҳои мултимедиявӣ барои китобҳои дарсӣ, озмоишгоҳҳои виртуалӣ ва семинарҳо, воситаҳои аёнӣи интерактивӣ).

Оё метавонем дар дарсҳо барномаи тахтаи интерактивиро истифода барем?

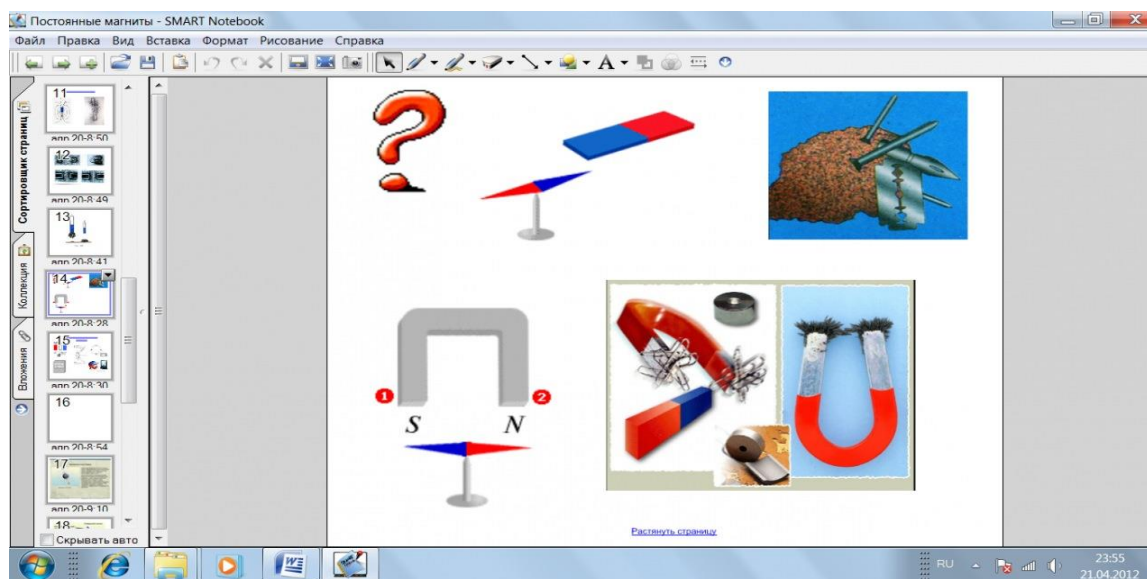


Тавсия дода мешавад, ки дар тахтаи электронӣ рангро барои ҷалби диққати хонандагон ба чизи муҳим, нишон додани алоқаи байни элементҳои диаграммаҳо, расмҳо, формулаҳо, сохтани якҷанд графикҳо дар як ҳамворӣ истифода бурдан лозим аст [1, с. 5-18].

Масалан, ба донишҷӯён супоришҳои пешниҳод кардан мумкин аст, ки дар онҳо рангҳои гуногуни маркерҳо истифода мешаванд: байни расмҳо бо истифода аз рангҳои гуногун алоқа барқарор мекунад; Барои мисол дар ин ҷо якҷанд маводҳои бо доскаи интерактивӣ коркардшударо нишон медиҳем [8].



Расми 3. Равзанаи модели компютери афтиши озои ҷисмҳо



Расми 4. Равзанаи модели компютери магнитҳои доимӣ [8].

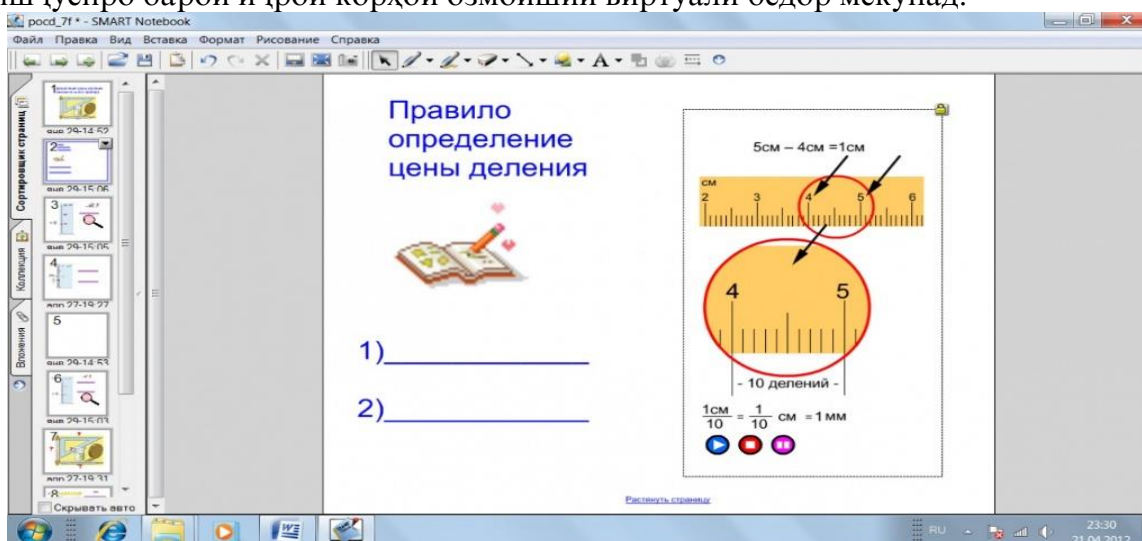
Омӯзгор бо эҷоди дарсҳои мултимедиявӣ ба воситаи технологияҳои компютерӣ метавонад слайдҳоро барои марҳилаҳои гуногуни дарс тарҳрезӣ кунад. Ҳангоми навсозӣ, такрор кардан, омӯхтани маводи нав, мустаҳкам намудани ҳодисаҳои омӯхташуда слайдҳоро ҳамчун саҳифаҳои алоҳида истифода бурдан бамаврид мебошад.

Омӯзгор барои тайёр намудани мавод барои тадқиқоти инфиродӣ ва фронталӣ, назорати ҷорӣ имкониятҳои васеъ дорад. Вариантҳои супоришҳо, дараҷаи омӯзишии онҳо, вақт ва ҷои ба дарс ворид шуданро ҳуди омӯзгор муайян мекунад. Дар баробари ин омӯзгор дар ҷустуҷӯи доимӣ буда, савияи касбии худро ҳамавақт баланд мебардорад.

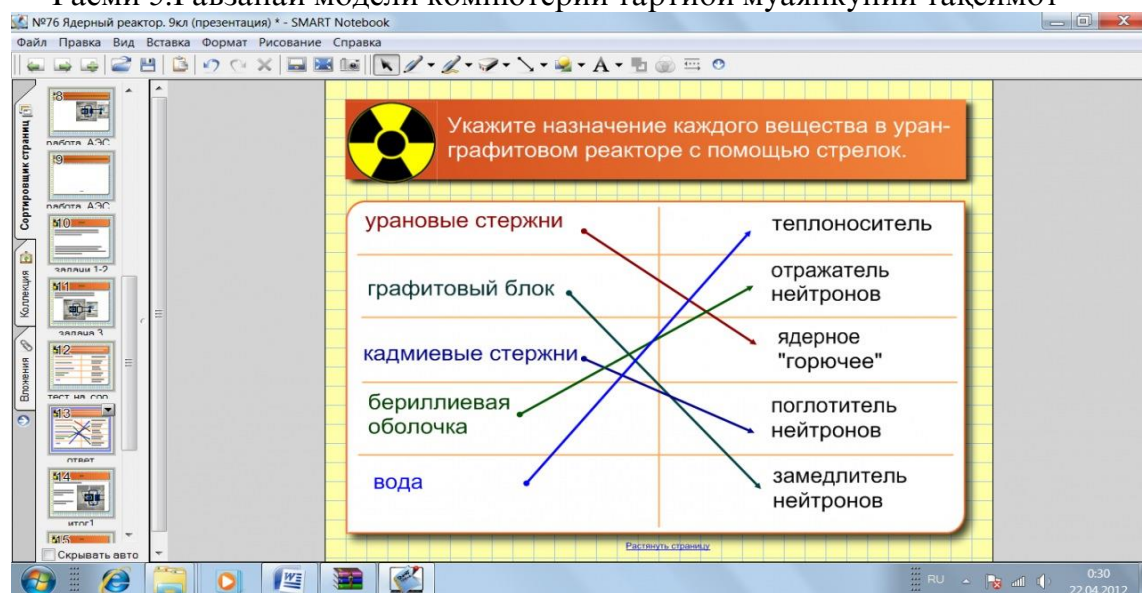
Ғайр аз ин, истифодаи моделҳои аёнӣ, аниматсияҳои интерактивӣ дар дарс барои ба таври соддатар ва фаҳмотар фаҳмонда додани моҳияти ҳодисаҳои мураккаби

физикӣ, бе таҷҳзот ва озмоишгоҳҳо, намоиш додани таҷрибаҳои «виртуалӣ» ёри мерасонад.

Моделҳои компютери метавонанд аналогҳои дастгоҳи таҷрибавии амалкунанда ҳисоб кард, ки дар он шароити озмоишро тағйир додан, ба ҷараёни таҷриба дигаргунӣ ворид кардан мумкин аст. Моделҳои компютерӣ ва тахтаҳои интерактивӣ шавқу ҳаваси донишҷӯёнро барои иҷрои корҳои озмоишии виртуалӣ бедор мекунад.



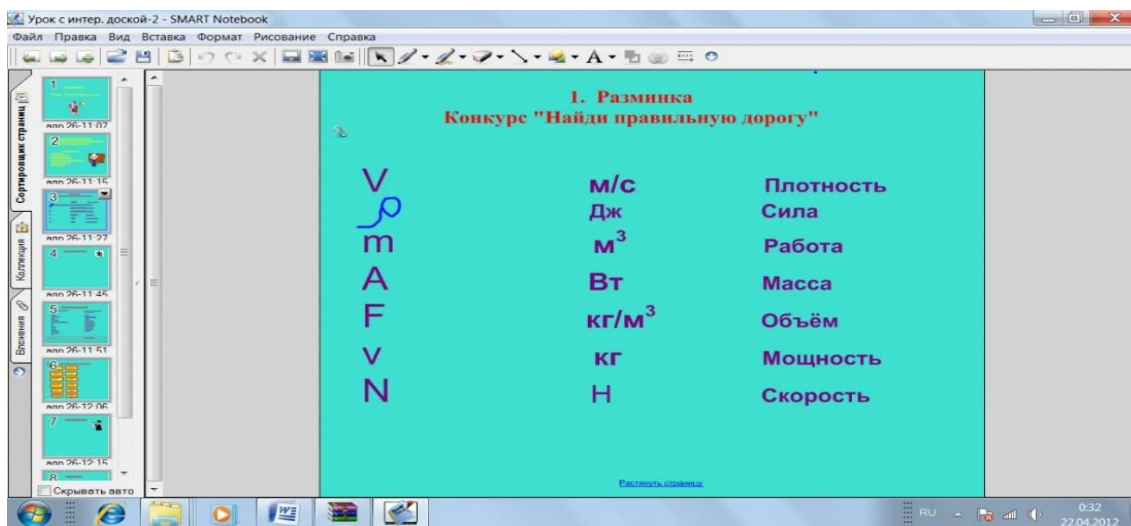
Расми 5. Равзанаи модели компютери тартиби муаянкунии тақсимот



Расми 6. Равзанаи модели компютери реактори ядрой [10]

Дар равзанаи модели тахтаи интерактивӣ номи формула ва аломати математикии онро бо як ранг нишон медиҳанд; бо истифода аз рангҳои гуногуни маркер диаграммаи маъноӣ месозанд, ки дар расмҳои дар боло овардашуда айён аст.

Дар асоси синфхонае, ки дар он раёсат воқеъ аст, маҷлисҳои гуногун, шуроҳои омӯзгорон, семинарҳо, конференсияҳо, машғулиятҳои гуногун гузаронда мешаванд. Омӯзгорон метавонанд таҷрибаи ҷамъшуда ва бозёфтҳои методиро бо ҳамдигар мубодила карда, дониш ва малакаи компютери худро дар кор бо технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ тақмил диҳанд. Тахтаҳои интерактивӣ на танҳо ба тарзи дарки иттилоотӣ донишҷӯёнро муосир мувофиқат мекунад, балки ба омӯзгор имкон медиҳад, ки новобаста аз сатҳи донишу маҳорати ӯ барои ҳар як донишҷӯ шароити муваффақро фароҳам оварад [5, с. 8-13]



Расми 7. Равзанаи компютерӣ. Дарси санчишӣ ба воситаи доскаи интерактивӣ

[10]

Ҷоидабахшии истифодаи тахтаи интерактивӣ дар дарси информатика дар он аст, ки дар байни донишҷӯён қобилияти фикрӣ ва таассубро аз байн мебарад, ки тамоми корҳо бояд ба иҷрои қисми амалӣ дар назди компютер нигаронида шаванд. Дар ҳар як марҳалаи дарс шавқу ҳавас ба ҳодисаи рӯйдода аз байн намеравад, чунон ки одатан ҳангоми омӯзиши маводи нав бо усулҳои анъанавӣ низ аҳамияти ҷиддӣ дода мешавад.

Дар ҳолати истифодаи тахтаҳои интерактивӣ ба мо лозим меояд, ки чунин ҳулосаҳо барорем:

1. Ба мо лозим аст, ки самтҳои асосии истифодаи тахтаи интерактивиро дар раванди таълим таҳлил намуда, мисолҳои мушаххаси истифодаи самараноки имкониятҳои тахтаи интерактивиро дар марҳилаҳои гуногуни дарси физика пешниҳод намоем.

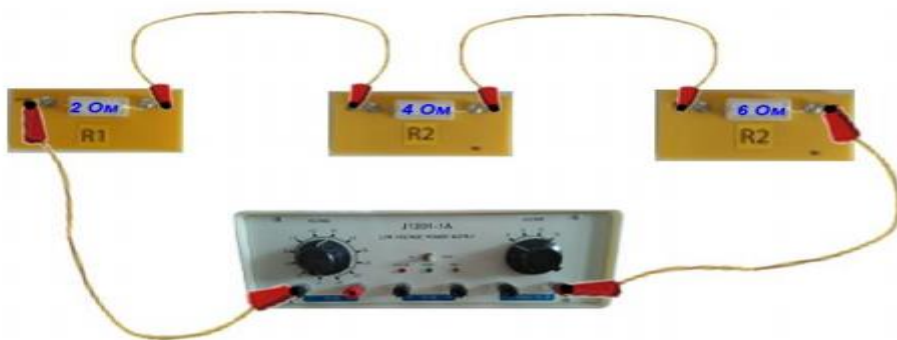
2. Пешниҳодҳоро оиди имкониятҳои истифодаи тахтаҳои интерактивӣ вобаста ба ҷанбаҳои пешниҳод кардан лозим аст.

Ҷорӣ намудани технологияҳои информатсионии компютерӣ дар раванди таълим муаррифии маводи таълимӣ, хусусияти ҳамкориҳои байни донишҷӯ ва омӯзгор, инчунин методикаи гузаронидани дарсҳо тағйир медиҳад. Бо вуҷуди ин, истифодаи технологияҳои информатсионии компютерӣ (ТИК) раванди анъанавии таълимро иваз намекунад, балки самаранокии онҳо ба таври назаррас афзун мегардонад [2, с. 42-48].

Истифодаи технологияи информатсионии компютерӣ дар дарсҳои физика васеъ ба роҳ монда мешавад. Имконияти таҷрибаи намоишӣ тавассути истифодаи тасвирҳои виртуалӣ, ба шумо имкон медиҳад, ки фазои ягонаи иттилоотиро эҷод намуда, омӯзиши муттасилро тавассути системаи таҳсилоти фосилавӣ амалӣ гардонед. Аз тарафи дигар технологияҳои компютерӣ имкон медиҳанд, ки омӯзиши инфиродӣ-шахсӣ, ташаккули додани малақаҳои мустақилона, ҷустуҷӯи маълумоти зарурӣ ва интиҳоби танқидии он, инчунин нишон додани он, ки ҷӣ гуна технологияҳои компютерӣ дар илми физика амалан истифода мешаванд, дида баромада шаванд. Дар баробари ин, ҷанбаи бунёди робитаҳои байнисоҳавӣ байни физика ва информатика дар раванди истифодаи ТИК равшан аст. Чунин робитаи байнифанӣ ба таҳкими тамоми принципҳои дидактикии таълим мусоидат мекунад. Ғайр аз ин, марҳилаи дохил намудан ва нишон додани робитаҳои байнифаннии физика ва информатика дар ҳама марҳилаи раванди таълим, махсусан дар дарсҳо дида баромада мешавад (расми 1) [3].



Расми 2. Имкониятҳои тахтаи интерактивӣ дар дарси физика



U, В	24
R, Ом	2
I, А	48

**Расми 3. Сурати экрани тахтаи интерактивӣ бо схемаи занчири электрӣ (пайвасти пайдарпай)**

Чунин корро пеш аз иҷрои кори озмоишии воқеии фронталӣ озмоиш меноманд. Қобилияти донишҷӯён ба иҷрои кори озмоишӣ зиёд мешавад.

Хулоса гуфтан лозим аст, ки баръакси тахтаи оддии сафед, хангоми кор дар тахтаи интерактивӣ, омӯзгор фазои номахдуд ва имкониятҳои зиёдеро дорад:

-хангоми истифодаи тахтаи интерактивӣ, самаранокии дарс аз ҳисоби маводи компютери инноватсионии омӯхташаванда ба таври назаррас васеъ фаҳмонда мешавад;

-имконияти намоиш додани равандҳо ва объектҳои мураккаб дар динамикаи тағйирёбии виртуалии онҳо равшан мушоҳида карда мешавад;

-шавқу рағбат ва ҳавасмандии омӯзишии донишҷӯён ба омӯзиши фанҳои дақиқ зиёд мешавад.

Стандарти нав талаботи навро барои омӯзгор фароҳам меорад. Мувофиқи ин талаботи нав ба омӯзгор лозим меояд, ки дар раванди таълим аз технологияҳои таълимии пешрафта истифода барад.

Имрӯз барои рафъи душвориҳо дар раванди таълим дар синфхонаҳои муосир истифодаи технологияҳои навин, аз ҷумла тахтаҳои интерактивӣ васеъ истифода мешаванд. Дар замони ҳозира теъдоди ками одамон зарурати техниро рад мекунад, вале омӯзгорон чӣ тавр муайян карда метавонанд, ки барои ҳалли мушкилоти технологӣ дар синфхонаҳо чӣ корхоро анҷом додан зарур аст?

Дар донишгоҳҳо ва мактабҳои муосир истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ (ТИК) дар дарсҳо ба як ҳодисаи маълум ва пешрафта табдил меёбад. Ва дуруст истифода бурдани компютер дар раванди таълим, ки воситаи ягонаи техникии таълим мебошад, ба шумо имкон медиҳад, ки раванди таълимро дар шароити нав пеш баред. Дар ин ҳолат омӯзгор манбаи ягона буданашро барои донишҷӯён ҳис мекунад. Истифодаи технологияҳои компютерӣ ба омӯзгор бо навоариҳои кӯмак мекунад. Гуфтан лозим аст, ки асбоби муосири техникӣ - тахтаи интерактивӣ дар синфхонаҳои муосир ҷои тахтаҳои синфӣ ва бурро иваз кардаанд.

Имконияти истифодабарии технологияи интерактивӣ ва мултимедӣ дар дарсҳои информатика ва ТИК қисман амалӣ шуданд, аммо сатҳ ва сифати истифодаи ин технологияҳо аз зарурияти бартараф кардани камбудии дар оянда далолат мекунад.

**Адабиёт:**

1. Возможности использования интерактивной доски на уроках информатики, / Панюкова С.В. Байков А.С. журнал « Информатика в образовании» №1- 2008г.

2. Интерактивная доска Smart Board: до и во время урока/Д.Ю.Усенко, Информатика и образование. – 2006 г. № 2. С. 40-49.
3. Интерактивная доска на уроке: как оптимизировать образовательный процесс/ О.Ф.Брыксина. Волгоград.: Учитель, 2011.
4. Интерактивные технологии в образовании// учебно-методический комплекс// Российский государственный гуманитарный университет. – Москва, 2005. – 21с.
5. Использование интерактивной доски в процессе обучения // Е. М. Галишникова. Волгоград: Учитель. - 2007. - № 4. – с. 8 – 10.
6. Кузнецова О.В. Универсальное электронное пособие для организации мультимедийного сценария урока [Текст] / О.В. Кузнецова, М.А. Борисова, Н.Б. Федорова // Школа буд у-щего. – 2012. – № 1. – С. 102–109.
7. Кузнецова, О.В. Использование информационно-коммуникационных технологий на уроках физики [Текст] / О.В. Кузнецова, О.В. Князькова // Информационно-коммуникационные технологии в подготовке учителя технологии и учителя физики: сб. материалов IV Всерос. науч.-практ. конф. / отв. ред. А.А. Богуславский; Моск. гос. обл. соц.-гуманит. ин-т. – Коломна, 2011. – С. 61–64.
8. Мастер класс для начинающих пользователей интерактивной доски»: [http://www.itn.ru/communities.aspx?cat\\_no=108426&tmpl=com](http://www.itn.ru/communities.aspx?cat_no=108426&tmpl=com) (Санай воридшавӣ: 28.01.2023).
9. Набор цифровых образовательных ресурсов «Информатика 5-7»/ Босова Л.Л. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2007.
10. Презентация «Возможности использования интерактивной доски на уроках физики» размещена на сайте <http://www.public-liceum.ru> (Санай воридшавӣ: 04.02.2023).
11. Ресурсы Единой коллекции цифровых образовательных ресурсов (<http://school-collection.edu.ru/>) (Санай воридшавӣ: 06.02.2023);
12. Совершенствование содержания высшего профессионального образования в целях подготовки конкурентоспособного специалиста // Под ред. Г.К.Ахметовой. – Алматы, 2008. – 154 с.
13. Современные открытые уроки информатики/ В.А. Молодцов, Н.Б. Рыжиков, «Феникс», 2003 г.
14. Уроки информатики в 5–7 классах: методическое пособие/ Босова Л.Л., Босова А.Ю.. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2007.
15. Федорова, Н.Б. Непрерывное физическое образование [Текст] : моногр. / Н.Б., Федорова О.В. Кузнецова. – Рязань, 2016.
16. Фильм о возможностях интерактивной доски - epo от PolyVision на странице <http://www.youtube.com/watch?v=0iaC7tx2RjM> (Санай воридшавӣ: 06.02.2023).
17. Школьная доска обретает «разум»/Д.Ю.Усенко, Информатика и образование. – 2008 г. № 12. – с.63-67.

### **ФАЪОЛГАРДОНИИ ЧАРАЁНИ ТАЪЛИМИ ФАННИ ФИЗИКА БО ИСТИФОДА АЗ ТАХТАИ ИНТЕРАКТИВӢ (ЭЛЕКТРОНӢ)**

Дар мақола имкониятҳои технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар раванди таълими физика таҳлил шуда ва истифодаи тахтаҳои интерактивиро дар дарси физика баррасӣ мегардад. Мақсади асосӣ ба навсозии тарбияи физикии хонандагон ва донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар равона шудааст, ки барои хонандагон ва донишҷӯён барои амалӣ гардондани шавқу ҳавас, қобилият ва нақшаҳои ҳаёти ояндаи худ, фароҳам овардани шароитро талаб мекунад. Ҳамаи ин дар таҳкурсии таълимии мактаби миёна дида баромада мешавад, ки муттасилии умумиро таъмин мекунад ва маълумоти касбӣ-техникии хатмунондағони мактабҳои миёнаро такмил медиҳад ва ба тартиб додани барномаҳои маълумоти олии касбӣ замима тайёр мекунад.

Дар давраҳои нави таърихӣ истифодаи методҳои нави таълимӣ имкон медиҳанд, ки донишҷӯён ба технологияҳои нави таълимӣ шиносӣ пайдо кунанд.

Марҳилаи пешрафти технологияҳои компютерӣ, ки ҷаҳон ба он ворид шудааст, роҳҳои доимии шаклҳои нави ташкили раванди таълимро талаб мекунад. Аҳамияти масъалаи гузашташударо номутобиқати афзояндаи пайдоиши тахтаҳои интерактивӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар, аз як тараф ва таҳияи нокифояи методикаи истифодаи тахтаҳои иттилоотӣ компютерӣ дар раванди таълим муайян мекунад. Омӯзгорон ба истифодаи доимии тахтаҳои интерактивӣ дар раванди таълим ҳамеша омода нестанд. Бинобар ин, донишҷӯи технологияи компютерӣ ва усулҳои кор бо онҳо муҳим мебошад.

**Калидвожаҳо:** физика, методикаи таълими физика, тахтаи интерактивӣ

### **АКТИВИЗАЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА ФИЗИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНОЙ ДОСКИ (ЭЛЕКТРОННОЙ)**

В статье анализируются возможности информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения физике и рассматривается использование интерактивных досок на уроках физики. Основной целью является модернизация физического воспитания школьников и студентов в общеобразовательных средних и высших учебных заведениях страны, что требует создания условий для реализации учащимися и студентами своих увлечений, способностей и планов на дальнейшую жизнь. Все это учтено в образовательной базе средней школы, которая обеспечивает общую преемственность и совершенствует профессионально-техническое образование выпускников средних школ и готовит приложение к составлению программ высшего профессионального образования.

В новые исторические периоды использование новых методов обучения позволяет учащимся знакомиться с новыми образовательными технологиями. Стадия развития компьютерных технологий, в которую вступил мир, требует постоянных путей новых форм организации учебного процесса. Актуальность вопроса определяется нарастающей несогласованностью появления интерактивных досок в общеобразовательных и высших учебных заведениях страны, с одной стороны, и недостаточной разработанностью методики использования компьютерных информационных досок в учебном процессе. Учителя не всегда готовы использовать интерактивные доски в учебном процессе. Поэтому важно знать компьютерные технологии и методы работы с ними.

**Ключевые слова:** физика, методика обучения физике, интерактивная доска

### **ACTIVATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS OF PHYSICS USING THE INTERACTIVE BOARD (ELECTRONIC)**

The article analyzes the possibilities of information and communication technologies in the process of teaching physics and considers the use of interactive whiteboards in physics lessons. The main goal is to modernize the physical education of schoolchildren and students in general education secondary and higher educational institutions of the country, which requires the creation of conditions for the implementation by pupils and students of their hobbies, abilities and plans for a future life. All this is taken into account in the educational base of the secondary school, which ensures the overall continuity and improves the vocational education of secondary school graduates and prepares an application for the development of higher professional education programs.

In new historical periods, the use of new teaching methods allows students to get acquainted with new educational technologies. The stage of development of computer technologies, which the world has entered, requires constant ways of new forms of organization of the educational process. The relevance of the issue is determined by the growing inconsistency in the appearance of interactive whiteboards in general education and higher educational institutions of the country, on the one hand, and the insufficient development of the methodology for using computer information boards in the educational process. Teachers are not always ready to use interactive whiteboards in the educational

process. Therefore, it is important to know computer technologies and methods of working with them.

**Keywords:** physics, methods of teaching physics, interactive whiteboard

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Олимӣ Ашуралӣ Рамазон – Донишгоҳи давлатии Данғара, номзади илмҳои физикаю математика, дотсенти кафедраи физика. **Суроға:** 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кӯчаи Марказӣ, 25. **Телефон:** (+992) 555-05-09-24. **E-mail:** olimov\_19641@mail.ru.

**Сведения об авторе:** Олими Ашурали Рамазан – Дангаринский государственный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры физики. **Адрес:** 734065, Республика Таджикистан, р. Дангара, ул. Маркази, д. 25. **Телефон:** (+992) 555-05-09-24. **E-mail:** olimov\_19641@mail.ru.

**Information about the author:** Olimi Ashurali Ramazan – Dangara state University, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor of the department of physics. **Address:** 734065, Republic of Tajikistan, r. Dangara, st. Markazi, 25. **Phone:** (+992) 555-05-09-24. **E-mail:** olimov\_19641@mail.ru.

ТДУ:378+811.111

ТКТ:74.261.7

О-59

## МОҲИЯТ, МАЗМУНУ МУҲТАВО ВА СОҲТОРИ РАФЪИ МУШКИЛОТИ ОМУЪЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР ДОНИШӢУӢНИ РАВИАӢОИ ГУМАНИТАРИИ МАКТАБӢОИ ОЛӢ

Орифов О.О., унвонӢуӢ

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Таҳлили сарчашмаҳои адабӣ, пурсишҳои махсуси донишӢуӢн ва ҳайати омуӢзгорони равияҳои гуманитарӣ, омуӢзиши фаъолияти таълимии онҳо имкон дод, ки раванди мушаххаси педагогии бартараф кардани мушкилот дар омуӢзиши забони англисӣ дар байни донишӢуӢни равияҳои гуманитарӣ, ки мазмуни илмии роҳи дуҷоми ҳалли педагогии мавзуи таҳқиқшавандаро дар бар мегирад, муайян карда шавад.

Масъалаи таҳқиқи мушкилоти омуӢзиш ва ҳалли проблемаи маърифатии мушкилоти забон аз тарафи муҳақиқони ватанӣ Ф. Шарифзода [9], А.М. Миралиев [5], Г. Салоҳиддинова, [8], А. Раҳимов [6], Ӣ. Алимӣ [1], ва муҳақиқони хориҷӣ И.Я. Зимняя [4], Л.С. Виготский [3], Л.И. Рувинский [7], Ю.К. Бабанский [2], омуӢхта шуда, дар ин мавзӯ як қатор корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ таҳия гардидаанд.

Муҳақиқи рус И.А. Зимняя дар навиштаҳои худ бо тавачҷуҳ ба вижагиҳои омуӢзиши забони хориҷӣ бо ёрии забони дигар ва мушкилоте, ки дар ин маврид ба вучуд меоянд, аз зарурати баррасии ҳуди мафҳуми “забон” далолат мекунад. Тибқи таърифи он, «забон» маърифати мураккаби сатҳи низомнок мебошад, ки тавассути он тафаккури концептуалӣ (шифой)-и шахс ташаккул ёфта, рушди тамоми вазифаҳои олии равонии ӯ миёнарав мешавад ва воситаи асосии муоширати одамон мебошад [4, с.7].

Фанни «Забони хориҷӣ»-ро бо дигар фанҳои таълимии донишгоҳ муқоиса намуда, фарқияти онро аз дигар фанҳои таълимӣ нишон дода, И.А. Зимняя [4] забони хориҷиро “низомии забоншиносии маҳсули иҷтимоӣ таърихӣ медонад, ки таърихи халқ, фарҳанги он, низомии муносибатҳои иҷтимоӣ, анъанаҳо ва ғайраҳоро инъикос мекунад”. Забон дар шуури ҷамъиятии одамоне, ки ин суҳан меғӯянд, ҳамчунин қудрат дорад, ки халқҳоро ҷудо ва муттаҳид созад, худ аз худ ба ҷомеаҳои инсонӣ ҳислати ягонаи миллӣ медиҳад, ҳатто агар онҳо аз пайдоиши ӯ гетерогенӣ ҳам бошанд» [4, с.7].

Масъалаҳои марбут ба таълими забони англисиро баррасӣ намуда, муҳақиқи тоҷик Г. Салоҳиддинова чунин ибрази назар намудааст: “Технологияи мултимедӣ тарзи пешниҳоди иттилоот дар компютер бо имконияти дар як вақт истифодабарии матн,



графикҳо, овоз, видео ва эффектҳои аниматсиониро фаро мегирад. Истифодаи чунин технология дар ҷараёни таълим барои васеъ намудани ҷаҳонбинии донишҷӯён, мустақилона фикр кардан ва дар ниҳоят инкишофи шахсияти донишҷӯён мебошад» [8, с.136].

Чуноне муҳаққиқони тоҷик Ф. Шарифзода ва А.М. Миралиев зикр кардаанд, «Сиёсати имрӯзаи давлат дар соҳаи маориф дар низоми таҳсилот ҷорӣ намудани стандартҳои ҷаҳонӣ ва омодагии мутахассисони соҳибхаттисосеро, ки ба тадаботи бозори меҳнат ҷавобгӯ бошад, яке аз масъалаҳои муҳим мушуморад. Суръати баланди пешрафти илмию техникаӣ ва татбиқи амалии технологияи муосири иттилоотию иртибототӣ дар ҳама соҳаҳои ҳаёт ба рушди илмҳои дақиқ ва технологияҳо талаботи нав пеш мегузорад» [9, с. 189].

Мушкилоти ин раванд дар он аст, ки омӯзгорон бо олами ботинии донишҷӯёни ноком сару кордоранд, ки на ҳамеша ба таъсири таълими анъанавии таълимӣ ва тарбиявии донишҷӯёну омӯзгорон мувофиқанд.

Ба андешаи муҳаққиқони тоҷик Қ. Алимӣ ва А. Даминова “Ташкил ва созмондиҳии фаъолияти педагогӣ метавонад хеле натиҷабахш ва самаранок гардад, агар чунин масъалаю ҷанбаҳо ҷиддан ба эътибор гирифта шаванд ва мавриди таъмину татбиқ қарор дода шаванд:

–татбиқи бархӯрд ва муносибатҳои инфиродӣ ва мухталиф нисбат ба омӯзгорони ҷавону навкор;

–ҷалбу ҷазб ва сафарбарнамоии омӯзгорони ҷавону навкор ба фаъолияти инноватсионӣ дар раванди таълиму тарбия;

–ташкил ва гузаронидани машғулиятҳои махсус оид ба омодамоии омӯзгорони ҷавону навкор нисбати кор дар муассисаҳои таҳсилоти ҳамагонӣ;

–тақсимои хеле қаблӣ пешакии омӯзгорони ҷавону навкор дар мактабҳо;

–муқаррар намудани робитаи мутақобилаи зич ва самаранок натиҷабахш бо омӯзгорони пуртаҷриба;

–истифодаи низоми ҳолдиҳӣ (рейтингӣ) зимни арзёбӣ ва баҳодиҳӣ ба қисми фаъолияти педагогии омӯзгорони ҷавону навкор [1, с.22-23].

Донишҷӯён, хусусан, донишҷӯёни курси якум дар доираи фаъолияти касбии ояндаи худ ба омӯзиши забони англисӣ таваҷҷуҳ надоранд. Тавре ки таҳқиқотҳо нишон доданд, 45%-и онҳо дар мутобиқ шудан ба шароити фаъолияти таълимӣ дар равиҳои гуманитарӣ ба душворӣ рӯ ба рӯ мешаванд, набудани худтанзимкунии дурусти донишҷӯён дар ҷараёни таълим, набудани таҷриба ва қобилияти мустақилона бо забони англисӣ кор кардан ва ғайра. Мушкилоти таълим, ки донишҷӯёни равиҳои гуманитарӣ бо онҳо дар тӯли солҳо ҳангоми омӯзиши забони англисӣ дучор омадаанд, ба таври зайл ошкор карда шуданд: фонетикӣ – талаффузи нодурусти вожаҳои англисӣ, таълими дурусти истилоҳот ва ихтисороти гуманитарӣ, надониести сохтори дастгоҳи нутқ; грамматикӣ – сохтори ҳукм ва тартиби калимаҳо дар он, низоми куллан фарқунандаи шаклҳои феъл; душвориҳои луғавӣ (қисмҳои нутқ, ки дар забони тоҷикӣ нестанд, нокифоя ташаккул додани усулҳои омӯзиши истифодаи воҳидҳои лексикӣ, номутобикати ҳаҷми маъноӣ воҳидҳои лексикӣ, огоҳии нокифоя аз сохтори морфемавии воҳиди луғавӣ); натавониести муошират бо забони англисӣ оид ба масъалаҳои низомӣ; нодуруст фаҳмидани нутқи забони англисӣ бо ғушу шунавоӣ; доимо фаромӯш кардани калимаҳои забони англисӣ; фаҳмиши нодурусти замонаҳо дар забони англисӣ дар қиёс бо забони тоҷикӣ; ҳавасмандии пасти донишҷӯён; шиддати нокифояи фаъолияти нутқии донишҷӯён; ташаккули сатҳи малакаҳои асосӣ; интиҳоби маҳдуди васоити таълимӣ; набудани тавсияҳои амалӣ оид ба рафъ ва пешгирии ҳалоъ (ҳолигӣ)-и омӯзишӣ дар дониш ва малакаи донишҷӯён.

Дар ҷараёни озмоиши ташаккулдиҳанда дар Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ, Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионӣ дар ш. Кӯлоб ва Донишкадаи ихтисос ва бозомӯзии соҳаи маорифи ш. Кӯлоб донишҷӯёни курсҳои 1 ва 2 дар омӯзиши забони англисӣ саволи зеринро баррасӣ карданд: “Сабабҳои мушкилоти

таълимӣ дар омӯзиши забони англисӣ дар байни донишҷӯёни равияи гуманитарӣ дар чист?» Аксарияти донишҷӯён (35%) бар ин назаранд, ки сабаби асосии мушкилоти омӯзиш дар чараёни омӯзиши забони хориҷӣ набудани ҳавасмандӣ ба омӯзиши он аст ва сабабҳои ҳамроҳикунандаро, ки ба пайдоиши ин мушкилот таъсир мерасонанд, ба таври зайл қайд намуданд: дарки бешууроноии зарурати дониستاني забони англисӣ дар доираи касби ояндаи гуманитарӣ. 27% пурсидашудагон изҳор кардаанд, ки омезиши фаъолияти таълимӣ бо иҷрои кор ва вазифаҳо дар хидмат, мусоидат ба зиёд шудани ҳастагӣ, асабоният ва эҷоди ҳолатҳои ҳаяҷон дар гурӯҳҳои омӯзишӣ, ки ба саломатии ҷисмонӣ ва эҳсосотӣ таъсир мерасонанд. 22% иброз доштанд, ки мутобиқсозии мушкили донишҷӯёни курси яқум ба машқҳои гуманитарӣ, набудани худдорӣ ва натавонистани ҷудо кардани вақт барои омӯзиши забони англисӣ ҳангоми худомӯзӣ сабаби ноқомии донишҷӯёни равияи гуманитарӣ аст. 21% изҳор кардаанд, суботи заъфи равоӣ барои рафъи мушкилоти таълимӣ дар омӯзиши забони англисӣ сабаби асосии иш мушкилот аст.

Ба андешаи 96 омӯзгори забони хориҷӣ тақия намуда, омилҳои мушкилоти таълимро омӯхта, мо метавонем хулоса барорем, ки ҳамаи сабабҳо ба яке аз мушкилоти асосии омӯзиш – ташаккули нокифояи ҳавасмандӣ барои омӯзиши забони англисӣ дар байни донишҷӯён (58 омӯзгор ё 60%) оварда мерасонад. Сарфи назар аз саъю кӯшиши бисёр омӯзгорон барои таҳияи супоришҳои ҷолибтар ва татбиқи усулу воситаҳои самараноки дарсу машғулият бо забони англисӣ, ин кӯшишҳо на ҳамеша барои баланд бардоштани ҳавасмандии ҳамаи донишҷӯёни гурӯҳи забонмӯзӣ ба омӯзиши ин фан дар равияи гуманитарӣ мусоидат мекунад. Равоношиносон ва омӯзгорони муосир вобастагии иҷрои вазифаҳо дар чараёни фаъолияти таълимӣ аз ангезаҳо ва ниёзҳои муҳассилин, аз сатҳи ҳавасмандии онҳо муайян мекунад. Аммо, дар роҳи баланд бардоштани ҳавасмандии донишҷӯён ба омӯзиши забони англисӣ, омӯзгорон метавонанд дар шакли монеаҳои равоӣ ва муносибатҳои манфӣ дар байни донишҷӯён ба «домҳо» дучор шаванд. Вазифаи омӯзгорон дар марҳилаи ибтидоии таълими забони англисӣ ба донишҷӯёни равияҳои гуманитарӣ сари вақт ташхис ва ислоҳ намудани онҳост. Таҳқиқот дар байни донишҷӯёни ду донишгоҳи таҷрибавии дар боло зикргардида имкон дод, ки мушкилоти асосӣ дар шакли муносибатҳои манфӣ пеш аз оғози азхудкунии лексикаи гуманитарии забони англисӣ муайян карда шавад. Аз ҷавобҳои пурсидашудагон бармеояд, ки ба ақидаи онҳо мушкилоти асосӣ ин: мутахассисони соҳаҳои гуманитарӣ ба забони англисӣ ниёз надоранд; тарс аз саҳву иштибоҳоти лексикӣ; набудани қобилияти омӯзиши луғати гуманитарии забони англисӣ; набудани вақт барои омӯзиши иловагӣ мебошад, ки инҳо ба гурӯҳи манфӣ дар раванди омӯзиш дохил мешаванд.

Тавре ки натиҷаҳои омӯзиш нишон доданд, бояд ба кор оид ба рафъи муносибати манфӣ диққати махсус дода шавад, зеро минбаъд муваффақона азхудкунии луғати гуманитарии забони англисӣ аз ислоҳ ва бартарафсозии онҳо вобаста аст.

#### **Муносибатҳои манфӣ ҷунинанд:**

Кор бо муносибатҳои манфӣ дар омӯзиши доираҳои ҷомеа. «Ба маорифчиён забони англисӣ лозим нест!» Дар сохторҳои таҳсилоту маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият карда истода, шумо тасаввур карда наметавонед, ки фардо худро дар кучо хоҳед ёфт. Аз ин рӯ, омӯзиши забони англисӣ муҳим аст. Мутахассиси оянда ҳамчун шахрванд ва ватандӯст худ бояд дорои сифатҳои ахлоқию касбӣ бошад, то ки на танҳо дар мувоҳисаҳои гуманитарӣ, балки дар дилхоҳ ҳолат амалан фаъолият карда тавонад. Барои пойдор гардондани оромии осоиш дар вазъиятҳои гуногун анъана ва фарҳанги мамлакатҳои дигарро доништа, нисбат ба онҳо муносибати таҳаммулпазирона зоҳир кардан лозим аст. Б.А. Ал-Саббоҳ дар мақолаи худ «Нақши забони англисӣ дар ҳаёти инсон» дар бораи зарурияти мутахассисони ҳозира ва оянда на танҳо дар бораи аз бар намудани дониши махсуси гуманитарӣ, балки манзараи муосири ҷаҳонро низ фаҳмида гирифтанд, суҳан меронад. Бо дарназардошти микёси таҷрибаҳои байналмилалӣ ва

иштироки мутахассисони тоҷик дар амалиёти байналмилалӣи башардӯстона, омӯзиши забони англисӣ аз ҳисоби грантҳои донишгоҳҳо махсусан муҳим мегардад.

“Ҳадду ҳудуди забони ман маъноӣ ҳудуди ҷаҳони ман аст! (“The boundaries of my language mean the boundaries of my world!”) (Людвиг Витгенштейн). “Дастовардҳои таълимӣ тавассути донишҷӯи забонҳо ба даст меояд. (“The conquest of learning is achieved through the knowledge of languages”). (Рочер Бэкон).

“Агар мо бо забонҳои гуногун ҳарф мезадем, ҷаҳони каме дигарро дарк мекардем. (“If we spoke a different language, we would understand a slightly different world”). (Людвиг Витгенштейн).

Тарсу ҳарос ва ҳаяҷону изтироб аз саҳву иштибоҳот ва тарс аз нокомиро ҳама одамон аз сар мегузаронанд, аммо барои баъзеҳо ин як зина аст, ки ба болотар «ҷаҳида» ва муваффақтар шаванд, аммо ҳастанд нафароне ки дар аъмоли худ «сустӣ» мекунад. Чи қадаре ки таъхир тарсу ҳарос дарозтар бошад, эҳсоси он ҳамон қадар зиёдтар мешавад. Барои баратараф намудани тарсу ҳарос қатъитар бошед!

Имконоти аз даст додашуда метавонанд баъдтар аз эҳсоси тарс бештар беҳуда шаванд. Комилият ё худбодарӣ метавонад сабаби ҳарос аз иштибоҳот бошад. Барои раҳӣ аз қолабҳои таҳмилшуда, фаҳмидан муҳим аст, ки дар ҷаҳон ҳеҷ чизе идеали вучуд надорад (ҳатто анатомияи инсон асимметрияро дар назар дорад). Ҳама хато мекунад ва нокомиро бо ҳама рӯй медиҳанд. Бисёр одамони машҳур, баъди нокомиҳои зиёд машҳур гардиданд. Онҳо нокомиро қабул намекарданд, тарси иштибоҳотро дар худ надоштанд. Маҳз иштибоҳу нокомиро ҳамчун фишанги пешбарандаи такмили минбаъдаи худшиносӣ хизмат мекунад ва дар ҳама гуна ҳолатҳои душвор бархӯрд шудан шахсро ҳадафмандтар, босуботтар, аз ҷиҳати эҳсосоти равонӣ устувортар мегардонад ва муҳимтар аз ҳама, эҳтироми шахсро афзун мекунад. Охир, душмани асосии шумо худ шумоед, шубҳа ва нободарӣ ба қувваи шумост. Тарс аз иштибоҳот, тарси баҳодихӣ аз ҷониби дигарон, тарс аз танқидро дар назар дорад. Бисёре аз равоншиносон розӣ ҳастанд, ки он ба ҳама маъқул нест. Аз ин рӯ, тарсу ҳаросро тарк намуда, ба ҳадафҳо ва вазифаҳои худ диққат додан лозим аст. Ҳангоме ки донишҷӯён дар ҳолати шубҳа ва тарс қарордоранд, шахсони далеру часур амал мекунад. Барои омӯзиши забони англисӣ ба худ иҷозат диҳед, ки хато кунед, то дар омӯзиши забон мавқеи васеъро ишғол намоед ва зудтар оғоз кунед. “Танҳо онҳое, ки ҳеҷ кор намекунад, хато намекунад. Аммо, ҳамчунин, ҳеҷ коре накунад – иштибоҳ намекунад». (Эмили Ҳалим). “Аз тарси хато кардан набояд шарм дошта бошед, бузургарин хато аз таҷриба накардан аст.» (Люк Вовенаргу). «Бадтарин иштибоҳе, ки шумо дар зиндагӣ карда метавонед, ин тарс аз он аст, ки ҳамеша хато кунед.» (Элберт Хаббард). Дар бораи набудани қобилияти омӯзиши забони англисӣ фаромӯш кунед! Ба худ исбот кардан ва тасдиқи таҷрибаи манфии гузаштаро бас кунед! “Шумо бояд ба қобилияти худ боварӣ дошта, сипас, ба қадри кофӣ барои рафтан ба ҳама роҳ устувор бошед.

Розалин Картер: «Одам аксар вақт ба он шахсе табдил меёбад, ки худро ҳудаш меҳисобад. Агар ман боварӣ дошта бошам, ки кореро карда наметавонам, ин ҳолат иҷроӣ он корро барои ман ғайриимкон мегардонад. Аммо агар ман боварӣ дошта бошам, метавонам, қобилияти иҷроӣ ин корро ба даст меорам, ҳатто агар ман қаблан ин қобилиятро надошта бошам”.

Махатма Ганди: Набудани вақт. Бубахшед, аммо инҳо танҳо баҳонаанд. Баҳонаи бечора, чунон ки мегӯянд. Мудирияти вақтро омӯzed, вақти худро назорат кунед. Ин ба шумо имкон медиҳад, ки дар тамоми соҳаҳои ҳаётатон «бохабар бошед». Шояд шумо вақти худро беҳуда сарф карда истодаед ва онро пайҳас намекунад. Президентҳо аз шумо речаҳои хеле пуркортар доранд, аммо ин барои омӯзиши забони англисӣ ба онҳо монеъ намешавад. «Одами миёна дар бораи куштани вақт нигарон аст, дар ҳоле ки шахси боистеъдод кӯшиш мекунад, ки аз он истифода барад.»

Артур Шопенгауэр: «Вақти оқилона асоси амал аст».

И. Коменский: «Дар ҳақиқат одаме бузург аст, ки вақти худро азхуд карда тавонад».

Гесиод: «Ман хеле танбал ҳастам». Омӯзиш дилгиркунанда аст. Агар мо дар бораи хастагии ҷисмонӣ сухан нагуем, пас танбалӣ ва дилтангӣ, аксар вақт набудани ҳавасмандиро ба бор меорад. Фикр кунед: танбалии шумо имрӯз ба чӣ оварда расонд? Шумо чӣ гуна натиҷаҳо доред? Ва агар шумо танбал намебудед, чӣ мешудед? Агар барои шумо аз монеа гузаштан душвор бошад, тасаввур кунед, ки дурнамои касб дар оянда бо дониستاني забони англисӣ, маоши баланд, пас роҳи дигарро интихоб кунед: ҳаёти худро бидуни дурнамои касб дар хидмате, ки омӯзиши забони англисӣ медиҳад, тасаввур кунед. Якдил шавед. Шумо зиндагии худро пас аз 5, 10, 15 сол чӣ гуна мебинед? Ҳадафҳо ва вазифаҳоро дар роҳи ояндаи аҷибӣ худ нависед, зеро он чӣ гуна аз имрӯзи шумо вобаста аст. Оянда худаширо эҷод намекунад, балки шумо онро эҷод мекунад. Стратегияи худро ба ҳадафҳо ва вазифаҳо барои як сол, сол ба моҳҳо, моҳҳо ба ҳафтаҳо тақсим кунед. Акнун шумо барои танбал будан вақт надоред. «Танҳо дар натиҷаи бепарвой ва танбалӣ аз ҳаёт нафрат доштан мумкин».

Лев Толстой: «Танбалӣ нисбат ба дигар иллатҳо ҷасоратро бештар заъиф мекунад.»

С. Монтескйе: «Мушкилот одатан натиҷаи танбалӣ аст!»

С. Ҷонсон: «Ман аз дигарон камтар ва бадтар медонам!» Муқоиса кардани худ ва қобилиятҳои худ, ҳамчунин, дастовардҳо бо одамони дигар, сарбаста, дом аст. Ҳамеша онҳое ҳастанд, ки муваффақтар, донотар ва ҷолибтаранд. Аммо, шумо ҳоло аз дигарон муваффақтаред. Муқоиса ҳасад ва рашку бухлро ба вучуд меорад ва имконоти шахсии шуморо маҳдуд мекунад. Муқоиса ҳисси пастӣ ва беарзишро ба вучуд меорад. Дар Шарқ муқоиса кардани худро бо дигарон ба хиёнат ба вижагиҳои худ монанд мекунад. Ҳеҷ гоҳ худро бо касе муқоиса накунад.

Ҳар кас роҳи худро дорад. Худро бо худатон шаш моҳ пеш, як сол пеш муқоиса кунед. Муваффақияти худро чен кунед ва барои комёбиҳои худ миннатдор бошед! Ҳаёти худро бо ҳадафҳо ва вазифаҳо ва муҳимтар аз ҳама, амалҳо дар татбиқи онҳо пур кунед. Бо ҷараён ба самти номаълум наравед. Агар шумо ба кучо рафтани онро надонед, ба он ҷо наравед, хеле ҳайрон мешавед. Ва, инчунин, бидонед, ки чи гуна аз муваффақиятҳои дигарон шодӣ бояд кард, бигзор онҳо ҳамчун ангезаи илҳом хизмат кунанд.

Стратегия барои нойил шудан ба ҳадафҳо: Чи гуна дуруст мудирӣ кардани вақтро донишман лозим. Вақти худро мудирӣ кунед. Агар корҳо мувофиқи нақша пеш нараванд, худро таъна накунад. Танҳо ба нақша баргардед ва онро риоя кунед. Ҳаёти худро пас аз 5, 10, 15 сол тасаввур кунед. Ин ҳаёти шумост ва он дар дасти шумост. Барои машқ кардани забони англисӣ аз ҳар фурсат истифода баред. Бештар аз он чизе, ки барои омодагии худ ба нақша гирифтаед, иҷро кунед. Як қадам ба пеш назар кунед. Эҷоди муносибатҳои иловагӣ омӯзиши забони англисиро дастгирӣ мекунад. Барои намуна: Ҳар як шахси маълумотнок забони англисиро дар сатҳи зарурӣ медонад (ё меомӯзад). Бо назардошти тағйирот дар муносибатҳои инсонӣ, донишманди забони англисӣ ҳадафи дигари зарурӣ барои мутахассиси оянда аст. Забони англисӣ забони корӣ, интернет ва технологияҳои нав, тиб, илм ва технология, конференсияҳо ва гуфтушунидҳои байналмилалӣ, таълимоти байналмилалӣ ва амалиёти башардӯстона мебошад. Забони англисӣ яке аз шаш забони расмии СММ мебошад. Донишманди забони англисӣ имкон медиҳад, ки одамон дар муносибатҳои байналмилалӣ, кӯмакҳои башардӯстона ва амалиёти дигар ширкат варзанд. Ҳуҷҷатҳоро ҳангоми муносибатҳои байналмилалӣ, амалиёти гуногуни башардӯстона ба забони англисӣ хонанд ва фаҳманд. Мақолаҳоро аз рӯзнома дар мавзӯҳои ҷамъиятию сиёсӣ мутолиа намоянд. Муоширати дақиқ ба шумо имкон медиҳад, ки иштибоҳоти нофаҳмро ислоҳ ва пешгирӣ намуда, дар натиҷа аз сабабҳои муноқиша канорагирӣ кунед. Донишманде, ки бошуур аст, метавонад барои омӯзиши забони англисӣ вақт ва маблағ масраф кунад. Барои донишманди фарҳангу анъанаҳои дигар кишварҳо донишманди забони англисӣ басанда ва кофӣ аст. Азхуд кардани забони англисӣ мутахассиси ояндаро ҳамчун шахси қавӣ ва ҳадафманд тавсиф мекунад.

Бо дарназардошти хастагии зуд-зуди донишчӯён дар чараёни таълим, чунин шуморидан мумкин аст, ки то қонё гардонидани ниёзҳои асосии инсон дар бораи омӯзиши муассири забони хориҷӣ, сухан гуфтан ё ҳавасмандии омӯзиши он ғайриимкон аст. Дар ин ҳолат, ин хоб ва истироҳати пурра аст, ки ҳолати аз ҳад зиёд, хастагӣ ва пайдоиши ҳолатҳои хаяҷонро бартараф мекунад, аз ин рӯ, ба ҳолати устувори эҳсосотӣ ва ҷисмонии донишчӯён дар чараёни фаъолияти таълимӣ мусоидат мекунад. Таҳлили заминаи манбаъ нишон дод, ки ангезаҳои фаъолияти таълимӣ ба берунӣ ва дохилӣ тақсим мешаванд. Дар рафти пурсиши 56 донишчӯи курси якум тавассути саволнома бартарияти ангезаҳои берунӣ нисбат ба ангезаҳои дохилӣ ошкор карда шуд. Танҳо 30% донишчӯёни пурсидашуда ҳавасмандии дохилӣ барои омӯзиши забони хориҷӣ доранд ва, аз ин рӯ, онҳо дар чараёни таълим ихтилофи дохилиро эҳсос намекунанд ва тамоми кӯшишҳои онҳо барои рафъи монеаҳои беруна равона карда шудаанд. Масалан: набудани вақт, сарбории зиёди таълимӣ, кор дар дигар муассисаҳои таълимӣ (донишчӯёне, ки дар мактабҳои миёна кор мекунанд).

Бартараф кардани душвориҳои онҳо мубориза бо худаширо дар бар намегирад, фаъолияти таълимии онҳо бо тавачҷуҳ ба ҳуди дониш, кунҷковӣ, хоҳиши баланд бардоштани сатҳи дониши забони хориҷӣ нигаронида шудааст. Дар натиҷаи пурсиши саволномавӣ, 70% донишчӯён фаҳмиданд, ки асоси омӯзиши забони англисӣ барои ин донишчӯён омилҳои беруна, ба мисли таъриф ва баҳои дигарон, ки ба фаъолияти гурӯҳи омӯзишӣ дар маҷмӯъ таъсир мерасонад. Шартҳои хатмӣ барои омӯзиши забони англисӣ дар ин маврид тадбири зарурӣ барои муваффақшавӣ ва расидан ба ҳадаф мебошад. Таҳлили саволномаи дар боло тавсифшуда хусусияти мушкилоти таълимии донишчӯёнро муайян мекунад. Сабаби душворӣ метавонад бо ҳуди мушкилот мувофиқат кунад ва ин ду мафҳум дар чараёни таълим мушоҳида мешаванд. Барои мисоли равшантар далели зеринро баррасӣ кардан лозим аст. Ҳангоми кор бо матн сабаби душворӣ метавонад шумораи муайяни калимаҳои ношинос бошад ва ҳуди мушкил метавонад саҳву иштибоҳот дар талаффузи ин калимаҳои ношинос бошад.

Кӯшиши донишчӯён барои ба даст овардани баҳои хуб, ки манзараи пешрафти гурӯҳ дар маҷмӯъ аз он вобаста хоҳад буд, метавон хусусияти душворӣ номид. Таҳлили доимии манзараи пешравии гурӯҳ муайян менамояд, ки донишчӯён эҳсоси нороҳатии ботинӣ, шубҳа ва изтироб мекунанд. Одатан, сабаби мушкилот хусусияти пешбарандаи ҳуди мушкилот аст. Масалан, дар дарс иштирок накардани донишчӯ бо сабаби либос, беморӣ ё дигар сабабҳо, ки одатан дар донишчӯёни равияҳои гуманитарӣ ба назар мерасад, метавонад боиси таълими заъифу номукаммали барои мисол сохтори грамматикӣ забони англисӣ гардад.

Аз маълумоти додашуда маълум мешавад, ки ҳамаи унсурҳои сохторӣ ва мантиқии раванди рафъи мушкилоти таълимӣ дар байни донишчӯён бо ҳам алоқаманд буда, вобастагии зич доранд ва як раванди мушаххаси педагогиро ифода мекунанд. Бартараф кардани мушкилот, чун қоида, ҳамкорӣ муштарак, муташаккилонаи субъект ва объект, яъне омӯзгорон ва донишчӯён мебошад.

Ҳангоми ташкили раванди таълим, омӯзгорон, чун қоида, мекӯшанд, ки маводи таълимиро ба донишчӯён ба таври мукамал, ҷолиб дастрас кунанд, то муваффақона азҳудкунӣ малака ва маҳорати омӯзиши забони хориҷиро ба даст оранд. Омӯзгорон ҳамчун субъектҳои ин раванд бояд дарк кунанд, ки яке аз сабабҳои зарурати омӯзиши забони англисӣ дар муҳити донишгоҳ ин аст, ки мутахассисони ҳозира ва оянда бо забони англисӣ барои таъмини муносибатҳои гуногун бо дигарон заруранд.

Шарти муҳими таъмини самаранокии омӯзиши забонҳои хориҷӣ омӯзиши ба шахсият нигаронидашуда мебошад. Ин равандест, ки ба ҳадди аксар ба фаъолияти донишчӯён дар аудитория ва ба нигоҳ доштани ин ҳолат мусоидат мекунад. Истифодаи пурраи чунин имконот ба монанди: маводи иловагӣ дар мавзуи дарси омӯзишӣ, хондани мақолаҳои рӯзномаҳо ва тамошои ахбор дар мавзӯҳои ҷамъиятиву сиёсӣ дар дарси омӯзишӣ ба фаъолсозии самараноки маводи таълимӣ дар чараёни таълим мусоидат намуда, ҳавасмандиро афзоиш медиҳад. Аз донишчӯён омӯхтани забони

англисӣ қобилияти зуд паймоиш кардани матн бо забони хориҷӣ ва муайян намудани маълумоти заруриро тақозо менамояд. Чунин банақшагирии бодикқати омӯзиши забони англисӣ имкон медиҳад, ки фанни забони хориҷӣ дар низоми робитаҳои байнифанӣ истифода шуда, ба татбиқи муваффақонаи донишҷӯён дар фаъолияти ояндаи касбии онҳо мусоидат кунад. Шартҳои педагогии муваффақонаи омӯхтани забони хориҷӣ назорат аз болои иҷрои ҳама амалҳои мебошад, ки қузъҳои фаъолияти мувофиқ мебошанд. Таваҷҷуҳ ба ҳама механизмҳои дохилӣ ва берунии татбиқи он, тақмили ҷанбаи амалиётӣ, таҳлили амиқи ҳавасмандкунӣ ва омилҳои ҳавасмандкунӣ, ҳар як намуди фаъолияти, ки бо ҳамкориҳои мураккаби ангеҷаҳо, ҳадафҳо, ниёзҳо, манфиатҳо, ниятҳои донишҷӯёни донишгоҳҳо ва ҳавасмандкунандагон тавсиф мешавад, ки донишҷӯёно барои муваффақона аз худ кардани забони англисӣ ташвиқ мекунад. Афзоиши захираҳои ҳавасмандгардонии фаъолияти таълимӣ рад кардани амсилаҳои ягонаи омӯзишро, ки хусусиятҳои шахсии мутахассиси ояндаро ноҳида гирифта, ба ҷандирии сохтани раванди таълим, гуногунии қузъҳои равонагардидаи он вобаста ба хусусияти ҳавасмандкунӣ, соҳаи ҳавасмандгардонии мавзӯи омӯзиш бо дарназардошти мутобиқати паҳлуҳои мундариҷаи раванд ба самтҳои ҳавасмандгардонии донишҷӯёни донишгоҳ бо дастгирии ҳавасмандгардонии раванди таълим бо мақсади эҷоди як намуди фаъолият равона гардидааст, фаро мегирад.

Шарти муҳими ба даст овардани натиҷаи кори муштараки омӯзгор ва донишҷӯён ин аст, ки дар фазои бароҳати психологӣ, бо табдил додани рақобат ба шароити ҳамкорӣ ва шарикӣ бо ҳамдигар, аз ифодаи фардияти худ ҳарос надоштани ҳар як донишҷӯ ва малакаҳои забондонии худро фаъолон татбиқ намудани онҳо барои нойил шудан ба ҳадафҳо ва вазифаҳои муайяни омӯзиш мусоидат мекунад. Чунин ҷамъовариҳои маводи таълимӣ дар заминаи ҳамкориҳои омӯзгор ва донишҷӯён имкон медиҳад, ки он дар конференсияҳои ҳарсолаи донишгоҳҳо бо забони англисӣ дар мавзӯҳои иҷтимоӣ сиёсӣ истифода шуда, ба татбиқи тарҷумаҳо барои эҳтиётоти кафедраҳои тахассусӣ мусоидат намояд. Инҳо ҷанбаҳои муҳим ва моҳияти раванди рафъи мушкилоти таълимӣ дар байни донишҷӯён дар омӯзиши забони англисӣ, низоми сохторӣ ва мантиқии рафти он мебошанд. Албатта, тақсимои қузъҳои сохтори он дар омӯзиши забони англисӣ хеле мустакилона аст, зеро дар байни онҳо сарҳадҳои возеҳ вучуд надоранд. Дар амалияи таълимӣ ҳамаи онҳо дар робитаи зич ва ивазшавандагӣ бо ҳамдигар амал мекунад.

#### Адабиёт:

1. Алимӣ, Ҷ. Мушкилоти педагогӣ (дидактика)/Ҷ.Алимӣ, А.И.Даминова. - Д., «Эр-граф», 2014. - 220 с.
2. Бабанский, Ю.К. Педагогика/Ю.К.Бабанский. -М.:Педагогика, 1981.
3. Виготский, Л.С. Психология развития человека.-М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. - 113с.
4. Зимняя, И.А. Психология обучения неродному языку/И.А.Зимняя. - М.: Русский язык, 1989.- 219с.
5. Миралиев, А.М. Педагогика ва психология/А.М.Миралиев, М.Давлатов. [Матн]: - Душанбе, Ирфон, 2007.-343с.
6. Рахимов, Х. Педагогика (китоби дарсӣ барои донишҷӯён мактабҳои олии педагогӣ)/Х.Рахимов, А.Нуров [Матн]. - Душанбе, Хумо, 2007. - 447с.
7. Рувинский, Л.И., Кобыляцкий, И.И. Основы педагогики: учеб. пособие для слушателей ИПК преподавателей пед. дисциплин ун-тов и педвузов /Л.И. Рувинский, И.И.Кобыляцкий.-М.: Просвещение, 1985. – 224
8. Салоҳиддинова, Г.Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва мултимедӣ барои баланд бардоштани сифати таҳсилот дар дарсҳои забони англисӣ/Г.Салоҳиддинова//Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. - Д.,2019, №1 (25).- С.185-188.
9. Шарифзода, Ф, Миралиев, А.М. Педагогикаи умумӣ ва касбӣ/Ф.Шарифзода,

## **МОҲИЯТ, МАЗМУНУ МУҲТАВО ВА СОҲТОРИ РАҒЪИ МУШКИЛОТИ ОМУЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР ДОНИШЧӢӢНИ РАВИЯӢОИ ГУМАНИТАРИИ МАКТАБӢОИ ОЛӢ**

Муаллиф дар мақолаи худ мушкилоти омӯзиши забони англисиро миёни донишчӯёни донишгоҳҳои гуманитарӣ ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Дар раванди таҳқиқот сарчашмаҳои илмии олимони ватанию хориҷиро таҳлил намуда, баъдан дар се муассисаи таҳсилоти олӣ миёни донишчӯёну омӯзгорон пурсишнома гузаронида, натиҷаҳои санҷишро таҳлил карда, сарчашмаи мушкилоти зикргардидаро муайян сохтааст. Сарчашмаи асосии ин мушкилотро дар набудани ҳавасмандии донишчӯён, интихоби маводи таълимии номувофиқ ба фанҳои тахассусии донишчӯён ҳангоми таълими забони хориҷӣ, мувофиқат накардани сохтори сарфу нахвӣ ва овозии забони модарӣ ба забонҳои хориҷӣ, маълумоти кофӣ надоштани донишчӯён дар бораи зарурияти забонҳои хориҷӣ ҳангоми фаъолияти касбии онҳо муайян кардааст. Ба ақидаи муаллиф мушкилоти аз ҳама асосии ноқомии донишчӯён дар раванди омӯзиши забонҳои хориҷӣ, ин набудани ангега ё ҳавасмандии донишчӯён мебошад.

Дар мақола таъкид гардидааст, ки барои рағъи мушкилоти мавҷуда ба омӯзгорон зарур аст, ки бо роҳи фаҳмондадихӣ, бозихҳои дидактикӣ ва бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ҳавасмандгардонии донишчӯёнро нисбати омӯзиши фан пурзӯр намоянд. Барои намуна аз суҳанҳои як қатор олимону сиёсатмадорон ва одамони машҳури кишварҳои гуногун иқтибос овардааст, ки истифодаи онҳо дар раванди таълими забонҳои хориҷӣ бо забони омӯхташаванда мувофиқи мақсад мебошад.

Таҳқиқи масъалаи мушкилоти омӯзиши забонҳои хориҷӣ айни мудао буда, дар раванди тадқиқи “Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” метавонад барои беҳтар намудани омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии равияи гуманитарӣ ва ҳалли мушкилоти ҷойдошта хизмат намояд.

**Калидвожаҳо:** мушкилоти таълим, забонҳои хориҷӣ, забони англисӣ, ангега, ҳавасмандӣ, ТИК, маводи таълимӣ, грамматика, фонетика.

## **СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И СТРУКТУРА РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА У СТУДЕНТОВ ГУМАНИТАРНОГО ВУЗА**

В своей статье автор исследовал проблемы изучения английского языка у студентов гуманитарных вузов. В процессе исследования он проанализировал научные источники отечественных и зарубежных ученых, затем провел опрос среди студентов и преподавателей трех высших учебных заведений, и на основе анализа проведенных исследований определил источник названных проблем. В качестве основных источников данной проблемы, определил недостаточную мотивацию учащихся, подбор учебных материалов, не подходящих по профильным предметам учащихся при обучении иностранного языка, несоответствие грамматической и фонетической структуры иностранных языков с родным языком, отсутствие у обучающихся достаточной информации о необходимости владения иностранными языками в профессиональной деятельности. По мнению автора, основной проблемой неуспеваемости студентов в процессе изучения иностранных языков является отсутствие стимула и мотивации у студентов.

В статье подчеркивается, что для решения данных проблем преподавателям необходимо усилить мотивацию учащихся к изучению иностранных языков посредством разъяснений, дидактических игр и использования информационно-коммуникационных технологий. В качестве примера приведены мнения ряда ученых, политиков и известных личностей разных стран, и целесообразности их использования в процессе обучения иностранным языкам.

Исследование проблем изучения иностранных языков в настоящее время является очень актуальным в процессе реализации «Государственной программы совершенствования образования и изучения русского и английского языков в Республике Таджикистан на период до 2030 года» и может служить для улучшения обучения иностранных языков и решения существующих проблем в гуманитарных вузах.

**Ключевые слова:** проблемы обучения, иностранные языки, английский язык, стимул, мотивация, ИКТ, учебные материалы, грамматика, фонетика.

#### **ESSENCE, CONTENT AND STRUCTURE OF SOLVING THE PROBLEMS OF LEARNING ENGLISH BY STUDENTS OF A HUMANITARIAN UNIVERSITY**

The author has analyzed the problems of learning English by students of humanitarian universities in his article. In research process, he analyzed the scientific work of domestic and foreign scientists, then conducted a survey among students and teachers of three higher educational institutions. Based on the analysis of the studies he identified the base of these problems. The researcher appointed as the main base of the named problems he identified the lack of motivation of students, selection of educational materials that are not suitable for the core subjects of students when teaching a foreign language, the discrepancy between the grammatical and phonetic structure of foreign languages with their native language, the lack of sufficient information among students about the need for knowledge of foreign languages in their professional activities. According to the author, the main problem of student failure in the process of learning foreign languages is the lack of incentive and motivation among students.

It is underlined in the article that for solving of these problems, teachers need through explanation works, didactic games and the use of information and communication technologies to enhance the motivation of students for learning of foreign languages. He cited the words of a number of scientists, politicians and famous people from different countries as examples, and thinks that their use in the process of teaching foreign languages will give the expected results.

The study of the problems of learning foreign languages is very timely and in the process of implementation of the “State program for improving education and learning Russian and English in the Republic of Tajikistan for the period up to 2030” can serve for improvement of the teaching of foreign languages and will solve the existing problems in humanitarian universities.

**Key words:** Teaching problems, foreign languages, English, incentive, motivation, ICT, learning materials, grammar, phonetics.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Орифов Орзу Обидхуҷаевич- унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҚТ, ш.Кӯлоб, к. С.Сафаров-16. Тел: 987218589, E-mail: [orifov.02orzu@mail.ru](mailto:orifov.02orzu@mail.ru)

**Сведения об авторе:** - Орифов Орзу Обидхуджаевич - соискатель Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г.Куляб, ул.С.Сафарова-16. Тел.: 987218589, E-mail: [orifov.02orzu@mail.ru](mailto:orifov.02orzu@mail.ru)

**Information about the author:** Orifov Orzu Obidkhujaevich - researcher at Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, RT, Kulob, S.Safarov, st.-16. Tel.: 987218589, E-mail: [orifov.02orzu@mail.ru](mailto:orifov.02orzu@mail.ru)



ТДУ: 51/510 (2-гоч)  
ТКТ: 22.12 (2-гоч)  
И-19

## ТАШАККУЛИ МАҲОРАТ ВА МАЛАКАҲОИ КОМБИНАТОРИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ДАР МАВРИДИ ТАЪЛИМИ МАТЕМАТИКА

Рачабов Т., д.и.п., профессори ДДОТ ба номи С. Айнӣ  
Иззатуллоев К., н.и.п., дотсенти ДДК ба номи А. Рӯдакӣ  
Махкамов Ф.М., муаллими калони ДСРТ

Рушду нумуи ҷомеа аз баррасии ҳодисаҳо ва равандҳои муҳити атрофи инсон вобастагии зич дорад. Равандҳо ва ҳодисаҳои муҳим атроф ҷабҳаҳои гуногуни бавуқуёиро тақозо менамояд. Аз ин ҷост, ки шахсияти имрӯза бояд ҳамаи ҳодисаю равандҳои ҷомеа ва муҳити зистро тибқи ҳолатҳои имконпазири бавуқуёӣ таҳлилу баррасӣ намояд. Бинобар ҳамин, аз ҳар як фарди ҷомеа зиракӣ, кунҷковӣ, таҳлили ҳаматарафаи равандҳои ҷомеаро талаб менамояд. Ин сифатҳои хотирнишонгардида оид ба шахсият дар раванди таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ташаккул меёбад.

Вобаста ба имкониятҳо ҳар як фанни таълимӣ дар ташаккули шахсияти хонанда ҳиссагузор мешавад. Ин ҷабҳаҳои рушди шахсиятро аз синфҳои ибтидоӣ бояд шуруъ намуд. Чӣ хеле ки Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон “Бистсолаи омӯзиш ва рушди илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф” эълон намуд. Ин моро водор менамояд, ки тамоми имкониятҳои мавҷудаи ин фанҳоро дар рушди шахсияти хонандагон истифода намоем. Аз он ҷумла курси математикаи синфҳои ибтидоӣ чунин имкониятҳои гувороро оид ба рушди ҳаматарафаи шахсияти хонанда дорад. Вобаста ба он як ҷабҳаи рушди шахсияти хонандаи синфҳои ибтидоӣ ин ташаккули маҳорат ва малакаҳои комбинатории онҳо мебошад, ки ба раванди таълими математика мусоидат менамояд[1, с. 11-18].

Комбинаторика дар асри 16 ба вучуд омада, дар аввал бо мушкilotи комбинатории марбут ба кимор машғул буд. Яке аз аввалин шахсоне, ки шумораи комбинатсияҳои имконпазирро дар бозии устухон ҳисоб кард, математики итолиёвӣ Тарталя буд. Омӯзиши назарияи комбинаторика дар асри 17 аз ҷониби олимони фаронсавӣ Паскал ва Ферма гузаронида шуд. Инкишофи минбаъдаи комбинаторика бо номҳои Якоб Бернулли, Лейбнитс ва Эйлер алоқаманд аст.

Дар ҳаёти ҳаррӯза, мо аксар вақт бо мушкilotе дучор мешавем, ки роҳҳои ҳалли гуногун доранд. Барои интихоби дуруст, муҳим аст, ки ҳеҷ яке аз онҳоро аз даст надихем. Барои ин, шумо бояд ҳамаи имконоти имконпазирро номбар кунед ё шумораи онҳоро ҳисоб кунед. Масъалаҳое, ки чунин ҳалли худро талаб мекунанд, комбинаторӣ номида мешаванд.

Комбинаторика як бахши математика аст, ки масъалаҳоро оид ба он ки аз объектҳои додашуда бо шартҳои муайян чӣ қадар комбинатсияҳои гуногун тартиб додан мумкин аст, меомӯзад.

Комбинаторикаро ҳамчун оғози ба назарияи эҳтимолият муоина кардан мумкин аст, зеро усулҳои комбинаторика барои ҳалли бисёр масъалаҳои эҳтимолиӣ истифода мешаванд, ки дар он мо дар бораи ҳисоб кардани шумораи натиҷаҳои имконпазир ва шумораи натиҷаҳои мусоид дар ҳолатҳои мушаххаси гуногун сухан меронем.

Интихоби объектҳо ва ҷойгиркунии онҳо бо ин ё он тартиб бояд тақрибан дар ҳама соҳаҳои фаъолияти инсон баррасӣ карда шавад.

Ба масъалаҳои шабех, ки комбинаторӣ номида мешаванд, одамон дар замонҳои қадим дучор мешуданд. Аллақай чандин ҳазорсолаҳо пеш, дар Чини қадим онҳоро бо кашидани квадратҳои сеҳрнок, ки дар онҳо ададҳои додашуда ҷойгир карда шуда

буданд, ба ҷо меоварданд, то суммаи онҳо дар тамоми уфукҳо, амудҳо ва диагоналҳои асосӣ якхела бошад. Дар Юнони қадим шумораи таркибҳои гуногуни калимаҳои дароз ва кӯтоҳро дар андозаҳои поэтикӣ ҳисоб мекарданд, назарияи ададҳои фигуравиро меомӯхтанд, фигураҳоеро меомӯхтанд, ки аз қисмҳои чоркунҷа ба таври махсус сохта мешаванд ва ғайра [2, с. 20-22].

Масъалаҳои комбинаторӣ низ вобаста ба чунин бозиҳо, ба монанди шашка, шохмот, домино, карта, устухонҳои бозингарӣ ва ғайра ба миён омадаанд.

Масъалаҳои мазмуни комбинаторӣ дошта то ҳол барои синфҳои ибтидоӣ ҳамчун масъалаҳои душвори зиёд тасниф карда мешаванд. Онҳо бо азхудкунии масъалаҳои асосии курс алоқаманд нестанд ва ба мантиқи сохтани мазмуни он мувофиқ нестанд.

Ба ин муносибат супоришҳои комбинаторӣ дар раванди таълим гоҳ-гоҳ дохил карда мешаванд, ки ин қобилияти инкишоф ва маҳорати хонандагонро хеле коста мекунад [3, с. 21-24].

Дар солҳои 90-ум китобҳои алтернативии математика барои синфҳои ибтидоӣ, аз ҷумла дар курси онҳо омӯхтани масъалаҳои комбинаторӣ тартиб дода мешаванд. Масалан, китобҳои дарсии математикаи Л.Г. Петерсон, китобҳои дарсӣ ва дафтарҳои чопии А.Г. Вантян (системаи Л.В. Занков), китобҳои дарсии муаллифон Аргинская И.И., Ивановская Е.И., Кормишина С.Н., гурӯҳи муаллифон Т.Е. Демидова, С.А. Козлова, А.П. Тин маводи дахлдорро ҳамчун қисми органикии курси математика дар бар мегиранд. Ба китобҳои дарсии Н.Б. Истомина барои хонандагони синфҳои 1–5 дафтарҳои чопӣ ба «Омӯзиши ҳалли масъалаҳои комбинаторӣ» таъя карда шудаанд.

Аз ин рӯ дар таълими ибтидоии математика нақши масъалаҳои комбинаторӣ мунтазам меафзояд, зеро онҳо на танҳо барои инкишофи тафаккури хонандагон, балки барои тайёр кардани онҳо ба ҳалли масъалаҳо, ки дар ҳаёти ҳаррӯза ба миён меоянд, имкониятҳои фароҳам оваранд.

Рушди ҷомеаи муосир дар назди муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ вазифа мегузорад, ки шахсе тарбия кунанд, ки мустақилона ва аз нуқтаи назари танқидӣ фикр карда, далелҳоро муқоиса ва таҳлил карда, вариантҳои гуногуни ҳалли проблемаҳои ба миён омадаро дарёфт карда, аз байни онҳо беҳтаринҳоро интихоб карда тавонад. Яке аз самтҳои навсозии таълими математика дар марҳилаи ҳозира ба барномаи таълимии курси математикаи мактаб дохил намудани унсурҳои комбинаторика мебошад.

Масъалаҳои комбинаторӣ метавонад ҳамчун воситаи азхудкунии мазмуни барнома бе пурбор кардани маълумоти иловагӣ ба хонандагон истифода шавад ва дохил кардани масъалаҳои комбинаторӣ дар раванди азхудкунии мундариҷаи барнома ба беҳтар шудани сифати дониши хонандагон ва инкишофи салоҳиятҳои онҳо дар ҳалли масъалаҳои комбинаторӣ мусоидат мекунад [4, с. 15-19].

Стандарти таҳсилоти умумии ибтидоии Ҷумҳурии Тоҷикистон талаботи навро нисбат ба сатҳи омодагии математики хонандагони синфҳои ибтидоӣ муайян мекунад, ки зарурати яке аз самтҳои он «тасодуф ва коркарди омории иттилоот» аз нав дида баромадани дар раванди таълими хонандагон ва ҳам зарурати ба методикаи таълими фанҳои алоҳида, аз ҷумла ба курси ибтидоии математика ислоҳҳо дароварданро тақозо менамояд.

Ташаккули нигаронии «салоҳияти омӯхтан» дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавассути ин проблема аҳамияти хоса дорад. Ба ин муносибат, ба мазмуни иловагии курси математикаи асосӣ дар синфҳои ибтидоӣ дохил карда шудани супоришҳои комбинаторӣ масъалаҳо, ки номбар кардани ҳамаи вариантҳои имконпазир ё ҳисоб кардани шумораи онҳоро талаб мекунанд, бешубҳа, ба беҳтар шудани фаъолияти психикии хонандагони синфҳои ибтидоӣ, ташаккули салоҳияти якҷоя кардан, гузарондани «ҷустуҷӯи ин ё дигар тағйиротҳо» мусоидат менамояд.

Н.Б. Истомина ва Е.Е. Белокурова инкишофи тафаккури комбинатории хонандагони синфҳои ибтидоиро бо ташаккули амалиёти раванӣ, тафаккури назариявӣ, ки «навташаккулёбии нави синну соли мактаби ибтидоӣ» ба ҳисоб меравад, бо инкишофи салоҳиятҳои эҷодии кӯдак вобаста медонанд. Ҳамин тариқ, ба хонандагон

омӯзонидани ҳалли масъалаҳои комбинаторӣ дар дарси математика имкон медиҳад, ки масъалаҳое, ки барои дарёфти натиҷаҳои ҳам предметӣ ва ҳам мета-предметӣ, шахсии хонандагон нигаронида шудаанд, ҳаматарафа ҳал карда шаванд.

Имрӯзо барои дар амалияи кори муаллими синфҳои ибтидоӣ истифода намудани масъалаҳои комбинаторӣ имконияти воқеӣ фароҳам оварда шудааст. Усулҳои самараноки методӣ мавҷуд аст, ки ба шумо имкон медиҳад, ки унсурҳои комбинаторика ба раванди таълим дохил карда шаванд [5, с. 12-16].

Дар адабиёти муосири таълимию методӣ таҷрибаи пешқадами мавҷуда зимни ҳалли масъалаҳои комбинаторӣ оварда шудааст. Зимнан, на ҳар як омӯзгори синфҳои ибтидоӣ боварибахш ақидаронӣ мекунад, ки шогирдонаш мушкilotро ба осонӣ ҳал карда метавонанд. Ҳалли масъалаҳои комбинаторӣ барои онҳо душвории хосса пеш меорад, зеро он бо таълими абстраксия ба хонандагон, ки боиси ташаккули малакаҳои таҳлил, синтез, таснифоти объектҳое, ки дар марҳилаи ибтидоӣ душвор аст, аммо ба он алоқаманд аст, меомӯзонад.

Барои ҳалли масъалаҳои комбинаторӣ усулҳои зерин мавҷуданд:

Методи муоинаи пайёпаи ҷустуҷӯи ҳалли масъалаҳо оид ба рушди тафаккур интихоб карда мешаванд.

Методи ҷадвалӣ (дар ин ҷо ҳама шартҳо дар ҷадвал ворид карда мешаванд роҳи ҳал пайдо мешавад).

Дарахти вариантҳо (хонандагон дониши асосиро дар бораи графикҳо мегиранд).

Методҳои ҳалли масъалаҳои комбинаторӣ тибқи муракабашон афзоянда аз одӣ ба мураккаб қорӣ карда мешаванд. Дар синфҳои 1-2 масъалаҳо бо истифода аз муоина пайёпай ва ҷадвалҳо ва дар синфҳои 3-4 бо истифода аз сохтани дарахти вариантҳо ва графикҳо ҳал карда мешаванд ва ба ин восита ба мактаби асосӣ имкон пайдо мешавад, ки ҳангоми омӯзиши баъзе мавзӯҳо мафҳумҳо ва методҳои ҳалли онро истифода баранд. Дар асоси назарияи эҳтимолият ин масъалаҳо ҳамчун қисми таркибии раванди омӯзиши математикаи мактабӣ муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ воситаи асосии амалисозии таълими проблемавӣ мебошад. Вазъиятҳои гуногунҷабҳаи баамалоянда дар математика ва берун аз он ба ҳалли масъалаҳои стандартӣ (қолабӣ) ё ғайристандартӣ меоварад [6, с. 66-69].

Интихобу баррасии навини масъалаҳои ғайристандартӣ бунёди самтҳои гуногунро пеш меорад. Аҷоиботи хоссаро масъалаҳои характери комбинаторӣ дошта ба миён меоварад. Чунончи А.Н. Колмогоров қорӣ намудани элементҳои математикии дискретиро қолиб медонад. Бо ибораи вай, ин элементҳо дар ҳуди илм дар мадди аввал буда, дар робита ба он масъалаи коркарди ахбор (информатсия) ва рушди мошинаҳои ҳисоббарории техникӣ бунёд мешаванд” [9, с. 15-16].

Қимати бонуфузи ҳалли масъалаҳои комбинаторӣ хонандагонро ба ҷабҳаи асосӣ: тасавури масъала ва ба ҷустуҷӯи ҳал меорад. Ба ақидаи олими бузурги соҳаи назария ва методикаи таълими математика А.А. Столяр ин андешаро инъикосаш чунин мешавад:

а) фазои ҳолатҳо; б) фазои ҷустуҷӯи ҳал.

Ҷустуҷӯи ҳалро дар фазои донишҳо тавассути графҳо тасаввур кардан ва гуворо ва аёни мебошад. Граф воситаи нигоҳдории иттилоот, ки дар хотир нигоҳ доштан ғайриимкон, аз истисноии вобастагии такроршавии комбинатсияи муоинашуда мебошад. Модели графӣ – ин намуди махсуси аёнӣ буда, имкони мутамаркази диққати хонандагонро ба мазмун ва ҳалли масъала менигаронад.

Граф ин силсилаи миқдори охирноки нуқтаҳо, ки қуллаи граф ва ҷуфти пайваستاи ин қуллаи бо баъзе хатҳои аз як тега нагузарандааст чунин графро алоқанок меноманд.

Графи алоқаноки сиклиро дарбарнагиранда дарахт номида мешавад. Сараввал ибтидоӣ граф А решаи дарахт мегӯянд. Тирчаҳои самтдор аз як ҳолат ба ҳолати дигар гузаштанро ифода менамояд. Ҳар як гузориш оператори (тасдиқотӣ) худро дорад. Ҳамин тариқ, аз дарахт фазои ҳолатҳо пайдо менамоем.

Ҳар як шоҳаи фосиланоки дарахтро ҳамчун қисми мустақил яъне зертобеъи дарахт муоина намудан мумкин аст. Зертобеъҳои дарахти ҳосилшудаи муоинаи пайҳами дарахтро ҷустуҷӯи ҳал меноманд [7, с. 16-17].

Акнун мисоли мушаххасро дида мебароем.

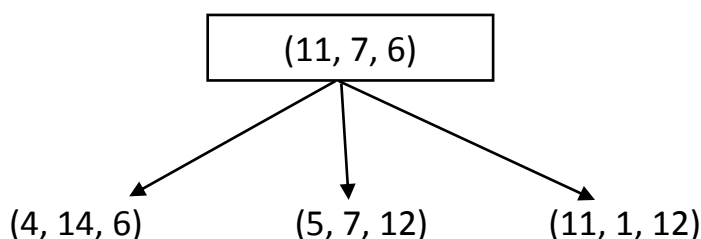
Масъала. Дар се қуттӣ 11, 7, 6 донагӣ чормағз дорем. Талаб карда мешавад, ки чормағзҳоро чунон ҷойгир кунед, ки дар ҳар қуттӣ баробар шаванд. Чунон илова кардан лозим аст, ки дар қуттӣ оилаҳои миқдори зарурӣ ҳаст. Кадом миқдори камтарини ҷойгиркунӣ лозим мешавад?

Сараввал иншои масъаларо дар фазои ҳолатҳо таҳия менамоем.

Ҳолати ибтидоӣ. Дар масъала ба сифати ҳолати аввала метавонем адади сегонаи 11, 7, 6-ро қабул намоем. Пас, дар натиҷаи ҳал ҳолати такягоҳӣ чунин мешавад (8; 8; 8).

Як ҳолат тавассути қоидаи муайян (оператор) ба ҳолати дигар табдил меёбад. Бо назардошти операторҳои табдилоти як қулларо ба дигар операторҳо, ки аз ҳолати ибтидоӣ ба ҳолатҳои максаднок меоварад, ифодагари пайдарҳамии ҳал мешавад.

Барои масъалаи қисмати ибтидоӣ графӣ пайҳами муоинаҳо чунин мешавад:

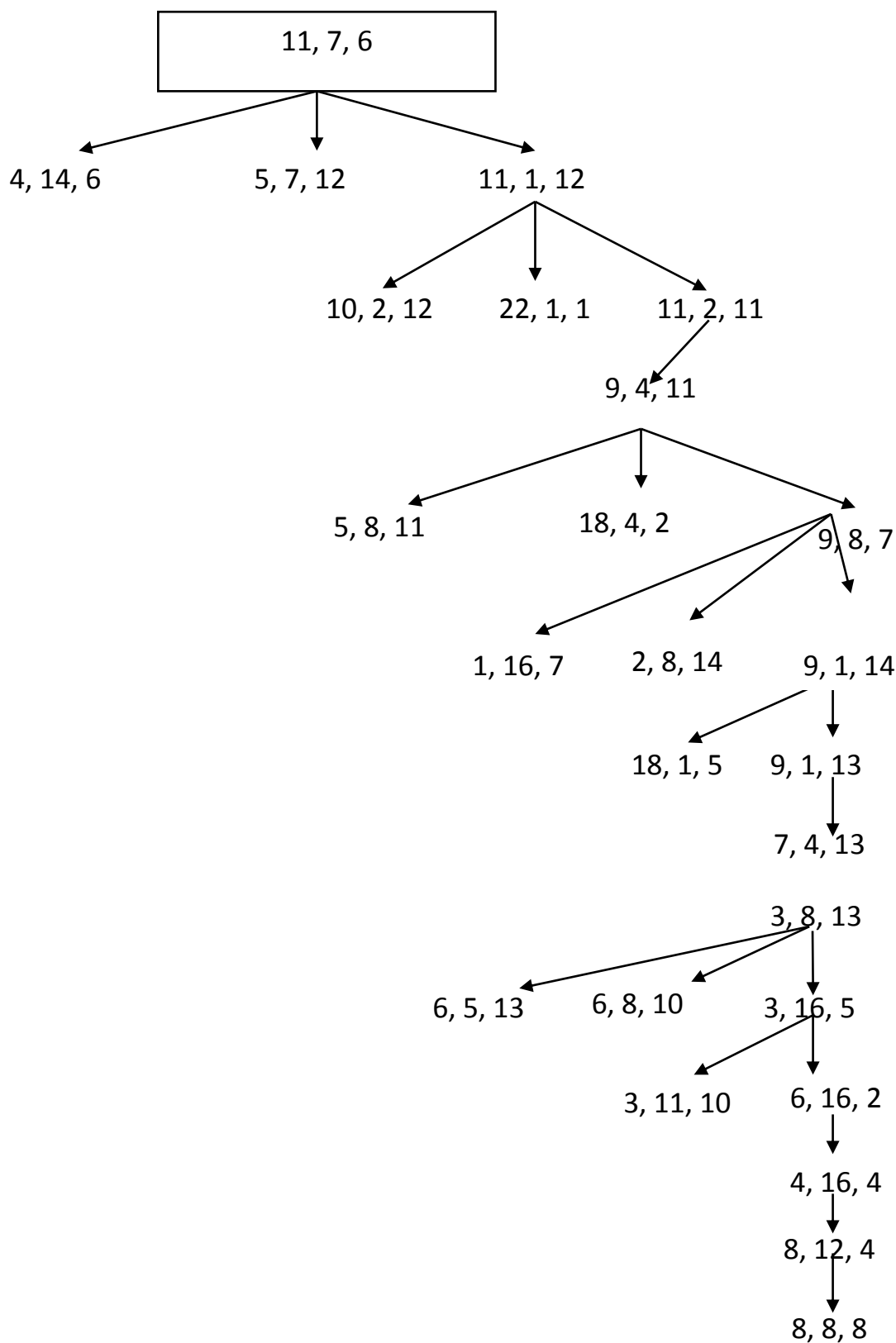


Муоинаи паёпай бо тартиби муайян: аз 11 чормағз метавонем 7-тояшро ба қуттии дуюм ё 6-тояшро ба қуттии сеюм; аз 7 чормағз 6-тояшро ба қуттии сеюм ҷойгир кунем. Ҳолатҳои дигар мавҷуд нест!

Ҳамин тариқ, мо қуллаи ибтидоии графро кушодем.

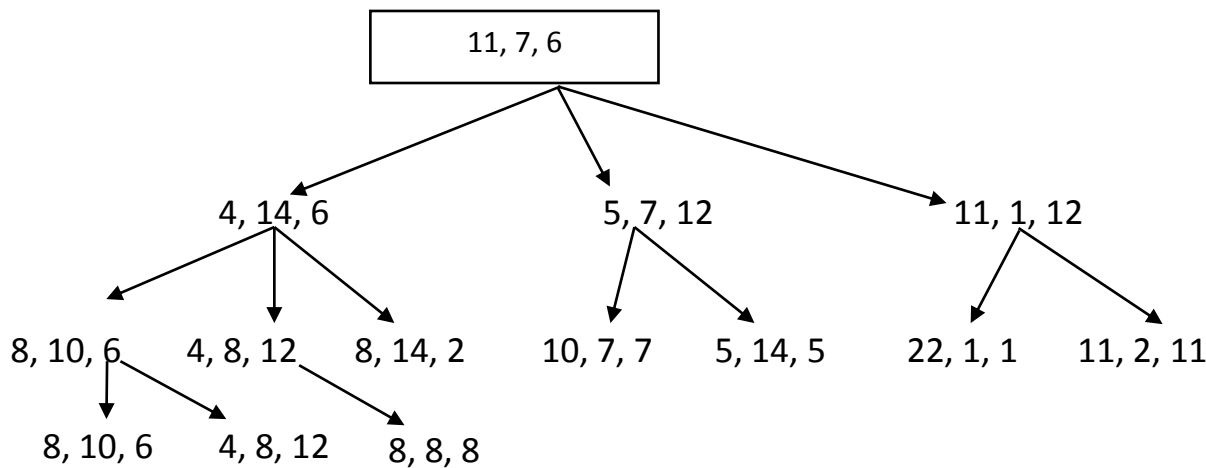
Баъдан қуллаи пасояндаро мекушоем. Ҳамин тавр, равандро давом медиҳем. Аз ин такрори ҳолатҳо худдорӣ мекунем, чунки ба натиҷаи нав намеорад. Масалан, тартиби ҷойгиркунии қуллаҳо аҳамият надорад. Чунки қуллаҳои 8, 10, 6 ва 6, 10, 8 якхела мебошанд [8, с. 22-25].

Ҳар маврид қуллаи охирини пайдошударо кушода, мо методи муоинаи пайопайро истифода карда ба вазъияти амиқ ворид мешавем (схемаи 1).

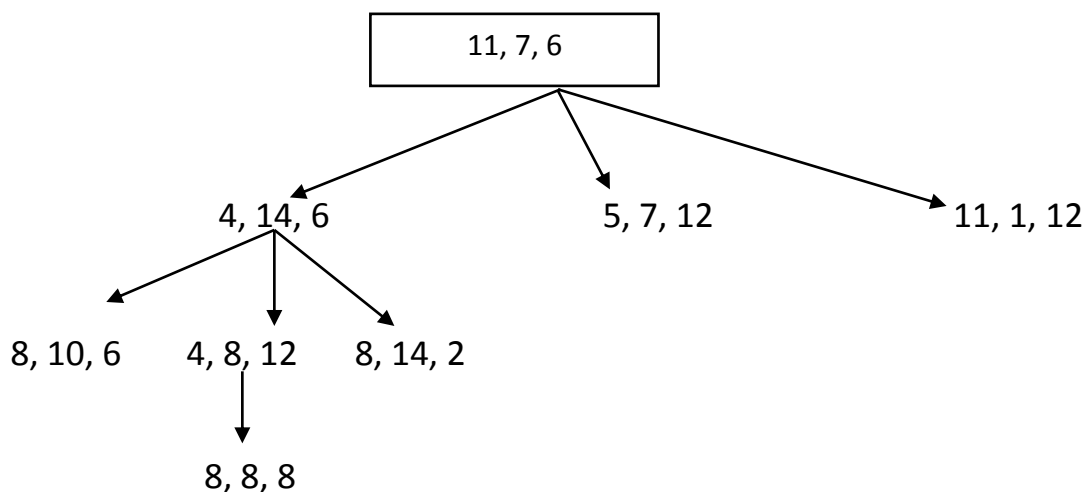


Схемаи 1

Пурра боварӣ намоед, ки чунин миқдори ҷойгиркунӣ ҳадди ақал бошад. Мо метавонем, ки ҷойгиркуниро боз ин тавр иҷро кунем (схемаи 2).



Схемаи 2



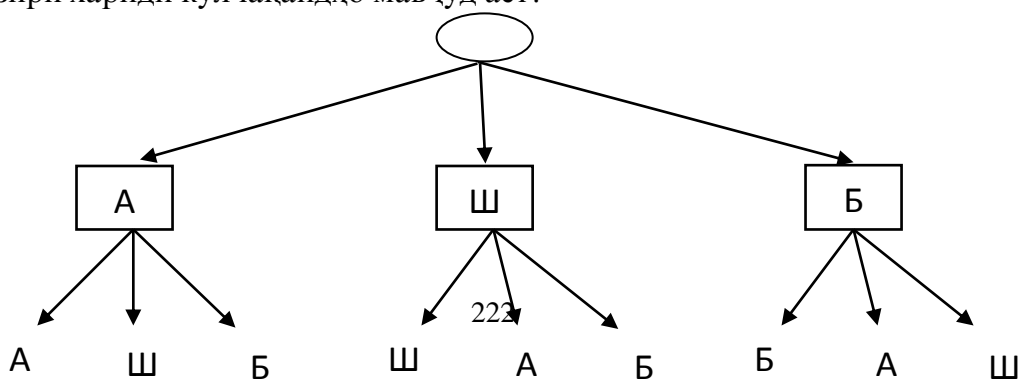
Схемаи 3

Таҳлили равандҳо собит мекунад, методи тартибноки муоинаи пайдарпайро бояд истифода кард, ки ифодаи он дар схемаи охирин нишон дода шудааст.

**Акнун масъалаҳо оид ба таҳияи дарахти ҳолатҳои имконпазир, ки дар раванди таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ истифода кардан мумкин аст, баррасӣ мекунем.**

Яке аз усулҳои ҳалли масъалаҳои комбинаторӣ таҳияи схемаҳои махусус мебошад. Шакли берунии ин схема дарахтро ба хотир меорад. Воқеан, чунин тарзро – дарахти ҳолатҳои имконпазир мегӯянд. Дар мавриди дурусти таҳияи дарахт ҳеҷ ягон ҳолати имконпазир истисно намешавад. “Дарахти имкониятҳо” барои ҳалли масъалаҳои гуногуни вобастаи муқоисаи ҳамбастии хонандагон ба вуқӯиҳои ҳодисаҳо ёрӣ мерасонад. Ҳар як роҳи тибқи “дарахт” ба интиҳоби ягон ҳолати имконпазир мувофиқ меояд. Миқдори интиҳоби ҳолатҳои “имконпазир” ба миқдори нуқтаҳои қатори поёнии “дарахт” баробар аст. Барои ёфтани ҳамаи ҳолатҳои имконпазири ба вуқӯиҳои озмоишҳои новобаста А ва В, бояд адади ҳамаи ба вуқӯиҳои озмоиши А-ро ба ҳамаи ҳолатҳои ба вуқӯиҳои озмоиши В зарб мекунем[9, с. 44-48].

Мисол. Дар мағоза се намуд кулчақандҳои “Амирӣ”, “Шафоат”, “Баҳор” мавҷуд аст. Салим ва Дилбар хостанд, ки дутогӣ кулчақанд харанд. Қадом ҳолатҳои имконпазири хариди кулчақандҳо мавҷуд аст?



**Ҷавоб:** 9 ҳолатҳои имконпазир: АА, АШ, АБ, ШШ, ША, ШБ, ББ, БА, БШ.

Ҳолатҳои воқеии дуруст 6 ҳолат мебошанд, чунки аз ҳар як намуд кулчақандҳо яктогӣ аст.

**Масъалаҳо оид ба муоинаи дарёфти ҳолатҳои воқеии имконпазир, ки дар дарсҳои математикаи синфҳои ибтидоӣ баррасӣ кардан мумкин аст.**

Барои он ки бо чунин тарз масъалаҳои комбинаториро ҳал намоем, мо бояд ягон номро истисно кунем. Ягон ҳолатро сарфи назар мекунем, ягон ҳолатро такрор мекунем. Яъне – калимаҳоро аз рӯи тартиби алфифбое, ки ададҳо бо тартиби афзуншавӣ, ҳамин тариқ мавриди чунин муоинакунӣ ягон ҳолат намечоҳад, ё истисно намешавад, ё такрор намешавад. Чунин ҳолатҳо чандтоанд?

**Мисол.** Амина панҷ дугона дорад: Салима, Мадина, Зӯхро, Фотима, Шарофат. Вай онҳоро дунафарӣ барои тамошои боғи ҳайвонот даъват мекунад. Ҳамаи вариантҳои имконпазири интихобиро нишон диҳед. Чунин вариантҳо чандтоанд?

Ҳал. Вариантҳои имконпазири ҳалро нишон медиҳем:

Салима, Шарофат	Салима, Зӯхро	Салима, Мадина	Салима, Фотима
Шарофат, Фотима	Шарофат, Мадина	Шарофат, Зӯхро	
Фотима, Мадина	Фотима, Зӯхро		
Мадина, Зӯхро			

Ҷавоб: 10 вариант

Чунин иқдоми методӣ ҳадафҳои зеринро амалӣ месозад:

1. Татбиқи концепсияи методологӣ, ки зарурати ташаккули мақсаднок ва мунтазами усулҳои фаъолияти равноро дар раванди азхудкунии мундариҷаи барнома ифода мекунад.

2. Аз худ намудани усули моделсозӣ дар сатҳе, ки барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ дастрас аст.

3. Васеъ намудани тасаввуроти хонандагон оид ба навъҳои гуногуни масъалаҳои математикӣ ва роҳҳои ҳалли онҳо (муоинаи паёпай, чадвалҳо, дарахти вариантҳо)

4. Инкишофи чунин хосиятҳои тафаккур: амиқӣ, гуногунҷабҳагӣ чандирӣ, тағйирпазирӣ, эҷодкорӣ [10, с. 20-24].

Дар охири омӯзиши курси математикаи синфҳои ибтидоӣ хонандагон тарзи ҳалли масъалаҳои комбинаториро медонанд, аз ҷиҳати математикӣ эҷод карда метавонанд.

Масъалаҳои комбинаторӣ, ки дар асоси маводи ҳаёти тартиб дода шудаанд, ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ барои беҳтар дарк кардани ҷаҳони атроф кӯмак мерасонанд, ба онҳо таълим медиҳанд, ки тамоми имкониятҳои мавҷударо ба назар гиранд ва интихоби беҳтаринро ҷонибдорӣ кунанд.

Масъалаҳоеро муоина менамоем, ки бевосита дар раванди дарси математикаи синфҳои ибтидоӣ баррасӣ намудан мумкин аст.

Ба хонандагон чунин масъала пешниҳод карда мешавад: «Шумо 60 сомонӣ доред. Волидон ба шумо иҷозат доданд, ки ба боғ биравед, то ба карусел савор шавед.

Нархҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

Даромадгоҳ ба боғ - 5 сомонӣ;

"Чархи паром" - 10 сомонӣ;

"Сюрприз" - 35 сомонӣ;

"Роллер коастер" - 45 сомонӣ;

«Хонаи ханда» - 25 сомонӣ.

Агар ба ҳеҷ яке аз ин таҳҷизоти тамошобоб ду маротиба иҷозати دیدан надиханд, шумо чӣ интихоб мекунед?

Хонанда масъаларо таҳлил карда, ба сохтани чунин модели математикӣ муваффақ мешавад.

Воқеият - муқаррар кардани шароит - таҳияи имконоти имконпазир - интихоби вариант. Ҳамин тариқ, хонанда шартҳои зеринро муқаррар мекунад:

1. Хонанда бояд ба боғ ворид шуда, 5 сомонӣ сарф кунад.

2. Нархи ҳама аттракционҳои дида мешуда бояд аз 55-то камтар ё баробар бошад.

3. Ҳеч яке аз аттракционҳо набояд ду маротиба боздид карда шаванд.

Он гоҳ хонандагон имконоти зерин доранд.

Бо интихоби худ, хонанда дар як варианти мушаххас боқӣ мемонад ва онро дар воқеият таҷассум мекунад.

Системаи кори ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ омӯзондани ҳалли масъалаҳои комбинаторӣ дар давоми чор соли таҳсилот бо ин намуди масъалаҳо самаранок гардида, ба таҳлили тавсияҳои таълимӣ методи муаллимон-тадқиқотчиён, ки дар наشريҳои махсуси методӣ чоп шудаанд, асос ёфтааст.

#### Адабиёт:

1. Белокурова Е.Е. Методика обучения школьников решению комбинаторных задач// Начальная школа, 1994, №12. –с.11-18

2. Белокурова Е.Е. Некоторые комбинаторные задачи в начальном курсе математики// Начальная школа, 1992, №1. С.20-22

3. Белокурова Е.Е. Обучение решению комбинаторных задач с помощью таблиц и графов //Начальная школа, 1995, №1. С.21-24

4. Истомина Н.Б.Концепция обучения математике в начальной школе// Начальная школа, 1996,№10. С.48-57

5. Колмогоров А.Н. //Математика в школе, 1971, №6. стр. 15-16

6. Хамидова А., Бобоева Ш., Назаров Д., Ҷонмирзоев Э. Математика, китоби дарси барои синфи 4-ум, Душанбе 2012

7. Худойдодова М., Ҷонмирзоев Э., Ҳочибоева Ў. Математика. Китоби

дарси барои синфи 3-юм. Душанбе, Маориф, 2018. 208 сах.

8. Шуайбова О., Норов Қ., Худойдодова М., Шарифов Э., Ҳақназаров Х., Бурхонов Б. Математика. Китоби дарси барои синфи 1. Душанбе – 2010. -192 сах.

9. Шуайбова О., Шарифов Э., Худойдодова М., Норов Қ., Ҳалимов Ф., Ҳақназаров Х., Бурхонов Б. Математика. Китоби дарси барои синфи 2. Душанбе – 2012. -192 сах.

10. Виноградова Е.В. Комбинаторные задачи в системе развивающего обучения четырехлетней начальной школы. Автореферат// Российская государственная библиотека. -24 стр.

#### **ФОРМИРОВАНИЕ КОМБИНАТОРНЫХ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ**

В статье рассматривается понятие комбинаторики и его элементы. Анализируется возможные моменты ознакомление учащихся начальных классах с задачи комбинаторных содержанием. Приводится возможные варианты решения комбинаторных задач. На уроках математики начальных классах предлагается рассмотрение возможные случаи проявления доступным учащимся явлений окружающей среды. Далее описывается методики формирования комбинаторных умений и навыков у учащихся начальных классах в процессе обучения математике на основе методом переборе и таблице.

В конце приведены несколько задач с комбинаторным содержанием. А также приведены некоторые методические рекомендации по использованию комбинаторных задач в процессе обучения математике в начальных классах.

**Ключевые слова:** Формирование, умений и навыков, учащихся начальных классах, процесс обучения, математика, явлений, случай, возможные случаи, дерево решений, методы обработки информации, методы перебора, комбинаторных задач, цели и задачи, использованные комбинаторных задач.



## FORMATION OF COMBINATORIAL SKILLS AND ABILITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE PROCESS OF TEACHING MATHEMATICS

The article discusses the concept of combinatorics and its elements. The possible moments of familiarization of elementary school students with the task of combinatorial content are analyzed. Possible options for solving combinatorial problems are given. At the lessons of mathematics in elementary grades, it is proposed to consider the possible case of the manifestation of environmental phenomena accessible to students. The following describes the methodology for the formation of combinatorial skills in primary school students in the process of teaching mathematics based on the brute force method and the table.

At the end, several problems with combinatorial content are given. And also some methodological recommendations on the use of combinatorial problems in the process of teaching mathematics in primary school are given.

**Keywords:** Formation, skills, primary school students, learning process, mathematics, phenomena, case, possible case, decision tree, information processing methods, enumeration methods, combinatorial problems, goals and objectives, used combinatorial problems.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Раҷабов Т., д.и.п., профессори кафедраи таҳсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, Суроға: 734003, ҚТ, ш.Душанбе, кӯч. И.Сомонӣ, хиёбони Рудаки 121., тел: 935063412

Иззатуллоев К., н.и.п., дотсенти кафедраи табию риёзӣ ва методикаи таълими онҳои Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16.

Маҳкамов Ф.М., муаллими калони кафедраи информатика ва системаҳои иттилоотии ДСРТ, [mahkamov.farzondzhon@mail.ru](mailto:mahkamov.farzondzhon@mail.ru), 937701212

**Сведения об авторах:** Раҷабов Т., д.и.п., профессор кафедры начального образования Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнаи, Адрес: 734003, РТ, г. Душанбе, ул. И. Сомони, пр. Рудаки, 121, тел.: 935063412

Иззатуллоев К., н.и.п., доцент кафедры естественно-математических наук и методики их преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: РТ, г. Куляб, улица С. Сафарова, 16.

Маҳкамов Ф.М., старший преподаватель кафедры информатики и информационных систем ДСРТ, [mahkamov.farzondzhon@mail.ru](mailto:mahkamov.farzondzhon@mail.ru), 937701212

Information about the authors: Radjabov T., PhD, Professor of the Department of Primary Education of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Address: 734003, RT, Dushanbe, st. I. Somoni, Rudaki Ave., 121, tel.: 935063412

Izzatulloev K., research assistant, associate professor of the department of natural and mathematical sciences and methods of their teaching, Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: RT, Kulyab, S. Safarov street, 16.

Mahkamov F.M., Senior Lecturer, Department of Informatics and Information Systems, DSRT, [mahkamov.farzondzhon@mail.ru](mailto:mahkamov.farzondzhon@mail.ru), 937701212

ТДУ:03+37.0 (2-тоҷ)

ТКТ:73+74.213 (2-тоҷ)

С-35

## БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ДОНИШ ВА МАҲОРАТИ КАСБИИ МУТАХАССИСОНИ ОЯНДА ТАВАССУТИ ТИК ДАР МТОК

Сафаров С.С., н.и.п., саромӯзгор  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Замони муосир талаб менамояд, ки рӯз аз рӯз ба масъалаи оmodасозии кадрҳои баландхатмос тавачҷуҳи бештар дода шавад. Дар замони рушди бомароми ҳамаи

соҳаҳои хоҷагии халқи мамлакат, рушди илму техника хатмкардагони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ-мутахассисони оянда бояд соҳиби дониш ва фаҳмишҳои сатҳи баланд буда, дорои имконияти худомӯзӣ низ бошанд. Зеро, барои мутахассиси замони муосир зарур аст, ки дар баробари фаъолияти амалӣ мунтазам ба донишомӯзии мустакилона машғул гардад.

Аҳамияти ислоҳот дар соҳаи таҳсилоти олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар пасманзари рақамҳои зерин равшантар ба назар мерасад. Шумораи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2012 то имрӯз 16% афзоиш ёфтааст. Дар ҳамин давра теъдоди донишҷӯёне, ки дар макотиби олии кишвар таҳсил мекунанд, 24,5 фоиз ё қариб 37 ҳазор нафар афзудааст. Дар баробари ин шумораи омӯзгорон ҳамагӣ 958 нафар ё 10% зиёд шудааст [1].

Ҳамин тавр, ба як муаллим 19 шогирд рост меояд. Маълум мешавад, ки омода намудани мутахассисони нав ва дорои салоҳиятҳои муосир, ки тавонад мутахассисони дар бозори ҷаҳонии меҳнат рақобатпазир тарбия намояд, истифодаи усулу равишҳои навро тақозо менамояд, ки ба талаботи замони муосир ҷавобгӯ бошад. Ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ (ТИК), дар раванди таълиму тарбияи кадрҳои касбии оянда ва чорабиниҳои марбут ба назорати идоракунии сифати таҳсилоти олии касбӣ зарурати эътирофшуда буд, вақте ки барои азхудкунии малакаҳои нав дар соҳаи технологияи муосир ва илмию касбӣ, истифодаи ҳамон технологияи пешрафта ё баробар талаб карда мешавад. Истифодаи самараноки ТИК барои рушди кулли системаи маориф имконият ва дурнамои нави иловагиро талаб менамояд.

Дар замони муосир вобаста ба рушди соҳаҳои хоҷагии халқ дар таълим низ муносибати навоарона ба роҳ монда шавад. Аз ин ҷо мафҳуми иқтисодии инноватсионии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ (МТОК) ба миён меояд, ки вай дараҷаи тақомул ва тамоюлҳои навро эҷод, дарк ва татбиқ карда тавонистани МТОК-ро дар назар дорад [3].

Дар раванди таълим ҷорӣ намудани навоариҳои тавассути як қатор воситаҳои педагогӣ сурат мегирад. Л.Д. Столяренко воситаҳои педагогиро ҳамчун объектҳои модие, ки барои ташкил ва татбиқи равандҳои педагогӣ таъйин шудаанд, шарҳ медиҳад. Ба номгӯи калони воситаҳои педагогӣ таҷҳизоти таълимӣ-лабораторӣ, таҷҳизоти дидактикӣ, воситаҳои техникий таълим, инчунин системаҳои автоматикунонидашудаи таълим, синфҳои компютерӣ, асбобҳои аёнии таълимӣ ва як қатор воситаҳои ташкилию педагогӣ, аз қабилҳои воситаҳои таълим, билетҳои имтиҳонӣ, нақшаҳои таълимӣ ва ғайра дохил мешаванд [9].

Ҷорӣ ва татбиқи ҳама навоариҳои мусбат, аз ҷумла ТИК дар раванди таълим, ки минбаъд имкон медиҳад, ки онҳо дар баланд бардоштани салоҳияти донишҷӯён истифода шаванд, тавассути раванди муттаҳидсозии қонунгузорӣ ва стандартизатсияи онҳо дар сатҳи давлатӣ сурат мегирад.

Оғози охири асри XX - ибтидои асри XXI дар соҳаи маориф як ҷаҳиши пурқувват, ки дар равандҳои инноватсионии ин соҳа хос буд ба вуқӯъ омад. Ин ҷаҳиш махсусан ба сатҳи истифода ва татбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дахл дошт. Таърихи иттилоотикунони соҳаи маорифро ба чор марҳилаи асосӣ чудо кардан мумкин аст (Ҷадвали 1.).

Ҷадвали 1.

**Марҳилаҳои асосии иттилоотикунони соҳаи маориф**

Марҳила	Давраҳо	Тавсифот
1	1950-1970	Компютеркунонӣ ба самаранокии таълим таъсир намерасонад, зеро сусти инкишофёфта буд
2	1970-1980	Таҳияи барномаҳои педагогӣ. Пайдоиши компютерҳои фардӣ имкон дод, ки таҳия ва санҷиши усулҳои идоракунии фаъолияти - маърифатии донишҷӯён оғоз ёфт
3	1980-1990	Самаранок истифода бурдани маҷмуи пурраи

		вазифаҳои системаҳои таълими компютерӣ. Воридшавии равиши фардӣ-фаъолиятӣ ба назарияи омӯзиш бо ёрии компютери фардӣ
4	1990-2000	Паҳнкунии оммавии компютерҳои фардии пуриқтидор ва функционалӣ дар рушди захираҳои интернетӣ дар соҳаи маориф. Таҳия ва татбиқи навоариҳои технологияҳои инноватсионӣ дар раванди таълим. Рушди фаъоли технологияҳои худомӯзӣ, таҳияи стратегияи омӯзишии худ, таълими фосолавӣ ва ғайра

*(аз ҷониби муаллиф дар асоси сарчашма таҳия шудааст [5])*

Яке аз нуктаҳои муҳими стандартизатсияи масъалаҳои марбут ба салоҳиятҳои ТИК-и донишҷӯёни донишгоҳҳо истифодаи дурусти равиши салоҳиятнокӣ мебошад, ки ба таҳлили мунтазами омилҳои, ки ба сифати интегралӣ таъсири муассиртар мерасонанд, равона карда мешавад [4].

Ҷорӣ намудани ҳар як стандарти инноватсионии таълимӣ бо мақсади баланд бардоштани салоҳияти донишҷӯён бо таҷдиди системаи маориф дар кишвар робитаи ногусастанӣ дорад.

Мутахассисон як қатор омилҳои иҷтимоӣ педагогӣ, зарурат ва самти рушди таҳсилоти олиро барои ба даст овардани самара ва ҷорӣ намудани стандартҳои инноватсионӣ муайян кардаанд. Ин омилҳоро бандҳои зерин дар бар мегиранд:

- навсозии низоми таҳсилоти олии дар ҳар кишвар ва ҳамзамон дар сатҳи ҷаҳонӣ дар доираи шароитҳои вобаста ба динамикаи бозори меҳнат, равандҳои ҳамгироӣ дар соҳаи маориф;

- баланд бардоштани сифати таҳсилоти олии ҳамчун талаботи зарурии рушди он;

- ташаккули шароити нави иҷтимоӣ иқтисодии сохти иҷтимоӣ барои тайёр кардани кадрҳои дорои хусусиятҳои салоҳиятнок, рақобатпазирӣ, ҳаракатнокӣ, мутобиқшавии зуд ба тағйироти соҳаи касбӣ [4].

Муҳаққиқони рус С.В. Тришина ва А.В. Хуторский вазифаҳои ташаккули салоҳияти иттилоотиро муайян кардаанд, ки чунин муқарраротро дар бар мегирад:

- ✓ ғанӣ гардонидани донишу малакаҳои донишҷӯён дар соҳаи ТИК;
- ✓ инкишофи қобилиятҳои муоширатӣ ва зехнии омӯзгорон;
- ✓ амалисозии муколамаи интерактивӣ дар фазои ягонаи иттилоотӣ [10].

Системаи таҳсилоти олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври мутамарказ танзим, назорат ва сохта мешавад. Нақши асосии ташкил ва назорати системаи маорифро давлат мебозад.

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон се намуди МТОК мавҷуданд: донишгоҳҳо, академияҳо ва донишкадаҳо. Донишгоҳҳо барои додани маълумоти олии аз рӯи доираи васеи ихтисосҳо, инчунин гузаронидани таҳқиқоти бунёдӣ ва амалӣ пешбинӣ шудаанд. Академияҳо асосан ба шумораи маҳдуди соҳаҳо ва соҳаҳои нигаронида шудаанд, ки барномаҳои таълимии худро пешниҳод карда, таҳқиқотҳо низ мегузаронанд. Дар навбати худ, муассисаҳо дар як ё якчанд соҳа таълим медиҳанд. Донишгоҳҳо ва академияҳо ҳуқуқ доранд дараҷаи бакалавр (сарбории таълимӣ на камтар аз чор сол), дараҷаи магистр (сарбории таълимӣ на камтар аз ду сол) ва дараҷаи «мутахассис» (сарбории таълимӣ на камтар аз панҷ сол) омода намоянд) [8].

Давлат бо мақсади дар асоси тамоюли замонавӣ ва рақобатпазирии иқтисодии хатмкунандагон инкишоф додани тамоми комплекси МТОК як қатор тадбирҳо андешида истодааст, ки барои ба даст овардани мақсадҳои баланд бардоштани сатҳи таҳсилоти олии касбӣ ва стандартикунонии воситаҳои педагогӣ нигаронида шудааст.

Таснифи умумии санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки раванди татбиқ, стандартизатсия ва назорати воситаҳои инноватсионии педагогиро дар соҳаи таҳсилоти олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим мекунанд, чунин аст:

- Қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- Стандартҳои давлатӣ;
- Қарорҳои мушовараи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- Фармоишҳои Вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон
- Қарорҳои Шурои Агентии давлатии назорат дар соҳаи маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон [6].

Ба унвони далели амалисозии ин иқдом роҳбарияти давлату Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути мониторинг ва назорати сатҳи салоҳияти хатмкунандагон, омодагии онҳо барои мустақилона азхуд кардани дониш, хоҳиши донишомӯзонро барои тақмили ихтисос ва дар натиҷа онҳоро ба тағйироти талаботе, ки дар бозори меҳнат ба амал меоянд, равона карда, ҳаракати иҷтимоиро баланд мебардорад [11].

Таърихи таҳкими қонунгузорӣ ва стандартизатсияи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун воситаи баланд бардоштани салоҳияти ТИК на танҳо барои донишҷӯёни муассисаҳои таълимии тамоми сатҳҳо, балки дар маҷмуъ барои шаҳрвандон аз соли 2002 оғоз мешавад. Барномаи компютеркунонии мактабҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2003-2007» [7] ва Стратегияи давлатии «Технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон» [2] пай дар пай қабул гардиданд.

Дар ҳуҷҷати аввал ба ташаккули малака ва маҳорати хонандагони мактабҳо оид ба кор бо компютерҳо, муҷаҳҳаз бо нармафзори пешрафта диққати махсус дода шудааст, то ки салоҳияти ТИК-и хонандагони муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба стандартҳои байналмилалӣ сифат оид ба тайёр кардани мутахассисон мувофиқ бошад. Барномаи компютеркунонии мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар якҷанд марҳила таҳия ва татбиқ карда шуд.

Ҳуҷҷати дуюм ҳадафҳои васеътарро муайян кардааст, аз ҷумлаи онҳо омода кардан ва бозомӯзии кадрҳо дар соҳаи ТИК барои воридшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иқтисоди ҷаҳонии иттилоотӣ буд. Ин ҳуҷҷат самтҳои асосии истифодаи ТИК дар соҳаи маориф, асоси таҳияи методология, стандартҳо ва равишҳои тақмили салоҳияти донишҷӯён дар соҳаи ТИК-ро муайян намуд.

Бо дарки он, ки истифодаи ТИК дар фаъолияти таълимӣ кадом имкониятҳоро медиҳад, ба сатҳи баландтари муаррифии донишҳо мегузарем, аз ҷумла:

- иттилоотии маориф ва идоракунии донишҳо, таъмини саводнокии умумии компютерӣ, таҳия ва ҷорӣ намудани стандартҳои таълимии ихтисоси информатика дар муассисаҳои таълимӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои компютерӣ таълим;

- рушди захираҳои инсонӣ, иқтидори кадрӣ бахши ТИК, рушди таҳсилоти бисёрзинаҳои касбӣ дар соҳаи ТИК бо назардошти бозори меҳнат;

- тағйир додани тамоми маҷмуи таъминоти меъёрию ҳуқуқӣ ҳангоми гузариш ба сохторҳои нави таълимӣ;

- ҷорӣ намудани системаи кушодаи таҳсилот бо истифода аз технологияҳои таълими фосолавӣ дар ҳама самтҳои он, таҳияи бонк-лексияи нав дар асоси комплексҳои электронии таълимию методӣ, китобхонаҳои махсуси электронӣ [2].

Илова бар ин, концепсия барои таъсис ва татбиқи системаҳои автоматикунонидашудаи идоракунии иттилоотӣ, инчунин як қатор воситаҳои педагогӣ дар доираи фазои ягонаи иттилоотии муассисаҳои таълимӣ ва илмӣ асос гузоштааст, ки онҳо низ барои рушди назарраси ба саводнокии ТИК, омодагӣ ва салоҳияти донишҷӯёни мактабҳои олӣ таъсир мерасонад. Ба ин нуктаҳои зерине, ки дар ин ҳуҷҷат таъкид шудаанд, шаҳодат медиҳанд:

- таҳқиқоти фазои таҳсилоти фосолавӣ;

- рушди инфрасохтори иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ ва муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ, муассисаҳои дигари илмию таълимӣ;

- таҳияи системаи оmodасозии мутахассисон-омӯзгорони ТИК ва истифодабарандагони соҳибихтисос.

Масъалаҳои стандартҳои фаъолияти МТОК, инчунин дар онҳо қорӣ намудани воситаҳои методӣ ва педагогӣ дар се ҳуҷҷати меъёрӣ: Консепсияи рушди таҳсилоти касбии техникӣ, ки соли 2006 қабул шуда буд, Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи системаи иттилоотии идоракунии Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз соли 2007 ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти олии касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» аз соли 2009 ба таври мушаххас баррасӣ шудаанд.

Ба сифати заминаи инноватсионӣ ва нуқтаи ибтидоии назорати сифати таҳсилоти олии касбӣ, инчунин қорӣ намудани стандартҳои таълим, ки масъалаҳои салоҳияти касбии донишҷӯён ва омӯзгоронро низ дар бар мегирад, метавонем масъалаи аз аккредитатсияи байналмиллалӣ гузаронидани муассисаҳои таҳсилоти олии касбиро ба миён гузорем.

Дар тамоми ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқие, ки дар самти қорӣ намудани воситаҳои инноватсионии педагогӣ дар системаи таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардидааст, масъалаи баланд бардоштани салоҳияти ТИК-и донишҷӯён қайд гардидааст. Имкони истифодаи самараноки воситаҳои инноватсионии педагогӣ танҳо тавассути рушди таъминоти иттилоотии ҳама намудҳои фаъолият дар муассисаҳои таълимӣ, фароҳам овардани фазои ягонаи иттилоотӣ, муҳити ягонаи иттилоотӣ таълимӣ, таҷҳизоти таълимӣ, муассисаҳои таълимии электронӣ, воситаҳои телекоммуникатсионӣ барои дастрасӣ ба захираҳои иттилоотӣ, таълими саноатӣ ва ҷаҳонӣ, инчунин ташкили дастгирии иттилоотии идоракунии сифати таълим даст хоҳад дод.

Барои амалӣ намудани имкониятҳои ТИК дар соҳаи маориф самтҳои асосиро қайд кардан муҳим аст: ТИК барои идоракунии системаҳои таълимӣ; ТИК барои амалиёти тиҷоратӣ дар соҳаи маориф ва ТИК барои китобхонаҳо; захираҳои омӯзишӣ ва ТИК барои таълим.

Воситаи асосии педагогии баҳодихии сифати дониши донишҷӯён дар низоми кредитӣ имтиҳон мебошад, ки бо ёрии он мониторинги квалитетии сатҳи самаранокии раванди таълим дар маҷмуъ ва қисмҳои таркибии он амалӣ карда мешавад. Назорат ва баланд бардоштани сифати дониш дар сатҳи абитуриент, донишҷӯ ва хатмкунандагони донишгоҳ сурат мегирад.

Ташкил ва қабули имтиҳонҳо тариқи компютер ду ҷузъи асосиро талаб мекунад: таъминоти техникую барномавӣ ва салоҳияти ТИК. Ҳамзамон, барои бомуваффақият супоридани имтиҳон донишҷӯ бояд дорои салоҳияти муайяни ТИК низ бошад, то ба имтиҳон бо истифода аз системаҳои таълимии электронии донишгоҳ омода шуда, онро бомуваффақият супорад.

#### **Адабиёт:**

1. Государственная стратегия Информационно-коммуникационные технологии для развития Республики Таджикистан: Утв. Указом Президента Республики Таджикистан от 05 ноября 2003 г. № 1174.

2. Государственный стандарт высшего профессионального образования в Республике Таджикистан. Утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 25 февраля 2017 года, №94.

3. Десятирикова Л.А. Формирование готовности будущих бакалавров педагогического образования к использованию компьютерных средств в профессиональной деятельности (на примере подготовки к обучению математике): дисс... канд. пед. наук: 13.00.08 / Десятирикова Людмила Анатольевна. - Благовещенск, 2015. - 180 с.

4. Митина Л. М. Психология труда и профессионального развития учителя : учебное пособие для педагогических вузов / Л. М. Митина. - Гриф УМО. - Москва : Academia, 2004. - 319 с.

5. Отчет о самообследовании деятельности филиала Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова в г. Душанбе за 2017 год. Источник: Министерство образования и науки Республики Таджикистан.

6. Пономарев Р.Е. Образовательное пространство: Монография / Р.Е. Пономарев. – М.: МАКС Пресс, 2014. – 100с.

7. Радевская Н.С. Педагогическая поддержка процесса повышения квалификации в области информационно-коммуникационных технологий / Н.С. Радевская // ЧиО. - 2009. - №2. - С.125-130.

8. Справка об аттестации Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур за 2007 г. Источник: Министерство образования и науки Республики Таджикистан.

9. Цветкова М.С. Компетенции педагогических работников в области использования ИКТ в образовательном процессе / М.С. Цветкова // Материалы XI Всероссийской научно-методической конференции «Телематика-2004» [Электронный ресурс] -Режим доступа: [methodist.lbz.ru/lections/5/files/kompetention\\_pedagogs.doc](http://methodist.lbz.ru/lections/5/files/kompetention_pedagogs.doc).

10. Шарипов Ф.Ф. Системный подход к информатизации педагогического процесса в вузе – доминанта формирования профессиональных компетентностей: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Шарипов Фаридун Файзуллаевич. - Душанбе, 2013. - 409 с.

11. Электронная информационно-образовательная среда. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.rea.ru/ru/org/branches/saratov/Pages/eios.aspx>.

#### **БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ДОНИШ ВА МАҲОРАТИ КАСБИИ МУТАХАССИСОНИ ОЯНДА ТАВАССУТИ ТИК ДАР МТОК**

Дар мақолаи мазкур таваҷҷуҳи бештар дар самти оморасозии кадрҳои баландихтисос дода шудааст. Аҳамияти ислоҳот дар соҳаи таҳсилоти олии касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба афзоиши шумораи онҳо асос ёфтааст. Ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ муносибатҳои раванди таълиму тарбияи кадрҳои оянда ва дар ҷорабинҳои марбут ба назорати идоракунии сифати системаи таҳсилоти олии касбӣ зарурати эътирофи таълим мебошад.

Замони муосир талаб менамояд, ки вобаста ба рушди ҳама соҳаҳои хоҷагии халқ дар таълим низ муносибати навоарона ба роҳ монда шавад. Ҷорӣ ва татбиқи навоариҳои мусбат, аз ҷумла ТИК дар раванди таълим, ки минбаъд имкон медиҳад, ки онҳо дар баланд бардоштани салоҳияти донишҷӯён истифода шаванд, тавассути раванди муттаҳидсозии қонунгузорӣ ва стандартизатсияи онҳо дар сатҳи давлатӣ сурат мегирад.

Мутахассисон як қатор омилҳои иҷтимоӣ педагогӣ, зарурат ва самти рушди таҳсилоти олиро барои ба даст овардани самара ва ҷорӣ намудани стандартҳои инноватсионӣ муайян кардаанд. Барои амалӣ намудани имкониятҳои ТИК дар соҳаи маориф самтҳои асосиро қайд кардан муҳим аст: ТИК барои идоракунии системаҳои таълимӣ; ТИК барои амалиёти тичоратӣ дар соҳаи маориф ва ТИК барои китобхонаҳо; захираҳои омӯзишӣ ва ТИК барои таълим.

**Калидвожаҳо:** таълим, салоҳият, салоҳиятноки, компютер, ТИК, таҳсилот, стандарт, иттилоотикунӣ, таҳсилоти фосилавӣ, захираҳои омӯзишӣ.

#### **ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПОСРЕДСТВОМ ИКТ В ВУЗАХ**

В данной статье большое внимание уделяется подготовке высококвалифицированных кадров. Важность реформ в сфере высшего профессионального образования в Республике Таджикистан основана на увеличении их количества. Внедрение информационных и коммуникационных технологий в процессе обучения и подготовки будущих кадров и в деятельности, связанной с контролем качества системы высшего профессионального образования, является признанной необходимостью.

Современное время требует реализации инновационного подхода в образовании в связи с развитием всех отраслей экономики. Внедрение и осуществление положительных инноваций, в том числе ИКТ в образовательный процесс, что в дальнейшем позволяет использовать их в повышении компетентности обучающихся, осуществляется через процесс законодательного закрепления и их стандартизации на государственном уровне.

Специалисты выявили ряд социально-педагогических факторов, необходимость и направление развития высшего образования для достижения результатов и внедрения инновационных стандартов. Для реализации возможностей ИКТ в сфере образования важно отметить основные направления: ИКТ для управления образовательными системами; ИКТ для деловых операций в сфере образования и ИКТ для библиотек; учебные ресурсы и ИКТ для образования.

**Ключевые слова:** обучение, компетенция, компетентность, компьютер, ИКТ, образование, стандарт, информатизация, дистанционное обучение, учебные ресурсы.

### **INCREASING THE QUALITY OF KNOWLEDGE AND PROFESSIONAL SKILLS OF THE FUTURE SPECIALISTS THROUGH ICT IN MTEC**

This article is devoted to the training of highly qualified personnel. The importance of reforms in the field of higher professional education in the Republic of Tajikistan is based on the increase in their number. It is recognized necessity the introduction of information and communication technologies in the process of education and training of future personnel and in activities related to quality control of the higher professional education.

Modern time requires the implementation of an innovative approach in education in connection with the development of all sectors of the economy. The introduction and implementation of positive innovations, including ICT in the educational process, which further allows them to be used in improving the competence of students, is carried out through the process of legislative consolidation and their standardization at the state level.

Specialists have identified a number of socio-pedagogical factors, the need and direction for the development of higher education in order to achieve results and introduce innovative standards. To realize the possibilities of ICT in the field of education, it is important to note the main areas: ICT for the management of educational systems; ICT for business operations in education and ICT for libraries; learning resources and ICT for education.

**Key words:** education, competence, competences, computer, ICT, education, standard, informatization, distance learning, learning resources.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Сафаров Сайтоҷиддин Сайкамолович, номзади илмҳои педагогӣ, мудири кафедраи методикаи таълими информатикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҶТ. ш. Кӯлоб, кӯч. С. Сафаров – 16. Тел.: 985267757

**Сведения об авторе:** Сафаров Сайтоҷиддин Сайкамолович, кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой информатики и методики обучения Кулябского государственного университета имени Абуабдуллах Рудаки. Адрес: 735360, РТ. ш. Куляб, ул. С. Сафарова - 16. Тел.: 985267757

**Information about the author:** Safarov Saitojiddin Saykamolovich, Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Department of Informatics and Teaching Methods of Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. Address: 735360, RT. sh. Kulyab, st. S. Safarova - 16. Tel.: 985267757

## ТЕХНОЛОГИЯИ ИТТИЛООТӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАШАККУЛИ СИФАТҲОИ МУҲИМИ КАСБИИ ДОНИШЧУӢНИ ОМУӢЗИШГОҲИ ТЕХНИКӢ

Сафаров С.Ҳ., ассистент  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ворид шудани компютерҳо ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти инсон маорифро низ дар канор нагузаштааст. Иттилоотикунони маориф раванди фаъолони инкишофбанда ва объективӣ мебошад. Ин самти асосии такмили маориф ба ҳисоб меравад. Ахбороткунони имрӯз ҳамчун истифодаи дастовардҳои саноати иттилоотӣ, истеҳсоли воситаҳои техникӣ, коркарди усулҳо ва технологияҳои истеҳсоли донишҳои нав фаҳмида мешавад.

Яке аз самтҳои муҳими рушди кишвари мо информатсиякунони ҷомеа мебошад. Дар марҳалаи ҳозира рушди афзалиятнок ба техникаи компютерӣ ва технологияҳои иттилоотӣ дода мешавад. Вай дар гузариши ҷомеа ба тамаддуни иттилоотӣ, ки имкониятҳои зехнии одамро ба таври назаррас афзоиш медиҳад қодир ба ҳалли масъалаи асосӣ мебошад.

Муҳимтарин қисматҳои иттилоот ҳамаи намудҳои технологияҳои иттилоотӣ, бахусус телекоммуникатсияҳо мебошанд, ки ба пешрафтҳои технологияҳои компютерӣ ва коммуникатсия асос ёфтаанд. Технологияи иттилоотӣ маҷмӯи воситаҳо ва усулҳои ҷамъоварӣ, коркард ва интиқоли маълумот (маълумоти аввалия) бо мақсади ба даст овардани маълумоти дорой сифати нав дар бораи ҳолати объект, раванд ё падида дар асоси шаклҳои гуногуни мубодилаи иттилоот (телекоммуникатсия, шабакаҳои компютери маҳаллӣ ва глобалӣ ва ғайра), яъне технологияҳои иттилоотӣ мебошад. Телекоммуникатсия бошад, интиқоли фосилавии маълумот дар асоси шабакаҳои компютерӣ ва воситаҳои муосири техникӣ алоқа мебошад.

Равандҳое, ки дар робита бо информатсия ба амал меоянд, барои фароҳам овардани муҳити сифатан нави иттилоотӣ мусоидат мекунанд, ки рушди неруи эҷодии шахсиятро таъмин менамояд. Аз ин рӯ, яке аз самтҳои афзалиятноки иттилоотони ҷомеа информатсияи таълим – интеллектуализатсияи фаъолияти донишҷӯ ва ҳуди донишҷӯ мебошад, ки дар заминаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ инкишоф меёбад. Вай раванди шинохти қолабҳои соҳаҳои фаннро таъмин намуда, афзалиятҳои фардикунонӣ ва дифференсиалии омӯзишро яққоя мекунад.

Дар саросари ҷаҳон дар пеши назари мо фарҳанги нави иттилоотӣ пайдо мешавад. Дар ин раванд маҳорати истифодаи технологияҳои иттилоотӣ мавқеи муҳим дорад. Аммо ин муносибатҳои нави ғайристандартӣ, рад кардани схемаҳои қуҳнаи ташкили протсессии таълим, майлу хоҳиши азҳуд намудани соҳаҳои нави донишро талаб мекунад.

Ҳангоми таҳлили мушкилоти марбут ба иттилоотикунони маориф, аз як тараф, далели истифодаи онҳо барои баланд бардоштани самаранокии таълим, аз тарафи дигар, ворид намудани компютер ва технологияҳои иттилоотӣ ба раванди таълимро қайд кардан зарур аст. Проблемаҳои системаи дидактикии мавҷудаи тайёр кардани мутахассисон ва ҷиҳатҳои алоҳидаи психологиро низ ба назар гирифтани зарур аст.

Самарайи калонтарини идоракунии раванди таълим, чун қоида, бо омӯзиши инфиродӣ аз рӯи нақшаи «як муаллим - як донишҷӯ» ба даст меояд, яъне идоракунии доимии протсессии азҳуд кардани дониш ва маҳорат мавҷуд аст. Аммо истифодаи таълими инфиродӣ бо арзиши баланди он маҳдуд аст. Ҷустуҷӯи усулҳои алтернативӣ, ки бартариҳои таълими инфиродӣ ва гурӯҳӣ, зарурати истифодаи усули таълими



барномарезиро ба миён овардан даркор, то ин ки дар моҳияти худ ба принципҳои дидактикии дар тули садсолаҳо таҳиякардаи амалияи педагогӣ муҳолифат накунад.

Маводи таълимии барномарезишуда як силсила қисматҳои нисбатан калони иттилооти таълимӣ мебошад, ки бо пайдарпайии муайян пешниҳод карда шудаанд. Омӯзиши барномарезишуда нисбат ба усулҳои анъанавии омӯзиш як қатор бартарихо дорад:

-таълими барномарезишуда раванди инфиродии таълим мебошад, ки дар он донишҷӯ барои рафти таълим масъулиятро ба дӯш мегирад ва онро бо суръати худ пеш мебарад; иштироки фаъолони талабагонро дар таълим тақозо мекунад, муваффақиятро кафолат медиҳад ва ба ин васила хонандагонро ҳавасманд мекунад;

- омӯзиш бо ёрии компютер ба сифатҳои шахсӣ - инкишофи тафаккури мантиқӣ ва амалиётӣ, ташаккули ҳавасмандии тичоратӣ ва ғайра таъсири мусбӣ мерасонад;

-натиҷаҳои мусбате, ки ҳангоми кор бо компютер ба даст оварда мешаванд, ба худшиносӣ, қобилияти кори хонанда, инчунин боварии ӯро ба ҳалли масъалаҳои мураккаб баланд мебардорад, ки боиси ташаккули чунин сифатҳои шахсӣ ба мисли дақиқӣ, боварӣ мегардад. Дар баробари ин як қатор камбудихоро ҳангоми истифода бурдани усули барномавии таълим қайд кардан лозим аст: шиддатнокии баланди фаъолият, яқинии кор дар компютер, набудани робитаи бевосита бо муаллим, ки боиси вайрон шудани методикаи таълим мегардад, хушмуомилагии донишҷӯ, пайдоиши падидаи изтиробии компютерӣ дар байни донишҷӯён, ки ба навоариҳои истифодаи малакаҳои нави равонӣ, тарс аз вайроншавӣ, шикастани компютер, нороҳатӣ аз омӯзиши маводи таълимии ҷолиб, эҳсоси нарасидани вақт (маълумот) вобаста аст.

Дар асоси таҳлили ҳолати ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим, таҳқиқот кӯшиши ҳалли масъалаҳои зерин сурат мегирад:

1. Кадом технологияҳои иттилоотӣ ва чаро мутахассиси оянда бояд дар коллеҷ таҳсил кунад?

2.Мундариҷаи маводи таълимиро барои он ихтисосҳое, ки технологияи иттилоотиро меомӯзанд, чӣ гуна интихоб кардан мумкин аст?

3. Барои баланд бардоштани самаранокии ташаккули дониш, малака ва инчунин ташаккули сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ аҳамияти касбии донишҷӯёни коллеҷ дар таълими технологияи иттилоотӣ кадом усулҳо ва шаклҳоро истифода бурдан лозим аст?

4. Муаллим ҳангоми истифодаи усулу шаклҳои алоҳидаи таълими технологияи иттилоотӣ бояд кадом вазифаҳоро ҳал намояд?

Аз он замоне, ки муассисаҳои таълимии Тоҷикистон ба омӯзиши компютери фардӣ, барномаҳои компютерӣ, технологияҳои иттилоотӣ шуруъ карданд, вақти хеле кам гузашт ва онҳое, ки дар корхона ва ё дар истехсолот кор кардаанд, медонанд, ки қобилияти кор кардан дар компютер ва донишҷӯёни истифодаи технологияи иттилоотӣ мутобиқати касбиро дар ҷомеаи муосир муайян мекунад. Довталаб барои кори бонуфуз бояд на танҳо дониши касбӣ дошта бошад ва забони хориҷиро донанд, балки технологияҳои иттилоотиро хуб донанд ва дар компютери фардӣ кор карда тавонанд.

Замоне фаро расидааст, ки мутахассис — ҳуқуқшинос, муҳандис, иқтисодчӣ, ҷомеашинос, рӯзноманигор аллакай бояд бо ҷараёни иттилоот мубориза барад. Мутахассис барои дар сатҳи зарурӣ иҷрои вазифаҳои худ ба асбобҳои коркарди иттилоот ва методологияи татбиқи он ниёз дорад. Аз ҷиҳати назариявӣ ҳуди инсон метавонад ҳар гуна иттилоотро бе компютер коркард намояд, вале агар донишу малакаи истифодаи компютер ва технологияи иттилоотиро аз худ намояд, ин корро метавонад самараноктар ба сомон расонад.

Ҷорӣ намудани компютерҳои фардӣ, воситаҳои муосири коркард ва интиқоли иттилоот ҳамчун ибтидои раванди нави эволюсионӣ хизмат карданд, ки онро информатизатсияи ҷомеа меноманд. Вай дар марҳилаи рушди саноатӣ қарор дорад. Фаъолияти шахсони алоҳида, гурӯҳҳо, дастаҳо ва ташкилотҳо ҳоло бештар аз огоҳӣ ва қобилияти истифодабарии самаранокии иттилооти мавҷуда вобастагӣ дорад. Иттилооткунонӣ гузариши ҷомеаро аз марҳилаи рушди саноатӣ ба марҳилаи иттилоотӣ

таъмин менамояд – бозори иттилоотӣ ба истеъмолкунандагон тамоми маҳсулот ва хизматрасониҳои иттилоотии заруриро фароҳам меорад. Иттилооткунониҳои ҷомеа раванди муташаккили иҷтимоию иқтисодӣ ва илмию техникии фароҳам овардани шароити оптималии қонё гардонидани талаботи иттилоотии шаҳрвандон ва ташкилотҳо дар асоси ташаккул ва истифодаи захираҳои иттилоотӣ мебошад. Дар ҷаҳон потенциали бузурги иттилоотӣ ҷамъоварӣ шудааст, аммо одамон бинобар маҳдуд будани имкониятҳои худ аз он пурра истифода бурда наметавонанд. Бӯҳрони иттилоотӣ ҷомеаро дар назди зарурати дарёфти роҳҳои раҳой аз вазъи кунунӣ қарор додааст.

Технологияҳои иттилоотӣ дастрасиро ба иттилоот мекушоянд, яъне ба дониш, имкониятҳои қомилан нав барои гирифтани дониши касбӣ, эҷодкорӣ фароҳам меорад. Дарачаи маълумот ва фарҳанги қулли ҷомеа дар ояндаи наздик аз дарачаи азхудкунии технологияҳои иттилоотӣ аз ҷониби ҷавонон вобаста аст. Дар ин асно истилоҳот – фарҳанги иттилоотӣ ҳамчун ҷузъи таркибии фарҳанги умумии ҷомеа пайдо шуд.

Фарҳанги иттилоотӣ маҳорати мақсаднок қор қардан бо иттилоот ва истифодаи технологияи компютерӣ, воситаҳои техникӣ ва усулҳои муосири қабул, қорқард ва интиқоли он мебошад. Дар қорқорари ин, фарҳанги иттилоотӣ инчунин огоҳии хуб дар соҳаи қорномаҳои компютериӣ мавҷудбуда барои вазифаҳои фунқсионалии соҳаҳои мушаххас, қасбу ихтисосҳо мебошад.

Ин ё он технологияи иттилоотӣ танҳо вақте пайдо мешавад, ки иттилооти мувофиқ объекти меҳнати оммавӣ мегардад. Ин фикрро М.Т. Громқов дар асари худ «Захираҳои миллии информатсионӣ: Проблемҳои амалиёти саноатӣ» (баъдтар «Очерқҳо оид ба технологияҳои информатсионӣ») баён қардааст. Яке аз вазифаҳои марқазӣ дастгирии компютерӣ қорои раванди ба расмият даровардани донишҳо мебошад. Бо вучуди ин, интизор шудан лозим нест, ки қорномасозон метавонанд мустақилона масъалаи расмиятсозии донишро дар соҳаҳои гуногуни босуръат афзоишёбандаи татқиқи нави технологияҳои компютерӣ ҳал қунанд. Аз ин рӯ, рушди минбаъдаи саноати иттилоотӣ таҳияи чунин технологияҳои иттилоотиро тақозо менамояд, ки ба қорқари ғайриқорноманавис дастрасӣ ба воситаҳои қорқуввати қорқарди иттилооти компютериӣ қорои ба таври муассир мустақилона ба расмият даровардани донишҳои қасбии худ таъмин намояд. Аллақай, воситаи оддитарини қорқарди информатсия – қадвалҳои электронӣ ва базаҳои маълумотҳо метавонанд ба қорқар дар фаъолияти қасбии худ бисёр қизҳо бахшанд. Аммо, албатта, онҳо бояд танҳо ҳамчун муқаддима ба воситаҳои қорқувваттари технологияҳои иттилоотӣ қаррасӣ қарда шаванд. [7, с. 98]

Компютер бояд асбобе гардад, ки протсессии маърифатро тезонад. Ба ин бояд илова қард, ки донишҷӯён бо омӯзиши технологияи иттилоотӣ бо ёрии компютер донишу малақаи қасбӣ, инчунин ҳаракати қасбӣ ва мустақилиятро ба даст оранд.

Қорои ноил шудан ба таълими самаранок бо истифода аз технологияи иттилоотӣ омӯзгор бояд хусусиятҳои рафти равандҳои равонии қонандагонро ҳангоми чунин омӯзиш ва таъсири онҳоро ба самараноқии фаъолияти компютериӣ таълим бо назардошти хусусиятҳои синну сол ва шахсияти қонандагон донад. Муаллим бояд ба ҳалли вазифаҳои зерин омода бошад:

-ташакқули соҳтори зарурӣ-ангезандаи таълим, яъне ба қонандагон бояд фаҳмонд, ки компютер ҳадафи худ нест, балки воситаест, ки ба шумо имқон медиҳад, ки худро беҳтар донед ва тақмил диҳед;

-тағйир додани мавқеи худ (муаллим) дар раванди таълим, аз қумла ташқили шаклҳои нави пешниҳоди маводи таълимӣ ба қонандагон;

- моделсозии фаъолияти қонандагон дар муҳити нави иттилоотӣ.

Технологияҳои компютерӣ воситаи хеле васеъ намудани неруи эҷодии донишҷӯён, қаланд бардоштани самараноқии таълим дар қорқорари берун қормадан аз модели анъанавии таълими фанҳои таълимӣ мебошанд. Қобилияти қорои худ омӯхтан пайдо мешавад. Эҷоди модели таълим ба технологияи омӯзишии рушдёбанда асос ёфтааст, ки асосноқии илмии он дар асарҳои Л. С. Виготский [5], [6] оварда шудааст, ки

идеяи таълимро пеш аз рушд ва ба камол расондани талабагон ҳамчун мақсади асосӣ нигаронида шудааст. Мувофиқи назарияи ӯ дониш, мақсади ниҳоии омӯзиш набуда, балки танҳо воситаи инкишофи хонандагон мебошад. Таълими инкишофёбанда инкишофи минбаъдаи худро дар якҷанд самт гирифт, ки яке аз онҳоро Д. Б. Элконин ва В. В. Давидов кор карда, дар амал татбиқ намудаанд. Дар технологияи онҳо ба инкишофи қобилияти интеллектуалии шахс диққати асосӣ дода мешуд. Бо инкишоф додани таълим онҳо тарзи нави фаъолияти таълимро дарк мекунад, ки роҳи фаҳмондадихӣ-иллюстративиро иваз мекунад, яъне ба хонандагон на он қадар донишро, балки усулҳои амали равонро иваз мекунад. Усулҳои амали равонӣ хангоми истифодаи технологияҳои иттилоотӣ бояд ба ҳалли масъалаҳои таълим нигаронида шаванд. Мафҳуми «вазифаи таълимӣ» он чизест, ки ба талаба барои иҷрои вазифаҳои маърифатӣ дар раванди таълим дода мешавад».

Рушди таълим тавассути ҳалли масъалаҳои таълим амалӣ карда мешавад. Яке аз вазифаҳои таълимии раванди таълими муосир ин истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар таълим мебошад. Дар баробари ин моделсозӣ нақши муҳимро мебозад, яъне тартиб додани алгоритми ягонаи ҳалли масъалаҳои «якхела» дар ҳоле ки технологияҳои гуногуни иттилоотиро истифода бурдан мумкин аст. Маҳсулоти таҳлили равонӣ ҳамчун модел баромад мекунад. Ҳамзамон, технологияи иттилоотиро метавон дар имконоти зерин амалӣ кард:

1. Ҳамчун технологияи «нуфузкунанда» (истифодаи омӯзиши компютерӣ) оид ба мавзӯҳо, фаслҳои алоҳида, барои вазифаҳои инфиродии дидактикӣ;

2. Ба сифати асосӣ, муайянкунанда, муҳимтарине, ки дар ин вазифа истифода мешаванд;

3. Ҳамчун монотехнология, тамоми омӯзиш, тамоми идоракунии раванди таълим, аз ҷумла диагностика, мониторинг ба истифодаи компютер асос меёбад.

Тадқиқоти мо модели истифодаи технологияҳои иттилоотиро дар коллеч барои ташаккули сифатҳои муҳими касбии донишҷӯён дар заминаи муҳити ягонаи иттилоотии коллеч пешниҳод менамояд. Технологияи иттилоотӣ ҳамчун фанни асосӣ ҳисоб меёбад, зеро фазои ягонаи иттилоотии коллеч гуногунрангии таъминоти иттилоотию техникӣ ва мавҷудияти шабакаҳои ягона ва глобалии компютериро талаб мекунад. Модел маҷмуи технологияҳои иттилоотӣ дар коллеч барои ташаккули сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳими донишҷӯён истифода мешавад.

Хусусияти асосии истифодаи технологияҳои иттилоотӣ мавҷудияти муҳити иттилоотии компютерӣ мебошад, ки дар сатҳи ҳозира базаҳои иттилоотӣ, мултимедиявӣ, микроолёҳо, омӯзиши симулятсия, шабакаҳои коммуникатсионӣ, экспертӣ, системаҳои ҳустуҷӯӣ ва ғайраҳо дар бар мегирад.

Барои озодона ба ҷараёнҳои иттилоотӣ дохил шудан мутахассиси муосир бояд қобилияти истифодаи иттилоотро бо ёрии компютерҳо ва телекоммуникатсия дошта бошад ва дар технологияҳои иттилоотиро донанд.

Бо назардошти ин, коллеч масъалаи ташаккули сифатҳои муҳими касбии донишҷӯёнро дар асоси истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ҳал мекунад. Сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳим инҳоянд:

1. Салоҳияти касбӣ;

2. Ҳаракатнокии касбӣ;

3. Мустақилияти касбӣ;

4. Қобилияти кор дар коллективи меҳнатӣ;

Барои ташаккули ин сифатҳо дар маркази компютерии коллеч дар раванди таълим технологияҳои зерини иттилоотӣ истифода мешаванд:

1. Технологияҳои корӣ;

-MS Word (таҳияи ҳуҷҷатҳо), MS Excel (ҷадвалҳои электронӣ), MS Power Point (барномаи презентатсия), MS Access (базаҳои додаҳо),-MS Outlook Express (почтаи электронӣ), Internet Explorer (кор бо WWW), Fax, Fax-модем пайваст;

2. Системаи истинодию ҷустуҷӯи «Мушовир» - ташаккули асосҳои салоҳияти касбӣ дар соҳаи донишҳои ҳуқуқӣ, ки барои мутахассиси оянда барои ба даст овардани сифатҳои корӣ, идоракунии (идоракунии, ташкил, ташкили истехсолот) зарур аст;

3. Технологияҳои иттилоотӣ барои ташаккули салоҳияти касбӣ аз рӯи ихтисосҳои гуногун;

- Системаи тарроҳии автомати Auto CAD;

- Барномаи графикаи 3-ченака - 3D Max Studio;

- Мухаррири графикаи растрӣ – Photo Shop;

- Маҷмааи нармафзори «Асосҳои математикӣ ва мантиқии техникаи компютерӣ»;

- Маҷмуи нармафзори «Энментҳо ва дастгоҳҳои маҷмулии технологияи компютерӣ»;

- Барномаи таълимии «Электротехника ва электроника»;

- Барномаи баҳисобгирии муҳосибӣ «InfoAccountant»;

- Барномаи идоракунии захираҳои инсонӣ «Флагман»;

4. Технологияҳои барномасозӣ барои ташаккули ҳаракати касбӣ - Turbo Pascal 7.0, Borland C++, Delphi;

5. Технологияҳои шабакавӣ барои ташаккули мобилии касбӣ - системаҳои оператсионии шабакавӣ: Windows2000 Server, WindowsNT 4.0, Linux;

6. Технологияҳои информатсионӣ барои санҷиши донишҷӯён – муайян кардани мутобиқати касбии донишҷӯён ба ихтисоси интихобшуда ва ташаккули сифатҳои шахсии кори мутахассисони оянда;

7. Технологияи иттилоотии идоракунии маҷмурии коллеч метавонад дар раванди таълим ҳамчун барномаҳои таълимӣ барои ташаккули сифатҳои идоракунии соҳибкори донишҷӯён истифода шавад.

Технологияҳои иттилоотиро интерактивӣ меноманд, онҳо қобилияти «ҷавоб додан» ба амали донишҷӯ, ворида муколама бо ӯ доранд. Компютерро дар ҳамаи равандҳои таълим истифода бурдан мумкин аст: ҳангоми шарҳ додани маводи нав, мустаҳкам кардан, такрор кардан, азхуд кардани малака, назорати донишу малака ва ғайра.

Ҳангоми истифодаи технологияҳои информатсионӣ ҳадафҳои асосии таълимро мурағаб кардан мумкин аст:

- ташаккули малакаҳои муошират, малакаи кор бо иттилоот;

- тайёр намудани шахсияти «ҷомеаи иттилоотӣ»;

- ба талабагон ҳарчи зудтар азхуд кардани маводи таълимӣ;

- ташаккули малакаҳои тадқиқотӣ, қобилияти қабули қарорҳои оптималӣ.

Ҳангоми истифодаи технологияи иттилоотӣ барои ташаккул хислатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳими талабагон, нақши омӯзгор нақши пешбарандаро мемонад. Функсияҳои вай аз инҳо иборатанд:

- ташкили раванди таълим дар сатҳи гурӯҳи таълимӣ дар маҷмуъ, фан ё якҷанд фанҳои умумӣ, назорати ҷорӣ ва ниҳои фаъолияти донишҷӯён;

- ташкили фаъолияти маърифатии донишҷӯён ва самаранокии кори мустақилонаи онҳо;

- маслиҳат дар раванди кори мустақилонаи донишҷӯён, расонидани ёрии инфиродӣ ба донишҷӯёни алоҳида;

- таҳияи ҷузъҳои муҳити иттилоотӣ барои кори мустақилонаи донишҷӯён.

Барои омӯзиши донишҷӯён аз фанни технологияи иттилоотӣ дар коллеч усулҳои хусусии таълим таҳия карда шудааст, ки дар асоси принципи худомӯзии донишҷӯён, ба иҷрои ҳаҷми зиёди корҳои мустақилона асос ёфта, бо мақсади ба даст овардани дониш ва малакаи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ асос ёфтаанд. Дар баробари ин, боз як хислати аз ҷиҳати касбӣ муҳими донишҷӯ — мустақилияти касбӣ — қобилияти мустақилона ба нақша гирифтани, иҷро кардан ва назорати кори иҷрошуда ташаккул меёбад.

Ҳамин тариқ, системаи (моделӣ) истифодаи технологияҳои иттилоотӣ барои ташаккули сифатҳои муҳими касбии донишҷӯёни коллеҷи техникӣ дар заминаи фазои иттилоотӣ, аз ҷумла воситаҳои муосири нармафзор таъсис дода шудааст, ки ба мутахассисони оянда имкон медиҳад намудҳои зерини корҳои фаъолияти касбиро аз худ кунанд ба монанди: ташкилӣ ва идоракунии, истехсолӣ-технологӣ, оперативӣ.

Тавре ки таҷрибаи бо кор таъмин намудани донишҷӯён пас аз хатми коллеҷи нишон медиҳад, истифодаи ҷунин системаи омӯзиши технологияҳои иттилоотӣ ба мутахассисони оянда қобилият ва талаботро дар бозори муосири меҳнат фароҳам меорад, ки барои таълими иттилоотии кормандон талаботи рӯзафзунро ба миён мегузорад.

Талабот ба мутахассисони званои миёна, тағйир ёфтани нақш, ҷой ва вазифаҳои онҳо, баланд шудани талабот ба салоҳият, маданияти технологӣ ва ба сифати кор ба миён меояд.

Истифодаи мутахассисони званои миёна дар хизматрасонӣ ба аҳоли (техникӣ, технологӣ, ахборот, нақлиёт ва алоқа, хизмати иҷтимоӣ маданӣ) низ меафзояд, ки дар ин ҷо онҳо қисми оммавитарин ва сайёри қувваи корӣ мебошанд.

Нақши пешбаранда дар рушди бахшҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба технологияҳои илмталаб ва иттилоотӣ тааллуқ дорад, ки истифодаи онҳо бо афзоиши шумораи ҷойҳои корӣ, ки таҳсилоти миёнаи касбиро талаб мекунанд, ҳамроҳ мешавад.

Ҷунин вазифаҳои мутахассисони званои миёна, монанди таъминоти маъмурию техникаи протсессҳои идоракунии, идоракунии бевоситаи системаҳои мураккаби техникӣ, технологӣ ва информатсионӣ, назорати сифати хусусиятҳои истеъмоли ва экологии маҳсулот, бехатарии онҳо хеле васеъ мешавад.

Ин аз хатмкунандагон талаб мекунад, ки дониши технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дошта бошанд, ки омӯзиши онҳо имкон медиҳад, моделсозии мушкilot ва вазъият, гуногунрангӣ ва алтернативӣ дар ҳалли масъалаҳои мушаххас якҷоя карда шавад.

Истифодаи технологияи информатсионӣ дар раванди таълим бояд бо ташкили нави меҳнат ҳамроҳ шавад. Муносибатҳои умумиро ба протсесси таълим (парадигмаҳои таълимӣ), тағйир додани нақшаҳои таълимӣ ва усулҳои дидактикии таълим тағйир додан лозим аст. Саволе ба миён меояд - парадигмаи нави таълимӣ, ғайриклассикӣ чист, мутахассиси ояндаро дар асоси парадигмаи таълимии ғайриклассикӣ чӣ гуна ва чӣ бояд омӯзонад, яъне мазмуни таълим чӣ гуна аст ва донишу малакаи хатмкунандаро чӣ тавр тарбия кардан ва назорат кардан мумкин аст?

Ҳангоми таҳлили адабиёти илмӣ [2, с.114], [16, с.96] бояд қайд кард, ки масъалаҳои мундариҷаи таълим, интихоби меъёрҳои интихоби мундариҷа дар як фан ва дар маҷмуъ дар ихтисос бояд пайваста мувофиқи он бо шароити талаботи нави ҳаёт ҳал карда шаванд. Функсияҳои инкишофдиҳанда ва тарбиявии таълим бояд хеле пурқувват карда шаванд, ки он бояд дар мазмун, усул ва шаклҳои ташкили таълим, дар меъёрҳои баҳодиҳии самарани он ифода ёбад.

Мазмуни таълимро объекте мефаҳманд, ки мазмуни он ба дараҷаи дарки таркиби он, ба дараҷаи инкишофи илми педагогика вобаста аст; дар айни замон «мазмуни таълимро ҳамчун системаи ба мақсад мувофиқ ва аз ҷиҳати педагогӣ мутобиқшудаи дониш, усулҳои фаъолият, таҷрибаи фаъолияти эҷодӣ ва таҷрибаи муносибати эмотсионалӣ ва шахсӣ ба ҷаҳон ва фаъолият муайян кардан лозим аст, ки азхудкунии онҳо аз ҷиҳати педагогӣ мутобиқшуда мебошад, ташаккули шахсияти ҳамҷонибаи мутаносиб, ки барои иштирок дар бозсозӣ (нигоҳдорӣ) ва рушди фарҳанги ҷомеа омода аст» [15].

Мафҳуми дуҷум талаботро оид ба тайёрии минималии мутахассисони оянда тасдиқ намуда, ҳамчунин шахсеро муайян мекунад, ки бо маҷмуи донишҳои зарурии фанҳои гуманитарӣ, иқтисодӣ, психологӣ, фарҳангӣ, махсус ва ғайра мутаносиб инкишоф ёфтааст.

Барои интихоби оптималии мундариҷаи таълим аз меъёрҳои интихоби мундариҷа истифода бурдан мумкин аст, ки ҳанӯз дар дидактикаи шуравӣ таҳия шуда

буданд, вале бо сабабҳои субъективӣ ва объективӣ онҳо ханӯз дар раванди асосноккунии методологии нақшаҳои таълимӣ пурра истифода нашудаанд. Ҳар як меъёр бояд ба таври оптималӣ зарур ва кофӣ бошад.

Азхудкунии донишҳо дар бораи ҷаҳони иттилоотӣ ба донишҷӯ имкон медиҳад, ки дар шуури ӯ манзараи илмию техникаи ҷаҳонро ташаккул ёбад. Азхуд намудани усулҳои фаъолият имкон медиҳад, ки аз рӯи алгоритмҳои муайян машғулиятҳои амалӣ ё дигар корхоро бомуваффақият иҷро шавад. Азхуд кардани таҷрибаи фаъолияти эҷодӣ қобилияти ҳал намудани вазифаҳои нави ғайристандартиро таъмин менамояд.

Ташаккули муносибатҳои эҳсосӣ-арзишӣ дар сохтори шахсияти инсон барои интиқоли дониш ба эътиқод, барои тарбияи инсон аҳамияти ҳалқунанда дорад.

Элементҳои мазмуни таълимро таҳлил намуда, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст:

— ҳар як фанни таълимӣ ҳамаи чор унсуро дарбар мегирад. Ин унсурҳо инчунин бояд дар ҳар як мавзӯ дохил карда шаванд;

-дар ҳар як машғулият бояд мақсадҳо — додани дониш мавҷуд бошанд; ташаккул додани малакаҳо; ташаккули таҷриба дар фаъолияти мустақилонаи эҷодӣ ва ғайра;

- зарурати ба даст овардани на танҳо системаи донишҳои азхудшаванда, балки системаи маҳорат, яъне усулҳои фаъолият.

Чунин системае, ки аз рӯи фанҳои таълимӣ тартиб дода шудааст, бояд ҳамчун шартӣ минималии таълим бутун бошад. Системаи малака ва малакаҳои ақлӣ ва амалӣ бояд қисми баробари барномаи корӣ бошад;

— зарур аст, ки ҳар як мавзӯ мазмуни фаъолияти мустақилонаи эҷодии талабагон, ҳаҷми онро муайян намуда, воситаҳои фаъолияти мустақилонаи хонандагонро кор карда барояд. Ин бояд як ҷузъи ҷудонашавандаи барнома гардад, дар воситаҳои таълим таҷассум ёбад ва дар раванди таълим татбиқ шавад;

- тарбияи эмотсионалӣ-ҳассосӣ ҷузъи мустақили мундариҷа мебошад. Реаксияи эмотсионалӣ ҳамеша объективӣ аст, яъне ба ягон мундариҷа нигаронида шудааст.

Усулҳои фаъолияти азхудкардаи талабагон барои азхуд намудани фаъолияти мустақилонаи эҷодӣ кумак мекунанд. Ҳамаи ин алоқаҳои байни унсурҳои мазмуни таълим ба алоқаҳои байни унсурҳои таҷрибаи ҷамъиятӣ яхелаанд.

Ҳулоса истифодаи чунин равиш дар таълим имкон медиҳад, ки хонандагон ба раванди мустақили шиноخت ба таври мақсаднок ворид карда, дар онҳо майлу хоҳиши мустақилона амал кардан ташаккул дода шавад. Мустақилияти одам моҳияти на танҳо ташаббус, балки маҳорати кордонӣ ҳам мебошад. Вақте ки мустақилият ба шакли одатии рафтор мубаддал мегардад, ин сифати зарурии мутахассиси оянда мебошад.

#### Адабиёт:

1. Архангельский С. И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерности, законы и методы. М.: Высшая школа, 1980. С.3.
2. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. - М.: Педагогика, 1989.
3. Воронина Т.П., Кашицин В.П., Молчанова О.П. Образование в эпоху новых информационных технологий (методологические аспекты).- Иркутск: Знание, 1995.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Т.2-6. -М.: Мир, 1984.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Изд. 2-ое. — М.: Педагогика, 1991.
6. 7.Громкова М. Т. Модульное структурирование педагогического знания. - М.: Помощь, 1992.
7. Казакова А.Г. Самостоятельная работа студентов ССУЗов. Методическое пособие 7.-М.: 1995.
8. Конфедератов И. Я. К вопросу периодизации истории техники // Вопросы естествознания и техники. Вып.4., 1957.
9. Концепция системной интеграции информационных технологий в высшей школе.- М., 1993.

10. Макаренко А.С. Проблемы школьного советского воспитания. Соч., Т.5.- М., 1957.
11. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. - М.: Педагогика, 1981.
12. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики. - М.: Педагогика, 1980.
13. Ставский П.И. Проблемы политехнического обучения / Под ред. П.И. Ставского. Свердловск, 1971

## **ТЕХНОЛОГИЯИ ИТТИЛООТӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАШАККУЛИ СИФАТҲОИ МУҲИМИ КАСБИИ ДОНИШҚЎЁНИ ОМУӢЗИШГОҲИ ТЕХНИКӢ**

Дар ин мақола технологияи иттилоотӣ ҳамчун воситаи ташаккули сифатҳои касбии донишқӯёни коллеҷи техникӣ баррасӣ мешавад. Усулҳо ва шаклҳои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ барои ташаккули сифатҳои муҳими касбӣ дар донишқӯёни донишгоҳҳои техникӣ баррасӣ карда мешаванд. Татбиқи усулҳои таҳияшуда дар муассисаҳои таълимии давлатӣ ва тижоратӣ равшан нишон дод, ки истифодаи онҳо имкон медиҳад, ки мазмуни барномаҳои таълимӣ амалӣ карда, ба талаботи зарурӣ ба дониш, малака ва маҳорати хонандагон ҷавобгӯ бошад.

Ба ақидаи мауаллиф муҳимтарин қисматҳои иттилоот ҳамаи намудҳои технологияҳои иттилоотӣ, бахусус телекоммуникатсияҳо мебошанд, ки ба пешрафтҳои технологияҳои компютерӣ ва коммуникатсия асос ёфтаанд. Равандҳое, ки дар робита бо информатсия ба амал меоянд, ба фароҳам овардани муҳити сифатан нави иттилоотӣ мусоидат мекунанд, ки рушди неруи эҷодии шахсиятро таъмин менамояд.

Дар саросари ҷаҳон фарҳанги нави иттилоотӣ пайдо мешавад. Дар ин раванд маҳорати истифодаи технологияҳои иттилоотӣ мавқеи муҳим дорад. Аз ин рӯ, яке аз самтҳои афзалиятноки иттилоотонии ҷомеа информатсияи таълим – интеллектуализатсияи фаъолияти донишқӯ ва ҳуди донишқӯ мебошад, ки дар заминаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ инкишоф меёбад. Вай раванди шиноختи қолабҳои соҳаҳои фанниро таъмин намуда афзалиятҳои фардиқунонӣ ва дифференциалии омӯзишро яққоя мекунанд.

Таҳлили мушқилоти марбут ба иттилоотикунони маориф, аз як тараф, далели истифодаи онҳо барои баланд бардоштани самаранокии таълим, аз тарафи дигар, ворид намудани компютер ва технологияҳои иттилоотӣ ба раванди таълимро муаллиф махсус қайд менамояд. Вай проблемаҳои системаи дидактикии мавҷудаи тайёр кардани мутахассисон ва ҷиҳатҳои алоҳидаи психологиро низ зарур мешуморад.

Мутахассиси муосир барои дар сатҳи зарурӣ иҷрои вазифаҳои худ ба асбобҳои коркарди иттилоот ва методологияи истифодаи он ниёз дорад. Аз ҷиҳати назариявӣ, ҳуди инсон метавонад ҳама гуна иттилоотро коркард кунад, аммо бо ёрии компютер ва бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ ин корро самараноктар анҷом медиҳад.

Муаллиф мутмаин аст, ки омӯзиши технологияҳои иттилоотӣ ба донишқӯ ба вазифаи тадқиқотӣ гузаштанро имкон медиҳад. Вай имкон пайдо менамояд то ин, ки маълумот ва натиҷаҳои фаъолияти худро таҳлил кунад. Ин барои мутахассиси воридшаванда ба бозори меҳнат махсусан муҳим аст. Омӯзиши технологияҳои иттилоотӣ дар ин реча ба ноил шудан ба натиҷаи ниҳонии қафолатнокии таълим, сохтани траекторияи инфиродии таълимӣ вобаста ба қобилият, донишу малакаҳои қаблан азхудкардашон, шавқу рағбатҳои маърифатӣ ва ҳавасмандӣ мусоидат мекунанд.

Хулоса, мақола дар сатҳи баланди илми- методӣ навишта шуда унвонҷӯён ва магистрантон метавонанд дар корҳои илми – тадқиқотиашон аз он истифода баранд.

**Калидвожаҳо:** технологияи иттилоотӣ, таълим, инфиродӣ, омӯзиш, қобилият, натиҷа, мутахассис, маълумот, компютер, замина, фаъолият, усул, шакл, ташаккул, коллеҷи техникӣ

## **ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА**

В данной статье речь идет об информационной технологии как о средстве формирования профессионально значимых качеств студентов технического колледжа. Рассматриваются методы и формы применения информационных технологий для развития важных профессиональных качеств у студентов технических вузов. Реализация разработанных методик в государственных и коммерческих образовательных учреждениях наглядно показала, что их использование позволит реализовать содержание образовательных программ и удовлетворить необходимые требования к знаниям, умениям и навыкам обучающихся.

По мнению автора, важнейшими составляющими информации являются все виды информационных технологий, особенно телекоммуникационные, которые основаны на достижениях вычислительной техники и средств связи. Информационные процессы способствуют созданию качественно новой информационной среды, обеспечивающей развитие творческого потенциала личности.

В мире зарождается новая информационная культура. Важную роль в этом процессе играет умение пользоваться информационными технологиями. Поэтому одним из приоритетов информационного общества является образовательная информация - интеллектуализация студенческой деятельности и самого учащегося, которая развивается на основе информационно-коммуникационных технологий. Он обеспечивает процесс распознавания закономерностей дисциплин и сочетает в себе индивидуализацию и дифференциальные преимущества обучения.

Автор акцентирует внимание на анализе проблем, связанных с информатизацией образования, с одной стороны, на факте их использования для повышения эффективности образования, с другой стороны, на внедрении компьютеров и информационных технологий в образовательный процесс. Он также считает необходимым обратиться к проблемам существующей дидактической системы подготовки специалистов и некоторых аспектов психологии.

Современному специалисту необходимы средства обработки информации и методология их использования на необходимом уровне. Теоретически человек сам может обрабатывать любую информацию, но с помощью компьютеров и использования информационных технологий он может делать это более эффективно.

Автор уверен, что изучение информационных технологий позволит поставить студента на исследовательскую позицию. Он сможет анализировать данные и результаты своей работы. Это особенно важно для специалиста, выходящего на рынок труда. Изучение информационных технологий в этом режиме способствует достижению конечного результата гарантии образования, созданию индивидуальной образовательной траектории на основе способностей, ранее полученных знаний и умений, познавательных интересов и мотивации.

В целом, статья написана на доступном научном языке и предназначена широкому кругу читателей, магистранты и аспиранты могут использовать ее в своей научно-исследовательской работе.

**Ключевые слова:** информационные технологии, образование, личность, обучение, способность, результат, специалист, информация, компьютер, фон, деятельность, метод, форма, образование, техникум

## **INFORMATION TECHNOLOGIES AS A MEANS OF FORMING PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF TECHNICAL COLLEGE STUDENTS**

This article deals with information technology as a means of forming professionally significant qualities of students of a technical college. The methods and forms of application of information technologies for the development of important professional qualities in students of technical universities are considered. The implementation of the developed methods in public and commercial educational institutions has clearly shown that their use



will make it possible to implement the content of educational programs and meet the necessary requirements for the knowledge, skills and abilities of students.

According to the author, the most important components of information are all types of information technologies, especially telecommunications, which are based on the achievements of computer technology and communications. Information processes contribute to the creation of a qualitatively new information environment that ensures the development of the creative potential of the individual.

A new information culture is emerging in the world. An important role in this process is played by the ability to use information technology. Therefore, one of the priorities of the information society is educational information - the intellectualization of student activities and the student himself, which develops on the basis of information and communication technologies. It provides a process for recognizing the patterns of disciplines and combines individualization and differential learning benefits.

The author focuses on the analysis of the problems associated with the informatization of education, on the one hand, on the fact of their use to improve the efficiency of education, on the other hand, on the introduction of computers and information technologies in the educational process. He also considers it necessary to address the problems of the existing didactic system for training specialists and some aspects of psychology.

A modern specialist needs information processing tools and a methodology for their use at the required level. Theoretically, a person can process any information himself, but with the help of computers and the use of information technology, he can do it more efficiently.

The author is sure that the study of information technology will put the student in a research position. He will be able to analyze the data and the results of his work. This is especially important for a specialist entering the labor market. The study of information technologies in this mode contributes to the achievement of the final result of the guarantee of education, the creation of an individual educational trajectory based on abilities, previously acquired knowledge and skills, cognitive interests and motivation.

In general, the article is written in an accessible scientific language and is intended for a wide range of readers, undergraduates and graduate students can use it in their research work.

**Keywords:** information technology, education, personality, training, ability, result, specialist, information, computer, background, activity, method, form, education, college

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Сафаров С.Ҳ - ассистенти кафедраи илмҳои компютери Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров-16. Тел.: (+992) 985433037

**Сведения об авторе:** Сафаров С.Х – ассистент кафедры информатики Кулябского государственного университета им. А.Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г. Куляб, ул.С.Сафарова-16. Тел.: (+992) 985433037

**Information about the author:** Safarov S.Kh - Assistant of the Department of Informatics of the Kulyab State University named after A. Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov str.-16.Tel.: (+992) 985433037

**ТДУ:373:54**

**ТКТ:-68**

## **ФАЪОЛГАРДОНИИ ҶАНБАҲОИ ТАРБИЯВИИ МЕТОДҲОИ ТАЪЛИМ ДАР ҶАРАӢНИ ТАЪЛИМИ БОСАЛОҲИЯТИ ХИМИЯ**

Уроков М.Д., н.и.п., Бобоев Б.Ҷ. н.и.п.  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Фаъолгардонии имконияти тарбиявӣ дар ҷараёни таълим ва ҳамаи қисматҳои он яке аз масъалаҳои муҳими методикаи замони муосир мебошад. Ҳоло ба ин масъала

тартибдиҳандагони ҳуҷҷатҳои меъёрӣ - ҳуқуқӣ, педагогҳо - таҳқиқотчиён, методистон ва омӯзгорон диққати ҷиддӣ медиҳанд. Дар парадигми ҳозираи таълими умумӣ (босалоҳият) чунин ақида маъруфият доранд, ки муассисаи таълимӣ бояд омилҳои муҳими гуманизатсияи муносибатҳои ҷамъиятӣ-иқтисодӣ, ташаккулдиҳандаи хусусиятҳои зарури ҳаётии шахсият гардад. Ба ҷамъияти тезрушдбанда на танҳо шахсияти дорони донишҳои ҳозиразамон, инчунин, ҷанбаҳои маърифатидошта, тайёр будан ба ҳамкорӣ, қабул карда тавонистани қарорҳои масъулиятнок лозим аст.

Тарбия, ҳамчун қисмати афзалиятноки системаи таълим бояд пайвастандандаи таркибии фаъолияти педагогӣ, ҷамъгардонандаи таълим ва рушд гардад. Тибқи «Консепсияи миллии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон» (2002) бояд низоми сифати нави таҳсилот эҳё шавад, ки мазмуну мундариҷаи он ба беҳдошти сифати инсон асар гузорад, тафаккур, заковати фитрӣ, шуури маънавӣ ва ҳунари эҷодгарии ўро ба ҳаракат оварад. Инчунин, таъкид мешавад «Тарбия бо мазмуни таълим ҳамгирӣ ва пайванди ногусастанӣ пайдо карда, инсондӯстӣ - дӯст доштани инсон, эҳтироми мақом ва муҳити моддию маънавии вай ҳадафи асосии тарбия қарор гирад.

Хусайнова Т. К чунин пешниҳод менамоянд, ки педагогикаи амалӣ ба ташаккули малака ва маҳорати дидану шиноختан, шунидану дарк кардан ва гуфтану амал намудани афроди ҳама ҷомеа ноил гардад» [10].

Тақдирӣ насли наврас то як дараҷа ба барқарор намудан ва мавҷудияти мустаҳкамҳои системаи тарбия, ҷанбаҳои ахлоқӣ, ки тақягоҳи арзишҳои ҳаётӣ, шахрвандӣ ва ватандӯстӣ мебошад, марбут аст.

Ҳангоми омӯзиши химия проблемаи фаъолгардонии тарбия ҳамчун ҷузъи системаи таълиму тарбия бо шарофати хусусияти ҳоси донишҳои химиявӣ, ки ҳолати воқеии илмӣ - табиӣ оламро ташаккул медиҳад, рушд меёбад. Н.Ю. Суханова Г.М., Чернобелская ва С. Холназаров қайд менамоянд, ки на танҳо мо бояд диққати хонандагонро ба проблемаҳои химия ҷалб намоем, инчунин, фаъолиҳои маърифатӣ, қобилияти таҳлилии онҳоро рушд диҳем, донишҳои онҳоро дар бораи проблемаҳои глобалӣ васеъ намоем, маҳорати тарзи ҳалли онҳоро ташаккул диҳем.

Дар системаи таълими умумии ҳозира гирифтани маълумоти иловагӣ, ки барномаи рушди соҳаи системаи маориф талаб менамояд, вазифаҳои тарбиявӣ гузошта шудаанд, лекин на ҳама вақт амалӣ мегарданд, ташкилоти ҷамъиятии кӯдакону наврасон низ ба масъалаҳои арзишҳои маънавӣ диққати зарурӣ медиҳанд. Аз ин ҷо фаъолгардонии нақши тарбия дар ҷараёни таълим баланд мешавад.

Рӯзмарра, афзалиятнок будани тарбия дар системаи маориф дар баромадҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои-миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста садо медиҳад.

Воронов В.В. тасдиқ менамояд, ки дар адабиёти педагогӣ методҳои таълим ва тарбия ба таври ҷудо дида баромада мешаванд. Сатҳи таълимии таҳқиқотро аз дараҷаи назариявӣ - тарбиявии таҳқиқотҳо пеш мегузоранд [2, с-192].

Ў таъкид менамояд, ки тақрор кардан, вайрон кардани мувозинат ҳангоми дида баромадани методҳои таълим ва тарбия, ки баъзе таҳқиқотчиён дар вақти дида баромадани вазифаи хос, ва якдигарро пурра кардани таълим ва тарбия дар раванди таълим диққати зарурӣ намедиҳанд. Дар мантиқи раванди тарбия ба нақши таълим бисёр вақт баҳои ҳақиқӣ дода намешавад инкор карда мешавад. Ягон омӯзгор доир ба мавзӯе, ки нагузаштааст, кори хаттии санҷишӣ намегирад. Лекин роҳбарони синфҳо бисёр вақт ба тарбиягирандагон чунин супоришҳо ва вазифаҳоро супорида фикр намекунанд, ки оё хонандагон ба иҷрои онҳо тайёранд ё не? Тарбия бояд дорони ташкили таълими махсус бошад.

Вазифаи методҳои таълимро дар ташаккули ҷаҳонбинӣ дида баромада Н.Г.Огурцов барои расидан ба мақсади гузошташуда методи шарҳдиҳӣ-тасвириро ҷудо менамояд. Лекин аз фаҳмиши шахшудагондаи анъанавии он «омӯзгор баён мекунад - хонанда дар хотир нигоҳ медорад» дур мешавад.

Н.Г. Огуртсов кайд менамояд, ки амсиласозии метод ва мустаҳкам шудани фаъолияти бошуурокаи фикрии хонандагон дар раванди азхудкунии дониш ва интегратсияи методи шарҳдихӣ - тасвир ва баёни проблемавии мавод сабаб шуд[4].

Муаллиф якчанд мушкилиҳоро дар таҳқиқи проблемаи баланд бардоштани вазифаҳои тарбиявии методҳои таълим, ки мо вобаста ба мавзӯи таҳқиқот тавсиф намудем, кайд менамояд:

1. Мураккабии амалӣ гардидани нақши тарбиявии раванди таълим бо ёрии методҳо аз он иборат аст, ки дар китобҳои дарсии химия (чун дар дигар фанҳои табиӣ - математикӣ) роҳи дедуктивии ифода намудани дониш афзалият дорад, ки хусусияти хоси истифодаи методҳои таълимро муайян мекунад.

2. Зиёд будани маводи назариявӣ дар китобҳои дарсӣ омӯзгоронро барои истифодаи методҳои шарҳу эзоҳи ҳодисаҳо водор менамояд.

3. Равандҳое, ки химия меомӯзад, дорои равандҳои ҳаёти ҷамъиятӣ буда, ин равандҳо истифодаи методҳои тарбияро ҳангоми омӯзиши онҳо мушкил мегардонад.

Раванди навшагии методи таълими химия ба дохил кардани онҳо ба матни вазифаҳои таълимии ҳозира, асосноки илмӣ ба таври доимӣ давом мекунад.

Ҳангоми маълумот додан ба ҳар як методи таълим таҳлил ва нишон додани имконияти тарбиявии он мувофиқи мақсад аст.

Методҳои таълими анъанавӣ, ки методҳои давраи қабул-азхудкунӣ ва методҳои ғайрианъанавӣ ва монанди мубоҳиса, методи Аман, таълимдихии тақризнависӣ ва ғайраҳо пешниҳод карда шудааст. Диққатро ба ҷадвали вазифаи тарбиявии методҳои таълим, ки дар педагогика Б.Т. Лихачев пешниҳод кардааст, мо маълум намудем, ки методҳоро дар таълими химия истифода бурдан мумкин аст ва аҳамияти тарбиявӣ низ дорад.

Мазмуни як қатор методҳои таълими анъанавӣ вобаста ба мақсадҳои тарбиявӣ коркард ва тағйиротро талаб менамоянд, ки бо ёрии ин методҳо онҳоро амалӣ кардан мумкин аст. Зарурати ҷустуҷӯи методҳои нави таълим ё ҳамбастагии нави онҳо, ки самаранокии баланд доранд, пайдо шудааст.

Вобаста ба ин гуфтаҳо чунин методҳо сазовори диққат мебошанд:

- методи бисёрҷузъаи (бисёрҷенакӣ) қолабӣ, ки ба принсипи таҳлили системаи алоқаҳо ва муносибатҳо асос ёфтааст;

- методи инверсия, ки ба ҷустуҷӯи роҳҳои иҷрои вазифаҳои озоди дар шароити ғайристандартӣ дар баъзе ҳолатҳо бар зидди ақли солим тавачҷуҳ дорад;

- методи эмпатия (методи аналогияи шахсӣ);

- методи синетикӣ (Дон Гордон), ки интегратсияи аломатҳои навҳои гуногунро таъмин менамояд.

Дар таҳқиқотҳои Суртаева Н.Н. баъзе дигар методҳои ғайрианъанавии таълим дар таҳқиқоти назариявӣ баён намудааст, лекин дар амалия бисёр кам истифода мешаванд[9, с.13-16].

Ҳангоми чуқур омӯختан маълум мегардад, ки ҳамаи методҳои номбаргардида дорои қобилияти баланди функсияи тарбиявӣ мебошанд.

Аҳамияти тарбиявии онҳо дар шароити таълими химия аз муваффақияти таълимиашон низ камтар нест.

Донишҳо метавонанд кӯҳна шаванд, аз ёд бароянд ё татбиқи худро дар фаъолияти амалӣ наёбанд. Лекин дар раванди таълим шавқ ва талабот ба дониш, худомӯзӣ, рушди қобилияти фикрӣ, маҳорати бартараф намудани мушкилӣ пайдо мешавад. Моҳияти принсипи таълими тарбиядиханда низ аз ҳамин ҷиҳатҳо иборат аст.

Омӯзишро (таълимро) на ин ки ҳамчун фаъолияти мустақилона, балки ҳамчун воситаи рушди хонандагон дида баромада, ҷоиз ба қайд аст, ки чараёни таълим итоатгари раванди тарбия мебошад.

Раванди тарбиявӣ муваффақиятнокии шуурнокӣ ва маънавии рушди таълимгирандагонро дарбар мегирад. Муваффақиятнокии рушд ташаккули чунин сифатҳоро чун ростқавлӣ, вафодорӣ ба сухани худ, ягонагии сухан ва амал, ҳақиқатҷӯӣ, муносибати эҳтиромона нисбат ба якдигар, тайёр будан барои ёрӣ доданро дар бар

мегирад. Муваффақияти рушди шуурнокӣ бо ташаккули сифатҳое, ки барои иҷрои муваффақиятноки иҷрои фаъолияти мушаххас (мустақилиятнокӣ, меҳнатдӯстӣ, фаъолӣ, ирода, тездастӣ, кӯшишу ғайрат, серталабӣ) алоқаманд мебошад. Барои расидан ба муваффақияти мусбии маънавӣ (ахлоқӣ) ва рӯҳӣ ташкили фаъолияти тарбиявӣ лозим аст, ки хусусияти хосаш интихоби методҳо барои расидан ба мақсадҳо иборат аст.

Зарурати боз ҳам пурқувват намудани таъсири методҳои таълими анъанавӣ ва ғайрианъанавии химия боз ҳам равшантар дар вазифаи тарбиявии он аён мегардад. Ба таври органикӣ омезиши раванди таълим, дарк, тарбия рафта истодааст. Масалан, методҳои анъанавии мушоҳида дар таълими химия бо муқоисаи мақсадноки фарзияи чамъ ва коркарди далелҳо, ахборот, ки на танҳо барои чуқур ва бошуурона аз худ намудани маводи омӯзиш, балки барои тарбияи чунин сифатҳо қобилияти корӣ, муташаккилӣ, боинтизомӣ ёрӣ мерасонанд.

Дар дарсҳои химия васеъ истифода намудани методҳои анъанавии таҳлили назариявӣ, синтез, муқоиса, ки барои дар хонандагон тарбия намудани муносибати эҷодӣ ба кор, маърифатнокии эҳсосотӣ ёрӣ мерасонанд. Ҳамчун методи анъанавӣ аз рӯйи ҳама меъёрҳо методи чамъбасти амалия ва таҷрибаи пешқадам дар замони ҳозира вобаста ба навигариҳо ва гуногуншаклии таҷрибаи пешқадами илми химия ҷабҳаҳои ғайрианъанавӣ гирифтааст. Таҷрибаҳои лабораторӣ ва машғулияти амалӣ оммавӣ - шакли дӯстдоштаи методҳои таълими анъанавии омӯзгорони химия ва шакли дӯстдоштаи кори хонандагон ҳисоб мешавад. Лекин солҳои охир дар истифодаи таҷрибаҳои таҳқиқотӣ дар дарсҳо муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ хеле кам шудаанд, ки сабабаш хароб будани базаи химиявии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ мебошад. Таҷрибаҳои лабораторӣ низ аз рӯйи алгоритми мавҷуда ва таҳқиқоти лабораторӣ, муносибати эҷодӣ, ташкили илмии меҳнатро талаб доранд ва дорои ҷиҳатҳои тарбиявии бисёр хубанд.

Соҳтани амсилаҳои назариявӣ ва ҳақиқии методҳои индуксия ва дедуксия, омӯзиши ҳуҷҷатҳо ва дигар сарчашмаҳоро на ҳама вақт дар дарсҳои химия вохӯрдан мумкин аст, ана ҳамин хел методҳои ғайрианъанавӣ барои чуқур назар кардан ба моҳияти ҳодисаҳо ёрӣ расонида, барои ба таври объективона кушодани алоқаҳо ва вобастагиҳо аз табиат ва ҷамъият ёрӣ мерасонанд.

Хонандагон оҳиста - оҳиста ба гуногунии тарзи дарки ҳастӣ дар дигаргунсозии педагогӣ хангоми истифодаи онҳо дар раванди таълим шинос мешаванд. Масалан, дар таҷрибаи лабораторӣ хонандагон бо намунаи классикии методикаи таҳқиқотӣ, кор бо ҳуҷҷатҳо шинос мешаванд ва ҳақиқати илмии маълумро асоснок менамоянд.

Ба фикри баъзе муаллифон Минин Н.Г. [6], Шарифзода Ф. [12], дохил кардани имтиҳон аз ҷиҳати педагогӣ коркардашудаи дарки илмӣ ва муқаррарӣ дар раванди таълим шаклҳои гуногуни муносибати маърифатиро рушд медиҳад ва намудҳое, ки аз ҷиҳати дидактикӣ дигар ғоидаовар нестанд, аз муносибати ҷамъиятӣ дур мемонад. Ҳақиқат дар рафти муҳокима, баҳс, ҷимояи оммавӣ пайдо мешавад.

С. Холназаров чунин қайд менамояд, ки вазифаи методикаи таълими химия аз он иборат аст, ки бо назардошти таҷрибаи ҳаётии кӯдакон, хосияти хоси синнусолии методҳои муқаррарӣ ва илмии дарк аз ҷиҳати педагогӣ коркардашуда ва таълимдиҳии баҳамтаъсиррасонии омӯзгор ва хонандаро дар муносибати маърифатӣ, раванди тарбиявӣ, ба зӯрӣ бор накарда, лекин бефосила дар дарсҳои химия амалӣ намояд [11, с. 191с].

Ҳамбастагӣ (омезиши) методҳои номбаркардашуда ҳалли чи таълимӣ (дидактикӣ), инчунин вазифаҳои тарбиявии курси химияро ҳал менамояд.

Н.В. Ширшина диққатро ба амсиласозии ҷамъии методҳои таълими химия бо истифода аз воситаҳои техникаи таълим равона месозад. Дар ҳақиқат агар компютеркунонии кабинети химия орзуи бисёр омӯзгорон гардад, телевизор ва видеомагнитофон ҳоло он қадар нодир нест. Истифодаи воситаҳои техникаи таълим дар раванди таълиму тарбия ҳеҷ вақт рӯзмаррагии худро гум накардааст. Афсӯс, ки

видеофилмҳо аз химия қариб, ки нестанд. Мо тарзи баромадан аз ин вазъиятро дар истифодаи усулҳои зерин медеканем:

1. Истифодаи ғайрианъанавии ҳамкориҳои омӯзгорон ва хонандагон;
2. Балоихадарорӣ ва тарафдориҳои визуалии (муоинашавандаи) мавзӯҳои алоҳида;

3. Интихоби намоишҳои алоҳидаи телевизионӣ ва филмҳои бадеӣ;

4. Таълими ё худ ҳуҷҷатӣ-таълимӣ.

Хонандагон бо қаноатмандии зиёд дар ин лоиҳаҳо иштирок карда, онро мустақилона иҷро менамоянд. Чунин методҳо ва шакли кор на танҳо дар таълим натиҷаҳои хуб медиҳанд, инчунин вазифаи тарбияи ватандӯстӣ, шаҳрвандӣ, экологиро иҷро менамоянд. Ҳангоми омӯзиши химия дар синфҳои гуманитарӣ чунин мавзӯҳоро истифода кардан мувофиқи мақсад аст: «Химия дар мусаввараҳо», «Химия ва тиб», «Металлҳо дар санъат», «Химия ва архитектура». Дастгирии компютерӣ шавқе зиёде хонандагонро бедор менамояд. Иҷрои ин чорабиниҳо аҳамияти таълимӣ-маърифатӣ ва тарбиявӣ доранд:

- ✓ намоиши иҷрои корҳои амалии хонандагон;
- ✓ интегратсияи байнифаннӣ;
- ✓ дар руҳияи худташкилӣ ва худрушддиҳӣ тарбия намудани хонандагон;
- ✓ эҷоди якҷояи омӯзгор ва хонанда, ҳамкорӣ бо омӯзгорони фанҳои дигар;
- ✓ худамалсозии услуби фардӣ;
- ✓ ташаккули қобилияти робитавӣ ва асоснок;
- ✓ ташкили маърифатнокии аҳбори хонандагон.

Н.Е. Кузнетсова ва М.А. Шаталов, тезонидани раванди гуманитаризатсияи таълимро ба роҳбарӣ гирифта, гуногунсатҳии системаи методҳои проблемавӣ - интегративии таълими химияро пешниҳод менамоянд [4, с. 144с].

Проблемаи рӯзмарракунонии имконияти тарбиявӣ методҳои таълимро бисёр таҳқиқотчиён дида баромаданд, ки барои маҳсулнокии якҷояшавии баҳо додан ба аз худ намудани илм ташаккули афкор ва сифати тарбияро талаб менамоянд. Ҳангоми тағйир ёфтани мазмуни методҳо аз ҳисоби анъанаҳо ва амсиласозӣ бой мегарданд. Муваффақият ва навигарии методҳо аз усулҳои фардии истифодаи онҳо аз тарафи омӯзгорон ва мувофиқ намудани онҳо бо бисёр омилҳо ва шароит вобаста аст.

Барои баланд бардоштани нақши методҳои таълими химия дар тарбияи хонандагон, ба ақидаи мо чунин амалҳоро анҷом бояд дод:

1. Ба нақша гирифт, ки кадом вазифаҳои тарбиявӣ ҳангоми омӯзиши ин ё он мавзӯҳо ҳал карда мешаванд, барои ин кадом методҳоро бояд истифода намуд.

2. Ба назар гирифт, ки чӣ қадар методҳои истифодашаванда қонуниятҳои омӯзишро барои фаҳмиш дастрас, то кадом дараҷа робитаҳои объективиро бо ҳастӣ ва таҷрибаи шахсии хонандагон мекушояд.

3. Муайян намуд, ки кадом методҳо барои ташаккули муҳокимаронии мустақилона ва ҳулосабарории хонандагон истифода намуд.

4. Санҷиши дурустии интихоби методҳо бо овардани далелҳо аз тарафи хонандагон, кӯшиш санҷиши муҳокимарониҳо тавассути бархурди нуқтаи назари гуногун (интихоби баъди рефлексӣ).

Таҳлили маводе, ки дар боби яқум дида барои мада шуд, ба мо барои ба даст овардани ҳаҷми зиёде маълумоти ибтидоии назариявӣ ва эмперикӣ, ташкили кор мувофиқи мақсадҳои дар муқаддима гузошташуда имконият дод. Маводҳое, ки аз омӯзиши таҷриба ба даст оварда шуд, барои фаҳмидани ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии проблема, тасдиқи ҷавоби аниқ оид ба бисёр муҳим будани мавзӯи таҳқиқот ва баровардани ҳулосаҳо ёрии калон расонид.

Методҳои босалоҳият ташкил намудани раванди тарбиявӣ, ки дар мактабҳо истифода бурда мешаванд, барои ҳавасманд кардани хонандагон ва донишҷӯён оид ба муайян намудани нуқтаи назари маърифатии худ ва тайёр будан ба худмуайянкунии ҳаёти нокифоя мебошанд. Чӣ дидактика ва чӣ дар назарияи тарбия тасдиқ мекунанд, ки

дар интихобу якҷояшавии методҳое, ки дар таълим ва тарбия истифода мешаванд, муносибати маҷмӯи шартӣ зарурӣ мебошад.

Дар кори тарбиявӣ ва дар дарсҳои химия мо методи анъанавиро вобаста ба қувваи методҳои бовариҳосилкунӣ (эътиқод) ҳикоя, лексия, қорҳои фаҳмондадиҳӣ, шарҳдиҳиро низ истифода мебарем. Аммо ин гурӯҳи методҳо ба таври доимӣ машқ карданро талаб менамояд, ки ба он аслан, дохил мешаванд: мусобиқа, ҳавасманд кардан.

Дар байни методҳои тарбияи ғайрианъанавӣ дар ин ҳолат суҳбати ахлоқӣ, мунозира, баҳс ва вазъияти тарбиявиро ном бурданд. Дар қисмати методҳои ғайрианъанавӣ лозим меояд фикри ҷамъиятро ҷой диҳем, ки ин аз тағйироти на он қадар хурд нисбат ба муносибат ба ҷамъият гувоҳӣ медиҳад. Дар бораи истифодабарии методи боваркунонӣ бошад саволҳои бисёр пайдо шуданд. Чунин муҳокимарониро дар дигар таҳқиқот низ вомехӯранд.

Ба фикри М. Лутфуллоев тарбияи шаҳрвандиро омӯхта, ба ҳулосае омадааст, ки дар байни методҳои тарбия суҳбат, қорҳои фаҳмондадиҳӣ, ҳавасмандкунӣ, бовариҳосилкунӣ, маҷбуркунӣ ва машқро ҷудо менамояд. Ба методҳои ғайрианъанавӣ ӯ вазъияти тарбиявӣ, бозӣ ва баҳсро низ дохил менамояд [5, с. 74].

Пеш аз он ки имконияти таълимии методҳои тарбияро муайян, кунем, кӯшиш менамоем, ки диққатро ба ҳуди мавзӯи тарбия равона созем. Раванди таълими умумӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ раванди пурраи педагогӣ мебошад, ки таълим ва тарбияро дар бар мегирад. Раванди тарбия дар ҷараёни таълими химия нисбат ба дигар фанҳо камтар омӯхта шудааст. Он дорои хусусиятҳои хоси худ буда, нисбат ба таълим мураккабтар аст. Таҳқиқоти дар ин соҳа гузаронидашуда нишон дод, ки моҳияти равшаносии раванди тарбияи кӯдак аз як ҳолат ба ҳолати дигар вобаста аст.

Дар зери мафҳуми тарбия рушди мақсаднокии ҳар як фард таъмини фаҳмиш, тақмили қувваҳои маърифатӣ, эҷодии он фаҳмида мешавад.

Назарияи ҳозираи тарбия ҳисоб мекунад, ки тарбия аз таъсири бевосита иборат набуда, аз таъсирирасони иҷтимоии педагог ва тарбиягиранда иборат аст. Раванд ба воситаи ташкили фаъолияти хонанда амалӣ карда мешавад, натиҷаи таъсири тарбиядиҳанда дар пешравии сифатӣ, дар шуур ва рафтори хонанда зоҳир мегардад. Концепсияи ҳозираи миллии тарбия (2006) дар бораи таъсири ҳамдигарӣ, ҳамкорӣ, муносибати тарбиявӣ, вазъияти педагогӣ, вазъияти иҷтимоии рушд, ташкили фаъолияти мазмуннок ва рушдбанда дар дарсҳои химия бо ёрии методҳои тарбия маълумот медиҳад.

Аз нуқтаи назари Гаркунов В.П. тарбия раванди гузаронидани зоҳир нисбат ба муносибат ба таҷрибаи шахсӣ, арзишҳо, меъёрҳо, қоидаҳо ба нақши рӯҳии дохилии шахсият, ба боварӣ ва рафтор мебошад [3, с. 21-23]

Шабнишинӣ, сайёҳат, бозҳои таълимӣ-маърифатӣ, суҳбат дар мавзӯҳои ахлоқӣ, конференсияҳои илмӣ, ташкил ва баргузор намудани мизи мудаввар, шабнишиниҳо ва ғайраҳо шаклҳои кори тарбиявӣ мебошанд. Дар баъзе сарчашмаҳо онҳо дар байни методҳо ва воситаҳои таълим номбар шудаанд. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки то қадом дараҷаи методҳо ба таври номуайян, ба воситаҳои шаклҳои тарбия ҷудо карда мешаванд.

Амалияи тарбия он роҳро истифода мебарад, ки омӯзгорон хонандагонро худро дар асоси тарбияи солҳои пешин роҳандозӣ менамоянд ва мо онҳоро аслан методҳои муносири анъанавии тарбия меномем. Дар бисёр мавридҳо методҳои анъанавӣ камсамаранд. Дар назди омӯзгор ҳама вақт бозёфтҳо, роҳҳои номаълуме, ки ба таври миёна ба шароити мушаххаси тарбия мувофиқ аст, имконият медиҳад, ки тезтар ва бе ҳаракати зиёд ба натиҷаи гузашташуда расад. Таҳқиқоти методи тамоман нав ба ягон омӯзгор муяссар намешавад.

Муваффақиятнокии ин ё он метод аз омилҳои гуногун вобаста аст, ки ҳангоми интихоби метод бояд онро ба инобат гирифт. Фақат дар назари аввал менамояд, ки омӯзгор дар интихоби метод оғоз аст, аслан, дар масъалаи интихоби метод оғоз нест,

зеро масъалаи интихоби метод ба сабаб марбут аст. Барои баромадан аз уҳдаи интихоби метод системаи таснифи он ёрӣ мерасонад.

Аз таснифҳои дида баромада таснифи Ю.К. Бабанский бовариноктар аст ва он ба се гурӯҳи методҳои тарбия ҷудо карда мешавад:

1. Методҳои ташаккули шуурнокии шахсият.
2. Методҳои ташкили фаъолият ва ташаккули таҷрибаи рафтори ҷамъиятӣ.
3. Методҳои ҳавасмандии рафтор ва фаъолият.

Ба методҳои тарбия, таснифи онҳо, интихоби методҳо дар таҳқиқотҳои гуногун диққати зиёд дода шудааст. Назариячиён чунин ҳолатро асоснок намуданд, ки методҳои тарбия метавонад, на танҳо вазифаи тарбиявӣ, инчунин, дидактикиро иҷро намоянд. Лекин амалан ҳамаи таҳқиқоти методҳои тарбиявиро фақат дар раванди тарбиявӣ дида мебароянд. Ба ақидаи мо зарурати нишон додани имконияти таълимии (дидактикии) методҳои тарбияи анъанавӣ ва ғайрианъанавӣ, ки дар раванди таълими химия истифода намуданашон ғоидабахш аст, пеш омадааст.

Чи хеле ки муайян намудем, ба методҳои тарбиявии анъанавӣ аз рӯи назарсанҷӣ методҳои ҳикоя, лексия, шарҳдиҳӣ, талаботи педагогӣ ва ҷазодиҳӣ дохил карда шудаанд. Ин ақидаҳои моро баъзе натиҷаҳои таҳқиқоти пешин тасдиқ менамоянд.

Аз рӯи таснифи Ю. К. Бабанский се методи аввал ба гурӯҳи методҳои ташаккул додани шуури шахсият дохиланд [1, с. 118].

Номгӯи синонимии методи боварикунӣ. Онҳо ба таври ҷиддӣ ба шуури шахсият равона карда шудаанд. Вазифаи онҳо ташаккули дониш дар бораи ахлоқ, меҳнат дар шуури хонандагон, ташаккули тасаввурот, мафҳум, муносибат, арзишҳо, нуқтаи назар, ҷамъбаст, таҳлили таҷрибаи ҳуди хонандагон, тағйирот дар арзишҳои ҷамъиятӣ, меъёр, нишондоди фарқ мебошад. Дастгоҳи асосӣ, сарчашмаи методҳои боварӣ, сухан, пешниҳод ва муҳокимаи ахборот мебошад. Ин на танҳо сухани калонсол, балки муҳокимаронии хонанда аст. Ба гурӯҳи методҳои тарбия сухбат, баҳс, мисоловарӣ, боварикунӣ дохил мешаванд.

Дар давраи аввали омӯзиши фанни химия дар мактаб (синфи 8) мисоли равшани истифодаи методи боварӣ ҳангоми таърифоти фанни химия, масъалаҳои химиявӣ, зарурати мустаҳкам азҳудкунӣ ва донишҳои амалӣ дар соҳаи ин илм шуда метавонанд. Ҳангоми дида баромадани заминаҳои таърихӣ пайдошавии фанни химия ҳамчун илм, нуқтаи назари Арасту ва Абӯалӣ ибни Сино чӣ аз ҷиҳати илмӣ, чӣ аз нуқтаи назари ахлоқӣ таҳлил карда мешаванд. Сухбат дар бораи ҷустуҷӯи санги философи И. Эликсирӣ (дору, моддаи) ҷавоншавӣ ба омӯзиши вазифаҳои илмии химия мегузаранд. Дар ин давраи омӯзиши химия мо ташкили экскурсияро ба лабораторияи химиявӣ тавсия медиҳем.

Ҳангоми экскурсия ба хонандагон таъиноти таҷҳизоти химиявӣ, зарурати эҳтиётонаи он, касбӣ, муносибат, намудҳо бо онҳо фаҳмонида дода мешавад. Дар рафти кор ба омӯзгор лаборанти касбӣ ёрӣ мерасонад. Асоси методе, ки ҳангоми экскурсия истифода бурда мешавад - шарҳу эзоҳ, тасвиркунӣ ташкил медиҳад. Хонандагон ба таври аёнӣ бовар мекунанд, ки ҳамаи амал, малака, меҳнати пурмашаққат, яъне босалоҳиятиро талаб менамояд. Лаборант хонандагонро ба пайдарпай ва кори эҳтиётнок ҷалб менамояд. Мақсади тарбиявии экскурсия шиносшавӣ бо лабораторияи химиявӣ ва касби лаборанти химия мебошад ва ба чунин сифатҳо ба монанди фаҳр аз касби худ, эҳтиром ба маҳорат, интизомнокӣ, масъулият, диққати хонандагон равона карда мешавад. Баъди экскурсия чунин саволҳо медиҳем: чӣ аз ҳама зиёдтар диққати шуморо ҷалб намуд? Номи зарфҳои химиявӣ ва тарзи истифодаи онро дар ёд нигоҳ доштед? Қадом асбобҳоро дар лабораторияи химиявӣ дидед? «Хонандагон ба ин саволҳо ҷавоби пурра медиҳанд».

Маърӯза, ҳикоя, фаҳмондан - ин шаклҳои мономантиқӣ мебошанд. Маърӯза, ҳикоя ва фаҳмонданро чӣ барои ҳалли вазифаҳои тарбиявӣ, чӣ барои таълим метавонем истифода барем. Дар бораи мавзӯи баъзе маърӯзаҳое, ки дар амалияи мо истифода шуданд, мисол меорем: «Ҳаёт ва фаъолияти химикони бузург», масалан Абӯбакри Розӣ,

Ҷобир ибни Ҳаён, «Сарчашмаҳои маънавии баъзе кашфӣҳо дар химия», «Мушкилоти соҳаи химия ва экология», «Аҳамияти моддаҳои химиявӣ барои ҳаёти инсон ва ҷамъият», «Химия ва тиб», «Химия дасти худро, ба инсоният васеъ дароз менамоед». Омӯзиш нишон дод, ки агар ҳарчи зиёдтар маводҳои ватаниро истифода барем, аҳамияти он бештар аст.

Тарбияи муносибати эстетикӣ ба меҳнат, ҳаёт, фаъолият хеле бомаврид бо омӯзиши ҷанбаҳои таърихӣ ва илми химия, роҳҳои ояндаи рушд ва ҳолати ҳозираи илми химия, шиносӣ бо истифодаи амалии хосияти химиявӣ бисёр моддаҳо вобаста кардан мувофиқи мақсад мебошад. Чунин методҳоро метавонем дар дарсҳо ва корҳои берунасинфӣ васеъ истифода намоем. Омӯзгорони фанни химия диққати хонандагон ва донишҷӯёнро ба далели бисёр муҳим кашфи элементҳои химиявӣ ҳангоми омӯзиши мавзӯи «Қонуни даврӣ ва системаи даврии элементҳои химиявӣ Д. И. Менделеев» хеле моҳирона ҷалб менамоянд. Берун аз маводи барномавӣ дар бораи сифатҳои маънавӣ, ватандӯстӣ, шаҳрвандӣ, умумиинсонии Д. И. Менделеев, истода мегузаранд, ки ин барои дар дарси химия ҳал кардани бисёр вазифаҳои тарбиявӣ фанни химия ёрӣ мерасонад. Дарс - конференсия, дарс- намоишнома, викторина, кроссворд, дарс дар бораи «Мероси Абубакри Розӣ», Абӯалӣ ибни Сино, Ҷобир ибни Ҳайён ва дигар химиядонии ватанӣ дар сатҳи баланд гузаронида мешаванд. Ин яке аз усулҳои, ки таъсиррасонии тарбиявӣ ва таълим дар қисмати мақсад барои расидан ба мақсади таълими умумӣ яққоя мешаванд.

Истифодаи методҳои тарбиявӣ ҳангоми таълими фанни химия бояд ҳатман дар ҳар як дарси химия ба таври системавӣ ва пайдарпай гузаронида шаванд. Лекин дар ин ҷо набояд фаромӯш кард, ки интиҳоби методи тарбия бояд бо тайёрии пешакӣ ва шароити воқеӣ ба гузаронидани он мавҷуд бошад. Масалан, суҳбат бо он фарқ мекунад, ки дар ин ҷо тайёрии маънавӣ ва эҳсосоти худӣ хонандагон ҷой дорад. Суҳбати тарбиявӣ ҳамчун қоида аз баромади кӯтоҳи омӯзгор ва гузориши саволҳо барои муҳокима, ки бештар хусусияти мушкилотӣ праблемавӣ доранд, оғоз мешавад. Натиҷаи муҳокимаронӣ розигии хонандагон ва донишҷӯёнро талаб намекунад, лекин қабул ва дарки ахбор, мустақилона фикри онҳоро қабул мекунад.

Ба ақидаи Пак М.С. суҳбати тарбиявӣ метавон барои баланд бардоштани вазҳҳо дар омӯзиши фанни химия, барои тағйир додани муносибат ба сифати донишҳои азхудкарда кумак расонад. Дар рафти суҳбати тарбиявӣ бо таври одӣ ва босалоҳият метавонем маълум намоем, ки рафтори нодуруст дар дарсҳо ба нафаҳмидани мавзӯ, ё ин ки ноаниқиҳо ва норавшаниҳо дар дониш аст, ки бо сабабҳои гуногун пайдо шудаанд [8, с. 15-20].

Дигар методи тарбияи анъанавӣ талаботи педагогӣ мебошад, ки ба гурӯҳи методҳои ташкили фаъолият ва ташаккули таҷрибаи рафтор дохил мешавад. Дар дарсҳои химия омӯзгор ин методро дар вақти кори дукаса, кор дар гурӯҳҳои озод, иҷрои корҳои амалии химиявӣ истифода мебарад. Масалан, ҳангоми омӯзиши «Назарияи диссоциатсияи электролитӣ» омӯзгорон технологияи дукаса истифода мебарад. Ҳангоми коркарди дидактикии мавод дар амалӣ намудани яққанд мақсадҳои тарбиявиро бо ёрии талаботи педагогӣ тавсия мекунад:

- Бо диққат матни пешниҳодкардашударо омӯз!
- Алгоритми тартиб додани ивазшавии ионҳоро дар шакли пурра ва нопурраи ионӣ омӯз!
- Бо рафиқат иҷрои корро муҳокима нам!
- Дар бораи иҷрои супориши худ ба рафиқон маслиҳат нам!
- Ба маслиҳати онҳо гӯш диҳед!
- Фаъолияти худро таҳлил намуда, ба воситаи нави таълим гузар!

Аз тавсияи омӯзгорон аломатҳои технология ва муоширати табиӣ дохил карда шудааст ва талаботи бевоситаи педагогӣ истифода мешавад, ки яққанд хусусияти тавсиявӣ дошта, бо ҷиддияти худ, маҳсусан, дар давраи аввали тарбия фарқ менамоянд. Оҳиста - оҳиста талаботи бевосита ба бавосита иваз мешаванд. Талаботи бавосита дар



намуди хошиш, маслиҳат иваз мешаванд, онҳо хонандаро ба андеша кардан пайдо шудани шавқ мебарад. Дар вақти кор дар гурӯҳ нуктаи назари хонандагон ва донишҷӯён бояд ҷаҳол бошад ва вазифаи онҳоро иҷро намоянд: ҳама нақши иҷрокунанда ва ташкилкунандаро иҷро менамоянд. Дуруст равона сохтани таъсири педагогӣ барои ҳавасманд намудани ҷаҳолияти маърифатӣ зарур аст.

Дар нақши ташкилкунандаи раванди таълим омӯзгорон меистад, хонандагон ва донишҷӯён ба ҷаҳолияти маърифатӣ талабот зоҳир менамоянд, ки бевосита талабот ва мақсади омӯзгор мебошад. Қисмати ҷаҳолнокии хонанда ва донишҷӯ меафзояд. Ин тавр истифода намудани методҳои тарбиявии анъанавӣ «талаботи педагогӣ» ва ғайрианъанавӣ на танҳо дар раванди омӯзиши фанни химия, балки дар раванди тарбиявӣ низ бисёр фоиданок мебошад.

#### Адабиёт:

1. Бабанского, Ю.К. Акад. пед. наук СССР- Педагогика: Москва- 1980. -118с.
2. Воронов, В.В. Педагогика школы в двух словах. Конспект - пособие для студ., педаг и учит. Москва:, 2002. - 192с.
3. Гаркунов, В.П. Использование методов химической науки при обучении химии в средней школе. Повышение эффективности методов обучения химии в средней школе: - Москва, 1982.с -.21-23с.
4. Кузнецова, Н.Е. Формирование систем понятий при обучении химии: Книга для учителя. Москва: 1989. -144с.
5. Лутфулов, М. Педагогикаи миллӣ ҳалқи тоҷик. Осори педагогӣ: Душанбе - 2015. - 74 с.
6. Минин, Н.Г., Михайлова Н.С., Кривых СВ. Диагностика особенностей мыслительной учебной деятельности по химии. Гуманизация химического образования как один из аспектов реализации современной парадигмы образования: ИПК, 1998.
7. Огурцов, Н.Г. Функции методов обучения в формировании мировоззрения учащихся. Проблемы методов обучения в современ. общеобраз. школе. 1994
8. Пак, М.С. Роль и место познавательных заданий в формировании мотивации учения: Химия в школе. - 1999. - 15-20.
9. Суртаева, Н.Н. Педагогические технологии: технология естественного обучения Химия в школе. - 1998. № 7- С. 13-16.
10. Хусайнова, Т.К. Особенности организации поисково-творческой деятельности студентов в условиях реализации кредитной технологии обучения в вузе: дис. ... канд. пед. Наук: Душанбе, 2010.
11. Холназаров С., Ҳақимав О Асосҳои методикаи таълими химия қисми I. Дастури методӣ, авесто: Душанбе-2008 191с
12. Шарифзода, Ф. Актуальные проблемы современной педагогики: - Душанбе: Ирфон, 2010.

### ҶАҶОЛҒАРДОНИИ ҶАНБАҶОИ ТАРБИЯВИИ МЕТОДҶОИ ТАЪЛИМ ДАР ҶАРАӢНИ ТАЪЛИМИ БОСАЛОҶИЯТИ ХИМИЯ

Дар педагогикаи муосир зери мафҳуми методҳои таълим ин усулҳои фаҳмондадиҳии маводи таълимӣ дар ҷаҳолияти муаллим ва хонанда барои расидан ба мақсадҳои гузошташуда фаҳмида мешавад, аз ин хотир методикаи таълими фанҳои гуногун бештар вазифаҳои бедоркунанда, омӯзанда, ҷаҳолияткунанда ва тарбиякунандаро иҷро менамоянд. Вобаста ба ин муаллифони мақола кӯшиш намудаанд роҳҳои гуногуни фаҳмондадиҳӣ, муаррифӣ, омӯзонидан ва такмили маводҳои таълимиро ба донишҷӯён дар раванди таълими фанни химия бо таҳлили андешаҳои педагогҳои машҳури замони муосир баррасӣ намоянд. Дар натиҷаи омӯзиши таҷрибаи педагогҳо Бабански, Ю.К., Гаркунов, В.П., Лутфулов, М., Холназаров С. ва дигарон муаллифони қайд менамоянд, ки дар ҳама намуди ҷаҳолияти таълимӣ омӯзгорро меҷаҳад маҳорат, малака, сатҳи дониш ва қобилияти иҷро амалии

хонандагонро ба назар гирифта, се марҳилаи раванди таълим: нишондиҳанда, иҷроиш ва назоратро ба роҳ монанд.

Ба андешаи муаллифон методҳои таълим бо назардошти хусусиятҳои муҳассилин, сатҳи огоҳии онҳо аз соҳаҳои гуногуни дониш ва фанни таълимӣ, дараҷаи идрок ва фаҳмиши онҳо, муносибати онҳо ба дониш ва касби интихобшаванда ва ғайра метавонанд гуногун бошанд. Дар маҷмӯъ, омӯзгорро мебоҷад фаъолияти касбии худро пурра барои бедор намудани шавқу завқи хонандагон ва донишҷӯён, ташаккули малака ва маҳорати онҳо равона намуда, барои дарк намудани моҳияти фанни таълимӣ кӯшиш намояд.

**Калидвожа:** методҳои таълим, фаъолияти таълимӣ, педагогика, методикаи таълими химия, мустақилият, фаъолияти эҷодии хонандагон.

### **АКТИВИЗАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ АСПЕКТОВ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ**

В современной педагогике под методами обучения понимается способы объяснения учебного материала в деятельности учителя и учащихся для достижения поставленных целей, поэтому задачи курса методики преподавания в основном выполняют функцию бдительности, обучаемости и воспитательной деятельности учащихся. В связи с этим авторы статьи анализируя взгляды видных современных педагогов, стараются рассматривать различные способы объяснения, ознакомления, обучения и укрепления учебного материала в процессе преподавания предмета химии. В результате изучения опыта педагогов Бабанского, Ю.К., Гаркунов, В.П., Лутфулов, М., Холназаров С. и других авторы отмечают, что во всех формах учебной деятельности преподавателю необходимо учитывая умения, навыки, уровня знания и способности выполнения практических задач у учащихся, внедрять три этапа учебного процесса: показательность, выполнение и контроль.

По мнению авторов методы обучения в зависимости от особенностей учащихся, уровня их понимания по различным областям знаний и изучаемого предмета, степень восприятия и интеллекта, их отношения к дисциплине и выбранной профессии и т.д. могут быть различными. В целом, преподавателю необходимо направить свою активную деятельность на выявлении интересов учащихся и студентов, развитию их навыков и умений, тем самым необходимо ему стараться объяснить сущность изучаемого предмета учащимися.

**Ключевые слова:** методы обучения, учебная деятельность, методика преподавания химии, самостоятельность, творческая деятельность учащихся.

### **ACTIVATION OF EDUCATIONAL ASPECTS OF TEACHING METHODS IN THE PROCESS OF TEACHING CHEMISTRY**

In modern pedagogy of teaching methods are understood as ways of explaining educational material in the activities of teachers and students in order to achieve the set goals, therefore, the tasks of the course of teaching methods mainly perform the function of vigilance, learning and educational activities of students. In this regard, the authors of the article, analyzing the views of prominent modern teachers, try to consider various ways of explaining, familiarizing, teaching and strengthening educational material in the process of teaching the subject of chemistry. As a result of studying the experience of teachers Titov I.M., Anofrikov S.F., Lerner I.Y. and other authors note that in all forms of educational activity, the teacher must, taking into account the abilities, skills, level of knowledge and ability to perform practical tasks among students, introduce three stages of the educational process: demonstration, implementation and control.

According to the authors, teaching methods depend on the characteristics of students, their levels of getting in various areas of knowledge and the subject being studied, the degree of perception and intelligence, their attitude to the discipline and the chosen profession, etc. maybe different. In generally, the teacher needs to direct his active work towards identifying

the interests of participates and students, developing their skills and abilities, thereby he needs to try to explain the essence of the subject being studied by students.

**Keywords:** teaching methods, educational activities, methods of teaching chemistry, independence, creative activity of students.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Уроков Мирзомурод Давлатмуродович н.и.п. муаллими калон, Бобоев Бахтиёр Чангиевич, муаллими калони кафедраи химия ва методикаи таълими они Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров 16. Тел. (+992) 987909008

**Сведения об авторах:** к.п.н. Уроков Мирзомурод Давлатмуродович, к.п.н., ст. преподаватель, Бобоев Бахтиёр Джангиевич, -ст. преподаватель кафедры химии и методики ее преподавания, Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. Адресс: 735360, г. Куляб ул. С.Сафаров 16. Тел. (+992) 987909008

**Information about the authors:** s.p.s Uroqov Mirzomurod Davlatmurodovich, Ph.D., senior teacher BoboevBakhtiyor Dzhangievich? –Art.Lecturer in the Department of Chemistry and Methods of its Teaching, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Kulob st. S. Safarov 16. Tel. (+992) 987909008

УДК:37+376 (2-тадж)

ББК:74+74.4 (2-тадж)

Ф-22

## СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ПО ОБУЧЕНИЮ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП РУССКОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Файзуллоева Ф.М., к.п.н., доцент,  
Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Процесс обучения русской научной монологической речи студентов таджикских групп неязыковых факультетов представляет собой целостный акт, в основе которого лежат как лингвистические, так и экстралингвистические факторы. Успех этого процесса зависит о разработки наиболее оптимальных методических приемов, от правильной организованной системы упражнений. Формирование навыков монологической речи никак нельзя ограничивать простым пересказом, а необходимо ставить перед студентами более сложные задачи, связанные с активной мыслительной работой над текстом, формированием у них комплексных речевых и речемыслительных умений, воспитанием способности к спонтанному иноязычному общению. Этому надо обучать специально, разрабатывая соответствующую систему упражнений.

При разработке системы упражнений и эффективной методики обучения языку необходимо в числе многих задач следует учитывать оптимальные средства достижения цели, строгий отбор учебного материала и методика работы с этим материалом.

И.Д. Салистра считает, что тексты, отобранные для занятий по русского языку с учетом специальности, должны отвечать следующим требованиям:

1.Речевая направленность отбора, который означает, что для усвоения должен предназначаться лишь тот материал, который необходим для владения речью в том объеме и в той степени развитости, которые предусмотрены для данного профиля обучения; 2) научная обоснованность отбора материала; 3) материал должен быть отобран так, чтобы при наименьшем объеме материала достигался речевой эффект, а также создавалась оптимальная база для последующих этапов обучения; 4) тексты должны отражать все представленные в научном стиле типы организации текстов (описание, повествование, рассуждение); 5) по содержанию тексты должны представлять для студентов познавательный интерес. [8, с. 255].

При создании системы упражнений мы придерживались следующих принципов:

1. Принцип учета лингвopsихологических особенностей каждого вида речевой деятельности: аудирования, чтения, говорения и письма, Каждому виду речевой деятельности соответствует своя система упражнений. Основным методическим принципом построения каждой подсистемы упражнений должен быть принцип адекватности основных типов упражнений, входящих в нее, главным лингвopsихологическим особенностям данного вида речевой деятельности, то есть данному речевому умению.

2. Принцип учета взаимодействия (взаимовлияния) различных видов речевой деятельности друг на друга в процессе обучения. В каждой подсистеме упражнений должны быть предусмотрены упражнения, в которых реализуется принцип учета положительного влияния одних видов речевой деятельности на другой.

При составлении системы упражнений должны также учитываться дидактические принципы: последовательность, прочность, систематичность. Упражнения надо располагать с учетом постепенного нарастания трудностей от легкого к трудному. Они должны располагаться таким образом, чтобы последующие упражнения основывались на умениях и навыках, которые были развиты предшествующими упражнениями.

Под системой упражнений следует понимать такую организацию учебных действий, которая предполагает определенную временную последовательность, нарастание языковых или операционных трудностей, учитывающих поэтапное становление и развитие речевых умений, а также характер реально существующего акта коммуникации. В плане организации процесса усвоения система упражнений должна обеспечить: а) подбор необходимых упражнений, соответствующих характеру того или иного навыка и качеству (механизму) того или иного умения; б) определение необходимой последовательности упражнений: усвоение всегда проходит какие-то стадии и протекает на основе определенных методических принципов или правил; в) определение соотношения упражнений тех или иных типов, видов, подвидов и вариантов; г) регулярность определенного материала; д) правильную взаимосвязь (соотношение и взаимосвязь) на всех уровнях системы (между видами речевой деятельности, внутри них, между умениями общения в целом) [6, с.568].

Известно, что упражнения являются средством формирования речевых умений и навыков. В методике преподавания немало попыток разработать классификацию упражнений. При общей направленности предлагаемых упражнений обнаруживаются разные основания или критерии классификации, в связи, с чем существует терминологическое разнообразие при определении типов и видов упражнений: языковые и речевые, подготовительные, комбинированные, тренировочные и творческие, некоммуникативные и коммуникативные; рецептивные, репродуктивные, продуктивные и др.

Несмотря на разные классификации упражнений, одним из основных критериев при построении системы упражнений является утвердившееся в лингвистике членение языка и речи, в силу чего упражнения принято делить на языковые, которые направлены на овладение навыком пользования отдельными, вычлененными из акта языковыми единицами, и речевые, в которых используются в речи все накопленные знания, умения и навыки.

И.В. Рахманов считает, что «языковое упражнение дает возможность сконцентрировать все внимание учащихся на данном явлении языка, создать синтагматические и особенно парадигматические связи с другими языковыми явлениями. Языковые упражнения, наконец, дают возможность усваивать отдельные элементы языка, без которых невозможно образовывать и употреблять фразы, и являются, таким образом, подготовительными к речевым» [7, с.120].

Первичные упражнения, вырабатывают первичные умения, а также навыки элементарно-рецептивного и репродуктивного характера; вторичные предречевые упражнения, которые следуют за первичными и предназначены для дальнейшей автоматизации первичных умений, а равно и для выработки комбинаторных

(комбинаторно-рецептивных и продуктивных) умений; вторичные речевые упражнения, цель которых - окончательное оформление речевых умений. Первые два типа упражнений (подготовительные) относятся к тренировке, а третий тип представляет речевую практику. При выполнении подготовительных упражнений внимание студентов сосредоточено на преодолении трудностей, связанных со звуковым, графическим, лексическим и структурным материалом. При выполнении же речевых упражнений внимание и мышление студентов сосредоточены преимущественно на содержании высказывания, а не на материале для речи и отдельных операциях с ним как при тренировке.

Лапидус Б.А. выделяя комбинированные упражнения, считает, что «для выражения своих мыслей на иностранном языке студенты, во-первых, должны обладать определенным запасом лексических единиц, грамматических форм и конструкций. Иметь навыки употребления этого языкового материала в речи, а во-вторых, должны уметь, сосредотачиваясь в первую очередь и главным образом на смысловой стороне речи, сочетать, комбинировать эти элементы структуры языка для выражения своих мыслей» [3, с. 22 - 24.].

Речевое упражнение призвано развивать речевое умение, все его качества и механизмы. Условно-речевые упражнения обеспечивают перенос навыков, их «включаемость» в речевом умении, а речевые упражнения – функционирование умения в процессе реального общения.

Таким образом, современная методика преподавания использует большое количество упражнений. Задача состоит в их систематизации в свете коммуниктивно-деятельностного подхода к обучению русскому языку. При разработке системы упражнений следует также учитывать такие важнейшие факторы как отбор и организация речевого материала.

В условиях неязыкового вуза учебный материал отличается рядом особенностей: а) научной тематикой; б) сложным смысловым содержанием; в) структурно-грамматической сложностью высказывания.

В связи с этим, при отборе и организации материала в системе упражнений нами использовались два методических принципа: тематический и структурно-логический при соблюдении принципа функциональной необходимости отбираемых языковых средств. Что касается отбора лексики, следует учитывать: семантический принцип отбора лексического материала, который предполагает тематическую закрепленность слов и соотнесенность их с предикативно-логической структурой темы; полноту и адекватность терминологического словаря, позволяющего осуществлять профессиональную коммуникацию; представленность различных пластов лексики, способствующих осуществлению всех коммуникативных функций научной речи.

При отборе грамматического материала учитывается принцип функциональной необходимости, который выражается в характерных для научного стиля речи способе оформления и определенных типов смысловых связей, в стилистической репрезентативности, характерной для устной научной речи. В упражнениях данный лексико-грамматический материал организован в речевой образец, и их целью является подготовка студента к дальнейшей речевой деятельности.

Организация обучения монологической речи студентов национальных групп должно осуществляться на основе текстов по специальности. Именно в тексте средства языка становятся коммуникативно значимыми, коммуникативно обусловленными, объединенными в определенную систему, в которой каждое из них наиболее полно проявляет свои сущностные признаки и обнаруживает новые, текстообразующие функции.

Рассматривая текст как объект обучения монологической речи учитывается взаимосвязь трех сторон: формально-грамматической усвоенности, семантической организации и коммуникативной функции.

Стремление опереться на текст в организации учебного процесса связано с тем, что общение на изучаемом неродном языке осуществляется не как порождение

отдельных изъятых из общего контекста независимых друг от друга предложений, а как порождение текстов, законченных речевых произведений.

Выполнение упражнений на текстовой основе способствует осознанному восприятию грамматического материала, обогащению речи студентов общей и терминологической лексикой, развитие и совершенствование умений и навыков извлечения научной информации, развитие и совершенствование профессионально направленной монологической речи.

Таким образом, конечная цель - научить студентов-таджиков строить монологическую речь может быть достигнута только в процессе работы над текстом.

Митрофанова О.Д. отмечает, что «при обучении монологу-воспроизведению перед преподавателем русского языка встают минимально три задачи: 1) научить правильному (с точки зрения семантической и грамматической отмеченности) употреблению слов, словосочетаний, предложений; 2) научить правильному выбору языковых средств, адекватных ситуации общения, когда студент умеет использовать их для того, чтобы установить отношения с экстралингвистической средой, в том числе и в условиях переменной ситуации; 3) научить логической последовательности изложения [4, с.128].

Изложенное выше позволяет определить основные типы упражнений, которые положены в основу обучения устной монологической речи. К первому типу мы относим языковые упражнения, которые направлены на выработку у студента первичных умений и навыков пользования отдельными элементами языка. Следующий тип упражнений - речевые упражнения, которые направлены для формирования практических умений пользоваться языковыми единицами, и тренируют студентов в умении создавать самостоятельные связные высказывания.

Упомянутые типы упражнений отражают лишь самую общую их классификацию, исходящую из целевой направленности каждого из типа. Работа над определенным объемом языкового материала завершается выполнением собственно речевых упражнений, в которых усвоенный материал свободно комбинируется студентами в соответствии с темой и ее логической структурой, устанавливаемой ими самостоятельно.

Характерной чертой языковых упражнений должно быть многократное предъявление речевого образца и разнообразие типов и видов упражнений. Такая последовательность работы над материалом обеспечивает высокую повторяемость лексико-грамматического материала, что ведет к автоматизированности оформления и употребления языковых единиц в речи.

Речевые упражнения направлены на выработку у студентов речевых умений и навыков на основе владения навыками пользования отдельными языковыми структурами. Роль языковых упражнений особенно велика на начальном этапе обучения. Однако следует отметить, что чрезмерное использование данных упражнений в условиях неязыкового вуза не обеспечивает полной сформированности навыков. Но с другой стороны увлечение речевыми упражнениями в большинстве случаев также малоэффективно, так как необходимость или желание высказаться наталкивается на бедный словарный запас студентов, что создает как лингвистические, так и психологические препятствия на пути к порождению монологического высказывания.

При создании системы упражнений устной научной речи следует учитывать этап становления умения говорить и слушать. Поскольку репродуктивные виды речевой деятельности не могут, развиты без опоры на рецептивные виды, упражнения для обучения слушанию должны дополнять упражнения в говорении. Определенное место при построении системы упражнений должны занимать теоретико-информационный анализ процесса чтения, позволяющий более корректно подойти к восприятию и пониманию научного текста и в конечном итоге его воспроизведению. Говорение и аудирование образуют вместе один акт устного общения. Они объединяются внутри этого акта по двум параметрам: во-первых, единым способом формирования и формулирования мысли - устной формой речи, и во-вторых, общностью и

однородностью предмета - одной и той же мыслью, которая будучи высказана при говорении, должна быть адекватно понята при аудировании. В тоже время, говорение, являясь продуктивным, направленным на программирование и структурирование мысли посредством языка и речи, выступает в акте устного общения в качестве самостоятельного, первичного вида речевой деятельности, а слушание является как бы производным, вторичным в коммуникации.

Оно, как репродуктивный вид деятельности, определяется операциями внутреннего анализа и синтеза по смысловому восприятию чужой мысли.

Слушание зависит от говорения и непосредственно оно всегда сопровождает говорение.

Поэтапное формирование навыков аудирования и говорения предполагает постепенное наращивание трудностей понимания звучащей научной речи. В данном случае предлагаются упражнения, создающие эффект мотивации речевого поведения студентов: слуховые упражнения на узнавание слов и словосочетаний в связном звучащем тексте, имитационные упражнения, автоматизирующее произношение и употребление отдельных слов и конструкций, тренировочные упражнения, направленные на закрепление лексико-грамматических явлений, упражнения на понимание содержания и извлечения смысла звучащего текста.

В связи с этим, предлагается система упражнений, в которой учтены особенности как рецептивных, так и репродуктивных видов речевой деятельности.

Как мы указывали выше, в основе порождения монологического высказывания лежат психологические процессы, в связи, с чем система упражнений должна отражать основные этапы и особенности формирования речевых умений и навыков.

Сама же речевая деятельность, как и обучение, представляет информационные процессы. Именно эти обстоятельства должны быть учтены при организации системы упражнений при обучении устной монологической речи студентов национальных групп.

Исходя из того, что организация учебного процесса проходит на основе текста по специальности мы выделяем предтекстовые, текстовые и послетекстовые задания. Предтекстовые и текстовые упражнения направлены на введение, семантизацию, активизацию в речи слов, словосочетаний и типовых конструкций, что должно облегчить понимание текста. Основная цель указанных типов упражнений – дальнейшие поиски эффективных методов и приемов организации системы работы над текстами в плане понимания, запоминания и активизации элементарных коммуникативных элементов текста и выработка умений и навыков его пересказа.

Функции послетекстовых упражнений заключаются в изучении закономерностей, отличающих связный текст от бессвязного набора предложений, взаимоотношений предложений в пределах сложного синтаксического целого и абзаца, а также отношений между абзацами в рамках всего текста. Данные упражнения вырабатывают у студентов умения самостоятельно составлять устные тексты.

Правильное решение вопроса о систематизации упражнений зависит от соотношения отдельных видов упражнений, т.е. должна быть сбалансированность отдельных упражнений по объему, порядку и последовательности их выполнения. В методической литературе встречаются лишь самые общие постановки вопроса и рекомендации о необходимости систематизации упражнений, уточнения последовательности их введения, роли тех или видов упражнений. Все упражнения должны быть направлены на достижение основной цели обучения, то есть должны быть адекватны учебному процессу, иметь потенциальную возможность служить выполнению конкретной задачи. «Адекватность упражнения, прежде всего, выражается в том, что каждый вид речевой деятельности усваивается, главным образом, при выполнении упражнений в том же виде деятельности. Одно и тоже упражнение в разных условиях, на разных этапах и стадиях, по-разному организованное, может быть в разной степени адекватным формированию того или иного механизма, развитию того или иного качества навыка или умения. Основой определения адекватности является

общая методическая характеристика упражнений, то есть его « способности», все положительные и отрицательные его стороны» [6, с.216].

В нашем случае, как мы отметили, языковые - речевые упражнения представляют из себя в совокупности систему, так как соответствуют конкретной задаче обучения, направленной на выработку профессионально-направленного монологического высказывания.

Систему упражнений нельзя рассматривать вне вопроса о моделях занятий и моделировании учебной деятельности.

Моделирование представляет собой средство управления учебной деятельностью и ее программированием.

В нашем случае, под моделированием обучения устной монологической речи понимается организация комплекса упражнений на основе специального текста, и сущностью языковых умений и навыков как автоматизированных ассоциаций между языковой формой и содержанием текста, с учетом реального бюджета времени, в котором происходит обучение. Моделирование учебных занятий представляет собой важнейший резерв повышения их качества, так как оно позволяет придать им системность и упорядочить упражнения разных типов. В моделях занятий следует предусмотреть сбалансированность-соотношение языковых и речевых упражнений, выполняемых в опоре на содержание текстов. При выполнении данных упражнений, наряду с отработкой отдельных операций используется интегрированный подход к овладению профессиональной монологической речью, который предполагает отбор текстового материала, содержащего теоретические основы специальности, с последующей методической обработкой лексических и грамматических явлений изучаемого языка. В практическом аспекте это подготавливает к речевой деятельности в профессиональных ситуациях, а также формирует профессионально направленное восприятие языковых явлений.

Уровень подготовки студентов неязыковых вузов характеризуется к началу работы над специальными текстами слабым овладением словарным минимумом. Предлагается в модель занятия включить на начальном этапе языковые упражнения. В системе обучения студентов неязыковых вузов определенное значение занимают языковые упражнения. Это, прежде всего связано с тем, что студент должен овладеть определенным объемом языкового материала, чтобы потом непосредственно перейти к речевой деятельности. В традиционной методике обучения русскому языку студентов национальных групп использовали поэтапную методику введения нового грамматического и лексического материала, его закрепления, а затем и активизации. Такое поэтапное отношение к каждой новой теме оправдано как с методической точки зрения, так и психолингвистической, так как формирование активного лексического запаса немыслимо без тренировки употребления слов в речи. Однако, для перехода к активизации лексического материала необходимо, прежде всего, его накопление. Студенты должны научиться отличать терминологическое значение от общенаучного. В связи с этим необходимо объяснить значение слова, т. е. предполагается этап рациональной семантизации лексики.

Семантизация направлена на объяснение, толкование терминологии. При толковании терминов особое внимание обращается на их происхождение, произношение и написание. При проведении этой работы разумно использовать терминологический словарь. Существует, как известно, немало способов семантизации: предметная, ситуативная и сюжетная наглядность, развернутое описание его значения на русском и родном языках, раскрытие значения слова при помощи контекста перевод, подбор синонимов и антонимов и т.д.

Выбор способа семантизации термина - важная методическая проблема, от эффективности которой во многом зависит глубина осмысления понятия, прочность его запоминания и эффективность введения в речевую практику.

Работа с терминологической лексикой, не ограничивается только ее семантизацией. Основная задача – закрепить терминологическую лексику в речи



студентов. Среди языковых упражнений следует выделить тренировочные упражнения, которые направлены на развитие навыков употребления термина, его использования в репродуктивной и самостоятельной речи студентов; данные упражнения помогают осознать значение вводимого термина, развивают внимание обучаемых к научному тексту, насыщенному терминологией, способствуют закреплению грамматических конструкций.

Следующий вид языковых упражнений - трансформационные упражнения, которые предполагают не только многократное повторение термина, его окружение, но и попытку совершить какие-либо вариативные действия с заданной единицей, как правило, по образцу. Цель данных упражнений – активизация лексики в грамматически правильном оформлении, практическом использовании синонимически соотнесенных конструкций. Данные упражнения имеют большое значение для усвоения сочетаемостных возможностей терминов, терминологических сочетаний, функционирования терминов-синонимов и лексико-семантического варианта многозначного термина в различных контекстах. Поэтому данный тип упражнений широко используется при отработке различных синтаксических конструкций, в работе над развитием речевых навыков, которые предполагают определенные вариационные и трансформационные умения. Так как работа по усвоению специальной лексики рассматривается как составная часть всей системы обучения, использование данных упражнений при обучении монологической речи студентов национальных групп является весьма полезным и необходимым.

Лексические упражнения рекомендуются в предтекстовые, так как они обеспечивают правильное прочтение и понимание текста с первого раза. Работа по текстам тесно связана с чтением, как видом речевой деятельности, так и приемом обучения языку и речи. При чтении текстов отрабатывается не только техника чтения, но и раскрывается содержание текста. Этот прием включает внимательное и вдумчивое отношение к заголовку текста. Он является опорой к раскрытиям читаемого материала и должным образом настраивает читающего.

Умение продуцировать научную монологическую речь предполагает овладение конструкциями, характерными для научного стиля речи, наряду с работой над терминами и терминологическими словосочетаниями. В данном случае можно использовать следующие виды упражнений:

1. Выявление в тексте конструкций, типичных для научного стиля речи.

2. Составление предложений, содержащих конструкции, наиболее типичные для научного стиля речи, составление предложений по образцам.

3. Трансформация предложений.

Характерной чертой научного стиля речи является усложненность простых предложений однородными членами, причастными и деепричастными оборотами, вводными и вставными конструкциями.

Главной задачей обучения профессионально-направленной монологической речи студентов-таджиков является расширение языковой и речевой базы, обеспечивающие формирование речевой компетенции в соответствии с коммуникативными потребностями студентов. Последовательная подача системы предложенных типов упражнений в процессе обучения способствует повышению эффективности занятий по развитию и совершенствованию монологической речи.

Эффективность любого высказывания зависит не только от того, насколько правильно говорящий употребляет лексические и грамматические средства, но и прежде всего от того, сумел ли он донести до слушающих основную мысль высказывания, изложить имеющееся содержание в правильной логической последовательности, объединить отдельные мысли в единый связный текст, правильно выбирая для этого необходимые средства связи синтаксические, лексические, морфологические.

### Литература:

- 1.Ецкова Э.М. Типичные ошибки студентов- таджиков в построении беспредложных глагольных словосочетаний и некоторые методические приемы их исправления. // Вопросы преподавания русского языка в национальной школе. - М.: Просвещение, 1968. - С. 289 - 314
- 2.Кондрашова, Е.А. Совершенствование русской речи студентов-таджиков исторического факультета в связи с изучением конструкций, выражающих объектные отношения: Автореф. дис...канд. пед. наук. – М., 1984. – 18 с.
- 3.Лapidус Б.А. Комбинированные упражнения при обучении устной речи. // Иностранные языки в школе. – 1961. - №2. – С. 22 - 24.
- 4.Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. – М.: Русский язык, 1985. – 128 с.
- 5.Пассов Е.И.,Кузовлева Н.Е. Основы коммуникативной теории и технология иноязычного образования: методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного - М.: Русский язык. Курсы, 2010.- 568 с.
- 6.Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. – М.: Русский язык, 1977. – 216 с.
- 7.Рахманов И.В. Обучение устной речи на иностранном языке.-М.:Высшая школа,1980.- 120 с.
- 8.Салистра Н.Д. Очерки методов обучения иностранным языкам: Система упражнений и система заданий. – М.: Высшая школа, 1966. – 255 с.
- 9.Ходжиматова Г.М. Научные основы обучения терминологической лексике в неязыковом вузе: : Автореф. дис...докт. пед. наук. –Душанбе, 2011.- 41 с.
- 10.Чистяков В.М. Основы методики русского языка в нерусских школах. - М.: Учпедгиз, 1958, - 464 с.
- 11.Шатилов, С.Ф. Актуальные проблемы методики обучения русскому языку иностранных учащихся [Текст] / С.Ф. Шатилов – Л.: ЛГУ, 1985. - 56 с.
- 12.Юлдошев У.Р. Таджикско-русское двуязычие как условие профессиональной подготовки студентов-медиков в вузах Таджикистана: Автореф. дис. д-ра пед. наук. – М., 1999. - 43 с.

### СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ПО ОБУЧЕНИЮ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП РУССКОЙ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Данная статья посвящена обучению русской научной монологической речи студентов таджикских групп неязыковых факультетов, который представляет собой целостный акт, в основе которого лежат как лингвистические, так и экстралингвистические факторы.

Автор статьи подчеркивает, что современная методика преподавания использует большое количество упражнений. Задача состоит в их систематизации в свете коммуникативно-деятельностного подхода к обучению русскому языку. При разработке системы упражнений следует учитывать такие важнейшие факторы как отбор и организация речевого материала.

По мнению автора при разработке системы упражнений и эффективной методики обучения языку необходимо в числе многих задач учитывать оптимальные средства достижения цели, строгий отбор учебного материала и методика работы с этим материалом. При составлении системы упражнений должны также учитываться дидактические принципы: последовательность, прочность, систематичность. Упражнения надо располагать с учетом постепенного нарастания трудностей от легкого к трудному. Они должны располагаться таким образом, чтобы последующие упражнения основывались на умениях и навыках, которые были развиты предшествующими упражнениями.

Автор уверена, что выполнение упражнений на текстовой основе способствуют осознанному восприятию грамматического материала, обогащению речи студентов общей и терминологической лексикой, развитие и совершенствование умений и

навыков извлечения научной информации, развитие и совершенствование профессионально направленной монологической речи.

В целом, статья написана на доступном научном языке и рекомендуется широкому кругу читателей.

**Ключевые слова:** процесс, обучение, основа, успех, упражнение, формирование, навыки, необходимость, задача, активный, работа, текст, речь.

## **СИСТЕМАИ МАШҚҶО БАРОИ ТАЪЛИМИ НУТҚИ МОНОЛОГИИ РУСИИ ДОНИШЧЌЌНИ ГУРЌХҶОИ МИЛЛЌ**

Мақолаи мазкур ба таълими нутқи илмии монологии русии донишчўёни гурўхҳои тоҷикии факултетҳои ғайризабонӣ баҳшида шудааст, ки амали мукамалест барои омилҳои забонӣ ва экстралингвистикӣ.

Муаллифи мақола таъкид мекунад, ки дар методикаи муосири таълим миқдори зиёди машқҳо истифода мешаванд. Вазифа аз он иборат аст, ки онҳо дар партави равиши коммуникативи - фаъолияти таълими забони русӣ ба низом дароварда мешаванд. Дар вақти тартиб додани системаи машқҳо чунин омилҳои муҳим, монанди интихоб ва ташкили маводҳои нутқиро ба назар гирифташ лозим аст.

Ба ақидаи муаллиф, ҳангоми тартиб додани системаи машқҳо ва методикаи самарабахши таълими забон, дар байни бисёр вазифаҳо воситаҳои оптималии расидан ба мақсад, интихоби ҷиддии маводи таълимӣ ва методикаи таълими забон ва қор бо ин маводро ба назар гирифташ лозим аст. Ҳангоми тартиб додани системаи машқҳо бояд принципҳои дидактикӣ низ ба назар гирифта шаванд: пайдарҳамӣ, қавигӣ, мунтазамӣ. Машқҳо бояд бо назардошти афзоиши тадриҷии мушқилот аз осон ба душвор ташкил карда шаванд. Онҳоро тавре ба роҳ мондан лозим аст, ки машқҳои минбаъда дар асоси малакаҳои, ки дар машқҳои пештара ҳосил карда шудаанд, таъсия кунанд.

Муаллиф мутмаин аст, ки иҷрои машқҳои матнӣ ба дарки бошууроноии маводи грамматикӣ, ғанӣ гардонидани нутқи донишчўёнро бо лексикаи умумӣ ва истилоҳотӣ, инкишоф ва такмили маҳорату малакаҳои истихроҷи иттилоотии илмӣ, инкишоф ва такмил додани нутқи монологӣ аз ҷиҳати касбӣ нигаронидашудааст.

Умуман, мақола бо забони дастраси илмӣ навишта шуда, ба доираи васеи хонандагон тавсия мешавад.

**Калидвожаҳо:** раванд, омӯзиш, асос, муваффақият, машқ, ташаккул, малака, зарурат, вазифа, фаъл, қор, матн, суҳан.

## **SYSTEM OF EXERCISES FOR TEACHING STUDENTS OF NATIONAL GROUPS OF RUSSIAN MONOLOGICAL SPEECH**

This article is devoted to teaching Russian scientific monologue speech to students of Tajik groups of non-linguistic faculties, which is a holistic act based on both linguistic and extralinguistic factors.

The author of the article emphasizes that modern teaching methods use a large number of exercises. The task is to systematize them in the light of the communicative-activity approach to teaching the Russian language. When developing a system of exercises, one should take into account such important factors as the selection and organization of speech material.

According to the author, when developing a system of exercises and an effective methodology for teaching a language, it is necessary, among many tasks, to take into account the optimal means of achieving the goal, the strict selection of educational material and the methodology for working with this material. When compiling a system of exercises, didactic principles should also be taken into account: consistency, strength, systematicity. Exercises should be arranged taking into account the gradual increase in difficulties from easy to difficult. They should be arranged in such a way that subsequent exercises build on the skills that have been developed by previous exercises.

The author is sure that the performance of text-based exercises contributes to the conscious perception of grammatical material, the enrichment of students' speech with general

and terminological vocabulary, the development and improvement of the skills and abilities of extracting scientific information, the development and improvement of professionally directed monologue speech.

In general, the article is written in an accessible scientific language and is recommended to a wide range of readers.

**Keywords:** process, learning, basis, success, exercise, formation, skills, necessity, task, active, work, text, speech.

**Сведения об авторе:** Файзуллоева Фирузамо Мадохировна к.п.н., зав. общеуниверситетской кафедры русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г.Куляб, ул.С.Сафарова 16. Тел: (992)918-26-74-09.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Файзуллоева Фирӯзамо Мадохировна н.и.п., дотсенти кафедраи забони русии умумидонишгоҳии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҚТ, Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Тел: (992) 918-26-74-09

**Information about the author:** Fayzulloeva Firyzamo Madohirovna Head of the Department of Russian Language of the Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 16 S. Safarova str., Kulyab, 735360, RT. Tel: (992)918-26-74-09.

ТДУ:03+004.38+004.738.5 (2-точ)

ТКТ:73 (2-точ)

Ш-30

## МОҲИЯТИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ КОМПЮТЕРӢ ВА ИНТЕРНЕТ ДАР МУОСИРГАРДОНИИ ЧОМЕА

Шарипов Р.С., унвонҷӯ

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Технологияҳои компютерӣ ва Интернет имрӯзҳо яке аз ҷойгоҳҳои муҳимро дар ҳаёти ҳар як шахс ишғол мекунанд, алахусус дар ҳаёти ҷавонон ва духтарон, ки вақти зиёдеро дар фазои маҷозӣ сарф мекунанд. Аз ин рӯ, бисёре аз омӯзгорон, психологҳо ва ҷомеашиносони муосир тавачҷуҳи худро ба проблемаи ҷомеа равона месозанд, ки онро дар заминаи рушди технологияҳои нави иттилоотӣ ва иртиботӣ (коммуникатсионӣ) баррасӣ мекунанд.

Муҳаққиқони муосир Т.А. Вербитская, М.С. Иванов, А.В. Мудрик ва ғайра технологияҳои компютерӣ ва Интернетро дар заминаи иҷтимоӣ ва маърифати иҷтимоӣ таҳқиқ мекунанд. Дар таҳқиқотҳои педагогии муосир нақши махсуси технологияҳои нави иттилоотӣ дар ҷомеаи иҷтимоӣ зикр карда мешавад. Муҳаққиқон тахмин мезананд, ки зарфияти технологияҳои муосири иттилоотӣ фақат дар шароити иҷтимоигардонии назоратшаванда имконпазир аст, масалан, дар шароити тарбияи иҷтимоӣ [7].

Имрӯз компютер метавонад ҳамчун асос барои ташкили технологияҳои нави иттилоотӣ баррасӣ карда шавад, ки дар навбати худ барои иҷтимоигардонии корбарон имконоти зиёд фароҳам меорад. Имконияти иртиботӣ ва маърифатиро ҷудо кардан, имкони амалисозии фаъолияти бозӣ дар Интернет мумкин аст. Азбаски, хусусияти муҳимтарини технологияҳои иттилоотии муосир хусусияти интерактивии онҳо мебошад, пас, пеш аз ҳама, дар адабиёти муосир, қобилияти иттилоотии технологияҳои иттилоотӣ баррасӣ карда мешавад. Мисолҳои чунин иртибот иборатанд аз: чат, почтаи электронӣ, низомҳои мубодилаи паёмҳо, видео-конференсияҳо, ки барои наврасон ҷолибанд, зеро онҳо аз як тараф воситаи номаълуми муошират буда, аз тарафи дигар барои муоширати гурӯҳӣ шароит фароҳам меоранд. Илова бар паҳлуҳои мусбати иртиботи маҷозӣ (виртуалӣ), аз қабилҳои ҳалли мушкилоти норасоии коммуникатсия,

тавсеаи доираи муошират, баланд бардоштани огоҳӣ аз масъалаҳои баррасишуда, ҳамчунин метавон паҳлуҳои манфӣ - имконоти пайдоиши вобастагии интернетиро нишон дод [7, с. 244].

Дар асарҳои муҳаққиқони муосири рус маълумоти ҷолиб дар бораи мушкилоти Интернет ва иҷтимоикунонии шахс фароҳам оварда шудаанд. Масалан, муҳаққиқ Т.А. Наумова дар таҳқиқоти диссертатсионии худ симои «ман»-и агентҳои иҷтимоӣ ба Интернет ва мустақил дар фазои маҷозиро омӯхтааст [8].

Муҳаққиқ Т.А. Вербитская таъсири низоми Интернетро ба фазои психо-семантикии корбар омӯхта, ба ин васила мушкилоти назариявӣ ва методологии омӯзиши низоми «одам - Интернет» -ро ошкор мекунад [1].

Дар ин масъала таҳқиқотҳо дар соҳаи тиб низ гузаронида шудаанд. Масалан, муҳаққиқ В.А. Лоскутова вобастагӣ ба Интернетро ҳамчун як шакли вайроншавии вобастагии ғайримуқаррарии шахсият донистааст. Дар таҳқиқоти диссертатсионии худ ӯ хусусиятҳои ташаккули вобастагии Интернетро омӯхта, хусусиятҳои иҷтимоӣ ва психологии одамонро, ки ба ташаккули вобастагии Интернет майл доранд, таҳлил кардааст, динамикаи рафтори вобастагиро дар одаткардагону вобастагони Интернет таҳқиқ кардааст ва стратегияҳои ислоҳ ва пешгирии вобастагии Интернетро пешниҳод намудааст [6].

Дар баробари қобилияти иртиботии технологияҳои иттилоотӣ дар манбаҳои муосири педагогӣ, қобилияти маърифати компютерӣ зикр карда мешавад, дар ҳоле ки тавонмандии маърифатии Интернет таваҷҷуҳи махсус доранд. Интернет ҳамчун «амсилаи пайваста тақдирдошудаи зарфияти иттилоотии маънавӣ ва моддии ҷамъият» ва «заминаи иттилоотӣ барои доираи васеи намудҳо ва самтҳои фаъолияти инсон» баррасӣ карда мешавад. Ҳамзамон, сифати иттилооте, ки дар Интернет нашр карда мешавад, мавриди суол қарор мегирад.

Имкони амалишавии фаъолияти бозикунии инсонӣ як имкони дигари компютер аст. Дар байни ҳамаи навъҳои бозихо, ки дар заминаи технологияҳои интернетӣ амалӣ мешаванд, дар таҳқиқоти муосир ба бозихо бо рақибӣ дурдаст, бозихои дастаи шабакавӣ ва ғайра таваҷҷуҳи махсус дода мешавад.

Муҳаққиқ М.С. Иванов хусусиятҳои худшиносии шахсиятро дар фаъолияти бозихои компютерӣ меомӯзад. Дар таҳқиқоти диссертатсионии худ ӯ фарзияро тасдиқ мекунад, ки корбарон ба бозии компютерӣ дӯстӣ дошта, дар татбиқи худ мушкилот доранд [3].

Технологияҳои иттилоотӣ (хусусан Интернетҳои ҷаҳонӣ) ба рушди соҳаи маърифати корбар мусоидат мекунад, ҳамчунин, компютер ва Интернет барои фароҳам овардани мустақилияти эҷодии шахс имконоти васеъ фароҳам меоранд. Ғайр аз ин, Интернет имкониятҳоро барои тамос бо ҷомеа ба таври назаррас васеъ менамояд.

Ҳамин тавр, дар ҷомеаи муосир арзиши Интернет дар равандҳои ҷомеа бояд хеле баланд арзёбӣ карда шавад, ки ин, пеш аз ҳама, ба ҷалбшавӣ ва талабот ба Интернет дар татбиқи равандҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ вобаста аст.

Интернети глобалӣ як навъи иртиботи оммавӣ, «худуди воқеият»-ро тақдир медиҳад ва ҳамин тариқ, шуури корбарони онро дигаргун месозад ва имкон медиҳад, ки ягон манбаи иттилоотӣ пайдо карда шавад ва бо корбарони дигар дар тамоми ҷаҳон ҷойгир шавад [5, с. 36]. Муҳаққиқ А.В. Мудрик дар таҳқиқоти муосир таъсири Интернетро ба иҷтимоии қолибии шахс меомӯзад ва натиҷаҳои мусбати ин таъсирро (рушди соҳаи маърифатӣ ва иртиботии корбар, татбиқи эҷодии корбар) ва натиҷаҳои манфиро (вобастагии Интернет) зикр мекунад.

Педагогҳои муосир (А.А. Арламов, А.В. Мудрик, В.А. Плешаков, Н.В. Уголников ва дигарон) Интернетҳои глобалро дар байни омилҳои иҷтимоишавӣ ҷудо кардаанд. Муҳаққиқон дар баробари мафҳумҳои «фазо», «сайёра», олимонро ҳамчун мегафатсиялизиатсияи иҷтимоӣ мешуморанд. Интернет ҳамчун падидаи аз ҳама босуръат рушдбанда, як омил мушаххасоти ҷомеа, омил иҷтимоии махсус - киберичтимоигардонӣ мебошад (А.В. Плешаков). Дар низоми омилҳои ҷомеашиносӣ Интернет дорои зарфияти махсуси иҷтимоию педагогӣ мебошад, зеро аз сабаби

вазифаҳои воқеии он (талаботи иттилоотӣ, иртибот) талаботи устувори иҷтимоиро қонеъ менамояд. Инро ба назар гирифта, Интернетро ҳамчун мегаомили иҷтимоӣ ва ҳамчунин омилҳои мегафосила ҳамчун фазо баррасӣ менамоем.

Омилҳои иҷтимоигардонӣ ба рушди инсон тавассути агентҳои иҷтимоигардонӣ таъсир мерасонанд, ки дар доираи он муҳаққиқ А.В. Мудрик одамонро мефаҳмад, ки мустақиман бо ин шахс робита доранд. Гузашта аз ин, дар марҳилаҳои мухталифи синнусолӣ таркиби агентҳои иҷтимоигардонӣ мушаххасанд [7, с.31]. Мафҳуми «агентҳои иҷтимоигардонӣ» аз ҷониби мо то андозае аз мафҳуми муҳаққиқ А.В. Мудрик бармеояд: мо дар бораи муоширати мустақими шахсӣ не, балки дар бораи ҳамкорӣ бо миёнаравии технологияҳои иттилоотӣ сухан меронем ва дар ин ҳолат, нақши агентҳои иҷтимоигардонӣ бо намудҳои гуногуни сомонаҳо (чатҳо, форумҳо ва ғайра) иҷро карда мешавад.

Агентҳои ҷомеашиносӣ ахбор, ҷустуҷӯ, порталҳои иттилоотӣ, ҳамчунин, порталҳои алоқа, почта, муштариёни садо ва видео, технологияҳои Web-мукотиба мебошанд. Ҳамаи ин имконоти Интернетӣ ҷаҳонӣ дар муддати нисбатан кӯтоҳ дар байни тамоми кишру табақаҳои аҳоли ва тақрибан ҳама гурӯҳҳои синнусолӣ ва пеш аз ҳама барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ (коллекҳо) хеле маъмул гаштаанд.

Мувофиқи гуфтаҳои муҳаққиқ А.В. Мудрик танҳо дар раванди таълими иҷтимоӣ зарфияти таълими Интернет ҳамчун омилӣ ҷамъшавӣ имконпазир аст. Бо «тарбияи иҷтимоӣ» мо «раванди иҷтимоигардонии нисбатан аз ҷиҳати иҷтимоӣ идорашаванда дар муассисаҳои таълими махсус таҳияшуда, ки ба рушди қобилияти шахс, аз ҷумла, қобилият, дониш, услуби рафтор, арзишҳо, муносибатҳо, ки барои ҷомеае, ки ӯ дар он зиндагӣ мекунад, мусбӣ арзишманд аст», маънидод мекунем, яъне, ҳамчун фаъолияти муташаккили иҷтимоӣ ва педагогӣ дар муассисаҳои таълимӣ.

Ба андешаи муҳаққиқ А.В. Мудрик як қатор механизмҳои истифодаи технологияҳои нави иттилоотӣ барои ҳалли масъалаҳои таълими иҷтимоӣ вучуд доранд. Якум, дар шароити муосир таълими фосолавиъ васеъ таҳия шудааст, ки ба корбар имкон медиҳад траекторияи инфиродии гирифтани таҳсилро таҳия намояд, ки ба муайян кардани шахс мусоидат мекунад. Дуюм, истифодаи шабақаҳои компютери маҳаллӣ дар ҷараёни таълим ба васеъ гардидани имконоти истифодаи шаклҳои мухталифи коллективӣ, ки ташаббус, мустақилият ва ғайраро дар байни донишҷӯён рушд медиҳанд, мусоидат менамояд. Сеюм, имрӯз нақши бозиҳои компютерӣ меафзояд, ки одатан ҳамчун воситаи амсиласозии ҳаёт истифода мешаванд [7, с. 26]. Таълими иҷтимоӣ ташкили таҷрибаи иҷтимоӣ, таълим, ёрии инфиродии педагогиро дар бар мегирад [7, с. 126]. Таҷрибаи шахсии иҷтимоӣ ин таҷзияи аслии намудҳои гуногуни хиссиёт ва таҷрибаҳои омӯхташуда мебошад; дониш, малака, маҳорат; усулҳои муошират, тафаккур, фаъолият; қолибҳои рафтор; тамаркузи арзиш ва муносибати иҷтимоӣ [7, с. 126]. Азбаски донишҷӯёни муассисаҳои таълими муосир вақти зиёдеро дар Интернет мегузaronанд, мантиқан дуруст аст, ки онҳо на танҳо дар фазои воқеӣ, балки дар фазои маҷозӣ низ таҷрибаи инфиродӣ гиранд.

Таълим воситаи фарҳангӣ аст, ки инсон онро на танҳо ба шароити ҷомеаи доимо тағйирёбанда мутобик мекунад, балки қобилияти фаъолиятҳои безътиноеро низ пайдо мекунад, ки ба ӯ имкон медиҳад, ки аз доираи таъйиншуда берун равад, субъективияти шахсии худро рушд диҳад ва зарфияти ҷомеаи ҷаҳониро афзоиш диҳад [7, с. 126]. Фазои маҷозии Интернет имрӯз аз ҳисоби зарфияти иттилоотии худ аксар вақт ба манбаи иттилооти таълимию беруназаудитории иҷтимоӣ мубаддал мегардад ва дар навбати худ ба таълими донишҷӯён таъсири назаррас мерасонад. Ҳамзамон, Интернет ба корбар имкон медиҳад, ки ҳудаш интиҳоб кунад, ки оё ин иттилоот барои ӯ муфид аст ё не. Кӯмаки инфиродӣ лозим мешавад ва вақте бояд мушқилот дар ҳалли мушкилиҳои синнусолӣ ва ҳангоми хатари синну сол ба миён оянд (мушқилоти иртибот бо ҳамсолон, падару модарон, мушқилоти ҷинсии дигар, мушқилоти таълимӣ ва ғ.) [7, с. 126]. Аз ҷумла, ҳамкориҳои маҷозӣ як қатор хатарҳо ва мушқилотро ба бор меорад, ки

муайян кардани шахси калонсол (омӯзгор) метавонад душвор бошад ва дар натиҷа расонидани кӯмаки саривақтӣ мушкӣл аст.

Ҳамин тариқ, Интернет ҳамчун як мегаомили иҷтимоии ҷомеа дар ин ё он шакл раванди таълими иҷтимоӣ (ба ибораи дигар, раванди ташкили таҷрибаи иҷтимоӣ, таълим ва кӯмаки инфиродӣ)-ро муайян мекунад.

Натиҷаи муваффақонаи иҷтимоигардонии шахсият мутобикшавӣ, фардикунонӣ ва фаъолият дар ҷомеа мебошад. Фаъолияти ҷамъиятӣ дараҷаи баландтарини иҷтимоишавии шахс дар ҷомеаи интернетӣ мебошад. Мо рушди фаъолияти иҷтимоии шахсро ҳамчун «раванди бисёрҷонибаи инсонпарварӣ» баррасӣ мекунем, ки воридшавии мустақими шахс ба муҳити иҷтимоӣ ва шинохти эҳтимолии иҷтимоӣ, ҳамчунин, муоширати иҷтимоӣ, азхудкунии малакаҳои амалӣ, аз ҷумла, ҳам олами объективии ашё ва ҳам маҷмуаро фаро мегирад [7].

Дар фалсафа (Ю.Л. Воробёв, Б.Н. Королев) фаъолияти иҷтимоӣ ҳамчун як намуди махсуси фаъолият ҳисобида мешавад, ки дар робитаи мутақобилаи субъект бо муҳити иҷтимоӣ шартист ва зоҳир мегардад, ки дар ҷараёни он субъект ва муҳит дигаргун мешаванд. Аз нуқтаи назари фалсафа, фаъолияти иҷтимоӣ дараҷаи баландтарини фаъолият аст.

Дар ҷомеашиносӣ фаъолияти иҷтимоӣ ҳамчун категорияи сотсиологӣ баррасӣ карда мешавад, ки бо маҷмуи хусусиятҳои субъекти иҷтимоӣ (шахсият, гурӯҳ, ҷомеа дар маҷмуъ) тавсиф карда мешавад, ки тавассути он субъект худаш ба сӯи ҳадафи мушаххас рушд мекунад ва қонунҳои объективии ташаккули ҷамъиятро инъикос мекунад.

Дар адабиёти психологӣ категорияи «фаъолияти иҷтимоӣ» ҳамчун ҳолати мураккаб ва ҳамзамон, моликияти шахс - намоёндаи олами иҷтимоӣ, ки бо воқеият ва муҳити атроф робита дорад, баррасӣ карда мешавад. Психология ташаккули шахсияти фаъоли иҷтимоиро тавассути раванди дигаргунсозӣ ошкор мекунад, фаъолияти психологӣ ба фаъолияти субъективӣ ва баъд ба фаъолияти шахсӣ нигаронида мешавад. Ҳамин тариқ, дар психология (Р.С. Немов) ду шакли фаъолият вучуд дорад: дохилӣ ва беруна. Фаъолияти дохилӣ омодагӣ, хоҳиш, хоҳиши амал кардан аст. Дар баъзе сатҳҳо ин фаъолият ба рафтори бартаридошта табдил меёбад. Фаъолияти берунӣ фаъолиятест, ки дар натиҷаи фаъолнокӣ муайян карда шудааст ва ҳамчун фаъолияти мустақил шакли ифодаи он ҳисоб карда мешавад. Яъне фаъолият ҳамчун як падида, ҳолат ва робитаи субъект мебошад [9]. Дар илми педагогика ташаккули фаъолияти ҷамъиятӣ яке аз вазифаҳои муҳимтарини тарбияи шахсияти инсон мебошад. Дар энциклопедияи педагогӣ дар доираи фард чунин таъйинот вучуд дорад: «муносибати фаъоли шахс ба ҷаҳон, қобилияти шахс дар дигаргунсозии иҷтимоӣ аз ҷиҳати муҳити моддӣ ва маънавӣ дар заминаи азхуд кардани таҷрибаи иҷтимоии таърихии инсон; худро дар фаъолияти эҷодии амалҳои ихтиёрӣ, алоқа зоҳир кардан» [4].

Илмҳои педагогӣ дар тарбияи шахсияти ҷомеаи фаъол таҷрибаи ғанӣ ҷамъ кардаанд. Ҷанбаҳои гуногуни ин масъала дар асарҳои муҳаққиқони рус В.З. Вулфова, П.В. Кананихин, Т.Е. Конникова, А.Н. Лутошкин, Т.Н. Малковская, И.С. Мариенко, А.В. Мудрик, Л.И. Новикова, М.И. Рожкова, Л.Ф. Спирина, Л.И. Уманский, С.Е. Хосе, Г.Н. Филонова, М.М. Яшенко ва дигарон баррасӣ шудаанд.

Педагогҳои муосир дар ин мафҳум каме фарқият мегузоранд. Ҳамин тариқ, ин мафҳум аз мавқеи вазифаҳои муҳталиф баррасӣ мешавад: ҳамчун ҳислати шахс, сифати шахсияти инсон, ҳамчун раванди зуҳури озодии шахсӣ, ҳамчун қувваи пешбарандаи рушди инсон, ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи таълим. Ҳамин тавр, муҳаққиқи машҳур В.А. Слостенин мафҳуми фаъолияти иҷтимоиро дар равиши субъект-амал арзёбӣ мекунад ва мафҳуми «предмет» дар ду категорияи семантикӣ баррасӣ мешавад: ҳамчун субъекти фаъолият, қобилияти омӯхтан ва эҷодкорона тағйир додани он ва ҷӣ гуна мавзуи ҳаёт, ки стратегия ва тактикаи зиндагии худро таҳия карда метавонад. Ташкилоти дохилии предмет сохторҳои психологиро фаро мегирад, ки ба инсон имкон медиҳад худро ҳамчун эҷодгар, ташкилкунанда, паҳнкундаи ҳаёти шахсии худ дарк кунад. Дар навбати худ, ба андешаи И.А. Зимняя, - як раванди муташаккилона бо

муносибатҳои худ, меъёрҳо, донишҳои худ, ба танзими берунии марбут ба танзими дохилии руҳии ҳаёти инсон табдил меёбад [2].

Рушди фаъолияти иҷтимоии донишҷӯёнро ҳамчун раванди таъсиррасонии мақсаднок ба ӯ муайян кардан мумкин аст, ки дар натиҷа таҷрибаи иҷтимоии зарурӣ дар ҳаёти ҷомеа ва муносибати фаъолона ба низоми арзишҳои қабулнамудаи ҷомеаро омӯхта, низоми устувори муносибатро ба баъзе ҷанбаҳои воқеият ташаккул медиҳад, ки дар рафтору кирдорҳои мувофиқ зоҳир карда мешавад. Таърифи охири фаъолияти иҷтимоӣ муқаммал буда, ба талаботи замони ҳозира мувофиқат мекунад.

Мо фаъолияти иҷтимоиро аз нуқтаи назари иртиботи маҷозӣ дар Интернетӣ ҷаҳонӣ баррасӣ мекунем. Фаъолияти ҷамъиятӣ дар истифодаи технологияҳои интернетӣ иҷрои вазифаҳои иттилоотӣ ва иртиботии Интернетро фаро мегирад. Ҳамин тавр, мо фаъолияти иҷтимоиро дар соҳаи технологияҳои Интернет ҳамчун як тавсифи сифатии фаъолият дар Интернет дарк менамоем, ки сатҳи ҳавасмандӣ, дониш ва малакаи истифодаи технологияҳои Интернетро дар ҷараёни ҷустуҷӯи иттилоот ва иртибот инъикос мекунад.

#### Адабиёт:

1. Вербицкая, Т.А. Влияние системы Интернета на психо-семантическое пространство пользователя: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01/Т.А. Вербицкая. -М.,2002. -116с.
2. Зимняя, И.А. Характеристика и компонентный состав общей стратегии воспитания /И.А. Зимняя // Классный руководитель.- 2002. -№5. -с.70-79.
3. Иванов, М.С. Особенности самореализации личности в компьютерной игровой деятельности: дис....канд.псих.наук: 19.00.01/ М.С. Иванов.-Кемерово, 2005.-152с.
4. Каирова А.И. Педагогическая энциклопедия/под ред. А.И. Каирова, Ф.Н. Петрова. -М.:Советская энциклопедия, 1964.Т.1.-368с.
5. Концепсияи миллии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе: Матбуот, 2003. -24 с.
6. Лоскутова, В.А. Интернет-зависимость как форма нехимических аддиктивных расстройств: дис. ..канд.мед.наук: 14.00.18 / В.А. Лоскутова. - Новосибирск,2004.-107с.
7. Мудрик, А.В. Социальная педагогика/А.В. Мудрик. -М. :Академия, 2000. - 200с.
8. Наумова, Т.А. Образ «Я» интернет-зависимых и интернет- независимых социальных агентов в виртуальном пространстве: дис....канд.псих.наук : 19.00.05 / Т.А. Наумова. - Ижевск, 2007. -136с.
9. Немов, Р.С. Психология. В трёх книгах. Психология образования. Книга 2 / Р. С. Немов. -М.: Владос,2002. -608с.
10. Раҳмон, Э. Масъулият барои ояндаи миллат. Паёми Маҷлиси Олии Тоҷикистон / Э. Раҳмон.-«Азия Плюс»: 2012.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. - М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ. II. - 949 с.

#### МОҲИЯТИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ КОМПЮТЕРӢ ВА ИНТЕРНЕТ ДАР МУОСИРГАРДОНИИ ҶОМЕА

Дар мақола моҳияти технологияҳои компютерӣ ва интернет дар муосиргардонии ҷомеа мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Ба андешаи муаллиф, технологияҳои компютерӣ ва Интернет имрӯзҳо яке аз ҷойгоҳҳои муҳимро дар ҳаёти ҳар як шахс ишғол мекунад, алахусус дар ҳаёти ҷавонон ва духтарон, ки вақти зиёдеро дар фазои маҷозӣ сарф мекунад. Аз ин рӯ, бисёре аз омӯзгорон, психологҳо ва ҷомеашиносони муосир тавачҷуҳи худро ба проблемаи ҷомеа равона мекунад, ки онро дар заминаи рушди технологияҳои нави иттилоотӣ ва иртиботӣ (коммуникатсионӣ) баррасӣ мекунад.



Дар баробари қобилияти иртиботии технологияҳои иттилоотӣ дар манбаҳои муосири педагогӣ, қобилияти маърифати компютерӣ зикр карда мешавад, дар ҳоле ки тавонмандии маърифатии Интернет таваҷҷуҳи махсус доранд. Интернет ҳамчун «амсилаи пайваста тақмилдодашудаи зарфияти иттилоотии маънавӣ ва моддии ҷамъият» ва «заминаи иттилоотӣ барои доираи васеи намудҳо ва самтҳои фаъолияти инсон» баррасӣ карда мешавад.

**Калидвожаҳо:** технологияҳои компютерӣ, Интернет, агентҳои иҷтимоӣ, ҷомеа, иҷтимоигардонӣ, педагогика, иттилоот, заминаи иттилоотӣ, фаъолияти иҷтимоӣ, таълим, музгор, донишҷӯ.

## СУТЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИНТЕРНЕТА В МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

В статье рассматривается значение компьютерных и интернет-технологий в модернизации общества. По мнению автора, компьютерные технологии и Интернет сегодня занимают одно из важнейших мест в жизни каждого человека, особенно в жизни молодежи и девушек, которые много времени проводят в виртуальном пространстве. Поэтому многие современные педагоги, психологи и социологи акцентируют свое внимание на проблеме общества, которую они рассматривают в контексте развития новых информационных и коммуникативных технологий.

Наряду с коммуникативными возможностями информационных технологий в современных педагогических источниках упоминаются возможности компьютерных знаний, при этом особый интерес представляют познавательные возможности Интернета. Интернет рассматривается как «непрерывно совершенствуемая модель интеллектуального и материального информационного потенциала общества» и «информационный фон для широкого круга видов и сфер человеческой деятельности».

**Ключевые слова:** компьютерные технологии, Интернет, социальные агенты, общество, социализация, педагогика, информация, информационная база, социальная активность, образование, учитель, ученик.

## THE ESSENCE OF COMPUTER TECHNOLOGIES AND THE INTERNET IN THE MODERNIZATION OF SOCIETY

The article discusses the importance of computer and Internet technologies in the modernization of society. According to the author, computer technology and the Internet today occupy one of the most important places in the life of every person, especially in the lives of young people and girls who spend a lot of time in the virtual space. Therefore, many modern teachers, psychologists and sociologists focus their attention on the problem of society, which they consider in the context of the development of new information and communication technologies.

Along with the communicative possibilities of information technologies, modern pedagogical sources mention the possibilities of computer knowledge, while the cognitive possibilities of the Internet are of particular interest. The Internet is considered as "a continuously improved model of the intellectual and material information potential of society" and "an information background for a wide range of types and spheres of human activity."

**Key words:** computer technologies, Internet, social agents, society, socialization, pedagogy, information, information base, social activity, education, teacher, student.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Шарипов Раҳмоналӣ Саидакбарович – унвонҷӯи кафедраи педагогикаи умумидонишгоҳии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: 918101910.

**Сведение об авторе:** Шарипов Раҳмонали Сайдакбарович – соискатель кафедры общеуниверситетской педагогики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллага Рудаки. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С.Сафарова, 16. Телефон: 918101910.

**Information about the author:** Sharipov Rahmonali Saidakbarovich - Applicant of the Department of General Pedagogics of Kulyab State University named after Abuabdullah Rudaki. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab city, S. Safarov street, 16. Phone: 918101910.

УДК-28 (2 точ)  
ББК-74 (2точ)  
Ш-20

## СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Шарипов Х.А., н.и.п., муаллими калон  
Кулябский государственный университет им. А.Рудаки

Методика обучения, как и вся дидактика, переживает сложный период в связи с введением нового ФГОС. Изменились цели образования, разрабатываются и используются новые учебные программы по разным дисциплинам. Это требует иных подходов в организации учебного процесса, обновления методов, средств и форм организации обучения, разработки и внедрения в учебный процесс новых педагогических технологий. Необходимость внедрения новых технологий во все сферы человеческой деятельности становится все более осознаваемой.

В настоящее время возрос спрос на специалистов технического профиля, владеющих тем или иным иностранным языком, соответственно, все большее внимание уделяется изучению иностранных языков, а также формированию профессионально-ориентированной иноязычной компетенции. С этой позиции следует рассматривать сегодня обучение иностранному языку в колледжах при подготовке специалистов технических специальностей.

Тем не менее, вопрос о мотивации студентов к более активному освоению учебной дисциплины «Иностранный язык» стоит весьма остро. Перед преподавателем стоит задача заинтересовать студента в изучении иностранного языка. Добиться этого можно в частности при помощи использования различных педагогических технологий.

Очевидным является тот факт, что в настоящее время стала уже неактуальной форма обучения «мел-доска» («chalk and talk»), необходим иной подход к традиционной системе обучения и применение нестандартных технологий в обучении иностранному языку.

Поиск резервов повышения качества профессиональной подготовки специалиста идет в настоящее время по линии перехода от информативных к активным формам и методам обучения. Эти социально-педагогические явления подводят к необходимости изучить потенциал педагогических технологий обучения в процессе подготовки специалистов.

Понятие «технология обучения» на сегодняшний день не является общепринятым и традиционным в педагогике. Педагогическая технология обучения рассматривается как системный метод создания, применения и определения всего процесса преподавания и усвоения знаний с учетом технических и человеческих ресурсов и их взаимодействия, ставящий своей задачей оптимизацию форм образования [3. с. 22].

Педагогическое мастерство преподавателя состоит в том, чтобы отобрать нужное содержание, применить оптимальные методы и средства обучения в соответствии с программой и поставленными образовательными задачами.

Основной стратегией обучения становится личностно-ориентированный подход, ставящий личность студента, его возможности и способности, склонности и потребности в центр учебно-воспитательного процесса. Все это может быть реализовано на основе новых образовательных технологий.

По этой причине выбор образовательных технологий для достижения целей и решения задач, поставленных в рамках учебной дисциплины «Иностранный язык» обусловлен потребностью сформировать у студентов комплекс общекультурных компетенций, необходимых для осуществления межличностного взаимодействия и сотрудничества в условиях межкультурной коммуникации, а также обеспечивать требуемое качество обучения на всех его этапах [2; с. 15-17].

Иностранный язык имеет ряд особенностей, которые необходимо учитывать при организации обучения, а именно:

- ✓ межпредметность - содержание в речи сведений из различных областей знаний;

- ✓ многоуровневость - с одной стороны, необходимость овладения различными языковыми средствами, с другой - умения в четырех видах речевой речи;

- ✓ полифункциональность - иностранный язык может выступать как цель обучения и как средство приобретения сведений в других областях знаний;

- ✓ ситуативность - решение конкретных коммуникативных задач в условиях ситуативного иноязычного общения

В рамках новой образовательной парадигмы мотивация к обучению занимает важное место. Необходимо сформировать устойчивый интерес к предмету. Задача педагога заключается в выборе приемов и методов стимулирования активной познавательной деятельности студентов и реализации творческого потенциала каждого участника образовательного процесса.

Одной из основных целей обучения иностранным языкам является языковая компетенция.

Чтобы сформировать коммуникативную компетенцию вне языкового окружения, недостаточно насытить занятие условно-коммуникативными или коммуникативными упражнениями, позволяющими решать коммуникативные задачи. Важно предоставить студентам возможность мыслить, решать какие-либо проблемы. Помогает справиться с этой задачей проектная технология.

Проектная технология, стимулирующая интересы студентов и развивающая желание учиться, связана с выполнением различного рода проектов. Использование этой технологии позволяет предусматривать все возможные формы работы на занятии: индивидуальную, групповую, коллективную, которые стимулируют самостоятельность и творчество студентов.

Проект - это специально организованный преподавателем и самостоятельно выполняемый обучающимися комплекс действий, завершающихся созданием творческого продукта. Он всегда предполагает решение какой-то проблемы, предусматривающей, с одной стороны, использование разнообразных методов, с другой - интегрирование знаний, умений из различных областей науки, техники, технологии, творческих областей.

Использование этой технологии предполагает:

- ✓ участие студента в учебном процессе в качестве активной стороны;

- ✓ создание ситуаций, где преподаватель не является центральной фигурой; а студенты являются равноправными субъектами учебного процесса;

- ✓ самостоятельная работа с языковым материалом при подготовке к проекту;

- ✓ использование всех возможных форм работы в классе: индивидуальной, групповой, коллективной, которые стимулируют самостоятельность и творчество студентов.

Организация проектной деятельности начинается с отбора и формулировки темы проекта. Необходимо определить потенциал проекта в плане развития у студентов не только коммуникативной компетенции, но и их эмоциональных, когнитивных, творческих, социальных, языковых способностей и определить его конечный продукт [6. С.34].

Конечный продукт всегда имеет «материальное» выражение: коллаж, альбом, рисунки, презентации, тексты разного характера и т. д.

Использование проектной технологии предполагает определённую последовательность работы:

✓ этап 1 - подготовительный: выбор темы и её формулировка, постановка задачи, обсуждение организации и содержания предстоящего проекта;

✓ этап 2 - сбор, накопление и оформление материала, в том числе и языкового; обсуждение первых результатов и уточнение конечных результатов работы; поиск новой, дополнительной информации в различных режимах работы (индивидуальной, парной, групповой);

✓ этап 3 - использование полученного материала в процессе речевого общения; завершение оформления продукта проектной работы;

✓ этап 4 - подведение итогов и презентация проекта.

Количество этапов зависит от степени сложности проектной деятельности.

Проектная технология имеет большую общеобразовательную ценность, поскольку направлена на формирование у студентов чувства ответственности за конечный результат, умения публично выступить и аргументированно проводить презентацию данного результата. Данная технология успешно применяется при проведении занятий по иностранному языку для студентов специальностей 24.02.01 «Производство летательных аппаратов». Анализ работ, выполненных студентами, показал, что даже недостаточно мотивированные студенты проявляют интерес к языку и принимают участие во время выполнения проекта.

Кроме выполнения проектных заданий практическую пользу изучения иностранного языка можно увидеть при применении технологий интерактивного обучения.

Суть интерактивного обучения состоит в том, что учебный процесс организован таким образом, что практически все обучающиеся оказываются вовлеченными в процесс познания, они имеют возможность понимать и рефлексировать по поводу того, что они знают и думают.

Интерактивные технологии предполагают:

- диалоговое общение, работа в парах, в группах;
- приобретение самостоятельно добытого пережитого знания и умения;
- развитие критического мышления;
- развитие умения решать проблемы;

Интерактивное обучение одновременно решает несколько задач: развивает коммуникативные умения и навыки, помогает установлению эмоциональных контактов между участниками процесса обучения, решает информационную задачу, поскольку обеспечивает обучающихся необходимой информацией, приучает работать в команде. Перечислим технологии интерактивного обучения, которые могут быть достаточно широко применены на занятиях иностранного языка в колледже [5; с. 110-113].

Технология «Незаконченное предложение». Студентам предлагается прочитать незаконченное предложение и быстро продолжить его любыми словами, первой пришедшей в голову мыслью. Предложения начинаются весьма неопределенно, поэтому у студентов практически неограниченные возможности закончить его. Они касаются различных жизненных сфер и могут охватывать любые темы.

Технология «Групповой рассказ» реализуется двумя способами. Во время первого способа, каждый обучающийся добавляет одно предложение к уже начатому рассказу. По определенному сигналу (через минуту) лист с незаконченным рассказом передается дальше по кругу. Второй способ хорошо подходит для отработки темы «Вопросительные слова». Преподаватель задает вопросы в определенном порядке, каждый участник процесса пишет ответ, складывает лист бумаги так, чтобы никто его не видел и передает соседу. Движение происходит по кругу. Таким образом, в конце получаются сразу несколько неожиданных рассказов.

Технология «Верите ли вы, что...». Данный вид языковой практики можно использовать на любую тему. Причем обучающимся сначала предлагается «поверить» преподавателю, а затем придумать свои высказывания в рамках заданной темы.

Технология «Брейн-ринг» очень хорошо подходит для занятия-обобщения изученного материала. Содержательное наполнение раундов может быть разнообразным, и охватывать такие разделы как лексика, грамматика, чтение, аудирование и письмо. Данная технология требует серьезной подготовительной работы, которая включает в себя: выбор темы, составление задания, создание презентации, продумывание вопросов на внимание, заготовка бланков ответов, дипломов. В начале игры происходит выбор жюри, разбиение студентов на команды. Каждый раунд длится 3 минуты, после чего, ответы сдаются в жюри в письменном виде. Правильность ответов проверяется и обсуждается после каждого раунда, а затем задается серия вопросов на внимание, что тоже приносит дополнительные очки командам [4; с. 67-69].

Использованием компьютерных технологий (ИКТ) также пользуются большой популярностью среди обучающихся. Разнообразные способы общения в сети способствуют расширению словарного запаса, знакомят с грамматикой английского языка, учат понимать речь на слух, правильно писать.

Специфика ИКТ включает в себя:

- интерактивность - возможность диалога с обратной связью и оценкой;
- независимость - равные возможности при обучении, т.к. ИКТ доступны всем;
- адаптивность - возможность приспособиться к уровню каждого обучающегося (темп, материал, мотивация, методы, предпочтения);
- аутентичность - ИКТ дают возможность для аутентичных видов деятельности: восприятие речи на слух и зрительное восприятие культуры.

Основные направления использования ИКТ на занятиях иностранного языка включают в себя: использование ресурсов Интернета в качестве справочного материала, использование электронных энциклопедий и словарей, участие в проектах, организация исследовательской и проектной деятельности, поиск иллюстративного материала, возможность использования аутентичного материала, прохождение обучающимися онлайн-тестов и др.

Анализ использования данной технологии при прохождении темы «United Kingdom» показал, что в процесс познания были вовлечены все обучающиеся при самостоятельном поиске необходимой информации, используя в качестве справочного материала не только учебник, но и различные ресурсы глобальной сети.

Применение игровых технологий на занятиях английского языка способствует активизации учебного процесса, стимуляции познавательной деятельности. Причина столь повышенного в настоящее время интереса к различного рода играм - это, в первую очередь, отход от традиционных форм и методов обучения. Однако, несмотря на высокую мотивацию, наблюдается снижение познавательного интереса к изучению иностранного языка. Данное явление происходит в связи с тем, что обучающиеся сталкиваются с некоторыми трудностями, которые кажутся им непреодолимыми. Преодолеть эти трудности помогает игра. Игра занимает немного времени на занятии, однако способствует легкому запоминанию материала, помогает переключиться с одного вида деятельности на другой и способствует повышению мотивации обучающихся, поскольку даже самые слабые в языковом плане студенты могут проявить себя в данном виде деятельности [7; с. 48-52].

Использование игр на занятиях английского языка продиктовано несколькими причинами:

- ✓ каждое занятие воспринимается как ожидание чего-то нового и интересного;
- ✓ учебный материал осваивается легко и непринужденно;
- игровые виды работы помогают преподавателю развивать творческую - активность студентов: они способствуют работе воображения и развитию художественных способностей каждого из них в отдельности
- ✓ используется в качестве релаксации.

Игра способствует выполнению важнейших методических задач: обеспечивает психологическую подготовку к речевому общению на уроке иностранного языка и

многократное повторение языкового материала, она влияет на развитие познавательной активности.

На занятиях английского языка можно применять игры, помогающие быстрому усвоению лексики и грамматики, и способствующие развитию памяти и мышления. Например:

Игра «Snowball» (два значения: снежок и снежный ком)

Цель: закрепление лексики.

Ход игры: студенты по цепочке называют слово с переводом из лексического минимума по теме. Побеждает тот, кто запомнил все слова и не ошибся. Таким образом, получается «снежный ком» из слов. В дальнейшем задача усложняется: студент называет слово и уже «бросает снежок» другому студенту. Тот, кто не может повторить слово - выбывает из игры. Игра развивает память и способствует запоминанию лексики.

Игра «Бинго».

Цель: обогащение словарного запаса, развитие мышления и памяти.

Ход игры: Преподаватель предлагает студентам записать пять любых слов из лексического минимума по теме. Затем преподаватель читает дефиницию слов на английском языке. Если студент слышит слово, которое он записал, он его вычеркивает. Как только совпадают все пять слов, выкрикивает «Бинго» и читает все пять слов вслух. Игра прекращается [1; с. 12-18].

Итак, современные педагогические технологии подразумевают совершенно иной подход к обучению. Основной стратегией обучения в настоящее время является личностно-ориентированный подход, ставящий в центр учебно-воспитательного процесса личность студента, его возможности и способности. Рассмотренные педагогические технологии применяются преподавателями иностранного языка Индустриально-педагогического колледжа ОГУ при проведении занятий.

Используя полученный опыт, считаю необходимым заявить, что применение современных педагогических технологий позволяет разнообразить занятия, повысить интерес к изучению дисциплины и способствует лучшему усвоению учебного материала при подготовке студентов технического профиля.

#### **Литература:**

1. "Академия", 2012 - 272 с. - ISBN 5-7695-0811-6.
2. Иванова, Н. К. Между Сциллой и Харибой: рассуждения о проблемах обучения английскому языку/ Иванова Н. К., Милеева М. Н. // Высшее образование в России. - 2014. - № 2. - С. 89-95
3. Инновационные подходы к обучению иностранным языкам как основа реализации ФГОС второго поколения <http://www.surwiki.ru/wiki/index.php/>
4. Колеченко, А. К. Энциклопедия педагогических технологий -СПб. : КАРО, 2008. ISBN 978-5-9925-0049-3
5. Лобанова, Н. И. Образование и понимание (о технологическом подходе в педагогике) // Высшее образование в России. 2014. № 2. С. 48-56.
6. Полат, Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пос. / Е.С. Полат - М.: Издательский центр
7. 110 игр на уроках английского языка / Дж. Стайнберг; Пер. с англ. -М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2009. - 124с. -ISBN 5-17-020612-7.

### **СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ**

Термин система любой науки – важная часть ее методологического фундамента, прочность которого вызывает опасения до тех пор, пока научные категории, понятия адекватно не названы и не объединены связями взаимообусловленности и взаимозависимости. Терминологический аппарат методики преподавания русского языка на современном этапе ее развития не может быть квалифицирован как рационально построенный, что и объясняет важность предложенной для обсуждения

проблемы. В данной статье рассматривается важность грамотной реализации педагогических технологий учителем, также дается понятие педагогической оценке и описывается важность ее применения, в условиях демократизации учебного процесса. Выделяется различие между оценкой и отметкой. Дается краткая характеристика стилям педагогического общения, где демократичный стиль выступает, как наиболее благоприятный для преподавания. Также, дается характеристика психологических особенностей ребенка среднего школьного периода. Данная работа, подкрепляется исследованием по влиянию отметки на ребенка и краткие результаты по ней. В работе представлен опыт работы по теме: «Современные педагогические технологии на занятиях по английскому языку». Эффективность технологии проблемного обучения способствует развитию познавательной, коммуникативной, практической, творческой деятельности учащихся, становлению личности ученика, готовности выпускников школы использовать усвоенные знания, умения в реальной жизни для решения практических задач. Развитие современного общества и системы образования предъявляют все более высокие требования к качеству подготовки выпускников школы. Современный уровень развития образовательной системы ставит вопрос, как обеспечить высококачественное обучение каждого учащегося. Образование в наше время должно быть направлено на развитие личности и способностей учащегося, на его подготовку к взрослой жизни.

**Ключевые слова:** Учитель, ученик, подготовка, технология, обучения, развитие, метод, сотрудничества, взаимодействия, деятельность, учебный процесс, коммуникация, мастерство и др.

#### MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES ON OCCUPATION ON ENGLISH

The term system of any science is an important part of its methodological foundation, the strength of which raises concerns as long as scientific categories and concepts are not adequately named and are not united by links of interdependence and interdependence. The terminological apparatus of the methodology of teaching the Russian language at the present stage of its development cannot be qualified as rationally constructed, which explains the importance of the problem proposed for discussion. This article examines the importance of the competent implementation of pedagogical technologies by the teacher, also gives the concept of pedagogical assessment and describes the importance of its application, in the context of the democratization of the educational process. The difference between grade and grade is highlighted. A brief description of the styles of pedagogical communication is given, where the democratic style is the most favorable for teaching. Also, the characteristic of the psychological characteristics of the child of the middle school period is given. This work is supported by research on the effect of grade on the child and a summary of the results of it. In work is presented experience of the work on subject: "Modern pedagogical technologies on occupation on English". Efficiency to technologies of the problem-solving education promotes the development cognitive, communication, practical, creative activity learners, formation to personalities of the pupil, readiness graduate schools to use the adopted knowledges, skills in real life for decision of the practical problems. The Development modern society and systems of the formation present all more high requirements to quality of preparation graduate schools. The Modern level of the development of the educational system puts the question, what provide high-quality education each learners. Formation at our time must be directed on development of the personalities and abilities учащегося, on his(its) preparation to adult life.

**Key words:** Teacher, pupil, preparing, technology, teaching, development, method, cooperation, interactive, activity, teaching process, communication, mastering etc.

#### ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ ПЕДАГОГИИ ЗАМОНАВЌ ДАР ДАРСИ АНГЛИСИ

Системаи истилоҳии ҳар як илм як қисми муҳими таҳкурсии методологии он мебошад, ки қудрати он боиси нигарониҳо мегардад, то он даме ки категорияҳо ва

мафҳумҳои илмӣ бо номи пайвандҳои вобастагӣ ва вобастагии мутақобила номгузорӣ ва муттаҳид карда шаванд. Аппарати истилоҳии методологияи таълими забони русӣ дар марҳилаи кунунии рушди он наметавонад аз ҷиҳати оқилона сохта шавад, ки аҳамияти мушкилоти барои муҳокима пешниҳодшударо шарҳ медиҳад. Дар ин мақола аҳамияти татбиқи босалоҳияти технологияҳои педагогӣ аз ҷониби омӯзгор баррасӣ карда шуда, инчунин мафҳуми арзёбии педагогӣ дода шуда, аҳамияти татбиқи он дар шароити демократикунории раванди таълим шарҳ дода шудааст. Фарқи байни синф ва синф қайд карда мешавад. Тавсифи мухтасари услубҳои муоширати педагогӣ оварда шудааст, ки дар он услуби демократӣ барои таълим аз ҳама мусоидтар аст. Инчунин, хусусияти хусусиятҳои психологӣ кӯдаки давраи мактаби миёна оварда шудааст. Ин кор бо тадқиқот оид ба таъсири тамға ба кӯдак ва хулосаи натиҷаҳои он дастгирӣ карда мешавад. Мақола таҷрибаи кориро дар мавзӯи "Технологияҳои муосири педагогӣ дар таълими забони англисӣ" пешкаш мекунад. Самаранокии технологияи омӯзиши мушкилот ба рушди маърифатӣ, муошират, амалӣ, эҷодии хонандагон, ташаккули шахсияти хонанда, омодагии хатмкунандагони мактаб ба истифодаи дониш, малака дар ҳаёти воқеӣ барои ҳалли онҳо ва мушкилоти амалӣ мусоидат мекунад. Рушди ҷомеаи муосир ва системаи маориф нисбат ба сифати таълими хатмкунандагони мактаб талаботҳои боз ҳам баландтар мегузорад. Сатҳи имрӯзаи рушди системаи таълимӣ саволеро ба миён меорад, ки чӣ тавр ба ҳар як хонанда таълими босифат додан лозим аст. Таълим дар замони мо бояд ба ташаккули шахсият ва қобилиятҳои хонанда, омодагии ӯ ба ҳаёти калонсолон равона карда шавад.

**Калидвожаҳо:** муаллим, донишҷӯ, омодагӣ, технология, омӯзиш, рушд, усул, ҳамкорӣ, ҳамкорӣ, фаъолият, раванди таълим, муошират, маҳорат ва ғайра.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Шарипов Хуршед Алихонович – номзади илмҳои педагогӣ, саромӯзгори кафедраи забонҳои хориҷӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 734065, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16. **E-mail:** Sharipov.h@inbox.ru; тел: (992)918-48-87-03

**Сведения об авторе:** Шарипов Хуршед Алихонович – кандидата педагогических наук, ст. преподаватель кафедры иностранных языков, Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. *Адрес:* Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, улица С. Сафаров 16. **E-mail:** Sharipov.h@inbox.ru; тел: (992)918-48-87-03

**Information about the author:** Sharipov Khurshed Alikhonovich – Candidate of pedagogical science of foreign languages department of the Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. **Address:** Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16. **E-mail:** Sharipov.h@inbox.ru; тел: (992)918-48-87-03



## ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ - ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

ТДУ:008+930,27 (2-точ)

ТКТ:63+71 (2-точ)

А-14

### ХУНАРҲОИ МАРДУМИИ МИНТАҚАИ КӢЛОБ БАӢНГАРИ ТАЪРИХ ВА ТАМАДДУНИ МИЛЛАТИ ТОЧИК

Абдуллоев М.Х., Чалилов Б.Б.,  
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

*«Миллате, ки ба анъанаҳо, урфу одатҳои аҷододӣ ва ойинҳои миллии хеш ифтихор надорад, наметавонад аз неъматҳои бебаҳои Истиқлол баҳра гирад, дар бунёди давлат ва давлатдорӣ навин саҳм гузорад. Тоҷиконро ҳамчун миллати сулҳпарвар, соҳиби тамаддун ва фарҳанги бузурги миллий бо анъанаҳои нек, урфу одатҳои созандаву хайрхоҳона мешинохтанд ва мешиносанд».*

**Эмомалӣ Раҳмон**

Бо туфайли ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ масъалаҳои эҳёи анъанаҳои миллий ва ҳунарҳои мардумӣ яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти Ҳукумати мамлакат эътироф шуданд. Маҳз, таҳти роҳбарии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон озмунҳои ҷумҳуриявӣ «Сад ранги чакан», «Чакомаи гесу» ва монанди инҳо роҳандозӣ гардиданд, ки ин озмунҳо оид ба густариш ёфтани санъати чакандӯзӣ, ҳунарҳои дастӣ ва ҳарчи бештар ташвиқу тарғиб намудани моҳияти онҳо заминаи мусоид мегузорад.

Пӯшида нест, ки минтақаи Кӯлоб таърихи бою ганӣ дорад. Вале то замони Истиқлолият таърихи бисёрсолаи баъзе аз гӯшаҳои ин минтақа аз ҷониби аҳли илми таърих ва бостоншиносӣ эътироф нагардида буд. Ин ҷо тадқиқотҳои бостоншиносӣ ба пуррагӣ гузаронида нашуда, таърихи қадим ва қадимтарини он аз ҷониби олимони бостоншинос омӯхта нашуда буд. Натиҷаи ҳамин буд, ки баъзе олимони маъруфи тоҷик низ аз таърихи бостонии минтақаи Кӯлоб огоҳӣ надоштанд, зеро ки дар замони Шӯравӣ танҳо ба омӯзиши таърихи колхозу совхозҳо машғул буданд.

Ҳанӯз аз замонҳои хеле қадим диққати олимону сайёҳони олам ба омӯзиши таърихи минтақаи Кӯлоб нигаронида шуда буд. Ва бисёр сайёҳони олам ба шаҳрҳои асримиёнагии ҳавзаи Кӯлоб, Хулбук, Мунк, Бубакон, Тамлиёт, Золи Зар, Сайёд, Паргар, Андичароғ, Искандара ва амсоли онҳо сайру сафар намуда, хотираҳои ҳудро дар замони худ дар ёддоштҳои худ зикр намудаанд [3. с, 23].

Қайд намудан ба маврид аст, ки миллати тоҷикро маҳз аз рӯи ҳунарҳои мардумиаш дар байни дигар халқу миллатҳо ҳамчун халқи дорои тамаддуни баланд ва дорои дастӣ пурҳунар шинохта, эътироф менамоянд. Таърих гувоҳ аст, ки гузаштагони мо кӯшиш ба ҳарч медоданд, то аз овони хурдсолӣ насли наврасро дар руҳияи ҳунаромӯзӣ тарбия ва ба камол расонанд.

Ҳунарҳои мардумӣ шомили фаъолияти ҳамаи қишрҳои ҷомеа буда, як рукни фарҳанги миллий мебошанд. Бинобар ин мебошад нисбати ин масъала таваччуқи ҳамешагӣ зоҳир кард. Бояд қайд намуд, ки ҳунарҳои мардумии тоҷикон бешумор буда, омӯхтан ва тарғибу ташвиқ намудани моҳияти онҳо дар байни омма ва оламиён яке аз самтҳои афзалиятнок дар ҷумҳурӣ ба ҳисоб мераванд. Зеро ҳунарҳои мардумӣ бемуболиға инъикосгари таърих ва тамаддуни миллати тоҷик дар байни миллатҳои дигар мебошад.

Ҳунар - ин касб, пеша, шӯғл, иҷрои коре мувофиқи қонуну қоидаҳои он, санъат, маҳорат, кордонӣ истеъдод ва лаёқат мебошад [16]. Ҳунар сармоҷест, ки онро бо ягон сарват ва симу зар иваз кардану харидан номумкин аст. Зеро он инсонро болидарӯх ва дар зиндагӣ қувват мебахшад. Ҳунар танҳо захира ва сабрро талаб мекунад, ки инсонии ҳунармандро ба ҷое мерасонад.

Худуде, ки дар қаламрави он ҳунарҳои бадеии халқӣ таърихан эҷод шуда, мувофиқи анъанаҳои ба худ хос инкишоф меёбанд, инфрасохтори иҷтимоию маишии онҳо мавҷуд аст ва дорои захираҳои ашёи хоми зарурӣ мебошад [7].

Ҳунари дастӣ яке аз намудҳои оммавӣ ва санъати халқӣ буда, аҳамияти он ба ҳеҷ кас пушида нест, ҳар як матоъ, гулдӯзӣ ва ҳар як чизи хушнамуди рӯзгор талаботи зебоипарастии одамонро баланд мебардорад.

Аз маҳсули ҳунари дастӣ дар навбати аввал матоъҳои бофандагӣ, кашидадӯзӣ ва гулдӯзӣ, ҷити гулдор ва ҳар гуна матоъҳои дигарро қайд кардан лозим аст, ки истехсоли онҳо бо дараҷаи баланд расида буд ва ҳунармандонаш шуҳрати калон пайдо карда буданд [13, с. 89].

Минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон маркази ҳунарҳои чакандӯзӣ, сӯзанӣ ва гулдӯзӣ ба шумор меравад. Дар ноҳияҳои Шамсиддини Шохин, Ховалинг, Балҷувон, Муъминобод, Фархор, Темурмалик, Ҳамадонӣ занону духтарон ба чакандӯзӣ каламкашӣ, қуроқидӯзӣ машғул мешаванд. Дар замони соҳибистиклолии кишвар мо имконият пайдо намудем, то анъана ва ҳунарҳои мардумии ниёгонамонро аз нав эҳё намуда, ҷаҳониёнро аз асолат ва фалсафаи онҳо воқиф созем [14, с. 3].

Дар асри XIX ва аввали асри XX минтақаи Кӯлоб яке минтақаҳои калонтарини Бухорои Шарқӣ ба шумор мерафт. Мувофиқи маълумоти муҳаққиқони рус худи шаҳри Кӯлоб аз 17 маҳалла (гузар) иборат буд. Дар ин ҷо ҳунармандӣ ва савдо хеле тараққӣ карда буданд. Соҳаҳои асосӣ бофандагӣ, чармгарӣ, кулолгарӣ, оҳангарӣ, собунпазӣ, заргарӣ ва ғайра буданд. Маҳсулоти ҳунармандони минтақаи Кӯлоб сифати баланд дошта, ба Бухоро, Афғонистон ва Ҳиндустон барои фурӯш бурда мешуданд. Махсусан карбосҳои нафис, алоча ва маҳсулоти дуредгарони ин минтақа маъруфу машҳур буданд. Устохонаҳои ҳунармандӣ дар бозор ҷойгир буданд. Муҳаққиқони рус хабар медиҳанд, ки дар бозорҳои минтақаи Кӯлоб устохонаҳои оҳангарон, зину лаҷомдӯзон, мӯзадӯзон, кулолон ва ғайра ҷойгир буданд. Устохонаҳо дар маҳаллаҳо низ буданд, масалан номи маҳаллаи Чармгарони Поён то имрӯз боқӣ мондааст. Ҳунармандон маҳсулоти худро дар бозори дохилӣ мефурӯхтанд. Як қисми маҳсулоти онҳоро тоҷирон харида ба хориҷа мебурданд [15, с. 48].

Шиносоӣ бо тадқиқоти олимони маъруф Р. Масов, Н. Нурҷонов, Ю. Якубовский, М. Рӯзиев ва дигарон ба хулосае меорад, ки ҳунару ҳунармандӣ дар асоси анъанаҳои миллӣ ташаккул ва ривочу равнақ ёфтаанд. Инро дар мисоли тӯйи арӯсию домодӣ, ки бидуни сӯзаниву рӯйҷое, ки ҳам кашидадӯзӣ ва ҳам қуроқдӯзӣ шудаанд, дастурхону ҷойнамоз ва дигар намунаҳои ҳунарҳои дастӣ дидан мумкин аст. Ҳунари қандакорону ҷӯбтарошонро дар сохтани табақу коса, кати миллӣ, сутунҳои зебо, маснуоти армуғонӣ, гахвораҳо мушоҳида мекунем.

Дар солҳои охир диққати бисёр одамонро донишмандони таърихи минтақаи Кӯлоби бостонӣ ба худ ҷалб намуда истодааст. Хусусан, онҳо ба омӯхтан ва фаҳмидани таърихи этимологияи шаҳру ноҳияҳои ин минтақа бештар мароқ зоҳир менамоянд. Ин табиист, зеро ҳар як кас мехоҳад, ки таърихи гузашта ва имрӯзаи кишвар ва халқи худро нағз донад. Аз ин лиҳоз, мо лозим донистем, ки ба қадри фаҳмишу дониши худ маъхазҳои таърихи роҳи варақ зада фикру андешаи худро дар бораи ҳунарҳои мардумии минтақаи Кӯлоб изҳор намоем.

Пешвои миллат аз рӯзҳои нахустини ба сари ҳокимият омаданашон ба арзишҳои миллӣ таъҷиб карда, таҷлили ҷорабиниҳои фарҳангӣ, симпозиуму конференсро ва ҷамъомишҳои байналмилалиро бахшида ба солгарди фарзандони барӯманди миллат, санаҳои бузурги фарҳангӣ амалӣ намуданд. Бунёди иншооти замонавӣ, барқарорсозии ёдгориҳои таърихию фарҳангӣ, эҳёи суннатҳо, анъанаҳои миллӣ ва ҳунарҳои мардумӣ, қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, тавассути ҷорабиниҳои байналмиллалӣ тарғиби фарҳанги пурғановати миллӣ дар кишварҳои хориҷӣ, баргузориҳои рӯзҳои фарҳангиву ба роҳ мондани сафарҳои ҳунари ва амсоли он аз аввалин рӯзҳо дар маркази тавачҷуҳи роҳбари давлат қарор доштанд ва доранд [12, с. 183].

Дар робита ба ин ба хоҳири ҳавасманд гардонидани ҷомеа барои рушди ҳунарҳои мардумӣ истехсол ва фурӯши ҷунин маҳсулот аз ҷамаи андозҳо озод карда

шудааст. Ин икдоми сарвари давлатамон хеле саривактӣ буда, барои миллати тамаддунофари тоҷик як ҳадаи бузурге буд.

Тавассути ин иқдом ҳунарҳои миллиамон, ки дар гирдоби глобализатсия рӯ ба нестшавӣ оварда буданд, аз нав бо рангу шакли тоза зинда гардиданд. Бояд гуфт, занони кишвар бо як нерӯи болида ёдгориҳои модару модарбузургашон, ки ба онҳо мерос монда буд аз сандуқҳо берун оварда бо ҳавас нигоҳ мекарданд. Зеро ҷавонони муосир аксарият аз фалсафаи бузурги он нақшу нигоҳҳои чодару гулдӯзиҳо беҳабар монда буданд [1, с. 96].

Санъати халқиро бо тамоми ашкол ва зухуроташ ба санъати ҳақиқӣ марбут сохтан мумкин аст. Робитаи наздик бо хоки аҷдодӣ ва табиат, ки гӯё ҳуди ҳамин шаклу анвои мухталифи эҷодиётро талқин менамояд, хосияти аслии он ба шумор меравад. Санъати амалӣ ва ороишӣ аз қадимулайём писандидатарин соҳаи ҳунари тасвирии тоҷикон буд. Пурнурӣ ва бикрияти таркибҳои наққошии гулдӯзӣ, нафосату зарофати наққошӣ ва начҷорӣ, зарробии филизӣ, зебоии зебу зиннати ҷавохиротӣ ва хусусияти хоси сафолгарии миллии барои фарзандон оҳангҳои ҳайратангез, шаклҳои таачҷубовар ва ҳикоятҳои аҷибро оид ба ҳаёти халқ, таърих ва фарҳанги он нигоҳ доштаанд [5, с. 5].

Санъати амалии халқӣ ва навҳои гуногуни он дар ҳаёти мардум ҷойгоҳи хоса дошта, як падидаи муҳими фарҳанги миллии тоҷикон мебошад. Бо вучуди он, ки имрӯз дар шаҳру ноҳияҳои ҷумҳуриамон ҳунармандони зиёде машғули эҷоди асарҳои ҷолиби бадеӣ ҳастанд, инкишофи навҳои гуногуни санъати халқии тоҷикон дар сатҳи қаноатбахш қарор дорад [8, с. 222].

Ба ҳеҷ кас пӯшида нест, ки ҳунарҳои суннати миллии на танҳо мероси таърихиву бадеӣ, балки қисми муҳимми фарҳанги маънавии замони муосир маҳсуб меёбад. Омӯхтан ва эҳё намудани ҳунарҳои бадеӣ имконият медиҳанд муайян намоем, ки то кадом андоза онҳо ба ҳаёти имрӯзаи мо ворид шудаанд, бо табиати маҳал, тарзи зисти мардум, ривоятҳо, расму оин, урфу одат ва ҷашнҳо чӣ робитае доранд. Дар айни замон, эҳёи қорҳои хонагӣ шиддати бекориву камбизоатиро паст намуда, рушди бемайлоии иқтисодиётро таъмин месозад.

Дар байни ҳунарҳои мардумӣ аз ҳама маъмултараш инҳо буданд: ҷӯбтарошӣ, табақтарошӣ, кафлезтарошӣ, шонатарошӣ, чархаю ҳаллочитарошӣ, юғу сипортарошӣ, қандакорӣ дару тиреза, зинтарошӣ, сутуну равоқҳои мунаққаш. Ҳунарҳои дигари халқ аз қабилӣ: заргарӣ, сохтани гӯшворҳои қафасӣ, дастмона, қулфи гиребон, ҳайкалчаҳои гуногун, ангуштарин ва гӯшвора аз нуқраю тилло, ҷойҷӯшу офтоба, чилимчӣ, чом, табақу лаълиҳо аз мис ва алюминий, гарданбанду қасоба ва ғайраҳо ба маърази тамошоӣ мардум гузошта мешуданд.

Инчунин, асбобҳои тайёркардаи қуллогарони тоҷик ба мисли хумдонҳо, чархдеғҳо, кӯзаҳои ҳархела, лаълию табақҳои сафолӣ, шамъдону офтоба, гулдону зарфҳои сафолӣ хеле нафису диққатҷалбкунанда буданд. Пирони қорозмуда ва ҳунармандони ин минтақа бо фарзандону шогирдонашон даҳҳо намуди ҷаҳлуку чирчӣ, тешаю табар, досту гулмех, кафгиру оташқоб, наълу лаҷом, асою мушқапак, қапқонҳои сохтаи худро ба намоиш мегузоштанд ва назари мардуми минтақаи Кӯлобро чун оҳанрабо ба худ мекашиданд [4, с. 15].

Дастони моҳиру ҷобуки ҳунармандон дар давоми асрҳои зиёд матоъҳо, зарфҳо, асбобҳои мусиқӣ, қолинҳо, сӯзаниҳо, маснуоти заргарӣ ва дигар намуд маҳсулоти ҳунармандиро тайёр мекарданд. Ҳунарҳои қадимаи ниёгонамон хушбахтона тавассути сулолаҳои ҳунармандон аз насл ба насл гузашта то замони мо расидаанд [1, с. 98].

Ҳунарҳои мардумии миллати тоҷик алалхусус ҳунарҳои мардумии минтақаи Кӯлоб аз рӯи сарчашмаҳои таърихӣ хеле зиёд буда, метавон шартан онҳоро ба чунин қисматҳо гурӯҳбандӣ намуд:

1. Ҳунарҳои мардумие, ки хусусияти фарҳангӣ-бадеӣ доранд (қаламзанӣ, чакандӯзӣ, нақшдӯзӣ, заргарӣ, сохтани асбобҳои мусиқии дутор, таблак, доира ва ғайра);

2. Ҳунарҳои мардумие, ки хусусияти меъморӣ доранд (қандакорӣ, хиштрезӣ, мехсозӣ, қуллогарӣ, ҷевонсозӣ ва ғайра);

3. Хунарҳои мардумие, ки аҳамияти рӯзмарра доранд (сохтани асбобҳои рӯзгор, абзори асп, табаку қошуктарошӣ, сабадбофӣ, мухпару рафида, сандуку гахворасозӣ ва ғайра);

4. Хунарҳои мардумие, ки барои кӯдакон ҳамчун бозича пешниҳод мегарданд (лухтакҳо, алвончакҳо, гахворачаҳо ва ғайра);

5. Хунарҳои мардумие, ки хусусияти табобативу истеъмоли доранд (истифода аз гулу гиёҳҳо, занбури асалпарварӣ, маҳсулоти шири хонагӣ, шириниву мураббоҳои хонагӣ ва ғайра);

6. Хунарҳои мардумие, ки ҳамчун армуғон ё тухфа пешниҳод карда мешаванд (дастмонаву ҳалқа ва муҳраву дигар ороишоте, ки аз маҳсулоти табиӣ омода шудаанд, гӯшвора ва ғайра).

Минтақаи Кӯлоб аз бостон бо хунармандони чирадасти худ овозаманд буд ва ҳафт. Имрӯзҳо дар минтақаи Кӯлоб мардум ба хунарҳои гуногуни халқии анъанавӣ ва замонавӣ машғул мебошанд. Ба монандӣ: бофандагӣ (чӯроббофӣ, гилембофӣ, колинбофӣ), дӯзандагӣ (чакандӯзӣ, пардадӯзӣ, тоқидӯзӣ, гулдӯзӣ, чодардӯзӣ, зардӯзӣ, шерозадӯзӣ, пояфзолдӯзӣ...), намадмоли, дуредгарӣ (табақтарошӣ, чумчатарошӣ, ҳайкалтарошӣ, зини асптарошӣ, гахворатарошӣ, таҳияи асбобҳои мусиқӣ...), оҳангарӣ (асбобҳои рӯзгор аз қабилӣ табар, болға, бел каланд, дос, тануру лулатанур...), заргарӣ (гӯшвора, қулфи гиребон, даспона, зирехбанд, касоба...) , пухтупаз (истифодаи маҳсус аз маҳсулоти ширӣ, гӯшти, нонӣ ва алафӣ...) ва ғайраҳо.

Инчунин, занони хунарманди минтақаи Кӯлоб намудҳои гуногуни хӯрокҳои миллӣ, аз чумла, қалама, таҳмол, оши бурида, оши палав, қурутоб, манту, ширбат, шӯрбо, ширбиринҷ, ширравған, шакароб, ревоҷ, кочӣ, нашоиста ва ғайраро бо маҳорати баланд, метавонанд таҳия кунанд [2, с. 14].

Яке аз соҳаҳои пешрафта соҳаи бофандагӣ буд, ки ба он бештар занону духтарон машғул буданд. Хунармандони минтақаи Кӯлоб аз пахта ришта ресида, аз он риштаҳо дар дастгоҳҳо матоҳои пахтагин мебофтанд. Дар баробари ин ришта ҳам ба фурӯш бароварда мешуд. А. Бобринский навиштааст, ки дарвозиҳо аз риштаи дар Кӯлоб тайёршуда дар дастгоҳҳои худ мато мебофтанд. Ба гуфтаи қаҳрамони халқи тоҷик Садриддин Айни, дар шаҳри Кӯлоб истеҳсоли чит, карбос, карбосшоҳӣ ва алочабофӣ хеле тараққӣ карда буд. Маҳсули дасти бофандагони шаҳри Кулоб бо матоҳои хунармандони шаҳрҳои марказии Осиёи Миёна, Самарқанду Бухоро рақобатпазир буданд, зеро бо сифати баланд бофтаю дӯхта мешуданд [6, с. 30].

Дар замони мо як қатор амалҳои, ки пештар дастӣ иҷро мешуданд, тавассути компютерҳо тарҳрезӣ мешаванд. Бешубҳа, хуб аст, ки касбомӯзон аз дастовардҳои ҷаҳони муосир бархурдор мегарданд, аммо фаромӯш набояд кард, ки хунари анъанавии тоҷикон аз кучо сарчашма гирифтааст ва корҳои эҷодии хунармандон бо кадом технология офарида мешаванд. Гузашта аз ин, касбомӯзон бояд аз анъанаҳои хунармандии халқи тоҷик огоҳ бошанд. Зарур аст, ки дар таълими фанҳои таҳассусӣ – қандакорӣ, гачкорӣ, наққошӣ, кашададӯзӣ, кундалрезӣ, армуғонсозӣ ва ғайра анъанаҳои миллии халқамон самаранок истифода шаванд. Инъикоси анъанаҳои миллӣ дар офаридани осори хунарҳои мардумӣ ба инкишофи ҳисси худшиносӣ, ватандориву ифтихори миллӣ, инчунин тақмили маҳорат мусоидат менамояд.

Аз ин рӯ зарур аст, ки дастовардҳои моддию маънавии мардуми шарифамонро ба самъи оламиён расонем ва тавонем нақши тамаддунсозии миллати тоҷикро минбаъд низ идома диҳем. Ин аст, ки бо ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хунарҳои мардумӣ эҳё гардида, дар арсаи байналмилалӣ муаррифӣ гардида истодаанд. Бояд гуфт, ки масъалаи эҳё намудани хунарҳои мардумӣ дар маркази диққати Пешвои миллат қарор гирифтааст, ки оиди ин масъала тадбирҳои саривақтӣ ва мушаххас андешида истодаанд.

Пешвои миллат бо мақсади тараққӣ додани хунарҳои мардумӣ ва муаррифӣ шудани онҳо дар арсаи байналмилалӣ, дар Паёмашон ба Маҷлиси Олӣ пешниҳод намуданд, ки соли 2018 дар кишвар Соли рушди сайёҳӣ ва хунарҳои мардумӣ эълон карда шавад. Дар ин раванд, Ҳукумати мамлакатро зарур аст, ки барои рушди

хунарҳои мардумӣ ба соҳибкорон ва хунармандон чудо намудани қарзҳои имтиёзноқро тавассути Фонди дастгирии соҳибкорӣ васеъ ба роҳ монад. Инчунин, бо мақсади ҳавасмандгардонии аҳоли ҷиҳати истехсоли молҳои ниёзи мардум дар хона ва рушди хунарҳои мардумӣ аз 1 январи соли 2018 фуроши чунин молу мавод аз пардохти ҳамаи намудҳои андоз озод карда шаванд [9].

Пешвои миллат дар Паёми навбатиашон бо мақсади вусъат бахшидан ба ҳалли масъалаҳои зикршуда ва бо дарназардошти зарурати инкишофи инфрасохтори деҳот пешниҳод намуданд, ки солҳои 2019-2021 «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунарҳои мардумӣ» эълон карда шаванд. Мақсади асосӣ аз ин пешниҳод амалигардонии талошҳои Ҳукумати мамлакат ба хотири боз ҳам обод кардани Тоҷикистон ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоии аҳоли бо роҳи беҳтар намудани инфрасохтор, пеш аз ҳама, дар соҳаҳои маорифу тандурустӣ, таъсиси ҷойҳои корӣ, таъмин кардани аҳолии деҳот бо оби босифати ошомиданӣ, бунёду таҷдиди роҳҳои маҳаллӣ, рушди инфрасохтори сайёҳӣ ва инкишофи хунарҳои мардумӣ, ба талаботи муосир мутобиқ сохтани сатҳи хизматрасонӣ ва баланд бардоштани некӯаҳволии мардум дар ҳар як деҳа ва маҳалли аҳолинишин мебошад [10].

Дар доираи эълон гардидани «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунарҳои мардумӣ» дар деҳоти мамлакат як қатор пешравиҳо ба назар расида, рушди сайёҳӣ ва омӯзиши хунарҳои мардумӣ идома ёфта истодааст. Бо вучуди ин, мо бояд суръати ободонӣ ва бунёдкориро боз ҳам вусъат бахшем, мушкилоти ҷойдоштаро бартараф созем ва барои рушди деҳот, сайёҳӣ ва тақвияти омӯзиши хунарҳои мардумӣ тадбирҳои иловагиро роҳандозӣ намоем [11].

Вобаста ба ин масъала Пешвои миллат таъкид намудаанд, ки Ҳукумати мамлакат вазифадор аст то соли 2026 шаҳрвандони аз 18-сола болоро, ки касбу хунар надоранд, ба касбу хунаромӯзӣ ҷалб карда, ҷиҳати саросар соҳибкасб гардидани аҳоли тадбирҳои иловагиро роҳандозӣ намоянд. Дар панҷ соли оянда як миллион нафар шаҳрвандони кишвар бояд соҳибкасб гардонида шаванд. Илова ба ин, зарур аст, ки сифати таҳсилот ва касбомӯзӣ дар муассисаҳои таълимӣ беҳтар карда, ихтисосу хунароҳе, ки барои бозори меҳнат заруранд, таъсис дода, ҷиҳати бо шуғл таъмин намудани сокинони мамлакат, бахусус, ҷавонон ва занону бонувон тадбирҳои қатъӣ андешида шаванд [11].

Дар таърих бисёр сурат гирифтааст, ки миллатҳо дар пайи як садамаи хурд аз байн рафтаанд. Аммо оламиён дар ҳайратанд, ки миллати тоҷик чи гуна тавонист ду бор ба муҳлати ҳазор сол аз давлатдорӣ маҳрум гашту боз ба давлат расид, вале нест нашуд. Ҳазорон бор қатли ом шуду ҳазорон бори дигар аз шарри душман ба кӯҳҳо паноҳ бурд, вале пойбарҷо монд. Асрори ин пайдор монданҳо дар хунару хунармандии миллати тоҷик аст [1. с, 100].

Миллати тоҷик ҳам дар сухан хунарвар асту ҳам дар амал. Хунари суханвариву эҷодкорӣ ва ҳифзи забон буд, ки руҳан пайдор монд ва ҳамчунин, хунари сохтани асбобҳои рӯзгору олоти зиндагӣ боис гардид, ки ҳатто ба саҳттарин шароитҳо тоб овард ва ҳатто дар шароитҳои, ки одамро ба ваҳшӣ табдил медиҳад, бо хунару хунармандии худ инсонвор зиндагӣ кард ва фарҳангу маънавиёти инсониро ҳифз намуд. Масалан, кандакориву кулолгарӣ ва ба асп зину наъл задану асбобҳои мусиқӣ сохтан, табақтарошиву ҳайкалтарошӣ, эҷоди технологияи обёрӣ аз поён ба болои теппаву бардоштани ҳосили зиёд, яъне аз одитарин маҳсули табиӣ омода намудани беҳтарин шароити зиндагӣ сабаби ҷисман боқӣ мондани миллати тоҷик гардид.

Пешвои миллат мудом сиёсати фарҳангсолорӣ пешбурда дар эҳёи суннатҳои миллӣ саҳми арзанда дорад. Аз лиҳози этнографӣ шарқшиносони маъруфи дунё Бартолд В.В., Бертелс Е.Э., Брагинский И.С., Семёнов А.А., Шишов А.П., академик Бобочон Ғафуров – фарҳангу хунари милли тоҷиконро дар ҷаҳон муаррифӣ намуданд. Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ ин анъанаи неқро идома дода хунарҳои мардумиро хусусан хунарҳои мардумии минтақаи Кӯлобро ҳамчун инъикосгари фарҳанги бою қадимаи тоҷикон зинда намуд.

Бо дастгирии бевоситаи Пешвои миллат расму оинҳои мардумӣ ба танзим дароварда шуда, бехтарин анъанаву суннатҳои аҷдодӣ эҳё гардидаанд. Давоми се даҳсолаи охир ҳунарҳои мардумӣ аз қабилӣ зардӯзӣ, гулдӯзӣ, чакандӯзӣ, кашидадӯзӣ, кандакорӣ, заргарӣ, кулолгарӣ табақу қошуқтарошӣ, қолинбофӣ, адрасбофӣ, алоҷабофӣ ва дигар суннатҳои миллии қадима ба тарзу услуби нав эҳё шуданд. Ҳоло намунаҳои онҳо дар минтақаи Кӯлоб аз воситаҳои бехтарини мусоидат ба инкишофи маънавии ҷомеа ва бехтар намудани вазъи зиндагӣ ба шумор мераванд.

Ҷиҳати рушди ҳунарҳои мардумӣ моро зарур аст ба анъанаҳои дигари неки ниёгонамон рӯ биёрем, ки он эҳтироми калонсолон аз ҷониби хурдсолон мебошад. Зеро таҷрибаи рӯзгори солдидадон дар ҳамаи давру замонҳо дастгири насли ҷавон буд. Насихату маслиҳатҳои падаронаи пирони рӯзгордида ва солхӯрда барои пешравию кор муфид буда, ҳамзамон ҷавонро аз оқибатҳои нохуши равандҳои номатлуб ҳифзу ҳимоя мекунанд.

Халқи заҳматкашу меҳнатдӯсти миллати тоҷик ҳамаи ин ҳунарҳои гузаштаамонро ба фарзандони хеш низ омӯзониданд, то ки онҳо пешбарандаи ин ёдгориҳои халқи пешин бошанд ва ин ҳунарҳо дар байни мардум фаромӯш нашаванд. Имрӯз низ бо эҳёи ҳунарҳои мардумӣ ва корҳои хонагӣ мо метавонем шиддати бекориро паст намуда, сатҳи иқтисодиётро баланд бардорем. Бо намоиши ҳунарҳои мардумии худ нигоҳи ҷаҳониёнро тасхир намуда, бо обу ҳавои дилнишин ва табиати бихиштосоямон имкониятҳои бузурги ба кишвари сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ таъдил додани Тоҷикистонро дорем.

Ҳунарҳои мардумӣ волотарин дастоварди аҳли башар буда, дар давраи фаъолият, қору рӯзгор суннату анъанаҳо мақому манзалати ҳар як миллатро муайян сохта, мартабаи давлатро ба ҷомеаи ҷаҳонӣ муаррифӣ менамояд. Ояндаи Тоҷикистон бо мардуми ҳунарвару ҳунармандаш дурахшон аст ва мо дар якҷоягӣ таҳти сарварию хирадмандонаи Пешвои муаззами миллатамон оянда ба дастовардҳои аз ин ҳам бузургтар ноил мегардем.

#### Адабиёт:

1. А.Қ. Раҳмонзода. Тоҷикистон сарзамини сайёҳӣ ва макони ҳунарҳои мардумӣ. // Раҳмонзода А.Қ., Хатлон: ҚДММ “Истиклол 1”-2018, саҳ. 96.
2. А.Қ. Раҳмонзода., О.З. Ҳамидиён. Хатлон раҳнамо барои сайёҳон бо забони тоҷикӣ ва англисӣ. // Раҳмонзода А.Қ., Ҳамидиён О.З., Хатлон-2018, саҳ.14.
3. Д. Шариф. Назаре ба таъриху тамаддуни мардуми Кӯлоб. // Шариф Д., Душанбе, «Деваштич»-2006, саҳ. 23.
4. Д. Шариф., И. Маҳмадов. Аз таърихи ҳунарҳои марумии Хатлонзамин // Шариф Д., Маҳмадов И., Душанбе,-2007, саҳ 15.
5. Дар зери таҳрири Н. Нурҷонов. Гулдӯзии тоҷикӣ. // Нурҷонов Н., Москва, «Искусство»-1979, саҳ. 5.
6. Кӯлоб. Энциклопедия, - Душанбе,-2006. саҳ. 30.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳунарҳои бадеии халқӣ (Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2003, №8, мод. 466; соли 2013, №7, мод. 534).
8. М.Н. Дадабоева. Нақши анъанаҳои миллии дар эҳёи ҳунарҳои мардумӣ. // Дадабоева М.Н. Номаи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Ғафуров. №2 (51) 2017, саҳ 222.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. // шаҳри Душанбе, 22.12.2017.
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. // шаҳри Душанбе, 26.12.2018.
11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. // шаҳри Душанбе, 26.12.2019.
12. Пешвои миллат эҳёгари тамаддуни тоҷикони ҷаҳон. Зери назари Вазири

маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон- Р.Х. Саидзода. // Саидзода Р.Х., Душанбе: Адиб-2022, саҳ 183.

13. Писарчик А.К. Кулябская этнографическая экспедиция 1948 г // А.К.Писарчик // Изв ТФАН СССР.-1949.-№15, саҳ. 89-97.

14. Ф. Шарифӣ. Гулҳои чакан таҷассуми ҳастии мост. // Шарифӣ Ф. Маҷаллаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва иҷтимоию фарҳангии “Меҳровар” №6 (44) июни соли 2022, саҳ. 3.

15. Ю. Яъқубов., Д. Довудӣ., А. Зардиев. Кӯлоб шаҳри қадиму шӯҳратманд // Яъқубов Ю., Довуди Д., Зардиев А., Душанбе: «ЭР-граф», 2006, саҳ 48.

16. Wikipedia-Ҳунар (санаи мурочиат 5.01.2023).

## **ҲУНАРҲОИ МАРДУМИИ МИНТАҚАИ КҶЛОБ БАЁНГАРИ ТАЪРИХ ВА ТАМАДДУНИ МИЛЛАТИ ТОҶИК**

Мақолаи мазкур ба рушди ҳунарҳои мардумии Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳусус ҳунарҳои мардумии минтақаи Кӯлоб баҳшида шудааст.

Дар мақола ба масъалаи ҳунарҳои мардумии минтақаи Кӯлоб, таърихи инкишофи он ва ҳунарҳои дастии ин минтақа диққати махсус дода шуда, ҳамчун як қисми илми таърих ва тамаддуни миллати тоҷик ба таври муфассал баррасӣ шудааст.

Ҳунарҳои мардумии минтақаи Кӯлоб инъикоскунандаи таърих ва маданияти халқи тоҷик буда, эҳё намудан ва муаррифӣ шудани онҳо воситаи шиносонидани таърихи пурғановат ва тамаддунофарии миллати тоҷик дар сатҳи ҷумҳурӣ ва берун аз он мебошад.

Муаллифон қайд намуданд, ки ҳунарҳои мардумии минтақаи Кӯлоб ва навҳои он дар ҳаёти мардуми ин минтақа мақоми хоса дошта, як василаи муайянкунандаи таърихи кишвар мебошанд.

Ҳунарҳои мардумӣ яке аз соҳаҳои муҳими бо шугл фаро гирифтани аҳолии қобили меҳнат, баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум, рушди соҳаҳои хизматрасониву истеҳсолӣ, инчунин, эҳёкунандаи анъанаҳои милли ба ҳисоб мераванд.

Бо туфайли рушд додани ҳунарҳои мардумии минтақаи Кӯлоб дар миёни омма даромаде, ки аз ҳисоби фаъолияти ҳунармандон ба даст меояд бучети давлат ва моликияти оилавино ғанӣ гардонида, шароити мусоиди зиндагино барои мардум фароҳам меоварад.

Муаллифон дар ин масир сиёсати фарҳангсолории Пешвои миллатро муайян намуда, нақши ўро дар эҳёи ҳунарҳои мардумӣ, баҳусус ҳунарҳои мардумии минтақаи Кӯлоб ба монанди нақшдузӣ, чакандузӣ, гулдӯзӣ, кулолгарӣ, оҳангарӣ, заргарӣ ва гайраҳо баръало инъикос намудаанд.

**Калидвожаҳо:** Пешвои миллат, паёмхо, таърих, тамаддун, ҳунармандӣ, анъанаҳои милли, ҳунарҳои мардумӣ, ҳунарҳои дастӣ, чакан, гулдузӣ, кулолгарӣ оҳангарӣ, заргарӣ.

## **НАРОДНЫЕ ПРОМЫСЛЫ КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ ИСТОРИЮ И ЦИВИЛИЗАЦИЮ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА**

Данная статья посвящена развитию народных промыслов Республики Таджикистан, особенно народных промыслов Кулябского региона.

В статье особое внимание уделено вопросу о народных промыслах Кулябского региона, истории его развития, ремеслах этого региона, как части науки об истории и цивилизации таджикского народа.

Народные промыслы Кулябского района отражают историю и культуру таджикского народа, а их возрождение и представление является средством ознакомления с богатой и цивилизованной историей таджикского народа на уровне республики и за ее пределами.

Авторы отмечают, что народные промыслы Кулябского региона и его виды имеют особый статус в жизни жителей этого региона и являются средством определения истории страны.

Народные промыслы считаются одним из важных направлений занятости трудоспособного населения, повышения уровня жизни народа, развития сферы обслуживания и производства, а также возрождения национальных традиций.

Благодаря развитию народных промыслов Кулябского региона доходы, получаемые от работы художников, обогащают государственный бюджет и семейное имущество, обеспечивают благоприятные условия жизни населения.

В этом направлении авторы определили культурную политику Лидера Нации и ярко отразили его роль в возрождении народных промыслов, особенно народных промыслов Кулябского региона, таких как вышивка, рукоделие, вышивание чакан, гончар, кузнечное дело, ювелирное дело и други.

**Ключевые слова:** Лидер нации, послания, история, цивилизация, мастерство, национальные традиции, народные промыслы, рукоделие, вышивание чакан, вышивка, гончар, кузнечное дело, ювелирное дело.

### **THE FOLK CRAFTS OF THE KULOB REGION WHICH EXPRESS THE HISTORY AND CIVILIZATION OF THE TAJIK NATION**

This article is dedicated to the development of folk crafts of the Republic of Tajikistan, especially the folk crafts of Kulob region.

In the article, special attention is paid to the issue of folk crafts of the Kulob region, the history of its development, and handicrafts of this region, as a part of the science of history and civilization of the Tajik nation.

The folk crafts of the Kulob region reflect the history and culture of the Tajik people, and their revival and presentation is a means of introducing the rich and civilized history of the Tajik nation at the level of the republic and beyond.

The authors note that the folk crafts of the Kulob region and its types have a special status in the lives of the people of this region and are a means of determining the history of the country.

Folk crafts are considered one of the important areas of employment for the able-bodied population, raising the standard of living of the people, development of service and production sectors, as well as revival of national traditions.

Due to the development of folk crafts of the Kulob region, the income earned from the work of artists enriches the state budget and family property, and provides favorable living conditions for the people.

In this direction, the authors determined the cultural policy of the Leader of the Nation and clearly reflected his role in the revival of folk crafts, especially the folk crafts of the Kulyab region, such as embroidery, needlework, chakan embroidery, potter, blacksmithing, jewelry and others.

**Key words:** Leader of the nation, messages, history, civilization, craftsmanship, national traditions, folk crafts, needlework, chakan, embroidery, potter, blacksmithing, jewelry.

**Маълумот дар бораи муаллифон:** Абдуллоев Махмуд Холович-доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360 ҚТ, ш.Кӯлоб кӯчаи С.Сафаров 16. **Суроғаи электронӣ:** [abdulloev.48@mail.ru](mailto:abdulloev.48@mail.ru), **Тел:** (+992) 918-68-52-05.

**Чалилов Баҳриддин Бозоралиевич-** докторанти (PhD)-и соли 2-юми ихтисоси таърих, кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360 ҚТ, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16. **E-mail:** [chalilov93@list.ru](mailto:chalilov93@list.ru), **Тел:** (+992) 988-66-84-74.

**Сведения об авторе:** Абдуллоев Махмуд Холович – доктор исторических наук, профессор кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** 735360 РТ, г.Куляб ул. С.Сафарова, 16., **E-mail:** [abdulloev.48@mail.ru](mailto:abdulloev.48@mail.ru), **Тел:** (+992) 918-68-52-05.



**Джалилов Бахриддин Бозоралиевич** - докторанти (PhD) 2-го курса по специальности история, кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** РТ, 735360. г. Куляб, улица С. Сафарова 16. **E-mail:** [chalilov93@list.ru](mailto:chalilov93@list.ru), **Тел:** (+992) 988-66-84-74.

**Information about the authors: Abdulloev Mahmud Holovich** – doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of the Tajik People Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. **Address:** 735360 RT, Kulob st. S. Safarov 16., **E-mail:** [abdulloev.48@mail.ru](mailto:abdulloev.48@mail.ru), **Phone:** (+992) 918-68-52-05.

**Jalilov Bahriddin Bozoraliavich** – doktor (PhD) 2-nd year majoring in Historical science, Department of History of the Tajik People, Kulob state University named after Abuabdulloh Rudaki. **Address:** 735360 RT, Kulob town, street S. Safarov 16. **E-mail:** [chalilov93@list.ru](mailto:chalilov93@list.ru), **Phone:** (+992) 988-66-84-74.

ТДУ: 37.0 (2-точ)

ТКТ: 66+74 (2-точ)

А-14

## ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ РАМЗҶОИ МИЛЛӢ

Абдуллоев Н.С., н.и.с., дотсент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

«Рамзҷои давлатӣ ҳастӣ ва ифтихори миллии мо буда, гувоҳи барҷастаи Истиқлолияти давлатӣ, таҷассумгари ифтихори миллии ва оро номуси ватандорӣ мебошанд»

**Эмомалӣ Раҳмон**

Инсоният дар таърихи тӯлонии хеш вобаста ба вазъу ҳолатҳои гуногун ва печида ба ҳадафҳо ва азму иродааш рамзҳои зиёдеро эҷод ва корбаст намудааст. Рамзҳои миллии ифодагари орзуи ормонҳои мардум ва бехтарин василае баҳри муттаҳид намудани одамон мебошанд. Қобил ба зикр аст, ки дар як қатор асарҳои илмии олимони тоҷик чун, Муҳаммад А.Н., Г.Н. Зокиров, А. Муҳаббатов, С. Шарифов. Ятимов С. ва баъзе дигарон паҳлуҳои мухталифи рамзҳои сиёсӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шудааст. Ба андешаи мо ҳарчанд, ки масъалаи мазкур аз ҷониби олимони соҳа мавриди таҳлил қарор дода шуда бошад ҳам, аммо баъзе аз паҳлуҳои он норавшан боқӣ мондааст. Аз ин рӯ, муқаррар карда шуд, ки баъзе паҳлуҳои он мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шавад.

Дар бисёр мавридҳо на худи рафтори ҳокимон, сиёсатмадорон ва сарварони хизбҳои сиёсӣ, балки андешаҳои рамзии системаи рамзҳои ҳукмрон дар ҷомеа одамонро дар шаклҳои муайяни фаъолияти иҷтимоӣ сафарбар менамоянд. Бинобар ин ба пуррагӣ маълум аст, ки аз замонҳои хеле қадим то таъсиси давлатҳои миллии сарварони сиёсӣ рамзҳои гуногуни миллиро таҳия ва истифода намудаанд. Аз ҷумла, парчам, суруди миллии (гимн), конституция, аломатҳои пулӣ, иду маросимҳо бо мақсади муттаҳидсозии миллат дар атрофи ин ё он идеология, ки одамонро ба ягон самти фаъолият сафарбар менамояд, рамзҳои асосӣ маҳсуб меёбанд.

Бостоншиносон истифодаи яке аз рамзҳои сиёсӣ, яъне парчамро ҳанӯз солҳои то милод муайян намудаанд. Парчам бо гузашти айём ҳамчун рамз ончунон мавқеи устувор касб кардааст, ки имрӯз ҳеҷ як давлатеро наметавон бидуни он тасаввур кард. Аз аҳди бостон парчам, ифодагари маркази лашкар, мавқеи сарлашкар ва нерӯбахшу хидоятгари сарбозон ба пирӯзӣ будааст. Парчамдор аз ҳисоби сарбозони далери шучоъ ва матинирода интиҳоб карда мешуд. Парчам ифодагари шарафу қудрат ва нангу номуси лашкар буд. Забти парчами ҳар як лашкар аз ҷониби лашкари дигар маънои пирӯзӣ бар онро дошт. Фориг аз сафқашию ҳарб парчами лашкар ба таври доимӣ аз ҷониби гурӯҳе аз сарбозон назорат ва ҳимоят мешуд ва ин анъана то ба имрӯз боқӣ мондааст.

«Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ як василаи баёнгари парчам ва парчамдории мардуми далеру шучои тоҷик мебошад. Бинобар навиштаҳои муаллифи «Шоҳнома» Коваи оҳангар аз зулму истибдоди Заҳҳок ба дод омада, ба рағми ин шоҳи хунхор мешӯрад ва пешбанди чармини хешро бар сари найза кашида, халоикро ба шӯриш даъват мекунад ва ба пирӯзӣ мерасад. Ба ин васила шоҳ Фаридун ба сари тахт меояд ва он пешбанди Коваи музаффарро «Ковиёни дурафш» (дурафши Ковиёни) мехонаду бо зару зевар меорояд ва муқаддас медонад. Бояд гуфт, ки дурафш (шакли дигараш дирафш) аз муродифҳои бостонии парчам аст.

Таърихшиногон овардаанд, ки дурафши ковиёни солҳои солҳои ифтихору гурур ва илҳомбахши пирӯзҳои ворисони Фаридун будааст ва ниҳоят, арабҳои истилогар ва тамаддуншикан онро ҳангоми ҳамла ба Эронзамин ба яғмо бурдаанд.

Баъд аз ин ҳодисаи таърихӣ парчам ба рамзи пирӯзӣ ва баъдтар ба рамзи давлатдорӣ табдил ёфт. Ва ҳар шахсе, ки ба қудрат мерасиду қулоҳи сарварӣ ба сар мениҳод, парчамро азиз меошад ва баланд меафрохт.

Яъне, ба тадриҷ шоҳон дирафши ковиёниро боз ҳам ороистару мунаққаш кардаанд, то ба ҳоле ки дар шаби тор ба гунаи хуршед мекурашанд ва ба мардум фароҳум умед (бахри пайдории давлат ва адлу адолат) эҳдо мекард.

Аслан, парчам дар саросари ҷаҳон рамзи маъруфу бостонист. Дар «Энциклопедияи Советии тоҷик» чунин оварда шудааст, ки «Парчам рамзи синф, миллат, ягонагии ҳарбӣ, партиявӣ, динӣ ва ҷамъиятии ташкилотҳои гуногун» мебошад ва илова шудааст: «Байрақ матои якранга ё бисёрранга мебошад, ки нишони махсус дорад: як тарафи он ба ҷӯбдаста часпонда мешавад» [1, с. 352].

Мувофиқи маълумоти ин сарчашма, чунон ки дар аввал ишора намудем, сароғоз парчам бештар чун рамзи нерӯю тавоноӣ, лашкаркашию кишваркушоӣ пазируфта шудааст. Дар ҷанги байни юнониҳову форсҳо (асри 5-и то милод), шӯришҳои хилофати араб, муборизаи сӯғдиёни диловар бар зидди аҷнабиён, амалиёти ҳарбии Сомониён, Ғазнавиён, муғулҳо, Темуриён, Манғитиён ҳар лашкар парчами афрохтаи худро доштааст. Барои дар сафи пеши лашкар устувор доштани парчам сипоҳии далеру нерӯманде баргузида мешуд, ки ўро маъмулан аламдор (парчамдор) меномиданд ва ин аз вазифаҳои ифтихории ҳар сипоҳии ватандӯсту ҷавонмард буд.

Бояд гуфт, ки дар фарҳангу луғатномаҳо ва дар осори бадеӣ муродифоти зиёди вожаи парчам истифода шудаанд, ки аз ин миён шаш вожаи зерин бештар маъруфанд: дирафш (дурафш), алам, ливо, байрақ, парчам, роят.

Вожаи сермаъною тоҷикиасли дирафш аз қуҳантарин муродифоти парчам мебошад ва пас аз он дар адабиёти классикиямон вожаи арабии алам дар истифода бартарӣ ёфта, дар осори боқимондаи А. Рӯдакӣ ба сифати муродифи парчам вожаҳои алам, дирафш ва роят омадааст. Маъмултарин муродифи парчам дар адабиёти классикиямон вожаи алам аст. Ибораҳои алам барафрохтан (пайдо шудан), алам баркашидан (парчам бардоштан), алам баровардан, алам берун задан (пайдо шудан), алам гардидан, алам шудан (машҳур гаштан) ва амсоли инҳо дар иртибот ба маънои аслии алам (парчам) таҳия шудаанд. Пас аз Инқилоби Октябр (1917) дар силсилаи муродифҳои парчам вожаи туркии байрақ афзалият пайдо кард. Ибораҳои байрақи сурх, Байрақи Октябр, байрақи зафар, Байрақи сурхи меҳнат зуд маъмул гаштанд. Вожаи парчам дар аҳди Шӯравӣ дар Тоҷикистон ҷандон мавқеъ надошт. Вожаҳои муродифии дирафш (дурафш) ва парчам вожаҳои ноби тоҷикӣ мебошанд ва аз вожаҳои байрақ, алам, ливо ва роят бо ҳамин вижагии умдашон бартарӣ доранд. Ҳоло вожаи дирафш хеле камистеъмом аст, чунки ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ шомил гаштааст.

Чун кишвари маҳбубу арҷманди мо Тоҷикистон ба истиқлол расид, дар радиҳои масоили дигар зарурати таҳияву таъйини рамзҳои давлатӣ пеш омад. Вакилони мардумӣ дар иҷлосияи 16-уми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори масъулият дар баробари рамзҳои дигари давлатӣ – Суруди миллӣ ва Нишони давлатӣ таъини афкор намуданд, мулоҳизоти мутахассисонро ба инобат гирифта ва ниҳоят, «Низомномаи Парчами давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон»-ро қабул намуданд. Ҳамин тавр, 24-ноябри соли 1992 Ҷумҳурии Тоҷикистон расман соҳиби аввалин рамзи давлатӣ

ва соҳибистиклолии худ - Парчами давлатӣ гардид. Вакилони мардумӣ барои ифодаи номи ин рамз аз байни силсилавожаҳои муродифӣ маҳз вожаи қадимӣю тоҷикии парчамро пазируфтанд ва ба ин васила боз як нобвожаи тоҷикиро эҳёи сари забонҳо намуданд.

Ҳамчун анъана ва рамзи фахру хувиати миллии ягон маросими расмӣ бе садо додани суруди миллии ва парафшон намудани парчами давлатӣ намегузарад. Парчам дар иморати қароргоҳи сарони давлатҳо ва ҳукуматҳо ва дар баъзе кишварҳо дар бисёр муассисаҳои давлатӣ ва ҳатто биноҳои баланду намоён барафрохта мешавад. Дар рӯзҳои идҳои расмии давлатӣ парчам дар биноҳои ҷамъиятӣ низ овехта мешавад. Парчами миллии рамзи ҳатмии воҳӯриҳои байналхалқии дучониба ё бисёрҷониба мебошад. Парчамҳое, ки дар овезаҳои қисми пештоқи СММ насб шудаанд, рамзи узвияти ин кишварҳоро дар ташкилоти бонуфузи байналмилалӣ ифода мекунад.

Дар баробари парчам ҳамчун рамзи давлатӣ дар тасавури шаҳрвандон нишон(герби) низ мақоми шоиста дорад. Баъзан ба сифати унсури таркибии марказии герби сурати растаниҳо, ҳайвонот ва ғайраҳо истифода бурда мешавад. Мазмунан тасвири шер-шоҳи ҳайвонот – ё уқоб - ҳоким миёни паррандаҳо – ҳамчун рамзи соҳибқудратӣ ва бузургии давлат, мағлубнашавандагии лашкар ё ҳокимияти монарх ва сарварони давлатҳоро нишон медиҳад.

Дар баробари герби ва парчам ҳамчун рамзи давлатию миллии суруди миллии (гимн) мавқеи хоса дорад ва он дар тантанаҳои расмӣю давлатӣ, инчунин дар рӯзҳои идҳои миллию варзишӣ ҳатман садо медиҳад [2, с. 129].

Парчам «чизест, ки аз абрешими сиёҳ тайёр сохта бар сари алам банданд». [3, с. 163]. Муаллифи «Бурҳони қотей» Муҳаммадхусайни Бурҳон низ наздик бар ҳамин маънӣ ишора мекунад: «парчам чизе бошад сиёҳу мудаввар, ки бар гардани найза ва алам банданд» [4, с. 227].

Сардафтари адабиёти советии тоҷик, Садриддин Айнӣ вожаи парчамро ба гунаи суханшиносии ҳеш тафсир бахшидааст: «парчам шилшилаест, ки бар гардани байрақ ва найза банданд» [5, с. 228]. Маъникушоии вожаи парчам дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин ифода ёфта аст. «пӯпаки абрешимӣ, мӯй ва думи гови кӯҳӣ (кутос), ки ба нӯги байрақ ё найза мебастанд» [6, с. 42].

Яъне, ҳама уқдакушоёни мумтози маънӣ бар онанд, ки парчам на дирафш (алам, ливо), балки матои шилшилагунаи дарозест, ки дар нӯги дирафш ҳамоил созанд ва дар иртибот ба ин маънии парчам ба тариқи маҷоз суханварон зулфи ёрро парчам гуфтаанд.

Вале аз ин ҳама тобиши дигаргунаи вожаи парчам боке не. Муҳим он аст, ки ин вожа сирф тоҷикӣ ва бо дирафш иртиботи қавӣ дорад, аз ибтидо як ҷузъи такмилбахши дирафш будааст ва ин иртиботу такмилбахшӣ то ба ҳаде расида, ки тадричан вожаи парчам ифодагари маънии дирафш (алам, ливо...) гардидааст ва имрӯз, хушбахтона, муродифҳои туркию арабии худро мағлуб намуда, ба пирӯзии комил расидааст. Чунин ҳодиса (домангустарии маънии вожаҳо) дар таърихи забони мо ҳодисаи маъмул аст, то ба ҳаде, ки баъзан ин ё он вожа бо мурури замон маънии аслии худро тамоман фурӯ гузошта, маъние мепазирад, ки ба тамом дигар аст ва ҳеҷ пайванде, ҳамоҳангии бо маънии асл надорад. Тафсири ин ҳодиса бо далелҳо ин маврид суханро ба дарозҳо хоҳад кашид ва онҳое, ки майл доранд, метавонанд рӯй бар дастурҳои забоншиносӣ биёваранд.

Пас аз таҳия ва баррасӣ дар Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 12-майи соли 2007 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба зерин лоиҳаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи рамзҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» имзо гузошт. Боби дууми ин қонун «Парчами давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ном гирифтааст ва аз ду модда (1. Тартиби афрохтани Парчами давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2. Ҷойгиркунии тасвири Парчами давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон) иборат мебошад.

Дар қонуни мазкур тамоми қоидаҳои марбут ба муносибат ба Парчами давлатӣ ва истифодаи он муайян шудааст. «Парчами давлатии Тоҷикистон рамзи истиқлолияти

давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, иттиҳоди вайроннашавандаи коргару деҳқон ва зиёиён, дӯстиву бародарии ҳамаи миллатҳои сокини ҷумҳурӣ мебошад.

Соли 2009 бо ибтиқори Президенти мамлакат 24-ноябр Рӯзи Парчами давлатӣ эълон гардид ва ин рӯзи таърихи ҳамасола бо шукӯҳу тантана таҷлил мегардад. Ин рӯз собитгари ифтихору эҳтироми мо нисбат ба муқаддасоти миллат, аз ҷумла Парчами давлатист. Парчае, ки ҳастии давлати моро, ифтихори миллии моро ифода мекунад, парчае, ки гувоҳи барҷастаи истиқлолияти давлатии мо, таҷассумгари ғурури миллии ва ору номуси ватандорӣ ва хувияти миллии мост.

Сарвари кишварамон дар бораи Парчами давлатӣ бо камоли эҳтирому эътиқод чунин иброз доштааст: *«Парчами давлатӣ яке аз рамзҳои муҳими истиқлолияти миллии ва давлатдорӣ муосири мо, таҷассумгари асосҳои таърихи ва рамзҳои давлатдорӣ гузаштаи тоҷикон, инчунин ифодакунандаи мақсаду маром ва орзуву ормонҳои тамоми мардуми Тоҷикистон мебошад»*. Дар парчами кишвар таҷассуми ватандӯстиву ватанпарастӣ, шуҷоату далерӣ, рафоқат, сулҳу ваҳдат, ғурури ватандорӣ ва ҳимояти марзу бум мавқеи барҷаста дорад. Маҳз таҳти парчами миллии халқи тоҷик истиқлолияти хешро устувору пойдор сохт ва ба ваҳдати миллии расида, пайваста созандагӣ мекунад ва дар эъмори давлати дунявӣ ҳуқуқбунёд ба комёбиҳо мушарраф мегардад.

Ҳамин тариқ, асолати куҳанбунёди ва ғурури тамаддунофории миллати тоҷик буд, ки баландтарин парчам 165 метр дар маркази ҷумҳурӣ дар шаҳри Душанбе парафшон гардид. Қомат афрохтани парчами мазкур ифодагари ҳисси баланди худшиносии худогоҳӣ буда, эҳёгари хувияти миллии халқи тоҷик мебошад.

#### Адабиёт:

1. «Энциклопедияи Советии тоҷик» (ҷ. 1, Душанбе, 1978, сах.352- 353
2. Маҳмадов А.Н. Муқаддимаи идеяи миллии»Эр-граф»,2013-183с.
3. «Ғиёсуллуғот», ҷ.1 Душанбе: «Адиб», 1987, сах. 163.
4. «Бурҳони қотъ», ҷ. 1, Душанбе: «Адиб», 1993, сах. 227.
5. С. Айнӣ «Куллийёт», ҷ. 12, Душанбе: «Ирфон», 1976, сах. 228.
6. «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (Москва: «Советская энциклопедия», ҷ. 2, сах.42.
7. Российская социологическая энциклопедия /Под общей редакцией академика РАН Г.В.Осипова, М.,1998
8. Эмомалӣ Раҳмон. Фарҳанг ҳастии миллат аст.-Душанбе; Матбуот-2001.-37с.
9. Эмомалӣ Раҳмон. Душанбе- шаҳри дӯстӣ ва бародарӣ.-Душанбе; фон, 1998.-32с.
10. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолият неъматӣ бебаҳост.-Душанбе; Шарқи озод. 2001.-94с.
- 11.Маҳмадов А.Н. Сиёсатшиносӣ.- Душанбе «Ирфон», 2010 440 сах.

#### ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ РАМЗҲОИ МИЛЛӢ

Муаллиф дар мақола ба масъалаи мавқеи рамзҳои миллии дар ташаккули худшиносӣ ва хувияти миллии эътибори ҷиддӣ дода, нақш ва мақоми рамзҳои далатиро дар раванди муносибатҳои иҷтимоию сиёсӣ, хувияти миллии ва бунёди ҷомеаи демократӣ нишон додааст. Бо истифода аз сарчашмаҳои илмӣ навъҳо ва шаклҳои мухталифи рамзҳои сиёсӣ, мавқеи истифодабарӣ ва аҳамияти таърихӣ сиёсии рамзҳои сиёсиро дар пойдорӣ ва мустаҳкамӣ ҷомеаи демократӣ мавриди баррасӣ қарор додааст. Рамзҳои далатиро ҳамчун нишонаи худшиносӣ ва худогоҳии миллии арзёбӣ намудааст. Инчунин, арҷгузорӣ намуданро нисбат ба рамзҳои сиёсӣ қарзи шаҳрвандии ҳар як фарди ватандӯст меҳисобад. Қайд менамояд, ки махсусан ҷавонон фалсафаи рамзҳои сиёсӣ ва аҳамияти таърихӣ фарҳангӣ, инчунин вижагиҳои рамзҳо бояд хуб донанд. Бедорӣ фикрӣ ва зиракии сиёсиро аз даст надиханд ва дар муносибат бо арзишҳои миллии махсусан бо рамзҳои сиёсӣ бо эҳтиёт бошанд. Рамзҳои сиёсиро ҳамчун омили муҳим баҳри ба танзим даровардани муносибатҳои ҷамъиятӣ ва эҳё намудани расму оинҳои ниёгон маънидод кардааст.

Арзёбӣ мегардад, ки маҳз асолати куҳанбунёдӣ ва гурури тамаддунофарии миллати тоҷик буд, ки баландтарин парчам 165 метр дар маркази ҷумҳурӣ, шаҳри Душанбе парафшон карда шуд. Ва қомат афрохтани парчами мазкур исботи доштани ҳисси баланди худшиносию ҳудогоҳӣ буда, эҳғари хувияти миллии халқи тоҷик мебошад.

**Калидвожаҳо:** Рамз, дирафш, ливо, алам, байрак, рамзҳои сиёсӣ, хуввияти миллий, ҳудогоҳии миллий, худшиносӣ, таърихӣ, илмӣ.

## ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ СИМВОЛОВ

Автор в статье определяет место и статус национальных символов как самоознание и национальных ценностей в развитии политических, социальных отношений, в строительстве демократического общества. Используя различные научные источники, относительно различных политических символов, он определяет их статус и значение в установлении и прочности демократического общества. Политические символы он рассматривает как символ самосознания и национального самопознания. Он также считает, что оценить по достоинству политические символы является священным долгом каждого гражданина и каждого патриота.

Автор отмечает, что особенно молодежь должна хорошо знать философию политических символов и их историческое и культурное значение. Они должны быть политически бдительными, а по отношению к национальным ценностям быть крайне осторожными. Автор считает символы государства как важный фактор в налаживании общественных отношений и возрождении обычаев и традиций наших предков.

Оценивается, что именно древняя родовитость и цивилизационная гордость таджикской нации выражается тем, что в центре Республики городе Душанбе висит самый большой флаг длиной в 165 метров. Поднятие данного флага является свидетельством наличия чувства самосознания и возрождения национального менталитета таджикского народа.

**Ключевые слова:** политика, фактор, национальные ценности, независимость, формирование, ценность, интеллектуальный потенциал, государственная политика, исторический, учений.

## HISTORY OF THE ORIGIN OF NATIONAL SYMBOLS

The author in the article defines the place and status of political symbols as national values in the development of political, social relations, in the construction of a democratic society. Using various scientific sources, concerning various political symbols, he defines their status and significance in the establishment and solidity of a democratic society. He regards political symbols as a symbol of self-awareness and national self-knowledge. He also believes that appreciating political symbols is a sacred duty of every citizen and every patriot.

The author notes that especially young people should know well the philosophy of political symbols and their historical and cultural significance. They must be politically vigilant, and with regard to national values, be extremely cautious. The author considers the symbols of the state as an important factor in establishing public relations and reviving the customs and traditions of our ancestors.

**Key words:** politics, factor, national values, independence, formation, value, intellectual potential, state policy, historical, significance.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Абдуллоев Насуло Сайфуддинович - номзоди илмҳои сиёсӣ, мудири кафедраи фалсафаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: ҶТ 734065, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Тел: (992) 900-10-37-74

**Сведения об авторе:** Абдуллоев Насуло Сайфуддинович - кандидат политических наук, заведующий кафедрой философии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: РТ 734065, город Куляб, улица С. Сафаров 16. Тел: (992) 900-10-37-74

**Information about the author:** Abdulloev Nasulo Saifuddinovich - Candidate of Political Sciences, Head of the Department of Philosophy, Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: RT 734065, Kulyab city, S. Safarov street 16. Tel: (992) 900-10-37-74.

ТДУ:930 (2-точ)

ТКТ: 63 (2-точ)

Ю-90

## **ДИПЛОМАТИЯИ ФАРҲАНГӢ ДАР МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛХАЛҚИИ ҲОЗИРА (БА МИСОЛИ РУСИЯ ВА ХИТОЙ)**

Меҳрангез Ю., ассистент

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дипломатияи фарҳангӣ яке аз воситаҳои муассир ва муҳимтарини татбиқи стратегияи сиёсати хориҷии ҳар давлате мебошад, ки он дар низоми муносибатҳои муосири байналмилалӣ нақши муҳим мебозад.

Давлат сиёсати берунии худро амалӣ намуда, манфиатҳои миллиро бо ёрии воситаҳои гуногун ҳимоя мекунад. Дипломатия дар шакли гуфтушунӣ, бастанӣ шартномаву созишномаҳои байналмилалӣ сурат мегирад. Дипломатияи фарҳангӣ як навъ дипломатияи ҷамъиятӣ буда дар самти рушди фаъолияти сиёсати хориҷии кишварҳо нақши муассир мебозад. Дипломатияи ҷамъиятӣ барномаҳоеро дар бар мегирад, ки аз ҷониби ҳукумат маблағгузорӣ карда мешаванд ва ҳадафи он маълумот додан ва таъсир расонидан ба афкори ҷомеаи кишварҳои дигар бо мақсади ташаккул додани афкори мусбат дар байни аудиторияи хориҷӣ оид ба сиёсати хориҷӣ ва дохилии давлат мебошад [1, с. 353].

Ба ҳамагон маълум аст, ки обрӯи байналхалқии ҳар як давлатро на танҳо вазни сиёсӣ ва иқтисодии он, балки бо иқтисодии маданияи вай низ муайян мекунад. Тарғиби мероси фарҳангии худ дар кишварҳои хориҷӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии давлатҳои хурду бузург буда, ба таври ҳуқуқӣ ҷузъи ҷудонашаванда ва пурраи стратегияи амалиёт дар арсаи байналмилалӣ маҳсуб мешавад [16, с. 62-63].

Дар асри XXI дар зери таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ва дар шароити ташаккули низоми нави муносибатҳои байналмилалӣ мафҳуми «қудрати нарм»-и давлат ҳамчун воситаи таҳкими таъсири давлатҳо ба ҷаҳон баррасӣ шуд. Мутобиқи мафҳуми «қудрати нарм», ки муаллифи он сиёсатшиноси амрикоӣ Ч.Ней буд, он аз се ҷузъи асосӣ иборат аст: ҷолибияти низоми арзишҳои давлат, ҷолибияти фарҳанги он ва самаранокии ғайридавлатӣ-механизмҳои низомии сиёсати хориҷӣ [3, с. 17].

Дар мактаби сиёсатшиносии ғарбӣ робитаи мустақим байни дипломатияи фарҳангӣ ва «қудрати нарм»-и давлат вучуд дорад. Донишмандони ғарбӣ дипломатияи фарҳангиро як навъи дипломатияи ҷамъиятӣ ва ҷузъи ҷудонашавандаи сиёсати «қудрати нарм» муайян мекунад, ки «мубодилаи афкор, иттилоот, осори санъат ва дигар ҷузъҳои фарҳанги байни давлатҳо ва халқҳои онҳоро бо мақсади таҳкими ҳамдигарфаҳмӣ» мустақкам мекунад [4, с. 147-163].

Бо назардошти таърифҳои дипломатияи фарҳангӣ ва ҷамъиятӣ дар мактаби илмии Русия, қайд кардан бамаврид аст, ки олимони рус ҳарду консепсияро ба ҳам мепайвандад, вале дипломатияи фарҳангиро ҷузъи ҷудонашавандаи сиёсати қудрати нарми давлат медонанд [5, с. 68-80].

Ба назари мо, вазифаи асосии дипломатияи фарҳангӣ таҳкими муносибатҳои байнидавлатӣ, густариши ҳамкориҳои иҷтимоию фарҳангӣ, пешбурди манфиатҳои миллии давлат, илова бар ин, таъмини амнияти миллии он мебошад.

Дипломатияи фарҳангӣ ҷузъи асосии дипломатияи ҷамъиятӣ буда, дар огоҳонидани ҷомеаи ҷаҳонӣ, нигоҳдорӣ ва рушди робитаҳо бо дигар халқҳо дар соҳаи маориф ва фарҳанг зоҳир гардида, ба ташаккули симои ҷолиби кишвар дар хориҷи кишвар нигаронида шудааст. Фаълони дипломатияи ҷамъиятӣ ҳам мақомоти давлатӣ

ва ҳам шахсони алоҳида (дипломатҳои касбӣ), инчунин ташкилотҳои ғайриҳукумати ва ғайритиҷорати мебошанд. Дар шароити ҷаҳонишавии ҷаҳонӣ ба ҳам вобаста, ки дар он паҳншавии технологияҳои коммуникатсионии оммавӣ таъмин карда мешавад ва муоширати байни мардумони кишварҳои гуногунро содда мекунад, дипломатияи фарҳангӣ ҷанбаи ниҳоят муҳим аст.

Аз ин лиҳоз, дар ҳоли ҳозир қариб ҳамаи давлатҳои бузург кӯшиш доранд, ки дипломатияи фарҳангиро дар стратегияҳои сиёсати хориҷии худ ҷой дода, аз он оқилона истифода баранд.

Ба гуфтаи олими рус И.В. Радиков, «қувваи нарм»-и давлатро бо ду роҳ истифода бурдан мумкин аст.

Усули асосие, ки шартан аз ҷониби муаллиф ҳамчун "сунъӣ" муайян шудааст, татбиқи афзалиятноки тадбирҳои гуногуни иттилоотӣ ва таблиғотиро дар бар мегирад, ки ба баланд бардоштани обрӯи байналмилалӣ давлат нигаронида шудаанд. Ин роҳ симои «қудрати нарм»-ро ташкил медиҳад ва се самти асосиро дар бар мегирад: дипломатияи ҷамъиятӣ, дипломатияи давлатӣ (дар назар аст дипломатияи анъанавӣ), барномаҳои кӯмаки беруна ба рушд ва кӯмаки башардӯстона [6, с. 19-37].

Дар баробари ин як зумра муҳаққиқони хориҷӣ ва ватанӣ бо истифода аз дастгоҳи концептуалии «қувваи нарм»-и Ч.Ней аҳамият ва нақши дипломатияи фарҳангӣ дар раванди афзоиши «қувваи нарм»-и давлатро мутлақ медонанд. Онҳо ҳамчун воситаи универсалии баланд бардоштани ҷолибияти кишвар зарурати татбиқи чунин тадбирҳоро ба миён гузоштанд, ки масалан, васеъ намудани радиошунавонии хориҷӣ, гузаронидани барномаҳои иттилоотии байналмилалӣ, татбиқи барномаҳои табодули маориф, фарҳанг ва ғайра.

Ҳамин тариқ, дипломатияи фарҳангӣ сиёсати давлатро нисбат ба соҳаҳои алоҳидаи фаъолияти фарҳангӣ, фарҳанги фаъолияти сиёсати хориҷӣ, истифодаи воситаҳои фарҳанг ва меъёрҳои фарҳангӣ дар амалҳои сиёсати берунӣ муттаҳид менамояд; ба истифодаи воситаҳои таъсири фарҳангӣ дар фаъолияти дипломатии давлат барои ноил шудан ба ҳамдигарфаҳмии байнидавлатӣ, сулҳу субот бо роҳи бартараф намудани монеаҳои фарҳангӣ мусоидат менамояд; истифодаи омилҳои гуногуни фарҳанг, санъат ва маориф бо мақсади ҳифз ва пешбурди манфиатҳои миллии худ дар арсаи байналмилалӣ дар бар мегирад [7, с. 22-27].

Дар ин замина дипломатияи фарҳангӣ ҳамчун воситаи сиёсати хориҷӣ барои давлати мо аҳамияти бузург дорад. Бо дарназардошти он, ки фарҳанги рус хос ва ҳамзамон, ҷузъи ҷудонашавандаи мероси ҷаҳонӣ фарҳангӣ ва таърихӣ башарият аст, сатҳи ҳамдигарфаҳмӣ ва бархӯрди фарҳангҳои рус ва ҷаҳон асосан паҳлуҳои дурахшон ва торикии таърихи Русияро муайян кардааст. Аз ин рӯ, нигоҳ доштани идомаи анъанаҳои беҳтарини ин муколамаи чандинасра муҳим аст [8, с. 76-84].

Ба ақидаи як қатор олимони, дар замони шуравӣ дипломатияи фарҳангӣ ниҳоят мафкуравӣ карда шуда буд, ки имкони таъсири онро ба тамоми табақаҳои аҳолии кишварҳои хориҷӣ маҳдуд мекард. Дар баробари ин, ин кор ба сатҳи давлатӣ гузошта шуда, аз ҳисоби бучети давлатӣ маблағ ҷудо карда шуда, назорат аз ҷониби мақомоти марказии Ҳамоҳангсоз амалӣ карда шуд. Органҳои дипломатӣ, ки худашон бо дипломатияи маданӣ зич иштирок карда, ба фаъолияти дигар муассисаҳои хориҷӣ, дар навбати аввал шуъбаҳои Иттифоқи ҷамъиятҳои советии дӯстӣ (ССОД), агентии «Новости пресс» (АПН) ва «Совек-спортфильм» назорат мекарданд, фаълоне иштирок карданд. Умуман, самараи ҳамаи ин кӯшишҳо сарфи назар аз хароҷоти равишҳои идеологӣ равшан буд.

Қобили зикр аст, ки фаъолияти Русия дар ин самт пас аз соли 1991 ба таври қобили мулоҳиза коҳиш ёфт. Дар солҳои аввали пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ вазифаҳои дохилии сиёсӣ ва иқтисодӣ барои шикастани низоми кӯҳна ва очилан бунёди низоми нав дар пояҳои либералӣ ҳал карда шуданд. Дар солҳои 90-ум дар асл кори сохторҳои давлатии пропагандаи берунӣ ва паҳн кардани маданиятро дар берун қатъ намуд. Бале, давлат дар маҷмуъ хеле заиф шуд, мафкураи давлатӣ аз байн рафт, ҳадафҳои милли аз байн рафт, худшиносии милли хира шуд. Ҳадафҳо ва арзишҳои

миллӣ ба вазифаҳои таҳкими ҳокимияти сиёсӣ ва хусусигардонии моликияти давлатӣ табдил ёфтанд.

Ҳангоми муайян кардани дипломатияи фарҳангӣ мо ба ҳуҷҷати «Роҳҳои асосии қори Вазорати қорҳои хориҷии Русия оид ба рушди робитаҳои фарҳангии Русия ва кишварҳои хориҷӣ», ки Вазорати қорҳои хориҷии Русия таҳия кардааст, тақия кардем. Тибқи ин санад, дипломатияи фарҳангӣ василаи мушаххаси ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсати хориҷии давлат тавассути роҳандозӣ, нигоҳдорӣ ва рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ фарҳангӣ мебошад [17].

Дастгирии ҳамватанони рус дар хориҷи кишвар, ҳимояи ҳамҷонибаи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии онҳо яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Федератсияи Русия мебошад. Русия ба таври қатъӣ ин принсипро риоя мекунад, ки таъмини ҳуқуқҳои инсон, аз ҷумла ҳуқуқи шахсони мансуб ба ақаллиятҳои миллӣ танҳо қори дохилии ягон давлат нест. Дар ҳоли ҳозир диаспораи рус тақрибан 27 миллион нафар, аз ҷумла беш аз 17 миллион нафар дар кишварҳои пасошӯравӣ мебошад. Масъалаҳои ҳифзи муҳити фарҳангӣ бошардӯстонаи ҳамватанон – истифода аз забони русӣ, таҳсил ба забони модарии онҳо, дастрасӣ ба расонаҳои русзабон, барқарор кардани робита бо ватани таърихӣ онҳо аҳамияти ҳудро доранд.

Дар байни шаклҳои амалигардонии сиёсати берунии фарҳангӣ содироти маориф ба мамлакатҳои хориҷӣ яке аз ҷойҳои марказиро ишғол мекунад. Дар ҳоли ҳозир дар донишгоҳҳои Федератсияи Русия ҳудуди 90 ҳазор нафар шаҳрвандони хориҷӣ, аз ҷумла ҳудуди 70 ҳазор нафар ба тариқи шартномавӣ ва беш аз 30 ҳазор нафар аз ҳисоби бучети федералӣ таҳсил мекунанд. Шумораи бештари донишҷӯёнро шаҳрвандони кишварҳои Осиё, Африқо ва Амриқои Лотинӣ (55%) ва кишварҳои узви ИДМ (33%) ташкил медиҳанд [18].

Дар таъмини ҳуқуқҳои шаҳрвандони Руссия, аз ҷумла ҳуқуқи гирифтани таҳсил ба забони модарии русӣ, шабакаи хориҷии филиалҳои донишгоҳҳои Русия нақши муҳим дорад. Дар айни замон, қариб дар тамоми кишварҳои узви ИДМ ва кишварҳои назди Балтика филиалҳои муассисаҳои таҳсилоти олии Русия вҷуд доранд ва мунтазам таъсис дода мешаванд. Имрӯз дар асоси иҷозатномаҳои Русия 37 филиали 29 муассисаи таҳсилоти олии Русия (15 донишгоҳи давлатӣ ва 14 донишгоҳи ғайридавлатӣ) таъсис дода шудааст. Дар байни онҳо донишгоҳҳои пешрафтаи кишвар, аз қабили Донишгоҳи давлатии Маскав ба номи Ломоносов, Донишгоҳи давлатии нафту гази Русия ба номи Губкин, Институти пулод ва ҳулаҳои Маскав, Донишгоҳи давлатии иқтисод, омор ва информатикаи Маскав, Донишгоҳи нави Русия ва ғайра ҳастанд [19].

Ҳамин тариқ, сарфи назар аз тадбирҳои давлати Руссия дар ин самт, ба назари мо барвақт ба назар мерасад, ки ба самаранокии дипломатияи фарҳангии Русия баҳо диҳем. Дар баробари ин, ба назар гирифтани ба таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ дар татбиқи ин ҷузъи «қудрати нарм», баҳусус Чин, давлате, ки дар фаъолияти сиёсати хориҷии худ аз «қудрати нарм» моҳирона истифода мебарад, бамаврид аст.

Чин як бозигари нав дар дипломатияи фарҳангии ҷаҳонӣ аст. Чин дар асри 21 доктринаи сиёсати хориҷии худро дорад, ки аз нақши афзалиятноки татбиқи "дипломатияи фарҳангӣ"-и кишвар шаҳодат медиҳад. Дар он манбаъҳои асосии «дипломатияи маданӣ» — сарвати миллӣ муайян карда шудаанд. Фарҳанг ва муваффақияти модернизатсияи Чин ва дипломатияи "мувофик", ки дар асоси ғояҳои моделҳои гуногуни рушд, нигоҳдории суботи ҷаҳонӣ ва фароҳам овардани шароит барои шуқуфои умумӣ сохта шудааст, бояд роҷандаи ин сиёсат бошад, ки дар он аввал аз ҳама кишварҳои рӯ ба таракқӣ манфиатдор мебошанд [11].

Пекин ҳамчун фишанги асосӣ аз диаспораҳои хитоии дар хориҷа зиндагикунанда (хуакяо) истифода мебарад, ки нақши онҳо аз ҷиҳати миқдорӣ ва иқтисодӣ мунтазам меафзояд. Аллақай, имрӯз онҳо пуштибони ҷидди ро барои таҳкими минбаъдаи мавқеъҳои берунии «Империяи осмонӣ» муаррифӣ мекунанд [12, с. 41-50].

Дипломатияи фарҳангӣ як ниҳоди ҷамъиятиест, ки ба кишварҳои тамоми ҷаҳон имкон медиҳад, ки арзишҳои фарҳангии мардумро мубодила кунанд. Дипломатияи фарҳангӣ як соҳаи фаъолияти дипломатӣ мебошад, ки бо истифодаи фарҳанг ҳамчун



воситаи асосии ноил шудан ба ҳадафҳои асосии сиёсати хориҷии давлат, эҷоди обрӯи мусоиди кишвар дар арсаи байналмилалӣ, оммавӣ гардонидани фарҳанг ва забонҳои халқҳо зич алоқаманд аст.

Яке аз чузъҳои "қувваи нарм" имрӯз омили фарҳангист. Дар ҷаҳон таъсири ин омил ба равандҳои умумии иҷтимоию иқтисодӣ ва муносибату алоқаҳои байнидавлатӣ зиёд шуда, дар сиёсати байналхалқӣ мазмуни нав пайдо мекунад. Вобаста ба ин, бисёр давлатҳо ба сиёсати фарҳангии худ таваҷҷуҳи бештар медиҳанд, истилоҳи «сиёсати фарҳангии хориҷӣ» беш аз пеш истифода мешавад, зеро содирот, интишор ва оммавияти фарҳанги миллӣ ва ё баръакс, рад кардани экспансияи фарҳангии беруна мегардад. Воситаи самарабахштарии сиёсати берунӣ. Сиёсати фарҳангии хориҷӣ инчунин метавонад ҳамчун воситаи муассири идеологии мусоидат ба татбиқи стратегияҳои сиёсати хориҷии давлатҳо, бунёди заминаи мустаҳкам хизмат кунад, ки ба давлатҳо имкон медиҳад, ки манфиатҳои миллии худро дар арсаи байналмилалӣ пешбарӣ ва ҳимоя кунанд ва ба ин васила ба равандҳо таъсири калон расонанд [10].

Аввалин андешаҳо дар бораи дипломатияи фарҳангии Чин бо пайдоиши институтҳои Конфутсий алоқаманданд, ки яке аз воситаҳои муҳими пешбурди «қудрати нарм»-и Чин мебошанд.

Яке аз воситаҳои муҳими пешбурди «қудрати нарм»-и дипломатияи Чин мактаби Конфутсий мебошад. Ин мактаб бо мақсади ошно намудани халқҳои мамлакатҳои гуногуни ҷаҳон бо забон ва маданияти чинӣ ва инкишоф додани робитаҳои дӯстонаи байни Хитой бо аҳли ҷаҳон ташкил карда шудаанд [2].

Тибқи оинномаи ин мактабҳо, ки аз ҷониби дафтари Вазорати маорифи Чин таҳия шудааст, вазифаи асосии ин муассисаҳои таълимӣ боз ҳам таҳкими донишҳои фарҳангӣ ва забонии Чин, рушди муносибатҳои дӯстона байни Чин ва дигар кишварҳо, ҳавасмандкунии рушди гуногунии фарҳангии ҷаҳонӣ ва ба бунёди ҷомеаи мутаносиб мусоидат мекунад. Дар ҳамин ҳол, таъкид мешавад, ки ин ниҳодҳо моҳияти сиёсӣ надоранд ва фаъолиятшон ба таҳкими ҳамкориҳо дар бахшҳои маориф, фарҳанг ва иқтисод дар Чин ва хориҷи кишвар нигаронида шудааст.

Дар аввали соли 2013 Институти Конфутсий "Лоихаи Рушд 2020"-ро муаррифӣ кард. Тибқи муқаррароти он, дар гули 10 соли оянда шумораи одамоне, ки мехоҳанд бо оматарин забони сайёра суҳбат кунанд, бояд ду баробар афзоиш ёбад. Чунин тағйироти вазъият ба обрӯю эътибори Хитой дар ҷомеаи байналхалқӣ таъсир мерасонад. Ин як навъ «қудрати нарми кишвар» аст [14, с. 63-72].

Тибқи оинномаи ин мактабҳо, ки аз ҷониби идораи Вазорати маорифи Чин таҳия шудааст, вазифаи асосии ин муассисаҳои таълимӣ минбаъд, таҳкими донишҳои фарҳангӣ ва забонии Чин, рушди муносибатҳои дӯстона байни Чин ва дигар кишварҳо, ҳавасмандкунии рушди гуногунии фарҳангии ҷаҳонӣ ва ба бунёди ҷомеаи мутаносиб мусоидат мекунад. Дар ҳамин ҳол, таъкид мешавад, ки Донишкадаҳои Конфутсий моҳияти сиёсӣ надоранд ва фаъолияти онҳо ба таҳкими ҳамкориҳо дар бахшҳои маориф, фарҳанг ва иқтисод дар Чин ва хориҷи кишвар нигаронида шудааст. Дар кишварҳои Осиё ҳоло тақрибан 100 Донишкадаи Конфутсий ва зиёда аз 30 курсҳои забони чинӣ мавҷуданд, ба кишварҳои АСЕАН 29 Донишкадаи Конфутсий ва 15 курси забонамӯзӣ рост меояд Барои бисёре аз мардуми ин кишварҳо донишҷӯи забони чинӣ ба онҳо имкон медиҳад, ки дар касбашон пеш раванд, зеро он забони асосии муоширати тичорӣ ва тичоратӣ дар минтақа мегардад. [13].

Дар ИМА, Аврупо ва Русия, Чин низ филиалҳои Донишкадаи Конфутсийро боз кардааст, ки қасд дорад ба истилоҳ "бартарии фарҳангии Чин"-ро таблиғ кунад. Вазифаи асосии Донишкадаҳои Конфутсий мусоидат ба фаҳмиши Чин ва фарҳанги Чин дар саросари ҷаҳон ва рушди муносибатҳои дӯстона байни Чин ва дигар кишварҳо мебошад.

Вактҳои охир иқтисодиёти Хитой босуръат тараққӣ карда истодааст, ки ин ба афзудани шавқу ҳаваси мамлакатҳои хориҷӣ ба таърих ва маданияти Хитой мусоидат мекунад. Ҳукумати Хитой барои ҷалби таваҷҷуҳи бештар сиёсати дар саросари ҷаҳон паҳн кардани забони чиниро пеш мебарад. Таълими забони чинӣ ба паҳншавии ҳуди

фарҳанг ва анъанаҳои Чин мусоидат мекунад. Дар ҷамъбаст, аҳамияти дипломатияи фарҳангиро дар муносибатҳои муосири байналмилалӣ бори дигар таъкид кардан лозим аст. Дипломатияи фарҳангӣ бо истифодаи фарҳанг ҳамчун объект ва воситаи ноил шудан ба ҳадафҳои асосии сиёсати хориҷии давлат, эҷоди симои мусоиди кишвар, оммавӣ гардонидани фарҳанг ва забонҳои халқҳои он алоқаманд аст [15, с. 112-115].

Дар асоси таҳлил метавон ба хулосае омад, ки дараҷаи таъсири давлат ба раванди ташаккули симои кишвар ва рушди муколамаи байнифарҳангӣ на танҳо бо анъанаҳои таърихӣ ва сохтори сиёсии ҳар як кишвари алоҳида муайян карда мешавад. Баланд шудани ин нақшо роқеияти равандҳои байналмилалӣ дар шароити кунунии ҷаҳоншавӣ ва ошкорбаёнӣ иттилоотӣ тақозо мекунад.

Хулоса, мафҳуми «сиёсати фарҳангӣ»-ро низ баррасӣ кардан бамаврид аст, ки мавҷудияти он арзишҳо ва принципҳои дар назар дорад, ки ҳар як организми иҷтимоиро дар масъалаҳои фарҳанг роҳнамоӣ мекунад. Сиёсати фарҳангӣ ҳам аз ҷониби давлате, ки аз ҷониби мақомоти қонунгузор ва иҷроия намоёндагӣ мекунад ва ҳам аз ҷониби муассисаҳои гуногуни бахши хусусӣ - аз корпоратсияҳо то ташкилотҳои ҷамъиятӣ амалӣ карда мешавад. Бояд таъкид кард, ки сиёсати фарҳангӣ як навъ системаи ҳамоҳангсозӣ барои шахсоне мебошад, ки қарор қабул мекунад ё амале мекунад, ки бо ин ё он шакл ба ҳаёти фарҳангии ҷомеа ва давлат таъсир мерасонанд.

#### Адабиёт

1. Barghoorn F.C. The Soviet Cultural Offensive. The role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. Princeton, 1960. P. 353.
2. Востряков Л. Культурная политика: основные концепции и модели / Институт культурной политики. URL: <http://www.cpolicy.ru/analytcs/80.html>.
3. Nye Joseph Jr. Propaganda Isn't the Way: Soft Power // The International Tribune. January 10, 2003. P. 17.
4. Clarke D. Theorising the role of cultural products in cultural diplomacy from a Cultural Studies perspective // International Journal of Cultural Policy, 2016. Volume 22. Issue 2. P. 147-163.5.
5. Василенко Е.В. Культурная дипломатия как инструмент «мягкой силы» государства // Перспективы. Электронный журнал. 2016. № 1 (5). С. 68-80.
6. Радиков И.В., Лексютина Я.В. «Мягкая сила» как современный атрибут великой державы // Мировая экономика и международные отношения. 2012. № 2. С. 19-37.
7. Каширина Т.В., Федотова К.Е. Культурная дипломатия как средство внешней культурной политики // Дипломатическая служба. 2017. № 2. С. 22-27.
8. Лебедева О.В. Культурная дипломатия как инструмент внешней политики России на современном этапе // Международная жизнь. 2016. № 9. С. 76-84.
9. Основные направления работы МИД России по развитию культурных связей России с зарубежными странами // Официальный сайт МИД РФ. 13.02.2004. URL: <http://archive.mid.ru/nsdksu.nsf/6786f16f9aa1fc72432569ea0036120e/3ab2f674ebfae614c3256e39002d28a6?OpenDocument>.
10. Указ Президента Российской Федерации от 24 декабря 2014 г. № 808 «Об утверждении основ государственной культурной политики». Сайт Президента Российской Федерации / URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/39208>.
11. У Байи. Вэньхуа вайцзяо: лиши, сяньши дэ сыкао [Культурная дипломатия: анализ истории и современного состояния]. URL: <http://www.aisixiang.com/data/102951.html>.
12. Чжан Юйцюань. Чжунмэй вэньхуа вайцзяо бицзяо яньцзю [Сравнительное исследование китайско-американской культурной дипломатии]. Издательство «Шишин», 2013. 251 с.
13. Официальный сайт Института Конфуция (Ханьбань). URL: <http://www.hanban.edu.cn/>.

14. Ганьшина Г.И. История развития политики «мягкой силы» в Китае. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: «Всеобщая история». 2016. № 3. С. 63-72.

15. Вотинцева К. А. Культурная дипломатия Китая // Гуманитарные научные исследования. 2014. № 11 (39). С. 112-115.

16. См.: Шмагин ЕА. Культура и дипломатия // Международная жизнь. 2002. № 3. С. 62-63.

17. См.: Основные направления работы МИД России по развитию культурных связей России с зарубежными странами. URL: [http:// www.mid.ru](http://www.mid.ru).

18. См.: По численности иностранных студентов Россия пока еще на восьмом месте в мире. URL: <http://russia.edu.ru/information/analit/960/>.

19. См.: О мерах по развитию и совершенствованию экспорта российских образовательных услуг. Выступление Директора Департамента международного сотрудничества в образовании и науке Минобрнауки России В.В. Ничкова на заседании коллегии Министерства. URL: [http:// www.mon.gov.ru/ ruk/dir/nichkov/dok/5035/](http://www.mon.gov.ru/ruk/dir/nichkov/dok/5035/).

### **ДИПЛОМАТИЯИ ФАРҲАНҒӢ ДАР МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛҲАЛҚИИ ҲОЗИРА (БА МИСОЛИ РУСИЯ ВА ХИТОЙ)**

Дар ин мақола мафҳуми дипломатияи фарҳангӣ ва механизмҳои татбиқи он дар мисоли Федератсияи Русия ва Ҷумҳурии Мардумии Чин баррасӣ шудааст. Мақсади асосии дипломатияи ҷамъиятӣ эҷоди симои мусбати давлат дар хориҷи кишвар мебошад. Аксар вақт дипломатияи баланди фарҳангӣ дар бисёр сарчашмаҳо ҳамчун “наرم” номида мешавад.

Дипломатияи фарҳангӣ як ниҳоди ҷамъиятиест, ки ба кишварҳои тамоми ҷаҳон имкон медиҳад, ки арзишҳои фарҳангии мардумро мубодила кунанд. Дипломатияи фарҳангӣ як соҳаи фаъолияти дипломатӣ мебошад, ки бо истифодаи фарҳанг ҳамчун воситаи асосии ноил шудан ба ҳадафҳои асосии сиёсати хориҷии давлат, эҷоди обрӯи мусоиди кишвар дар арсаи байналмилалӣ, оммавӣ гардонидани фарҳанг ва забонҳои халқҳо зич алоқаманд аст.

Инчунин дар ин мақола давлатҳоеро, ки аз воситаҳои дипломатияи фарҳангӣ фаъолона истифода мебаранд, ба монанди Русия ва Чин мисол оварда шудааст, зеро таҷрибаи Маскаву Пекин дар ин самт хеле назаррас аст.

**Калидвожаҳо:** дипломатияи фарҳангӣ, қудрати наرم, манфиатҳои миллӣ, арзишҳои давлат, арсаи байналмилалӣ, фарҳанг, давлатҳо, таҷриба, мақола, муносибатҳои байналхалқӣ.

### **КУЛЬТУРНАЯ ДИПЛОМАТИЯ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ (НАПРИМЕР, РОССИЯ И КИТАЙ)**

В данной статье рассматривается понятие культурной дипломатии и механизмы ее реализации на примере Российской Федерации и Китайской Народной Республики. Главной целью публичной дипломатии является создание положительного имиджа государства за рубежом. Во многих источниках высокую культурную дипломатию часто называют «мягкой».

Культурная дипломатия это социальный институт, который позволяет странам всего мира делиться культурными ценностями своего народа. Культурная дипломатия это область дипломатической деятельности, тесно связанная с использованием культуры как основного средства достижения основных целей внешней политики государства, создания благоприятного имиджа страны на международной арене, популяризации культуры и языков нации.

Также в данной статье Россия и Китай являются примерами государств, активно использующих средства культурной дипломатии, поскольку опыт Москвы и Пекина в этой сфере весьма значителен.

**Ключевые слова:** культурная дипломатия, мягкая сила, национальные интересы, государственные ценности, международная арена, культура, государства, опыт, статья, международные отношения.

## **CULTURAL DIPLOMACY IN CURRENT INTERNATIONAL RELATIONS (FOR EXAMPLE, RUSSIA AND CHINA)**

This article discusses the concept of cultural diplomacy and the mechanisms for its implementation on the example of the Russian Federation and the People's Republic of China. The main goal of public diplomacy is to create a positive image of the state abroad. In many sources, high cultural diplomacy is often referred to as "soft".

Cultural diplomacy is a social institution that allows countries around the world to share the cultural values of their people. Cultural diplomacy is a field of diplomatic activity that is closely related to the use of culture as the main means of achieving the main goals of the state's foreign policy, creating a favorable image of the country in the international arena, popularizing the culture and languages of nations.

Also, in this article, Russia and China are examples of states that actively use the means of cultural diplomacy, because the experience of Moscow and Beijing in this area is very significant.

**Keywords:** cultural diplomacy, soft power, national interests, state values, international arena, culture, states, experience, article, international relations.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Меҳрангези Юсуфӣ – ассистенти кафедраи ҳуқуқ ва муносибатҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ,. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: 985090706

**Сведения об авторе:** муаллиф: Меҳрангези Юсуфи – ассистент кафедри права и меҳнаҷараҳои байналмилалӣ Кулябского давлатии университетии номи А.Рӯдакӣ,. Адрес: Республика Таджикистан, город Куляб, улица С.Сафарова, 16. Телефон: 985090706

**Information about the author.** Mehrangez Yusufi - assistant of the Department of Law and International Relations Kulyab State University named after A. Rudaki, Address: 734065, Republic of Tajikistan, Kulyab city, S. Safarov street, 16. Phone: 985090706

**ТДУ: 66.4 (4/8)**

**ТКТ: 323 (1-87)**

**С-35**

## **НЕРУИ НАРМ ҲАМЧУН ВОСИТАИ АСОСИИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ АБАРҚУДРАТҲО**

Сафаров Ҳ.А., докторанти (PhD)

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Солҳои охир дар илмҳои ҷомеашиносӣ ва фарҳангшиносӣ истилоҳи «неруи нарм» ва «дипломатияи фарҳангӣ» маъмул гардида, кишварҳои пешрафта, аз ҷумла ИМА, Англия, Фаронса, Италия, Олмон, Россия бо истифода аз қудрати ин арзишҳои иҷтимоӣ ба қомебиҳои назаррас ноил шудаанд. Доманаи баҳси ин хориқаҳои босубот дар шароити кунунӣ ба давлатдорӣ, сиёсат ва дипломатия таъсири амиқ расонида, мамлакатҳо муҳимтарин масъалаҳои концептуалии сиёсати хориҷии худро ба ин восита татбиқ карда истодаанд. Онҳо дар сиёсати берунаи худ ба хотири густариши ҳамкориҳои гуманитарӣ ба ин омилҳои ваҳдатовар таъкиди қард, мавқеи худро дар фазои муносибатҳои байналмилалӣ таҳким мебахшанд.

Бо пайдо шудани мафҳумҳои «неруи нарм» ва «дипломатияи фарҳангӣ» дар муносибати байни давлатҳо мавқеи фарҳанг боз ҳам устувор гардида, онҳо кӯшиш

доранд, ки ҳамкориҳои фарҳангию адабию тавсеа бахшида, ҳамдигарфаҳмиро миёни халқҳо ва кишварҳо устувор гардонанд.

Пайдоиши истилоҳи «неруи нарм» низ таърихи начандон дур дошта, дар солҳои сиёми асри гузашта арзи ҳастӣ намудааст. Ҳанӯз соли 1939 Эдвард Ҳаллетт Карр (1892-1982), муаррих, дипломат ва назариячии робитаҳои байналмилалӣ қудрати давлатро дар фаъолиятҳои байнидавлатӣ ба се қисм: неруи низомӣ; неруи иқтисодӣ ва неруи нарм (неруе, ки бар афқору андеша ҳукмрон аст) тақсим карда, навъи сеюмро барои дастбӣ ба натиҷаҳои дилхоҳ ниҳоят муҳим арзбӣ намуда буд. Ин биниш, мутаассифона, минбаъд таҳқиқ нашуда, моҳияти он кам ба эътибор гирифта шуд.

Ба ин масъала баъдтар Ҷозеф Най баргашта, мафҳуми «неруи нарм» — ро расонаӣ кард ва ҷонибдорони зиёд пайдо намуд. Ба ақидаи ин донишманд «неруи нарм» ба се манбаъ: фарҳанг, арзишҳои сиёсӣ ва ормону орзуҳо дар самти сиёсати хориҷӣ таъя мекунад. Махсусан, ӯ фарҳангро ҳамчун унсурҳои тавони неруи нарм пиндошта, таъсири онро дар ҷаҳонбинӣ ва таҳаввули ташаккули шуури одамон муҳим арзбӣ намудааст. Вай ба ин бовар аст, ки Ҳукумат ва давлат бо истифодаи дуруст аз «неруи нарм» метавонад ба вазифаҳои дар фаъолиятҳои дохилию хориҷӣ гузаштаи худ ба осонӣ ноил шавад. Ба ақидаи ӯ арзишҳои фарҳангию адабӣ ва фалсафию ахлоқӣ, ки саршор аз маъноҳои баланди гуманистианд, дар ин роҳ мусоидат карда, мавқеи давлатҳоро дар ҷомеа устувор менамояд.

Мафҳуми неруи нарм аз ду калима иборат буда, бори сиёсӣ ва фарҳангиро дар худ ифода намуда, дар маҷмӯъ ҳамчун қувваи ба ҳам овардани халқҳо ва миллатҳо бо истифода аз арзишҳои фарҳангӣ доништа мешавад. Маънои «неру» асосан ба ҳокимият алоқаманд буда, «нарм» фарогири фарҳангу маънавият мебошад. Ба маънои дигар «неруи нарм» ин санъати баланди ҷалби ҷаҳонҳои фарҳангӣ барои боло бурдани имиджи кишварҳо мебошад. [7]

Истилоҳи «неруи нарм»-ро нахустин маротиба профессори Донишгоҳи Ҷарварди ИМА Ҷозеф Най соли 1990 дар як қатор нашрияҳои сиёсатшиносӣ [1] пешниҳод кардааст. Ин мафҳум истифодаи захираҳои ғайримоддӣ, фарҳанг, эътиқод ва идеалҳои сиёсиро барои таъсири зарурӣ ба аҳолии кишварҳои хориҷӣ бидуни истифодаи унсурҳои анъанавии қувва, аз ҷумла фишорҳои низомӣ дар назар дошт. Баъдтар ин истилоҳ тафсири расмӣ гирифт. «Неруи нарм» маҷмӯи василаҳои дипломатӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳарбӣ, ҳуқуқӣ ва фарҳангии таъсиррасонию ғайриқувва ба вазъ дар давлатҳои хориҷӣ бо мақсади таъсир расонидан ба он мебошад, ки ба манфиатҳои амнияти миллии ИМА ҷавобгӯ мебошанд.

«Неруи нарм» ҳамчун технологияи ҷалб намудани тавачҷуҳи дигарон ва баланд бардоштани «машруиат»-и ҳокимият таърихи қадима дорад. Дар тули таърих кам нестанд ҳолатҳои, ки сарварони сиёсӣ ва ҳокимон барои ба даст овардани маҳбубияти сокинони кишвари худ ва ба ҷониби хеш ҷалб намудани тавачҷуҳи кишварҳои дигар қорнамоиҳо ва амалҳои шоистаи таҳсин анҷом додаанд. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки «неруи нарм» бо ҳокимият ва ҳукмронӣ дар як вақту замон пайдо шудааст. [10, с. 37]

Дар замони муосир хислати «неруи нарм» тавассути се унсурҳои зерин муайян карда мешавад:

– «неруи нарм»-и фарҳангӣ, эътирофи байналмилалӣ мероси фарҳангии давлат; тавсеаи муоширати байнидавлатӣ; паҳн кардани забони милли; ҷалби сайёҳон;

– «неруи нарм»-и арзишҳои сиёсӣ, низоме мебошад, ки манфиатҳои давлатро инъикос мекунад ва ба онҳо ғамхорӣ ё тағйирот дар муносибатҳои сиёсӣ зоҳир менамояд;

– «неруи нарм»-и сиёсати хориҷӣ, рушди сиёсӣ, муассисаҳои демократӣ; ҳимояи ҳуқуқи инсонро дар бар мегирад [6, с. 37-38 ]

Ду унсурҳои аввал арзишҳои таърихан ташаккулефтаи ин ё он миллат мебошанд, дар ҳоле, ки унсурҳои сеюм хислати субъективӣ дошта, аз тарафи роҳбарияти олии сиёсии давлат муайян карда мешавад. Дар замони муосир дипломатияи шакл (дуҷониба ва бисёрҷониба), самтҳо (аврупоӣ ва осийёӣ) ва навъҳо (дипломатияи иқтисодӣ, дипломатияи иттилоотӣ, дипломатияи башардӯстона) – и мухталифро дар бар мегирад.

Имрӯз дар самти татбиқи ҳадафҳои сиёсати хориҷӣ тавассути «қувваи нарм» - дипломатияи фарҳангӣ ҷойгоҳи хоса касб намудааст ва дипломатияи фарҳангӣ беш аз пеш ба майдони мубориза барои тафаккур ва қалби мардумони гӯшаву канори гуногуни дунё табдил ёфтааст. Дар шароити муноқишаҳо ва ноустувориҳо нақши фарҳангро ҳамчун абзори «қувваи нарм» набояд нодида гирифт. Ин сарчашмаи муҳими дипломатия мебошад, ки барои пешбурди манфиатҳои давлат, беҳтар гаштани ҳусни тафохум миёни халқҳо [3] истифода мешавад.

Дар шароити муосир бо дарназардошти дигаргуниҳои ду даҳсолаи охир гуфтан мумкин аст, ки ҳам дар сиёсати дохилӣ ва ҳам дар сиёсати хориҷӣ истифодаи «неруи нарм» афзалияти аввалиндараҷа касб намудааст. Махсусан, рушди технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ имкон намедихад, ки сарварони сиёсӣ ва давлатҳои алоҳида ба мисли пештара «неруи саҳт»-ро истифода намоянд. Дар сатҳи баланд истифода намудани «неруи саҳт» машруияти ҳокимиятро коҳиш медиҳад ва баръакс ҳар чӣ бештар рӯ овардан ба «неруи нарм» ва дар сатҳи зарурӣ истифода намудани он имкон медиҳад, ки ҷонибдорон ва пайравон бештар гардида, машруияти ҳокимият ва сатҳи эътирофи давлату ҳукумат баланд бардошта шавад.

Концепсияи «неруи нарм»-ро бо тамоми иқтидор ва имкониятҳои давлатҳои абарқудрат истифода мебаранд, то ки дар сатҳи ҷаҳонӣ мавқеи худро на танҳо устувор намоянд, балки мавқеҳои баландтареро соҳиб гарданд. Чунин тамоюлотро гуфтан мумкин аст, ки унсури мустамликадорӣ нав мебошад, аммо ин маънои онро надорад, ки «неруи нарм» барои давлатҳои тозаистиклол ва рӯ ба инкишоф қамаҳамият ва нолозим аст. Баръакс, давлатҳои тозаистиклол барои ташаккули пояҳои давлатдорӣ миллӣ, мустаҳкам намудани истиклолияти давлатӣ, таҳкими ваҳдати миллӣ, муттаҳид намудани шаҳрвандон, ҳимояи манфиатҳои миллию геополитикии худ ва билохира, барои мубориза бо таҳдиду хатарҳои навин метавонанд онро ба таври васеъ истифода кунанд. Ин концепсия, чи барои давлатҳои абарқудрат ва чи барои давлатҳои рӯ ба инкишоф, дар самти ҳимояи манфиатҳои миллӣ ва пешгирии зуҳури таҳдидҳои навин метавонад хизмат намояд.

Концепсияи «неруи нарм» ҳам дар сиёсати хориҷӣ ва ҳам дар сиёсати дохилӣ истифода мешавад, аммо таносуби истифодаи он дар таҷрибаи давлатҳои олам нобаробар аст. Давлатҳои абарқудрат онро дар сиёсати хориҷии худ истифода менамоянд, зеро дар дохили мамлакат системаи сиёсии устувор, арзишҳои сиёсӣ иқтисодии қоршоам ва рушди соҳаҳои гуногуни ҷомеаро таъмин намудаанд, ки дар чунин шароит истифодаи «неруи нарм» дар сиёсати дохилии онҳо қамаҳамият гардидааст. Чунин тамоюлот маънои онро дорад, ки онҳо низ як замон истифодаи «неруи нарм»-ро аз сиёсати дохилии худ оғоз намуда буданд. Яъне пеш аз он, ки давлат меҳодад дар ҷашми ҷаҳонӣ мароқангез бошад, аввал дар пеши назари шаҳрвандони худ бояд ҷолиби диққат ва қобили дастгирӣ шуда тавонад. Аз ин рӯ, давлатҳои рӯ ба инкишоф бояд иқтидори асосии «неруи нарм»-ро дар сиёсати дохилии худ баҳри мубориза бо таҳдиду хатар ва бартараф намудани мушкилот ва камбудихои ҷойдошта равона созанд, то ки аввал симои мароқангези давлатро дар дохили кишвар ва сипас онро ба ҷаҳонӣ муаррифӣ созад.

Дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ «неруи нарм» зоҳиран барои амалӣ намудани манфиатҳои хориҷии давлат истифода мегардад. Инчунин, ба воситаи он имкониятҳои рақиб маҳдуд, мавқеи он ноустувор ва симои мароқангези вай коҳиш дода мешавад. Яъне, концепсияи «неруи нарм» ҳамчун стратегияи сиёсати хориҷии давлат на танҳо барои ҳимоя намудани манфиатҳои миллӣ, балки барои таъсири манфӣ расонидан ба манфиатҳои миллии дигарон низ истифода мешавад. Ба ибораи дигар, «неруи нарм» ханҷаре мебошад, ки бо як тарафи теғи он тасхири дилҳо ва бо тарафи дигари теғ кӯтоҳ намудани дасти рақибон анҷом дода мешавад.

Назарияи Ч.Най дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико пас аз таъсиси комиссияи махсус оид ба истифодаи «неруи нарм» дар Маркази Таҳқиқоти Стратегӣ ва Байналмилалӣ (Вашингтон) соли 2007 таҳия шудааст. Ҳамзамон, мафҳуми «неруи хушманд» низ бори аввал дар Иёлоти Муттаҳида мавриди истифода қарор гирифт.

Айни ҳол, ин комиссия ба як лоиҳаи алоҳидаи Маркази Вашингтон - ташаббуси «неруи хушманд» табдил ёфтааст. Дар татбиқи он як гурӯҳ сиёсатмадорони бонуфузи сатҳи миллӣ, намоёндогони собиқ ва ҳозираи роҳбарияти мақомоти қонунгузорӣ ва иҷроияи Амрико ширкат меварзанд (дар маҷмуъ 17 нафар).

Ҳанӯз 22 сентябри соли 2010, Б. Обама дастури сиёсии президентиро оид ба рушди ҷаҳонӣ имзо кард, ки самтҳои асосии фаъолияти мақомоти федералии ИМА-ро бо истифода аз иқтисодии созмонҳои миллии ғайриҳукуматӣ дар соҳаи кӯмаки иқтисодӣ, башардӯстона, молиявӣ ва дигар ба кишварҳои хориҷӣ ба манфиати ҳифзи роҳбарияти ҷаҳонии Амрико, баланд бардоштани обрӯи байналмилалии Иёлоти Муттаҳида ва баланд бардоштани ҷолибияти тарзи ҳаёти амрикоӣ муайян мекард.

Дар ин санад самтҳо ва шаклҳои асосии истифодаи унсурҳои «неруи нарм» аз ҷониби давлат ва сохторҳои хусусии ИМА мушаххас шудааст. Барои мусоидат ба манфиати кишвар амр дода шуд, ки «Шарҳи ҳамаҷонибаи ҷорсола оид ба ҳолат ва дурнамои дипломатия ва рушди байналмилалӣ» таҳия карда шавад; дар назди Шурои Амнияти Миллии ИМА кумитаи байниидоравӣ оид ба рушди глобалӣ ташкил карда шавад, аз ҳисоби сохторҳои федералӣ ва ғайридавлатӣ шӯрои миллӣ оид ба рушди глобалӣ созмон дода шавад; мунтазам стратегияи миллии глобалии рушд возеҳу равшан карда шавад.

Департаменти давлатии ИМА бори аввал 15 декабри соли 2010 ба Президент ва Конгресс ҳуҷҷат-консепсияи – «Шарҳи ҳамаҷонибаи ҷорсолаи ҳолат ва дурнамои дипломатия ва рушди байналмилалӣ»-ро пешниҳод кард, ки пурра ба мушкилоти истифодаи Вашингтон «неруи нарм» ҳамчун яке аз ҷузъҳои асосии сиёсати хориҷии кишвар бахшида шуда буд. [8, с. 19-21]

Мувофиқи ин санад, дар асоси инкишоф ва хусусияти рушди вазъияти байналмилалӣ, Қасри Сафед ба нақша гирифтааст, ки кӯшишҳои асосии худро ба самтҳои зерин равона созад:

- ташаккули меъмори нави шарикии байналмилалии ИМА ва тақвияти дипломатияи оммавӣ нисбати созмонҳои ғайриҳукуматӣ ва ҷамъиятӣ, иттиҳодияҳои ғайрирасмӣ, сохторҳои тиҷоратӣ ва ақаллиятҳои миллӣ, бо назардошти нақши афзояндаи онҳо дар ташаккули сиёсати хориҷӣ ва дохилӣ давлатҳои хориҷӣ;

- тасҳеҳи амалияи расонидани ёри мустақими ройгон ба кишварҳои хориҷӣ дар робитаи бештари он бо масъалаҳои сиёсати тиҷоративу иқтисодӣ ва қарзиву сармоягузорӣ;

- тавсеаи доираи фаъолияти Агентии ИМА оид ба рушди байналмилалӣ ва баланд бардоштани нақши он ҳамчун яке аз шабакаҳои асосии паҳншавии нуфузи Амрико дар ҷаҳон, барқарор намудани муколамаи устувор бо кишварҳои «мушкилот» тавассути расонидани кӯмаки гуногунҷабҳа (иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва башардӯстона);

- баланд бардоштани сифати ҳамкориҳои байни Департаменти сиёсати хориҷӣ ва Вазорати муҳофизати ИМА дар хориҷа, пеш аз ҳама дар заминаи барқарорсозии пас аз низоъ ва пас аз бӯҳрон, ба манфиати таъмини таъсири бартаридоштаи Амрико ба равандҳои минтақавӣ.

- баланд бардоштани сифати ҳамкориҳои миёни муассисаҳои сиёсати хориҷӣ ва вазорати муҳофизати ИМА дар хориҷа, пеш аз ҳама дар заминаи барқарорсозии пас аз низоъ ва пас аз бӯҳрон, ба манфиати таъмини таъсири бартарии Амрико ба равандҳои минтақавӣ.

Дар ин ҳуҷҷат ба зарурати дар амалияи дипломатӣ ҷорӣ намудани шакл ва усулҳои нави кор, пеш аз ҳама, тавсеаи фаъолияти ба истилоҳ ғайриҳукуматӣ берун аз доираи расмӣ сафоратхона ва консулгариҳо диққати махсус дода мешавад.

Дар миёна тадбирҳои мушаххас пешниҳод карда мешавад, ки расман ба Агентии ИМА оид ба рушди байналмилалӣ масъалаҳои воқуниши башардӯстона ва техникӣ ба бӯҳронҳои ғайрисиёсӣ (офатҳои табиӣ, офатҳои техногенӣ, пандемия ва ғайра) ва Департаменти давлатӣ – вазифаи воқуниши ҳамаҷониба ба бӯҳронҳои сиёсӣ,

ки ба манфиатҳои Иёлоти Муттаҳида таҳдид мекунанд, вогузор карда шаванд. [9, с.16-17]

Роҳбарияти Ҷумҳурии Мардумии Чин истифодаи ба истилоҳ «неруи нарм»-ро дар фаъолияти сиёсати хориҷии худ яке аз василаҳои муассири татбиқи роҳи стратегӣ дар самти табдил додани кишвар ба давлати пешрафтаи ҷаҳонӣ дар миёнаи асри XXI мешуморад.

Татбиқи мафҳуми «неруи нарм» табдили дипломатияи ғайритақобулӣ, ғайриидеологӣшуда ва воқеъбинонаро пешбинӣ мекунад, ки усулҳои асосии он «рафтори моҳирона ва истифодаи дурусти зиддиятҳо» мебошанд. Ҳадафи чунин сиёсат тақвияти нуфузи Чин дар ҷаҳон тавассути таҳкими мавқеи иқтисодии он ва афзоиши ҷаззобияти байналмилалӣи кишвар мебошад.

Айни замон, диққати асосӣ на ба муқобилияти фаъолона бо рақибон ва таҳдидҳои эҳтимолӣ, балки ба пешгирии шиддат гирифтани зиддиятҳои мавҷуда ва ҳалли онҳо бо роҳҳои осоиштаи пешгирикунанда равона карда шудааст.

Роҳбарони Чин таърихан анъанавӣ истифодаи «неруи нарм»-ро барои баланд бардоштани нуфузи кишвари худ, амиқтар кардани фаҳмиши Ҷумҳурии Мардумии Чин аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ба тамоми ҷаҳон наздик кардани он нигоҳ медоранд. Дар сатҳи расмӣ, назарияи «неруи нарми фарҳангӣ» бори аввал дар Ҷумҳурии Мардумии Чин дар Анҷумани XVII Ҳизби коммунистии ин кишвар моҳи октябри соли 2007 ҳамчун ҷузъи муҳими ҳокимияти ҳамаҷонибаи давлат ва рақобатпазирии байналмилалӣи он эълон карда шуд. Ҳамзамон, таъкид карда шуд, ки «ҳавасмандгардонии рушди фарҳанг бо таъкид ба амиқтар кардани мубодилаи байналмилалӣ ва азхудкунии таҷрибаи муфиди фарҳангҳои дигар таъсири фарҳанги чиниро афзоиш хоҳад дод». [11, с. 62-63]

Соли 2009 дар «Китоби Сафед оид ба дипломатия» роҳбарияти ҷумҳурӣ ба масъалаи ҳамкорӣ ва мубодилаи иҷтимоӣ дар як қатор соҳаҳо: фарҳанг, варзиш ва сайёҳӣ бо мақсади баланд бардоштани иқтидори «неруи нарм» тавачҷӯх зоҳир намуда, онро ҳамчун яке аз воситаҳои муҳими дипломатӣ баррасӣ намуд. Ба гуфтаи коршиносони чинӣ, аз ҷиҳати сатҳи нуфузи фарҳангӣ Ҷумҳурии Мардумии Чин пас аз ИМА, Олмон, Британияи Кабир, Фаронса, Италия ва Испания пас аз ҳафтум қарор дорад.

Ин назария дар Пленуми VI Кумитаи марказии Ҳизби коммунистии Чин (октябри соли 2011) инкишоф дода шуд, ки дар ҷараёни он шарҳҳо дар бораи воситаҳои «неруи нарм» ҳамчун яке аз василаҳои самарабахши таблиғи манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Мардумии Чин дар арсаи байналмилалӣ дода шуданд. [4, с. 19-20]

Сарфи назар аз мавҷуд набудани мафҳуми «неруи нарм» дар санадҳои асосии доктринавӣ, дар Туркия ин мафҳум ҳамчун маҷмуи чораҳои, ки ба фароҳам овардани шароити мувофиқи сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳарбӣ, ки барои «ноил шудан ба дилхоҳ матлуб тавассути иштироки ихтиёрии шарикон» дарк карда мешавад. Дар асл, ин мафҳум барои ҷалби душмани эҳтимолӣ ба ҷониби худ ё безарар гардонидани ӯ бо роҳи осоишта пешбинӣ шудааст.

Ба ақидаи онҳо, ҷузъҳои асосии «неруи нарм» инҳоянд:

- татбиқи сиёсати муттасили байналмилалӣ ва минтақавӣ, ки ба он имкон медиҳад, ки дар ҳалли ҳолатҳои бӯҳронӣ нақши муҳим дошта бошад;
- расонидани дастгирии сиёсӣ, кумаки иқтисодӣ ва гуманитарӣ ба давлатҳое, ки аз ҷиҳати густариши нуфузи худ манфиати эҳтимолӣ доранд;
- баргузориҳои чорабиниҳои фарҳангӣ, ки дар онҳо хусусиятҳои мусбати фарҳанги туркӣ пурра муаррифӣ мешаванд, бо тавачҷӯх ба дастовардҳои иҷтимоӣ иқтисодӣи кишвар.

Соҳаи асосии истифодаи ин стратегия дар сиёсати дохилӣ бунёди давлати «исломии муътадил» мебошад, ки дар он арзишҳои динӣ дар тамоми соҳаҳои ҷомеа паҳн карда мешаванд ва дар сиёсати хориҷӣ – табдил додани кишвар ба «пешвои ҷаҳони ислом» ҳадафи асосӣ ба шумор меравад. [2, с. 227]



Ҳамин тариқ, таҳлили равишҳои давлатҳои хориҷӣ нисбати истифодаи чораҳои таъсиррасонии ғайриқувва ба вазъ дар кишварҳо ва минтақаҳо дар доираи манфиатҳои сиёсӣ, ҳарбӣ ё иқтисодии онҳо нишон медиҳад, ки «неруи нарм» воситаи муассири таъмини ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсати хориҷӣ мегардад.

Ҳамин тариқ, воқеиятҳои «неруи нарм» ин аст, ки онро барои амалӣ намудани ҳадафҳои стратегии худ субъектҳои гуногуни сиёсат ба таври васеъ истифода менамоянд, то ки ҷонибдорон, ҳаммаслақон ва ҳаводорони худро зиёд намоянд ва амалу рафторҳои онҳо аз ҷониби пайравон дастгирӣ ёбанд. Ҳамзамон, «неруи нарм» яке аз унсурҳои муҳимтарини пешгирӣ намудан ва мубориза бурдан бо таҳдидҳои нави замони муосир мебошад, ки онро аслан барои коҳиш додани таъсири манфии таҳдидҳо, ба иборати дигар барои ноқом гардонидани душманон ва рақибон истифода намудан мумкин аст. [10, с. 48-49]

Дар чунин маврид «неруи нарм» мушти рамзие мебошад, ки ба даҳони террористон, экстремистон ва умуман, рақибону душманон зада мешавад.

#### Адабиёт:

1. Joseph S. Nye, Bound to Lead: The Changing Nature of American Power; Soft Power: The Means to Success in World Politics;

2. Аватков В.А., Томилова Ю.О. Перспективы становления Турции как ведущего игрока на африканском континенте / Вестник МГИМО Университета. — 2013. — № 4 (31). — С. 227-233;

3. Василенко Е.В. Культурная дипломатия как инструмент «мягкой силы» государства. [Текст] / Е.В. Василенко. [Манбаи электронӣ] URL: [http://www.perspektivy.info/rus/ekob/kulturnaja\\_diplomatija\\_kak\\_instrument\\_magkoj\\_sily\\_gosudarstva\\_2015-11-23.htm](http://www.perspektivy.info/rus/ekob/kulturnaja_diplomatija_kak_instrument_magkoj_sily_gosudarstva_2015-11-23.htm) (санаи мурочиат: 24.10.2022);

4. Мишина С.И. Пекинский вариант мягкой силы / Азия и Африка сегодня. — 2011. — №3 — С.19-24;

5. Наим М. Конец власти. От залов заседаний до полей сражений, от церкви до государства. Почему управлять сегодня нужно иначе / Пер. с англ. Н.Мезина, Ю.Полещук, Сагана. -М.: АСТ, 2016. -512 с.;

6. Най, Дж. Гибкая власть: как добиться успеха в мировой политике [Текст] / Най Дж. – Новосибирск: Фонд социопрогностических исследований «Тренды», 2006. – 221с. с. 37-38;

7. Неруи нарм ва дипломатияи фарҳангӣ омили таҳкими мавқеи Тоҷикистон дар дохил ва хориҷи кишвар // Абдучаббор Раҳмонзода // Ёрдамчии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба масъалаҳои рушди иҷтимоӣ ва робита бо ҷомеа, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://khover.tj/2020/11/nerui-narm-va-diplomatiyai-far-ang-omili-ta-kimi-mav-ei-to-ikiston-dar-dohil-va-hori-i-kishvar-andesha-oi-akademik-abdu-abbor-ra-monzoda> (санаи мурочиат: 29.11.2022);

8. Радиков И.В. Мягкая сила как современный атрибут великой державы / Мировая экономика и международные отношения. 2012. № 2. С. 19-26;

9. Салимов Ф.Н. Культурная дипломатия. Учебник. Душанбе: «Истеъдод», 2019. 168 стр.;

10. Сафарализода Х.Қ. Воқеиятҳои «неруи нарм»: ҳимояи манфиатҳои миллий ва дурнамои мубориза бо таҳдидҳои нави замони муосир // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз – 2020. - №2 (70). – с. 37-52;

11. Шевелева Т. «Мягкая сила» во внешней политике КНР// Россия и Китай: проблемы стратегического взаимодействия: сборник Восточного центра. 2014. № 14. С. 62-66.

## НЕРУИ НАРМ ҲАМЧУН ВОСИТАИ АСОСИИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ АБАРҚУДРАТҲО

Дар мақола таърихи пайдоиши концепсияи «неруи нарм», масоили технологияи ҷалб намудани таваҷҷуҳи дигарон ва баланд бардоштани «машруиат»-и ҳокимият, унсурҳои асосии муайян намудани хислати «неруи нарм», мавқеи концепсияи «неруи нарм» ҳам дар сиёсати хориҷӣ ва ҳам дар сиёсати дохилӣ, инчунин дар дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Инчунин муаллиф дар мақола ҷузъҳои асосии «неруи нарм»-ро аз қабилӣ татбиқи сиёсати муттасили байналмилалӣ ва минтақавӣ, расонидани дастгирии сиёсӣ, кӯмаки иқтисодӣ ва гуманитарӣ ба давлатҳое, ки аз ҷиҳати густариши нуфузи худ манфиати эҳтимолӣ доранд ва баргузори чорабиниҳои фарҳангии муаррифкунандаи хусусиятҳои мусбати фарҳанг таҳлилу баррасӣ намудааст.

Ба фаъолияти як қатор абарқудратҳо дар масоили ташаккули меъмори нави шарикӣ байналмилалӣ, тавсеаи доираи фаъолияти мақомоти махсуси дипломатияи фарҳангӣ, баланд бардоштани сифати ҳамкориҳои байни мақомоти сиёсати хориҷӣ дар доираи концепсияи «неруи нарм» ва дигар масъалаҳо диққати махсус дода мешавад.

Дар ҳулоса муаллиф ба масъалаи таҳлилу равишҳои давлатҳои хориҷӣ нисбати истифодаи чораҳои таъсиррасонии ғайриқувва ба вазъ дар кишварҳо ва минтақаҳо дар доираи манфиатҳои сиёсӣ, ҳарбӣ ё иқтисодӣ, истифодаи «неруи нарм» аз ҷониби субъектҳои гуногуни сиёсат барои амалӣ намудани ҳадафҳои стратегӣ ва ҳамчунин баҳри зиёд намудани ҷонибдорон, ҳаммаслакон ва ҳаводорони худ ва ба истифодаи «неруи нарм» ҳамчун унсурҳои муҳимтарини пешгирӣ намудан ва мубориза бурдан бо таҳдидҳои нави замони муосир диққати махсус зоҳир намудааст.

**Калидвожаҳо:** «неруи нарм», сиёсати хориҷӣ, стратегия, восита, дипломатияи фарҳангӣ, концепсия, мақомоти махсуси дипломатияи фарҳангӣ, абарқудратҳо.

## МЯГКАЯ СИЛА КАК ГЛАВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ СВЕРХДЕРЖАВ

В статье анализируются история возникновения понятия «мягкая сила», технологические вопросы привлечения внимания окружающих и повышения «легитимности» власти, основные элементы определения характера «мягкой силы», положение концепции «мягкой силы» как во внешней политике, так и во внутренней политике, а также в системе международных отношений.

Также в статье автор анализирует основные составляющие «мягкой силы», такие как реализация последовательной международной и региональной политики, оказание политической поддержки, экономической и гуманитарной помощи государствам, которые могут получить выгоду от расширения их влияния, а также проведение культурных мероприятий, отражающих положительные характеристики культуры.

Особое внимание уделено деятельности ряда сверхдержав в вопросах формирования нового архитектора международного партнерства, расширения сферы деятельности специальных органов культурной дипломатии, повышения качества взаимодействия внешнеполитических органов в рамках концепции «мягкой силы» и другие вопросы.

В заключении автор проанализирует подход иностранных государств к применению несиловых мер воздействия на ситуацию в странах и регионах в рамках политических, военных или экономических интересов, использование «мягкой силы» различными политическими образованиями для реализации стратегических целей и увеличения числа сторонников и поклонников, а особое внимание уделит использованию «мягкой силы» как важнейшему элементу предотвращения и борьбы с новыми угрозами современности.

**Ключевые слова:** «мягкая сила», внешняя политика, стратегия, инструмент, культурная дипломатия, концепция, специальный орган культурной дипломатии, сверхдержавы.

## **SOFT POWER AS THE MAIN INSTRUMENT OF THE FOREIGN POLICY OF THE SUPERPOWERS**

The article analyzes the history of the emergence of the concept of «soft power», technological issues of attracting the attention of others and increasing the «legitimacy» of power, the main elements of determining the nature of «soft power», the position of the concept of «soft power» both in foreign policy and in internal policy, and also in the system of international relations.

Also in the article, the author analyzes the main components of «soft power», such as the implementation of consistent international and regional policies, the provision of political support, economic and humanitarian assistance to states that can benefit from expanding their influence, as well as holding cultural events that reflect the positive characteristics of culture .

Particular attention is paid to the activities of a number of superpowers in the formation of a new architect of international partnership, expanding the scope of activities of special bodies of cultural diplomacy, improving the quality of interaction between foreign policy bodies within the concept of «soft power» and other issues.

In conclusion, the author analyzes the approach of foreign states to the use of non-forceful measures to influence the situation in countries and regions within the framework of political, military or economic interests, the use of «soft power» by various political entities to achieve strategic goals and increase the number of supporters and fans, and paid special attention to the use of «soft power» as an essential element of preventing and combating new threats of our time.

**Key words:** «soft power», foreign policy, strategy, instrument, cultural diplomacy, concept, special body of cultural diplomacy, superpowers.

**Маълумот дар бораи муаллиф:** Сафаров Ҳакимшо Асламшоевич докторанти (PhD)-и соли дуҷуми ихтисоси таърих, кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, ҶТ, ш. Кӯлоб, к.С.Сафаров-16. Тел: 987-02-74-60

**Сведения об авторе:** Сафаров Ҳакимшо Асламшоевич – докторант (PhD) второго курса по специальности история, кафедры история таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ, г. Куляб, ул. С. Сафарова-16. Тел: 987-02-74-60

**Information about the author:** Safarov Hakimsho Aslamshoevich - second-year doctoral student (PhD) majoring in history, department of the history of the Tajik people, Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, RT, Kulyab, st. S. Safarova-16. Tel: 987-02-74-60

ТДУ –32 (2 тоҷ)

ТКТ – 66 (2 тоҷ)

К – 65

## **ҲОЛАТ ВА ДУРНАМОИ РУШДИ СИЁСАТИ ХОРИҶИИ БИСЁРСАМТИИ ТОҶИКИСТОН ВА ҚАЗОҚИСТОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР**

Шарипов А.Н., н.и.т., дотсент, Донишгоҳи милли Тоҷикистон

Комилов Н.И., муаллими калони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият сиёсати хориҷии сулҳхоҳона, бегараз ва воқеъбинонаро пеша намуд, ки мизони асосии он усули «дарҳои кушода», роҳандозӣ кардан ва пешбурди муносибатҳои дӯстона, ҳамсоягии нек, шарикӣ, ҳамкориҳои судманд бо кишварҳои хориҷӣ, созмонҳои байналмилалӣ минтақавӣ ва ҷаҳонӣ байналмилалӣ молиявӣ мебошад [16].

Сиёсати хориҷии мустақил, ки аз ҷониби Пешвои миллат муайян гардида, зеро роҳбарии ӯ роҳандозӣ мегардад, ба Тоҷикистон имконияти ҳифзи муносибатҳои мутавозин ва баробарҳуқуқро бо тамоми марказҳои муҳими қувва дар минтақа ва ҷаҳон фароҳам меорад. Сиёсати хориҷии Тоҷикистон шаффоф буда, дар баробарӣ риояи принципҳои байналхалқӣ, эҳтироми манфиатҳои шарикон дар меҳвари афзалиятҳои кишвар ҳифзи манфиатҳои миллий қарор дорад [15, с.15].

Чунин самтгирӣ дар сиёсати хориҷӣ аз иҷлосияи тақдирсозии XVI-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аввалин Мурочиатнома ба мардуми шариф Тоҷикистон ва Конститутсияи кишвар маншаъ гирифта, бинобар истиқрори сулҳ ва бартараф намудани оқибатҳои ҷанги шаҳрвандӣ аз оғози ҳазораи нав расман эълон ва татбиқ мегардад.

Қазоқистон низ дар солҳои истиқлолият сиёсати самараноки хориҷиро бунёд намуд, ки бо шарофати он вазифаҳои муҳимтарин барои заминаҳои муваффақи ташаккул ва рушди кишвар ҳалли худро ёфта ҷумҳурии ҷавон нуфузи баланд ва эътирофи ҷомеаи ҷаҳониро соҳиб гардид [10].

Бо шарофати пешбурди пайгириҳои сиёсати хориҷии бисёрсамтӣ Қазоқистон узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ гардида, ҳамчун шарикони масъул ва боэътимод дар муносибатҳои байналхалқӣ шинохта шуд.

Роҳандозии сиёсати бисёрсамтаи Қазоқистон дар шароити вазъи мураккаб ва бесуботи байналхалқӣ ҷараён дошт, ки бо ташаккули воқеияти нави геополитикӣ баъди фурупошии ИҶШС алоқаманд буд.

Тавассути ба роҳ мондани алоқаҳои наздики сиёсӣ ва иқтисодӣ Қазоқистон, аз ҷумла ба бозорҳои ҷаҳонӣ роҳ ёфта, имкониятҳои содиротии худро тавсеа мебад [17].

Зарурати пешбурди маҳз сиёсати бисёрсамта асосан бо мавқеи геополитикии кишварҳои ифода меёбад. Зеро минтақаи Осиёи Марказӣ, ҳамеша нуқтаи тавачҷуҳи афзоиандаи қудратҳои ҷаҳонӣ – Россия, Хитой, ИМА ба шумор мерафт. Манфиати зиёд ба ин қисмати ҷаҳонро бозингарони бузурги минтақавӣ – Туркия, Ҳиндустон, кишварҳои Шарқи Наздик ва Иттиҳоди Аврупо изҳор менамуданд.

Аз ҷониби дигар, дарки хатарҳои муосири алоқаманд бо терроризми байналхалқӣ, ифротгарии динӣ, қочоқи маводи муҳаддир, муҳочирати ғайриқонунӣ возеҳ буданд, ки ба минтақаи Осиёи Марказӣ таҳдид менамуданд.

Ҳамаи ин омилҳо зимни ташаккул ва пешбурди самти сиёсати хориҷии кишварҳо ба инобат гирифта шуданд.

Сиёсати хориҷии кишварҳо бо дарназардошти вазъи байналхалқӣ дар оғози ҳазораи сеюм муваффақ буда, Тоҷикистон ва Қазоқистонро на танҳо ҳамчун узви равандҳои сиёсии ҷаҳонӣ, балки иштирокчиҳои фаъоли муносибатҳои байналхалқӣ ва кишварҳои ташаббускори ҳалли мусолимамомезии масоили умумиҷаҳонӣ эътироф гардиданд.

Оғози даҳаи дууми асри XXI ба ҷаҳониён хатари мағзшӯӣ, ҷангҳои иттилоотӣ ва рақобати шадидаи қудратҳои ҷаҳониро нишон дод. Таҳдидҳои муосир дар ҳодисаҳои “Баҳори араб”, таъсиси ДИИШ, истифодаи гурӯҳҳои террористӣ дар ҳифзи манфиатҳои миллии кишварҳои абарқудрат инъикос мешаванд. Бо дарназардошти воқуниш ба воқеиятҳои муосир ба хотири ҳифзи истиқлолият, истифодаи навҳои муосир ва муассири дипломатия, пайгирӣ аз сиёсати мутавозини хориҷӣ, ки заминаи таъмини манфиатҳои миллий ба шумор меравад, дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, ба хусус Тоҷикистон ва Қазоқистон зарурати қабули Консепсияҳои нави сиёсати хориҷӣ возеҳ гардид.

Маҳз ба ҳамин хотир Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015 ва Қазоқистон аз 21 январи соли 2014 Консепсияҳои сиёсати хориҷии худро қабул намуданд, ки принципҳои асосӣ, ҳадафу вазифаҳо ва самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии кишварҳоро бо дарназардошти манфиатҳои миллии дарозмуддати Тоҷикистон ва Қазоқистон муайян ва танзим менамоянд.

Эълони усулҳои асосии сиёсати хориҷӣ, моҳият ва самтҳои афзалиятноки он, набоштани ягон кишвари рақиб дар самти муносибатҳои байналхалқӣ, омода будан ба

ҳамкориҳои мутақобила бо тамоми кишварҳои манфиатдор моҳияти Консепсияҳои сиёсати хориҷии кишварҳоро ташкил меод. Ин аснод дар асл идомаи мантиқии сиёсати хориҷии кишварҳоро инъикос менамуд, ки маҳз тавассути он эътирофи кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ, пешбурди сиёсати фаъоли иқтисодии хориҷӣ ва дипломатияи ташаббускорӣ бо дастовардҳои назарраси сиёсати хориҷӣ ба даст омаданд.

Вале дар баробари рушди ҳамкориҳои мутақобила бо кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ дар сиёсати хориҷии кишварҳо афзалияти минтақавӣ боқӣ монд, ки аз умумияти таърихӣ, манфиатҳои муштарак ва зарурати ҳалли дастаҷамъонаи масоили мубрами амниятӣ шаҳодат медиҳанд. Тавре аз Консепсияи сиёсати хориҷии Тоҷикистон бармеояд: “Дар низоми муносибатҳои байнидавлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон кишварҳои ҳамсоя ва минтақа мақоми авлавиятнокро ишғол менамоянд. Тоҷикистон ҷонибдори минбаъд вусъат бахшидани таҷрибаи мусбат, бисёрасра ва созандаи ҳамзистии дӯстонаи мардумони Осиёи Марказӣ мебошад” [6].

Дар ин радиф Пешвои миллат дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ аз соли 2021 таъкид намуданд, “Мо ҳамеша ҷонибдори рушди ҳамкориҳои созанда бо кишварҳои Осиёи Марказӣ дар асоси усули дӯстиву ҳамкорӣ, ҳусни ҳамҷаворӣ ва эҳтирому эътимоди тарафайн дар минтақа мебошем” [16].

Дар солҳои рушди мустақилона Қазоқистон мавқеи пешсафро дар Осиёи Марказӣ ишғол намуда, бинобар ин ҳамкорӣ бо кишварҳои минтақа яке аз афзалиятҳои сиёсати хориҷӣ бо дарназадошти умумияти таърихӣ, қавмӣ, инчунин зарурати таъмини амнияти миллӣ, пешгирӣ ва муқовимат бо таҳдидҳо дар сатҳи минтақавӣ ба шумор меравад [19, с.28].

Ҳамин тариқ, сиёсати «дарҳои кушода», сулҳхоҳона ва беғараз буда, зимни татбиқи он, Тоҷикистон омодааст бо ҳамаи кишварҳои дуру наздик робитаҳои дӯстона ва эътирофи манфиатҳои тарафайнро дар асоси эҳтироми ҳамдигар, баробарӣ ва ҳамкориҳои мутақобилан судманд густариш диҳад. Сиёсати бисёрсамтаи хориҷӣ бошад, ҳамчун рушди ҳамкориҳои дӯстона ва пешгӯйишаванда бо тамоми кишварҳои маънидод мегардад, ки дар умури ҷаҳонӣ нақши муассир дошта, барои кишварҳо манфиати амалӣ доранд.

Вале аз 1-уми январи соли 2015 Россия дар зерфишори таҳримҳои Ғарб таваҷҷуҳи хосро ба Осиёи Марказӣ равона намуда, диққати худро дар механизми ҳамгироии Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё равона намуд. Қазоқистон аз оғози фаъолияти ин ниҳод ба он пайваст шуда, ҳамкориҳоро бо кишварҳои аъзо дар қаринаи пешоҳангии Россия ба роҳ мондааст. Баръакси пешгуи баъзе муҳаққиқон Қазоқистон тавонист, ки моҳияти бисёрсамтаи сиёсати хориҷии худро нигоҳ дорад.

Қазоқистон тавонист, ки дар ин марҳила ҳамчун миёнарав дар пешбурди музокирот байни ҷонибҳои мухталифи даргир баромад намояд. Намунаи возеҳ Раванди Остона оид ба Сурия ба шумор меравад [16].

Иқдомҳои Қазоқистон – ҷорӣ намудани алифбои лотинӣ ва боздиди Назарбоев аз ИМА моҳи январи соли 2018, худдорӣ аз овоздиҳӣ дар рафти овоздиҳии лоиҳаи қатъномаи Россия оид ба Сурия дар Шурои амнияти СММ намунаи муваффақияти сиёсати бисёрсамтӣ ва бетарафии Қазоқистон мебошанд.

Бо дарназардошти нақши пешбари Қазоқистон дар ҷаҳорҷӯбаи раванди Остона ва талоши мусоидат ба ҳалли мусолиамтомези ҷанги шаҳрвандӣ дар Сурия, мавқеи бетарафии он бинобар нақши миёнаравии Қазоқистон ҷоиқ мебошад [14].

Тоҷикистон ба ИИАО то ҳол ҳамроҳ нашудааст, вале новобаста аз ин бо кишварҳои узви Иттиҳод дар ҷаҳорҷӯбаи дучониба ва дар қаринаи ниҳодҳои дигари минтақавӣ ҳамкориҳои мутақобиларо роҳандозӣ менамояд.

Дар ин марҳила ташаббуси Тоҷикистон оид ба Даҳсолаи амал об барои рушди устувор аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ дастгирӣ ёфта, кишвар ҳамчун ташаббускори ҳалли масоили мубрами ҷаҳонӣ баромад менамуд.

Яке аз таҳдидҳои, ки ба сиёсати мутаваззини хориҷӣ ва арзишҳои бисёрсамтӣ таҳдид менамояд ин пайдоиши пандемияи COVID-19, шиддати вазъият дар Афғонистон

ва бухрони русу-украинӣ мебошад. Дар ин қарина рақобати кишварҳои Ғарб бо Россия аз як тараф ва бо Хитой аз тарафи дигар кишварҳои минтақа, ба хусус Тоҷикистон ва Қазоқистонро дар рӯ ба рӯи интиҳоб мегузорад. Агар муҳолифат байни Ғарб ва Россия идома ёбад, пас ба кишварҳои пасошӯравӣ ҳифзи мавқеи бетарафӣ душвор гардида, воқеан онҳо дар рӯ ба рӯи интиҳоби геополитикӣ қарор мегиранд [13].

Тағйиротҳои ҷаҳонӣ, ки дар оғози даҳсолаи сеюми асри XXI ҷараён доранд, ба татбиқи стратегияҳои миллии рушд ва равандҳои геополитикӣ дар Осиёи Марказӣ таъсир намуданд. Таъсири пандемияи коронавирус барои рушди устувори Тоҷикистон дар соли 2020 таъсири манфӣ расонид. Бинобар ин Тоҷикистон, ба мисли аксари кишварҳои ҷаҳон, амалияи инзивоӣ муайяно интиҳоб намуд [11, с.10].

Ба Қазоқистон низ таъсири пандемия расида, мувофиқи натиҷаҳои сол соҳаи хизматрасонӣ аз ҳама бештар зарар дида, солро бо суръати афзоиши манфии 5,6 фоиз ҷамъбаст намуд. Дар маҷмуъ, дар соли 2020 маҷмуи маҳсулоти дохилии Қазоқистон 2,6% коҳиш ёфт [12].

Пандемия ислоҳҳои худро ворид менамояд. Бухрон ин на танҳо аз даст доданд, балки имкониятҳои нав низ мебошад. Мо мебинем, ик силсилаҳои ҷаҳонии воридот тағйир меёбанд. Муҳим аст, ки ҳамкориро дар сатҳи минтақавӣ ба роҳ монд. Бухрон омилест, ки бояд ба ин равандҳо тақон дода онро суръат бахшад [8, с.310].

Шиддати рақобати қудратҳои ҷаҳонӣ, ки бо бухронҳои иқтисодӣ ва эпидемиологӣ ҳамқадам аст, мебошад омили ҳамкорӣ байни кишварҳои минтақа гардад. Талошҳои муштарақ ва ҳамоҳангии кишварҳои Осиёи Марказӣ беҳтарин ҷавоб ба ин таҳдидҳо мебошад.

Маҳз дар шароити инзивоӣ ҳамагонӣ арзиши ҳусни ҳамҷаворӣ ва ҳамкориҳои мутақобила возеҳ гардид. Ба Тоҷикистон дар соли 2020 43 кишвар кӯмаки башардӯстона намуданд. Дар шароити пандемия Тоҷикистон ҳамкори бо кишварҳои минтақавӣ Осиёи Марказӣ дар шакли дучониба тақвият ёфта, аз ҷумла Қазоқистон ба Тоҷикистон панҷ ҳазор тонна орд фиристод [1]. 23 декабри соли 2020 Қазоқистон ба Тоҷикистон вобаста ба табобати беморони бемории фарогири КОВИД - 19 зиёда аз 100 дастгоҳи нафасдиҳии «Кокчетав-4П» ба сифати кӯмаки башардӯстона равон намуд, ки он дар корхонаи «Тыныс» дар шаҳри Кокшетауи Қазоқистон истеҳсол мегарданд [4].

Маҳз ба хотири бартараф намудани оқибатҳои бухрон, ки дар натиҷаи пандемияи коронавирус ба амал омада буд, Ҳукумати Қазоқистон моҳи июни соли 2021 ба Тоҷикистон 10 ҳаз тонна орд гандум бо маблағи 1 млрд. 285 млн. танга ё худ 3 млн. 669 ҳаз. долл. кӯмаки башардӯстона равон намуд. Тибқи дигар сарчашмаҳои қазоқӣ дар соли 2021 Қазоқистон ба Тоҷикистон дар ҳаҷми умумии 4,3 миллион доллар кӯмаки башардӯстона ворид намудааст [5].

Ба кишварҳои Ўзбекистон, Қирғизистон ва Туркманистон низ кумак намуданд. Кумак мутақобилаи кишварҳои минтақа, ки бевосита дар зери таъсири бухрони ҷаҳонӣ ва эпидемияи коронавирус қарор доштанд, аз он шаҳодат меод, ки рушди устувори ҳамкориҳои минтақавӣ дар оянда аз талошҳои ҳамкорӣ ва ҳамбастагӣ вобаста мебошанд [11, с.12].

Дар шароити бухрон Тоҷикистон дипломатияи маҷозиро (онлайн) барои муқовимат бо пандемия тавассути амалҳои муштарақи кишварҳои узви ИДМ, СҶШ ва СММ равона намуд.

Дар шароите, ки занҷираҳои байналхалқии истеҳсоли, тичоратӣ ва ҳамлу нақл қанда мешаванд, як қатор кишварҳои бузург ва минтақаҳои алоҳида талоши коҳиш ё ивази воридотро бо истифода аз захираҳои дохилӣ доранд. Маъмулан бухронҳо на танҳо таҳдиду хатар, балки имконият ва сатҳи навро фароҳам меоранд. Дар ин самт кишварҳои Осиёи Марказӣ метавонанд иқтидри худро дар ҳамкорӣ дар соҳаи истеҳсоли, нақлиётӣ-коммуникатсионӣ ва агросаноатӣ татбиқ намоянд.

Бухрони ҷаҳонӣ ва ҷораҳои мухталиф оид ба инзиво нишон медиҳанд, ки кишварҳо бо сохтори иқтисодии мутаваззин бештар аз уҳдаи рафъи таҳдидҳои мазкур мебароянд [8, с.304].

Агар таъсири пандемияи коронавирус баръакс самтҳои нави муошират ва равобити кишварҳоро фаъол намуда бошад, пас ғасби дубораи ҳукумати Афғонистон аз ҷониби Толибон ва қазияи “амалиёти ҳарбии махсуси” Россия дар Украина фишорро ба пешбурди сиёсати бисёрсамтаи хориҷӣ ва пешбурди мавқеи бетарафӣ афзоиш дод.

Услубҳои дурушти роҳандозии муносибатҳо бо ҷаҳони атроф дар шароити муосири тартиботи ҷаҳонӣ бештар аз он бармеоянд, ки марказҳои ҷалби захираҳои инсонӣ, илмӣ, истеҳсолӣ ва захираҳои табиӣ танҳо дар як ҷой ва зери назорати як ирода қарор надоранд.

Барои коҳиши таъсири чунин нобаробарӣ кутбҳои ҷаҳонӣ дар рақобати доимӣ барои тамаркузи онҳо ва бо ин роҳ таъмини рушди дохилии худ ва пешниҳоди онҳо ба воҳидҳои дигари содиқи сиёсӣ қарор доранд. Имрӯз дар ҳолати маҳдудияти дастрасӣ ба захираҳои рушд, асосан, кишварҳои мутараққӣ қарор доранд. Кишварҳои дар ҳоли рушд бинобар чунин вазъ маҷбур мешаванд, ки ҳамеша моҳият ва самтҳои ҳамкориҳои бозингарони бузурги байналхалқиро ба инобат гиранд, то ба манфиатҳои абарқудратҳо зарар нарасонанд. Дар аксари ҳолат интиҳоби беҳтарин — пайгирӣ аз мавқеи бетарафӣ зимни бархурди воҳидҳои муқтадирӣ сиёсӣ буда, ҷилавгирӣ аз нақши ҳакам байни онҳо мебошад.

Дар шароити муосири бархурди шадиди бозингарони бузурги ҷаҳонӣ интиҳоби чунин шакли рафтор барои кишварҳои мутараққӣ нисбатан афзалиятнок мебошад. Мавҷудияти омилҳои зиёд Тоҷикистон ва Қазоқистонро водор менамояд, то дар ҳамкорӣ бо кишварҳои дигар омилҳои геополитикиро ба инобат гиранд. Маҷмуи чунин омилҳо, табиист, ки кишварҳо мутараққиро аз талошҳои геополитикии худ боздошта, онҳоро ба тавсеаи ҳамкорӣ бо ҳамаи шарикони байналхалқӣ барои ҳифзи манфиатҳои миллии худ водор менамояд. Ҳамин тариқ имконияти на танҳо таҳкими асосҳои давлатдорӣ, суботи низоми сиёсӣ, иқтисодӣ муҳофизатӣ, балки касби болоравии иқтисодӣ фароҳам меояд.

Интиҳоби чунин самти роҳандозии ҳамкорӣ бо ҳамаи шарикони байналхалқӣ барои ҳифзи манфиатҳои миллии кишварҳои Осиёи Марказӣ бинобар мавқеи ҷуғрофӣ дар яке аз нуқтаҳои муҳими геополитикӣ аҳамияти хосса дорад. Ба кишварҳои наздик ба якдигар, ки аз чунин стратегия пайгирӣ менамоянд, афзалиятҳои мушобех хос мебошад. Таҳлили натиҷаи сиёсати хориҷии кишварҳо нишон медиҳанд, ки чунин самтгирӣ дар сатҳи муайян аз даҳолати абарқудратҳо ба умури дохилӣ ҷилавгирӣ намояд [18].

Тоҷикистон ва Қазоқистон ҳамеша аз усули бисёрсамтӣ дар сиёсати хориҷӣ ва соҳаи муносибатҳои иқтисодӣ хориҷӣ пайгирӣ менамуданд. Вале дар вазъи имрӯзаи ҳассоси геополитикӣ сиёсати бисёрсамтии кишварҳо бо озмоишҳои зиёд рӯ ба рӯ мебошад.

Масалан, бинобар омилҳои мухталиф нақши Ғарб ҳамчун яке аз нуқтаҳои калидии таъини самти бисёрсамтии Қазоқистон дар солҳои охир хеле коҳиш ёфтааст. Дар давраи президентии Д. Трамп ҷалби ИМА ба қорҳои Осиёи Марказӣ хеле маҳдуд гардид. Ӯ аксари маблағгузориҳои барномаҳои кумаки молиявӣ ва сармоягузориҳоро дар ин самт ихтисор намуд. Қарори Ҷ. Байден дар бораи пурра баровардани нерӯҳои ҳарбӣ аз Афғонистон ба он оварда расонид, ки ҳоло тавачҷуҳ ба минтақа тадриҷан коҳиш меёбад. Таъини ду даҳсола ИМА ба Осиёи Марказӣ тавассути манфиатҳои худ дар Афғонистон менигаристанд.

Иттиҳоди Аврупо бошад, то оғози бухрон дар Украина бо мушкилоти дохилӣ, баромадани Британияи Кабир аз созмон андармон буда ба Осиёи Марказӣ тавачҷуҳи зиёд зоҳир намекард [3].

Бисёрсамтӣ метавонад танҳо дар ҷаҳоне амалӣ гардад, ки тавозуни муайян байни нерӯҳои асосӣ амал намуда иродаи дастаҷамъона баҳри ҳифзи сулҳ мавҷуд бошад. Татбиқи амалии бисёрсамтӣ ҳангоми шиддати ҷудошавии кутбҳои муҳолиф, ҳангоми бархурди кишварҳо ва зарурати интиҳоб ниҳоят душвор мебошад.

Агар мо ҳадафҳои асосии бисёрсамтиро тасдиқ ва ҳифзи истиқлолияти миллӣ, муносибатҳои ҳамоҳанги хориҷӣ ва дурномаи стратегӣ барои кишварҳо бошад, пас

вазъи муосири байналхалқӣ, ки шиддати рақобатро байни абарқудратҳо ифода менамояд, пешбурди чунин сиёсатро боз ҳам мубрамтар мегардонад. Зеро рақобати кишварҳои абарқудрат фишорро ба кишварҳои хурд афзоиш дода интихоби ҷонибхоро душвор менамояд. Вале, дар қиёс бо 20 соли пеш ҷаҳон тадричан тағйир меёбад: нақши Осиё боло меравад, сохторҳои нав ҷаҳонӣ ташаккул меёбанд (СХШ БРИК, муассисаҳои нави сиёсӣ ва иқтисодии байналхалқӣ (ширкатҳои фаромиллӣ) ба сахна меоянд, ки уфуқҳои нави имкониятҳо фароҳам меорад. Зарур аст, то бо дарназардошти мавқеи стратегӣ ва алоқаҳои наздик бо Москва, ки инкори он барои Қазоқистон ғайриимкон мебошад, сиёсати мутавозини бисёрсамтӣ ҳифз гардад. Эҳтимолан ба Қазоқистон мутобиқ намудани сиёсати худ ба воқеиятҳои нав, бе тағйири ҳатмии моҳияти он зарур гардад [14].

Бисёрсамтии кишварҳои Осиёи Марказӣ аз имтиҳони навбатӣ гузашта, новобаста аз душвории вазъ ва фишори хориҷӣ чунин сиёсат дар ҳамоҳангӣ бо таҳаммули стратегӣ нисбатан муносиб ва самаранок дар дурнамои наздик мебошад [8, с. 300].

Дар заминаи ин андеша наметавон бо чунин мавқеъ — баррасии ҳамешаи сиёсати бисёрсамтӣ ва «дарҳои кушода» дар қаринаи эҳтимолан аз даст додани садоқати баъзе қудратҳои бузург розӣ шуд. Ба муқобили чунин андешаҳо дар шароити муосири тартиботи вобастагии мутақобилаи ҷаҳонӣ талошҳои фаъоли ҳатто кишварҳои пешрафта дар самти роҳандозии муносибатҳо бо теъдоди зиёди кишварҳо баромад менамояд. Ҳолати мазкур аз он бармеояд, ки тамаркузи захираҳои молиявӣ-иқтисодии ҷаҳони муосир асосан дар дасти гурӯҳи хурди кишварҳо қарор дошта, дарёфти имкониятҳои алтернативии дастрасии онҳо аз ҷониби кишварҳои мутараққӣ маҳдуд мебошад. Танҳо бо кӯмаки ҳамкории мутавозин бо ин марказҳои ҷалби захираҳо кишварҳои мутараққӣ метавонанд ба рақобати шадиди рушд тобовар бошанд.

Бинобар ин Тоҷикистон дарк менамояд, ки ҳадафи стратегияи кишвар — саноатикунонии босуръат неметавонад бе тавсеа ва умқи ҳамкории молиявӣ-технологӣ бо кишварҳои пешрафта амалӣ гардад. Аз ин рӯ, мутобиқи ҳадаф ва вазифаҳои риояи рушди инноватсионӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон пайгириона чораҳо ро чихати ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ амалӣ менамояд [18].

Дар солҳои соҳибистиклолӣ сиёсати «дарҳои кушода», ҳамчун фарҳанги ҳамзистӣ бо оламиён аз ҷониби роҳбарияти кишвар муаррифӣ гардида, дар асоси он сиёсати хориҷии бисёрсамта, ботавозун ва прагматикӣ тарҳрезӣ шуд ва тавсеаву таҳкими робитаҳои дӯстона, ҳамкориҳои судманд бо кишварҳои гуногуни олам зина ба зина раванқ ёфтанд.

Дар робита ба ин, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 10 марти соли 2022 дар доираи сафари расмӣ ба Донишгоҳи Қоҳираи Ҷумҳурии Арабии Миср зимни суханронӣ дар назди устодону донишҷӯёни донишгоҳи мазкур чунин таъкид карданд: «Кишварӣ мо дар тӯли 30 соли соҳибистиклолии хеш тавонист бо кишварҳои минтақаҳои гуногуни ҷаҳон ва созмонҳои байналмилалӣ минтақавӣ муносибатҳои дучонибаву бисёрҷониба барқарор намуда, мавқеъашро дар арсаи байналмилалӣ мустаҳкам гардонад. Таи давраи на чандон тӯлони таърихи муосири хеш Тоҷикистон ҳамчун узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф гардид ва бо аксари давлатҳои олам равобиту ҳамкории хубу судбахшро ба роҳ монд.

Мо аз минбари созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ пайваста ташаббусу ибтикорҳои созандаро чихати ҳалли мушкилоти ҷаҳону минтақа, аз ҷумла дар масъалаҳои вобаста ба об, тағйирёбии иқлим, мубориза бо терроризм, ифротгароӣ, қочоқи силоҳ ва маводи мухаддир, ҷинойтҳои киберӣ ва ҷинойткориҳои муташаккили фаромиллӣ, ба самъи ҷаҳонӣ мерасонем» [2].

Қазоқистон низ аз сиёсати бисёрсамтӣ идома медиҳад. К. Токаев дар баромади худ аз 12 июни соли 2019 таъкид намуд, ки самти сиёсати хориҷӣ идома ёфта, фаъолияти сиёсати хориҷии Қазоқистон ба кишвар, соҳибкории миллӣ ва ҳар як шаҳрванд суди мушаххас хоҳад овард [9, с. 281].



Ба ғайр аз ин, дар Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Қазоқистон барои солҳои 2020-2030, ки 6 март соли 2020 қабул шудааст, дар баробари навгониҳои муайян, идомаи самти сиёсати хориҷии бисёрсамтӣ дар асоси усулҳои воқеъбинона дақиқ инъикос гаштааст [7].

Тоҷикистон ва Қазоқистон аз замони касби истиқлолият дар муносибатҳо бо Россия, Хитой, ИМА ва кишварҳои дигар тавозунро риоя менамоянд. Барои идомаи ин сиёсат омилҳои муассир мавҷуданд: иқтисодӣ ва сиёсӣ. Аз ин рӯ тағйироти ҷиддӣ дар ин самт новобаста аз фишори Россия, аз ҷумла, дар ҷаҳорҷӯбаи Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё бетағйир боқӣ хоҳад монд.

Алоқаҳои Тоҷикистон ва Қазоқистон бо кишварҳои дигар, пеш аз ҳама бо Хитой, монеи умқи ҳамкориҳо бо Россия мешаванд. Аз ҷониби дигар, баъди кушодашавии Ўзбекистон руҳияи кишварҳои Осиёи Марказӣ ба андеша ва амалҳои мустақил мусоидат менамояд.

Пешбурди сиёсати бисёрсамтӣ ва бетарафӣ дар масоили бархурди қудратҳо ягонаи сиёсати дурусте мебошад, ки метавонад аз қарор гирифтани дар маърази рақобати бевоситаи Россия ва Ғарб ҷилавгирӣ намояд. Воқеаҳои моҳи январ соли 2022 дар Қазоқистон далели он мебошанд.

Дар қаринаи ҳодисаҳои охир тавачҷуҳи зиёди Ғарб ва Россия хатарзо буда, зарурати андешидани чораҳои санҷидаро дар самтгирии минбаъдаи сиёсати хориҷӣ ва бетарафӣ аз қутбгарой тақозо менамояд. Аз ин рӯ, пайгирӣ аз сиёсати бисёрсамтӣ бо афзалият ба ҷанбаҳои зерин зарур мебошад:

– Бинобар вазъи айнӣ ва мавқеъгирии ҷуғрофӣ гузинаи бевоситаи бисёрсамтии сиёсати хориҷӣ маҷуд намебошад. Роҳбарияти кишварҳоро зарур аст, ки тамоми талошу имкониятҳои худро ҷиҳати идомаи сиёсати бисёрсамтӣ равона намоянд. Албатта, ин маҳорати дипломатӣ, ояндабинӣ, даст кашидан аз манфиатҳои яқлаҳзаии иқтисодӣ ба фоидаи тавачҷуҳ ба самти стратегиро тақозо менамояд.

– Зиёда аз он ҳамгирии амиқ дар дохили Осиёи Марказӣ метавонад самти самараноки сиёсати хориҷӣ бошад. Вале бояд дар назар дошт, ки тавачҷуҳ ба ҳамгирии минтақавӣ – ин ивази сиёсати бисёрсамтӣ набуда, баръакс платформаи иловагӣ ҷиҳати татбиқи самараноки сиёсати мустақилонаи бисёрсамтӣ ва таъмини амнияти дастаҷамъӣ дар баробари хатарҳои муосир, ба хусус аз Афғонистон мебошад.

- Дар баробари ин муҳим аст, ки бисёрсамтӣ хислати эълomiaвӣ набошад, балки табақабандии воқеиро байни шарикони "баробар" инъикос намояд. Барои расидан ба ҷунин сатҳи тавозун мебошад мундариҷаи ҳамкориҳо бо бозингарони дигари ҷаҳонӣ то дараҷаи муносибатҳо бо Россия ва Хитой бардошта шаванд.

Дар баробари роҳандозии шарикии стратегӣ бо Москва ва Пекин зарурати таъя ба ҳамгирии минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ, таҳқими алоқаҳо бо кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ва ИМА, тавсеаи ҳамкорӣ бо қудратҳои минтақавӣ – Ҳиндустон, Покистон, Эрон, Япония ва Кореяи Ҷанубӣ муҳим мебошад [3].

Агар ИМА ва Россия талоши роҳандозии «чанги сард» -2.0 –ро дошта бошанд, пас аксари кишварҳои мустақил интиҳоби дигар, ба ғайр аз эҳёи шакли нави «бетарафӣ»-ро надоранд [14].

Сиёсати бисёрсамта, дар ҷаҳони имрӯза наметавонад баробар ба ҳамаи кишварҳо ва минтақаҳои ҷаҳон равона гардад. Табиист, ки бо кишварҳои ҳамҷавор ва абарқудратҳо алоқаҳо бештар мебошанд. Агар алоқаҳоро бо кишварҳои Африқо, Амрикои Лотинӣ ё Укёнусия гирем амалан дар сатҳи расмиётӣ мебошанд.

Ҳамин тариқ, роҳи интиҳобнамудаи сиёсати хориҷии Тоҷикистон ва Қазоқистон гузина набошад, дар шароити вазъи мураккаби байналхалқӣ ва шиддати рақобати қудратҳо ягонаи самти дурусти рушди минбаъдаи кишварҳо ба шумор меравад.

#### Адабиёт:

1. Гуманитарная помощь: Таджикистан от Казахстана получил 5 тысяч

2. Далер Абдулло Сиёсати муваффақи хориҷӣ ва саҳми Пешвои миллат дар ин раванд <https://sadoimardum.tj/president/siyosati-muvaffa-i-hori-va-sa-mi-peshvoi-millat-dar-in-ravand/>
3. Исабаева С. Шаткая многовекторность. С кем Қазақистон выгоднее дружить в условиях "новой реальности"? <https://inosmi.ru/20220604/kazakhstan-254417727.html>
4. Казахстан направил в Таджикистан 100 аппаратов ИВЛ в качестве гуманитарной помощи. [Текст]: [электронный ресурс]. URL: <https://zonakz.net/2020/12/23/kazakhstan-napravil-v-tadzhikistan-100-apparatov-ivl-v-kachestve-gumanitarnoj-pomoshhi/>. (дата обращения: 12.11.2022).
5. Кому Казахстан отправляет гуманитарную помощь, а какую получает сам. [Текст]: [электронный ресурс]. URL: <https://liter.kz/komu-kazakhstan-otpravliaet-gumanitarniui-pomoshch-i-kakuii-poluchaet-sam-1647403918/>. (дата обращения: 05.12.2022).
6. Концепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. [www.mfa.tj/main/view/konseosiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston](http://www.mfa.tj/main/view/konseosiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston)
7. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы [https://www.akorda.kz/ru/legal\\_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody](https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody)
8. Кушқумбаев С.К. Казахстан и Центральная Азия между вызовами из прошлого и грядущего. Сборник статей, выступлений и интервью. – Астана, КИСИ при Президенте РК, 2022.
9. Лаумулин М. Центральная Азия в эпоху трансформации. – Нур – Султан: КИСИ при Президенте РК. 2020, 464 с.
10. Магер Ю. Как формировалась многовекторная внешняя политика независимого Казахстана <https://kazpravda.kz/n/kak-formirovalas-mnogovektornaya-vneshnyaya-politika-nezavisimogo-kazahstana-obzor/>
11. Майтдинова Г. М. Таджикистан в геополитических трендах в начале третьего десятилетия XXI в. // Постсоветские исследования. Т.4. № 1 (2021), С.9-16.
12. Маркова А. Как год пандемии повлиял на Казахстан. <https://kz.kursiv.media/2021-03-13/kak-god-pandemii-povliyal-na-kazakhstan/>
13. Мирзобекова Р. Таджикистана критикуют за многовекторную политику и ставят перед выбором <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20220830/tadzhikistan-kritikuyut-za-mnogovektornuyu-politiku-i-stavyat-pered-viborom>
14. Многовекторная дипломатия на практике – Казахстан. <https://www.caa-network.org/archives/12956>
15. Мухриддин С. Эмомали Рахмон и внешняя политика: от становления до укрепления позиций на международной арене. //Международные отношения и безопасность. №3 (3), 2022, С.12-17.
16. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 21.12.2021. <http://prezident.tj/node/27417>
17. Токтушаков А. Многовекторность: 30 лет успешной развития самти сиёсати хориҷӣ рушди РК. <https://365info.kz/2021/07/mnogovektornost-30-let-uspeshnogo-vneshnepoliticheskogo-razvitiya-rk>  
тонн муки // <https://l.facebook.com/l.php?u=http%3A%2F%2Favesta.tj%2F2020%2F05%2F13%2Fgumanitarnaya-pomoshh-tadzhikistan-poluchil-ot-kazahstana-ryat-tonn-tys-muki>
18. Усмонзода Х.У. Укрепление внешней политики Таджикистана в эпоху меняющегося миропорядка. <https://mts.tj/ru/3785/news/>
19. Фаизова Р. Роль Ҷумҳурии Қазақистон в интеграционных процессах на постсоветском пространстве (1991 - 2010 гг.), Авт. Дисс. к.и.н. М. 2011, 28 с.

## ҲОЛАТ ВА ДУРНАМОИ РУШДИ СИЁСАТИ ХОРИЧИИ БИСЁРСАМТИИ ТОЧИКИСТОН ВА ҚАЗОҚИСТОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола масъалаи хусусиятҳои хоси ҳолат ва дурнамои рушди сиёсати хориҷии бисёрсамтии Тоҷикистон ва Қазоқистон дар шароити муосир баррасӣ шудааст. Маълум аст, ки дар шароити мураккаби муносибатҳои байналхалқӣ дуруст муайян намудани самти сиёсати хориҷӣ яке аз ҷанбаҳои асосии дарёфти ҷойгоҳи шоиста дар сахнаи байналхалқӣ ба шумор меравад. Дар мақола дурнамои сиёсати хориҷии бисёрсамтии Тоҷикистону Қазоқистон дар қаринаи пандемияи COVID – 19, ғасби ҳокимияти сиёсӣ дар Афғонистон аз ҷониби Толибон ва бӯҳрони Украина инъикос гардидааст. Дар заминаи ин, қайд мегардад, ки Тоҷикистон ва Қазоқистон новобаста аз таҳдиду хатарҳои муосир сиёсати хориҷии бисёрсамтиро пайгирифта татбиқи менамоянд. Дар ин замина зарурати андешидани ҷораҳои санҷидаро дар самтгирии минбаъдаи сиёсати хориҷӣ ва бетарафӣ аз қутбгаройи возеҳ мегардад. Ба ақидаи муаллифони пешбурди сиёсати бисёрсамтӣ ва бетарафӣ ягонаи сиёсати дурусте мебошад, ки метавонад аз қарор гирифтани дар маърази рақобати бевоситаи Россия ва Ғарб ҷилавгирӣ намояд.

Инчунин, дар мақола зарурати ба инобат гирифтани монета ва хатарҳои эҳтимолии татбиқи сиёсати хориҷии бисёрсамтӣ бо назардошти шароити муосир таъкид гардидааст.

**Калидвожаҳо:** Тоҷикистон, сиёсати хориҷӣ, Қазоқистон, Осиёи Марказӣ, сиёсати бисёрсамтӣ, пандемияи COVID – 19, Толибон, бӯҳрони Украина, Россия, дурнамо.

## “СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МНОГОВЕКТОРНОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТАДЖИКИСТАНА И КАЗАХСТАНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ”

В статье рассмотрены особенности состояния и перспектив развития многовекторной внешней политики Таджикистана и Казахстана в современных условиях. Известно, что в сложнейших условиях международных отношений правильное определение направлений внешней политики является одним из основных факторов нахождения достойного места на международной арене. В статье отражена перспектива многовекторной внешней политики Таджикистана и Казахстана в условиях пандемии COVID-19, узурпации политической власти в Афганистане талибами и кризиса на Украине. В данном контексте отмечается, что Таджикистан и Казахстан последовательно реализуют многовекторную внешнюю политику вне зависимости от современных вызовов и угроз. В этой связи возникает необходимость принятия проверенных мер по дальнейшему направлению внешней политики и нейтралитета от поляризации. По мнению авторов, поощрение многовекторности и нейтралитета — единственно правильная политика, способная избежать попадания на прямую линию огня в конфликте между Россией и Западом.

Также в статье подчеркивается необходимость учета возможных препятствий и опасностей реализации многовекторной внешней политики с учетом современных условий.

**Ключевые слова:** Таджикистан, внешняя политика, Казахстан, Центральная Азия, многовекторная политика, пандемия COVID-19, талибы, украинский кризис, Россия, перспектива.

## “THE STATE AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE MULTI-VECTOR FOREIGN POLICY OF TAJIKISTAN AND KAZAKHSTAN IN MODERN CONDITIONS”

The article examines the features of the state and prospects for the development of the multi-vector foreign policy of Tajikistan and Kazakhstan in modern conditions. It is known that in the most difficult conditions of international relations, the correct determination of foreign policy directions is one of the main factors in finding a worthy place in the

international arena. The article reflects the prospect of a multi-vector foreign policy of Tajikistan and Kazakhstan in the context of the COVID-19 pandemic, the usurpation of political power in Afghanistan by the Taliban and the crisis in Ukraine. In this context, it is noted that Tajikistan and Kazakhstan are consistently implementing a multi-vector foreign policy, regardless of modern challenges and threats. In this regard, there is a need to take proven measures to further the direction of foreign policy and neutrality from polarization. According to the authors, the promotion of multi-vector and neutrality is the only correct policy that can avoid falling into the direct line of fire in the conflict between Russia and the West.

The article also emphasizes the need to take into account possible obstacles and dangers in the implementation of a multi-vector foreign policy, taking into account modern conditions.

**Key words:** Tajikistan, foreign policy, Kazakhstan, Central Asia, multi-vector policy, COVID-19 pandemic, Taliban, Ukrainian crisis, Russia, perspective.

**Маълумот дар бораи муаллифон.** Шарипов Амриддин Нуридинович, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи дипломатияи ва сиёсати хориҷии ҶТ ДМТ. Телефон: (+992)988-50-10-11; email: [amrsharif@mail.ru](mailto:amrsharif@mail.ru)

Комилов Насим Иброҳимович, муаллими калони кафедраи ҳуқуқ ва муносибатҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ. Суроға: Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 734065, Ш. Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров 16. Тел: (992)985-41-51-93. E-mail: [nasim.komilov.93@mail.ru](mailto:nasim.komilov.93@mail.ru);

**Сведения об авторах:** Шарипов Амриддин Нуридинович, кандидат исторических наук, доцент кафедры дипломатии и внешней политики РТ ТНУ. Телефон: (+992)988-50-10-11; email: [amrsharif@mail.ru](mailto:amrsharif@mail.ru)

Комилов Насим Иброҳимович старший преподаватель кафедры права и международных отношений Кулябского государственного университета имени А. Рудаки. **Адрес:** Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. 734065, г. Куляб, ул. С.Сафаров 16. Тел: (992) 985-41-51-93. **E-mail:** [nasim.komilov.93@mail.ru](mailto:nasim.komilov.93@mail.ru);

**Information about the authors:** Sharipov Amriddin Nuridinovich, candidate of historical sciences, associate professor of department of diplomacy and foreign policy RT TNU. Tel: (+992)988-50-10-11; email: [amrsharif@mail.ru](mailto:amrsharif@mail.ru);

Komilov Nasim Ibrohimovich senior lecturer, Department of Law and International Relations, Kulyab State University named by A.Rudaki. **Address:** Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. 734065, Kulob town, street S. Safarov 16. Tel: (992)985-41-51-93, **E-mail:** [nasim.komilov.93@mail.ru](mailto:nasim.komilov.93@mail.ru).

## МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

### **ФИЛОЛОГИЯ**

1. Гуломова С.Н. Мораль и нравственность поэзии Саади в творчестве Ивана Бунина .....	5
2. Гуломова С.Н. Развитие российской ориенталистики конца XIX– начало XX веков (на примере творчества И.А. Бунина) .....	14
3. Курбонова С.А. Инъикоси фарҳанги миллӣ тавассути ВАО.....	20
4. Мирзоева М.М. Ҷойгоҳи санъатҳои бадеӣ дар ашъори Ғоиб Сафарзода .....	25
5. Одинаева Г.М. Мавқеи ғазал дар ашъор Ҳақназар Ғоиб .....	32
6. Саидов М.Б. Антропонимияи форсӣ-тоҷикии «Қуръон».....	37
7. Саидов М.Б., Этнонимияи «Қуръон» .....	41
8. Салимова С.С. Ибораҳои феълӣ ва намудҳои онҳо дар забони англисӣ ва тоҷикӣ .....	45
9. Тоиров Ш.К. Корбасти сермаъноӣ ва омонимии лексикаи кишоварзӣ дар фарҳанги забони тоҷикӣ .....	51
10. Ҷуракулов Б.Р. Ибораҳои рехта дар “Ёддоштҳо”- и Садриддин Айни дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	61
11. Ҷуракулов Б.Р. Таҳлили сохторӣ-семантикии истилоҳоти марбути «сарф» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	71
12. Шамшодӣ Ҷ. Мавзуи мактабу маориф дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни .....	85
13. Шарипов С.И., Мирзомуродов С.Б. Инъикоси ҷашнҳои миллӣ дар рӯзномаи “Хатлон” (дар мисоли ҷашнҳои Сада ва Наврӯз).....	90
14. Ҳақимова З.А. Некоторые виды методических приемов семантизации слов.....	96

### **ПЕДАГОГИКА**

1. Алими Ҷ., Мирализода А.М. Тарзи ҳаёти солим ва фазои солими таҳсилотӣ .....	100
2. Абдуллоев Н.С. Таҳкими касби омузгорӣ аз нигоҳи Пешвои миллат .....	108
3. Акбарова М. Таърихи пайдоиш ва инкишофи бузургҳои математикию геометрӣ .....	111
4. Алими Ҷ., Мирализода А.М. Тарзи ҳаёти солим ва ҷузъҳои муҳими он .....	118
5. Ализода А. Истифодаи технологияи муосир дар раванди рушди гидроэнергетикаи хурди Тоҷикистон .....	127
6. Амриализода Н.Н. Асосноксозии мафҳуми модел ва моделронӣ аз нуқтаи назари умумимиллӣ ва геометрӣ .....	136
7. Арабова З., Парвинаи У. Ташкили кори мустақилонаи хонандагон доир ба мавқеи масъалаҳои таҷрибавӣ дар таълими физика .....	144
8. Зулфия Ҷиёнзода Технологияҳои инноватсионӣ ҳамчун падидаи фарҳанг ва маориф .....	154
9. Исмоилова М.К., Саидова М.А. Омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ –масъалаи мубрами замон.....	160
10. Маҳмудзода Қ.Н. Самаранокии татбиқи амсилаи ташаккули салоҳиятҳои касбии донишҷӯёни коллеҷҳои тиббӣ дар ҷараёни гузаронидани тадбирҳои таълимӣ-тарбиявӣ .....	166
11. Наимова Т. Технологияи нави педагогӣ яке аз омилҳои ташаккулдиҳандаи салоҳиятҳои калидӣ дар дарсҳои информатика .....	175

12. <b>Нурматов Ҳ.Т., Иброҳимов Г.</b> Моҳияти ташаккули устувори касбӣ – педагогии омӯзгори ояндаи тарбияи ҷисмонӣ ва самтҳои омӯзиши он ҳамчун мавзӯи педагогӣ .....	181
13. <b>Олимӣ А.Р.</b> Истифодаи технологияҳои муосири компютерӣ дар раванди таълими физика (моделсозии компютерӣ).....	189
14. <b>Олимӣ А.Р.</b> Фаъолгардонии ҷараёни таълими фанни физика бо истифода аз тахтаи интерактивӣ (электронӣ).....	198
15. <b>Орифов О.О.</b> Моҳият, мазмуну муҳтаво ва сохтори рафъи мушкилоти омӯзиши забони англисӣ дар донишҷӯёни равияҳои гуманитарии мактабҳои олии .....	207
16. <b>Раҷабов Т., Маҳкамов Ф.М., Изатуллоев К.</b> Ташаккули маҳорат ва малакаҳои комбинатории хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар мавриди таълими математика .....	216
17. <b>Сафаров С.С.</b> Баланд бардоштани сифати дониш ва маҳорати касбии мутахассисони оянда тавассути ТИК дар МТОК.....	224
18. <b>Сафаров С.Ҳ.</b> Технологияи иттилоотӣ ҳамчун воситаи ташаккули сифатҳои муҳими касбии донишҷӯёни омӯзишгоҳи техникӣ .....	231
19. <b>Уроқов М.Д., Бобоев Б.Ҷ.</b> Фаъолгардонии ҷанбаҳои тарбиявии методҳои таълим дар ҷараёни таълими босалоҳияти химия .....	240
20. <b>Файзуллоева Ф.М.</b> Системаи упражнении по обучению студентов национальных групп русской монологической речи .....	250
21. <b>Шарипов Р.С.</b> Моҳияти технологияҳои компютерӣ ва интернет дар муосиргардонии ҷомеа .....	259
22. <b>Шарипов Х.А.</b> Современные педагогические технологии на занятиях по английскому языку .....	265

#### **ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ - ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ**

1. <b>Абдуллоев М.Х., Ҷалилов Б.Б.</b> Ҳунарҳои мардумии минтақаи Кӯлоб баёнгари таърих ва тамаддуни миллати тоҷик .....	272
2. <b>Абдуллоев Н.С.</b> Таърихи пайдоиши рамзҳои миллий .....	280
3. <b>Меҳрангези Ю.</b> Дипломатияи фарҳангӣ дар муносибатҳои байналхалқии ҳозира (ба мисоли Руссия ва Хитой) .....	285
4. <b>Сафаров Ҳ.А.</b> Неруи нарм ҳамчун воситаи асосии сиёсати хориҷии абаркудратҳо .....	291
5. <b>Шарипов А.Н., Комилов Н.И.</b> Ҳолат ва дурномаи рушди сиёсати хориҷии бисёрсамтии Тоҷикистон ва Қазоқистон дар шароити муосир .....	298

## МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Дар маҷаллаи илмии «Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ» мақолаҳои илмие, ки натиҷаи таҳқиқоти соҳаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таъриху бостоншиносиро фаро мегиранд, нашр карда мешаванд.

### Талабот нисбат ба мақолаҳои илмӣ:

1. Таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русӣ ва англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матнҳои тоҷикӣ, ҳаҷми ҳарфҳо 12, ҳошияҳо 2 см, фосилаи байни сатрҳо 1,0 см ва формати A4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 5 саҳифа ва на беш аз 14 саҳифа;

2. Индекси УДК (индекси мазкурро аз дилҳои китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

3. Номи мақола бо ҳарфҳои калон;

4. Насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Сатторзода М.Ш.);

5. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он)-и мақола қору фаъолият менамоя (н) д;

6. Матни асосии мақола на камтар аз 5 саҳифа (схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);

7. Рақамгузориҳои нақша, схема ва диаграммаву расмҳо ва тарҷумои номи шарҳдиҳандаи онҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ;

8. Рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ. Адабиёт ба тартиби алифбой оварда мешавад. Ба нашри мақолаҳои бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмӣ соҳаи охир ва манбаҳои муътамад бештар таъкиқ кардаанд. Номгӯи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиёти мақоларо ташкил диҳад.

9. Намунаи таҳияи адабиёт: нишон додани манбаи иқтибос дар матн ба таври зер: [3, с. 24], [3, с. 24; 7, с. 53], ки ин ҷо рақами аввал манбаи истифодашуда ва рақами дувум саҳифа;

10. Рӯйхати адабиёти истифодашуда ба забони аслии китобӣ;

11. Тарҷумои номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 10 ва на бештар аз 20 сатр, калидвожаҳо аз 10 то 15 номгӯӣ;

12. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ). Маълумот дар бораи муаллиф ба тартиби зайл оварда мешавад: насаб, ном, номи падар, дараҷаи илмӣ ва унвони илмӣ (агар бошад), вазифа ва ҷои қор, телефон ва почтаи электронӣ;

13. Дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли ҷопии он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;

14. Мақолаи аспирант докторанти PhD унвонҷӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ мушовири илмӣ ва ё мудири кафедра қабул карда мешавад;

15. Мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад ва доктори илм қабул карда мешавад;

16. Мақолаи ба маҷалла воридшуда аз ҷониби ҳайати таҳририя дар муддати 10 рӯз баррасӣ мегардад.

Мақолаҳои илмие, ки барои нашр ба маҷалла пешниҳод мегарданд, бояд тақризи мусбӣ мутахассиси соҳаи дахлдорро дошта бошанд.

Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки матнҳои мақоларо таҳрир ва кӯтоҳ намояд.

Мақолаҳои, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, аз ҷониби ҳайати таҳририя барои нашр тавсия намегарданд.

Нишонӣ барои дастрасии маълумоти иловагӣ:

Маълумоти иловагӣ: [www.vestnik.kgu.tj](http://www.vestnik.kgu.tj), тел: 918-48-44-05.

**ВЕСТНИК  
КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ  
АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ**

Серия исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Научный журнал «Вестник Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки» основан в 2009 г. Выходит 4 раз в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан от 12.04.2022 г., №245/МЧ-97. Журнал принимает научные статьи по трем направлениям: исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Журнал включен в Реестр рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан с 1.06.2022, №174/м.

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде методанных.  
Полная текстовая версия журнала доступна на сайте издания  
([vestnik.kgu.tj](http://vestnik.kgu.tj)).

---

**ВЕСТНИК  
Кулябского государственного университета имени  
Абуабдуллох Рудаки  
Серия исторические и археологические, педагогические и филологические науки  
1 (30) 2023**

Над номером работали:  
Главный редактор: Рахмон Д.С.  
Заместитель главного редактора: Рафиев С.А.  
Ответственный секретарь: Сафарзода М.Н.

735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С.Сафарова, 16  
Сайт журнала: [vestnik.kgu.tj](http://vestnik.kgu.tj)  
E-mail: [payom@kgu.tj](mailto:payom@kgu.tj)  
Тел.: 8(3322) 2-41-06

Отпечатано в типографии ООО «ИСТИКЛОЛ-2019»  
734042, г. Душанбе, Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная.  
Печать офсетная. Тираж 50 экз. Уч. изд. л.311, усл. п.л. 19,43.  
Подписано в печать 24.03.2022. Заказ №2023/01-03